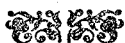

СТЕПАН ТУДОР

ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

СТЕПАН ТУДОР

ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ

Роман

МАРІЯ

Повість

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

1989

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК

БЕРЕЗА

Повість

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

1989

Серію засновано в 1982 р.

Подані найбільш відомі твори українських письменників
Степана Тудора, Олександра Гаврилюка

Представлены наиболее известные произведения украин-
ских писателей Степана Тудора, Александра Гаврилюка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- І. О. Дзеверін (голова)
О. Т. Гончар
Ю. Е. Григор'єв (секретар)
В. Г. Дончик
М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк
О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
О. В. Шпильова
М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки

М. А. ІГНАТЕНКА

Вступні статті

Г. М. СИВОКОНЯ, М. М. ІЛЬНИЦЬКОГО

Редактор тому

Г. М. СИВОКІНЬ

Редакція художньої
літератури

З певної часової відстані, на загал уже півстолітньої, його творчість здається дивовижно цілісною, хоч насправді вона являє нам чи не весь спектр суперечностей тодішньої літератури, дійсності та біографії письменника. Враження цілісності походить, певне, від «Дня отця Сойки», з яким найперш асоціюється ім'я С. Тудора. Як мистецьке явище справді видатне, цей роман привернув до себе основну увагу, дещо затінивши доробок Тудора-новеліста, публіциста, поета, критика, науковця. Якщо ж брати їх у сукупності, постає перед нами виразна й глибока соціально-філософська, естетична концепція, по-своєму унікальна в українській літературній історії...

Степан Тудор (Степан Йосипович Олексюк) народився 25 серпня 1892 р. в селі Поникві на Львівщині. Майбутній письменник з дитинства відчуває «опір» життя: матеріальні скрути, та ще після передчасної смерті батька, ранні заробітки репетиторством, аби закінчити гімназію. 1914 р. його, студента першого курсу Львівського університету, мобілізують до австро-угорської армії. Далі — фронт і російський полон, що спричиняє перебування С. Олексюка на Наддніпрянській Україні (в основному Київщина, Черкащина). Він бере активну участь у революційній боротьбі як боєць Корсунської ревібригади, організатор кооперативів, працівник народної освіти. З 1923 р., повернувшись до Галичини, що опинилася під владою панської Польщі, він як пропагандист ідей Великого Жовтня весь у діянні. Закінчивши Львівський університет, С. Олексюк працює вчителем у Чорткові, але, природно, не вживається із владою — комуністичний агітатор. З 1927 р. він активно включається в літературну роботу, точніше, в літературну й політичну боротьбу, зокрема і як один з організаторів журналу «Вікна» — органу прогресивних львівських письменників, згодом об'єднаних у спілку під назвою «Горно».

Сповненими випробувань, нелегкими були наступні роки. Сутички з поліцейським управлінням та судовими властями, що постійно переслідують журнал, співредактором (разом з В. Бобинським), а потім і редактором якого був С. Тудор. Напружена творчість у різних жанрах — від поезії і прози до критики й публіцистики. Вигнання (в містечко Золочів) після розгрому «Вікон» у 1932 р. Нарешті, з визволенням Західної України Червоною Армією, — повернення Тудора до безпосередньої революційно-будівничої роботи спочатку в тому ж Золочеві, де він організовує розподіл поміщицької землі, а затим — з 1939 р. — у Львові, де письменник консолідує творчі сили, гаряче обстоює принципи літератури соціалістичного реалізму, закликаючи під її

знамена всіх прогресивних митців. У розповні цієї бурхливої діяльності його життя трагічно уривається: Степан Тудор загинув 22 червня 1941 р. під першими фашистськими бомбами, скинутими на Львів..

Неповні п'ятдесят років. А скільки тривоги, праці, боротьби, енергії й віри! Чого-чого, а життєвих вражень Тудору не бракувало. А найдивніше, мабуть, що вони, безпосередні життєві враження, не знеособили його як письменника, як художника. Адже це так спокусливо — писати просто, відтворювати на папері побачене. Не відкидаючи, не заперечуючи й цього, Тудор, однак, прагнув дошукуватися й інших основ словесного мистецтва, сягаючи глибшого змісту дійсності, освоюючи цей зміст щонайперш філософськи, а відтак — естетично.

Роки творчої активності письменника — це час винятково гострої ідеологічної, політичної й літературної боротьби в тяжких умовах тодішньої Західної України. Розмаїтість і протиборотство напрямів, течій, орієнтацій у літературі відбивало цю складну політичну ситуацію, і Тудор, як і інші прогресивні письменники молодшого та й старшого поколінь, концентрував зусилля на окресленні завдань, основоположних принципів нової літератури, орієнтацією якої була пролетарська революція. Обстоюючи ідеї Жовтня, «зачаровані на Схід», за висловом О. Гаврилюка, ці письменницькі сили, а серед них на одному з чільних місць — Степан Тудор, боролися з місцевою реакцією, в галузі мистецтва виробляли нові теоретичні платформи і впроваджували їх у творчу практику...

Художня спадщина Степана Тудора становить собою досить неоднорідну цілісність, характерну, однак, тим, що в ній немає речей банальних. Може, і знайомитися з нею треба кожному по-своєму.

Повість «Марія» (1928 р.) займає в літературно-художній, в ідейній еволюції прозаїка, сказати б, середнню позицію, принаймні за мірою естетичної складності чи, навпаки, простоти. Характерний підзаголовок твору: «Події з життя наймичок, розказані просто». Це — немовби додаткове жанрове визначення, що (як того й прагнув автор) психологічно мобілізує читача.

Так, доля наймички Марії поשרвах, на перший погляд до елементарності типова. Збезчещена молодим паничем Синицьким, вагітна, Марія ноневіряється в чужому їй місті, то знаходячи короткочасний притулок у такої ж, як і вона, Магди, то ризикуючи втрапити до «закладу» (цілком певного призначення) пані Вежбової, то на порозі спиняючись перед релігійно-фанатичним Марійським товариством, до якого облудно приманюють довірливих його служки. Випадкове ув'язнення і знайомство з Лаєю, дочкою багатодітного єврея-візника Юди, яка провадить свідому революційну боротьбу, розкривають Марії очі на влаштування цього світу, на шляхи протистояння злу та на ясну мету боротьби за нове життя, за нове суспільство. «Бо тільки в комуні вихід із великої кривди...»¹

Повість пройнята щемким настроєм передчуття. Світ такий неспокійний, життя хистке. Разом з наближенням Марійних пологів наростає тривога,

¹ Тут і далі повість «Марія» цитується за вид.: Тудор С. Твори.— К.: Дніпро, 1982.

напруженість, — і народження сина збігається з виступом трудового народу. Події в повісті набирають під кінець зовсім не простого значення. Міняється ритм оповіді, все чи майже все дістає символічне озвучення.

«— Куди ти?

Сказала:

— Іду родити.

...Глянули. Розступились.

...Внизу стояв стіною натовп і впирався плечима в виліт вулиці. Хитався в сторони і клетотів рівно. В далекій глибині горіли червоні плахти й посувалися туго направо».

Марія вливається в людський натовп, у демонстрацію, відчуваючи тут підтримку. «Іти було легко». Ці слова повторюються як рефрен. Тон повісті досягає найбільшого напруження. Малодинамічними здаються авторові короткі однослівні речення, і він, як у віршах В. Маяковського, вдається до «східців»:

«Гей!

Іти

так

легко,

щімко, безтямно...

Постріл. Постріл. Ще постріл»

Ніби полегшення після пологів — короткий епілог, сповнений раптовим спокоєм, аж буденними деталями: «Марія родила. Вона сиділа на стружках у низькому підвалі й тримала на колінах сина». Звершилося...

Стильова «діаграма» повісті, здається, відбиває весь пошуковий шлях Тудора — до власної художньої індивідуальності і до відповідності її новим вимогам часу, потребам розвитку української літератури. Хай письменник і не був тут суціль оригінальним, але потреба стилю ним відчувається дуже чітко, і повість «Марія» виразно засвідчує це.

Водночас вона не проста в своєму ідейному змісті і дає безліч приводів для глибших роздумів над життям. Класове розшарування суспільства, відмінності села й міста, експлуатація спролетаризованих при байдужому спогляданні церкви, яка нібито опікувалась ними, — все це в полі зору автора «Марії». А далі — прояви народного протесту, починаючи з «бунту» зневажених дівчат у «закладі» нані Вежбової, кінчаючи організованим виступом мас.

Комуністка Лая бачить у стихії подій логіку, а то й закономірність. Вона розуміє їх і сильна тим, що не споглядає, а діє. Це в неї і від науки, і від життя. Батько Лаї, бідний, працювятий і добрий, відчуває: іншого виходу нема, тільки революція. Дружина ж його Қайла тривожиться, боїться: до чого воно дійде? І чує у відповідь від Юди:

«— А тобі що, ти...— обвів рукою довкола по стінах:— оту домовину боїшся втратити? — Не бійся, в тебе не візьмуть, тобі залишать...»

Так, втрачати нічого, крім пуг Тим-то й рішуча Лая. А за нею — й бідні дівчата-наймички, по-теперішньому сказати, маргінальні типи, вихідці з села, гноблені містом і містом спрямовані на протест

Ще одна істотна деталь: у повісті окреслюється інтерес письменника до теми церкви та її служителів. «Марія ходила до церкви...» За цією фразою постає в повісті цілий окремий сюжет, що ледь не перевернув усе життя Марії, бо приглянулась вона, вродлива, о. Панові. В образі, навіть у портреті його вже вгадуються риси, які матимуть повну довершеність в образі отця Сойки: «Стояв там (на амвоні.— Г. С.) високий, простий, нерухомай...» В попечителі Марійського товариства бачимо той «лик» попівства, що потім з усією повнотою постане в головному творі Тудора — романі «День отця Сойки»: підступність, хтивість, безсердечність. І не тільки...

Начеб між двома орієнтаціями опиняється Марія. З одного боку, одвічна віра в бога, хоч гіркий життєвий досвід відвертає її від о. Пана. З другого,— комуністка Лая, що кличе не до раю в загробному майбутті, а до перебудови життя сущого. І Марія йде в революцію, звіряє їй свого сина.

У життя самого письменника революція ввійшла ще навальніше, ніж у долю його героїні. Справа не лише в перипетіях біографії. Передусім ідеться про світоглядні орієнтири письменника, що формувалися і під впливом нелегких життєвих випробувань, і в революційній роботі після 1917 р. на Наддніпрянщині, і в 20—30-х роках, коли він боровся за ідеї Жовтня вже на Західній Україні, нарешті, в напруженій самоосвітній праці. Її від Тудора вимагала творчість, редакторська діяльність, організаторські обов'язки і, чи не в першу чергу, сам характер його обдаровання — не лише художнього, а й, сказати б, теоретико-філософського.

Треба ще чималих дослідницьких зусиль, аби встановити повний склад та характер лектури Тудора, впливи на нього ближчого й дальшого літературного оточення. Принаймні без цього важко з належною повнотою поцінувати, наприклад, його поезію. Навіть у жанрі оповідання письменник неординарний. Звернімо увагу на підзаголовки таких його творів, як «Орля (Історія про ціну жіночого мізинця)», «Куна (Оповідання про те, що діється на шляху революції)», «Червоний усміх (Про те, як у житті Ліди Танської зійшлися дві троянди)», «Мати (Поліський примітив)». Ці підзаголовки, підкреслено значні, «сплановані» на певне сприймання твору.

Маємо не просто інтуїтивний, природжений, чи що б то, спосіб художнього творення, а концепцію усвідомлену, може, навіть дещо раціоналістичну. Не випадковими були і поезії Тудора (а вони по-своєму започатковують творчість письменника і потім «супроводять» його прозу) під такими назвами, як «Оруддя апттези» чи «Діалектичне чергування». Дається взнаки філософський нахил мислення автора, увага до аналізу, зрештою, літературна й філософська освіченість, начитаність і прагнення включити знання в художнє мислення (очевидно, що, наприклад, згадка про З. Фрейда в оповіданні «Червоний усміх» — далеко не пасивна деталь).

Психологічні проблеми, як і питання філософії, взагалі дуже цікавили Тудора. «... Працював науково в обсягу філософії критики й теорії літератури»²,— свідчать він у біографічній довідці. 1932 р. захистив ди-

² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.— Ф. № 56. Од. зб. № 36.

сртацію на ступінь доктора філософії — «Про т[ак] зв[аний] реалізаційний осуд у спостереженні». «Предмет і його вигляд у спостереженні», «Про почування і пізнання» — з такими доповідями виступає Тудор у Львівському філософському товаристві. Зберігся рукопис його доповіді на тему «Про помилки в шкільних письмених працях з рідної мови (Проба аналізу й психологічної класифікації)», де ці учнівські помилки, старанно зібрані й розсортовані, розглядаються «як витвори психофізичних процесів, які для кожного випадку зосібна мають певне свою основу в психіці дитини»³. У списках використаної літератури — праці німецькою, польською мовами. Знак серйозної роботи автора.

Безсумнівно, з нею слід пов'язувати пошуки Тудором-прозаїком і власного стилю. По-своєму проявляється це в «Марії». Розвивається в теоретичних студіях про ОРС («оголений рух слова» — так хотів назвати автор свою теорію, що вже назвою своєю анонсує експериментальність).

Різні стильові модифікації, не скрізь послідовні, являють нам і Тудорові оповідання, втім, завжди й підкреслено психологічні. Прозаїк може немов умисне завуалювати — хто є хто в даному протистоянні сил, в зображуваному конфлікті, зате глибоко передає напруженість боротьби, її психологію і символічність, настрої поразки і перемоги.

Ось «поліський примітив» — «Мати».

Як не перейнятись майстерно написаним в експозиції оповідання пейзажем? Як не подивуватись авторському вмінню створити граничну напруженість переживань: мати з немовлям у сповненому таємниці лісі, передчуття біді? «Ганна підводить голову і прислухається». «Ганна стримує віддих». «Ганна заплющує очі і стоїть нерухомо». «Ганна прискорює ходу». «Ганна слухає...» Не знати, хто ця Ганна, чому має йти проти ночі, куди вона простує. Але оця ось тривога, а затим трагедія (на Ганну з дітям нападає вовк) написані страшно, різоче:

«Близько... Ближче...

Сірий вовчий хребет вистрілює вбік і кидається в тінь.

Ганна вдихає глибоко. Підносить голову і викидає в повітря гострий, протяжний зов.

В одну мить спалахує нутр лісу його полум'ям, що вибухає в верхів'я тремтючими пасмами. Цілий ліс стоїть хвилину в яскравому вогні Ганиного крику»⁴.

«Мати», певне, — простіший «випадок» з Тудорової новелістики. Значно складніші в своїй сутності такі речі, як «Куна» або «Червоний усміх», тим більше повість «Молочне божевілля» (початок — у січневому випуску «Вікон» за 1930 р.; окреме видання здійснене у Львові 1930 р.). «Але ця повість, — як писав про неї критик в середині 50-х років, — на жаль, не принесла читачам користі, а авторові задоволення. Піддавшись чужому впливові формалізму, підкреслюючи стихійне, біологічне, інстинктивне начало в людині, С. Тудор допустився серйозних помилок, головнішими з яких були ідейна

³ Там же.— Од. зб. № 15, арк. 1.

⁴ Цит. за згаданим виданням.

печіткість, недооцінка ролі партії. Щодо композиції і мови, то «Молочне божевілля» теж було кроком назад у порівнянні з попередніми творами. Ця повість викликала широку дискусію і була справедливо розкритикована читачами. До «Вікон» надходило багато листів від робітників і селян, в яких ставилось цілком резонне питання: «Кому потрібна така писанина?»⁵

У пізніших дослідженнях⁶ оцінка цієї повісті не така однозначна, хоч пом'якшення робляться за рахунок, приміром, авторської скутості цензурою (а вона і справді плюндрувала «Вікна» — у багатьох випусках журналу цілі сторінки чисті, тільки напис: «Сконфісовано»). Показово, що жоден з критиків практично не має клопотів з визначенням як змісту, так і ідейної спрямованості твору, вибудованого, безсумнівно, на основі реальних подій революційної боротьби мас. Інша річ, що повість, починаючи з її назви, кінчаючи зовнішніми «проявами» (малюнки в тексті, нотні записи, зміна шрифтів), посвідчує експериментальність настанови автора на випробування інтенсивних засобів вираження змісту і впливу на читача. Справді, не просто перейнятися тим почуттям, що його прагне передати письменник в експозиції твору, розповідаючи про народження Лі у тюремній лікарні:

«— Ще трохи, ще, — от —

Ай!

А! А!

(— — — хлоп, — м'який шовковий хлопіт теплий літній дощ в канавку піжки хлоп між пальці бульки хлопупу хлоп — — |»⁷
і т. ін.

Повість відбивала свідоме прагнення автора узгодити творчу практику з теоретичними поглядами. Позиція тут була така: «Писати ідеологічне — значить писати дійсність за світоглядом»⁸, отже, бути одверто тенденційним. Але тенденція не мусить бути «причеплена до твору паперовою квіткою»: «осуджуем твори ніби художні, навіть коли їх тенденція правильно пролетарська»⁹. Письменник шукав художньої «фактури», яка б відповідала тенденції, і «Молочне божевілля» відбивало ці пошуки цілком виразно.

Не всьми втаємниченому читачеві це могло видаватись зайвиною. Тим часом повість (за винятком хіба що згаданої експозиції) прочитується ясно, приваблюючи і динамічним сюжетом, і винахідливістю в його подачі. Так, бунт політ'язнів показано у висвітленні відрядженого на місце подій газетяра, що дає репортажі й коментарі до них, — істотно: з погляду, супротивного героям і автору. Що ж до самої тенденційності...

⁵ Мельничук Ю. Степан Тудор // Українські радянські письменники: Крит. нариси.— К.: Рад. письменник, 1955.— С. 295.

⁶ Трофимук С. М. Творчість Степана Тудора.— К.: Вид-во АН УРСР, 1953; Цегельник Я. Степан Тудор: Життя і творчість.— К.: Дніпро, 1968, та ін.

⁷ Тудор С. Молочне божевілля: Патетична повість про Міру, Лі й колектив.— Львів: Вікна.— 1930.— С. 12.

⁸ Тудор С. Ідеологічне // Вікна.— 1929.— № 1.— С. 1.

⁹ Тудор С. В обороні тенденційності // Там же.— 1928.— № 5.— С. 7.

Критика цієї повісті не випадково посилається на підкреслюване тут біологічне начало, стихію тощо. Біологічне й соціальне, підсвідоме й усвідомлене, стихійне й організоване — їх діалектичним взаємозв'язком Тудор як людина з філософським складом розуму цікавився постійно. Навіть у літературно-теоретичних публікаціях, зокрема «вікнівського» періоду, простежуємо спроби паралелізму у трактуванні матеріального й духовного. Над цим серйозно роздумує письменник. Він, здається, схильний, бодай почасти, детермінувати масові революційні виступи накопиченням стихії, своєрідним психічним магнетизмом. Так, у «Молочному божевільлі» заколот в'язнів стає детонатором масових виступів — водночас у різних місцевостях, до столиці включно. Це — антитеза експлуатації, маси ж — «оруддя анти тези». Ось звідки цей вірш ще 1925 р., в якому повсталі, «як діти ті свавільні» змітають усі одвічні аргументи поневолювачів, згідно з котрими «Людина раб! Людина пан! Людина егоїст!»

В одвіт на ці глибокі речі
Всі ваші томи, книги чільні
Одним кивком ноги —
До печі!

Й істотний штрих: «Бо божевільні ми!» Бо «вразила нас при світлі блискавиць Велика манія (!) комуни».

Бо божевільні ми!
Та в цьому божевільлі
Проблискує рахунку зимне лезо...

Чи треба наголошувати по цьому, що назва «патетичної повісті про Міру, Лі й колектив» (і тут цей «додатковий» підзаголовок «Молочного божевільля») не випадкова? У повісті взагалі багато символічного, аж до прикінцевого повідомлення про ліквідацію «н-ської в'язниці, яка своєю загальною конструкцією, як і своїм протигігієнічним уладженням, ніяк не відповідає останнім вимогам модерного в'язництва».

І не лише це помічає в «Молочному божевільлі» терплячий читач. Тут — суперечка про те, чи має право народжувати жінка, віддана партійно-революційній роботі. Чи наважиться Міра всупереч материнській любові віддати Лі в дитбудинок, як те радить навіть батько дитини? Міра (Марія) не в змозі побороти інстинкт материнства. Більше того, вона стає своєрідним призвідцем заколоту у в'язниці, коли їй не дозволяють чергового побачення з дитиною, і вона, як звір, «з несподіваною для неї силою» кидається на начальника. «Звір виходить з клітки», — так кваліфікує цей заколот журналіст, що веде репортажі з місця подій.

Отже, і в «Молочному божевільлі» естетика і світогляд автора переплітаються вельми своєрідно, а формальні «аномалії» — свідомі («проблискує рахунку зимне лезо»). Зблискуватиме воно і в подальшій творчості Тудора, зокрема і в романі «День отця Сойки». Далі побачимо, як у характеристиці персонажів, у їх трактуванні, саме як характерів письменник буде використовувати паралелі з тваринним, як правило, хижацьким світом: сойченята, яструбиця або... вранішня молитва отця Сойки — «скупчення (збра-

ність, напруженість. — Г С.) хижака перед скоком у недалекий день» і т. ін.

Взагалі, у «Дні отця Сойки» пізнаємо чимало з того, що в стилі, в поетичі «Молочного божевілля» випробовувалось уперше, не завжди, може, вдало: письменник намагався втілювати тенденцію у формі справді художній, щоб тенденція не була, як він писав, «причеплена до твору паперовою квіткою».

Шлях Степана Тудора до роману-епопеї «День отця Сойки» був законним саме у світоглядному плані. Здається, він просто не міг не написати цього твору, тому що готував себе до нього як мислитель, як художник, як громадянин. Шкода, що роман лишився незавершеним. Але суть, основний конфлікт і в існуючому варіанті твору окреслено з граничною виразністю. Йдеться, як говорить Сойка, про «одну з найважливіших дилем, що нависла тепер над світом». «Бог або комуна» — так визначав її для себе і для інших цей герой, — і не тільки він один.

Сьогодні, через півстоліття після створення «Дня отця Сойки», ця дилема також не втрачає своєї гостроти, навіть і актуальності. Не випадково вже і в наші, 80-ті роки, зокрема з появою таких творів, як роман Ч. Айтматова «Плаха», так чи інакше спливає на поверхню проблема своєрідного «богошукацтва», а точніше — проблема додаткових духовних орієнтирів людини у складних протиборствах нашого неспокійного віку. Ясна річ, роман С. Тудора, при всій його життєвій правдивості і глибині, певних вимірах — данина своєму часові, і не все в ньому тепер сприйматиметься так, як, мабуть, волів би автор. Тим більше, що можливості прочитання і тлумачення твору досить широкі і в сутності своїй діалектичні.

«День отця Сойки» — багатоступеневий художньо-філософський твір. Справді, «понад вік» триває цей один день з життя подільського священика, а в ньому все — історія церкви й віри, історія й сучасність краю, кар'єра й інтереси Сойків, Климовичів та багатьох інших з їхнього клану, а ще війни, народні заворушення, нарешті, Великий Жовтень. І все — в тій дотичності до Сойчиного життя та боротьби, що сповнені змістом особливим, істотним для сьогодення і для майбутнього.

Узвичаєно трактувати твір Тудора як взірець літератури атеїстичної. Але обмежувати його тільки цією роллю несправедливо. Нема чого казати, атеїстичний зміст і пафос роману тут панує — письменник створив не один, а цілу галерею образів, що характеризують попівство глибоко, в різних ієрархічних зрізах, хоч отець Сойка з цього погляду — вершина. Від д'Есте й Льотті в Римі до низових подільських парохів (котрих у другому томі повісті, як у «Мертвих душах» М. В. Гоголя поміщиків, — повний набір), згори донизу проймає письменник своїм дослідницьким поглядом цю сильну соціальну машину, розбирає найпотаємніші секрети її майже безперервної роботи.

І все ж, маємо в даному разі щось значніше. Це — філософські концепційна «розправа» про речі, важливіші й значніші, ніж, приміром, власницькі пристрасті, цинізм і фарисейство служителів культу, найвиразніше втілені в образі Михайла Сойки. Йдеться-бо про вибір між вірою й наукою, духовним і матеріальним, між віковичними соціальними устоями експлуататорських формацій і революційною їх зміною — словом, між богом і комуною. Гово-

рочи поміж собою, Льотті і Сойка ще і ще раз повертаються до цієї «важкої дилеми», і прелат наголошує:

« — Не є вона з тих популярних питань, що надаються до прилюдного обговорення перед вірним, — у самому її настановленні: бог або комуна — міститься деяка небезпека й покуса для невироблених і несвідомих малих душ... Але, між нами кажучи, це правда, — стоїть така дилема перед людством у цілій реальності, — ніби сам об'єктивний розвиток подій поставив її перед нами...

— І боюся, мій сину...

Отець Льотті затягає опуклі очі повіками й посміхається водянисто:

— ...боюся, сину, що божому провидінню подобається залишити нас самих у практичному рішенні цього питання...»

У романі бачимо, ясна річ, не того, кого можна б назвати «малою душею». Михайло Сойка — не просто священник. Це ідейний, глибокоосвічений, розумний, далекоглядний борець проти комуни. Він свідомо, хоч, зрештою, й цинічно вибрав собі у спільники бога і його іменем, образом, ідеєю обстоює соціальне status quo, а тим самим і своє одвіку вигідне, забезпечене, панівне становище. Між богом і комуною в нього вибору немає, і його остаточне рішення: «нехай загине світ, щоби не було комуни!»

Безпосередньо сюжетна частина твору невелика: Михайло Сойка досить легко успадковує, з одруженням, Нову Клімівку, очолює чи не найкращий деканат Кальнянського повіту. Вибір богослов'я — для нього в житті лише початок. Він хоче не просто володіти маєтностями, мати достаток. Хочє, поза тим, знати: «Що таке бог? Яка істота релігії?» Так Сойка опиляється в Римі, уважно вивчає історію віри і церкви, контактує з найосвіченішими богословами і поступово виділяється з-поміж них. А ще — студіює, за порадою прелата Льотті, марксизм. Які тільки глибини знань відкрилися перед Сойкою! Він осягає складні переплетення історичних відносин між церквою і владою, між вірою і наукою. Із знаннями приходить до Сойки цинічність, що робить його холодним і раціональним сповідувачем простої істини: бог — на землі, він рукотворний і лишається користати його у власних вигодах. От тільки загроза: занепад віри в бога під тиском комуни, уособленням якої стає 1917-й рік у Росії. При всій своїй досвідченості Льотті не збагнув Сойки, запропонувавши йому, одному з найздібніших своїх вихованців, їхати туди, в революційну Росію, аби на місці розбиратися в ході історичних подій та інформувати про них католицький Рим. Ні, це не для Сойки. Він обстоює думку про необхідність локалізувати комуна російськими межами і зосередити всі зусилля на тому, щоб «зараза» не поширювалась, передусім, щоб не сягнула його, Сойчиних, гараздів як власника Нової Клімівки, як законодавця деканату, повіту, краю. Ось на етапі цього діяння ми й застаємо отця Сойку, один з днів життя якого письменник відтворює в романі.

«І коли наш день, день отця Сойки, випаде на час такої загроженості й національної акції, тим краще для справи: це збагатить нас масою живого досвіду, ще розкриє нам далекі перспективи речей і подій, у яких знайде собі поживу й наша власна, не менше пожадлива й ненаситна увага й воля »

День цей, «одні із перших днів грудня 31-го року», так і лишився недописаним, хоч роман уже сягнув чималого розміру. Останні сторінки дихають підготовкою важливої акції — виборів до «Просвіти», де сходяться інтереси вже не лише реакції, а й прогресивних сил, тих, що сміють сумніватися в нескитності старих основ, заперечують бога, аби вибрати на віки вічні — кому-ну. Невідомо, чим закінчиться саме ця акція і саме цього разу, однак головне в романі вже сказано. Воно сказано, власне, вже і в першій частині твору: розстановка сил нового часу, історична й суспільна закономірність — усе проти бога, все за кому-ну. І що б не протиставляли цьому Сойки, Льотті та їхні спільники, більш і менш впливові, — ходу історії не спинити. Лишається одним одна надія, котру з осторогою висловлює під кінець твору Соїчин тесть:

— «Комунізм, який побідить, буде вогняною пробою для християнства: або воно витримає ту пробу, й тоді потвердиться його божеське походження, або не витримає, й тоді...

І Сойка говорить твердо й упевнено:

— Не витримає!..»

Він, правда, тут зумисне ворохобиться, дратує співрозмовника, та в глибині душі упевнений: інакше не буде. Отець Сойка надто розумний, аби помилятися.

Світоглядно-філософська змістовність твору Тудора, його «генеральні» ідеї не шкодять реалізові в змалюванні автором повсякденного життя подільського села, зокрема й попівського побуту. Письменник з винятковою переконаливістю вміє подати характер, психологічні збудники вчинків того чи іншого персонажа у панорамі сільських звичаїв, неписаних, але твердих законів. Налагоджений, цілком контрольований і спрямовуваний отцем Соїкою перебіг щоденності, де все визначено своїм регламентом і всі про всіх знають усе (в Сойки тут ціла служба швидкого оповіщення), де наперед, здається, все передбачено (не все, як виявляється згодом), — це звичний день. За винятком хіба що дрібниць та випадковостей. Як їх не любить Сойка! Автор ніби мимохідь звертає на це увагу: «Уважай!.. Дурень плаває від випадку до випадку, як сліпа риба в воді, а мудрий розбивається на нім, як корабель на скелі, що несподівано вискочила з дна... Хто знає, які підводні скелі причаїлися під розпланованим плесом твого нинішнього дня!.. Вважай!..»

Було б марним старанням показати змістовність, далекосяжну продуманість «художніх ходів» у малому й істотному, що їх у романі, можна сказати, безліч. Цілий спектр переживань героя читається за тим, як міняється вираз його обличчя при бесіді із співрозмовником. У розвитку кожен герой, у динаміці — кожна сцена. Характер загребущого Гайдука? Ось він: мав умирати, Сойка їде сповідати його, але... знаходить хазяїна серед засніженого двору коло вівці, яка щойно привела ягнят. Інстинкт дбати про худобу сильніший у старого Гайдука, ніж «поклик» смерті. «Не вмер Гайдук, — вівця вкотилася, — сміється Сойка. Кпить з його жадібності, але внутрішньо радий: такі люди — його надійна опора, за ними Соїці ведеться певно.

Ясна річ, цей ґрунтовний, «низовий» реалізм Тудора — не самоціль, і роман «День отця Сойки» виділяється в українській прозі тим, що принципово виходить на вищі рівні узагальнення та художнього зображення винят-

ково складного в самій своїй «фактурі» життєвого матеріалу. Ось де й пригодилося письменнику випробовувати в інших, раніших творах уміння поєднувати різнопланову інформацію, іноді, здається, несумісну з прозовою оповіддю, але для фундаментального твору вкрай потрібну. Так виходить з широко представленою в романі історією церкви, особливо інквізиції (це подається під виглядом римських студій допитливого і старанного Сойки: «Хотів знати! І хотів бути майстром у тому знанні, як у всьому...»). Так потім подається інформація про перебіг жовтневих подій у революційному Петрограді (в романі — це «фрагменти звідомлянь», які отець Льотті читає на зібраннях прелатів).

Отже, читач начеб разом з Михайлом Сойкою опановує тими знаннями, що потрібні для розуміння феноменів віри і влади, духу й матерії, щоб — разом з ним і вже більше від нього — сумніватись у можливостях церкви допомогти трудящій людині в її одвічному прагненні справедливості і правди. Великий Жовтень рішуче ламає устої віри в бога, а відтак — реальні підпори церкви з її земною владою, — мов отой «випадок», якого завжди боявся Сойка. Революція у трактуванні Тудора постає закономірною, а не випадковою антитезою світові експлуатації, а трудящі маси — «оруддям» цієї антитези. Але не сліпим, не стихійним. Бо йдеться про волю історичного й соціального розвитку людства.

Ось чому автор «Дня отця Сойки» звертається до образу Леніна як уособлення сил, здатних стати суб'єктом цього розвитку, тобто перетворити на реальність ідеї революції. «Той знає, чого хоче... І чого треба хотіти, теж знає, — будьте певні!...» — говорять про Леніна Льотті, показуючи Сойці «видівки» — фото вождя революції. Цікаво: самого Леніна в романі, зважаючи на місце дії, ясна річ, немає, але він, можна сказати, — один з найістотніших його персонажів. Проти нього безсилі не лише випробовані віками фарисейство і дволикість служителів віри, а й цілком реальна контрреволюція. Льотті не може збагнути причин: «Все йде навпаки в тій революції...», «Якось фаталістичність у помилках, якесь злісне засліплення: наче б ті верстви (імущих. — Г. С.) були носителями невідомої їх законності, виконавцями чужої непереможної, смертельно для них ворожої сили...» І революція перемагає. «Якби нам Леніна...», — безнадійно думає Льотті. Знаючи, що це неможливо, лишає собі лиш одну надію — бодай локалізувати революцію там, на Сході. На те і спрямовує він Сойку, востаннє закликаючи бути відданим вірі до кінця: «Вірити, — хоч би земля розступалася під нашими стопами! — хоч би небо розтріскувалося над головою! — це іноді єдина розумна метода, це половина шляху до спасіння, — майже цілий рятунок!.. Чи знаходите у собі силу до такої віри, мій сину?»

Як не відгукнутися на це Сойці, коли «істота більшовизму» уявляється йому як «єдина світська, самим пеклом, мабуть, підказана ідея організації цілого суспільства», що загрожує йому і Сойківщині загалом смертельно!?

Слід особливо наголосити, що, саме так в сутності трактуючи табір клерикалів, Тудор ніде не огрублює це трактування, не спрощує його, не зводить, скажімо, мотиви їх діяння лише до матеріальних інтересів. Сойка внутрішньо кепкує із свого наставника Льотті, але терпляче вислуховує.

його, коли той фарисействує про шляхетність загальної ідеї комунізму щодо «облегчення життя народних мас».

«Скасування різниць у розділі багатств? О так! — виглядає це на вчинок соціальної справедливості й мало б довести до морального уздоровлення людства...»

Лекція-роздум (втім, зовсім не на експромті збудована) триває: «Але чи розважили визнавці тих ідей, що, відібравши в посідачів лишки їх багатств, вони позбавили б їх водночас виконання одної з найшляхетніших чеснот цього світу: чесноти милосердя й милостині супроти ближніх?.. Який убогий був би цей світ і яке жалюгідне його щастя, коли б у короні його чеснот забракло тих найдорожчих перлин нашого духа: чуткого милосердя й милостині!.. Чи аж такою ціною бажали би поліпшити своє земне життя вбогі народні маси?..»

А Сойка знай собі кпить: «Коханий отець Льотті! Коханий, забавний отець Льотті!» Сойка-бо в матеріалізмі не менш компетентний, ніж його вчитель, і знає, чого варті ось такі сумніви під виглядом щирих уболівань.

Звичайно, читати в романі досить просторі викладки документального та філософського змісту, інформативно-пояснювальний чи й одверто описовий текст не завжди легко. На жаль, в експозиції другого тому (а він зберігся лише в першій рукописній редакції, мабуть, не викінченій автором остаточно) ця інформативність особливо помітна і дещо руйнує враження художності. Та згодом і в цій частині Тудор повертається до «вихідного» стилю «Дня отця Сойки», і ми знов поринаємо в живе, правдиве життя з його реальними дійовими особами, з гострими соціальними суперечностями й передчуттям революційної бурі.

Роман, при уважному його прочитанні, справляє тривке, незабутнє і глибоке враження. Виразний авторський стиль, власне с п о с і б х у д о ж н ь о г о м и с л е н н я, колоритність життєвого матеріалу та його естетичної організації навколо головного персонажа, ідейно-філософська змістовність діалогії (попри її незавершеність) — все це дозволяє кваліфікувати «День отця Сойки» як один з найвидатніших в українській літературі творів, як роман, по праву належний великій історії мистецтва.

Зважмо, що ідейне звучання цього твору не зменшується з роками і про нього можна сказати так, як влучно говорять про «Бісів» Ф. М. Достоевського: «Це роман, розуміння котрого зростає разом із дорослішанням людства». Співвідношення матеріального і духовного, знання й віри, біологічного й соціального — ці проблеми для людини ніколи не збайдужіють, а якщо збайдужіють, — це свідчитиме про занепад гуманізму. Степан Тудор, як письменник філософського складу, як художник-реаліст (ще одне підтвердження того, що художня правда життя ніколи не буває однозначно вичерпною) ці проблеми тримав у полі зору протягом усієї своєї творчої діяльності. На жаль, вона лишилась «відкритою», як недописаним лишився і роман «День отця Сойки» через ранню смерть автора, — черга за їх правдивою інтерпретацією, за науковим вивченням.

Не можна не згадати тут публіцистики та літературно-критичної спадщини Тудора, які також виразно передають його еволюцію — як мислителя і художника. Що таке творчість? Яка її природа й суспільне призначення? Як складається доля видатних митців? Які уроки їхнього

служіння народів? Ці питання — корінні у статтях Тудора про Шевченка, Франка, Лесю Українку, про радянську літературу, зокрема й західноукраїнську, активним творцем і організатором якої був сам автор.

Мабуть, найглибшою за змістом була розвідка Тудора про Лесю Українку під назвою «Вихід слова». Тут дістають найповніший вняв міркування автора про «пристрасть творчості» як свєрідну приреченість, як долю таланту. «Вихід слова» — не стільки критика чи літературознавство, скільки філософська концепція творчості та її соціального функціонування. Автор не лише показує основні етапи творчого самоздійснення поетеси, а й розкриває тезу про закономірність самої появи поетеси як бунтарки в обставинах суспільного глупства, яке є... благо. Благо, бо, як пише Тудор, це породжує феномен протесту проти нього. Хт́о його висловить — то інша річ. Має постати людина, особистість, талант, в якому вселяється «перелесник творчості». І тоді треба йти за його веліннями — інакше жити неможливо. Так і склалося життя у Лесі. «Чужа серед своїх» (таке містке за своїм змістом означення!), глибоко страждаючи від того, що не має бажаного читача, вона «виправдовувалась літературою», тобто шукала в творчості вихід отому невмолимому «перелеснику», що навіки зобов'язав її, прирік на службу народів.

Загалом і публіцистика (тут виділяється написаний Тудором ще 1927 р. нарис «Жовтень» — про перший пореволюційний час на Україні, автор, як пам'ятаємо, був його свідком і учасником), і літературна критика (концепційність її вимагає окремої розмови) вносять у літературний портрет письменника дуже істотні штрихи. Багато що тут перегукується з його художньою творчістю і втілюється в ній. Дещо слід назвати й скороминущим. У журналі «Вікна», де Тудор виступав часто і переважно в ролі теоретика (втім, і критика-практика), читаємо ряд цікавих публікацій, але тут дається з часом взнаки і певна поспішливість, а то й спірність обстоюваних положень, оцінок, підходів. Це позначається навіть на стилі. Зате виразнішає сам пафос боротьби за оновлення краю, радість надій на переімени, прагнення роботи в ім'я комуністичних ідеалів...

Колись, уперше рекомендуючи читачам «Вікон» автора оповідання «Червоний усміх», В. Бобинський зауважив: «Ми сказали б, що кожний сучасний, навіть найбільший європейський письменник міг би без сорому для себе підписатися під кожним з цих творів, якби ми не були свято переконані, що підписатися під ними має право тільки один: Степан Тудор»¹⁰. Критик нарікав, що і твори ці, і їх автор завдяки «нездоровому повітрю, яке панує в нашому культурному житті», лишилися непоміченими. Проте він висловив пророчу впевненість: «Те, що має свій питомий тягар, скоріш чи пізніш найде належну собі оцінку»¹¹.

Так і сталось із творчістю Степана Тудора, висока оцінка якої вже склалася. Хотілося б більшої читацької уваги до неї і вдумливішого читання. Вони також прийдуть до письменника. Безсумнівно, — прийдуть.

Г. М. СИВОКІНЬ

¹⁰ Бобинський В. Наші автори: Степан Тудор і Ярослав Галан // Вікна. — 1927. — Груд.

¹¹ Там же.

У літературному процесі 20—30-х років на західноукраїнських землях, що були під пануванням польсько-шляхетського окупаційного режиму, важливе місце належить Олександрю Гаврилюкові. Він — із когорти революційних письменників, які своє життя і своє слово присвятили боротьбі за визволення трудящих від соціального й національного гноблення, за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Постать Олександра Гаврилюка поряд з такими його соратниками і однодумцями революційними письменниками, як Василь Бобинський і Ярослав Галан, Степан Тудор і Петро Козланюк, втілює нерозривну єдність слова і діла — його слово пройняте ідеєю боротьби, а художня творчість поєднана з безпосередньою участю в цій боротьбі. Письменник-революціонер без вагання пішов на штурм «Нової Бастилії» — буржуазно-поміщицької Польщі з її поліційним терором, паціфікацією і дефензивою, з її страшною катівнею Березою Картузькою. У своїх творах він розкрив справжнє обличчя фашизму, його людиноненависницьку суть, особистим прикладом показав, що жодні катівні, навіть такі, як Береза, з їх витонченою методикою фізичних і моральних тортур, не здатні зламати волі борців.

Олександр Гаврилюк прожив недовге життя — він загинув, коли йому ледве виповнилося тридцять. Але його творчість стала яскравою сторінкою в історії української радянської літератури. Своїми ідеями, мотивами, образами вона органічно пов'язана із загальноєвропейською революційною літературою 20—30-х років, становить її невід'ємну частину. Творчість О. Гаврилюка — це жива, активна ланка зв'язку між франківською спадщиною і літературою, що з'явилася вже після возз'єднання, в умовах радянської дійсності.

Народився Олександр Якимович Гаврилюк 23 квітня 1911 р. в селі Заболотті Бельського повіту Седлецької губернії (тепер Люблінське воєводство ПНР). Він був третьою — наймолодшою — дитиною в родині бідного польського селянина Якіма Гаврилюка. Незабаром почалася перша світова війна, батька мобілізували на фронт, і мати з дітьми разом з багатьма сім'ями земляків на підводах рушили в тил Росії. Дитяча пам'ять зберегла, як люди «придивлялись до смердючих кінських і людських трупів на шосе, лічили хворих і вмерлих і тікали з затарасованих обозами й епідемією трактів на бічні польові й лісові дороги» («Шляхи»). Далі був поїзд, у якому безрукі й безногі солдати ділилися хлібом, що хрустів на зубах від піску — ще окоп-

ного. У Петрограді війна мала ще одне обличчя: тітка у шпиталі виймала осколки з людських тіл, а дядько виробляв пабої для гармат. Водночас відчувалося наближення чогось нового, невідомого, і це нове «звалось одним словом — революція!»

Після Петрограду були нові мандри. Спершу оселились у селі Костомарівці на Воронежчині, а потім у Стецівці на Харківщині, де їх застала революція і громадянська війна. Назавжди запам'ятав хлопець першотравневий мітинг у Стецівці 1918 р., коли разом з батьком, який уже демобілізувався, йшов у колоні демонстрантів, що несли червоні прапори і співали «Марсельєзу». Там же, у Стецівці, закінчив три класи радянської школи, на чому й обірвалося його навчання. Бо далі почалася школа життя, школа революційної боротьби.

У 1919 р. батьки повернулися в Заболоття, сподіваючись, що й там незабаром буде Радянська влада. Але над Волиню, як і над усією Західною Україною, залягла чорна ніч окупаційного режиму панської Польщі. Та хоч «кордон розтяв народу тіло», як писав згодом Гаврилюк, жодні кордони не могли вбити мрії трудящих про возз'єднання з братами з-за Збруча. Дедалі ширше розгортався революційний рух серед робітників, селянства, передової інтелігенції. Боротьбу прогресивних сил очолювали комуністи, що працювали в підпіллі. В таких умовах мужнів характер і формувався світогляд О. Гаврилюка. Юнак наполегливо займався самоосвітою, рано включився у революційну боротьбу. Сашко був уперше заарештований, коли йому виповнилося лише чотирнадцять років. У незабутньому вересні 1939 р. Червона Армія визволила його із страшної катівні, в'язнів якої називали смертниками. Чотирнадцять арештів, слідств та судових процесів пережив поет, не раз катований у застінках таємної поліції — дефензиви, при страшних допитах, так званих «баданнях», двічі його кидали в Березу... В поемі «Львів» поет так характеризує своє життя й революційну діяльність:

В катівних лапах дефензиви
взяв перше хрещення правдиве
і вперше із розмов в тюрмі
марксизму ази зрозумів.
Чи ж треба вам оповідання
про сльози материні й труд,
в'язниці перший рік і суд,
і знову з волею вітання,
і знов знання й запалу вклад,
і знов «спочинок» поміж ґрат...

Кожного разу, виходячи з тюрми, Гаврилюк з новою енергією бреться до революційної роботи. Він був одним з тих, що становили ядро літературної організації «Горно», гуртували літературну молодь навколо журналу «Вікна», а коли власті закрили журнал, використовував для пропаганди революційних ідей легальну пресу, зокрема журнал «Знання». У квітні 1936 р. Гаврилюк був серед учасників грандіозної демонстрації робітників, які несли на цвинтар тіло убитого поліцією безробітного Владислава Козака, коли, як писав згодом Степан Тудор, «поліція розгубилась» і «до вечора місто

було наше». Гаврилюк — найактивніший учасник підготовки і проведення Антифашистського конгресу діячів культури у Львові, що відбувся 16—17 травня 1936 р. і продемонстрував почуття інтернаціональної солідарності українських, польських і єврейських передових діячів культури, єдність революційної інтелігенції та робітничого класу.

У боротьбі гартувався характер і мужіло слово письменника. Багато творів, серед яких перше оповідання «Прощайте», славнозвісна поема «Пісня з Берези», створені в тюрмі, остання складена усно і збережена в пам'яті товаришами по камері: за олівець та шматок паперу в'язнів чекала смертна кара.

Після визволення західноукраїнських земель і воз'єднання з матір'ю Вітчизною письменник поринає у громадські справи. Він бере активну участь у роботі Спілки письменників, працює в обласному Будинку народної творчості, виступає у пресі («Жовтень у Львові», «Мавзолей», «Перший вільний Травень»). Шкодує за одним — що не можна «продовжити добу хоч на сорок вісім годин, щоб заповнити ті величезні можливості творчої праці, які відкрилися...». Саме тоді був написаний один із найвідоміших творів Гаврилюка — повість «Берега». Незабутніми подіями в його житті були поїздки до Києва та Москви, зустріч з сестрою, з якою розлучився ще в Стецівці (вона закінчила Московський медичний інститут і стала науковцем). Попереду були нові плани й задуми.

Життя О. Гаврилюка трагічно обірвалося у перший день війни — разом із своїм побратимом і соратником Степаном Тудором він загинув від бомби, скинутої німецькими фашистами на Львів.

Творча спадщина письменника невелика за обсягом. Правда, вона дійшла до нас далеко не повністю: з великої «Повісті про естетику» відомий лише уривок під назвою «Шляхи», звідки дізнаємося про дитячі роки автора, не знайдено повісті «Савка вчиться революції», п'єси «На нових квартирах»... Багато віршів втрачені під час численних обшуків та допитів, вони залягли в архівах поліції. О. Гаврилюк плідно працював у різних жанрах літератури — поезії, прозі, критиці, публіцистиці, і скрізь сказав своє неповторне слово, в кожному виявив себе самобутнім митцем. І все ж його творчість попри різноманітність жанрів, сюжетів, художніх прийомів складає єдину суцільну книгу з одним героєм у центрі, який є втіленням образу самого автора і водночас виявом кращих рис представника народу, борця-комуніста.

О. Гаврилюкові внутрішньо не властивий тон неквапливої епічної оповіді, де події розгортаються поволі, персонажі самовиявляються поступово і вимальовується солідна споруда художнього задуму. Він — митець іншого типу. В його поезії і прозі знаходимо ряд спільних деталей, подій, ситуацій, переважна більшість яких з біографії письменника. Фактична достовірність подій і епізодів у творах підкреслює духовну цільність головного героя, єдність його і письменника. Автор «Львова» і «Берези» послідовно обстоював і втілював свою естетичну програму, свої творчі принципи — утверджував активну роль митця у суспільному житті, боровся проти аполітизму й естетства в літературі. Його поезія виростала на ґрунті революційної боротьби, її теми

й мотиви були підказані власним досвідом митця. Слова поета, сказані в «Пісні з Берези» —

Друзі! — це є мій спів особистий,
дзенькіт сталі в рядах авангарду,—

виражають суть усієї його творчості, де особисте й громадське постає у нерозривній єдності. Ця поезія росла з джерел революційного слова Шевченка, Франка, Лесі Українки. Хіба не вчуваємо у наведених рядках перегук з Лесиним «брязне клинок об залізо кайданів»? Але поезію Гаврилюка породили нові суспільні умови і в ній з'явилися нові ідеї, нові образи, нова лексика. Ярослав Галан у статті «Автор незакінченого роману» писав про свого побратима: «Цей селянський хлопець умів блискуче говорити мовою нашої епохи»¹. Поет передусім відчув значення і роль художнього слова у боротьбі. Не випадково вірш «Голово ти моя нелегальна», написаний у тюрмі в 1929 р., набув широкої популярності, а згодом у дещо «зредагованому» вигляді був зафіксований як народна пісня. Справжня поезія — це пісня, це плакат, це бойовий прапор. Не так важливо, хто склав пісню, «важне, що її спричинило...». Так, поезія Гаврилюка — документ героїчного людського життя, відданого на вівтар революції. Її ліричний герой, чітко й рельєфно окреслений син свого часу і свого класу, один з авангарду борців. Соціально й історично конкретна, поезія ця виростала з тих умов і обставин, у яких доводилося жити й боротися авторові та іншим західноукраїнським комуністам проти соціального й національного поневолення рідного краю. Водночас вона — надзвичайно цікаве явище на карті пролетарської літератури 20—30-х років, своїми темами, мотивами й навіть засобами споріднена з творчістю революційних поетів Європи, зокрема слов'янських країн.

Тогочасна епоха, сповнена класових антагонізмів і виступів пролетаріату за перебудову світу на соціалістичних засадах, вимагала нової художньої мови, нової поетики революційного вірша. Ця поетика будувалася з розрахунку на безпосередній контакт поезії з масами, впливу на ці маси. З огляду на це відкидалися образи, ритми, інтонації, які стали вже стереотипами й не могли виконувати мобілізуючої ролі.

В літературознавчій науці ще не намальовано панорамної картини розвитку поезії тих років, яка дала б можливість окремі постаті побачити на тлі загальноєвропейського літературного процесу, виявити риси типологічної спорідненості в поетичних творах. Серед цих спільних рис відзначимо передусім те, що на зміну туманним алегоріям і естетській символіці буржуазних співців та адептів соціальної незаангажованості мистецтва приходить чіткий лозунг політичного плаката; на зміну сентиментальній розчуленості — їдкий сарказм і вбівча іронія, спрямовані проти класового ворога; на зміну ідилічним пейзажам — картини буржуазного міста з його разючими соціальними контрастами.

Характерні риси революційної поезії О. Гаврилюка виразно виявилися уже в його першому відомому нам творі «Голово ти моя нелегальна...»:

¹ Галан Я. Твори: В 4 т.— К., 1978.— Т. 3.— С. 482.

Голово ти моя нелегальна,
сконфіскує тебе прокурор:
твоя пам'ять така нелояльна,
що конечний над нею дозор.
Голово ти моя «вивротова»,
цілий склад нецензурних ідей,
нелегально про те пам'ятаєш,
як легально катують людей.

Вірш українського поета перегукується з творами революційних поетів того часу — Б. Брехта, Н. Вапцарова, Л. Новомеського, І. Волькера, В. Броневського. І це закономірно: однакові соціальні конфлікти породжують подібні теми, образи, сюжети. Так, у вірші «Хроніка» Н. Вапцарова йдеться про те, що фірма «Вікерс» виробляє кулі на «дубові голови робітників», тих самих робітників, що ті кулі відливають, якщо «дубові» голови наважаться бунтувати... В одному з творів Б. Брехта генерал нарікає на те, що в солдатів з'явився великий гандж: вони «мислять», отже, перестають стріляти у страйкарів. А це означає, що голова у солдатів нелояльна і «конечний над нею дозор».

«Прокурор», «шибениця», «арешт» — ці поняття органічно входять в образну систему революційних поетів. В одному з віршів Л. Новомеського сама поезія асоціюється з шибеницею як неминучим, хоч і даремним виявом покари за свободу духу в слові. В їх творах зустрічаємо, наприклад, огидну постать шпика, зловісний образ петлі, що символізує тодішні порядки. Віддаючи своє життя на вівтар боротьби, вони вірили, що воно було прожите немарно. Коли героя поезії Н. Вапцарова «душать петлею», він вірить, що його ідеї не знищити ні зашморгом, ні кулями, бо таких куль «в світі немає»!

В «Поемі про петлю» О. Гаврилюка цей образ з'являється як конкретна деталь — героїня твору рішуче відкидає думку покінчити з життям. Вона йде на вулицю «петлю рвати». Петля є втіленням тогочасних суспільних порядків, що знищують людину, її живу думку. «Панська петля затягується все тугіше,— писав Олександр Якимович у листі до сестри, яка жила в Москві.— Панська петля затягується остаточно — уже не тюрма, а «Береза»...² Але ні тюрма, ні Береза-Картузька, ні інші «петлі» не могли зламати поета, похитнути його переконань:

З твоїх, катівне, днів, що ломлять лиш слабких
(слабких хай ломлять, хай здирають фальш з облич їх),
ми вступимо в день новий і там для будівничих
за сталь послужимо для будівель нових.

(«Береза»).

Тут уже зникає нищівна іронія, яка виявлялася там, де йшлося про класових ворогів та обивателів. Коли ж поет повертається до братів по класу, товаришів по боротьбі, тон стає іншим. Погляньмо, як він поступово змінюється у вірші «Голово ти моя нелегальна»:

² Цит. за кн.: Мельничук Ю. Олександр Гаврилюк.— Львів, 1955.— С. 256.

Як і досі ми харкаєм кров'ю,
шкіру лупимо злізлу із ран,
і, як подвигу спомин, з любов'ю
оглядаємо сліди кайдан.

Поезія О. Гаврилюка промовляла до свого читача і словом ніжним та задушевним.

«Пісню з Берези», складену в концтаборі, можна назвати піснею про кохання, про вірність — стільки ніжності й любові у серці героя, революціонера, комуніста. Але вона, ця поезія, ставала дзвоном сталі, революційним гаслом (не випадкова назва вірша «Плакати»), і тут уже ліричний герой виступає як втілення гніву й ненависті до ворогів. Лірика поета надзвичайно цільна, мотиви «сталі і ніжності» в ній існують в нерозчленованій єдності — як грані одного й того ж явища. Вона пройнята почуттям пролетарської солідарності. Ця солідарність вирвала Гаврилюка з Берези-Каргузької у 1937 р.

Кожна література близько до серця брала долю братів по класу в усіх країнах. Польський поет Владислав Броневський написав гнівний вірш «Законодавцям», спрямований проти катів американських робітників Сакко і Ванцетті, а О. Гаврилюк називає себе їх «третім братом» («Пісня з Берези»). Про Сакко і Ванцетті пише й Василь Бобинський («Балада про дві гіпсові маски»).

Одним з найбільших творчих досягнень О. Гаврилюка є його поема «Львів», написана напередодні возз'єднання і надрукована уже в радянський час. В основу сюжету лягло власне життя поета, хоч автор і називає героя своїм другом. Це, звісно, художній прийом, підказаний, мабуть, «Євгенієм Онегіним» О. С. Пушкіна. У «Львові» знаходимо ряд перегуків з твором великого російського поета — тон невимушеної бесіди з читачем і навіть чотирнадцятирядкова схема строфи із складною системою римування...

У поемі О. Гаврилюка надзвичайно чітко окреслено картину соціальних відносин на західноукраїнських землях. Дія відбувається у Львові, але в ретроспекціях, своєрідних відступах проходить ціле життя героя-поліщука, що поринув у вир революційної боротьби. У поемі можна виділити двох головних персонажів — героя, життя якого склало сюжетну канву, і народну масу. Єдність борця, революціонера і народу становить по суті й ідейне ядро задуму. Картина похорону безробітного продемонструвала силу робітничої солідарності, «пружної маси», перед якою безпорадні навіть поліційні заслони, терор. Виразно й колоритно відтворює поет сцену демонстрації, його погляд вихоплює окремі деталі: летить кіннота поліції, падає на бруківку труна, і «братерські руки» знов підносять її, біля театру виростає барикада, «схилившись на тротуарі, дере робітник бандажі», бо «без чуття лежить блідий поранений товариш...», і «на робітничих раменах колишеться труна». Далі всі ці деталі знову вливаються в панорамну картину, змальовану широким мазком:

Смерч людських тіл і смерч каміння
пішов крізь площу. Перед ним
здухнувся панський блиск, як дим.

Поема «Львів» при всій простоті викладу вражає багатством художніх прийомів, точністю образних асоціацій. Тут головним є духовна атмосфера — думки, настрої, ідеї. О. Гаврилюк часто вдається до засобів політичного памфлета. Слово поета афористичне, іронія дошкульна, зокрема там, де він вдається до історичних зіставлень, аналогій. Так, криваві справи польської поліції О. Гаврилюк порівнює з жахами на полотнах іспанського художника Гойї, Львів називає Кобленцією всупереч тим, хто звав його українським П'ємонтом. Як відомо, в німецькому місті Кобленці у XVIII ст. отаборилася французька феодально-монархічна еміграція, яка втекла від революції і закликала монархів країн Європи здійснити збройну інтервенцію проти революційної Франції. В уяві автора Кобленція асоціюється із Львовом, де теж отаборилися сили, ворожі Радянському Союзові.

У час, коли в Німеччині до влади прийшов фашизм, коли фашизувався уряд буржуазної Польщі, спрямовуючи репресійну машину проти класової боротьби та національно-визвольного руху трудящих мас, така непримиренність позиції до «і власних плідних паничів, і з-за Дніпра утікачів, і окупантів» диктувалася історичними обставинами, атмосферою гострої ідеологічної та політичної боротьби.

Сьогодні маємо можливість глибше й об'єктивніше оцінити суспільну ситуацію того часу у Львові. Не можна оминати й того, що сюди доходили відомості про масові сталінські репресії, штучний голод на Україні 1933 р. Все це не могло не вплинути й на ту частину української інтелігенції, яка прихильно ставилася до Радянської країни.

У поемі «Львів» згадується давня легенда про те, що в час народного горя у місті оживають леви, мчать вулицями і ревуть на сполох. Квітневі події були саме таким днем, коли «проснувся лев. Хоч часом спить він важко ряд десятиліть». Цікаво, що до цієї легенди звертався Я. Галан у статті «Велич визволеної людини», останні сторінки якої окроплені його кров'ю. А згодом розвинув її Дмитро Павличко («Леви»), засвідчивши ідейну спадковість традицій пролетарської літератури; починаючи саме з того, як у «заворушення квітневе ревіли стародавні леви», він закінчує твір промовистим штрихом:

Мовчать спокійні, дужі леви,
Але вони живі, живі!

Всі оці творчі перегуки переконливо свідчать про нев'янучу естафету демократичних революційних традицій літератури. У своїй поемі Гаврилюк не раз використовує — іноді майже цитатно — образи Шевченка, Франка, Лесі Українки. З глибоким пафосом висловлює поет споконвічну мрію трудящих мас про возз'єднання:

Дарма панки з Варшави хочуть
на себе звести наші очі:
чужий і злобний є їх світ.
Ми зачаровані на схід.

Проза Олександра Гаврилюка органічно споріднена з його поезією. Перше оповідання Гаврилюка «Прощайте» було написане в тюрмі, тоді ж

ик і вірш «Голово ти моя нелегальна...», коли авторові сповнилося всього вісімнадцять років. У творі передано настрої юнака, який ступив на шлях революційної боротьби. Ми бачимо, як міцніє його переконання, гартується воля. Герой твору засуджений до страти. Перед його очима проходять картини недовгого і скупого на хлоп'ячі втіхи та радощі життя. Згадується старенька мати, товариші, кохана дівчина. Смертний вирок хлопець зустрічає спокійно, з гідністю. «Ну і що ж, правда, кате, я нудьгую і тужу за життям, бо є в ньому краса,— усе те, що ти ненавидиш. Але щоби мені подарувати ще одне життя, я би знову приніс його на твій вівтар — шибеницю».

Оповідання «Прощайте» на конкурсі журналу «Вікна» одержало першу премію. Воно свідчило, що в ряди пролетарських письменників прийшов новий яскравий талант. Твір написано у формі листа засудженого — і цей прийом, майстерно використаний, посилює вплив на читача, створює особливу емоційну атмосферу. Мовби напливами в похмурі стіни камери вриваються спогади — сцени життя на волі. Твір невдовзі був перекладений польською та чеською мовами, друкувався на Радянській Україні в журналі «Західна Україна». Літературознавці висловлюють обґрунтоване твердження, що з оповіданням «Прощайте» був обізнаний чеський письменник-комуніст Юліус Фучік, тодішній редактор журналу «Творба», в якому вміщувалися деякі твори західноукраїнських пролетарських письменників. Не дарма ж у «Слові перед стратою» Фучіка простежується виразний перегук із оповіданням «Прощайте».

Згодом у «Вікнах» з'являються ще кілька оповідань Гаврилюка — «В очах дитини», «Наївний мурин», «Оповіданнячко про злу і про добру дівчинку». Ці твори побудовані за одним принципом — події змальовані через сприйняття героїв, уявлення яких про світ, добро і зло не спотворені поняттями й нормами буржуазної моралі. Особливої сили впливу досягає автор в оповіданні «Наївний мурин». Дикун Папуа, вивезений ученим з острова, де існує первісний стан розвитку людини, ознайомившись з законами «цивілізованого» світу, де узаконено поневолення людини людиною, війни, де поліція безкарно розстрілює демонстрацію безробітних, відмовляється жити в цьому світі і просить в свої ліси, воліючи «ходити голий, а їсти лиш корінці і ягоди, ночувати на гілляці між листям».

Оповідання нагадує фейлетон, де події носять більш умовний, ніж реальний характер, сюжет має підводну течію, скеровану від звичного до, здавалося б, алогічного, такого, що суперечить здоровому глуздові. Але внутрішня, глибинна логіка — саме за алогічним: папуа по-своєму має рацію, не приймаючи «цивілізованого» світу.

Проза Гаврилюка перебуває наче на межі різних жанрів, має, можна сказати, маргінальний характер: епічна оповідь тут перехрещується з репортажем, подія обернена не лицевою, а «виворотною» (згадаймо «голово ти моя «вивротова») стороною, яка, власне, й вміщує суть.

«Молодий поет подорожує» — такою ідилічною фразою починається повість «Береза» — розповідь про табір смерті Березу-Картузьку — катівню, що була попередником до освенців, майданків.

«Молодий поет подорожує»... до Берези... «Міцний ланцюжок твердо перетинає руки». Не наручники, не кайдани, а ланцюжок, як від годинника, що звисає на панській камізельці. Двозначність деталі переростає у дво-плановість зображення: факт і коментар, проекція художньої деталі на ширше тло, зокрема, на психологічний стан героя — в даному разі авторське «я». Такий спосіб оповіді передусім відбиває установку автора на створення достовірного історичного документа про злочинства і наруги над людською, зокрема й національною гідністю. Тому письменника так хвилює проблема якнайточнішої фіксації побаченого й пережитого. Традиційна розповідь, здається, не здатна виконати цю функцію, відтворити зоровий образ Берези, і в уяві автора виникає думка: «Це треба сфільмувати».

У цьому можна вбачати своєрідну вказівку на ще одне жанрове окреслення повісті «Береза»: кіносценарій. Підсвідома орієнтація на кінофільм (у майбутньому, звісно, бо зараз «міцний ланцюжок твердо перетинає руки»), побудову сцен і ситуацій, розрахованих на зоровий образ і навіть на кадрування.

Від загальної панорами («Пусте зимове поле. Ось вдалині зліва якісь шестикутні вежі, кам'яна стіна...») уявна камера фіксує конкретні обриси: «Серед плоского поля виростають червоні будинки, триповерхові, понурі. Тут, на пустці, вони вражають розмірами. Вони придавлюють і цілу місцевість, і душу. Будинки обнесені високим парканом, але загорожа видається низенька в порівнянні з їх величезними червоними стінами. У тих стінах довжелезні ряди вікон,— які ж одностайно довжелезні ряди вікон!»

Це — Береза ззовні. А ось вона — зсередини:

«Відкривається брама Берези, щоб ковтнути жертви.

Поліцаї, глузливо посміхаюся, підступаються до купки арештованих.

Падає тиха команда:

— Бігом!

Одночасно скажений удар у голову оглушує з лівого боку. Такий же удар палиці справа повертає рівновагу. Удар гумової палиці пригавив голову зверху.

Арештовані ринулись у браму, але і тут удари сипляться з усіх боків. Біжать, спотикаючись і падаючи, схоплюються під ударами, гублячи і розсипаючи лантухи і вузлики. Біжать поміж якісь завіси з колючого дроту, але скрізь натикаються на поліцейських. Ті вискакують проти своїх жертв, націляються, як футболісти на розіграного м'яча, і страшенним замахом палиці валять людей з ніг.

— Бігом!»

Нарешті, відчуття Берези уже на собі:

«Числи, письменнику. Лічи всі удари, щоб — коли вийдеш живим засвідчити про «норми», які приймали люди в Березі. Три! Треба встояти й почислити.

Чотири, п'ять!»

Береза дає матеріал для фільму й за ритмом — тут «тільки або шалений біг, або заклата нерухомість» — і в цій зміні ритму, в цій «аритмії» виявляються риси суспільної атмосфери санаційного режиму тодішньої Польщі.

Береза-Картузька у повісті О. Гаврилюка сягає рівня символу машини знищення. Ця машина, однак, не міф, як, приміром, в оповіданні Ф. Кафки, а породження соціального зла. Вона створена й пущена в дію, щоб ламати не так тіло, як дух, вселяти страх.

Письменник у процесі розгортання сюжету поступово переходить від зображення зовнішніх обставин до психологічного аналізу. Фіксація побаченого крок за кроком поступається місцем фіксації та аналізу пережитого. Така зміна наголосу впливає з логіки розгортання подій, розвитку образу головного героя. Адже першою думкою в'язня з номером 820 було або втекти, або ж припинити ці муки. Але втекти було неможливо, а думка про самогубство рішуче відкинута. Герой письменника — він ідентифікується з автором — здобуває важливі уроки досвіду, які допомагають йому встояти. Перший з них — не піддатися страхові, бо «зрада родиться з страху, а не з болю», «біль має свої межі», за якими зникає і страх смерті. Уже на третій день Гаврилюк організовує конспіраційну трійку, яка впливається в комуну концтабору.

Цей перший важливий урок — не піддатися страхові, не йти на жодний компроміс — переростає конкретну ситуацію, зображену в «Березі». На думку спадає споріднена ситуація в повісті білоруського письменника В. Бикова «Сотников». Духовне піднесення Сотникова і моральне падіння Рибака починається з першого, здавалося б, маленького кроку: перший навідріз відмовився від співробітництва з фашистами, знаючи, що його чекає смерть, другий погодився, сподіваючись, що трапиться нагода втекти і перебратися до своїх. «Нагода» не трапилася, тонке лезо компромісу — компромісу з собою — невмолно вело від страху до зради і краху особистості. В «Березі» також є психологічні типи, схожі на Рибака: вони, щоправда, виходять з катівні живими, але знищеними духовно й морально. Так, на наказ поліціанта падати нижче «декламанти» (той, що зрікся своїх переконань) Валь відповів:

« — Пане коменданте, голову слухняно, що нижче, як я, впасти не можна».

Ці слова стали не просто афоризмом, фольклором Берези, вони стали своєрідною моральною засторогою, тим стимулом, що допомагає долати зневагу, зміцнює дух інших політв'язнів.

І справді, «жорстокі жорна класових ударів» не змогли розмолоти сильних. Тюрма гартує. Це усвідомлення прийшло в перший же день, коли новоприбулі почули від старих в'язнів, які дезинфікували їх одяг, від людей, здавалося, бездушних, як автомати, тихе, але підбадьорливе: «Товариші, спочиньте!»

Пізніше, коли героєві твору здавалося, що в таборі неможливий опір, що нелюдські катування здолають здатність до боротьби, донеслися до нього слова у бетонярні:

« — Ти, новий... Слухай, держись!.. Не бійся, обудешся, звикнеш, дурниця. Це спочатку так жахно... Я ось вже шість місяців...»

Цей голос воскресив героя «Берези». Він відкрив, що й тут «опір існує й діє, що й тут точиться непримиренна, смертельна, неблаганна боротьба

і в цій боротьбі зовсім не поліцаї є переможцями». Вони не є переможцями тому, що вони — деталі, гвинтики державного механізму, які втратили людську подобу і кожен «катує нас за наказом» і «робить це так само спокійно, як рубають дрова, як виробляють цеглу, як будують хати».

Такий механізм не може бути тривалим, життєздатним. З моральної переваги в'язнів над своїми катами — їх вірності ідеалам, яким вони присвятили і за які готові віддати своє життя, — виростає головний мотив «Берези» — мотив незламності і невмирущості «вічного революціонера».

Повість «Берега» — найбільший прозовий твір О. Гаврилюка, його духовний заповіт борцям проти фашизму з його страхітливими таборами смерті. Суворий документалізм повісті робить її своєрідним репортажем (згадаймо, що Ю. Фучік згодом свою безсмертну книгу, написану перед стратою, так і назве «Репортаж під шибеницею»), але репортажем великої узагальнюючої сили.

Важливе місце в творчості О. Гаврилюка займають його літературно-критичні статті. Вони мають виразний публіцистичний характер, пов'язані з революційною боротьбою, захистом революційних переконань. Автор не ставив своєю метою всебічно аналізувати літературний процес, для нього літературна критика була зняряддям політичної боротьби. Особливою гостротою позначена стаття «Пани й паничі над Кобзарем», написана й видана в 1936 р. під псевдонімом А. Холмський, вістря якої спрямоване проти спроб спотворити творчість великого українського поета, зробити його своїм «батьком», «пророком божим Тарасом».

На статтях О. Гаврилюка позначився вплив вульгарно-соціологічного підходу до літератури, що спричинилося до поспіль негативної оцінки творчості деяких талановитих письменників того часу: М. Рудницького, Б.-І. Антонича, Наталі Холодної, О. Ольжича та ін. Сьогодні, заповнюючи «білі плями» і повертаючи нашій літературі забуті або замовчувані імена, ми все ж не будемо докоряти О. Гаврилюкові за односторонність його підходу до літератури.

Варто відзначити, що в статті «Пальці на горлі», написаній 1940 р., вперше надрукованій у 1959 р., характеризуючи суспільно-політичну атмосферу, в якій доводилося працювати пролетарським письменникам в умовах окупаційного режиму буржуазної Польщі, автор серед різних буржуазних течій окремо виділяє угруповання, яке, за його словами, політично не визначилося — не поділяло поглядів націоналістичних, проте й не примкнуло до революційного крила. Серед цієї групи автор називає М. Рудницького, людину, яка за його словами «справді була далека від політики і слабо орієнтувалася в ній, але з обширними знаннями в галузі світової літератури», «здібного поета, автора кількох томів віршів Б. Антонича, який подавав надії, але нагло помер, Ірину Вільде, яка виступала зі збірками оповідань та повістей з життя українців під Румунією» та ін. Політичне й художнє чуття не підвело Гаврилюка. М. Рудницький та Ірина Вільде стали радянськими письменниками, творчість Б.-І. Антонича активно ввійшла в літературний процес.

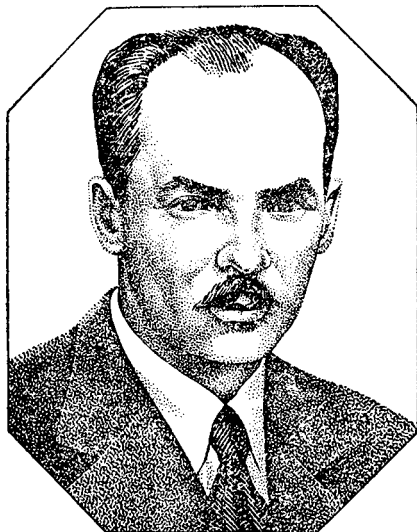
Неабиякий інтерес становлять й інші статті, зокрема «Учімося розуміти

і сприймати поезію», «Степан Тудор», «Павло Тичина» та інші, де виявилася глибока ерудиція і тонкий художній смак їх автора.

Сучасний читач побачить у творах письменника і данину своєму часові, але він повинен сприймати її в контексті часу, сповненого атмосферою гострої ідейно-естетичної боротьби. Такий підхід вносить корективи в деякі судження і висновки Гаврилюка, але не зменшує їхньої ваги в літературному процесі 20—30-х років.

Творчість Олександра Гаврилюка є надбанням нашого народу. Виростаючи з революційно-демократичних традицій української літератури, вона стала однією із сторінок радянської класики, що готувала ґрунт і закладала міцні основи для становлення нової соціалістичної культури на возз'єднаній українській землі.

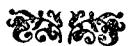
М. М. ІЛЬНИЦЬКИЙ

Степан
ТУДОР

1892 — 1941

РОМАН
ПОВІСТЬ
ОПОВІДАННЯ

ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ

Роман

ПЕРШИЙ ТОМ

ОТЕЦЬ СОЙКА РОСТЕ

...Що таке один день нашого життя,— наше «сьогодні»? — Не більше, мабуть, не багато більш, як джерело, крізь яке наш учорашній день, побіджений або побідний, бурлить у наше майбутнє... І чи тільки на ш день? — Кожний мент нашого життя влітається в дні нашої доби, як уплітається очко в простягнуту на щоглах сітку рибака; торкніть ви одне очко — й ціла сітка заб'ється суперечливими рухами — від щогли до щогли...¹

Є одна властивість у багатогранній постаті отця Сойки, яка перш за все звертає нашу увагу: це його холодний, пронизливий, деяким цинізмом забарвлений інтелект — прикмета, що дозволяє отцю Сойці вникати в поточний хаос речей і подій (хаос прецінь,— ні?), розділювати в них істотне (для Сойків) від випадкового й розділене, й упорядковане — переключати на рейки сподіваної рентовності, на шляхи родової сойківської заграбливості й розквіту...

Внаслідувана ним від старих сойківських предків, буйних святоокопівських пачкарів, ошліфована й витончена в особистому досвіді отця Сойки, становить вона основну властивість його характеру, проймає собою всі його думки й поступки, надає особливий стиль його життєвому шляху, його зовнішній і внутрішній особовості... Чи не лежить у стилі тієї прикмети хоч би те: що на тридцятому році свого життя сидів уже отець Сойка як парох і власник у цвітучій Новій Климівці, в тому «Версаю» південного Поділля, в споконвічній резиденції отців і дідичів Климовичів², що не давали до себе доступу якій-будь сіровині? Або те, що ціпка й тонкокоста рука отця Сойки лежить сьогодні владно на церковному й громадському житті климівського деканату, що її міцний, по-сойківськи настирливий вплив чується в усіх сусідніх деканатах Кальнянського повіту?..

В усіх трудніших хвилинах життя Кальнянщини, коли знайдеться під загрозою реальне добро церкви й «народу», — силою своєї властивості (не тільки її, очевидьки) висувається отець Сойка на чоло «національної» акції: скупчує всі певні сили повіту в своїх долонях, кидає їх проти наспілої загрози

й опановує її, й ліквідує нехибно, — ліквідує прецінь, — ні?.. В такі хвилини чується отець Сойка найкраще в своїй ролі: його холодний, тонкий інтелект урізується у вир боротьби як двосічна зброя, його пожадлива, по-сойківськи ненаситна воля розпалюється й ранить дошкульно: за реальне добро церкви й «народу», за реальнішу участь сойківщини в цьому добрі!..

І коли наш день, день отця Сойки, випаде на час такої загроженості й національної акції, тим краще для справи: це збагатить нас масою живого досвіду, ще розкриє нам далекі перспективи речей і подій, у яких знайде собі поживу й наша власна, не менше пожадлива й ненаситна уява й воля...

...В цей день — один із перших днів грудня 31-го року — прокидається отець Сойка ще пізніше, перед досвітком, як це постановив собі вчора з вечора...

І коли ми вже при цьому: — така є одна з дрібних особливостей у психічному складі отця Сойки, що прокидається він, коли схоче, за власною волею й постановою, не знає майже в цьому відношенні якогось унутрішнього непослуху... Може, це виникає з його професійних, господарських і духівницьких навиків, які вже успіли вийти * [йому в кров, як молоді інстинкти. Відзиваються також, либонь, давні племінні досвіди, вікові інстинкти прадідів-пачкарів, для яких ніч була матір'ю, а нічний подільський степ братом і приятелем... А проте в останні роки (турботні, тривожні роки) діє та особливість з трохи несамовитою докладністю механізму: як би підкорялася якимось притаєним, чутким, матеріально невідхильним унутрішнім товчкам... Коли заходить про це мова між домашніми і стара Сойчиха-мати посилає синові кутками очей короткий питаючий погляд (жінка в той час не поведе й бровою), здригаються в отця Сойки верхки стиснутих губ, і по хвилі кидає він своєю спішною, як у Сухого Яцка-батька, сіканою скоромовкою:

— Звичайна чуйність, мамо, ...такі вже часи, ...мусимо бути чуйні, як нічні звірі, ...інакше погинем усі, як руді миші...

І так ніч іще сіра лежить на струнких вікнах, у кутку спальні блукає голубий вогник лампадки, отець Сойка прокидається враз, як би вибулькнув з м'якої глибини, й хвилину остається навзгак, з порожньо вслуханими очима... В канцелярії, за стіною, пробиває дзвінко два, а згук цей пухкий і ясно шклистий («половина п'ятої»)... По низькій стелі

* В квадратних дужках тут і далі в усьому першому томі подано тексти з першої — рукописної редакції повісті, замість утрачених сторінок другої — машинописної. — Ред.

кімнати промахується крило світла й спадає круглим луком у сад, за вікном... З їдальні праворуч наближаються повзкі кроки (м'які й повільні, як би виходили зі сну), й за хвилю рідкий стукіт, розміряний і тепло внадний, легко торкає двері.

Вигорнутий зі сну мозок отця Сойки реєструє скоромовкою:

«Колонка вдарила дзвінко — то на мороз... Мама пройшла зі світлом у двір, готується на ярмарок... Слепа Текля стукає поночі — випадок на селі...»

— «Колонка вдарила дзвінко...» Колонка — вона ж «мале барокко» — старовинний годинник-стояк, струнка горіхова статуйка, що дзвонить срібно-шкливо на погідне зимове повітря... Є ще два «більші барокко»: тяжка книжна шафа з чорного — в пружки — дуба, різьблена, грубо шклена, з погруддям великих мужів здовж фризowanego чола; в їдальні брюхатий буфет, м'ясисто-червоний велетень, завітчаний кетягами овочів, з-поміж яких викруглюються золотобокі, в листках, яблука... Є ще «велике барокко», «барокко взагалі», сама плебанія, вікова климовичівська (тепер сойківська, на все, на віки вічні сойківська), довгостінна вікниста будівля з колончатим фронтоном, з високою стрімкою кривлею, в оточенні дерев, з непереглядною мережкою кімнат усередині, світлиць і менших закутків, низькостелих інтимних алькирів, пройнятих теплою ароматністю, що поколіннями настоювалась і вдихалась у нутро кімнат: у килимчасті стіни, в м'яку й затишну обстановку, в шляхетне, особливим ніби способом культивоване хатне повітря... Коли тепер отець Сойка під'їжджає з братом Миколою, або Мар'яном, або з кимось зі знатніших сусідів до своєї садиби, любить простягти руки й похвалитися жартома:

— Прошу: моє «барокко»!..

І тоді крізь основне й безсумнівне вдоволення проколюється з його глибини крихітка іронії, не їдкої — це правда — не злої, а все-таки іронії: нове на сойківському ґрунті явище, трохи несподіване й немиле для отця Сойки, який любить чутися господарем у своєму нутрі. Прецінь цинить він собі ту білу садибу, з усім, що в ній є, й любить її по-своєму, але певне: за її шляхетність без ганчу, за стару расову племінність, за матеріальну вартість; за те, врешті, що вона тепер сойківська, на все, навіки сойківська — єдина властивість, для якої на правду варто існувати якій-будь цінній речі цього світу...

«Мама пройшла зі світлом у двір»... Про матір думає отець Сойка з приємністю... Все думає про стару матір з такою власне приємністю... Особливий у своєму складі сентимент: трохи забавна мішанина родинного прив'язання (є й

таке в Соїків) з холодною господарською заінтересованістю (Соїки кабзою зв'язані), з почуттям збільшеного прибуткового спокою: за сьогоднішній і, може, за завтрашній день... Те саме почуття — з деякими відтінками — спостерігає отець Соїка в обох своїх братів: у Миколи — з деяким відхиленням у бік тяжкуватого сентименту і в Мар'яна — з очевидною перевагою нетаєної, трохи цинічної розрахованості. Те саме почуття передчуває він — і слушно — в цілому ряді своїх соїківських предків: тих далеких святоокопівських пачкарів, що дали перший товчок невпинній заборчій сназі всіх Соїків, і тих ближчих у часі, що від трьох поколінь уростають міцним куркульським гніздом у долину середнього Серету...³ Різниться від них отець Михайло, мабуть, тим у своєму синівському прив'язанні, що проглядає його майже до дна, що бачить його складність і — хвилинами — забавність. А проте це не змінює, мабуть, самої якості його переживання, не зменшує його інтенсивності... Встане йому — як от тепер — уявити собі дрібну постать Соїчихи, сувору, суху, повну чіткої гостроти й невпинної, жадливо розрахованої рухливості (впрівала від неї челядь десятьма потоми), — як уже має її в собі всю, як чує в своїй крові її ненаситну заграблівість, подвоєну, потроєну, вдесятеро помножену в своєму розгоні... Через те думав з приємністю про стару матір, любить думати про неї як тепер, на добрий початок дня, на «добрий ранок»...

Отець Михайло відкидає енергійним рухом покривало й підхоплюється з теплого лігва. Сухі, костисті, волосаті на хребтах ступні спускає на долівку й, переплівши на колінах долоні, сидить хвилину в ціпкій нерухомості, кістлявий, сухий, як тепла внутрі статуйка, з напнятим луком хребта... Можна би це прийняти за хвилю глибокого молитовного скупчення перед народженням нового дня... І було б це недалеко від правди... Така була би дійсно вранішня молитва отця Соїки, істотна соїківська молитва, що в ній вогняною стежкою крізь різний, принагідний зміст протоплюється незмінно один гарячий мотив: ранішнє скупчення хижака перед скоком у недалекий день. А сьогоднішній, принагідний зміст тієї молитви був би такий:

— «Сліпа Текля стукає поночі — випадок на селі...» І хто там такий: дитина чиясь чи яке старе?.. Хто б там не був — уривається він у твій день, як тріска в колесо... У важний, передуманий, заздалегідь розпланований день... Ще ти не вспів як треба пробудитись, а вже протягається з ночі капризна рука випадку й бере твій установлений план за чубок... Уважай!.. Дурень плаває від випадку до випадку, як сліпа риба в воді, а мудрий розбивається на нім, як корабель на

скелі, що несподівано вискочила з дна... Хто знає, які підводні скелі причаїлися під розпланованим плесом твого нинішнього дня!.. Вважай!.. «На добрий ранок»!.. — І хто б там такий?..

Отець Сойка накидає на плечі нічний плащ і, розпростовуючи дорогою рамена, йде на двері з їдальні. Сліпа Текля стоїть при одвірку, звичайна, — велика, грузька, трохи розпливчата в пригаслому світлі лампадки. Її широкі лискучі руки ворущаються біля грудей, як два білі звірки, що перебирають у зубах чотки. Коли отець Сойка наближається, вони стихають нараз і згортаються принішкло на грудях. Текля повертає в бік отця Сойки одну скроню й наслухує хвилину. Потім вибухає кудись у сторону своїм захлипливим, спішним, таємно екзальтованим шепотом:

— Гайдуків Василь приїхав, старий Гайдук умирає...

Ну, так... У чуткій ще зі сну уяві отця Сойки виколується нараз кругласта голова старого Гайдука, вся в клаптях чуприни й бороди, низьколоба, широколиця, зі шпильками смішливих очей у смушках брів. Отець Сойка спихає її одним напруженням волі в рухливе тло й говорить бисто, впівголос:

— Слухаєш, Текле?

— Татунцю, так.

— Гнатко тут?

— З бабунею на гумні.

— Нехай відімкне захристію й приготує, що треба.

— Так...

— Ключі на малому буфеті, нехай Текля подасть.

— Так, татунцю...

— Щоб коні стояли коло церкви і Василь коло них.

— Так...

Сліпа Текля наслухує хвилину в бік отця Сойки, потім повертає на нього ціле своє обличчя і вибухає, ледве стримуючи свій шепіт:

— А старий Гайдук не вмере, татунцю, він знову здурить...

Щілини Теклиних очей потопають зовсім у піднятих щоках, і все її обличчя, віспувато-пухке, бухнявіє і морщиться в захлипливій, таємно екзальтованій посмішці.

...— Не вмере, татунцю, знову здурить...

В одностайно сірих, широко розкинутих очах отця Сойки проскакує й собі забавна посмішка, але він стріпує її одним рухом повік і, піднявши голову, говорить скоромовкою:

— Не твоя в тім, ані моя воля, Текле...

Звучить це майже як докір. Але отець Сойка враховує слушно тонку вразливість сліпої Теклі, яка ніби в повітрі переловлює нитки його інтенцій і піддається їм захоплено... Перш за все вона паленіє на всьому великому виду від незви-

чайної ласки такого сполучення («не твоя в тім, ані моя воля»)... Потім її лискучі білі руки (білі звірки) збігаються хапливо на чотках і метушаться там молитовно («не моя — божа воля»)... Водночас Текля зітхає обривисто і, втягнувши голову в плечі, повертається плавно й широкими, повзкими кроками віддаляється в глиб їдальні...

...Від двох поколінь належить сліпа Текля нерозлучно до резиденції отців Климовичів і разом з цілою садибою перейшла згодом до отця Сойки. В особливий, трохи нецьогосвітній спосіб доповнює вона собою вікову обстанову цього дому, принишклий затишок його алькирів, нагріту мовчанку світлиць. Масивна і легка водночас, безголоса в своєму ступанні, снується вона по цілій садибі, в плебанії і в дворі, непомильно й безпечно, так, наче стіни, й одвірки, і всі предмети на її шляху, близькі й далекі, простягають їй назустріч м'які щупальці і зголошують їй свою приявність... Ніхто не відає, чи спить коли сліпа Текля. Погружена в старе крісло в сліпому алькирі по той бік кухні, просиджує вона цілими ночами з чотками в руках, вразлива, чуйна, сторожка на кожний шелест коло дому, на всяке порушення в дворі, на гумні і в широкому поясі садів довкола двора. Так сторожить Текля Нової Климівки, і коли б тільки задля того признав би вкінці таки отець Сойки доцільність її побуту на климівській плебанії...

Взагалі ж, сліпа Текля — одна з примх Дори, дружини отця Сойки, на жаль, одна з останніх її примх... Не було в цьому нічого іншого, крім чуйної дбайливості за психічне здоров'я дітей, коли з переїздом до Нової Климівки поставив отець Сойка питання про дальший побут Теклі в межах садиби. Спостерігав уже давніше майже хоробливу вразливість сліпої, її нахил до мрійливої інтимності й особливо її релігійну екзальтованість, що хвилинами перепалювала всю її тілисту постать, струмкувала всіма вісовими ямочками її набринілого лица. З професії не мав нічого проти релігійного перечулення своїх вірних (не всіх, очевидно), розумів вагу екзальтації для піднесення релігійності в своєму оточенні; але кпив би сердечно, коли б хто надіявся від нього, що натхне він релігійною екзальтованістю свої власні діти: діти, живе тіло сойківського роду, живі, в тілі й крові носителі родової заборчості Сойків, маленькі сойченята, великі майбутні окупанти, сойківські окупанти!..

Але Дора сказала:

— Текля останеться тут...

І Текля осталась... Було це — сказано — тільки примха необрахованої Дори, одна з багатьох її примх, що шаленими вибухами вривалися в тодішнє подружнє життя отця Сойки

й тільки з тяжким зусиллям давалися втиснути в границі духівницької пристойності й господарського розрахунку. І Сойка піддався їй у той час, хоч у деяких границях... Була в ній та сама нагальна й проривна пристрасність, що захлюснула була його несподівано в перші дні їх подружнього життя; і була в ній та сама живлова, матеріальна впертість, з якою Дора перекинулася згодом у свої теперішні настрої, в стан абсолютної байдужності, м'якої, невловної, фаталістично впертої апатії, з якої Дора не виходила: ні для дітей, що росли на її очах (нічого росли, троєчко: хлопець, дівчина, хлопець), ні для господарських турбот, що все дошкульніше вгризалися в домашній побут, ні для настирливих, хоч і лагідних старань отця Михайла, який волів би колишні божевільні вибухи Дориних примх, як ті незрозумілі йому, ґрунтовно чужі, абсурдально якомось вплетені в його життєву діяльність настрої Дориної апатії...

І так Текля зосталася. Отець Сойка обмежив тільки можливості її рухів у садибі, рішуче відгородив дітей від сліпого алькіра по той бік кухні і все їх виховання взяв неподільно в свої руки. Гартував їх фізично і духово, наповняв їх життя дрібними, але забавно захватними турботами гумна й обори, з підступною зручністю відвертав їх увагу від появи сліпої Теклі й привчав їх відноситися до неї зі спокійною згїрдливістю панят. І коли щойно завважував, як у одного за одним оформлювались виразно міцні, настирливі, холодноокі обличчя сойченят, випускав їх з власних рук і, наглядаючи здалека, дозволяв їм вільно кружляти в здоровій господарській метушні двора й околиці...

Сьогодні вже діти в повіті, в Кальному, в «Рідній школі»⁴. І в сліпій Теклі відкрив згодом отець Сойка таке багатство небуденних, з її вразливістю зв'язаних прикмет (між іншим — забавно екзальтоване, майже молитовне відношення до його особи), що з від'їздом дітей скасував усі обмеження її руху в дворі і врешті — з почуттям навіть деякої рентовності включив її в своє вужче садибне оточення. Коли сьогодні думає про «своє барокко», думає в цьому теж і про сліпу Теклю як оригінальне доповнення самого стилю, як особливу, трохи екзотичну властивість климовичівської культури, тепер сойківської, на все, навіки сойківської: єдина властивість, для якої взагалі варто існувати всім сліпим Теклям цього світу...

Текля відходить у глиб ідальні, вона ніби відпливає в темноті здовж великого, лискучого овала стола: просто й безгучно, як нічна птиця, що світить собі в пїтьмі своєю сліпотою. Отець Сойка проводить її поглядом до дверей, відкинувши дрібку голову, й, послухавши хвилину, вертається назад у спальню. Від руху дверей угинається слабкий вогник лам-

падки над Дориним кутком і майже погасає. Отець Сойка стає на підніжку й вирівнює гнотик, і тоді вся кімната наливається знову тим ясно-голубим, гарячим і холодним водночас плином, що від нього отця Сойку нудно лоскоче під грудьми. Ясно-голубий вогник у спальні — теж одна з Дориних примх, найменша з її примх, і нічого, очевидно, не сказала би Дора, коли б одного вечора не зайнялась лампадка й нутро спальні потонуло б у натуральній, найліпшій для сну нічній тьмі. А проте отець Сойка підтримує той вогник, як би разом з ним зберігалася в його власній душі хитка й химерна надія (очевидно, химерна, сам отець Сойка посміхається з неї), що одної днини займеться від нього загасле Дорине нутро й спалахне знову рядом шалених примх, несподіваних і невтримних, а прецінь багато разів любіших отцю Сойці, чим та непереможна й абсурдальна байдужість Дори...

Спить іще Дора, по-своєму, нечутно, ніби не дихає, вкинута в глибину велетня-ліжка, з обличчям у подушці. Власне: вкинута... Так, ніби якась непереможна сила змахнула її широким і плавним рухом у м'якість постелі й Дора там осталася так, хребтом уверх, довгаста й пласка, не змінивши й одної лінії в м'якому простягненні свого тіла. Одна її рука вигорнулася з-під шовку покривала й лежить на краю ліжка, горсткою вверх, з приблідлими пучками пальців, посклонюваними слабо на себе. Отцю Сойці вчувається, ніби він має біля себе Дорин голос, як усе: низький і м'яко приглушений, як би лінувався виходити з вузькоплечих її грудей:

— Щось ти сказав, Михайле?

І коли отець Сойка говорить іще п'ять хвилин, вершок губ йому здригається, говорить, як усе, з деяким зусиллям, по хвилі знову:

— Щось ти казав, Михайле?..

Минаючи Дорине ліжко, Сойка накидає край покривала на вигорнуту долоню й виходить у бічні двері... Йде через порожню діточку, алькир за нею, глуху комірку обіч кухні й спиняється вкінці в гарячій умивальні. Як звичайно, входить до неї з почуттям органічного вдоволення й нехованої господарської гордості. Вмивальня, власне, купальня — клейнод у колишній климовичівській садибі: два білі, поливані басейники з пливучою водою, два перемінні душі з колючою, як жар, силою вдару, цілий арсенал купального приладдя для плекання шкіри й м'язів, для прискішення обігу крові, для гармонійного розміщення поживи в нагрітих м'язах. Усе те було для останніх климовичівських поколінь джерелом краси й розніжнення, отець Сойка, навпаки, зробив з того домашню гартівню, джерело настирливої впертості й ціпкої сили. Всі адаптації, що їх після переїзду перевів отець Сойка

в приладженні купальні: від безпосереднього сполучення душів з криничною водою й збільшення сили їх удару до тертких, як щітки, губок і рушників — все те було спрямоване на одне: з тієї гартівні мали виходити малі сойченята, ошмагані вогнем і студінню, призвичаєні до найрізкіших, найменш очікуваних хитань атмосфери (хитається ж тепер усе!), привчені до натуження крові, що стинає все тіло в один пружистий лук: покоління нічних заборливців, нестримних у своїм змаганні, ненаситливих у жадобі, незламних сойківських окупантів!..

Замкнувши двері, отець Сойка змахує зі себе нічний плащ із білизою й шугає під душ. Дві-три хвилини присвячує сьогодні тій розкішній уранішній, багато, на жаль, скороченій процедурі... («Вмре чи не вмре старий Гайдук?»)... Ошмагує ціле тіло навперемін гарячими й холодними струями, повторює це, викручуючись під ударами, й врешті, зойкнувши, як хижак, виплигує на клітчасту долівку між басейниками. Крізь водяну зливу на очах ловить свою постать у зеркальній плиті в стіні, розпаленілу, мигтючу, як полум'яний стовбур, закутаний уверх гарячими димами... Отряхається, порскає, хватає з полиці губки й рушники й, згинаючись у каблуку, широкими, механічними рухами розтирає шкіру й здригливі м'язи...

Знаходить глибоке вдоволення в тій гарячій розруханості і як об'єктивний глядач смакує з боку в тому вдоволенні. З приспіненою («вмре чи не вмре старий Гайдук?»), як усе, свіжою цікавістю розглядає себе в притьмареному дзеркалі за басейником. Є в тому розгляданні щось більше, як просте зацікавлення: як би в своїй зовнішності шукав отець Михайло заспокоєння для деяких унутрішніх хитань, як би знаходив у ній (знаходив прецінь, ні?!) твердий ґрунт для своїх стіп... Не є, очевидно, гарний ані гармонійно збудований (праве плече дрібку підсмикнуте вверху), але ж і не в красі річ. Сухом'язий, як би стиснутий у бедрах і розширений у напрямку плечей, має в своєму тілі ту потяглість хижака в скоку, властиву для всіх мужчин у сойківському роді. Як усі Сойки — костистий, сухий, різниться він від усіх попередників у родині (від братів теж) тільки деяким витонченням скелету й загальною, мабуть, загостреністю типу. Коли про це заходить мова при фамілійних зустрічах і тяжкуватий брат Микола бере його ліньки на свої вовчі зуби («не наша вже в тобі кість, Михайле, га?»), отець Михайло підносить голову й сміється дзвінко й коротко: — це в ньому мала би заломитися родова сойківська лінія?.. Кпить собі з того!.. Широколоба, гранчаста, сухолиця його голова сидить з гордою впевненістю на м'язкій шиї, а в твердих хрястках короткого, карлючкуватого носа, в розкинутих луках брів, у широко розставлених,

одностайно сірих очах горить та сама, що в братів, сойківська жадібність: тільки загострена в своїй активності, тільки пронизана студеним сяйвом інтелекту, цього видючого знаряддя заграбливості, що вічно активне, хвилинами добіла розпалює холодну сірість його закруглених зіниць...

Чи не говорять різні признаки про те, що носить він у своїй крові не спадок, тільки піднесення родової сойківської сили?.. З трохи забавним, а проте нетаєним задоволенням, роздивляючись у дзеркалі, знаходить він на своїй голизні деякі прикмети стародавнього фавна⁵, веселого божка — хижачка, пліднистого зводника-скакуна: сухостегні, кістляві ноги, покриті до стіп волоссям (трохи не ратички), цупкий, підібганий під себе задок у шерсті, з пучком гривки в кінці хребта (трохи не хвостик)... Але він є фавн наших днів, фавн Сойка, що в його власному нутрі, з власної сойківської істоти виклювалося заперечення його розплідницької жаги; що в його горбкуватій, стрімкій, трохи відкинутій лобовині вклався гладкими звоями (не ріжками) тонкий мозок: личман — прозорий, як лід, і як лід студений...

Була в цілому житті отця Сойки одна хвилина, в якій здавалося, що фавн прорветься в нього назверх, затоплюючи собою Сойку: коли Дора, Дорійка, дівчак ще майже, підліток, вихоплений ним зі шкільної лавки, хлюпнула в нього хвилею гарячої, несподівано настирливої змисловості⁶, що затопила його з головою... Недавнім ще алюми, необізнаний у статево-му відношенні (знаходив у собі дотепер деяку нехоть до фізичного зближення з жінками), піддався на якусь хвилю тому полум'яному нападові, приголомшений його раптовістю, як піддаються землетрусові, що роздирає твердий ґрунт під ногами...

Але Сойка є Сойка! Не було, мабуть, за сойківської пам'яті такого випадку, щоб хтось зі Сойків задурився в «білій челяді»⁷, щоб оженився з кохання або в подружньому житті дався спокусити тому нецьогосвітньому — з погляду Сойків — почуттю... Яка це вартість кохання, яка йому ціна? Всі дійсні вартості цього світу зводяться в практичній мові Сойків до одиниць землі («Твій тартак, Мар'яне? Сто моргів ґрунту як утяв!»): яку рівновартість у моргах являє собою те, що називають коханням?..

— Морги — то ґрунт! А кохання?..

Через те так легко отряхнувся молодий Сойка в Дориному випадку: не пройшло тижня, — відкинувши по-своєму голову, дивився він уже своїми одностайно сірими холодними очима в обличчя Дори (було ціле як у млі, з блудними зіницями, тільки губи викроювались різко в яркому розхиленні) ...Посміхнувся й казав:

— Троє!

І простягнув три розставлені пальці перед її обличчя. (Мав у собі згірдливу нехоть до тих попівських гнізд, де в гніткій ситості, в важкотілому психічному отупінні, в нагрітому лінивстві труться, як коропи, й плодяться, як кролі.)

— Троє: хлопець — дівчина — хлопець, що два роки, — та й годі!..

І як би пронизлива сила його студених калькуляцій вникала в глибину його плідників, Дорійка родила троє: хлопця — дівчину — хлопця, що два роки (родила, зціпивши зуби, гнівна, кидаючись у проміжках на боки, як ошаліла лошиця, взяла у шори)...

Троє... І як хотів...

Припадок? Очевидьки, припадок... Але так думає отець Сойка: припадок, що йде на прив'язі сойківської калькуляції, — чи не є це найкраще видовище, найбільш таємниче й доцільне, найбільш бажане з усіх таємних зв'язків цього світу?..

Містика? Отець Сойка чхає в принципі на всяку містику!.. Але так думає: ошаліла жагучість змислів, і плідність жіночої матиці, і вся таємна плетінка випадків, що привела йому троє бажаних сойченят, — усе те на прив'язі його холодної сойківської обрахованості: чи не є це єдина розумна містика цього світу? Містика його роду, родової заборчивості, що здійснюється з покоління на покоління, що росте й закрітає в його дітях?..

— Діти — живе тіло сойківщини, живі, в тілі й крові носителі родової сойківської заграбливості, маленькі сойченята, великі майбутні окупанти, сойківські окупанти!..

* * *

«Барокко» вибиває п'ять, коли отець Сойка виходить з плебанії. Йде він на так званий церковний хід, що з відкритого круглого ганку по той бік плебанії опускається тераскою в смерекову алею. Спинившись на хвилю на горішньому ступні й піднявши сухе обличчя, втягає морозяне повітря, наче внюхується в близький день, як у свою добичу... Те повітря лоскоче відрі й опалює легені; воно майже дзвенить у легенях, взагалі дзвенить, стужіле в досвітньому морозі, ніби зматеріалізоване в хрустальний плин, що відзивається за кожним рухом... Є його цілий океан — цього плинину, від землі до високих зір, що тремтять передосвітньо. На його дні лягають тепер саме тисячні шляхи недалекого дня й один з них — шлях отця Сойки, обрахований, чіткий, давно продуманий і як же в своїй істоті невідомий!..

[— «На все добре!»

Звечора спав сніг, молодий, ранньогрудневий. Тепер він лежить синім пухом на землі, на плотах, на гіллі смerek, здовж гранок церковної бані, що випуклюється на тлі неба. Відусіль іде сухе саяво, що збирається над предметами, й у ньому ворушиться око, як шкляна галка, що вбирає в себе холодні дотики. Отець Сойка любить цей ранній дотик зими,— від нього кидається око простими лініями, а в глибині холодного мозку виприскують пучками думки, як гнізда льодових хрусталиків. Є в цьому щось близьке самій істоті отця Сойки, через те він любить зиму над інші пори року й через те радий сьогоднішньому досвіткові, що вкрив йому дорогу синім пухом.

Іде отець Сойка між стінами смerek чіткими кроками, по-сойківськи простий, майже стрункий у лукуватому ковпаку, що сидить міцно над бровами. Ритмічно хрумтить дрібна ринь під ногами, вилускуючись із морозу. В перспективі алеї, між вершками смerek, над краєм далекого берега хрумтять ліниво зорі, торкаючи землю м'яким промінням. Є вже майбутній ранок у їх лінивому тремтінні, ранок — холодний пупляшок дня, недалекого вже, обрахованого й чіткого, здавна продуманого і як вже в своїй істоті невідомого!..]

— На все добре!..

Садибна земля відділена від церковної глибокою вузькою доріжкою, що збігає вниз, до мерзлого водопою. Коли станути в хвіртці в кінці смерекової алеї,— віддалік ліворуч темніє стрункий і копулистий масив церкви, обтулений тінями; з-під синього профілю дзвіниці біліє в снігу м'яка опуклість кам'яної дороги, що йде до залізної брами в паркані; праворуч, на горбку, в напрямку брами полискується бляшана кривля малої плебанії, що в її вікнах рівними площинками стоїть матово-жовте світло... Цілий цей образ затоплений у голубому досвітку снігової ночі і як би знеречевлений у його шклистій млі. Але отець Сойка схоплює його в цілій його ціпкій практичній об'єктивності: в церковних вікнах, від захристії до великого вітваря перебігає хитке світло — там пореається Гнатко, перебалакуючи зі сліпою Теклею (вона вже, очевидьки, там)... Під залізною брамою за парканом порскають Гайдукові конята, безоброчні, сторожки, готові всякої хвилі рушити спішно з місця («Вмре чи не вмре старий Гайдук?»)... За жовтими полотенцями вікон у малій плебанії варує вже дрібний Цвень. Чуйна святоюрівська мишка, золота рука отця Сойки, його дяк і гуменний⁸ — господар... Усі ті уривки живої дійсності розділені від себе в просторі й невідомі один одного; але в цей мент, коли отець Сойка охоплює їх спішним поглядом сірих очей, усі вони об'єднуються мате-

ріально в його особі; так наче від них усіх: від Гнатка зі сліпою Теклею, від Гайдука Василя й дрібного Цвеня й від десятків інших Гайдуків і Гнатків, що просипляються десь у цьому досвітку, йдуть невидні, але ціпкі промені, що збігаються в одній долоні отця Сойки: в міцній, свідомій себе, жагуче загарбливій долоні...

Коли отець Сойка проходить цвинтарну хвіртку й звертає в бік захристії, доріжкою від брами наспіває за ним молодий Гайдук і, нахилившись з-за плеча, цілує в руку. Отець Михайло питає на ходу:

— То ти, Василю,— як там батько?

— Зле, татунцю,— відповідає стримано Василь,— відай, ще таки не було так зле...

— В бозі надія, сину,— з батьком це не перший раз.

Василь продовжує стримано:

— Зчорніли, як та земля, та й фурт: «Піднеси мене, Василю, бо гину... Душуся, гину!»...

— То все так, коли хто на серце... Але минеться, не трать надії.

Василь продовжує стримано:

— І таки гинуть... На руках, здається, відходять... Коби хоч застати при пам'яті...

— Кажу тобі: в бозі надія.

Василь продовжує:

— Коб хоч застати...

Отець Сойка спиняється на мить й окидає Василя бічним поглядом: коротконогий, приземкуватий, широколиций — цілою своєю постаттю нагадує він старого Гайдука. І тільки в твердому, відкинутому на бік чубі є щось нове, від чого підгортаються тонкі губи отця Сойки й здригаються в кутках. І, поклавши свою кістляву руку на плече Гайдучка, він обертає його лицем до брами й говорить сухо:

— Видиш, Василю, свої сліди в снігу від брами?

— Так, татунцю,— відповідає Василь, поглядаючи трохи неспокійно в бік отця Сойки. Той говорить:

— Ти був при війську,— скільки, на твою думку, є тих кроків від брами до нас?

— А є зі сорок,— кидає механічно Василь, пробігши очима всю дорогу.

Тоді отець Сойка кладе йому другу руку на плече й говорить сухою скоромовкою:

— Коли ти думаєш, що хоч один той слід зробив ти без волі божої, то пусте думаєш...

Трапляє добре. Невеличкі, колючі очі Гайдучка кидаються сполохано на лице отця Сойки й стають там нерухомо. Потім підносяться ввверх, обігають церковну баню й частину

зоряного неба й широким спішним луком падають на сліди в снігу. Василь вибухає обривисто:

— Божа воля, татунцю!..

— Отож-то,— говорить, повертаючись, отець Сойка,— ніколи не треба того забувати...

І, йдучи стежкою до захристії, кидає вже від дверей:

— А санної — бачу — нема...

— А нема ще, татунцю,— впадає розрадовано Василь,— морозець нічого, а снігу мало... Нема права саньми,— не потягне...

— А не потягне,— згоджується отець Сойка, входячи а тяжкі двері.

...На столі проти вікна горить восковий огарок, але його світло не розбиває темноти внутрі захристії. Має отець Сойка враження, яке приходить йому звичайно під час вечерніх відправ: є багато світла в престолі, але воно тільки притягає нічну тьму; вона напливає з усіх боків у хитке полум'я свічок і, розтопившись у ньому, стікає в низ ліхтарів м'яким воском. Так кожна свічка пахне Сойці розтопленою тьмою... Коло відкритої шафи лежать на столі приготовані ризи, і в їх розкладі пізнає отець Сойка дбайливу руку Теклі. В глибині церкви на вівтарі обабіч кивота горять дві білі свічки й чути спокійне порання Гнатка. За хвилину він з'являється з-за вівтаря й, ступаючи на пальцях, широкими гойдкими кроками підходить до отця Сойки. Схиляється від плеча й цілує в руку. Отець Сойка вставляє впівголос поміж молитвою:

— Живіше, Гнатку!

Приймає від нього епітрахиль і вдягає на шию. Приймає фелон і, цілючи, накладає поверх епітрахилі. Виймає ковчежець з шафки й шовкову піру і, обгорнувши їх долонями при грудях, йде в гліб церкви до престолу⁹. Молиться по дорозі, ведучи механічно співний голос, і так же механічно з'являється в його руках та плавна таємнича врочистість, що будиться в його м'язах у кожному його богослужбовому акті. Всі його рухи: коли він підноситься помалу по застеленій ступіні («помилуй мя [боже,] по великій милості твоєї») ¹⁰ і вклоняється доземно перед престолом («і по множеству щедрот твоїх очисти беззаконіє мое»); коли протягає руки, щоб відчинити дверці кивота («найпаче омий мя от беззаконія моего») й бережливими пучками виймає хлібну частицю і вкладає її в відкритий ковчежець,— уся зв'язкість і плавність його рухів має щось неособове в собі, майже нематеріальне, як би була просвітлена якоюсь тайною й перетоплена одним символом... І що водночас спішиться отець Сойка (спішиться прецінь!); і що той поспіх уривається

лоскітним струмком у змеханізовану повільність його рухів; і що той струмок вихоплює з його нутра і викидає в таємну врочистість обряду живі шматки його властивої заінтересованості («чи перекаже Цвень, щоб були о сьомій?»... «дві в'язки тютюну,— щоб не забути»... «проверити, чи отець Івановський говорив з комісаром! Бо міг збрехати, шуя, міг збрехати!»),— все це вносить у його нутро якусь небажану, недоречно забавну метушню: так як би пробігали в його душі два протилежні струмки переживань і здовж лінії їх тертя, здовж границі роздвоєння поставили дрібні пінисті лічки, маленькі крутіжі сміху, забавні й чудні своїм змістом і нерозумно якомсь близькі й невідхильні... І піддається їм отець Сойка. Загортаючи шкатулку з частицею в м'який шовк піри («воздаждь ми радость спасенія твоего і духом владичним утверди мя»), кутками очей ловить він обі постаті внизу, при дверях захристії: масивну фігуру Теклі, що клячить при одвірку й, киваючись ритмічно, перебирає масні чотки; й Гнатка — праворуч, ближче престолу, з долонею на дзвінках і з заслухано піднятим обличчям,— і в цей мент з найглибшого кутка його душі вибулькує лоскітна грудка сміху і, розділившись на дві, осідає в кутках його очей. А зміст тієї посмішки, розкладений у словах, у нашій мові, був би приблизно такий:

«Міг би в цю хвилю наспіти великий катаклізм: землетрус або вибух вулкана, приспаного на Горі по той бік Климівки, і був би це катаклізм такої проривної сили, що протягом кількох хвилин покрив би цілу за-кляклу околицю верствою сухого попелу й засклепив би її міцним покровом лавини, непроникливим і ціпким, як досконало топлене скло. Ціла долина річки Климівки, з полями й оселями серед них, лягла би знерухоміла під тим покровом і пролежала б там тисячі літ сумною й затихлою пустелею, тоді як довкола неї йшло би життя своїм шляхом, за всіма законами розвитку й розумної людської волі.

І могло б статися, що по кількох тисячах літ збудилась би серед оточення цікавість до мовчазної пустелі, шляхетна цікавість нових людей, що з захопливої турботності своїх буднів звернули би тепло своїх бажань до далекого минулого, завмерлого в холодному спокої й порожнього для бажань.

Десятки дробильних машин, чуткіших за людські пальці й спірніших у праці, з'явилися би одного ранку на краю засклепленої пустелі й, послухні людській волі, п'ядь за п'яддю й день за днем вигрібали би на сонячне світло: поля, по-зимовому порожні, оселі

серед піль, людей у тих оселях, заскочених лавиною ще в сні або в час досвітнього вставання. Й день за днем, у веселих вечірніх годинах, на гомінких площах міст з'явилися би світляні бюлетені, що повідомляли би про здобутки денної праці, про відгребані місця й події, а зміст одного повідомлення, складений у мові наших днів, був би приблизно такий:

Посуваючись долиною невідомої нам річки, третього дня цієї декади, третя технічна спільнота наткнулася на стіни високої стрункої будівлі, що стояла в деякому відособленні, серед площі, обведеної низьким муром. Будівля збереглася майже в цілості, з виїмком частини кривлі, знесеної катаклізмом (світлина). Відчищена знадвору і внутрі, являє вона собою простору високу світлицю, склеплену копулисто й переділену клітчастим простінком з образами на дві нерівні частини. Перший, передній простір, більший розміром, пригадує нам місце для глядачів у невеликому театрі. Його стіни прикрашені фантастичними мальовилами невідомого змісту й стилю, а долівка виложена кам'яними плитками, протоптаними від довгого вжитку. Менша частина будівлі, за різьбленим простінком, становить відкриту сценку з нерухомими лаштунками, пристосованими до постійних вистав і невибагливого смаку учасників. На широкому підвищенні серед сценки, просто глядачів, підноситься масивний стіл з золоченою спорудою посередині: мініатюрною будівлею з таємним сховком унутрі. Як виникає з розкладу будівлі,— золота споруда на столі була об'єктом особливої уваги глядачів і найглибшої їх пошани.

В тій власне частині будівлі, в оточенні столу відгребано найвартісніші предмети цілого розкопу: три людські постаті, досконало збережені, з різними подробицями їх вигляду й виразу лица. Дві перші постаті: довгов'язого, міцного молодця зі складаними дзвінками в руках і тілістої сліпої жінки з пучком кам'яних зернят у долоні знайшли ліворуч від підвищення, біля дверей, що ведуть до бічної кімнати. Обоє вони клячуть при одвірках, а їх лица звернуті заслухано до сценки, в бік столу з золоченою спорудою. При тому столі, посеред сценки відкопано останню, головну,— як видно з її положення — постать цілої групки.

Різниться вона від двох перших фігур своїм загальним виглядом, як і виразом маски. Є це чоловік середніх літ, потяглої, костистої будови, з ціпкими м'язами сухих рук і лица. Одягнутий у тяжкувату, перетикану

золоченням одержу, стоїть він нахилений над столом і в протягнутих руках тримає срібну шкатулку зі шматком хлібної субстанції на дні. На його обличчі застиг вираз глибокого скупчення й поваги, а проте в засохлій сітці м'язів у кутках очей можна легко доглянути живу майже посмішку, дві дрібні грудочки причаєної веселості, в якій та дивна постать передає нам складні тайни своєї завмерлої, суперечливої в собі, щасливо від нас віддаленої доби.

За поясненням наукового осередку третьої технічної спільноти, відкопана будівля становить так звану святиню одного з останніх релігійних культів, що їх при кінці доби недостатків й забобону визнавала ще частина тодішнього людства. Було це місце врочистих зібрань і особливих сходів, у яких мало доконуватись таємниче зближення з нематеріальними силами, так званими богами, що ними людська уява тої доби заповнювала землю й небесні простори. Посередником цього зближення була центральна постать при столі, «жрець» або «духівник» даного культу, а предметом особливого поважання був шматок хліба, знайдений у срібній шкатулці на столі. Наємний посередник виконував під час обходу ряд таємничих рухів і закліть, і під їх впливом поселювався у хлібній субстанції один з визнаваних богів, а вірні споживали його з признаками найвищої покори й подяки. Був це культ, за словами одного з веселих філософів тієї доби, в якому найголовніший релігійний акт полягав у з'їданні свого бога...¹¹

Не зовсім ясне є відношення двох інших відкопаних фігур до головної особи жерця. З того, що знаходимо їх у меншій частині будівлі за простінком, можна вносити, що належали вони до ближчого оточення жерця й виконували разом з ними один із обрядів свого культу. І в хвилині такого обряду постиг їх страшний катаклізм, який зберіг їх у консервуючій силі попелу й крізь віддаль віків передав їх у нашу щасливу добу.

В найближчі дні декади відбудеться музейне забезпечення відгребаних об'єктів і передача їх у завідування історичного резервату, що відкриє їх для масових екскурсій, для виховно-освітнього вжитку й наукових дослідів...»

Такий є приблизний зміст тієї посмішки, що виринає з глибини душі отця Сойки в цю досвітню годину: маленька грудочка сміху, що вибухає з його нутра в хвилини забавної розгубленості,— жмуток химерного сьйва, що зродилося на

самому дні й, роз'яснивши його на одну мить, освітило теж цілу дорогу свого виринання. Отець Сойка має таке почуття, наче він сам виринає зглибини, ревнюче схованої від людського ока, й ціле оточення видається йому ще якийсь час чудне і якби невідоме. З трохи іронічним відчуженням дивиться він на свої костисті руки, сплетені на срібних стінках шкатулки, на шкатулку саму, на кришку білого хліба, що лежить на її дні... Спинає крадькома свій погляд на обох постатях, що клячуть унизу при одвірках, і як би шукає на їх піднесених лицах слідів сухого попелу з-перед двох тисяч літ... Але Сойка є Сойка!.. По хвилі вже стряхається він від химерного привида віків, і от ціле велике нутро церкви бринить його стриманим співним голосом, що пливе рівно в покутньому псалмі... Таємна, непохитна врочистість проймає знову всі його рухи. Він обгортає шкатулку й срібну ложечку холодним шовком піри; завіщує їх на грудях і, обернувшись від престолу, повільним, плавним кроком виходить із церкви.

Білий, сніговий дух охоплює його звідусіль, і вузькі губи самі приспішують молитву. Гнатко йде перед ним, торкаючи дзвінками. По той бік брами підносять лоби Гайдукові конята («вмре чи не вмре старий Гайдук?»), Василь притримує їх за віжки. Отець Сойка зближається повагом, високий, врочистий, у луковатому ковпаку й квітчастому фелоні. І тільки в зовнішніх кутках його очей, густо засітчених, лежать іще два жмутки саява — дві грудочки сміху, міцні й причіпливі, як срібні реп'яшки, що виростили з його нутра й що сидять ціпким корінням у закритому дні душі отця Сойки...

[Було літо 1912 року, балканський котел кипів перехресними боями ¹², й над цілою Європою вставала вже заграва недалекої великої пожежі.

На літній терасі в своїх Калдубах, з видом на сад і ріку, сиділи три брати Сойки і перекидалися рідкими словами на тему наймолодшого з них, новоспеченого матуриста Михайла. Сухолиций, стрункий, з широко розставленими очима, сидів він, стуливши коліна, в низькій плетінці й круглими своїми зіницями з-під розкинутих брів дивився запитуюче на братів. А ті отягалися, очевидки, збуваючи поки що жартома свою відповідь. Тяжкуватий Микола розсаджував своїми широкими раменами плетені плічка кресла (був у цьому як би далеким відгуком «діда Петра — сажневі плечі») й посміхався одним кутком губ.

— Сойка в спідниці, — такого ще не виділи від Калдубів до Святих Окопів... А то була б потіха!..

А гнучкоплечий Мар'ян нахилився вперед у своєму сидінні й шулив на Михайла свої тисячі очі.

— Скажи правду, Міську,— тікаєш від війська в реверанду?.. Не пахне тобі порох?.. А варто понюхати! На війні так же можна заробити... На всім можна заробити...

І так, прикриваючись жартами, кожний на свій спосіб, різними дорогами старалися проникнути у властиві наміри того дівка з холодними очима... Що мав на думці з тим чудним планом? Чи не жартував, як вони, не підходив їх жартома?.. Що могло штовхнути його молоді наміри на той шлях? Запал у вірі? Бухнули б сердешним сміхом на таке слово... Вистало глянути в холодну сірість його очей, щоб пізнати, як мало тепла знайдуть у його серці небесні сили... Був прецінь Сойкою, з молодих Сойків, кість із кості нащадків святоокопівських пачкарів... Упродовж тижня водили Сойки-пачкарі сіробоких волів подільськими ярами (воли, як стирти, й не все певного походження, а в неділю приймали в своїх хоромах жовтогривих, російських пограничників і втовкали їм у їх розкидисті чуби: про нічного козла з вогняними очима, що ходить на Чорнім Закруті (пачкарська троп!), про небіжчика графа Жепальського, що на білому коні перебігає в темні ночі дорогу при Джерелах (пачкарські сходи!)... Пограничники вірили не вірили, але минали пачкарську тропу опівночі й хрестилися здалека... А вже Сухий Яцко, батько Михайла, сидів власником на Калдубах у долині Серету й виводив власних волів... Здитинілий отець Завалка, парох Калдубів, вступався перед ним за мореними халупниками, а Сухий брав його, мов кліщами, за лікоть і повертав на ганок.

— Єгомость,— говорив скоромовкою,— тиждень мій, а неділя божа... Таке є моє право...

І впродовж тижня дер шкуру з халупників на своїх ланках, а в неділю по євангелії брав у захристії широку тацю і з пишноокою війтихою збирав між вірними «на боже»... Та й раз у рік, перед вербною, гнав своїх форналів лягою до сповіді й накивував отцю Завалці з церковного порога:

— По тисячі поклонів, єгомость: нехай топчуть лобами, нехай знають, як тягати панський ячмінь!..

...З трьох синів Сухого Яцка — Микола «сповідав» уже сам своїх форналів тяжкою рукою, а гострозубий Мар'ян відлякував отців від порога своїм цинічним дотепом... Щодо Михайла...

На літній терасі з'явилася Сойчиха-мати (з'являлася сюди на хвилю рухлива, дрібна, щоб кинути крадьком очима на свого найменшого).

Михайло піднявся з плетінки й сказав, обтягаючи одержу: — Йду на теологію, мамо...

Глянула на нього від дверей й сказала, як усе, сухо:

— Як гадаєш, сину...

І кутками очей спинилася на своєму найстаршому.

Микола звигнув плечима:

— Як хоче, мамо.

А Мар'ян добавив, скалячи зуби:

— Тане як борщ...¹³ Микола на тім заробить...

І тут була властива підстава їх ніби непевної, а проте вдоволеної, дарма що притаємної, згоди...

Ніхто з них не усвідомлював собі в той день, які власне мотиви гнали того зрілого дівка на його дивні задуми: розпалена амбіція, що шукала заспокоєння в незвичайних можливостях?.. Особливий блиск духівницьких верхів, що мали відчинитися перед здібним сойчуком? (Був гордістю своїх учителів, хоч і ранив своєю обрахованістю і холодною беззглядністю...) Але чи не міг задоволити своїх амбіцій на інших дорогах, більш прибуткових і відповідніших для шляхетської жаги Сойків?.. Десь у половині літа наспіла до Калдубів відомість, що підборянський графчук, молодий Команицький, іде на богословію, й тоді брат Микола заворкотів ліньки, як обласканий ведмідь:

— Що на те скажеш?.. Таке повітря на панів...

І хоч Михайло посміхався на таку мову,— так, власне, або приблизно так розумів він своє рішення,— йшло це на нього з повітря... Чув таке внутрішнє покликання,— як би десятки сойківських предків заговорили нараз у його молодій крові. І з перших днів своїх богословських студій знайшов у собі в такому виді те покликання: за діда Петра — сажневі плечі, за батька — Сухого Яцка й обох братів, за всіх минулих й майбутніх Сойків мав дати відповідь на питання:

— Що таке бог? Яка істота релігії?

У властивій мові сойківщини це звучало:

— що з тим можна зробити?

І в більш відкритій, Мар'яновій:

— що з тим можна заробити?

І так, як би це були нові ґрунти, які належало підбити й долучити до ланів, що становили вже святі й непорушні посілості сойківщини,— молодий Сойка накидався на поставлені собі питання з захопленням, якого не віщувала в нім ні холодна підступність його думки, ні одностайна сірість його розставлених очей. Був наймолодшим зі сойківських окупантів, чув у собі ненасичену жагу, тільки що розпалену до підбоїв, тільки що розбуджену до самостійної акції в сойківському імені. І хотів бути майстром у тій акції, як у всьому, за що мав коли-будь узятися в імені Сойків!..

А ось поодинокі етапи його богословських осягнень: початковий курс філософії пробіг не оглянувшись, але не знайшов у ньому ні смаку, ні точок заціпу для задоволення своїх шукань («а то мертвота!»). З трохи злісною легкістю отрясався від обов'язкових лекцій і водночас, по дорозі, від третього семестру своїх студій пускався на самостійні розшуки. Відкидаючи на бік чужі коментарі, вглиблювався в основну, оригінальну літературу, в святих отців і великих схоластів і, як свіжоокий нурець, виринаючи, виносив наверх блискучі відламки глибин, що вдоволяли його самого й звертали на нього увагу його виховників... Були то здебільша питання, уривки проблем, що в них, як у коротких проривах світла, прохоплювалася назверх настирлива цікавість молодого сойчука. Була в них усіх інстинктова пов'язаність і спрямованість, і всі вони, як світла, розставлені по одній лінії, визначили вкінці напрямок богословських шукань сойчука, злилися для нього в одній проблемі:

— яке є звичайне відношення між богом і світом матерії? Докладніше:

— які є актуальні, доступні для змислів прояви небесних сил у світі матерії, у світі речей і змислових ставань?

Були це перші східки в теоретичних шуканнях молодого Сойки, і як же відразу по-сойківськи поставлені!.. В своїй побідній заграбливості знають Сойки тільки те, що дається схопити в долоні (ціпко схопити!), що дається кинути на вагу («яка ціна?») або висловити в одиницях землі («скільки моргів?»)... І якщо існує бог (якщо існує!), чи не заслуговує він на сойківську увагу як предмет, гідний зацікавлення? Оскільки дається вловити в об'єктах матеріального світу? («Що з ним можна зробити?..» «Що заробити?»).

В зимових місяцях чотирнадцятого року появилися в місцевій богословській пресі перші друковані спроби релігійних шукань рухливого Сойки (теми: «Освячення матерії в тайні святої євхаристії», «Надмірна ревність єпископа Берклея¹⁴, або як є шкідливо поборювати матеріалізм»), і на той час припадає зближення Сойки з молодим професором Грегоріанського університету¹⁵, гарячооким єзуїтом¹⁶-італійцем, монсеньйором д'Есте¹⁷. Тільки для вибранців з останніх років були призначені лекції римського професора, й тільки переломивши різні труднощі, молодий Сойка знайшовся між небагатьма учасниками його практичних занять з католицької філософії... Рим — великий Рим!.. Жадібно бажав сойчук торкнутися його бодай у віддиху захопленого єзуїта... Всю свою сойківську хитрість зібрав на те, щоб звернути на себе увагу блискучого професора. Звичайну свою настирливість вігнав у своє нутро й надягнув маску скромної таланови-

тості, що вміє щиро захоплюватися і — коли треба — скромно протиставитись. З дотепною зручністю під час дискусій вливав у гарячий струмок ідей отця д'Есте прозорі струйки своїх спокійних калькуляцій, і тоді зливалася гаряча теміння опуклих очей монсеньйора з холодною сірістю його розставлених зіниць. І тут, як усе, був молодим, підступним окупантом, а об'єктом його заборчості — вразливе серце отця д'Есте. І чи не здобув його в той час, коли здавалося, що сам піддається? В довгих сердечних розмовах, у тихій келії бернардинського монастиря¹⁸ оформлювалось ступнево завдання, в якому мали збігтися перші наукові зусилля уздібленого ученика. Виросло воно в душі Сойки, було тільки логічним розгорненням питання, якому він служив усіма силами, які горіло потайки в його нутрі: «Яке є відношення між богом і світом матерії?» Бог був предметом віри, світ матерії — предметом наукового знання: «Яке є відношення між вірою й значенням?..»

— Стара, а проте як же вічно нова проблема! Чи не розказали б ви, мій друже, як ви дійшли до неї і що вас у ній захоплює?

Виросла вона в душі Сойки й була тільки зовнішнім виявом питань, що горіли в його нутрі, але, прийнявши маску стримуваного подиву, оповідав молодий сойчук, як займалася та проблема в його душі протягом лекцій отця професора, як унаслідок прихильних розмов розвивалася й з'являлась у різних перспективах, як відчинялася щодо можливих розв'язок...

— Розв'язка мусила йти за прийнятою згори тезою...

— Очевидно, мій друже!

— В першій, історичній частині мала вона показати благодатні наслідки гармонійного співжиття знання й віри під покровом святої церкви, наслідки їх злиття в чоловіх мужах християнського середньовіччя, в святого Августина¹⁹, Фоми²⁰, Миколи Кузанського²¹...

— Три різні доби, різні аспекти, — це слушно...

— В другій, основній частині належало розглянути головні здобутки новітнього природознавства й, не заперечуючи в дрібницях їх позитивних вартостей, показати, що в загальному, в відірванні від метафізичних основ католицької віри, не могли вони дійти до іншого висновку, як дійшли: до скептичного, глибоко зневіреного, єдино в тих обставинах можливого: «Не знаємо й не будемо знати!..»²²

— Знаменито, мій любий!..

Отець д'Есте взяв обі долони Сойки в свої руки й прихилив його до себе. Сиділи близько себе, коліно об коліно, —

монсенйор гладив сухі руки сойчука й говорив зі шляхетною теплотою:

— Молодий ви, — ще майже дитина, — не погніваєтесь, коханий? Трудно припустити, щоб говорив із вас якийсь особливий досвід, — маєте це, мабуть, уже в крові, як не один із нас: що відчуваєте потреби святої церкви, що ваші думки й наміри складаються так, як би ви йшли тільки за покликом тих потреб... Будемо благословити вас у тій роботі, на славу божу, на ваше особисте щастя і вдоволення... Передумете вже програму вашої праці, відчуваєте її нерв, маєте вже відповідний заголовок?..

У цьому, власне, вагався Сойка... То ж у заголовку відкривається живий нерв праці!.. Чи не повинен він бути такий, щоб у ньому відбився характер обох частин роботи: глибока скромність досконалого християнського знання й трагічне положення нових природничих наук?

— Не прийде вам це так легко, мій любий: кількома словами схопити цілу суперечливість змісту...

О, Сойка мав щось відповідне на увазі!.. Не своє, правда, позичене... із цього саме виростало його вагання: чи вільно скромному алюмнові робити позички у майстрів християнської науки?

— Коли йде про добро святої церкви, — лишня скромність, коханий, лишне вагання...

— Тоді що скаже отець професор про такий заголовок: «De docta ignorantia»²³ — «Про вчену невідомість»?

— О, так! Був такий термін у християнській науці, у великого майстра пізньої схоластики, Миколи з Кузи: «Вчена невідомість» — найвища ступінь релігійного пізнання, свідоме упокорення в обличчі бога, в містичному єднанні з тайнами потойбічного світу...²⁴ «Вчена невідомість» — це слушне, коли йде про християнське знання²⁵, з тим можна погодитися, це правда, ...але щодо природничого?..

Спинивши свої очі на сірих зіницях Сойки, отець д'Есте прислухався в очікуванні. Вловив тиху посмішку в лиці сойчука, сплеснув у долоні. Відкинувся на бильце крісла й засміявся сердешно:

— О, мій коханий насмішнику!.. Чудово!.. Очевидно: нічого кращого не вдасться подумати... «Вчена невідомість» — такий є, власне, характер нових світських наук, такі їх досягнення... Століття велетенських зусиль, сотки геніальних задумів і відкриттів і, накінець, зневірене признание: не знаємо! — не будемо знати! «Вчена невідомість» — це правда, — так їм треба...

Отець д'Есте гойдався в своїм кріслі й сміявся молодозаливчато. (Молодий був, на десять — не більше — літ

старший за свого ученика.) Нараз спинився в своєму розбавленні й, нагнувшись в бік Сойки, з останками сміху в очах приглядався його обличчю.

— А знаєте, ніхто не подумав би, що сидить у вас та жилка іроніста... Ніхто не повірив би... І не є це зле, мій коханий, коли взяти під увагу всю різнобокність завдань, які має сповнити свята церква на землі,— не є це зовсім зле...

Сойка сидів проти нього зі скромною посмішкою на лиці, з наклоненою до плеча головою. В такі хвилини доспівала в ньому його істота, виростав молодий хижачок, готовий до великого скоку... Бо чим радувалася душа гарячою монсенъюра: що оце знову гордовиті висновки світського знання стануть в обличчі непорушних правд святої віри й осудяться як слід, на славу божу, незгірш, як видно, осудяться!.. А тиха посмішка Сойки,— двосічна, як і заголовок його праці,— говорила від себе:

— Шукаю осуду, але навпаки...— Що таке грудка землі (подільської масної землі!), це я знаю; що можна схопити її в руки (міцно, на все схопити!), й розтерти в долонях, і знайти хімічну формулу, з якої виникало би, що з нею можна зробити,— це я знаю... Але я прагну знати: що таке бог?.. Чи можна його схопити в тій грудці землі (міцно схопити!), й розтерти в долонях, і знайти хімічну формулу, з якої виникало би: що з тим можна зробити (що заробити),— це хочу знати!..

Такого осуду шукав Сойка, навпаки,— це хотів знати!.. І бажав бути майстром у тому знанні, як у всьому, за що коли-будь мав узятися в сойківському імені!..

З упертим захопленням, яким підбивав собі серце отця д'Есте, зі скромною настирливістю експлуатуючи його дружню прихильність, весною чотирнадцятого року приступив Сойка до збирання початкового матеріалу праці. Був глухий на воєнні алярми, що спалахували довкола, посміхався на докори деяких отців-виховників, що гляділи з нехиттю на його сердечне зближення з гарячою езуїтом... Так прецінь думав: що всі люди й усі випадки, монсенъюри й воєнні алярми повинні служити йому в його сойківській справі... І чи не діялось саме так?.. Вибух святої війни був, наприклад, тільки щасливим рушієм для успішного розвитку його студій. Частину літніх ферій провів він у львівських бібліотеках, вишукуючи найстарших отців церкви²⁶, а російська окупація²⁷ відкинула його з деякими церковними ієрархами²⁸ на далекий австрійський захід,— спершу до Відня, згодом до відомого осередку теологічних студій, альпійського Інсбрука²⁹. Знайшовся там і монсенъюр д'Есте, що зближався

помалу до границь своєї римської батьківщини. Прийняв він сойчука радісно й просто, як би очікував тут його приїзду, і з перших днів побуту передав його під опіку славного ботаника — єзуїта, професора Вайсбарта. Повних сім місяців перебув Сойка під його суворим доглядом, знайомлячися з основами і методами новітнього природознавства. Працював жадно від досвітку до ночі, перемагаючи тугий матеріал, протягом тижня опановуючи те, що планувалося на місяці. (Рвалося прецінь усе вперед, як у пропасть, і Сойка не відставав від того поспіху!..) Вислідом тих занять були два короткі відчити, виголошені сойчуком у «Католицько-науковому товаристві»³⁰ на тему «Промовчуваних залогень новітнього природознавства». Були це — як показалося — суто безбожницькі, грубо матеріалістичні залогення, хоч і забарвлені об'єктивною науковістю. Покладені мовчки в основу нових природничих наук, проймали вони собою майже все наукове пізнання світу, крок за кроком виключаючи зі світу участь небесних сил, заперечуючи інгеренцію бога...

«Антропоморфізм відступив у свій останній захист, у людину. Але наука наступає на його стіни й філософи зброяться до боротьби за останню проблему, найбільшу з усіх філософічних проблем: чи людська істота має в собі якийсь незалежний, своєвільний, справді антропоморфічний елемент, чи тільки являється найтоншим механізмом природи?..»

Стояло відкрите питання: чи має власти під натиском матеріалізму останній захист божих правд на землі — духова істота в людині? Бо в його упадку знайшли би вороги церкви останній аргумент на заперечення божого існування, на знищення релігії в серці людини... Йшла велика боротьба за святий захист бога в людині, і коли матеріалізм наступає під гаслом найсуворіших метод і здобутків науки, — що, крім нового наукового озброєння, можуть йому протиставити оборонці божої правди на землі?..

Думки реферату були ніби відомі, правдиві, не все приємні для велебного слуху отців... Але було в них стільки гарячої наполегливості й переконливості й так часто сковзали вони по самому березі матеріалістичної загрози, що протягом обох годин тримали слухачів у щімкому напруженні і в кінцевих висновках здобули майже загальне й тепле признание... Черноокій монсенйор переглядався вдоволено з професором Вайсбартом, ботаник похитував непевно тяжким обличчям... Схиливши голову до плеча, зі скромною посмішкою прислухався молодий сойчук до дискусії, що опливала його звідусіль: як зручно бродила вона по вершках нової науковості, як

вихоплювалася рівчачками набоки, як збігала вкінці з усіх похилостів у кам'яне річище непорушної, святої догми...

День згодом знайшовся Сойка, покликаний, у кабінеті отця професора — монсеньйор д'Есте був уже тут, — водячи тяжкими щоками й кидаючи зрідка уривки слів, говорив старий ботанік:

— Не бавитися з вогнем... Передусім думати про святу церкву... Узброюватись... працювати... Віддано, в покорі й послуші для святої церкви працювати...

Й тоді наче десь з-за плечей, з повітря капнуло само собою металеве слово: Рим...

Рим! — таємний задум молодого Сойки, мрія, що мовчки текла в усіх його дотеперішніх задумах!..

Рим, — міцний поклик його снів, вогонь його бажань і всіх хитрощів і обрахунків!..

Хіба не висять там усі пекучі питання в просяяному повітрі, оконечно розв'язані й доспілі, як м'яскі овочі, що тужать до його спраглих гострих зубів?

Тільки сягнути — зірвати — вкусити!..

І, сціплюючи щоки, щоби не прорватися з радістю, що підносила вже його груди, з-під закруглених повік споглядав Сойка непевно-пожадливо на отця д'Есте. А той при-такував головою:

— Якщо бажаєте, коханий... Це майже постановлене...

— Якщо бажає!..

...В другій половині березня п'ятнадцятого року, в одне ясне пообіддя, в одному купе з отцем д'Есте зближався молодий Сойка до вогнища своїх обрахованих мрій, до мрії всіх сутан і всіх вірних, до великого Рима...

Вперше побачив його в гарячих очах блідощогого монсеньйора, жадібно вдивлених у даль і майже хоробливо стужених. Ще заки виринуло місто на хвилястому обрії, розкладене на сімох горбах, блискуче копулами й завітчане гребінками кипарисових гаїв, уже палало в сливкуватих очах отця д'Есте, вставало в них жовтим полум'ям, зовсім близьким, майже тілесно дотикальним...

Нахилившись гнучким туловом до молодого Сойки, вгортаючи його сухі пальці в свої гарячі долоні, говорив йому отець д'Есте в саме обличчя:

— Ви його побачите, мій любий... найперше мусите його побачити, пізнати!.. — Ви його пізнаєте — й полюбите, як я, як кожний, хто його зблизька й на правду пізнав...

І Сойка пізнав його, і полюбив, — не як кожний, — по-своєму, по-сойківськи... І як же складний (а може, й прос-

тий) був шлях тієї любові, що доспівала жмутками, нерівно, але вперто, впродовж усього побуту Сойки в старому Римі, усього зближення його до земської істоти цього міста: величнього й як же складного (а може, й простого) в своїх шляхах і бездоріжжях міста!..

Заходами невтомного в своїй прихильності отця д'Есте, з дозволу префектів «Руської колегії»³¹ замешкав молодий Сойка в конвікті братів Картузів³², в останку їх колишньої монастирської посілости недалеко церкви святої Марії Янгольської³³. Був саме весняний перестанок у шкільних заняттях, і цілий майже вільний час проводив Сойка в товаристві прудкого монсенйора, на довгих розмовах із ним, у мандрівках по святому місту. Оба молоді, оба затягнуті в тонкі сутанки, вдвох обіч себе перебігали вони сонячні площі з водограями, запускалися в спадисті вулички надтібранських кварталів, поринали в тінисті галереї музеїв і абсиди церков. І весь той час уловлював молодий Сойка опліч себе невгавне захоплення тонколицього монсенйора, якусь здригливу в своїму запалі, майже хоробливу мішанину пишноти й відданості, гордовитої владності й покори. І водночас завважував, як у нього самого займалося й виростало якесь нове почуття, нове, а наче здавна відоме,— непевне щодо своєї істоти, а проте близьке, свійське, як би йшло з подільських ланів, що дихали до нього солодким і дохідним гамором у час жнив...

Було це в першу неділю після їх приїзду, відвідували вони матірню церкву³⁴ отця д'Есте, «Іль Джезу»³⁵. Зійшлися раннім ранком на Венецькій площі, тільки рідкі молецьники виринали з бічних вулиць і йшли в напрямку святинь. Минувши суворий палац Венеції³⁶, з вузької напівтемної вулички звернули в портал церкви. Перейшли присінок, спинилися при вході до головного корабля. Ціла глибина церкви тонула в потоках світла, що засліплювало зіниці. Спадало рівними площами з горішніх вікон, відбивалося в мармурі долівок, в зеркальних гладкостях стін і колон, розсипалося й схрещувалося в тисячних напрямках. І в кожному місці його зіткнення вибухали золоті вогнища, від яких запалювалися й диміли всі барвисті предмети й увесь глибокий простір церкви наповнювався рухом, що осліплював і п'янив душу...

Отець д'Есте простягнув обі руки в ту світляну потопу й водив ними, як би дотикав тих блисків, барв і розпалених речей. Проказав з палкою гордістю:

— Наш «Ісус»!

Спинив руку в одному напрямку, проказав знову:

— Лойола!³⁷

Виднілася здриглива срібна маса в тому напрямку на червоному тлі стіни, а як зблизилися, вона осіла й оформилась ціпкою постаттю, й тільки поверхня її щеміла й пушилася від сяйва, що йшло з її нутра.

— Майстер Лойола!..— повторив монсеньйор.— Срібний, цілий зі срібла!..

— Середина теж?

— Так; уявіть собі,— середина теж! Цілий зі срібла велетень!..

Уявляв собі... Було щось забавне й радісне для нього в самому процесі того уявлювання, пушилося воно в ньому, як те щімке сяйво, що плило з нутра срібної маси. Поринав думкою в склепіння невеликої шляхетно закругленої голови, в суху опуклість грудей, що відзначалася між складками одежі, в тонкі довгасті руки, що з фанатичною відданістю й владністю лежали на бильцях престолу. І здавалося йому, що звідусіль іде йому назустріч ясний звук дзвінкого металу, що промінь його уяви ворухиться в срібній матерії, яка наповнює собою складки заляклого в ідеї мозку, й комори полумінного серця, й суху заборчість рук, сплєтених на престолі...

Звідусіль ішов йому назустріч той ясний звук дзвінкої матерії... Стіни «Ісуса» мінилися тілистим полиском мармуру, що облягав довкола круглість абсиду. Круглі, могутні колони підносилися серед церкви в склепіння копули, а їх тяжка масивність розтоплювалась у вогняному переливі кольорів, що пили під зеркальною шкірою колон і давали їм теплу змисловість живого пробудженого тіла. Вгорі, між капітелями стовпів перепліталися вінки золочення, що збігало на обрамлення образів і опускалося важкими грудками в заглиблення стін. Велика агатова куля горіла над головним вітварем, і цілий престол мінився в золоті й дорогому камінні³⁸. Розквітлі, рожеві постаті наповняли просторе склепіння над головним кораблем і купалися в поранковому сонці... Сойка блукав між колонами рука об руку з отцем д'Есте і вбирав у себе всі блиски тієї матеріальності, як несподівану добычу. Здібався хвилинами з п'янким від задоволення поглядом отця д'Есте, тоді його зіниці збігалися й загострювалися, як у причаєного в сонці рися...

З бічного корабля зійшли в тінисту ротонду й присіли на ступнях, застелених килимом. Був тут приємний затишок, предмети зм'ягчувались у сутінках і ніби просилися під дотик. Сидячи обіч себе, переглядалися й посміхалися мовчки... Від головного престолу надійшов старий прислужник і привітався поклоном:

— Знову бачимо любого отця професора між собою... Здалека,— з півночі?..

— Так, Амброзію,— відклонився отець д'Есте,— стужився я за вами дуже...

Старий притакнув головою й перевів очі на Сойку.

— Гість?

— Так,— посміхнувся Сойка.

— Гарний наш «Джезу»,— можна затужити?

— О так,— згодився гаряче Сойка,— мало сказати «гарний»...

— Розкіш, багатство!..

Старий простягнув руку в бік церкви й продовжував переконано:

— Багато в Римі церков, але нема подібної...³⁹

Водив долонею в повітрі, як би підтримував цілу ту розкіш.

— Як той павич у сонці — такий наш «Ісус»...

Всі посміхалися тихо, кожний по-своєму. А проте було щось однакове в тому сміху, щось близьке й свійське, хоч і не зовсім ясне для молодого Сойки...

Не покидало його те почуття і згодом, упродовж цілої його мандрівки по Римі. Всюди йшов йому назустріч той живий звук дзвінкої матеріальності: срібний Лойола, «Ісус» — як павич у сонці...

В «Святого Андрія з Долини»⁴⁰ на північ від «Джезу» знаходились чотири євангелісти Домінікіно⁴¹, чотири велетні-красені в оточенні розкішних жінок, що манили достоїнстю своєї повнотілої краси.

...По цей бік площі Навона⁴² викруглювалась «Свята Марія Мучеників», що виросла на пантеоні Агріппи⁴³. Вісім корінфських колон стояло у її присінку, а як увійти, склепіння відкривалося, як літне небо, що спливає вниз потоками сонячного сййва.

...По той бік площі, перед входом до «Святої Марії Спокою», різьбився мініатюрний монастир Браманта⁴⁴, оточений двома рядами кружганків, як майстерним мереживом. Внутрі церкви, над луком за капличкою, обіймалися чотири сивіли Рафаеля⁴⁵, вдоволені й спокійні, а їх стрункі рамена спліталися, як рожевий вінок.

...В кінці Корза⁴⁶, під зеленими садами Пінція⁴⁷, склеплялася широкими луками «Свята Марія Народу», повна розкішних каплиць, що горіли в шляхетному камінні⁴⁸.

...«Свята Трійця на Горі»⁴⁹ мигтіла над блискучими терасами Іспанської площі⁵⁰ як виковане в золоті чудо.

...На спочивальні Діоклетіанових купалень підносилася колонами «Свята Марія Янгольська», шляхетно склеплена й світлиста. Над її хорами вибухав угору великий

фреск Домінікіно «Святий Себастьян»⁵¹, світляний хаос життя тіл, що втішались своїм рухом.

...«Свята Марія Велика», королева всіх Марій⁵², красувалася в гордій простоті на Есквілінській площі⁵³. Два ряди грецьких колон підносилися в її нутрі, гладкі й голі, як живе тіло, шляхетно завінчані дрібними капітелями.

...Гордість «Марії Великої» і розкіш «Джезу» мав у собі «Латеранський Іоанн»⁵⁴. Фестони й розетки прикрашували його присінок, а склепіння купалося в ярих золоченнях. У круглих заглибленнях зеленого мармуру біліло дванадцять апостолів Берніні⁵⁵, дванадцять ситих велетнів, що любувалися собою. Дві білі мармурові каплиці: Терлініх і папи Климентія⁵⁶ були як вибагливі будуари дотепних жінок, що зібралися під їх копулами на флірт, на приємну розмову.

...Було щось жіночо-принадне в тонких кольорах «Святого Павла поза мурами»⁵⁷; у фіалкових стовпах, завітчастих білими капітелями, в білих карнизах здовж стін, у фіалковому фризі.

...У «Святого Петра в Оковах»⁵⁸ у великій каплиці сидів «Мойсей» Мікеланджело⁵⁹, законодавець-велетень⁶⁰, володар і дотепний гнобитель, задивлений у віки⁶¹. Одну ногу підібгав під себе: встане за хвилю, й промовить, і голос його піде по горбах Рима⁶² як гомін тяжкого грому...

...Вечоріло. Золота повінь смеркання стояла над Римом, коли спинилися на Есквілінському горбі. Внизу, ліворуч, відкривав своє овальне лоно кам'яний велет Колізей⁶³, червоними ступнями розгорнутий під тихим небом. На півдні, під обрієм, позначувалися руїни Каракаллових купалень⁶⁴, робота циклопів, що відламки скал зносили на її будівлю⁶⁵. Над останками Великого Форуму⁶⁶, оточеного колонами Веспасіана⁶⁷, здіймався на заході Капітолій, старовинний храм богів і обожаних цезарів⁶⁸. Над тим храмом, удалині, по той бік Тібру, вгрузала в небо стрімка копулиста маса⁶⁹, обнята червоним заходом. Сонце опускалося на її верх, і під його дотиком розділювалася вона на дві половини й хватала його боками, як простягнутими варгами. Проковтувала помалу, приймала в своє нутро, розбухала від нього й тремтіла пожадливо...

— Собор святого Петра⁷⁰?

— Так, любий,— собор світу, храм папи, отця й володаря земного світу...⁷¹

— Цілого світу!..

Отець д'Есте підняв обі долоні, як би важив у них тягар цього світу.

— Глядіть!.. Чи сама природа не виявляє нам тої правди? Чи не складає вона образів, у яких, як у символах,

відчиняє нам цілий глузд земного буття, всю його далеку, але неминучу долю?..

— О так, мабуть, так!..

— Те сонце поринає в соборі,— та копула приймає його в своє нутро, як би там був кінець його мандрівки, його мета й вічний відпочинок!.. Який символ святої церкви!..

— О так, мабуть, так!..

...Цілу ніч переспав Сойка гладким і спокійним сном, і рівним, високим плесом плила під поверхнею його сну спокійна чуйність, звернена на завтрашній день. Уранці, перед умовленою годиною, знайшовся він на горішньому Борго ⁷², перед блискучою колонадою святого Петра... ⁷³ Було тут іще тихо, в глибині площі мигтіли два водограї, розквітаючи безголосо. І тільки як знайшовся під колонами, вгорі між капітелями збудився м'який водяний шелест і, ніби скроплюючись, спливав по шовковій гладкості стовпів... Було щось близьке в тому шелесті, щось свійське, як би він був продовженням нічного сну... І відчув Сойко, яка вразлива була чуйність його сну, який сторожкий, хоч і впевнений його спокій... Минувши площу з водограями, піднявся по сходах тераси й спинився під фронтоном собору. Обернувся. Цілий овал площі лежав перед ним ⁷⁴ у ранішньому сонці, замкнутий почвірним поясом колон, що спліталися з собою верхами. Хтось саме проходив між стовпами внизу і був там як дрібний муравель, що піднявся на задні ніжки. Сойка посміхнувся переможно й обняв очима цілий сонячний простір перед собою. Не чувся малим у цьому оточенні, що ніби розгорталосся з його сну: стрункі колони наче виростали з його власного нутра, беручи з нього шовкову розрахованість своїх ліній, а срібні кущі водограїв були як пливка, невловна в своїй рухливості зматеріалізованість його неосвідомлених ще настроїв. І стрімка маса собору, що виростала з-за плечей, не пригноблювала своїм тягарем, тільки підхоплювала вверх ⁷⁵, як би в її лініях було щось із обрахованої поривчастості його молодой сойківської природи...

Не виглядаючи отця д'Есте, Сойка повернувся у бік портика і ввійшов у двері собору ⁷⁶. Було тут усе, як сподівався. В далекій, імлістій від сонця перспективі маячив золотий вівтар, затоплений у блесках, що помножували його віддалення. Могутні подвійні сходи провадили до нього, підіймаючись широкими ступнями,— правдива дорога народів, обрамлена негасними вогнями ⁷⁷. Обабіч, між колонами, склепилися бічні трансепти й хори як осібні, великі церкви, вквані в барвистий мармур. Усе було коване в чистому мрамурі, барвистому й дзеркально гладкому ⁷⁸, і в дзеркальності тій повторювались далекі перспективи, й розширялися,

й губили свої межі. Над головним кораблем підносилося велетенське склепіння, а осередня копула ⁷⁹ зводилася над головою, як живе лінзне небо, в якому не було запину ні очам, ні уяві. Сойка присів на одну з бічних лавок і вслухався у спокійний гомін собору... В тому заслуханні застав його й монсенйор д'Есте,— знерухомілого, настороженого, трохи наче нетерп'яського: як би ловив щось думками в своєму оточенні й був близький досягнення, а проте висковзало воно з його рук, як пливке літне марево...

Кладучи йому руку на плече, сказав отець д'Есте впівголос:

— Можна би позавидувати вам того святого скупчення, якби не те, що й сам я за кожним разом переживаю знову найглибший чар цього єдиного в своїй величі місця.

Сойка відповів згодом, підносячи до нього своє сторожке обличчя:

— Майже не відчуваю того, що знаходжуся в замкнутому місці... Таке враження, як би я сидів над велетенським шляхом, що його оба кінця ховаються за недоглядним обрієм...

— Яке правдиве спостереження!..

— Чую довкола себе якийсь пригаслий гомін,— пливе він з глибокої віддалі,— не знаю джерела його походження... Отець д'Есте повернув голову й послухав.

— Це органи, мій любий... Десь правлять службу божу при бічних вівтарях...⁸⁰

Сойка продовжував:

— Міг би це також бути гомін племен, що пройшли тим шляхом і сховалися за обрієм...

— О так!..

— ...або тих, що тільки мають прийти, і гомін їх кроків щойно будиться в другому кінці шляху...

— О так, коханий!..

Отець д'Есте підняв обличчя, його опуклі очі полискувались від унутрішнього вогню:

— Усе минуле й майбутнє народів повинно зійтися на цьому шляху!.. Отут є мета всіх мандрівок людства, тут його кінець і заспокоєння... Чи не про це думав Мікеланджело в своєму «Творенні»⁸¹ і в «Остаточному суді»⁸²?..

Пройшли згодом довгі галерії й широкі королівські сходи внутрі ватиканських палат⁸³. Повернули ліворуч і знайшлися в Сікстинській каплиці⁸⁴. Тонка мармурова бар'єра ділила її на дві частини, тонкі тілисті фрески ясніли під карнизом... Мармурова ложа для хору ліворуч,— суворий папський престол на підвищенні — обіч вівтаря... Очі вгрузли на хвилю в барвисту сутінь над вівтарем і нараз, як би штовхнуті

внутрішнім вибухом, кинулись уверх і потонули в копулистому склепінні. Найшло це на Соїку майже несподівано... Як би вибулькнув нараз із темної глибини й побачив у денному світлі те, що плило дотепер у його сторожкій підсвідомості: що впродовж цілої мандрівки в святому Римі, в обличчі багатств і розкошів його будівель, не піддавався, не п'янів, думав про одне: про родючі подільські лани, що дихали пшеницями, про млини, що відкидали мірчук (масний сойківський мірчук), про каменоломні в ярках, що дзвеніли під обушками... І що над усім тим, над пшеницями, що вгрузли заборчо в сусідські поля, над лотоками, що шуміли вниз річки Серету, над усім сойківським гніздом на південному Поділлі носилася вогняна легенда сойківщини: про сойківського предка, діда Петра — сажневі плечі, грізного пачкаря, що «гнув грати, як ту лозину», що жахом і підступами наповняв святоокопівську долину й молоду сойківську кров запалив жадобою без границь і без наситу...

«Переправляв дід Петро воли з кам'янецького боку⁸⁵, куповані — не куповані, а ніч темна, підхмарна, хоч око виколи. Йшла тяжка туча з-над Покуття, громами погуркувала, серед неба стала, блискавками посвічувала... Доглянули пограничники з того берега, — ну стріляти... Б'ють громи здалека, кулі б'ють зблизька, йде дід Петро знайомим бродом, не здригнеться, волики поганяє, в бороду сміється... — Плавайте, волики сіробокі!..

Вибралися воли на близький берег, поставали, хребтами стріпують, водою опливають. А найбільший, найспірніший припав на задні ноги, не стріпнеться, — хребет кулею поцілений, кров'ю заливається... — Йдять, сірі волики, яром-бічницею, а я за вами...

Піддав дід Петро плечі під сіру тушу, двигнув плечима, підняв, пішов — не спотикається... Б'ють громи від Покуття, кулі б'ють з кам'янецького, — йде вночі гора — не гора, йде дід долиною, не зігнеться, на волики покрикує, в бороду сміється... — Йдять, волики сіробокі, вже близько!..

Скриплять ворота в старому дворі під дібровою, — прокидаються молоді сойчуки, виходять у пороги... Гримить туча над верхами, дубами потрясає, блискавками посвічує, зливою налітає... Йдуть у двір воли ширококрижі, лобами посхилялися, боками стискаються, з-під зливи поспішають... А в воротах, під дубами, гора — не гора стоїть, земля вгинається: стоїть дід Петро — сажневі плечі, на плечах не копа — віл крижистий, щонайбільший, найспірніший, кров'ю опливає,

тужно помукуює, до двору голову повертає... Стоїть дід, не зігнеться, борода на вітрі хитається, дід у бороду сміється...»

Не дід — легенда... Стара, — сойківська, — неvigасла... Злинула за молодим сойчуком у надтібрянську столицю, — йшла за ним услід, не покидаючи на хвилю. На широких сонячних площах; у глибоких старих вулицях, серед порослих гаями руїн і в розкішних абсидах церков ішла за ним, як опікунка й провідниця. Напоювала подихами подільських вітрів італійське повітря, надихала знайомістю всю складність життя церковної столиці, всю могутність її слави й багатств. Остуджена в поколіннях сойчуків, гляділа вона холодною сірістю з очей Михайла, придивлялася до всього, прицінювалася (купити — не купити, — яка ціна?)... Спокійним, але прудким потоком текла в глибині його думок, напоювала собою його сни й його яву. Вкінці вибухнула барвистим стовпом у стінах Сікстинської каплиці й, піднявшись уверх, ціле склепіння залюднила рвучким племенем Сойків, запаленим у пожадливому русі...

...Дванадцять буйних молодців тремтіло в нетеря'яському ожиданні над гзимсами стін⁸⁶, перегинаючись жадібно в бедрах. Чотирьох їх братів, буйніших за всіх і найбільш непосидючих, вихопилося в розгоні на луки склепіння⁸⁷ і, розкинувши захватно рамена, кричало в надмірності сил, напруженими стопами потрясаючи в'язання мурів... Самітний богатир-бородань крутнувся нагально на церкву, й була така потуга в його русі⁸⁸, що повітря завирувало над ним і скрутило перстнями одіжку. І другий, з зігнутих тубом, з відкинутою на плечі головою, гримів могутнім голосом, притискаючи до грудей п'ястуки...⁸⁹ Ціле склепіння вгорі кипіло буряними поривами, вибухало пристрастями, що розпалювали бажання: ціле залюднювалось тілами, накиданими, як гори, поскручуваними жадібно в хребтах, позгинаними в м'язах... А над усім тим кипінням — як пан і господар, розтягнутий владно в просторах, як вожай до-свідчений і хитроокий, грізний своєю силою й грізніший підступом, — летів, рознявши рамена, не хто: дід Петро — сажневі плечі, буйна пачкарська сила, могутній Саваоф...⁹⁰ Летів, і посміхався в тучу-бороду, і вгортав світи в свої обійми, — жадними очима визначував межі своїх посілостей, — він, вічний заборливець, нестримний окупант, початок і кінець усіх заборливців, — Сойка над Сойками, — міцна легенда сойківщини, — могутній Саваоф!

Зціпивши руки на бар'єрі, стояв молодий Сойка з піднятим обличчям, глибоко потрясений і захоплений водночас, повний пекучої допитливості, що розсаджувала йому

груди... («Рим,— його мрія, поклик його снів, вогонь його бажань і розрахунків!.. Хіба не висять там усі пекучі питання в просяяному повітрі, оконечно розв'язані, доспілі, як м'яскі овочі, що тужать до його гострих зубів?..») І оце стояв він у серці Рима, в папській каплиці, і в той час, як унутрі його горіла жадібна допитливість, сойківська релігійна допитливість,— з глибини високого склепіння, як з пропасті неба, сколоченого бурею, гриміла йому в відповідь власна сойківська кров, кричав у буйну бороду пачкар пачкарів, загарбливець світів і планетарних просторів...

— Сойка над Сойками...

— Легенда цілої сойківщини...

— Дід Петро — сажневі плечі,— великий Саваоф!..

...— Чи це та правда, якої шукав?.. Чи так є?!

Відривався насилу від анджелівської бурі⁹¹, що йшла йому назустріч, припадав до очей тонкощого монсен'юра, поривав їх нагально з собою, кидав у планетарний простір склепіння...— чи так є?! — хотів знати!.. За всіх минулих і майбутніх Сойків,— за саму істоту сойківщини:

— Хотів знати!

І хотів бути майстром у тому знанні, як у всьому...

...Жив з того часу як правдивий монах, увійшов зовсім у лагідну регулу братів Картузів⁹². Отрясаючись легко від поточних алюмнівських занять у Колегії⁹³, замикався на свій день у високій келійці в кутку монастиря й, обнятий щільною мовчанкою, поринав у отцях церкви, що шкіряними хребтами виповнювали книжкову заглибину його кімнатки.

Лискучі вершки кипарисів у міцній синяві неба й м'який шелест водограю в саду були єдиним голосом світу, що проникав у його луковате вікно від ранку до вечора. На годину перед смерканням виходив у монастирське подвір'я, замкнуте тонкою колонадою, й поспіль із іншими братами працював біля грядок, що покривалися молодою яровиною: яснолистою салатою, зібраною в пучки, картоплею, що пробивала землю цупкими паростями, полуницями, що розкидалися в чіхраті рядки... Надходив вечір, всі збиралися в рефектарі під кружганком і споживали вечерю, вислухуючи чергових глав з «Правильника покірливості»⁹⁴ або з «Житій святих»⁹⁵. По вечірній молитві в каплиці розходилися до келій, і тоді, серед глибокого нічного спокою, робив молодий Сойка підрахунок свого дня і вкладав поодинокі досягнення, як живі клітини, в зв'язку будівлю своєї праці...

...Говорив вогняний карфагенець, недавній поганський ритор Тертулліан⁹⁶:

— Що може єднати філософа й християнина, приятеля й ворога блуду, фальшивника й орудника правди? — Відколи є Христос, нам не потрібна цікавість...

— *Gredo quia absurdum!* — Вірю, бо це абсурд!⁹⁷

Звучало це, як тверда криця, а було — як клубок скривавлених жил, стягнутих перелогою. І що скривалося в глибині цього навіженого визнання? Була це злісна відповідь зимнокровним розумникам, що з байдужою посмішкою в лиці прислухалися до дитячого лепету нової віри? Чи був це клич згірливої нехіті, кинутої одновірцям за те, що ніяковіли за дитинячість своєї віри й старалися вгорнути її в гладку мову філософічних систем? А може, був це розпучливий крик унутрішнього змагання, зойк, що мав заглушити стоголосу мову землі, цього живла, що вривалося в молитви недавнього ритора... Бо вірив Тертулліан, як стоїки⁹⁸, що бог є тілесний, що всякий дух — тілесний і земля промовляла в його нагальних словах, як у мові свого сина... То чи не мусили здаватися абсурдом в обличчі землі всі правди нової віри? Але голосив Тертулліан:

— *Gredo quia absurdum!* — Вірю, бо це абсурд!..

Звучало це, як криця, але могло бути клубком скривавлених жил, стягнутих перелогою. І яка могутність аргументів мусила міститися в інших отців церкви, щоб перемогти смертельні висновки, що плили з Тертулліанового крику!⁹⁹

...Дальші систематики первісного християнства спішили вдоволити тонкі вимоги розумників, патриціїв і володарів, що з переситу або з порожньої цікавості прислухалися до вбогих слів нової віри. І чи не мали слухності: належало задоволити сильних миру, коли мали волю здобути світ... Були тут палкі уявою гностики¹⁰⁰: Василід-александрієць¹⁰¹, протижидовець Марціон¹⁰², невтишний Варседон¹⁰³, астролог і шляхетний римський вчитель Валентин¹⁰⁴ — вони підносили боже об'явлення на ступінь таємного, фантастичного знання й, перейнявши ним історію земного світу, всю живу дійсність перемінили в містичну безодню демонів-божків і зробили землю падолом зла, призначеним на загибель... Були їх суворі противники, палкі вірою апологети¹⁰⁵: Юстин¹⁰⁶, сихемський мученик, високоумний Атенагор¹⁰⁷, Мінуцій блаженний¹⁰⁸, Лактанцій¹⁰⁹, християнський Цицерон¹¹⁰ і просторікий золот Таціян¹¹¹ — для їх простої віри боже об'явлення було єдиним, найвищим значенням, а всі здобутки людського розуму — уривками божого об'явлення¹¹², розкиданими в лоні людства. І так людську свідомість

наповнили вони тінями потойбічного світу й цілу зміслову дійсність¹¹³, обняли блудними мряками, невловними для розуму ні для практичних досягів... І була александрійська школа законовчителів¹¹⁴, які вперше поставили собі методичне завдання: перемінити віру в знання, збудувати систему божого об'явлення, що в своїй єдності знайшло би своє оправдання, що своїм оправданням свідчило би про дійсність потойбічного світу, про його владність над світом матерії. Від Климентія, вчителя й провідника школи¹¹⁵, через основника християнської теології Оригена¹¹⁶, через Афанасія¹¹⁷, отця ортодоксії, чуткого догматика Григорія з Ніси¹¹⁸, й полум'яного лицаря божої ласки, святого Августина¹¹⁹, через субтильних докторів середньовічної схоластики розвивалося те завдання в уривках*.

Там був початок і кінець усіх світів, туди змагало всяке створіння, щоб пройти через нетрі матерії й, очистившись у людським роді жертвою Спасителя, піднятися й спочити в лоні бога...

...Доля цілого людства й усякого творіння містилась у стінах системи святого Фоми, а церква проголосила її золотим овочем католицької вмілості, золотою мудрістю християнзму... Але прийшли гарячі серцем францисканці¹²⁰: останній великий схоласт, «субтильний доктор схоластики» Джон Дунс Скотт¹²¹ і нестримний у своїй зважливості британець Вільям Оккам¹²², і система-базиліка¹²³ лягла руїною, як по грізному землетрусі...

— Найвища система божого об'явлення?.. — Шляхетний привид системи, найтонша облуда розуму, химерні блудні кола... Як усе, як у всіх богословів: («Бог — це найдосконаліша істота, не можна найдосконалішій істоті відмовити реального існування, — отже, бог є...»).

Таке було найшляхетніше змагання Томи з Аквіна¹²⁴: — святі правди божого об'явлення вмістити в поняттях Аристотелевої¹²⁵ філософії, в суворій системі грецького розуму сціпити пливкі струмки християнського вірування**.

[Це мала би бути пожива для Сойків?

І це був би вершок усіх їх здобутків? ***

* Втрачено 4 сторінки машинопису. — *Ред.*

** Втрачено 5 сторінок машинопису. — *Ред.*

*** Енциклікою «*Patris Aeterni*», при кінці XIX століття відновив Лев XIII «золоту мудрість святого Томи» як найвище досягнення християнської думки. «І це одне вистачило б для безсмертної слави Льва», — говорить сучасний папа Пій XI. — (Тут і далі зауваження автора подаються беззастережно. — *Ред.*)

Переходив очима уяви всі ті замерхлі у віддалі віків обличчя: від сухолицького Орігена¹²⁶, через полум'яного блудника Августина¹²⁷ до янгольського аквінця Томи¹²⁸ й, спинаючись на кожному на одну мить, угризався в них з колючою недовірливістю й пожадливістю:

— І чи думають так насправду?.. Чи думають насправду?..

...Була подібна хвилина в недалекому його минулому, дрібніша змістом, а проте однаково емоційно розпалена, збудилася в ньому тепер і діяла з цілою своєю матеріальною живістю... Відбувався черговий дискусійний вечір у Львівському товаристві теологічних студій¹²⁹, професор богословії Ж. повідомляв про нову свою працю, новий доказ правдивості божого об'явлення. «Система божого об'явлення в християнській релігії становить таку спаяну одноцілість, що заперечення якої-будь істотної її частини веде невідхильно до заперечення всякої релігії й етики, всякого суспільного порядку й права. Але ніхто не може згодитися на такі наслідки, хто не є найрадикальнішим ворохобником. Через те без найменшого застереження належить прийняти систему божого об'явлення як правдиву...» Так говорив отець Ж., і ціле його звідомлення, як і сама праця*, були тільки історично-догматичною ілюстрацією нового доказу. По відчиті відбулася всебічна дискусія при участі всіх головних членів богословського товариства, й всі їх змагання з різною живістю й захопленістю й усе з однаковою впертістю були скеровані на те, щоб потвердити слушність нового силогізму, щоб новим, формальним і фактичним матеріалом зміцнити силу його переконливості в справах віри й об'явлення. І у цілій дискусії — ні одної критичної завваги!.. Було це видовище, яке до самого ґрунту потрясло істотою молодого сойчука. Сидів у середніх рядах, здвигнувши несвідомо плечі, й, чуткий майже до болю, ловив кожний звук слова й те, що ховалося поза словом... Десятки тисяч церков ударять завтра в небо недільним криком дзвонів, і мільйони молитовних рук підіймуться в синяву неба, вміщаючи там сповнення своїх молитов... А тут десятків два майстрів у божих справах метушилось над клаптем людської вигадки, вбогої і як же забавної в своїй повазі вигадки!.. Й, мнучи її з заїлістю професійних кожум'яків, силувались витиснути з неї ясну млу, що піднялась би в синє небо й заповнила би собою порожнечу, в яку підносяться з молитвою руки...

Сойка сидів і слухав, і в той час, як його круглі зіниці звужувались, мов сирі леза, в нутрі його скалила зуби

* Вийшла особною книжкою в 1912 році п[ід] з[аголовком] «Об'явлення як одноцільна система».

скаженість, повна їдкої задириливості й образи. І тоді вперше (і не востаннє) спалахнула в його думках поривиста й по-сойківськи гризька забаганка: здійснити в очах тих отців учнівську рясу з плечей і, кинувши їм її в обличчя, сказати:

— Візьміть, що ваше!.. й шукайте дурнів поза Сойками!..

Але приковували його до місця злісна цікавість і щось, як тінь лоскітної непевності, з якою оглядав ті обличчя: худі, обтягнуті смаглою шкірою, з пергаминовою сухістю на губах, і другі: ситі й наповнені, з молочною, по-дівочому чудною рожевістю на всю щоку... й, спиняючись на кожному з них на одну мить, упивався в них зі злісною допитливістю:

— Чи думають так насправду?.. Чи думають насправду?

Не знаходив у них відповіді, хоч як нагальна й настирлива була пожадливість його очей. Зате, мабуть уперше, так живо усвідомив собі одну властивість тих облич, яка тільки неясно вчувалася йому в дотеперішньому зіткненні з ними: була якась здерев'яніла безпечність у їх виразі, якась спокійна відчуженість, що ніби відгороджувала їх від пливкої змінності зовнішнього світу. Здавалося йому, наче й тепер, під час живої дискусії, підносилася вона з їх нутра й осідала розплавленим каучуком у їх підшкірних м'язах, застигаючи в них пружкою, змертвою верстовкою... Звідкіля бралася в них та здерев'яніла безпечність?.. Очевидьки, не з тих логічних вигадок, якими тут захоплювався отець Ж... Мусили, мабуть, лежати в її основі якісь інші, позалогічні мотиви, в яких плавали всі ті розумові аргументації, як жмутки блискучої ряски в зарослому літньому плесі!..

І, вихилившись зі свого сидіння, молодий Сойчук відшукав у передніх рядах тонкоплечу постать отця д'Есте й послав йому по руках таку записку:

«Існують, очевидно, також інші, міцніші підстави правдивості божого об'явлення, чим докази отця-професора Ж.»

Отець д'Есте віднайшов і його очима, а як скінчилася дискусія й осталися вони вдвох у склепленому вікні монастирського будинку, монсеньйор спитав досить сухо:

— Які маєте завваги до нового доказу отця професора Ж.?

Сойка ще кипів унутрі почуттям особистої ображеності й не дуже стримувався в слові.

— Вважаю, що це є сумний привид доказу, а не доказ самий... По-перше, яка ж то аргументація, коли вона не зобов'язує всіх, коли отець Ж. увільняє від неї радикальних ворохобників?

— Можна цей доказ оформити логічно так, щоб він обов'язував і ворохобників.

— По-друге,— тільки доповнивши його рядом інших преміс, можна перейти до його висновку... Але всі ті преміси були б фальшиві,— ціла підстава доказу була б фальшива...

— То нічого...

Отець д'Есте зітхнув і перевів очі в вікно.

...— То не порушує самого доказу.... Пригадую вам логічне право: — «Ad impossibile sequitur quodlibet». — «З фальшу виникає все»... отже — й правда... Висновок може бути правдивий...

Сойка підняв на отця д'Есте сірий погляд і принишк заслухано. Верхня його губа здригнулась тричі, показуючи білий краєчок зубів. Смикнув кутками очей і вибухнув сіканою скоромовкою:

— Чи так є зле з божим об'явленням, що треба відкликатися до фальшу, щоб доказати його правдивість?..

Хвилину стояли мовчки, зціпившись очима. Біліло над ними склепіння вікна. Потім їх очі сплелися з собою, як дві пари теплокровних звірків, і посміхнулися одним усміхом, одним і тим самим усміхом, як би роз'яснилася одна істота двома парами різнобарвних очей. І в тій хвилі зблизилися до себе дружньо й надовго (й не без користі...) *...

...Хворобливими маніаками, що спалювались у гарячкових привидах і вмолюваних у себе екстазах,— їх не терпів Сойка внутрішньо глибше, ніж масноокого хитруна.

Ту саму маніакальну хворобливість відкривав у всій містичній літературі християнізму: в «Роздумуваннях» і «Гімнах» Бернарда з Клерво ¹³⁰, в «Духовній мандрівці до бога» серафимського доктора Фіденци-Бонавентури ¹³¹, в «Великій містерії» Якоба Боме ¹³², знаходив, що всі її струмки спливають з гнилих джерел упадку старовинного світу, з туманних трясовин духу далекого Плотіна ¹³³. І, хоч його легені здригалися перед диханням тих трясовин, бродив завзято здовж їх берегів, пускався в їх западисті нетрі, поринав з головою в їх млісних, гарячих випарах. Розглядався довкола себе: земля втікала йому з-під стіп, усі речі випадали зі своїх натуральних сполук і спліталися в гарячкових зв'язках... Увесь простір над ним заселювався неспокійними чудними примарами, що виповнювали границі світу...

Хто знає, чи не тут саме лежали таємні початки християнського вірування, всіх релігійних вірувань узагалі? ...Шукав уперто,— хотів знати!.. За діда Петра — сажневі плечі,

* Втрачено дві сторінки рукопису.— Ред.

за батька — Сухого Яцка, за обох своїх братів,— за всіх минулих і майбутніх Сойків,— хотів знати!!.

(«А хто думає, що ті речі є порожніми фантазіями, той грішить і блудить проти покірності, належної нашій матері, святій церкві...») ¹³⁴

Людина приходить на світ як оселя диявола, і тільки духівник увільняє її від нечистого. Він говорить: «Виганяю тебе, нечистий духу!.. Слухай, проклятий дияволе, вийди з тремтінням і зітханням!»

І диявол виходить, зітхаючи, й покидає тільце немовляти...

Але все життя остається він в оточенні людини, і пако-стить їй, і силується звести з дороги праведних.

Благословенна Анна-Марія Таїчі ¹³⁵ перебувала в хаті одинцем, бо чоловік мав нічну службу. Коли ранком вертався додому, кімнату наповнювали злі духи, що перекликалися між собою й погрожували задушити Анну-Марію. Отож кидалися на неї і мучили різними способами. Вкінці диявол приймав на себе постать вродливого молодця і намовляв Анну-Марію до нечистих поступків...

Святому Пахомію ¹³⁶ з'являвся диявол у вигляді привабливої жінки...

Благословенну Крестенцію Гес ¹³⁷ і святого Антонія ¹³⁸ відвідували злі духи в постатях різних тварин: вужів, тигрів і жаб або павуків, що наповнювали їх келії... Блаженній Марії Ескобар ¹³⁹ з'явився нечистий у тілі бика з білими й чорними цятками на чолі. Він узяв її на роги й викинув далеко з постелі. Іншого дня схопили її два чорти за стан і кидали між собою...

Господь не оставляв святих угодників у диявольському навідуванні. Благословенна Анна-Марія мала видіння сонця, що сорок сім літ стояло над її головою. В середині сонячного кола сиділа велична діва з промінням над чолом, а на обводі пересувалися різні образи, і в них бачила Анна-Марія всі тайни землі й неба... Свята Катерина Еммеріх ¹⁴⁰ отримувала різні дарунки з божих рук. Пробудившись одного ранку, знайшла вона в долоні шматок хліба, подібний до святої евхаристії. Йшли від нього неземні пахощі, і він яснів у темноті власним світлом. Катерина Еммеріх з'їдала щодня з нього одну кришку, й це відновляло її й давало силу її ослабленому тілу.

...Коли диявол не знаходить спротиву в людській душі, то вселюється в неї знову, й так постає біснуватість, або навіженість. А входить він у людину з їдою або напитком... До Броньоля ¹⁴¹ привели раз молоду дівчину, в яку увійшов

нечистий, притаївшись у яблуці. Одна дитина випила диявола з молоком. Знайшовшись у людській тілі, вміщається звичайно диявол у відходовій кишці. Іноді поселяється в животі, в серці або в крові.

...Є такі признаки біснуватості: міцний і раптовий біль голови, що минає від знаку хреста; нестравність і нажил до блювання; поти в зимовій порі; тремтіння в приявності побожних і посвячених осіб; сухий, без відпльовування кашель, що зростає в часі релігійних відправ; відкриті губи під час відчитування святих книг; враження холоду або почуття, як би щось зимне перебігало здовж хребта...

...Від біснуватості увільняє духівник святим обрядом виклинання. При першому обряді питає він навіженого, що чує на душі або в тілі, й старається пізнати слова, яких найбільше боїться диявол. Повторює ті слова найчастіше. На те злий дух мовчить, або відповідає облудно, щоби змучити духівника і зробити враження, наче в тій людині нема диявола... Різні є роди хитрощів, якими злий дух старається звести духівника в часі виклинання. Іноді входить він у тіло молодої дівчини й просить її устами, щоби визволити її від нечистого. Найперше вміщається він у шиї дівчини й мучить її, доки духівник не торкне її своїми руками. Тоді він перекидається на дівочі груди й лишається в них, поки їх не натре отець долонями. Вкінці переходить диявол у соромні частини дівчини й викликає в них страшні болі. Дівчина кричить і проситься, щоби визволити її з тої муки. Послушний любові ближнього, отець-духівник піддається тій просьбі й натирає соромні частини дівчини, хоч робить це з належною скромністю й обридженям. Через ті дотики постає в дівчині гріхозна пожадливість, якій і отець піддається в своїй слабості і впадає в сіті гріха, що його принадність рівна хитрощам диявола.

...Виклятий з людського тіла, нечистий приймає різні форми на знак свого виходу з нещасливого. Коли святий Домінік навчав у Каркассоні¹⁴², привели йому альбігенця¹⁴³, навіженого дияволом. Святий звелів молитися зібраному народові, й по кожній «Богородиці»¹⁴⁴ виходили з навіженого чорти в виді розжареного вугілля. В часі молитви святого Югона¹⁴⁵ випало з одної жінки звірятко, подібне до шершеня. Інша жінка випустила зі себе в жовчі три хрущі, й було чути їх упадок на сүху землю.

...Не все є однакова кількість дияволів, що покидають навіженого. Одна жінка в Нідерландах мала в собі двох чортів. Берта з Генуї трьох, Катерина Сомнуата сімох. З одної біснуватої у Франції вигнали вісьмох дияволів: чотири

із них увійшло в срібну монету, один у жмуток волосся, один піднявся в виді пари, два останні вийшли з тіла, коли жінка впала на землю. Біснувата в Ріміні¹⁴⁶ мала в собі тридцятьох дияволів, Петро Домінічі сімдесят чотирьох, Вартоломей з Валіолі¹⁴⁷ вісімдесят двох, Павлина Картіанська повні три тисячі; про Ганну Шультербаерін з Відня говорять, що носила в собі 12 652 чорти¹⁴⁸.

«— А хто думає, що ті речі є пустими уявленнями, той грішить і блудить проти покірливості, належної нашій матері, святій церкві»...

...Для блудних земних користей вступають деякі особи (чоловіки й жінки і навіть діти) в умови з дияволом, і так постає чарівництво. Є двоякі умови: мовчазні, коли є тільки один, людський умовник, або приявні, голосні, що відбуваються на великих урочистостях. Тоді з'являється диявол у власній особі, й йому складають присягу на вірність і вічний послух. Він дотикає чола умовника своїми кігтями, і це є обряд диявольського хрещення. На деяких частинах тіла витискає він свій знак, і в тих місцях людина стає невразлива. Знак є величини гороху й буває червоної або чорної краски. Коли його проколоти, не виходить кров і не відчувається болю. В Лотарінгії¹⁴⁹ бачили людей з такими знаками на чолі, на карку, на плечах і грудях, на повіках і соромних частинах. У Лябур знайшли три тисячі осіб, позначених дияволом¹⁵⁰, між їми значну кількість дітей. Знаки мали форму заячих ніжок, кінських копит, псів і павуків. У одного чарівника знайшов суддя знак диявола в постаті чорного kota.

Тіло чарівниць і чарівників і відпливи їх нирок мають задух, що викликає обридження... («приємний для змислів запах святості й гидкий сопух гріха»...)

Є декілька родів чарівниць: одні накликають град і бурю; другі відбирають плідність звірятам і людям; треті вбивають і їдять дітей або посвячують їх злому духові¹⁵¹. А всі віддаються розпусті з дияволом... Для розпусти вживає нечистий тіла, що його бере з повітря, наповненого млою. Тим тілом він усе бачить, слухає, приймає поживу й плодить дітей. А відбувається це так: диявол приймає на себе постать жінки й, віддаючися чоловікові, бере від нього людське насіння; потім віддає те насіння в зносінах з жінкою. Старі й безплідні відьми бере він без насіння, бо навіть нечистий не любить марнотратства... Досвід навчає, що не все видно диявола при тому акті. Не раз бачили чарівниць, які лежали серед поля з заголеними животами й кидали стегнами, як це діється при таких зносінах. А як заспокоювались, підносилися з них пара в постаті чоловіка.

Чарівниці віддаються нечистому одинцем або прилюдно, під час урочистих зібрань і чарівницьких сабатів¹⁵². Відбувають свої обходи в різні дні тижня: в Італії в четверги, в Лотарингії в середи або суботи. З'їжджаються на мітлах і козлах, які намазують товщем з забитих немовлят. Під час бенкетів споживають страви з нехрещених дітей, не вживають хліба, ні солі. Після бенкету віддаються прилюдній розпусті. Сам нечистий назначає пари, що мають лучитися, й дбає про те, щоб зв'язок був найпротивніший людській природі. Коли зібрання протягається цілий тиждень, шукають зміни в розпусті, віддаючися дияволіві. В перші два дні паруються звичайним способом, у четвер содомським¹⁵³, у суботу звірячим, — то значить нечисті з'являються в поста-тях псів, котів, безрог, козлів чи вовків або крилатих смоків. У середу й п'ятницю відправляють службу в честь Люципера¹⁵⁴ й співають акафісти, а диявол Асмодей¹⁵⁵ виголошує проповідь...

...Оце приблизний перелік занять, що їх виконують відьми й чарівники силою нечистого: накликають бурі й гради, насилають недуги на людей і звірят або саранчу й глисти; вбивають дітей у лоні вагітних жінок, викликають зігнання плодів; збуджують нечисту любов або ненависть; уживають святого причастя до чарівницьких практик; перемінюють людей у тварини; ослаблюють чоловіче зняряддя під час акту і спиняють вплив насіння; відбирають плідність жінкам і чоловікам; відривають чоловіче зняряддя від тіла й перетримують у схованках.

(«— А хто думає, що ті речі є пустими уявленнями, той грішить і блудить проти покірливості...»)

...Різні є способи увільнення від чарів і диявольського навіження. Святий Бернард¹⁵⁶ визволив одну жінку від зв'язку з нечистим, давши їй палицю, яку вона клала біля себе на ніч. Від того часу нечистий не мав до неї приступу й тільки підносив галас перед порогом хати. Святий Серен¹⁵⁷ мав часті напади тілесного пожадання. Але з'явився йому янгол і, відчинивши його нутро, вийняв з нього вогняний шматок м'яса. І святий зазнав спокою, якого не знають і діти, бо й їх турбує іноді змислове пожадання... Один чоловік із Ревенсбурга¹⁵⁸ позбувся диявольських покус, узявши кришку свяченої солі до свого ліжка. Може теж бути свячена вода або ікона. Коли чоловік і жінка не можуть виконати подружнього акту, належить спалити в кімнаті риб'ячу жовч... Ще помагають перед чарами: чотирьохлиста конюшина, кров з чорного пса, праве око вовка й заяче серце. Свята церква вживає проти чарівників одного засобу: спалювання на стосі. Є це акт милосердя супроти гріш-

ників; бо дочасна смерть на кострі спасає їх від вічної загибелі...

Не треба легкодушно підозрівати кожного в чарівництві; але коли знайдеться свідок, що якась жінка давала худобі пити й тварина згинула після того, або збирала в горщик зілля й товкла палицею об камінь, а тоді прийшла буря,— належить повести проти неї доходження. Проти затверділих у переченні правди належить вжити тортурів, як це радять учителі й отці святої церкви...

Перед допитом підсудню остригають по цілому тілі і обмивають теплою водою, щоб не ховала в волоссі чарів, що захищають від болю. Судді ставлять такі питання: — що обіцяла чарівниця дияволу? що отримувала від нього? з чого робила чари й бальзами?.. Сповідують чарівницю після проголошення присуду; коли б на сповіді виявилось, що підсудня не винна, не треба повідомляти про це суддів. Бо краще, щоб згинув один невинний, як мала би потерпіти божа слава... Засуджених віддають на спалення світському судові. Затверділих у грісі палять живцем, а тих, що виявили жаль, душать перед спаленням. Іншим кладуть на грудях торбинку із стрільним порохом, щоб прискіпити смерть...

Грішить той проти бога й святої церкви, хто не вірить в існування чарівниць або думає, що кара на вогні перевищає їх проступок. Головою церкви є римський отець, намісник Христа-бога на землі, а ніхто не накликав так до нищення чарівниць, як святі отці¹⁵⁹: Григорій IX¹⁶⁰, Бенедикт XII¹⁶¹, Мартин V¹⁶², Калікст III¹⁶³... Говорить Святе письмо: «Не оставиш при житті чарівника!»¹⁶⁴ І канонічне право¹⁶⁵ дозволяє вбивати ворогів церкви... А коли б існувала тяжка кара, як смерть на вогні, належало б її вживати,— така безмежна є проступність чарівників і така їх обридливість...¹⁶⁶

...В місті Тулузі спалили 1275 року Анелю Лябарт¹⁶⁷, яка призналася, що мала зносини з дияволом, а їх плодом була потвора з вовчою головою й хвостом вужа.

— В Аррасі¹⁶⁸ спалили шестеро осіб: чоловіків і жінок, що віддавали божу честь дияволу в постаті козла, мавпи або пса.

— У Франш-Конте¹⁶⁹ спалили трьох мужчин, які призналися на допиті, що перемінювалися у вовків і з'їли трьох дівчат.

— У квітні 1578 року спалили живцем Жанну Арвієр, яка віддавалася дияволу, що приходив до неї в постаті чорного лицаря.

— В липні 1582 року спалили в Кульоміє¹⁷⁰ Авеля Делярі, молодого францисканця, який мав зносини з дияволом, що з'являвся йому як блідий чоловік з козячими ногами.

З ним Авель їздив на врочисті зібрання чарівниць, де танцювали довкола козла й цілували його в задню часть тіла.

— Відаля Деляпорт спалили за те, що відобрав мужеську силу багатьом чоловікам, котам і псам.

— У вересні 1600 року спалили живцем Ролянду де Вернуа, з якої вигнали двох дияволів; вона призналася на допиті, що цілувала нечистого в задню часть тіла й допускала ся інших проступків.

— В Люгдуні спалили отця Урбана, що робив біснуватими своїх монахинь¹⁷¹. Коли він горів на стосі, знялася над ним хмара комарів, і були це дияволи, що чигали на його душу.

— В листопаді 1610 року спалили в Логроньо¹⁷² шестеро осіб, що належали до товариства «Козлячий луг»¹⁷³. На своїх сходиnah віддавали вони божу честь дияволу, якого цілували в ратицю, в руку, в лівий бік і в мужеське знаряддя. Потім відправляли службу перед чорним престолом і під час піднесення цілували диявола, а малий чортик підтримував піднятий хвіст.

— У березні 1679 року допитували в Лінцу¹⁷⁴ Емерису Піхлер, яка призналася, що ширила ересі й викликувала бурі, розкидаючи сірий порошок у повітрі. Згодом вона заперечила свої зізнання,— тоді обстригли її й шукали чортівських знаків на всьому тілі. І в дітей її шукали знаків на тілі й під язиками. Два дні мовчала вона під час тортур, а потім видала багатьох спільників,— між ними четверо своїх дітей: Михайла 14-літнього, 12-літню Ганну, 9-літнього Себастьяна й Марію шести літ. Крім того, призналася, що приймала в себе диявола в синьому жупані й червоних панчохах і їздила з ним на бенкети, де їли страву з немовлят. Емерису віддали на спалення, як і двоє старших дітей, а менших умістили біля вогню, щоб бачили слушну кару їх матері.

— В Мюнхені¹⁷⁵ допитували десять осіб, чоловіків і жінок, що їх підозрівали в чарівництві. Щоб добути признання, рвали їх тіло розпаленими кліщами й ломили на колесі кості, а одній жінці відтяли груди. Вкінці спалили їх живцем.

— Молода дівчина Кльостенмюллер призналася на десятій тортурі, що з'їла тридцять дитячих сердець і танцювала з дияволом. Спалили її разом з матір'ю.

— 1679 року спалили в Ціллерталі¹⁷⁶ молодого пастушка, що накликавав бурі, а попіл з його тіла всипали в відхідне місце.

— В Гайдаві¹⁷⁷ спалили токаря Грюбера з жінкою й їх двоє дітей, що навіть у в'язниці віддавалися розпусті з дияволом.

— У листопаді 1717 року спалили у Фрейзінгу¹⁷⁸ трьох малих школярів, що розмножували мишей і мали тілесний зв'язок з дияволом.

— Вальтасар Нас спалив за два роки в Фульдї¹⁷⁹ сто п'ять осіб посилаючи їх гуртками на стіс.

— На Шлеську¹⁸⁰, в князівстві Ниси¹⁸¹ було стільки чарівниць, що повітря шелестіло від їх пересвистування. В місті Цукманталі працювало ревно вісьмох катів і не вспівали нищити диявольського насіння. В двох містах того князівства спалили сто шістдесят чарівниць, між ними дітей від одного до шести літ¹⁸², що походили від диявола.

У тревірському єпископстві знайшли в двох містах тільки дві жінки, що не були чарівницями. Під доглядом єпископа Петра Бінсфельда спалили протягом кількох літ 380 чарівниць і чарівників¹⁸³. У місті Бамберзі спалили шістсот чарівниць¹⁸⁴, у Ельвагені¹⁸⁵ — 167, у Зундаві¹⁸⁶ — вісімсот, у штрасбурзькому¹⁸⁷ єпископстві — понад п'ять тисяч.

У місті Вюрцбурзі відбулося в трьох роках сімнадцятого століття двадцять дев'ять групових палень¹⁸⁸, а хроніка зберегла нам з них такий записник:

1-е палення — чотири особи: Ліблерова; стара вдова Антерс; Гутбротова; груба Гекерова.

2-е палення — чотири особи: стара Байтлерова; дві чужі жінки; стара Шенкерова.

3-е палення — п'ять осіб: один музика; Кулерова; жінка прокурора Штіра; ще дві місцеві жінки.

4-е палення — п'ять осіб: жінка бурмістра Глязера; Брінкманова; одна акушерка; стара Румі; нетутешній чоловік.

5-е палення — вісім осіб: купець Люц; крамар Рутшер; жінка солтиса Гофзайлера; вїйтиха зі Штайнбаху¹⁸⁹; ще три місцеві жінки.

6-е палення — шість осіб: вїйт Герінг; стара Ганцлерова; груба Шнайдерова; кухарка одного пана; невідомий чоловік; невідома жінка.

7-е палення — сім осіб: невідома дванадцятилітня дівчина; три нетутешні жінки; нетутешній чоловік; невідома жінка; невідомий чоловік.

9-е палення — п'ять осіб: Вундт; нетутешній чоловік; дочка Бенцовой; сама Бенцова; Лерінгова.

11-е палення — чотири особи: вікарій Шверт; вїйтиха з Ренсакера¹⁹⁰, музикант Зільберганс; Штікєрова.

13-е палення — чотири особи: старий коваль; стара жінка; дівчина десяти літ; її молодша сестра.

16-е палення — шість осіб: хлопець з Раценштайна¹⁹¹, інший десятилітній хлопець; дві дочки спаленого недавно солтиса; його наймичка; Зайдлерова.

18-е палення — шість осіб: кушнір Бач; дванадцятилітній хлопець; інший дванадцятилітній хлопець; дочка одного пана; дівчина п'ятнадцяти літ; молода нетутешня жінка.

20-е палення — шість осіб: Бабелінка, найкраща вюрцбургська дівчина; ученик п'ятої групи; два малі хлопці; дочка Штепера; Гітерова¹⁹².

23-е палення — дев'ять осіб: хлопець Давида Кротена, дванадцять літ; два сини панського кухаря; Гамельман; Гірш; Христоф Бергер; два богослови; солтис з Бренербаха¹⁹³.

26-е палення — сім осіб: Давид Гас; Вайденбуш; одна господиня; стара жінка; мала донечка Фалькенбергера; синок солтиса; пан Вагнер.

29-е палення — дев'ять осіб: Бек з жінкою; Клінген; один солтис; одна шляхтянка; лікар, два каноніки; один з доброї шляхти.

Останні палення в Німеччині: весною 1775 року спалили в духівницькому заведенні в Кемптен чарівницю Анну Швегелін¹⁹⁴. На допиті поставили їй 287 питань у справі її зв'язків і тілесних стосунків з дияволом. Анна Швегелін не відповідала, тільки безустанку плакала. Єпископ Гонорій Рот написав на присуді: — «Fiat iustitia!» — «Нехай діється справедливість!» — Анну Швегелін спалили...

Був такий момент у тодішньому досвіді молодого Сойки: готов був скинути зі себе богословську рясу, отрясти її з обридженням зі своїх плечей, як не для нього призначену шкуру...

Сидів при своєму столі в бібліотеці Грегоріанум¹⁹⁵, тільки що замкнув сторінки старого документарія. На сухий стук окладенок здригнулося декілька голів, заглиблених у тишу, а від кафедри повернулися на нього як ніч чорні зіниці отця директора.

Сойка сидів байдужий, опущений у кріслі, зсірілий на лиці, як би вигорілий у своєму нутрі. Стрінувся поглядом з нічними очима домініканця, й під його чашкою мигнула вогняна змійка, порушуючи мозок. Сойка спитав очима: — Давно з Лисої гори, отче директоре?¹⁹⁶

...За столом напроти нього піднялося вогке обличчя в окулярах і дивилося витрішкувато. Сойка спитав очима:

— Як смакувала Бабелінка, ваша велебносте?.. Найкраща дівчина Бабелінка?..

...Тиждень згодом, зустрівшись з отцем д'Есте при виході з читальні, мав ті самі байдужі очі, наче вигорілі в своєму нутрі, наче плавали в гарячій порожнечі. Монсенйор спитав його ласкаво про стан роботи, а Сойка відповів, дивлячись у сторону:

— Шукаю за буллою папи Інокентія VIII «Summs desiderantes»...¹⁹⁷ Іду вперед...

— І гарно, мій любий... Зміст її знайдете в Бенонія, фрагменти, мабуть, теж...¹⁹⁸ Чого саме в ній шукаєте?

Сойка дивився вбік, націлюючись головою.

— Є там, здається, перший раз мова про диявола чоловічого й жіночого роду, чортів і чортиць, «incubi et succubi»,— дуже тонке розрізнення...¹⁹⁹

Отець д'Есте майже срикнув:

— Нащо вам це?

Сойка перевів на нього свій порожній погляд, помовчав хвилину.

— Є така проблема: диявол викрадає в чоловіка насіння, щоб запліднити ним якусь жінку... Є це людське насіння,— чого ж воно в часі акту холодне, як капля льоду? І по-друге: як могло з цього постати таке плем'я, як гунни? Гаряче — будь-що-будь — плем'я?..

Отець д'Есте спинився... Положив руку на плече Сойки й забігав по його лиці сполоханими очима:

— Нащо це вам?!..

А в Сойки піднявся вершок горішньої губи і відкрився трикутник гострих зубів, готових укусити.

...Скільки разів вертався потім спогадами в ті часи, знаходив себе все таким: байдужим, порожнім, як би випаленим унутрі, а при дотику готовим укусити... І все чув на своїх плечах дбайливе рам'я отця д'Есте; обіймало його майже з матерньою теплотою, опікувалось, вело в недокучливому напрямку... В спогадах Сойки з того часу залишилися шляхетні, тонкі обличчя зі спокійними рисами, тонкі жіночі посмішки, як пелюстки на вітрі, лагідні вечірні розмови, недомовлені й прозорі, як передвечірне світло...

Ніколи не пригадував собі Сойка,— не міг усвідомити,— коли в нього почався той не видний для ока, але наскрізь сойківський, невідхильний процес: коли внутрішня його вигорілість і порожнеча, знерухоміле почуття ображеності й обридження почали опливати холодними каплями розумових висновків і калькуляцій,— перемінюватися в

холодний досвід віків, що мали служити Сойкам... Збиралося це в його нутрі якось потайки, як підшкірна вода, й тільки згодом піднялося своїм плесом до межі свідомості...

...Верталися якось з отцем д'Есте з ватиканської сторони й на площі Траяна ²⁰⁰ наткнулися на вінок добірної публіки, що оточувала колом цілу площу. Як міцна мідяна тятива, перетинали те коло дві батареї гірських гармат, з вояками при лафетах. Посередині тятиви, на ступениці, перед накритим обрусом лафетом стояв духівник у білій комжі й відправляв упівголоса польову службу божу... Був ясний, трохи вітряний день, листки євангелії моталися на вітрі, на лафеті стояв хрест із розп'яттям, а над ним, у його продовженні жовтіло мідяне дуло гармати, зі шкіряним чіпцем на верхку... Капелан молився впівголос... Хилився перед святими тайнами, підіймав обі руки вгору... Повертався повагом від лафетів і благословив вояків:

— Мир вам!..

Обабіч полискували мідяні дула гармат, і були вони як гладкі стовпи божого храму, що виріс на лафетах...

І зійшло на Сойку з того храму раптове об'явлення, — несподіване просяння, що білими дорогами світла впало на досвід віків...

— Проби! Чи не було це щось для Сойків?!

...Отець д'Есте обминав площу, стурбованими очима покликаючи за собою молодого Сойку. А він стояв на підвищенні хідника і як би вріс у каміння... Дивився жадібно в бік престолу... М'язи його лица тремтіли на сухих щоках, як металеві грудки, сухі ніздрі ходили неспокійними пружинками. В тонкій лінії губ звивалось якесь слово, а коли монсеньйор закликав його тихо, Сойка потряс поривисто головою...

— Проби! — Чи не в тому власне річ, монсеньйоре, — чи не в тому річ?!

Темніло розп'яття на лафеті, обабіч полискували струнки дула гармат, як гладкі стовпи божого храму... Духівник хилився перед лафетами, підіймав обі руки, благословляв:

— Мир вам!..

...Чи не в тому річ?!

.....
Навчали індійські закони Ману ²⁰¹:

— Господь сотворив різні класи людей з різних частин свого тіла: брамінів ²⁰² з голови, щоб знали його тайни й відкривали їх у потребі несвідомим; вояків з крові свого серця, щоб були гарячі, як вона, й не знали страху смерті; а нечистих паріясів ²⁰³ з задніх частин свого тіла, щоб були нечисті, як вони, й жили в людській погорді...

Так ніколи господь: щоб ніжні класи покорялися вищим і щоб ніколи не повстала в їх головах противна думка, ані в серцях противне бажання... І щоб це було незмінне, як незмінно приходять по зимі весна й по літі осінь...

— Слухайте, паріяси, й приймайте до вірування!..

Говорив старий Цицерон: «Релігією здобули ми світ... Що ми не думали би про неї,— належить зберегти релігію...»²⁰⁴

Запитував хтось жерця в розмові про богів:

— Трудно, либонь, заперечувати, що існують боги?

Жрець відповів:

— Очевидно! — коли знаходимося серед народу, але між собою, в домашній розмові,— що може бути легшого?

А коли зійшла мова на пророцтва:

— Говорячи між нами, пророцтва — це дурниця, як і запитування богів. Але ми не нарушуємо їх,— для користей, які вони приносять нашій владі.

І додав, зітхаючи:

— Хоч яка слаба оборона в тих пророцтвах, коли нема інших засобів, а ворохобники натискають з усіх боків, належить і їх зберегти...

І зберігали їх так: коли хтось з плебеїв простягав руку на уряд, виступали жерці й говорили: «Не вільно тобі думати про цей уряд, бо в законі написано: хто займає те місце, має поклонитися прилюдно богам. А відколи існує Рим, не було такого права, щоб плебей поклонявся прилюдно...»

А коли збирався народ, щоб ухвалити таке право, жерці вступали на святі горби й дивилися на небо. Потім сходили вниз і сповіщали врочисто: «Злі знаки появилися на небі,— боги противні нинішньому зібранню...»

І народ розходився по домах, аж боги стануть прихильні...

...І ще зберігали їх так. Майбутній імператор, молодий Октавіан, наслідував у гурті молодих патриціїв бенкети олімпійських богів...²⁰⁵ — «Були в його грі такі сцени, що від них боги закривали свої обличчя, а старий гріховод Юпітер покидав Капітолій²⁰⁶, щоб не згіршитися тим видовищем»...

Октавіан був шляхетним циніком, а боги становили вже тільки тіні, що їх поети виклика́ли на потіху голодній товпі... Але став потім Октавіан імператором, і пригадалися йому слова старого патриція Луцілія²⁰⁷: «Релігію встановили державні мужі, й за те належиться їм подяка: нема кращого способу, щоб втримати людей у послуші...»

І радив йому вчитель Діон²⁰⁸: «Поклоняйся богам, як велить народний звичай, і силою інших поклонятися, як сам робиш... І нікому не дозволяй бути безбожником...»

І думав Август²⁰⁹, як старий Луцілій, і чинив, як дораджував йому Діон...

Боги були тільки тінями, а він повернув їм життя²¹⁰. Поклонявся їм дома й прилюдно й наказував патриціям: щоб бачив плебс і наслідував їх у побожності... Святині богів були в звалищах, а він підняв їх з руїн і наповнив міста новими храмами... Відновив народні грища на славу богів... Плекав поетів і поезію, щоб оспівували ті часи, коли боги були ще молоді, як Рим, а Юпітер опускався вночі з Олімпу, щоб запліднити римлянку, кращу за богиню Юнону²¹¹...

Не було в той час двох жерців, щоб, зійшовшись на службі богові, не кпили собі з неї ввічі. А Октавіан підняв їх з упадку й наділив привілеями, в яких влада святинь едналася зі світським правом...

По цілій імперії з'єднав нероздільно владу Юпітера й імператора, жерця й тирана, як би вони були злучені від віків на смерть і життя...

...І, довершивши свого діла, — відбудовник імперії і влади патриціїв, визвольник і тиран, безбожник і обожуваний, — сам засів між богами: віддавши їм живучість свого тіла, прийняв від них імлісту безсмертність олімпійців і таємність небес...

Упродовж трьох віків жилились олімпійські боги політичною мудрістю богорівного Августа, а його престольні нащадки входили на Олімп за хитрими його слідами в божих справах. І так засіли між богами²¹²: Клавдій²¹³ і Нерон²¹⁴, Веспасіан і Тит²¹⁵, Траян і Калігула²¹⁶ й жорстокий Доміціан²¹⁷... Але Веспасіан посміхався дотепно з свого боготворення, — вмираючи, говорив до оточення: — «Дивіться, це постає бог!»...²¹⁸ А злочинець Нерон послав на Олімп свою любовницю Поппею, вбивши її ударом ноги²¹⁹. І коли задумував убити матір Агриппіну, радив йому веселий приятель:

— Не вагайся, обожаний!²²⁰ — буде це найкращий вияв синівської любові; збудуєш матері храм, поставиш її між богами...

І коли звіролюбий Калігула послав на Олімп свого коня й велів поклонятися йому як Юпітерові, — що оставалося богам, як покоритися й відійти в небуття?.. Обезлюднів Олімп, як на початку віків. «Святині богів зробилися місцями політичних зборів, а товариства жерців — організаціями торговців, що едналися для оборони своїх привілеїв»...

Але говорив Плутарх²²¹: «Легше збудувати місто в повітрі, як утримати державу без релігії...» Так само думав

Костянтин Великий²²² і, коли вмерли старі боги, прийняв під свою опіку нового, полум'яного й лагідного, що велів «богові віддавати боже, а кесареві кесареве»...²²³ Віддав своєму богові старі римські базиліки й признав владу найвищого жерця його римському заступникові. Як великий Август Октавіан, бажав спасти імперію живлом нової релігії й розширив її законами до всіх границь своєї держави. Така була його воля:

— Щоб усі громадяни вірували, як вірив кесар і як учив апостол Павло на площі Рима... («Сам поклоняйся прилюдно й усім вели поклонятися, як сам це чиниш»...) А проте імперія впала...

Коли Костянтин залишив Рим, шукаючи захисту в східному Царгороді²²⁴, на горбах святого міста сидів самотній старець, верховний жрець нового бога, єдиний володар міста... Що думав великий старець, сидячи на самотніх горбах святого Рима?

...Нова віра піднялася на хребті римського велетня, але не прийняла його загибелі, не впала разом з ним. Молода й пожадлива, повна жагучих обіцянок і надій, опустилася знову в низи й розбіглася тисячними струмками: на схід, захід і північ... Нашупувала нові землі, шукала опертя... Наткнулася на молоду силу Франконської держави й, оплівшись на ній, сп'ялася вгору разом з її піднесенням²²⁵. Служила їй своїм державним досвідом, манила її блисковою спадщиною римського цісарства. Вкоронувала Піпіна Молодшого за те, що розбив її ворогів ломбардів²²⁶ і передав їй ключі здобутих міст. Благословляла криваві підбої Карла Великого, а як підкорив їй багаті краї й народи, вінчала його короною римського імператора...²²⁷

Говорила устами великого папи, Григорія II²²⁸:

— Всі народи заходу звернули очі на нашу покору й уважають нас богом на землі...

— Бог на землі! — Про це думав великий старець, сидячи на самотніх горбах святого Рима...

Коли зм'ягчлі Каролінги²²⁹ змарнували могутність нового цісарства, знизилась теж на хвилю горда сила нового бога. Римські шляхтичі торгували владою найвищого жерця, духівництво поринало в розпусті й темноті.

Але над Рейном виростала вже молода німецька держава, й на неї звернула церква свої надії. Помогла Оттонові Великому²³⁰ своїм досвідом у його боротьбі з васалами й благословляла його походи проти данців і угрів. Хрестила невірних його побідним мечем і своїм святим словом, при-

значувала єпископів, що виконували його волю. А коли з'явився в розпущеному Римі й зломив сваволю римських шляхтичів, прийняла його як свого суверена й вінчала короною на відновлене цісарство... Покорилася йому з радістю, — чи думала про вічну покору?

— Щоб бути богом на землі, — про це думала...

Стояла на ступнях цісарського престолу й обростала новою силою. Фанатизмом клюнівських монахів очистилася від унутрішнього розладдя, знайшла послух в Іспанії й у Франції²³¹, руками Вільгельма Завойовника сягнула на Британські острови²³².

Створила власну державу в південних краях Італії й, міцна вже й упевнена, під суворою рукою монаха Гільдебранда готовилася скинути маску покори...²³³

Була догідна хвиля в молодій задириливості нового короля Генріха IV²³⁴. Коли він увійшов у боротьбу зі своїми феодалами, — чи допомгла йому, як колись Оттонові, чи підтримала проти князів? — Не підтримала...

Осудила сердешних дорадників короля, а коли повстав проти її осуду, викляла його й звільнила підданих від послуху королеві. І не було вже покори на її лиці, а владна її рука простягалася до королівських голів. На новому вселенському соборі проголосила свою незалежність від світської влади²³⁵ й словом і мечем перевела свою постанову між народами. І буллою «Єдина свята» подала королям і народам до відома свою найвищу волю²³⁶:

що єдина католицька церква — це універсальна держава світу:

що папа — голова церкви, голова королів і народів — єдине джерело, з якого випливає всяка влада на землі;

що всі володарі мають підлягати волі папи й як його світське рам'я діяти між народами: вести й змінити політику за його святими намірами, встановляти й відкликувати закони;

що мають панувати або відходити згідно з волею папи;

що

бог на землі!..

А проте прийшов упадок бога...

Підносилася вже в містах Європи нова сила, новий міщанський стан, що ослаблював сваволю феодальних панів і їх господарську потугу. І виростала на їх ослабленні могутність монархів-королів, для яких не могла бути легка суверенна рука римської церкви... Філіпп французький полонив папу Боніфація й переніс його столицю до Авіньйона²³⁷.

І сім десятків літ служила римська церква знаряддям потуги й влади французьких королів. А заздрив їм старий Рим, жадний прибутків і слави, і встановив власного папу, а церква лягла розбита між двома намісниками Христа: між папою й антипапою ²³⁸, богом і антибогом, антихристом.

...І була продажна, як її верховоди, торгувала небом і землями, гріхами й розгрішеннями, спротивом і послухом для королів... Кривавилася папська столиця злочинами родини Борджів ²³⁹, задихалася проступною пристрастю Александра VI — папи — й його дочки-любовниці Лукреції ²⁴⁰, проймалася жахом від нелюдських жорстокостей його сина Чезаре... ²⁴¹ А папа Юлій II ілекав тонке богохульство на святому престолі й учив столицю ласувати в мистецтві й земних утіхах... ²⁴²

Але вже з далекої півночі підносився суворий голос британця Вікліфа ²⁴³, а в чеській Празі спалахував вогняний гнів Івана Гуса ²⁴⁴, гомонів перший клич селян-безцерковників, хоробрих таборитів ²⁴⁵... Та який глуд було вмирати богові, коли ще тисячі вірних поклонялися йому й приймали його земне слово?..

І вже Лев X метався між могутніми цього світу й шукав у них допомоги проти упадку церкви... ²⁴⁶ Робився приятелем своїх ворогів, коли їх була перемога, і ворогом своїх приятелів, коли вони падали переможені. І хоч відійшов, як пес, від отруї («втиснувся ти, як лис, рядив, як лев, а відходиш, як пес, зі світа»), оставив Лютера в вюрцбурзькій в'язниці, а границі своєї держави розширив Пармою, П'яченцою й Медіоланом ²⁴⁷.

...І вже за Климентія VII піднялося папство проти іспанського насилля ²⁴⁸, боролося з ним у хитрих задумах Павла III ²⁴⁹ і в воєнній задирливості папи Юлія III ²⁵⁰. І коли загублене в грі світських сил лягло під ударами побідного цісарства, — чи думало про покору? — Не думало!..

...Втягнулося тільки в границі своїх посіlostей і, звернувши очі в своє нутро, шукало в собі джерел своєї слабості. Вогнем святої інквізиції ²⁵¹ очистилося від хитань і внутрішнього непослуху. З заїлим фанатизмом Павла Караффи впало на голови розпусних кардиналів і баронів ²⁵². Скасувало торгівлю божими ласками й пануванням папських родин у Ватікані ²⁵³. Знайшло між шляхтою полум'яних лицарів очищення й захисту віри проти хлопського гніву протестантизму... Здобувши собі прихильність королівських дворів, за їх владною волею на Тридентському соборі накинуло єдність і послух цілій церкві ²⁵⁴. Й, відновлене внутрі й спаяне в ієрархічній єдності, під кермою могутнього старця

Сікста V, навіженого й незміряного в своїх задумах, рушило на підбій світу...²⁵⁵

— Щоб бути богом на землі! — про це думало...

Святим словом і дзвінким золотом підготовляло свої забори; прокрадалося в ворожі краї підземними річками езуїтської «Пропаганди», невловної, як живе срібло, й, як воно, проникливої²⁵⁶; обняло її раменами високе шкільництво й домашнє виховання князів і шляхти; захопило кафедри ворожих проповідників і тайни сповідальниць; проникло в канцелярії й алькири володарів, зробилось їх дорадником і недокучливою совістю; оточувало їх блиском своєї обрядовості, наділювало духівницькими атрибутами: виявляло їм спільноту монарших і божих інтересів і, принаджуючи їх єдністю світської й церковної влади, робило королів знаряддям своїх задумів і своєї волі...

— Щоб бути богом на землі,— про це думало папство.

З навіженістю скупаря руками Сікста V нагромаджувало грошові засоби в папському скарбівці²⁵⁷. Основувало лихварські банки в святому Римі, підвищувало податки, множило продажні уряди²⁵⁸ й бенефіції, відкликалося до сердець і кишень вірних. Протягом десятиох літ наповнило золотом замок святого Янгола на ріці Тібрі²⁵⁹ й стало найбільшим банкіром королів і держав. Тоді підняло золоту кáбзу над головами вірних і, потрясаючи нею заманливо, в ім'я боже й своє закликало до хрестоносного походу проти пекельного зла Реформації. Мечем і підступами, полум'ям кострів і тайним злочином, насиллям і облесністю проводило свою волю. Військами дрібних князів здавило Реформацію в південних краях Німеччини²⁶⁰, спинило її цісарськими декретами в наддунайських провінціях; ударивши від двох границь, від Іспанії й Австрії, знищило її в гористих кантонах Швейцарії; надихнуло фанатичною ненавистю іспанські полки князя Альби й у крові, й вогні затопило вільнолюбну нідерландську країну²⁶¹, збудило злочин і лють у серці Катерини Медічі й звернуло її варфоломіївською местию на приспаних похміллям гугенотів²⁶². Вождя їх, хороброго Генріха, заманила на своє лоно й, примиривши його з Філіппом Іспанським, з двох королівств створила собі силу, непереможну в зброї й у вірі...²⁶³ В кризавій повені втопило непокірну чеську державність...²⁶⁴ Об'єднаними військами рушило побідно на північ і схід,— закріпилося в шляхетській Польщі, сягнуло її полками у Швецію й царську Росію...²⁶⁵ Далекими стежками «Пропаганди» обняло обі півкулі землі²⁶⁶ й, сите вже й ненаситне, покірне й палене незміряною гордістю,— в науці Парсона й Белларміна²⁶⁷ відновило засади енцикліки «Єдиної святої»:

про універсальну державу світу — святу церкву;
про належну покірність королів і їх обов'язок слугувати церкві світським рам'ям;
про папство — владу влад і джерело всякої суверенності;
про те, що:
бог на землі!..

Майже приголомшений величністю церкви і водночас повний захоплення, осліплений і ясновидючий, летів молодий Сойка за її підбоями, як би то його власний, сойківський бій ішов над державами й до його власних ніг хилилися в покорі переможені країни... Бачив це: дух ненаситної окупації горів у всіх папських змаганнях, живий дух великого старця Саваофа, що, ширяючи плавно під зорями, розмахом дужих рамен загортав світи в своє посідання...

Довкола нього палав клекіт велетенських тіл, поскручуваних у боротьбі, стояв шум анджелівських грудей і хребтів, що підносились, як гори, й опадали обривисто²⁶⁸. І в ритмі тих опадань як їх далекі відгуки вмішалися тепер молодому Сойці знайомо: шуми подільських ланів, що прийшли за ним зі сойківською легендою; золота розкіш Ісуса, й жагуча заборчивість очей отця д'Есте; і велич Каракаллових термів, і занадлива краса королеви всіх Марій, Марії Маджоре²⁶⁹; і непроглядне склепіння базиліки святого Петра, цього собору світу, що, рознявшись з Ватикану над містом, загібав-загібав-загібав усі народи, землі в своє посідання...

— Про це йшло, власне, — про це йшло!..

— І це було щось для Сойків!..

...В початку шістнадцятого століття загрожували владі папського Рима дві протилежні сили: могутність католицького цісаря, нестерпна тягарем своєї суверенності, й бунтарський дух Реформації, що вдаряв у підстави католицизму як правдивої віри. Папа Климентій VII покорився на якийсь час цісарській владі, щоб через неї вигубити смертельне зло Реформації. Але цісар Карл V забажав бути суддею над обома вірами і велів скликати собор, щоб стати над ними як спільний суверен...²⁷⁰ Чи могло бути щось більш ненависне папі Климентієві VII? («На першу згадку про собор упала в значній мірі ціна всіх купованих урядів папського двора»). І папа Климентій спротивився соборові. Через короля Франції порозумівся з противниками в вірі, протестантськими князями²⁷¹, й кинув їх на цісарські посілості в півночі²⁷². Здобув через них Вюртембергю²⁷³ і обділив їх церковними добрими. В той спосіб

відчинив дорогу своїм противникам у вірі на всю Німеччину. Зранив тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний. Не могла терпіти єдина владність римського бога на землі...

...За понтифікату Павла III збудилася реформатська туга серед провідних католиків Італії²⁷⁴. Проповідували вони відновлення в вірі й порозуміння з молодим рухом Реформації. Павло III призначив кардинала Контарінія в Ратисбону на розмови з лютеранськими вченими²⁷⁵. В деяких головних сумнівах дійшли до порозуміння; і могла католицька церква знову піднятися, з'єдинена, згідна й міцна відновленою вірою. Але в тій єдності зросла би нечувано могутність австрійського цісаря, що об'єднав би в своїй владі всю Німеччину. Тому повстали проти згоди католицький король Франції й католицькі князі німецьких країв.— «Вороги цісаря, що боялися його великості, почали сіяти кукіль незгоди між богословами» — і Павло III прихилився до сіячів кукілю, бо й йому була ненависна могутність католицького цісаря, й відкликав Контарінія з Ратисбони, заперечуючи уступки лютеранам. Ранив тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний. Не могла терпіти єдина владність римського бога на землі...

...Гарячий серцем Караффа, папа Павло IV, у спілці з королем Франції рушив проти Карла V, щоб відбити італійські міста й зламати політичну перевагу католицького цісаря²⁷⁶. Але цісарські війська пройшли побідою вниз Італії й облягли під князем Альбою святе місто²⁷⁷. Довкола обронних мурів гомоніли релігійні пісні гарячих католиків іспанців, а в розбитих церквах святого Рима гуляли папські наємники, швейцарські кальвіни, що глумилися над католицькими святощами²⁷⁸. Палкий Караффа благословляв з Квіриналу кальвінських богохульників і виклинав богомільних іспанців, що благали в нього дозволу поцілувати папську стопу²⁷⁹. Ранив тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний,— не могла терпіти єдина владність римського бога на землі...

...Світським рам'ям великого старця, Сікста V, була побідна зброя іспанського короля Філіппа II²⁸⁰. З'єднавши меч із хрестом, підготовляли війну проти еретика на французькому престолі Генріха Наваррського²⁸¹ й зближалися до того, щоб цілий християнський світ з'єднати під одною владою. Тоді Сікст V спинився в своїх намірах: побідили би з іспанцем королівського еретика, це правда,— але чи не була би це побіда політичної суверенності Філіппа над християнським світом, над могутністю римського бога на землі?.. І папа спинив приготування до війни й увійшов у

зв'язки з Генріхом Наваррським і з еретиками Англії. Католицький світ дивувався: зближалася перемога над злісним блудом Реформації, сходило об'єднання віри в єдиній римській церкві. Іспанський посол домагався анафеми на Генріха Наваррського й позбавлення його престолу.

— Коли святий отець цього не зробить, католицький король відмовить послуху його святості!..

Відмовить послуху!.. Отож власне!.. І папа зміцнився в своїй думці й спинив об'єднання християнського світу... Ранів тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний,— не могла терпіти єдина владність римського бога на землі!..

...Едиктом 1629 року здавив цісар Фердинанд II останки протестантської ересі в своїй державі²⁸². Сповняв волю католицької церкви, був її найкращим сином між монархами. А проте папа Урбан VIII ненавидів цісарської потуги; в спорі за Мантуанське князівство станув на боці Франції й закликав її війська проти іспанської залози²⁸³. А коли полки Валленштейна прийшли на поміч іспанцям і загрозили самому Риму, звернувся папа до хороброго протестанта, свого противника в бозі, Густава Адольфа й спонукав його до війни з Німеччиною²⁸⁴. Вступив хоробрий швед у німецькі краї і побідний й нестримний перейшов їх від півночі до півдня. Всюди вставала за ним Реформація й касувала наслідки недавніх католицьких перемог. А цісар Фердинанд звертався з розпачливими закликами до папи Урбана. Але «серед пожарів католицьких церков і монастирів папа лишився невблаганний і холодний як лід». Ранів тим ім'я боже,— чи не так?.. Міг потерпіти отець небесний,— не могла терпіти єдина владність римського бога на землі!..

А проте прийшов упадок бога...

Спокусила його нова жадоба, якій він віддався зі звичайною невгамовністю. Було це видовище гідне уваги, як просто й природно перейшов Ватикан від планів усесвітньої суверенності до нових форм заборчовості, до товарової господарки... Майстрами й учителями нової форми були чуткі, як усе, провісники римських задумів, дотепні й палкі у вірі отці єзуїти. Їх службові установи вкривали сіткою цілу Європу й частину Нового світу, а вони переключили їх на новий, дохідніший лад товарової продукції. Закладали фабрики й великі рільні господарства, захопили банкові операції й торгівлю в великих містах у свої руки. Збагачувались і вчили других багатіти. Вчили, як можна для себе зробити легким Христове ярмо, як можна грішити,

не ображаючи бога, як обходити суворі вимоги віри, покликуючись на протилежні опінії отців церкви...

Творили нову католицьку мораль для Нового світу заборливців, що доспівав по містах. Але той світ йшов своїми дорогами й був повний згйдливої нехіті до езуїтських винахідників у моралі... Ніколи, мабуть, повага духівництва не стояла так низько, як у ті дні. В половині сімнадцятого віку становила папська курія²⁸⁵ відкритий для всіх ринок, на якому йшла торгівля церковними урядами. За понтифікату Іннокентія Х рядила ватиканським двором братова папи, Олімпія²⁸⁶, що винаймала посади за місячною оплатою,— («Двір був повний наємників, що тільки гляділи доходів і вважали себе за купців, не за службовців».)

Брат папи Александра VII, дон Маріо, дійшов до великих маєтків, як суддя, торгуючи своїми присудами в Борго²⁸⁷. По цілій Італії й Іспанії відбувалася торгівля духівницькими урядами, а їх ціна хиталася разом із доходністю бенефіцій... За словами Гріманія²⁸⁸, в ті часи — «навіть збанкрутований крамар соромився би вдягнути попівську рясу».

Найперше відкинув свою залежність від Рима французький король Людовік XIV, що встановив суверенність собору над владою римського папи й відновив давні галлійські традиції в церковному житті Франції²⁸⁹. Іспанська й австрійська рука панюшила в італійських провінціях і зносила в них старі ленні права папського двора. Протестантські народи півночі й східні схизматики дивились на Рим як на джерело облуди й морального упадку. По всій Європі ширилась вільнодумна література, що заперечувала церкву й релігію взагалі. Останніми фанатичними оборонцями папського абсолютизму були езуїти, й проти їх звернувся палкий гнів народів і політиків. Езуїти були митцями в логічних тонкощах і плетінках, і тонке плетиво нової логіки стягнулося міцною петлею довкола їх закону. Вони показували шляхи нового господарського розвитку й забору, й від нових заборливців світу, банкірів і промисловців, прийшло домагання позбутися езуїтів з границь держав... Найперше прогнали їх з Португалії за торгівлю і змову проти короля. Прогнали з Франції за банкові операції й посягання на владу. Вигнали з Іспанії, Неаполя й Парми... Суворий австрієць Йосиф II скасував дві тисячі монастирів і піддав духівництво під державну адміністрацію²⁹⁰. Уступаючи перед загальним гнівом, папа Климентій XIV розв'язав езуїтський закон і позбавив себе тим останнього захисту в своєму абсолютизмі...²⁹¹ Німецькі князі домагалися відновлення первісного стану політичної немочі

римського папи, французькі янсеніти ²⁹² проповідували поворот римської церкви до вбогості первісного християнства... Вбогості земного бога!.. Чи не накликували в той спосіб до смерті цього бога?..

Прийшла Велика французька революція й відкрила церкві дорогу до стану політичної немочі й убогості... Дорогу до смерті!.. Останками сил зв'язалося папство з протиревольційною спілкою шляхти й королів і боролось з волею визволеного народу... Побідні війська директорії війшли в Папську державу, зайняли Рим і вивезли папу в границі нової Франції... В останньому році XVIII віку вмер на чужині папа Пій VI... ²⁹⁴ І здавалося, що вмерло папство раз на все... Що була це смерть бога на землі... Смерть бога взагалі...

Це було через революцію, що Сойка відчув уперше можливість смерті богів на землі... І було це через можливу смерть богів, що Сойка відчув уперше революцію... І коли впала революція й збірні цісарські війська ввійшли в Париж ²⁹⁵, а папа вернувся до Рима в триумфі як новий бог, молодий Сойка відчув цей поворот як близький, як рідний, як майже свій.

...З колючою посмішкою в очах спостерігав він облесну метушню, з якою горнулися до папського престолу стривожені монархи; ще майже вчора, заздрі як божки, наввипередки підривали вони підстави папської сили на землі: шматували церковну державу, обмежували непорушні права папи внутрі святої церкви, заперечували його божеську суверенність; а нині хилились до ступнів Ватикану, як би прагнули на своїх хребтах підняти могутність папи... Був один люд, грізний, революційний, — чи не один мусив бути бог, оборонець проти гнівного люду?.. І всі володарі, всяких обрядів і вірувань, спішилися наввипередки, щоб прислужитися для слави одного бога на землі:

— І цар російський, що взяв особливу опіку папські привілеї ²⁹⁶, й король Швеції, й англійський князь-правитель, і також король Пруссії, що під час усіх умов приймав сторону папи...

Ще майже вчора відносились вони з погордою до грішної жадоби Рима, «нового Вавилону» ²⁹⁷, а нині відкривали свої границі для ширення римської віри, цього «твору небес і віків, королів і предків»... Приймали облесливо відновлений закон езуїтів і віддавали під нагляд церкви особисте й родинне життя, суспільний побут і виховання молоді. В упадку релігії бачили джерело всіх соціальних заворушень, а в її піднесенні шукали найпевнішої підстави суспільного послуху й порядку... І знову Рим, столиця світу,

був столицею королів і вірувань²⁹⁸, і з його вічних верхів йшов понад землею сухий і владний голос:

«Через мене говорить апостол, на якому збудували церкву... я живий авторитет, що в усіх сумнівах рішає непомильно... з Петрової столиці²⁹⁹ як із джерела випливає єдність духа... увесь світ вірних нехай згромадиться довкола мене»...

Нова народна революція вдаряла в границі папської держави, й на вулицях святого міста спалахувала вже гнівна воля народу. Але цісарські французькі жуаవి спиняли наспілу злість папських підданих³⁰⁰, а папа кидав прокляття³⁰¹:

на волю совісті й слова, віри й навчання;
на піднесення розуму над об'явленням у новітніх науках;
на блудну всевладність люду, що підіймалася з тих наук і що, сіяна в серцях убогих, нарушувала природний порядок світу й грозила загибеллю королям неба й землі...

Відійшли французькі жуаवि, й вулиці Рима наповнилися грізним галасом гарібальдійців³⁰². Але в той час, як побідні пісні карбонаріїв ударяли вже в вікна Ватікану,— під гуркіт грому й сяйва блискавок, голосами вселенського собору сповістив папа світові нові догми³⁰³:

про непомильність папи в справах віри й моралі;
про абсолютну владу його над церквами всіх народів і країв;
про те, що:

бог на землі!..

...А проте прийшов... («Міг би в цю хвилю прийти великий катаклізм: землетрус або вибух вулкану...»)

В продовженні бібліотечних сіней³⁰⁴ тягнулася «Галерея пап» з погруддями святих отців у заглибинах проти вікон³⁰⁵.

Праворуч, углибині, темніла в тінях «Галерея канделябрів», складниця імператорів і богів, відгребаних у пісках³⁰⁶.

По той бік вікна, на лагідному спаді ватіканських садів, на доріжці, розбухлій в сонці, як жовток, стояв дрібнотілий старець у білій киреї й нагинався до куща винограду над доріжкою. Протягав дрібну руку до зелені й спішними руками сухих пальців ощупував вогкі паростки...

— Так само Ісус виконував щоденні роботи в домі своєї матері, як про це розказує євангеліст Лука... Так — велике проявляється в малому, а вічне в дочасному...

— О так!..

Дрімке пообідне сонце сипалось сухим потоком на цілу околицю: на бурі виноградники в саду, на старця серед піскової стежки, на чотири нерухомі постаті біля лєктики³⁰⁷, що стояла на склоні праворуч... (...«І був би це катаклізм такої ерупційної сили, що протягом кількох хвилин покрив би цілу околицю верствою сипкого попелу й заклепив би її міцним покровом лавини, непроникливої й ціпкої, як добре топлєне скло...»)

— Є щось божеське в самій зовнішності тієї поста-ті,— чи не знаходите, коханий?

— О так, отче професоре!..

— Дві тисячі літ життя апостольської церкви лежать на її ясних плечах; від неї йдуть у майбутнє всі дороги людства,— невідхильні дороги святої церкви, що її доля зв'язана з долею людства,— чи не знаходите, коханий?

— О так, о так!..

...Старець у білій киреї піднявся від куца винограду й невидними кроками перейшов до іншої рослини; протягнув дрібну руку до зелені, спішними рухами пальців ощупав вогкі паростки... Довга біла одежа спливала фалдами до землі, а на смаглому тімені пашів ясний кружок³⁰⁸, що був як грудка сухого попелу, просвітленого сонцем... Як грудка сухого попелу...

Сніговий досвіток голубіє вже понад кривлями, від плебанії чути голоси розбудженого двору... По той бік брами підносять лоби Гайдукові конята, і біля мощеного воза мишкає вже дрібний Цвень (золота мишка отця Сойки, сторожке око й ухо,— золоторукий Цвень!). Як тільки отець Сойка наближається до високого сидіння (підніжний стілець чекає вже в снігу,— ступити — й на віз), чує вже під ліктем залізну лапку Цвеня; спирається на ній, не для потреби,— для приємності, й, передаючи ногу понад драбину («Господи, устні мої отверзиши, і уста моя возвістят хвалу твою...»), вставляє поміж слова молитви:

— Говорив з Гелетою, Цвень?

— Так, татунцю,— відповідає бистро,— зі Сливкою теж,— будуть на час...

— Зайдеш на гумно, Цвень, там пані самі...

— Так, татунцю...

Отець Сойка вміщується на цупкому сидінні й, зітхнувши коротко, кидає перед себе:

— Торкай, Василю...

Конята підхоплюються з місця, широкозаді гайдучки,— Гнатко потрясає дзвінками; майданчик у снігу відпливає назад, і за хвилю візок котиться селом, між плотами... Колеса дуднять м'яко в молодому сніжку, морозяне повітря опливає обличчя... Отець Сойка піддається з задоволенням його щімкому рухові й, опустивши повіки, молиться впівголос, уривками.

Село вже виринає з зимового досвітку. Світяться вікна в Щербатюка, поміж стріхами гойдається піднята довбня журавля: беруть воду в Поливаного... Від закруту, з городів сиплеться дрібна цокотня кіратової січкари,— порскають у коловороті коні,—погейкують хлопчаки,— це в Гелети... Коли минають город, з Гелетиного двору проривається хрипкий, мов крізь хащі продираний крик господаря і покриває собою всі голоси оточення. В живій досвітній уяві отця Сойки виринає тяжке обличчя старого Гелети,— їжакувате, цупке, з віхтями вус довкола сизого підборіддя... Отець Сойка всадовлюється міцніше:

— Га, жирійд!..

І посміхається кутками губ, і подається всім корпусом назад, як би почув за плечима мохнатий дубовий приземок...

...За городом Гелети дрімають у снігу високі стодоли Смаля Павлушка. Скелети — не стодоли; провалені кривлі латами в небо світять, як проломаними ребрами; пугачам нічліг, а горобець не втримається...

Сплять ще Смалі, очевидьки,— взагалі сплять. У порожній возівні згорнувся на землі старий пес,— глухий як пень, стріль — не чує... При хаті ганок — остаток слави: стовпець сюди, платва туди, дашок насунутий, як у п'яного. Двері до сіней навстіж відчинені, з ночі ще — навстіж, заходь, хто хоче, не поживишся...

Якось Гелета хрипить по-своєму:

— Павлушко — труп...

Думав про ліцитацію Смалів і гострив, очевидьки, зуби.— Чому б ні? — жирійд!..

А на тижні зайшов на плебанію Павлушко:

— Мое поважання, отче дідичу,— як здоровлячко?..

Гладкий, як усе в поведінці, прецінь шляхта: дід послухав у австрійському парламенті,— внук зачинав подарку на сорока моргах,— а сьогодні?.. Кожушина до колін, злиняла, протерта на плечах майже до шерсті; штання в латках... Рідка борідка на запалих щоках,— запущена... І вицвілі, важкі, як би в клею рухалися, очі...

— Сідайте, пане Смаль,— що чувати?

Вгорнув борідку в суху долоню й говорить, дивлячись у вікно:

— Візьміть «долинку», отче дідичу,— таньо випаде... І на руку вам, прецінь у межу... А сіно, як шафран,— як самі знаєте,— нема такого на долинах...

Помовкає хвилину, здвигає плечима...

— Нехай іде, коли вже йде, щоб хоч у свої руки... щоб між своїми... А то перечуваю...

(Ще здвигає плечима й кривить гидливо обличчя...)

— Переказують мені, що Гелета... собі ніби рахує на ту «долинку»... Гелета!..

Смаль не витримує в поведінці, злягає грудьми на стіл і вибухає крикливо:

— Таке мурло!.. На мою землю, на смалівщину!.. Гей, отче дідичу, цього не буде!.. Доки мене земля носить,— цього не буде!.. Такий гад!.. Візьму той гріх 'на свою душу, розчавлю йому лепету, там-таки, при комісії, надвое розчереплю! — нехай діється божа воля!..

Отець Сойка впадає скоромовкою:

— Того ви не зробите, пане Смаль,— те вам непотрібне,— ані для вашої землі, ні для родини... І божої волі нема що тут мішати...

(Ой, отче дідичу!..)

— А щодо «долинки»... до цього потрібна готівка, звичайно, на ліцитації, а в мене тепер тяжко за гріш... Але я ще подумаю,— до ліцитації ще далеко,— може, взагалі до неї не дійде,— я подумаю...

«Подумає». Ліцитація відбудеться напевно,— про це знав іще з осені... І про долинку думав уже давніше,— нема що таїти,— пахло йому те сіно, як шафран... Але незручно перед парафіянами,— село погорджує такими набутками, оминає... Думав отець Сойка вгорнути той шматок руками Гелети.— Гелета кпить собі з опінії села... Але тепер, коли сам Павлушко напрошується,— справа простішає,— чому не порятувати знайомого,— «гаразд, пане Смаль,— подумаю!»...

Отець Сойка затирає долоні,— не справді,— в уяві (долинка як би своя, сойківська,— не вихопиться вже!), на правду затер би долоні, якби не той погляд Павлушка, не ті його очі: тяжкі, вицвілі, докірно допитливі очі:

— Що то діється, отче дідичу,— на бога,— що це таке?.. І не пив я, не гуляв, не гайнував маєтку,— ніхто мені того не закине, хіба що збреше... А дивіться: втікає з рук, як та вода збігає поміж пальці, як у пропасть, гей! що то діється на тім світі,— прошу мені сказати?..

Отець Сойка насилу стримує внутрішнє тремтіння: таким холодом віє від тих слів («такий час, пане Смаль,— не вами це прецінь зачинається...» — «і не на мені скінчиться, отче дідичу, не на мені скінчиться,— я вже це бачу»), отець

Сойка підноситься і подає Смалеві руку, потрясає спішно, як би відмахувався... Що б там не було — долинака буде...

...Минувши смалівські сади, — пустар, не сади, — дорога збігає плитким жолобком у бік річки... Досвітки тут густіші, тополі бовваніють внизу, шумлять лотоки... краєм жолоба йде назустріч двоє людей, отець Сойка пізнає: Поливаного Петра й за ним акушерку Паславську; думає скоромовкою:

— Петриха, певне, розсипається, — та й уже час... Вчора стояла на утрені як гора, — прикро дивитися... Не повинні вже такі пхатися до церкви...

По хвилі, комбінуючи:

— Петро, мабуть, не поїде на збори, не поїде, — хтось інший... А шкода, нехай би виявився вже раз, нехай би зрадився, — тайкун!..

Отець Сойка поправляє шкатулку на грудях («ублажи, господи, благоволенієм твоїм Сіона³⁰⁹»...) й торкає сердитим оком тих двоє над видолинком. Клякнули вже на крик Гнаткових дзвінків: Поливаний — коліном у сніг, — тяжкуватий, сторожкий, як усе, мовчун («мовчун, хвороба!»), Паславська — тільки нахилилася, маркує, — жаліє білого коліна для бога, для парубків не жаліє, любаска! Сачок короткий, розгорнутий на грудях, цицьки в обтислій блузці вивалила з сачка, скалить солодкі балушки, — до кого: до Гнатка? до Василя жовтогривого? до бога в срібній шкатулці? така любаска!..

Внизу розбігається дорога віяльцем, ліворуч, до водопою, й широким луком на греблю, між стовбури тополь. Конята вганяються на греблю в веселому розгоні, розплатані на бігу, широкозаді, прудкі й присадкуваті, правдиві гайдучки... По той бік річки синіє вдалині спадиста стромина протилежного берега, ціла в досвітку і в сніжку. Отець Сойка біжить поглядом здовж її залімчатого краю й натикається на клубясту купину Гайдукового обійстя: насупилася над стрімким берегом, як сива хмара, заслухана в своє нутро й розбухла в тому заслуханні...

(Вмре чи не вмре старий Гайдук?..)

Сліпа Текля впевняє екзальтовано:

— Не вмре, татунцю, знов здурить...

А Василь натискає на конята:

— Щоб хоч застати при пам'яті...)

Думає над тим отець Сойка уривками, молиться, думає... І з нутра його думок викльовується жмутками практичний глузд самої події...

...Відходить покоління Гайдуків, очевидьки, скорочується... Змінюється обличчя церкви на селі й змінюється на гірше... Гелета? — Ну так, свій, — і як ще свій! Але

богові мала за нього потіха... З року в рік відходить покоління статечних господарів, надійних, нефанаберливих, міцних господарів. Як на скалі, спочивала на них свята церква, спокійна за завтрашній день; а старий Гайдук був тієї скали найміцнішою опорою...

— Святошник? — Не святошник... Але такий, що обряд і віра становлять щоденну потребу його побуту, як їжа, як господарка; що все його життя: від родин до родин, від вінчання до вінчання, до похоронів проходить у непорушній схемі церковної обрядовості, як день іде за ніччю, зима за літом,— у божій волі...

— Вірить, очевидьки, в бога, але так само певне, тільки живіше, реальніше вірить у чорта й його грішну владу на землі, в домовиків і потерчат, у відьом і вовкулаків, у пристрїт і вроки, в добрі й злі години і місця на землі,— в цілу ту пливку масу забобонів, що становить істотний зміст його релігії й що тільки через неї вливається церковна наука в щоденну практику його життя...

— Сам неписьменний (підпишеться й знає деякі цифри), відноситься він зі стриманою зневагою до книжного знання. Підглядає його, де тільки може, з іронічним вичікуванням і накидається зі сказеною втіхою, коли вдається йому — як міркує — вловити його на брехні або практичній нікудишності («ге,— вче-е-ні!»)...

З заїлою впертістю втовкає ту зневагу в мозгівниці малих гайдученят, яких по одній зимі науки викуплює подачками від шкільної повинності («буде з те-е-бе!»). Змалку втягає їх у тяжке ярмо праці на ріллі, що не дозволяє малому тулубу відрости від землі й затовчує його на весь вік у м'язистій, цїпкій, ширококостій приземкуватості («гудзуватий Гайдук»).

З тією ж стриманою зневажливістю бокує він від усіх культурних новин у громадському житті села: від освітнього й господарського руху, читальні й кооперативи, від вистав і всяких зборів і замашним, як пужално, словом відганяє від них своїх цікавих і живих з природи дітей («на шкірі тобі випишу ту читальню, ти, штурпа-аку!»). Непевне і звіддалік підглядає діяльну участь духівництва в освітній роботі на селі, й коли при здибанні з отцем Соєюкою зійде на ту розмову (любить перекинутись словом,— з пошаною, а жартома), відводить набік обличчя й морщиться як від гіркого:

— Нащо хлопові читальня, татунцю,— йому це як дурман у голову,— зараз п'яніє...

І по хвилі додає, знизивши голос:

— Парастасів тепер, кажуть, менше на селі,— га, татунцю?.. Читальників багато, а парастасів менше...

Корінням цілий у минулому, глядить він з недовір'ям на всі політичні зміни, що їх принесла з собою світова війна³¹⁰. Задовольє хапливо, хоч і з презирством, всі непевні вимоги нової держави, але в глибині душі він вірить у поворот старої Австрії, непохитно вірить у цісаря, який вернеться в свій час, і все тоді прийде на своє місце. Як реальний завдаток тієї віри — на дні мальованої скрині лежить тисячка австрійських корон, правдивих, цісарських грошей, що дочекаються свого, бо не було ще, як світ, щоб цісарське пропало...

Забавний і вмільний у поведінці, гладкий і дотепний у товариській розмові, властиву свою природу відкриває він, зачувши десь можливість масної а легкої наживи. Маючий п'яничка, що пускає з рук землю, бездоглядна вдова, сусід, придавлений довгами, — це Гайдукова нагода. М'яко й без поспіху колує він довкола нагляденої жертви; оплутує обіцянками й невеличкими подачками; одурманює. І присмоктавшись раз, виссе — не випустить, доки останній клапоть землі не знайдеться в табулі Гайдуків. («Гайдук, як павук, — прип'ється, до каплі виссе»...)

Що раз набув, то належить до нього ретельно й на все («в Гайдукову жменю, як у воду»), сумлінно віддає кесареві, що кесареве, а богові, що боже. Але немає такої сили на землі ні в кесаря, ні в бога, що нарушила б його віру в господарське право власності, що захитала б його власністю, непорушною, як цісарський закон, святою, як божа воля.

А проте був такий день у його житті, прийшла така година, що здавалося, наче високий климівський берег розступився під його обійстям, а річка Климівка потекла вверх, до джерел...

Було це жахливе літо 20-го року, коли зелені кабати відійшли на захід³¹¹, за Кальне, а з Поділля наступила комуна, як грозова туча. Війтом у селі настановили Дмитра Халупника («печатки в руках не поверне, а в'ївся в печінки: «Гайдук, — підводу для товариша!» — «Гайдук, сіно звести вдові Михайлисі!» — «Гайдук, податок на школу»), а кривий швець Семен верховодив голотою, дориваючись господарям до горла:

— Давайте, багачі, землю, — то наша кривавиця!..

Бог помилював, — не віддали... Дмитро Халупник відійшов з комуною на схід, а кривий Семен — кричав землі? — пішов землю гризти, не оглянувся.

...А нині, в неділю чи свято, стоїть старий Гайдук при своїм місці в церкві (третя лавка ліворуч при стіні; перша — старого Грицака, що має сина адвокатом, друга — Гелети, третя його) й, розмахуючись усім тулубом, б'є сердечні поклони й гатить п'ястуком у груди, аж відзиваються легені:

— Прийдіте, поклонімся цареві, нашому богу!..

— Прийдіте, поклонімся цареві!..

А як серед поклонів згадає Дмитра Халупника або Семена шевця, шкiрить гранчасті зуби і вставляє скажено в молитву:

— Кричав землі, Семене,— маєш землю, нехай тобі легка буде, голото!..

Ненавидить комуну всією сирою темінню своєї душі, ненавидить голоту, що схиляється до комуни. І коли бачить, що в останній час вона підносить голос (бачить прецінь: Стах Гураль,— світова заволока,— і порепаний Сеньків, і вся та голодна ледач, що від панщини залягає Високий берег), стає серед гумна, старий уже, надірваний, мохнатий, як пень, урослий глухо в землю, й, віткнувши п'ястуки в чiхрату пазуху, стоїть і надслушує...

— Чи те видано?..

— Є десь арешти й шибениці, є, а та брідь ходить по зсмі та ще погейкує, як на своєму!..

— Але бог ласкав!..

— Бог є господар, як і Гайдук господар і воля божа господарська, не голоп'ятницька!..

— Сидів тут Гайдук Григор, мій дід і Федько сидів, батько, і Василь буде сидіти, хоч штурпак, але буде, і за ним діти і внуки, доки тої землі — не бійся!.. Гайдук господар!..

(— Вмре чи не вмре старий Гайдук?)

Сліпа Текля захлипується:

— Не вмре, татуцю, знов здурить!..

А Василь натискає конята:

— Коб хоч застати!..)

...В половині греблі ліворуч полискується ставок, зібганий хвилями перед лотоками, а по той бік лотоків, у заглибині блимає світлами млинок, розтріпаний, гомінкий. Перед під'їздом на товчку стовпилося з десятків підвід, з мливом і впорожні. Отець Сойка обіймає їх господарським поглядом (з десять, не менше,— боже помагай), а як в'їжджають на місток перед млином, між кіньми на товчку пізнає він блискучу упряж фрідріхівських колоністів³¹². На якусь хвилину закликає молитва в його губах, а долоні облапують шкатулку з дарами, як би це була скарбона з родовими кiсiнодами. Отець Сойка метушиться хвилину на сидінні й видихується сколихнуто:

— Пропав Раймунд!..

— Не піддасться?.. Наневне піддасться!.. Коли його власні шваби пруться до могого млина,— пропав рудий зі своїми вальцями!..

— Го-го!..

Сойка вмощується вигідніше і вертається знову в молитву; але вже по кількох стихах його псалом перетоплюється в думках на ділову розмову з Цвеном: — «Слухай-но, Цвень, сюди,— ще треба натиснути: обнизити мірчука, на тиждень-два, нехай натішаться... Шопу при млині полатати, дилі осунулися... нехай шваб знає, куди заїхав, шваб любить порядок, як і ми з тобою... А нові сита замовлені, правда, Цвень!.. Натисни, Цвень, ще натисни!..

— Що усі млини від Нової до Старої Климівки мололи для шляхетного роду Сойків! — чи це не слушне змагання, Цвень?..

— Го-го, рудий піддається!..»

Отець Сойка вмощується міцніше і впадає з розмахом у молитву, як би гонив воду на лотоки, що вкидають золотий мірчук до сойківської кабзи.

...По той бік греблі, за річкою в'їдається дорога в стромину високого берега і, втиснувшись у вузький жолобок, від виступу до виступу вихоплюється по кам'янистому спаді. В половині стромини Василь повертає праворуч і пускає коняча бічною доріжкою здовж берега. Отець Сойка спиняє його за поворотом:

— Об'їжджаєш, Василю?

— Так, татунцю,— відповідає,— горою нема як: під каменем замерзло на лід, нема права вибратися.

Одну секунду надумується отець Сойка, потім передається понад полудрабок і, підібравши фелон, зіскакує на землю.

— Їдь,— говорить,— не гайся, а я з Гнатком навпростець, скорше поспієм...

І хоч Василь спротивляється турботно («Ой татунцю, а то ж як,— тато геть загниваються,— є ж коні!»), отець Сойка відмахується коротко («кажу — не гайся, їдь з богом!») і, перебрівши жолобок, виходить на скісну стежку... Гнатко йде передом, ступаючи широко... Ніхто ще не проходив сюди з ночі, сніг лежить молодим пухом на хребті стежки, Гнаткові сліди прокладаються в ньому самотно, чіткі, наче відливані. Отець Сойка піддається механічно ритмові спільної ходи, його ступні трапляють у розмірянні Гнаткові сліди. Отець Сойка посміхається крізь молитву.

— Стопа в того хлопчиська, як у велета,— не пожалував бог матері!..

— І рука теж, довбня — не рука... («Господи, владиго, чоловіколюбче...»)

Отець Сойка переводить очі на кетяги Гнаткових долонь, що витискаються багряно з рукавів. Посміхається крізь молитву:

— Легенди по селі ходять про ті руки... П'ять жмень у жнива — і сніп як та колода, — ніхто за Гнатком не вжне... Золотий дукач пальцем продавлює, а долоня, як бляха: нагорне в неї жару, перенесе по хаті, не дмухне...

— Сільська старина переказує: то в нього за дідом небіжчиком, за Іваном, — був також за піддячого («піддячий й наймит, одна нужда»)... Йде, бувало, зі свічкою в процесії, світло обгорне рукою, ніякий вітер не здмухне: ліхтар — не рука, тільки між пальцями просвічує...

Отець Сойка притакує:

— З людьми мені везе, — маю щастя до челяді, ніхто не заперечить... Один Цвень чого варт... або Сливка... І Гнатко теж...

— Ми вже десь близько, Гнатку?

— Так, татунцю, — відповідає впівголос, — тут зараз Гуралів город, потім Михайлиха-вдова, а там Гайдукове, — зразу пізнати...

Вагається хвилину, потім додає, ніби виспіває:

— Тут бідо-ося довкола, татунцю, — самі довбеньки, — тільки Гайдук господар, татунцю знають...

Замовкає в непевності, наслухуючи позад себе, додає кроку.

— Вже близько...

Обходять кам'яний виступ, що відгортає стежку, й заглибиною поза ним вихоплюються на берег.

Просто них — городець у снігу, рідкими порічками обсаджений, і вглибині між деревиною — світло з Гуралевої хатини («не спить уже голота — також ладнається... Але побачимо, хто вспіє!»).

Михайлишині грядки — пустар не грядки; в хабазі, як у ріщі: не годна вже Михайлиха, нездужає... А от Гайдуків сад, — як хмара в снігу, на берег насувається; хвіртка в високому старому плоті з острішком; і сад — густий, безладний, підшитий агрестом і малинником: чіхрате обличчя старого Гайдука, з колючим смішком у бровиськах. Вузька стежка входить у нього, як у ліс, і розбігається на прогалинах. На середині саду стоять срібними копулами корони чотирьох груш-велетнів, що пам'ятають цісаря Йосифа³¹³. Гайдук ними хвалиться:

— Сорок корців грушок, як ме-еду!..

Коли підходять під груші (голубі тіні лежать під ними, наче світає), над стодолами в глибині вистрілює тремтючий срібний крик і, як тонка срібна стяжка, падає на стріхи.

— Дзвінок? — Санками хтось вибрався, або як?

— Ні, так щось, татунцю... Як би ягня... Але не час іще на ягнята...

Знову дві срібні стяжки підлітають над стріхами, а між них уплітається м'яке горляне абрюкання, як тепле мереживо.

Гнатко оглядається з посмішкою, торкаючи дзвінками. Отець Сойка підносить голос у молитві. Минають високі стодоли, розіпхані ще хлібом. Вузкими сутками біля возівні проходять на подвір'я. Воно лежить між будинками, як між пагірками, в снігу і в досвітку. Барліг опуклюється перед хлівами. На барлозі серед гумна стоїть у снігу простоволосий дідок, як корч скошлатаний, приземкуватий, і той дідок — старий Гайдук, сповідальник...

Гайдук: у старому збірчатому кожусі, розхристаному на грудях; старі шкарубкі чоботи потахли в примерзлій солемі; в ногах біля кожуха мотається вовниста вівця, абрюкаючи турботно. Старий повертає за нею стріхату голову й зацитькує м'яко:

— А бирка — би-ирцю...

Загортає кожух на грудях. У пазусі, як у гнізді, головками до себе, біліє двоє ягнят з пухкими, як пір'я, чубками. Підносять вогкі мордочки й штовхають ними в Гайдуків кожух. Простягають голівки й дзвонять сріблисто. Старий зацитькує:

— А би-ирцю...

Отець Сойка спиняється з Гнатком серед двору й посміхається всім обличчям. Старий завважує його, піднявши від ягнят бороду. Дивиться хвилину розгублено, кидаючи бровами. Похитується в чоботах і йде вперед, схилившись, ніби падає. Затримується, дивиться пильно, знову йде... Підривається в середині ходи й, замахнувшись усім тулубом, падає на коліна.

— Ой, татунечку, а то ж як!.. А де ж той штурпак з кіньми?!

Голос у нього високий, дзвінкий, як звичайно, — обличчя збігається складками, як брижками, рухливе, живе... Отець Сойка підходить бисто й благословить його знаком хреста.

— Полегшало, Гайдук?.. Слава богу!..

Гайдук садовиться на зап'ятках.

— Ой татунцю, та як не полегшає?.. Той поїхав у село, та побігла на сусіди, за свічкою, — не оглянулася звечора, сорока... А я лежу, як те дерево, рукою не двигну, смерті чекаю... Але, чую, — мекає, вівця мекає, білуля моя, та й таким голосом, — чуєте... Раз на рік кричить худоба таким голосом, — який господар улежав би?!.. Хіба під землю. Піднявся я якось, вступив у шкраби, натягнув кожушину... Чи лиш дійду?.. Але як не дійти, коли мус?.. Полегшало-таки мені, татунцю, відступило від серця... Йду... Сніжок на дворі

та й слава богу, снігу треба... Човбаю до хлівця, стіни тримаюся... А там — ті вівці збилися в куток, а вона, білуля, на мервиці на середині... Вилизується... Та й аж двоє... І не час ще той, скажіть-но, людоньки, га?.. То ж щойно пилипівка... Десь під жнива набігала, скаже-ена!..

Вівця соває йому горбатим носом у груди, а він відпихає її ліктем («де лі-ізеш!») і присідає на зап'ятках. Розкладає полу кожуха на снігу й опускає на неї мале з пазухи.

Перехиляє чіхрату голову й шкіриться цілим обличчям:

— Як те пір'я!.. А трясеться як!.. Зараз підеш до ха-ати, за-а-раз...

Підтикає долоню під вогку мордочку й бурмоче:

— Бирцю, би-ирцю!..

Стара налазить на ягня твердим вим'ям, то він вигортає мале з-під неї й ховає в пазуху. Загортає кожухом:

— Має-єток!..

Підносить голову й дивиться насмішкувато з-під брів.

— П'ять золотих вівця,— чи то видано?!.. Як п'ять шісток!.. А де ж, коли було таке, за якого цісаря? Кінець світу, татунцю, га?..

По хвилі:

— Але яка господарка без вівці? Як той хлоп без кожуха...

— Та й головне: прибу-у-ток!..

Умощується колінами в снігу, як би там було його вічне місце, обгортається полами. Бурмоче:

— Би-и-рцю!..

— Бог ласкав!..

На повороті отець Сойка натискає на Василя:

— Поганяй, Василю, поганяй, бачиш, бог ласкав...

А собі бажає внутрішньо:

— На добрий початок дня!.. На все добре!..

Кпить собі, очевидьки, з усіх добрих і злих початків, з прихильних і ворожих побажань. А проте говорить собі внутрішньо:

— На добрий початок дня! На все добре!..

І чому не говорити,— чому б ні?.. Час тепер такий божевільний, кризовий час: уранці маєш цілий твій майбутній день у руках, розрахований і спланований, щодо робіт і потреб, видатків і прибутків... А ввечері оглянешся: пильнував і намозолився, а прецінь усе пішло шкереберть — плани й рахунки, роботи і потреби... І коли був якийсь прибуток,— не твоя в тому заслуга, і коли мав яку страту,— не твоя вина...

Так, як би в глибині твоєї дійсності, під поверхнею твого дня діяли якісь темні сили, химерні й вигадливі, свавільні й невраховані, достоту: злі божки, яких призначенням є гратися химерно твоїми розрахунками... І чи тільки твоїми?.. Коли дивишся на цей світ, на живу ріку своєї сучасності, маєш враження, наче під її рухливою поверхнею відбувається шалений відьомський танець, гульба чортівських сил, що їм саме пекло награє божевільну мелодію. І встане почути гарячий дотик тієї відьомщини на власному хребті, щоб увірити в реальне існування тих божків, прийняти свою залежність від їх волі й віддатися їм у молитовному захопленні... І чи не такий є початок усіх вірувань, чи не таке джерело містики, тієї утроби релігійних почувань?..

Найкомічніше видовище в психічному житті отця Сойки: кпить собі, як усе, з цілої містики, зогидив собі її в свій час, викорінив, здавалося, самі її можливості в своєму нутрі. А проте ловить себе сьогодні на цьому: те, що переміг у собі колись аж до обридження (переміг прецінь, ні?), прокидається в ньому тепер під ударами божевільної дійсності, з'являється в масі його почувань як вогняний черв'як, що сверлить у підсвідомості. Найкомічніша частина містики: дрібний щоденний забобон спалахує у ньому на вид сірого зайця, що перебіг дорогу, на вид жінки з порожніми відрами... Або як тепер:

— На добрий початок дня!.. На все добре!..

І чому не бажати, чому б ні?.. Такий є холодний рахунок отця Сойки: — містика? — нехай так!.. Але якщо вона може збудити чуйну сторожкість, таку бажану в наші дні (заець через дорогу!), або коли може підняти віру в себе й активність (повні відра!), чому не віддатися тому струмкові містичної глупоті, не притакнути йому в своїй свідомості?.. Як от сьогодні:

— ще з недільного вечора мав отець Сойка свій сьогоднішній день у руках, спланований і розрахований від ранку до ночі, до хвилини майже скалькульований: важний, вагітний можливими наслідками день... І от уранці, в самому початку дня — випадок на селі (випадок — вітрильник дурнів, підводна скеля — для розумного): з досвітку окрадений час, надломані плани, розкиданий рахунок... І можливість втрати найкращого парафіянина в селі, можлива смерть Гайдука!.. Химерний, лихий досвіток, гіркий початок дня, — а скільки тієї гіркості може ще ховатися в ньому від ранку до ночі?!

А вийшло так:

— подвір'я між будинками, як між пагірками, в снігу і в досвітку... барліг опуклюється між хлівами, й серед

барлогу, — як куш скошлатаний — дідок приземкуватий, старий Гайдук: «Бирцю, би-ирцю!..»

Ще:

«Десь під жнива набігала, скажена, га?..»

Ще:

«Прибу-уток!..»

І це головне:

— Прибуток!..

На добрий початок дня! На все добре!..

...Звідсіля стільки чіткої оживленості в руках отця Сойки: коли вбігає до захристії й скидає зі себе ризи («живіше, Гнатку!»), і коли високий, стрункий, у луковатому ковпаку перебігає цвинтар і доріжку й алею між сніговими смерсками... В напівтемних сінях з тераси натикається він на сліпу Теклю, що наслухує жадібно в його бік: («А що, татунцю, а що?»)

Поривистим рухом кладе їй обі руки на рамена й вибухає рвучкою скоромовкою:

— Не вмер, Текле, — вівця вкотилася!..

Вибухає з нього ця вістка як живло, не вістка, епіграма... й, шалено радий своєму окликові, відкидає він голову й проривається дзвінком і гострим сміхом...

— Не вмер Гайдук, — вівця вкотилася!..

Текля остається розгублена й турботно щаслива. А Сойка заскакує в роздягальню й, накидаючи на бігу подвірний плащ, виринає між колонками ганку по той бік резиденції.

...Чути вже день у повітрі. Збілілий морозяний світанок пливе над присніженими будівлями, і з його глибини, як із прозорої дзвінкої мряки, йде назустріч отцю Сойці знайомий хаос звуків, — галас поранкового двірського руху охоплює його звідусіль, і він убирає його в себе з терпкою жадністю вихопленого на хвилю від роботи господаря. Стоголоса двірська метушня в самому акті сприймання розкладається йому на струмки пов'язаних, доречних звуків, у яких він уловлює лад і господарську чергу й за якими йому вчувається тонкокоста, дрібна, але сувора й вимоглива, холодно обрахована рука старої матері.

Знизу, від гумна, долітає сюди сухий скрип відчинюваних воріт, — потім розбухає глухе дудніння коліс у примерзлій землі й за хвилю підкочується під ганок високий молочарський віз із раннім удоєм: перша сойківська ластівка до Кального, стільки-то літрів пастеризованого молока, фунтові гранки масла з трьома листочками, — «Климівка-Клімóвка — двір»... З кухонних дверей вибігає навшпиньках молодий Гнатко, обраєць теплого хліба втикає по дорозі в кишеню. Вирівнює на конях упряж, ускакує на сидіння.

- Накинь щось на себе, промерзнеш до біди..
— Е-е, таке зимно, татунцю, не на таким я мерз...
— О дванадцятій, не забудь, у Народнім домі...³¹⁴

Членську посвідку взяв?

- Так, татунцю..
— А в Вовчій Долі гальмує,— певне слизько.
— І так гальмую.

Згортає в долоню віжки (граблі, не долоня,— згорнув би шестерню) й рушає трапом з місця.

- Цілую ручки..
— Щасливо!..

...Перший слід коліс прокладається м'яко до брами, й отець Сойка проводить його поглядом на майдан.. («На все добре!», «Щасливо!») Тоді опускається з ганку й повертає вниз малого подвір'я, до гумна.

В глибині двора, перед оборою колихається сорокатиий вереск пташні, як порох, підбитий вітром. Він бризкає в якусь хвилю стоголосим зойком і спадає враз, уливаючись у глухий гуркіт коліс, що наближається з гумна... Важкий драбинястий віз утикається в подвірні ворота, над його заднім ходом похитується висока, в два ряди клітка, нащільна пташнею. Порейдують грудасті кури, просовуючи дрібні голівки між щаблі клітки, похитуються внизу жовтодзьобі качки-пекінки, перевалюючись, як бонзи, в тяжкій салі... Цілий той пір'ястий гомін повертає праворуч, під комори, й затримується з кіньми перед помостом. Бряжчать там уже ключі старої Сойчихи; западаються двері, і з теплої їх челюсті виринають на поміст: тугий брюхатий кіш на замку, пара менших плетінок, рядок мішків і торбин, пов'язаних за гички. Все те мандрує на віз («Не розсип, бовдуре...») і вміщається густо перед сидінням у соломі... Отець Сойка вступає на поміст і вмикається зразу в рух плетінок. Говорить упівголос:

— Добрий день, мамо...

Відповідає стара, не розхиляючись, теж упівголос:

— Вже назад, сину,— і що там?

— А вже, мамо,— все гаразд, не було гайки...

Посміхається мовчки до себе («Не вмер,— вівця вко-тилася!»), а нараз його лице стинається й торкає дрібно ніздрами.

— А в нашому млині німці з Фрідріхівки, знають мамо?

— А-а! — скрикує мати й, підвівшись, спиняє на сино-ві бічний, допитливий погляд.

Отець Сойка пораяється в соломі й говорить скоро-мовкою:

— То не є така несподіванка, я прецінь казав мамі... Почухається рудий Раймунд, то його запече... Піддасться, шваб, не витримає...

Стара нагинається над кошівкою й ошупує її руками, живо й зацікавлено.

— Яблука?

— Так, сину...

— Маруся просила ранетів.

— Є ранети...

— А то крупа?

— Крупа, Матильда переказувала, до різдва стане...—

Останній мішечок угрузає в солому й обмощується пильно... Стара замикає комору на ключ (пробує), на колодку (пробує) й кидає впівголос у бік воза:

— Рушай...

Ідуть обое з сином за колесами. Стара ступає дрібно, носиками досередини, її хода похитлива, суха, по-жіночому загарблива. Вона дивиться в слід коліс і говорить до сина:

— Як думаєш, Михайле?..

Традиційний початок у розмові «білої челяді» з чоловіками — Сойками:

— Як думаєш, Михайле?.. Нехай домолотять пшениці — для Гольда?..

— Я говорив, мамо,— Цвень знає... докінчить стіжка за стодолю, на нині стане...

— Дві дівчини прийдуть до тютюну,— Тильчакові, либонь, нехай відробляють.

— Так, мамо, там ще тільки дрібний,— до полудня пов'яжуть...

— Мак треба би пересипати й винести на стріх...

— Так, мамо...

— А ті два замоклі мішки до сушарні,— може, ще видихається...

— Так, мамо...

— Так.

— Так.

— Так...

...Від смерті свого чоловіка, Сухого Яцка, панка на Калдубах, удова Сойчиха все двигає якийсь мішок фамілійного тягару на своїх плечах. Холодним сойківським рахунком вихоплена з батьківського багацького кубла на Покутті, ціпка й рухлива з природи, сухувата й скупа в почуваннях, лінійна якась, наче одновимірна в думках зуміла вона в короткому часі відчутти властивий напрямок і зміст господарського сойківського змагання, зумі-

ла вrostи в його студену вирахованість і жадну, все активну, ненаситну в своїй жадобі заграблівість і, з прикметною для себе однолінійністю в почуттях, віддалася їй раз на все, в ній знайшла цілий глузд і призначення свого невигадливого життя...

Родила Якову Соїці трьох синів-сойчуків: Миколу, Мар'яна й Михайла, а як трагічна пригода в часі великого страйку на Поділлі вкоротила життя Сухому Яцкові, все майже своє родинне прив'язання, всю виховану дбайливість віддала найстаршому синові: єдиному — за сойківською традицією — наступникові цілої батьківщини, майбутньому панкові на Калдубах, господареві ланів і млинових промислів. Не виникало в неї те обмеження з одної сухості й однолінійності її природи. Була вже кров від крові й кість від кості частиною сойківського гнізда й як для всіх Сойків — любов до дітей була для неї почуттям економічної природи: гарячий і блудний зв'язок крові був у ньому замінений прозорим зв'язком ґрунту й гроша, не менш гарячим і настирливим, але як же чітким і простим!.. Не химерило в ньому родинне почуття не вибухало й не обнижувалось, а текло рівним, непорушним, майже ідеальним струмком, як тече вірительність, векселеве зобов'язання або саме право святої власності, що була кров'ю сойківських б'ючок, теплом їх крові... Послушна цьому прив'язанню, часова спадкоємниця сойківських посіlostей і завдань, цілий сухий жар свого серця, всю господарську снагу віддала Соїчиха на те, щоб виховати сина Миколу на гідного нащадка слави Сухого Яцка, вірного сойківському покликанню, як лід, холодного заборливця й рахівника... Сама ніякої майже освіти, обмежила вона також книжкове виховання свого першака («не суши голови,— придасться...»): але перевела його через усі петлі живої сойківської практики, передала йому всі тайни поточних прибутків від хліба, обор і млинів («не спіши, витримай, самі напросяться»); навчила розумного орудування заплаченою людською силою («нагодуй, заплати, а жили до кінця висотай»), як і прибутками з тої сили... Звіддалік і крадькома приглядалася першим ініціативним крокам свого сина в господарці (все підглядала звіддалік, кутками очей) і, спостерігаючи тяжкуваті його успіхи, тяжкуваті, а певні, як би йшла в цьому за голосом небіжчика Сухого Яцка, ступінь за ступнем відходила вглиб і віддавала поодинокі ланки господарки в завідування свого найстаршого... й одна вона могла б тільки сказати, коли пролинув той час, як — заспокоєна в своїй совісті й переїнята сухою радістю —

втягнулася вона знову в традиційну формулу «білої челяді» на сойківському обійсті:

— Як думаєш, Миколо?..

Маєток був щасливо заокруглений, коли переходив остаточно в руки молодого господаря, помножений женячкою Миколи й звичайними фільварковими набутками, а руки ті були певні: тяжкуваті, хваткі, трохи насмішкуваті, немилосердно гребкі руки...

А вдова Сойчиха переїздила до середущого сина Мар'яна...

Для нього знайшла тепер у собі серце, і, хоч була це сама мар'янівщина, сама господарка без сина, не зменшувалось від того її матірне прив'язання, не обнижувалась, а навпаки — підносилася її господарська дбайливість... Синове господарство! — це була найживіша частка самої істоти її сина: його двір, його садиба, його ліс, і поле, й сіножаті (його ж, — ні?)... Недокінчений інженер (чхав на диплом!), відбувши однорічну військову службу, вженився Мар'ян у Коропцівщину, старе багацьке гніздо в Підгаєччині, майбутнє неподільне придане Коропцівної — єдиначки. Вийшов сюди, як на своє, — вузькогубий, цинічний, трохи ослаблений тим цинізмом, а проте найстуденіший з цілого молодого покоління Сойків наживник. Мав уже свої дохідні плани, тільки наважуючись у думках на Коропцівну... Ласий був кусок, як створений для Сойки... Тепер приглядався, втискаючись ступнево в маєток, намірювався холодно й без слова, — як би був тут від років, — властивий пан і господар. І коли вибухла світова війна й наспіло йому покликання до полку, прийняв його зі скаженою з'їдливістю; майже очікував війни, — висіла як притаєна громовиця в повітрі; але був самолюбний у своїх цинічних задумах, скажено скалив зуби, коли якісь недосяжні сили втикалися у його роботу (близькі противні сили мав у практичній погорді, вмів їх запрягти, як своє тягло)... Але був прецінь одним зі Сойків: скаженість його перетоплювалася у потік живої калькуляції, — вкінці посміхався тонкогубо:

— Заробити!.. На всьому можна заробити... На тій мордівні теж...

І вже на від'їзнім, на прощанні, попросив матір переїхати й опікуватися до його повороту масним набутком... І прийшла, як би некликана, як на своє (своє, прецінь, ні?). Приглянулася... Була тут усюди сира-сировина, треба було тільки глянути довкола сойківськими очима. Сировиною дихали поля, що родили «як бог дасть» (родили не зле); і ліс — старий, перестоялий, потахлий у непро-

хідній гущі; і старий сад-хашівник, що дрімав над засклепленими ряскою ставками... Сировиною тхнуло від господаря, заплилого по очі Коропа-Коропця, що сопів з удищами над ставками; і від широкощокої Коропцівної (кров з молоком), що посміхалася з-під вій сиро; і від робітників-наймитів, що снувалися по гумні, як мухи в клею,—гей!

Була тут довкола неторкана цілина, що напрошувалася під холодний острій сойківського плуга. І належало тільки зберегти її у військовій завірюсі, розчистити і зберегти до повороту властивого господаря (вернеться, очевидно!), тонкогубого Мар'яна-сойчука...

І стара Сойчиха зберігала: чапіла, як стара яструбиця на гнізді, з піднятим до вдару клювом, відбивалася від нахабної военщини: москалів і своїх, гірших за москалів, іноді сама наскакувала — хижо й корисно... Коли з початком дев'ятнадцятого року Мар'ян вернувся із полону (з лісистій Тобольщини³¹⁵, з дерев'яного промислу, в якому «заробляв» і згрібав практику), двір був цілий і оновлений, за стодами пахтів паровик, «набутий» під час відвороту від російської технічної частини. А на узліссі, над річкою, за листовними дорученнями Мар'яна розчищувалося місце під нову в сойківщині станицю промислу, нове джерело прибутків і прискішеного розквіту...

І коли пару літ згодом, сповнивши своє, вдова Сойчиха покидала Коропеччину (тепер сойківщину, очевидно, на віки сойківщину!), бачила сухими очима, як хилилися над обрієм верхи підкошуваних дерев, перестоялих і недосяглих, а на узліссі, під річкою, димів ненажерливий тартак («Сойка і спілка»), ковтаючи соснові туловища й розкидаючи по всій околиці солодкий запах живиці й наживи.

А стара Сойчиха переїздила до отця Михайла...

Зі всіх молодих сойчуків сина Михайла Сойчиха знала найменше. Виростав якось поза її поглядом, на боках: вісім літ у середній школі, чотири з лишком на богословії, також в Римі, далекий, віддалений війною, як непрохідною пропастю. Роками цілими випадав він практично з її думок, відтятий від струмка її господарських турбот, як від живого її тіла. В такий час майже не існував для неї... Коли ж згодом, стоячи обіч старого Климовича, благословила його під вінець з шамбелянівною,— сувора, суха, трохи відчужена в тому старошляхетському оточенні,— знайшла його зовсім несподівано для себе... Для себе знайшла і в собі... Був менший ростом за двох перших синів, дрібніший у кості й засмаглий на щоках; і гладший у поведінці й через те як би трохи далекий... А проте, маючи його

так перед собою (чула ще дотик його тімені на своїх губах), завважила нараз, як багато мав у собі з Сухого Яцка: потяглий був, як той, до плечей і сухорлявий на тілі; хрясткуватий ніс карлючкою й широко, як у яструба, розставлені зіниці; й говорив, як Яцко, скоромовкою,— здавалося їй — затнеться на мить і вихопиться враз дзвінким криком, поривисто й дошкульно... Знайшла тоді його для себе так, як Сухого Яцка,—носила його прецінь у собі, як постійний внутрішній поклик, як міру всіх господарських чеснот і вмілостей, підступів і шахерок, як зразок Сойків у роботі...

Сиділа ще в той час на Мар'янівщині, стерегла... Але думкою вертала часто до Михайла. Відвідала його один раз на заступництві. І вдруге — коли вже переїздив на своє, в Нову Климівщину, як парох і власник. Провела тоді в нього якийсь час, помагаючи влаштуватись на новому. Приглянулася. І вже на від'їзнім, на візку, обмощуючи собі ноги, кинула перед себе, впівголос і сухо:

— Не маєш, сину, господині...

— А ні,— притакнув живо, обтикаючи сидіння,— але дам собі якось раду...

— Е-е!..

Глянула на нього кутками очей і спинилась трохи довше й, мабуть, тепліше, як мала звичай. І добавила, вирівнюючи вже плечі:

— Пехай-но...

І пару місяців згодом,— була осінь двадцять третього року,— переїздила з Мар'янівщини до сина Михайла...

...Тепер уже бачила,— переживе тут рештки своїх днів... Рухливих, метких, від ранку до ночі, як мішок туго набитих днів... І трудних, усе трудніших днів... Старілася, очевидно, але не в старості річ... На старість відповідала Сойчиха тільки більшим скупченням своїх сил, суворішою, скупю майже обрахованістю в рухах і скажено загостреною вимогливістю до челяді («а жили висотай до кінця!»)... Але важко й усе важче з літами було їй поспівати за крутіжними методами синового господарювання. Незгірші були в своїх методах і Микола, й Мар'ян. І взагалі звичаїлася, вросла вже в хижачку бистроту й настирливість, ненаситність, з якою Сойки накидалися на землю, на людей, на знаряддя,— на всі об'єкти їх невсипушої наживи (земля була ледащо для Сойків, родила раз у рік, турбіни трясли кошами, дрімаючи, «як пси кудлами», наймити мали по одній парі рук і по одній тільки шкурі на плечах...). Але все те було як забавка дітей проти Михайлових способів: проти химерності, з якою перекидався з продукції

на продукцію, з культури на культуру, з одної дороги збування продуктів на другу; проти нагальної хижості, з якою наскакував: на землю, на двір, на людей... Називав це «кон'юнктурною господаркою» й накидував її своєму оточенню як «єдино можливу в наші дні»...

— Так, мамо, або ніяк,— інакше погинем, як руді миші!..

Чи могла тому противитися?.. Мусила бути якась хи-мерна; одному синові відома обрахованість і обдуманість у тій його непосидючій змінності, в тому скаженому господарському крутежі?.. Тільки щоб витримали — земля... й знаряддя... й люди... й щоб витримала вона-таки, Сойчиха,— хоч воля її цупка й тіло засушене, як сучок!..

— Чи могла тому противитися? — Навпаки!.. Якимись довкільними, самій їй ледве відомими дорогами дійшла до переконання, що існує нерозривний зв'язок між тією синовою господаркою й якимсь великим, дальшим світом, що, як замкнуте колесо, облягає їх двір, їх село, їх Калдуби, й Коропеччину, й цілий широкий край... Було це для її сухої уяви щось як продовження їх двору, з його оборами, молотьбою, з мірчуком від млинів, з усіма господарськими здобутками й турботами. Тільки молотьба там ішла велетенська, на ста токах, і турботи там незміряні, як і можливі прибутки... І там народжувалась та хижачька рухливість, що її відгуки знаходила болюче в синовій господарці, там поставали ті нагальні крутежі, що готові викинути світ з його відвічної колії. Чи можна було тому противитися?

І якимись довкільними, самій їй ледве відомими дорогами доходила до переконання, що син її має якусь участь у тому великому, дальшому світі, що там блукають його властиві задуми, що туди вихоплюється його ненаситна господарська снага... Був, очевидно, Сойкою,— з властивою для Сойків заїлістю з дня на день натискав на нові предмети своєї заграбливості: на Смалеву долину, на млин рудого Раймунда, на нові концесії управи тютюну... Але було в його рухливості щось більше, як звичайна сойківська ненаситність,— це стара мати завважувала... спостерігала це в усій синовій поведінці, в спішних і гострих рұхах його рук, у зібганих вибухах слів, у легючому, кудись над головами заслуханому погляді очей, розкинутих широко, як у батька. Куди дивились ті яструбині зіниці?.. Крадькома, по-своєму, кутками очей приглядалася до синовї роботи: в дворі й поза двором, у церкві, в парафії, ловила її відгуки з деканату, з повіту... Йї десятками стежок верталася до одної й тої самої думки: що є таки той інший світ, великий і далекий, як далека околиця, неоглядна для її очей; і що син її має таємну знайомість того світу й господарить у ньому, як у себе, як у Новій

Климівщині; і що нелегка та господарка, бо світ той повний неспокою й хиткий і поривистий, як повідь по хмароломі; але до нього йде турботний погляд сина, бо так мусить бути, бо їх Климівка в тому світі, як одна хвиля в повені, так само Қалдуби, й Коропеччина, й ціла прийдешня сойківщина, з її ланами й лотками, з її молодими заборливцями — сойчуками; бо «так, мамо, або ніяк, — інакше погинем, як руді миші...».

Такі думки верталися старій Сойчисі десятками стежок, — не думки радше, а прочуття, накликувані неспокоєм... З'являлися вони, як міцні вогники в її душі, — й розпливалися, але не щезали зовсім... Знаходила їх потім у своєму оточенні, на предметах своїх щоденних турбот; осідали неспокійним посвітком на знаряддях, на роботі, на рахунках про завтрашній день; і все перебільшувалось якомось, розбухало під їх дотиком, вихоплювалося з ціпких рук... І саме її прив'язання до сина змінювалось, очевидно, в гарячому посвітку тих думок. Зростало і теплішало, очевидно... Не переставало, проте, бути сойківським прив'язанням, не тратило своєї господарської природи. Але чи не був Михайло господарем більшим, як другі, як Микола, Мар'ян, — чи не був іншим?.. Чи не вибігали його звичайні турботи геть поза двір, поза Климівщину, в далекий світ і чи не верталися назад, як би вирослі, як би нахваталися тої далі, розпалені й широкоокі, поривчасті й повні неспокою, як би заслухані в тому повороті позад себе?.. Було дотепер матірне почуття старої Сойчихи просте й чітке, майже одновимірне, як простий і чіткий зв'язок ґрунту й гроша, й уміщалося в її господарських буднях, як би було натуральною часткою тих буднів, як би текло в їх жолобку обіч звичайних її клопотів: про обору, про пташник, про яблука для внуків... А тепер воно росло й розбухало, як би нахватувалося тої далі, що по ній носилися Михайлові турботи, й теплішало, й наливалось, як губка, неспокоєм. Найбільше неспокоєм... Не легко було вжитися їй у те нове матірне прив'язання. Носила його в собі, як і колишне, як свою кров (господарську, сойківську кров); плило в ній разом з її господарськими турботами, що було майже кров'ю її дрібного тіла, її життя; з її щоденними стараннями: про обору, про пташник, про яблука для внуків... Але приходили такі хвилі, коли воно підносилося, як молоко на вогні, й збігало через край, і заливало її будні кипучою шумою. Все здавалось їй як би відмінене в тому заливі: і двір, і челядь, і робота в дворі. Не пізнавала власних рук у роботі. Й сама чулася як істота, перенесена в новий вимір, у новий для неї світ, для якого в неї не було легенів, щоб дихати, ні рук, щоб робити, ні очей, щоб дивитися... Тоді ціла, як губка, наливалася гарячим неспокоєм...

Не знала прецінь того світу, з якого на неї це приходило, не знала тої далини, з якої синові турботи верталися розбурхані й широкоокі й як би заслухані тривожно позад себе. Був для неї той світ схований, як уночі... А проте прислухалася в той бік чуйно,— не була би Сойчихою, якби не прислухалася. З сухою жадністю вчувалася в рідкі розмови сина... Й здавалося їй іноді, що вловлює відгуки з тої далі, й були це наче відгуки з її власного двора, тільки продовженого й роздаленого в безконечність... Такі відгуки...

— П'ять великих маєтків, на Поділлі, поставили в цьому році на ліцитацію, за марний гріш, за дурницю, як на сміх, і не знайшлося купця, щоб полакомився... Хоч з водою пусти...

— А в Америці платять, щоб не сіяли... Сто п'ятдесят мільйонів заплатили фермерам, щоб не обсівали ґрунтів; щоб земля лежала облогом; щоб яловіла!..

— А ціни скачуть, як непритомні... Як би не ціни були, а б'ючки хворого на гарячку... Як би лежав десь великий недужий,— великий, як той світ невідомий, а б'ючки сповіщали всій землі, що серце вже надривається, що смерть близько...

— Що близько...

І якось так діялося, що з-помежи тих відгуків, серед вибухів неспокою за сина, як вершок далекої полумені, торкав удову Сойчиху найтрагічніший спомин її життя. І йшов уже на неї, як подих пожеару, як крик...

...Був гарячий липневий день — полудне. Сойчиха виходила з холодника під коморою, з боденькою з-під сиру. Спинилася на східках перед дверима. Доріжкою з поля летів сивий Яцків кінь і збивав куряву за колесами. Влетів у браму, вкопався ногами в землю серед двору. Поперек брички, прив'язаний до сидіння, лежав горілиць Сухий Яцко й кричавив з голови. Тепла кров димилася з дна брички. А Яцко білів уже білками... Стояла над ним, вігнавши в лице п'ястукки, й дивилась жадно вверх поля. Порожнє було, гаряче й чаїлося вглибині, як відчинена по горло челюсть... Мала кричати... Крик бився в її легенях і не міг вирватися. Не міг, не міг, не міг вирватися...

Якимись чудними зв'язками (чудними, прецінь, ні?) находили на неї ті спомини серед відгуків з Михайлового світу. Нагиналися до неї здалини, як вершки полуміні, й торкали старе тіло... І де б не знаходилася Сойчиха в таку хвилину: на полі, в дорозі чи в дворі, спинялася раптом і, зібгавшись на собі, як їжак, стояла з очима вземлі, неприявна.

Челядь переглядалася поміж собою й поговорювала.

— Стара задумується...

Ї передихала в ту хвилину, а потім пантрувала зійти далеко з очей, щоб не знайтися Сойчисі під рукою. Бо стара випадала з тої задуми, як залізна дзига, й тяла дошкульно, як оса... В десяті поти вганяла ціле своє оточення. Як би пробувала... Як би намагалася вбити в собі гірку непевність:

чи витримають

земля;

знаряддя;

й люди;

й чи витримає вона сама, хоч воля її ціпка й забулива, а тіло засушене, як сучок?..

...Ідуть обоє з сином у сніговій колійці, за колесами. Стара ступає дрібно, носиками досередини,— її хода похитлива, суха, по-жіночому загарблива. Вона дивиться в сліди коліс й говорить упівголос:

— Як думаєш, сину, щодо Прайзера?

Отець Михайло торкає мовчки губами. Відповідає по хвилі, скоромовкою:

— Замало дає, мамо, й то наполовину вексельями... А покриття його непевне... Почекаєм...

— А як спаде ціна?..

Мовчить хвилину.

— Не спаде, мамо,— на мак не спаде,— нема продажі на ринку.

— То ж такий гріш!..

— Говорю, мамо, не спаде,— ціна мурована, можна бути спокійним...

Сойчиха торкає сина кутками очей і думає:

— Ой сину...

Похитується вслід за колесами й зближається до ганку. Думає, наче говорить:

— Ой сину, який там спокій... Лежу я часом уночі, очі не клеються... Думається: того нині не зробила, того не припильнувала,— завтра треба доглянути... Завтра...

— І от мені звідкись — як лід на серце:

— чи буде те завтра?..

— І звідки воно таке приходить, сину:

— чи буде те завтра?..

Як би земля підо мною запалася, як би вже того світу не стало...

Так думає стара, ніби говорить.

І коли повертає за сином на ступні ганку й підходить до колонки, простягає перед себе руку й налапує тверду опору. Злягає там на одну мить, лицем на камінь, як би западалася... На одну тільки мить... За хвилю вже чути її сухі кроки внутрі плебанії, в малих і великих сінях, на кухні,

в алькирах... Черкають дрібно хатніми шкрябанцями, носиками досередини, діловиті й сухі, по-жіночому загребуші...

Вмощується стара Сойчиха на возі перед кліткою з пташинею, серед мішечків і кошів, невибагливо, але міцно («щоб усе було під рукою»). В збірчастій капоті, до стану, туго ватованій, у хутрянному чепці довкола дрібного лица,— сувора, суха, наче з одної кості різана,— Сойчиха-господиня... Вишнева палиця під ліктем, засушена, в сучках,— штовхає нею погонича в плече серед ярмаркового галасу:

— «Стань!..» — «рушай!» — «поверни!..»

Отець Сойка проводить її за браму, на майдан, ступаючи широко обіч воза. Говорить іще по дорозі:

— Буду на місті, мамо, потім у «Сільському господарі»³¹⁶, а від дванадцятої на «Народнім домі».

— Заглянеш до Матильди?

— Як тільки знайду час, мамо, але час у мене обрахований... Як тільки] * вспію...

— Вважай там, сину, не затягай до ночі... Вважай на себе...

— Будьте спокійні, мамо, все в порядку... До смеркання будемо дома...

— Ну,— шасливо!

Отець Сойка приймає руку з драбини й відстає помалу.

— Шасливо!..

Проводить коні очима до Гелетиного закруту, постоює ще хвилю... Потім перетинає майдан і йде на малу плебанію. Вже дніє надворі, але в Цвеневиx вікнах ще стоїть жовте світло... З боку села пройшли по снігу дві пари слідів, недавніх, видно, майже теплих, і в них учувається отцю Сойці нахраплива, тяжка, з притиском хода старого Гелети й сковзка, підлізлива, повільна — тонкого Сливки («глиста в вишиванці»). Стукає хвіртка під руками, і водночас відзиваються двері внутрі плебанії — й за хвилю з'являється на порозі дрібна фігурка Цвєня. Вибігає назустріч, згорнувши на грудях п'ястучки, й висовує вперед мишачу мордочку:

— Ми вже є, татунцю...

Дає дорогу, вступаючи в сніжок, але отець Сойка обгортає його рукою і вводить в сіни.

— Я знаю, Цвєнь...

Чує під долонею щімке тремтіння дрібних плечей і посміхається мовчки. (Кохана мишка, Цвєнь,— залізна, тремтюча мишка, золоті ручки — Цвєнь!)

Від столу йде назустріч Гелета, пригорблений, довгоногий, у жовтошкірому кожушку, перехопленому сирівцем,—

*Далі знову подається за машинописом другої редакції.— *Ред.*

туго, по-господарськи. Сопе, наближаючись, у віхті вус, чуприна з'їжилася клинцем, корінням з-посеред лоба. Цеглясті, сухі плями на цілу вилицю й недобрый усміх з-під брів...

— Як здоровля, пане Гелето?

— Е-е, хриплю, як звичайно, отче дідичу,— хто б на таке дивився...

Від грубки кланяється Сливка, повільно, в три погібелі, прилизана голівка до плеча... На тонкій шиї, під яблучком, червона гарасівка, а на вогкому лиці млісна, спокійна, як би в літній воді розпушена посмішка («глиста в вишиванці»)...

— Як ся маєте, Сливка?..

Займають місце при столі, як звичайно: Гелета праворуч, напроти — Сливка, ліворуч стілець Цвенья... На столі мала перекуска: чашка міцного чаю для Сойки, дві дрібні чарки, шматок холодного м'ясива. Вгощаються спішно, на швидку руку,— отець Сойка надає крок...

— Згаяв трохи часу через Гайдука — і як би надурно...

— Що, отче дідичу, доходить уже крикливий?

Отець Сойка підносить нагріте обличчя (чай — окріп, іншого не п'є) й торкає весело губами:

— Ні, Гелето,— не такий!..

Передає скоромовкою, як застав старого Гайдука на гумні, серед обірника, з ягнятами в пазусі («не вмер, Гелето,— вівця вкотилася!»), і всі вибухають ретельним сміхом: Гелета — розкидистим, хрипким, як з переваленої челюсті, Цвень — дзвінким, захлипливим, зі срібними визгами посередині, й Сливка — розведеним, гойдким, млісно спокійним...

І не чекаючи, аж вигасне сміх, сам розбавлений і нагрітий, відкидається отець Сойка на опертя і вдаряє долонями об бильце крісла:

— Ну, Цвень, як справи?..

Всі нараз розсідаються по своїх кріслах, уміщаючи в них рештки сміху,— плечима в опертя, руки на бильцях. Остатки їди отріпуються зі столу, й хвилину сидять усі нерухомо довкола білого обруса (білий як сніг, діткнися — хрусне!)... Отець Сойка стукає пучками пальців і висовує бороду:

— Може, наперед так: хто з ким їде,— щоб не було недогляду...

Цвень здригається, як торкнуте несподівано пєся, його ланки впиваються в стілець. Вилічує:

— Гелета їдуть своїми. Чорний теж...

Отець Сойка загинає два пальці.

— Сливка й Бойцун кооперативними...

— Для чого Бойцун?

— Як заступник, за Фелюка,— той відмовився, нездужає...

— Злякався, недуга, схрунів, пожалує він цього...

— Петро Поливаний спрягається з Грицишиним, а з ними Боднарук...

— Сім... Гнатко восьмий. Усі... А як ваші козаки, пане Гелето?

— Готові, отче дідичу, збройні, хе-хе!.. Мої й Микити Чорного,— не завстидають нас...

— Гаразд!.. А Поливаний ледве чи поїде,— Петриха, мабуть, розсипалася.

Переглядаються, наслухують хвилину... Сливка нахиляє до плеча голову й скубає м'якиш уха.

— Хіба би з Петрихою щось дуже зле... А так — поїде...

Отець Сойка — обраховуючи:

— Перевідаєтесь, Сливка... А якби затримався,— хто заступить?

— Здається, Безпалько Іван...

Гелета сопе:

— Вже краще Безпалько, як Поливаний...

Переглядаються, мовчать хвилину. Отець Сойка висовує бороду й кидає скоромовкою, понад голови:

— Що є властиво з Поливаним?

Ще помовкають... Сливка перехиляє обличчя й потирає пальцями м'якиш уха:

— Трохи задумується від торішнього літа... Але трудно щось витягнути,— мовчун... Поки що нічого певного...

Гелета — хрипло:

— Не з торішнього, братку, ані з позаторішнього... Ніколи він не був певний,— я то кажу.

Цвень здригається як уколений, висовується на ліктях наперед... Шугає поглядом з обличчя на обличчя, його очі — як звірки, що блимають загостреними зубками... Спиняється гарячо на отцю Сойці й говорить у бік Гелети, захлиплючись:

— Поливаний непевний?.. А хто ж тоді певний у цілій Клімівці?..

Гелета злісно:

— Сливка певний, я певний, ти, реєнтий, трошки... А в Поливаним — що таке бачиш?

Цвень злягає грудною кліткою на стіл і хватає лапчиво віддих... Говорить, кидає словами, як вуглинами:

— Січовий стрілець...

— Стара байка...

— Інвалід Галицької армії... ³¹⁷

— Наінвалідили!.. Пес того не їв би...

— Інтернований... ³¹⁸

— Дурне-е!..

— Паціфікований... ³¹⁹

— Отож-то!..

— Головна робота в селі на чіїх плечах? На Поливаного!..

— Отож, власне!..

Гелета розпирається в кріслі й згортає в жменю віхті вус. Киває чубком голови в бік Сливки:

— На скільки його рахують у селі?

— Рахунок короткий: три морги поля й те, що під хатою...

Гелета — хрипло...

— То є дід... Проста дорога до комуни!..

Отець Сойка шарпається в кріслі, аж зойкають пружини. Цвень скиглить у захопленні. Сливка перехилиє голову й потирає яблучко на шиї... Сойка відкидається на опертя і вдаряє долонями в поруччя.

— Поливаний має бути нині на зборах,— на вашу відповідальність, Сливка!..

— І буде, отче дідичу...

— На зборах обсадити його своїми людьми й не спускати очей,— то ваша річ, Гелето!..

— Зробиться, отче дідичу...

Натискаючи плечима на опертя, отець Сойка обводить усіх сірим поглядом і кидає рвучко губами:

— Гей, ви — моє ГПУ³²⁰. І... Щоби я не знав, кого маю головою в читальні?!.. А що ж я тоді знаю?!..

Гелета хрипить в бороду, паленіючи сухо на вилицях, Сливка всмоктує губи, Цвень скиглить млісно, стискаючи між колінами лапки... По хвилі вникає в тяжку мовчанку над столом гаряча шпилька його голосу:

— Вчора був на Горі Стельмах...

Тепер здригається отець Сойка як уколений, а Гелета злягає тяжко грудьми на стіл.

— Цвень! — Тепер про це щойно говориш?..

— Був пізнім вечером, коло десятої...

Гелета хрипить:

— Такий кусок для моїх хлопців!.. Ой Цвень, пізно говориш!..

— Говори, Цвень, говори!..

— Заїхав до Стаха Гуралія,— годі було підлізти...

— З Кального прибув?

— Кальнянськими, а їхав з Гаїв уже до міста...

— В Гаях тільки був чи даліше?

— Ще з суботи в дорозі... Об'їхав Великий і Малий Яглівець, Росохате, Долину, тут заночував і говорив з людьми з Ярків і Деренівки... В неділю був у Базарі, Слободі й Лисківцях, потім у Гаях і з Гаїв до Климівки...

— Готується комуна!..

— Говори, Цвень, говори: з чим їздив?

— Розвозив посвідки для нових членів філії й перемовляв з делегатами...

— Готується голота!..

— Мовчїть, Гелето,— Цвень, говори: як там Гора? — З Гори теж мають бути члени філії?

— П'ять членів філії й двох делегатів від читальні — і всі з тих «довбеньок»...

— Безштаньки на зборах філії,— гей!..

— Ото мій дорїбок, Гелето!

Отець Сойка підносить обї руки, як до «Вірую»³²¹, й викидає дзвінко з грудей:

— Від мене! червоні! — на зборах! Цвень! — а де ж твої очі, де уші?!.

— З яким лицем я стану перед зборами, чим похвалюся?!..

— Комуна! в Климівці! гей, ви — мое ГПУ,— вісім літ праці в селі, й якої праці — і все як у пропасть, як у багно!.. А що ж то діється на світі, гей, може, мені хто скаже?!.

...Перше розумне слово про комуна почув молодий Сойка від отця Льотті, директора одного з відділів римської «Пропаганди», одного з секретарів «Конгрегації для надзвичайних церковних справ»³²². Почув і зберігав те слово як від найкращого вчителя, як від друга, хоч і небезпечного в свій час друга...

Була рання весна 1917 року, третя римська весна молодого Сойки,— химерна якась, єдина, мабуть, у його молодечому досвіді, яку він пережив не по-сойківські і майже романтично...

Мав уже поза собою всі іспитові клопоти докінченого богослова. З м'якою, але неподатливою впертістю відбивався від усіх обов'язків надійного адепта католицької науки й, користаючи з лагідної опіки отців Картузів, прикритий добродійством сутани, блукав одинцем або в товаристві яснодухого брата Альберто по околицях Рима, по монастирях і підгірських парафїях, навідуючись до солодких пивниць гостинних господарів, натикаючись на гарячі погляди чорнооких гірянок, що овдовїли через війну, по самїтних дорогах носили свою незаспокоєну жагу...

Шостий уже місяць чекала на своє продовження робота сойчука в «Анналах святого Петра»...³²³ Й чекала надаремне,— про це міг би сказати ясноокий брат Альберто, хоч Сойка тільки посміхався, коли зайшла про це мова.

Мовчав і посміхався на всі приязні напїмнення отця д'Есте, й було стїльки веселої безпечності в його очах, що й на

довгастому лиці монсеньяора з'являлася вкінці та сама посмішка: однаково насичена, як у Сойки, й так само майже вщиплива...

В одному тільки сходився химерний сойчук з отцем д'Есте,— що незручно було робити перестанок у праці на викладі неспокійних думок Дунса Скотта й Вільяма Оккама, з погляду інтересів святої церкви незручно. Чи не виглядало це так, як би віддавалося останнє слово тим блискучим, але глибоко шкідливим виступам обох останніх речників великої схоластики? — Проти золотої мудрості янгольського доктора ³²⁴, Томи з Аквіна, зверталися в'їдливі аналізи блудних синів далекої півночі... ³²⁵ Чи не виглядало це так, якби молодий автор не знаходив у собі сили протиставитись руїнному впливові тих грішних аналіз?..

Отож було так справді: не знаходив в собі сили... ані потреби... Була це, либонь, одна з багатьох химерних суперечностей цього світу: що, пройшовши тисячолітню дорогу, досягнувши свого шпилья в схоластичній субтильності Томи з Аквіна, від тонкої схоластичної логіки прийняла християнська думка свій смертельний удар; що, вийшовши від перших гностиків, від їх гарячкового шукання за релігійним знанням, у кінці свого розвитку, устами широкодумного єпископа Миколи з Кузи ³²⁶ проголосила вона себе як «*Docta ignorantia*», як учена темінь, вершок релігійних шукань, але й смертельний упадок...

Чи мав молодий Сойка підносити її з тієї теміні?.. Не знаходив у собі на те сили... ані потреби...

І була це, либонь, ще одна з багатьох химерних суперечностей цього світу:

що на руїнах християнської систематики, релігійної думки взагалі постала в молодого Сойки міцна позитивна релігія, прозора й холодно обрахована, плідна й завершена, недоступна й невідома ні одному з дотеперішніх Сойків;

бо, нирнувши в мрячні глибини релігійної думки й в мрячніші за них, страхітні містичні нетрі людських вірувань, виринув із них Сойка, повний релігійної ситості, ясної вдоволеної певності, що наповняла його вщерть і проглядала тепер у його сірих очах, у цілій його постаті й поведінці...

Спитав якось у розмові отець д'Есте:

— Що поробляєте, коханий?.. Стільки ясного вдоволення бачу в ваших очах, чим наповняєте свої теперішні дні?

Сойка відповів просто:

— Плаваю в бозі...

І не було ніякої містики в його словах, ніякої символіки... Була в них жива, [майже матеріальна правда: плавав у бозі!..

Такий був реальний зміст його теперішніх настроїв, такий глум до його мандрівок по святих горбах Рима: в березневому сонці, що було наче продовженням його настроїв, у липкій весняній зелені, що наче виприскувала з його ситості, з м'якого вдоволення, що виповняло його по вінця його вій...

Був ситий богом, так, це відчував... Бог був для нього як земля, якої м'якість уловлював спокійним дотиком своєї стопи; як повітря, що приносило йому ситі запахи далеких ланів; як води, що бухнявіли глухо після теплих весняних злив... Ту землю обробляли плугами, й вона звертала насіння сам-тридцять (Сойкам звертала, ні?); повітрям на-снажували кров і розпалювали її жадобою, сойківською жадобою, що не знала ситі, ні заспокоєння; а водами наповнювали лотоки, що трясли тисячними ковшами й відкидали тисячні мірчуки,— в чії засіки? — в сойківські, очевидно, розбухлі, як ті води, й як вони заграбліві...

Бог був для молодого Сойки живою реальністю: як урожай сам-тридцять, як мірчуки, як ненаситна жадоба врожаїв і мірчуків... Простягав руку, як пливак, і знаходив його під своєю долонею,— так це власне відчував... І якої треба було сліпоти, щоби не добачувати його існування], якої сліпої задириливості, щоб заперечувати божу силу!..

...Був один з перших тижнів великого посту,— молодий Сойка вертав з братом Альберто від «Святого Петра в Монторіо»³²⁷, з Янікульського горба³²⁸, вниз Трастевере³²⁹. Ще мав у собі м'який шум водопадів сріблитої Аква Паола³³⁰, в очах потахали йому замкнуті горами обрії святого міста. Здовж Тібру внизу підносилися вже жовті сумерки, і в кінцях Сікстинського моста³³¹ запалювалися бліді ліхтарі... Десь із набережжя праворуч зближався тягучий спів літаній і згодом висунулось з-поміж кам'яниць лінине чоло процесії й увіткнулося хрестом у стару каплицю над берегом. Ціла невелика площа над Тібром задвигтіла від юрби молільників, що, спливаючи з вулиць, зі свічками в руках розповзалися рідкою масою здовж набережної. Перед освітленим престолом каплиці з'явився духівник у ризах і почав нову літанію, а юрба підхопила молитовні слова й розвела їх у млісну мелодію, що тягнулась між хоругвами. Два інші духівники, в чорних рясах, із тацями в руках пробіралися між юрбою й, приспівуючи разом з нею, просили мідяків «для терп'яскої мадонни в каплиці»...

Був саме час фабричного фаярнату,— перекликалися ще спізнені гудки по той бік Тібру. Від Сікстинського моста надходили гуртки робітників, що, перетинаючи розмолену товпу, щезали в вуличках Трастевере; перемовлялися між

собою, несучи перші відгуки неспокоїв, що будилися в робітничих кварталах, обмінювалися жартами, стурбованими, як їх хода... Надійшов від моста гурток молодих вантажників й вігнався, як п'ястук, у середину процесії. Захиталася в тому місці юрба, сколотилася літанія; злісні оклики вривалися в слова молитви... Розгорнувши товпу, пропхався наперед духівник із тацею й зайшов вантажникам дорогу.

— Назад, гільтяї! Шапки геть перед мадонною!..

Але вже його окружили щокасті обличчя й загулюкали різноголосно:

--- Тю, тю, годованцю!.. віддай зібрані п'ятачки,— віддай п'ятачки вдовам!..

І хтось ударив тацку з-під дна, й мідяки полетіли вгору понад голови молільників.

Хвиля збентеження покотилася юрбою вверх площі й вернулася назад, і тоді здавлена гнівом товпа наперла грудьми на молодих зухвальців.

Даремний був усякий спротив,— тягар самої безвладності товпи стинав робітників з ніг і серед криків і літанії зносив їх з набережної в бік моста... І, коли вже бурхливе чоло маси втискалося в причілок моста, з гущі людських голів вихопився вгору молодий вантажник і вскочив на кам'яну бар'єру. Морякував колісь, очевидьки, рештки матроської блузи вкривали широкі плечі, а гранчасте обличчя полискувало ще смаглістю морських вітрів. Рубнув широко рукою над головами юрби й кинув понад її гнівні вибухи своїм моряцьким криком.

— Жінки! Матері! Сестри!..

Мав перед собою цілу площу облич, жіночих здебільша, з надтібрянських убогих дільниць, обличчя дрібних крамарок, прислуг і ремісницьких жінок. І ціляв у них своїм криком, як у своїх.

— Жінки! Матері! Сестри! Чого ж ви самі під тими хоругвами,— де ж ваші сини, брати й чоловіки?.. Де, скажіть!.. В альпійських дебрах ваші сини,— розсівають свої білі кості, в болотах Піави ваші брати,— топлять свої голови...³³² Посилають їх на смерть пани-буржуї, а благословлять оті годованці в рясх, на смерть благословлять, а вас на нужду, на сирітство, на вдівство... Гей, жінки, відчиніть уже раз очі, скиньте свою сліпоту, плюньте на те попівське шахрайство й розітріть у поросі!..

— Бог розітре тебе в порошок, негіднику,— диявол говорить твоїми устами, й чути вже тебе смолою пекла!..

Йшли ті слова від престолу в каплиці, і в той бік звернувся цілим тулубом гарячий моряк:

— Брехня твій бог, чорноризнику, як і ціле твоє ремесло...
Отам на таці твій бог, між удовиними п'ятачками, між подачками бідаків, ошукуваних жорстоко, — там він, чи ні?..

Й вантажник підняв обі руки, як би рухом надіявся виврати бурхливе притакнення з нутра юрби... Але нагальний зрив обурення був відповіддю товпи на моряцькі слова. Тисяча здавлених п'ястуків протягнулося вгору, націлюючись у груди робітника... Захиталися старі хоругви, як вихоплені з коріння, й серед зойкоту, й крику, й млісного затягання літаній рушила юрба вперед, на відкритий причілок мосту... Сунула вниз, як обірвана стіна Янікульського горба, як осліплене гнівом живло, нестримне, жорстоке, поривисте...

І це був бог, — Сойка це бачив.

У збитій масі легенів, що рвалися від ошалілого крику, в потопі очей, що виступали з орбіт, налитих кров'ю, в лісі скарлючених рук, що тягнулися до горлянок: — там був бог...

І в тому, як подалося на боки гірло причілка й захрумтіли кам'яні бар'єри, як тонкі кості під напором кам'яної гори: — там був бог...

І в сухому дуднінні мосту під кованими копитами, і в блиску жандармських шабель, що збраталися з хоругвами, — шабель, піднятих над головами вантажників: — там був бог, — Сойка це бачив...

Близький був, як земля, як вода, як запалене повітря, — вистало протягнути руки, щоб почути його під своїми долонями... І якої треба було сліпоти, щоб не завважати його реальності, якої божевільної задирливості, щоб заперечувати його страшну силу!..

Чи давно був той час, коли він сам, сойчук, шукав його матеріальних проявів у зовнішньому світі, жагуче шукав, по-сойківськи?.. Коли бунтувався згїрдливо проти всіх блудних кіл, якими старалися доказати бога його розумові, проти отруйних трясовин містики, якими бажали зблизити бога його крові?.. Тепер знаходив його, не шукаючи, на всіх стежках, що ними бродила його думка: в шкіряній колибі якутського шамана, як і в золотому престолі святого Петра з Ватикану; в різьбленому природженні бога Шіви³³³, як і в анджелівському образі творця всіх віків³³⁴; у мрячному заклинанні сільського знахаря і в величній великоденній літургії в соборі святого Петра; всюди вибухала для нього одна й та сама божа сила, темна, як ніч, і як ніч, догідна для здобутків. Глибоким і темним корінням уросла в людську масу, була вона, як та маса, рухлива й тяжка, змінна й збережлива, посушлива й плідна, тисячоформна й на тисячу ладів золотодайна...

Чи давно був той час, коли він сам, Сойчук, блукав з отцем д'Есте по святих храмах Рима й даремне шукав у них першого

заспокоєння своєї сойківської жаги?.. Тепер знаходив у них ситній спокій, тепер були вони для нього знерухомілими тілами живого бога, кам'яними обличчями, в яких шукала собі вияву жива божа сила. І так оглядав бога в тяжкій будуарній пишності єзуїтського храму Ісуса³³⁵ й у суворих луках «Святої Марії Народу»; віддихав богом, як повітрям, між колюнами «Святої Марії від Янголів», що зберігала ще в собі теплі запахи Діоклетіанових купалень; кормився його тілесною красою у величному білому кораблі Іоанна Латеранського і в голих іонійських колюнах «Марії Великої»; знаходив його в суворих постатях твердих візантійських дівниць з безплідно обвислими грудьми і в гарячій змисловості «Святої Терези» Берніні³³⁶, що «висохла від полуміні й плачу, виглядаючи свого коханця»...³³⁷

Цілими годинами снувався по музеях — складницях людських вірувань³³⁸ — і ставав перед пам'ятками погаслих релігій, як би вони були уривками його власного бога (були прецінь, ні?)... Молодий фавн вихилявся перед ним у п'яному танці, потрясаючи виноградним листям у волоссі³³⁹; семигруда богиня землі посміхалася млісно, торкаючи очима вершки своїх грудей³⁴⁰; Аполлон, бог струнконогий, привозив на землю золотий день у колісниці³⁴¹, як і страхітний китайський божок, перед яким утікала ніч з-під рижових долин... І були боги-фараони³⁴², «добрі, великі боги, сини сонця», від людей небесно відгороджені; і були римські боги-цезарі³⁴³, сини землі, людські й божеськи нелюдяні: між їми великий Август — митець у справах неба, холодний рахівник з химерними устами дівкака³⁴⁴; й змисловий божок Антоній, ласун на жінок і вино, невмілий коханець Клеопатри³⁴⁵; й жорстокий Тіберій, відлюдок із Капрей³⁴⁶, що наповнював жахом літа свого володіння; й недоумний Клавдій, якого обожила жінка, вгостивши стравою з отруйних грибів³⁴⁷; і солодкий митець у злочинах Нерон, і холодний Веспасіан, що ввійшов на Олімп, жартома посміхаючись³⁴⁸; і сумовитий мудрець Аврелій³⁴⁹; і нелюдський Каракалла, братовбивець з головою хижака³⁵⁰; й Тит — «любов людського роду»³⁵¹; й «більший за Юпітера» Калігула, що велів поклонятися своїому коневі, піднесеному між богів...³⁵²

Валерій Максим³⁵³ говорив про свій час:

... Інших богів ми тільки чули, а тих бачимо, в інших ми тільки вірили, а тих зробили...

І це Сойці подобалося: — власне, «зробили»... Не тільки тих, інших теж... І з гарячою пожадливістю, що тут же насичувалась, углиблювся він у ті далекі часи, в чудні дні упадку старинного світу, коли людська гушта була плідна на богів, як плідний ґрунт, підбитий перегноем; коли легко, як на ви-

грашку, обожувались: цезарі й їх піддані, приятелі [й великі вороги, святі й злочинці, вільні й невільники, реальні люди й гарячі мрії про невідомих людей, бажаних серцю... Як би травлена процесом загнивання, в гарячкових привидах, шукала людська маса успокоєння своїх надій, як би помноженням небесних сил сподівалася спинитися над берегом своєї загибелі...

Цілими годинами просиджував сойчук у весняному сонці на ступнях звітрілого Колізея. Напарене півднем повітря тремтіло над Кам'яною заглибиною, від зіпрілого зілля збігали солодкі запахи, п'яніла легко голова. Розтоплювалася уява, й ціла велетенська заглибина наповнювалася, рябим кишінням голів і плечей, вінків і тонких зачісок, і м'який гомін співної римської маси стояв над неоглядними берегами велетня-цирку. Внизу, на жовтій арені, снувалися чорношкірі невільники, засипаючи піском гарячі п'ятна крові, що парували ще крізь пісок. А згодом з підземної брами просто цезаревої ложі вигнали на арену гурток убогих обідранців, жінок, і мужчин, і дітей при жінках, що горнулися на ході до старця з білою головою. Спинилися серед піскової долинки, жмутком...] *

...Іноді заходила в нього про це розмова з братом Альберто,— ішли так стежками здовж Апієвої дороги, кошлата зелень диміла вже довкола них м'яким смерканням, Альберто наглив поспішатися, а Сойка приставав і звертався обличчям у глиб Кампанії ³⁵⁴.

— Дай ще подихати рівниною,— вона ж нам нічого не коштує...

І, ховаючи за тим жартом свої почуття, дихав на правду рівниною, як би вона була повітрям його легенів. І не було в тому якогось сентименту: мав просто в крові широку рівнину,— полога подільська даль найкраще насичувала його заборчі сойківські інстинкти... В одному кроці ловив тут усі можливі напрямки свого ходу, знаходив широкі імпульси в самому ступанні по пологому ґрунті... Збивався хвилинами з доріжки й запускався в кошлату цілину,— сухе торішне бадилля вдаряло його в груди, а в ногах вогчіла вже молода весняна зелень. Здавалося йому, що пройде пару ступнів — і розійдеться сухе бадилля на боки, й відкриється перед очима стрімкий подільський яр, вийне в обличчя водяною вогкістю й зашумить десь потоками, гладко й пінисто...

* Тут втрачено 88—120 сторінки рукописної та 216—228 сторінки машинописної редакції повісті.— *Ред.*

І Сойка відмахувався ліниво від Альбертового накликування («Дай ще подихати, Альберто»...) й, минаючи кам'яні склепіння Клавдієвого водоводу³⁵⁵, йшов поглядом у синю даль, що диміла вже м'якими сумерками. Вдихав її як зголубіле повітря, а коли натикався очима на сивий хребет Албанських гір, щось підносилося в його нутрі, як хвиля, кинута розгоном на стрімке. Тоді він відхоплювався від тої далі, як від прив'язі, й, повернувши на стежку, перегонив брата Альберто; говорив на ході, не обертаючись:

— Манить мене вже моя далека Кампанія, моє Поділля...

Альберто похитував головою.

— Не так це легко, Михайле...

— Що маєш на думці?

— Не так легко з Рима, як у Рим...

Але молодий сойчук потрясав головою й посміхався тонкогубо:

— Сойка є Сойка, брате Альберто! Нема такої сили на землі, щоб його затримала...

...Була власне половина березня,— було пізнє, передвечір-не вже пообіддя, на далекій півночі копулився освітлено семиверхий Рим, і в тому напрямку йшов молодий Сойка, самотний на той час серед рів... *

...при вході. Отець д'Есте обійняв поглядом далекий Рим і заговорив по хвилі, а голос його вагався між легкою меланхолією й стриманим оживленням.

— Як дуже виріс з того часу світ й як збільшилося Христове стадо! Але химерна й трудна зробилася людська душа й глибоко ускладнилися дороги, якими мало б прийти боже царство на землю... А проте воно йде, наближається,— й хто зна, чи не в тяжких допустах наших днів з'являються нам його перші провісники...

Отець д'Есте поклав руку на плече Сойки й звернув на нього свої довгасті очі.

— Певне, й ваші думки кружляють довкола випадків останніх днів — і як же би інакше?

— Яких саме випадків, отче професоре?

— Російських революційних подій — найважливішої, коли не милося, події нинішніх днів... Що думаєте про них, мій друже?..

Сойка посміхнувся трохи ніяково:

— Не думаю нічого або майже не думаю...

Отець д'Есте відмахнувся обома руками:

— Не повірю, аж ніяк не повірю!..

* Втрачено 8 сторінок машинопису.— Ред.

Дивився в обличчя Сойки, відкинувши голову, перечив гаряче всіма рухами свого тіла... А проте це була правда: Сойка не думав дотепер про російську революцію або майже не думав... Чи був це наслідок релігійної ситості, що виповнювала його вщерть і знечулювала на все інше, в чому не міг плавати, як у бозі?.. А може, не знаходив іще, не вспів знайти живого місця заціпу між революцією й одиноко для нього важною, одиноко живучою долею сойківщини?.. І, може, не зворушували його, не існували для нього великі події дня, коли не здавались великі в обличчі матеріальних задумів сойківщини?.. Як це було з війною: потрясала вона всіма землями й народами, що кидалися в ній як у перелогах. До найдальших кутків землі доходив її отруйний віддих і спалював легені дітей і старців. Наповнював притулки божевільних. Лягав на порогах осель шматками скривавленого тіла, рештками міцних вояцьких тіл, і тоді з відкритих дверей хатин ішов жахливий крик, що гонив смерть і смерть накликував... А Сойка? — Чим була війна для молодого Сойки? Прийшла, як стрімка хвиля, що підняла його на своєму хребті і м'яко понесла й опустила в далекім Римі, м'яко й безболісно (безплатно теж): у Римі, майстерні живого бога, де наймолодший сойчук мав шукати відповідей,— за батька, Сухого Яцка, за себе й братів, за всіх минулих і майбутніх Сойків...

Хвилювався один час, по-своєму: злісно й поривисто, коли рідні Калдуби з околицею знайшлися в вогні бойових ліній, — кидався й обурювався за всіх Сойків... Але згодом далекою довкільною дорогою наспіла відомість від брата Миколи: що живі всі й здорові й нема причин до особливого неспокою: «Мама господарюють на Мар'янівщині, а я у Калдубах, не зле господарюєм, усього доброго...» В колишніх Мар'янових словах уміщався весь короткий глузд тієї вістки: «На всьому можна заробити,— на війні теж»...

І ще згодом, і дальшою, теж довкільною дорогою надійшла вісточка від самого Мар'яна:

Від вересня п'ятнадцятого року перебував він техніком на дерев'яних промислах у Сибіру, в заведеннях братів Тухлових, на північ від Тобольська, на межі вічної тайги. На промислах працювало біля п'яти тисяч робітників, які продукували все: від корабельних мачтів до сірників і дрібних дитячих забавок...

«Не прийшло б тобі до голови, які є різні способи витягання капіталу з сухого дерева: — це є щось для нас, я вже бачу... Так собі думав: чи не на те перекинула мене сюди та війна, щоб підівчити мене в тих штучках?.. А може, для того тільки й вибухнула війна, — як ти думаєш?..»

Молодий сойчук реготав з повних грудей, ударяючи долонею в лист на столі... — Так власне думав, — для того тільки й вибухнула: щоб одного Сойку закинути в далеку сибірську тайгу, а другого — на теплий римський південь, м'яко й безболісно кинути (безплатно теж)... Щоб одного з них зробити знатоком у промисловому витисканні капіталу, а другого — митцем у справах бога, — для того, власне, вибухнула!.. (Бог і капітал — два бігуни, довкола яких кружляла сойківська земля, згортаючи на рівнику рясні прибутки, — бог і капітал!..)

Це війна...

А революція?..

Сойка посміхався трохи ніяково, але в кутках його очей збиралися вже дрижкі забавні ризики. Говорив ніби до себе:

— П'ять літ минуло від мого останнього зіткнення з революцією...

Сидів я при натуральному столі, відповідав на питання з новітньої історії... Вчителем цього предмету був у нас старий радикал — суспільник, що любив допикати паничам своїми питаннями... Мав мене, панича, останній раз у своїх руках, приділив мене до народного трибуналу французької революції, велів післати на гільйотину королівські голови Людвіка Капета й Антоніни...³⁵⁶

— Вдоволили ви свого вчителя, як звичайно?..

Сойка засміявся:

— Так, отче професоре, не таю гріха: виконав своє завдання з усіма подробицями, але й безкровно: старий радикал міг бути задоволений, я теж...

Оба сміялися однодушно, отець д'Есте положив руки на плече Сойки, пригорнув його до себе.

— О свята молодосте! Який прудкий і легкий твій сміх і як солодко могли його поділити з тобою!.. І мати право подіяти, — мати право, — це головне!..

Йшли тепер обіч себе вузькою стежкою, притикаючись раменами, дивилися на далекий Рим, що горів уже верхами в червоному заході. Отець д'Есте говорив оживлено, а в його словах, як у далеких обрях, в обличчі святого міста відчинялися ті вигляди, що давали йому право до радості, не до смутку, — до надій, не до мрячної безнадійності...

— Революція? Очевидьки, в кожній революції знайдемо елементи, що дають підстави до побоювань: розбурхані пристрасті мас, що шукають собі нагального заспокоєння; злоба партійників, що розпалюють усе найнижче в тих пристрастях і звертають їх проти освячених норм суспільного життя й моралі, і нерозумний бунт проти земних терпінь, і ненависть до тих терпінь, жадоба задоволення й насичення вже тут, на

землі, в дочасному житті, — все це складові елементи революційних випадків, — є в них дещо неспокійне для нас, дещо загрозливе для завдань святої церкви на землі, для непорушних основ суспільного порядку й послуху...

А проте чи не буває, власне, іноді так, що страшний землетрус закидає старі й безплідні вже ґрунти й відкриває неторкані землі, які дають поживу для невиданої буйної й благословенної рости́нності? — Чи не на звалищах виростає іноді нове життя, що своєю силою й повнотою не вміщалося би в старих границях?..

— Так у зовнішніх суперечностях цього світу здійснюється єдиний і несуперечливий у собі глузд життя, в якому об'являється нам одвічна й незмінна воля творця, єдиний і несуперечливий у собі, найдосконаліший намір божого провидіння...

— І в революції здійснюється?

— А що, коханий?.. Чи одну революцію має за собою людство й чи не підносилося по кожній: з нетрів хаосу й злочину до ладу й морального відновлення, з дна розпачі зближення до бога й його святої правди?..

Ось наспівають до нас перші вістки про захитання схизматичької церкви в вогні російської революції, про те, що революційна маса відноситься з великою ненавистю до представників російського духівництва, що жандарм і піп — найбільш погорджувані особи поваленого режиму, найбільш зненавиджені!.. («Жандарм і піп — одна недуга».) — Жандарм і духівник! — яке божевільне зіставлення осіб і функцій! Скільки жахливої ненависті мусило зібратися в серцях тієї маси, щоб із них могла вибухнути така образа!..

— Чи не була вона оправдана, отче професоре?

— Не легко цьому притакнути, мій друже, а проте так воно в великій мірі було... Занадто часто ставила себе російська церква в положення покірнього органу царського режиму, занадто явно й грубо сповняла його волю, щоб оминула її тепер розпалена ненависть мас!.. А революційна ненависть мас має свої права, вона кормиться революцією, як і революція нею, — вона плідна й заграблива й любить жадно охоплювати щораз нові простори, побільшувати свої об'єкти, нестримно їх помножувати!.. І чи не можна очікувати, мій друже, що й ненависть російських мас до їх духівництва буде жадна й заграблива, що вона пошириться з осередків революції на далекі провінції і пройде, як пожар, по безмежних просторах Російської держави і винищить із них схизматичьку недугу, випалить цей образ згрішення й блуду в вірі, як випалюється зло злістю й пекельний блуд вогнем пекла.

— І постане в них релігійна пустка?

— Ні, любий, досвід минулого навчає нас, що маса боїть-ся релігійної пустки, вона скоро затужить за новою церквою, новою системою віри, що була би системою її надій і прагнень і оправдувала би її терпіння на землі, давала би їм глибокий глузд і святе призначення... А хто ж більше приготований до оправдання тих терпінь, як свята католицька церква, хто більше покликаний до заспокоєння тих надій, на просторах російської держави, як столиця святого Петра, як свята воля Рима?..

...Минули саме групку старих крислатих оливок, підбитих шипшиною, і спинилися на опуклості кам'яної дороги. За-чиналася тут легка похильність, у бік Тібру видніли вже дале-кі передмістя Рима. Отець д'Есте спинив коляску, й за хвилю сиділи вже в її затишному нутрі й колихалися м'яко за рухом коліс... Сиділи плече об плече, отець д'Есте тримав холодні пальці сойчука в своїй долоні; відхилився на м'яке опертя й, примкнувши очі, хитав мрійливо головою.

— Уявляєте собі, коханий: захопити цілий великий схід Європи, простягнути могутнє рам'я понад Урал, у глиб Азії, ген — аж по край Далекого Сходу, до берегів Тихого океану, обгорнути ним усі азійські народи!.. і все те під святу церкву апостола Петра, під одну керму і волю! щоб один пастир! і одне стадо! («один бог на землі!»)... чи уявляєте собі, коханий?..

Чи уявляв собі?.. Уявляв, очевидно... І хто ж міг би це краще зробити, як він, сойчук, міцне насіння сойківських окупантів, сам ненаситний заборливець, нащадок буйної легенди сойківщини, діда Петра — сажневі плечі («бог Са-ваоф, що світи вгортає в своє посідання»): — схід Європи Урал — береги Тихого океану — муравник народів унутрі Азії,— бачив це, обгортав уявленою жадобою, захоплював, як би то були лани, що виглядали сойківського заграбливця, як долини, що манили запахами шафранових сін, як річки, що го-нили турбінами — не на чиї,— на сойківські ненаситні засіки...

Сиділи так, відкинувшись на опертя, плече об плече, рука в руку, погойдувались за рухом коліс з опущеними очима... Отець д'Есте говорив з перестанками, як би при-слухався до своїх думок, а в словах його, як у далеких обрїях, відчинялися аспекти, що давали право на радості, не до смут-ку, до надій, не до мрячної безнадійності...

— Далекий це, на сотки літ обрахований процес, але шлях до нього відкритий,— відкритий прецінь, ні?.. І приймим навіть, що він спиниться у перших віках на межах Російської держави, на російських народах: сто шістьдесят мільйонів нових вірних! Чи не вистачило б це, щоб від перспективи того здобутку п'яніло серце вірного сина церкви?..

І коли б тільки до цього обмежилася в своїх наслідках російська революція, чи не належало б вітати її, належало б викликати революцію, а наші нащадки залічили б її до найбільших подій світу?..

— Сто шістдесят мільйонів нових вірних?! Чи відчуваєте, коханий, тягар тієї маси, всю її історичну вагу для долі світу?..

Чи відчував?..

Підняв круглі повіки, посміхався в стелю коляски.

...Відчував, очевидно... І хто ж міг би це краще вчинити, як він, сойчук, що пізнав живого бога, що плавав у ньому, як у морі, що мріяв уже про механіку живого бога, з формулами виміру й орудування божою силою, як орудується розгоном гірського водопаду, як напруженням електричної снаги!.. Сто шістдесят мільйонів нових вірних!.. Як сто мільйонів нових механічних сил!.. Як сто мільйонів вольтів!.. Проби! — то була сила! На стільки мало зрости тіло живого бога, на стільки збільшитися його потуга!.. Мій боже! Був прецінь Сойкою, волів мати до діла з силою, що росте, не що маліє, — за себе, за братів, за всіх майбутніх і минулих Сойків волів мати до діла з богом, що росте, не що падає, що здобуває, не втрачає!..

Уявляв — очевидно!.. Дивився в стелю коляски закругленими очима, похитувався за плавким рухом коліс і слідив за своїми думками, що виринали й потахали, як жмутки блискавок, і освітлювали йому на мить незміряні перспективи, й знову вдаряли в лице темінню, як тяжким подихом ночі...

Рим — це сила, це досвід віків, якому ніхто не протиставить рівного!.. Тисячами доріг проникатиме він у сколихнуті російські простори, нестримний, підступний, жадний, непохитно спрямований на свою ціль: сто мільйонів нових вірних, — це одна ціль, ближча, а дальша — потужне рам'я понад Уралом, до границь Далекого Сходу, до берегів Тихого океану, в муравник азійських народів, не азійських, усіх, — усіх під одну волю Рима, щоб — один пастир — і одне стадо — один бог на землі! — Далека, далека дорога, але відкрита, ніхто не заперечить, що відкрита, — це так!..

Але й те сказав чорноокий монсеньйор: що масова ненависть має свої права, що вона жадна й заграблива й любить поширюватись на нові об'єкти; і що кормиться вона революцією, як революція нею, й як вона, йде тисячними дорогами, не дорогами, — незміряними просторами, як степовий пожар... І хто може його впевнити, що не станеться таке: що підхопить вона, як своє те божевільне гасло: «Жандарм і піп — одна недуга!» — і підійме його, як полум'яне знам'я, й перенесе пожаром на інші вірування, на справи бога

взагалі... І що вросте та божевільна формула в кров людських мас, як сама революція, й розкинеться з нею, як пожар, і вибухатиме з людських сердець ошалілим криком:

— Жандарм і піп — одна недуга!..

— Жандарм, і піп, і бог — одна недуга!..

Сто шістдесят мільйонів ошалілих людських сердець:

— Жандарм, і піп, і бог — одна недуга!..

Далека, далека дорога, але відкрита,— хто запевнить його, що не відкрита?..

...Сідало вже сонце за Янікульським горбом, його прозора червінь стелилася владно над долинами здовж Аппієвої дороги³⁵⁷. Червоною плахтою вникало воно в замкнуте нутро коляски й лягало на обгорнуті рясами коліна обох богословів... Отець д'Есте погладжував холодні пальці сойчука, а Сойка мовчав і слухав... Жмутками блискавок вибухали в ньому палючі висновки з думок і з дійсності (західне сонце всякало в чіхраті горби Рима, як розріджена кров), а коли блискавки потахали, вкидаючи його в глибоку темінь ночі, з челюстей тієї ночі підносився, як повінь, ростучий гомін революційної маси, розбухав божевільний крик, що грозив загибеллю: церквам, богам і Сойкам,— такеж Сойкам! — Сойкам теж!..

...Так через революцію відчув Сойка вперше можливу смерть богів... І через смерть богів відчув уперше революцію...

...При кінці квітня отримав Сойка від отця д'Есте дрібну записку, якою монсеньйор запрошував його до себе на завтрашній день,— «на коротку, але важну для його особи розмову».

Розмова була недовга, а щодо важності її,— чи мав Сойка про неї думати на підставі чудної поведінки отця д'Есте?.. Вперше за ціле їх знайомство прийняв його монсеньйор стримано й майже холодно; німим рухом руки просив його сідати по той бік стола; сказав по хвилі:

— Бажає вас бачити прелат Льотті.

— Прелат Льотті?..

Сойка підняв луковаті брови, впираючись очима в обличчя д'Есте, але монсеньйор не зм'якшив своєї поведінки. Проговорив згодом, поспішаючись:

— Явитись належить сьогодні, о п'ятій, в будинку «Пропаганди»,— вхід із вулиці ді Каполе³⁵⁸; зголосившись наперед у отця дежурного.

І вже як Сойка прощався, провів його очима до дверей і сказав з деякою теплотою в голосі:

— Одна приятна вам порада до цих відвідин: не відмовляється в нічому отцю Льотті,— немає в Римі такого

духівника — й не тільки в Римі — щоб у чому-будь відмовив отцю Льотті... Та й прийміть це запрошення як позитивне відзначення для своєї особи, не кожному воно дається в ваших молодих літах...

...Прелат Льотті?..

...«Пропаганда»?..

Ціле передобіддя провів Сойка в щімкому напруженні (не терпів практичної непевності,— кидався внутрішньо, як хижак у клітці), а з обіду сидів у його малій келійці брат Альберто й говорив упівголос:

— Це ніби другий Ватікан,— «Пропаганда»,— тільки має вона в своїй владі багато більше країв і народів... Говорять тут про червоного папу (не я говорю,— інші), то, власне, він, префект святої конгрегації для пропаганди віри...

Тридцятьох кардиналів і двох прелатів, яких іменує папа на ціле життя, становлять склад конгрегації. Під її проводом працюють у Римі сотки урядовців у рясах, тисячі злучників снуються між Римом і провінціями, десятки тисяч місіонерів перемірюють усю землю, пробиваючись у найдальші нетрі й пустарі. Довбають там серця найменших дітей божих, наївних поган і дикунців, щоб зробити з них зняряддя, послушне для христової правди і для влади Рима...

Як працюють? — О, не багато з того, як працюють, доходить до людського відома. Трудяться в тайні, як велів Христос, як ті підземні потоки, що жолоблять землю в темноті й невідомості й тільки іноді пробиваються назверх, виявляючи свою прудкість і силу...

Змінні є умовини праці, як змінні звичаї й племена, серед яких працюють. У нетрях Африки вчать туземців будувати дімки, й засівати поля, й розказують легенди про Христа, що «вмер на хресті за дітей негрів, а голова його обвисла, як тяжкий колос».

Індійським брамінам, що ставлять високо шляхетність уродження, говорять про Христа як про Давидового сина, з племені королів, брамінів над брамінами.

Китайську замкнутість перемагають останніми здобутками знання й практичними вміlostями,— в неспокійній Японії слідять за боротьбою партій і, стаючи в слухний час на бік сильнішого, знаходять у ньому опіку й оборону своєї апостольської місії...

Таке в них розумне правило: не вагатися в доборі способів до обставин, а передовсім дбати за прихильність наставників і володарів, бо немає коротшої дороги до сердець і скарбниць вірних, як через слово наставника...

Сойка спинив, питаючи:

— Хто такий прелат Льотті?

Альберто підвівся з сидіння, а його ясні очі затрималися чуйно на лиці Сойки.

— Чого про це питаєш, Михайле?

А коли почув про недалеку візиту Сойки в будинку «Пропаганди», присів знову на стільці й узяв руки приятеля в свої долоні.

— Вже надоїв тобі, бачу, той милий спокій, що його ми зазнали з тобою в недокучливій приязні... Чи знайшов ти щось шляхетніше й гідніше уваги, як спокійне оглядання людей і старих пам'ятників, або тонкий смак вина отця Амбросія?

Але, завваживши нетерпеливість у очах Сойки, Альберто нахилився до нього й заговорив ласкаво, як би хотів огорнути його теплотою свого голосу:

— Послухай мене, Михайле... Мріяв і я колись про апостольську діяльність у далеких краях і готовився до посвяти для найменших в грісі, несвідомих дітей божих. Але багато всяких завдань належить до місійної праці в чужині, й не кожний знаходить у собі конечну зважливість для них і силу... Не все те миле богові, що dokonується в ім'я боже,— оце та невеличка мудрість, якою завершилися мої мрії про місійне апостольство... Припускав я, що ти відчуєш тиху резигнацію мого серця, й притакнеш їй, і приймеш висліди мого скромного досвіду...

Сойка похитав головою,— нетерп'який, майже злий усміх спалахнув і погас на його смаглому лиці:

— Чи аж така є небезпека,— що боїшся за мене, Альберто?

І, спиняючи своїм поглядом хиткі очі Альберта, перепитав удруге *:

І був у ньому цілий отець Льотті, веселий прелат Льотті взагалі... Невеличке, дрібне, зібгане в м'який п'ястучок, втискалося воно під велетенську горбовину чашки, під жовте її склепіння, що, розпихаючись на боки вперто й упевнено,— круглими опуклостями обіймало рухливу м'якість лица... Було щось діввацьки живе в тій дрібній фізіономії: в її невпинній рухливості, в змінній лінії м'яких губ, в блідих банькуватих очах, що, випихаючись з орбіт, у своїй жадності оглядання ледве затримувалися на краю лоба.

Ні сліду волосинки не було на горбуватій опуклості чашки,— була вона виточена як у слоновій кості й повна світляних блисків, що осідали на ній з цілого оточення. Вся рухлива м'якість була напоєна тими блисками: вони вникали

* Втрачено одну сторінку машинопису.— *Ред.*

в неї з повітря, як у губку, й тремтіли в її глибині, за леда дотиком готові бризнути дзвінким сміхом веселості...

...Чи давно минула хвилина, коли Сойка йшов горі вулицею Дук Мачелі ³⁵⁹, повний сторожкого напруження й майже ворожої чуйності?.. Тяжкий весняний вітер гудів понад кривлями з теплого півдня, вривався тугими клубами в глибину вулиць і, налітаючи хижо на груди, збивав прохожих з ніг... Сойка ставляв широкі кроки, нахилиючись уперед, хватав у легені летючі удари вітру й наливався їх щімкою тугістю, готовлячись до бою... Мав лоскітну готовність у всьому тілі, роздуті клуби вітру падали йому на ноги, а він перетинав їх упертим рухом колін і посміхався недобре...

— Сойка є Сойка, нема такої сили на землі...

...За хвилю перед п'ятою повернув на вулицю ді Каполе й увійшов у двері сірого будинку «Пропаганди». З-за бар'єрки пішов йому назустріч молодий монах у сірому, й Сойка сказав йому на ході:

— До отця Льотті.

Монах кивнув головою й пішов мовчки поперед нього. Піднялися вузькими сходами на поверх, переміряли довгий коридор у блідому освітленні.

Сойка ступав широко, вдивляючись у тяжкі складки монахового габіту, посміхався недобре...

Сойка є Сойка,— немає такої сили...

...І оце — неповних дві хвилини — мав перед собою обличчя отця Льотті, а вже пульсувало воно в його думках і крізь ціпку настороженість з дороги пробивалося вже струмками жартівливої безпеки... Тонкоплечий, дрібний, обтянутий тонкою рясною, як шкірою, прелат Льотті перебігав прудко глибину кімнати й приглядався відкрито смаглому обличчю сойчука.

— Он ви який! — проговорив дзвінко, затримуючись на півкроку від гостя. Придивився хвилину мовчки, — сама його мовчанка, здається, відкликалася чіткою дзвінкістю.

— Передав мені професор д'Есте багато найкращого про вас,— маєте в ньому сердешного опікуна, й не тільки, мабуть, в ньому...

— Не зовсім, може, заслужено...

Грала ще в Соїці бойова зачіпливість з дороги, тонка посмішка тремтіла в кутках очей.

Отець Льотті перехопив ту посмішку й, дивлячись кудись понад голову, кинув ніби нехотя:

— Це вам найкраще знати, приятелю,— та й кому б, як не вам?.. Один бог читає вільно в серцях людей, а для нас смертних, кожна нова людина — як нова грамота, якої мусимо вчитися від початку.

Вернувся очима до лица Сойки, ще приглядався хвилину, як би перегортав у ньому нову сторінку... Говорив з чітким посміхом:

— Є в нас прихильні опінії про вашу працю, друковану в «Анналах»³⁶⁰, — не мав я, на жаль, нагоди переглянути її до кінця, — небагато лишнього часу остається мені після моїх занять у тих шістьох стінах...

Обвів рукою оба довгасті крила свого кабінету (в одному з них знаходилась підручна бібліотека, в другому біліли полиці й між ними великі карти різних країн) і, взявши Соїку під руку, повернув його в глиб бібліотеки:

— Оце мій світ, як бачите, моє життя, якому я віддаюсь несподільно...

— Як це на перший погляд не дивно, а проте так воно є: що тільки віддаючись чомусь одному несподільно, не собі, — знаходимо вкінці себе самих, завсім і несподільно... Є велика радість у такому віддані, як і знаходження себе, треба тільки знайти об'єкт, що збудив би в нас гарячу готовність до цього віддання й сердешне захоплення...

— До речі, чи знаходите вдоволення в своїй науковій праці й чи скоро знайдемо її продовження в «Анналах»?

І, почувши, що в роботі зайшов перестанок, отець Льотті підхопив живо, як би крізь матеріальну масу слів, що нас кидалися йому з чудною легкістю, змагав до одної, йому тільки відомої мести:

— Маєте слухність, — у такій праці не належить спішитися, — вистоялі думки набирають сили, як старе вино, й, як воно, діють на дальшу мету... А йде нам про далекі мети, не про сьогоднішні, правда, сину?..

Доходили до великого столу в вершку кімнати й, зробивши поворот, скерували свої кроки в глибину бібліотеки... Проходжувались у ній уверх і назад, рука об руку, узгіднюючи свої кроки, й у тій їх механічній мандрівці, в її спокійному ритмі розтоплювались останки настороження, й розмова їх плила легка, жива, нічим наче не зв'язувана й спокійна...

— Зробили ви за свій короткий побут у нас немало, й це оправдувало б вас зовсім, коли було б потрібне взагалі якесь оправдання... Всього ж два роки в нас, — якщо не милиюся...

— Минуло в березні два роки.

— Капля часу, — я ж говорю... і як чується у Римі? — фізично, бачу, досконало...

— Духово теж («плаваю в бозі!»)... Взагалі не можу собі уявити, як виглядало б моє життя без цього побуту в Римі...

— Гарні слова, — не часто їх приходиться чути від молодих людей, що прибувають до нас на студії... Деякі ваші

земляки не витримують у нас свого часу, мовляв, через маляричну околицю й невластиву поживу. А я думаю, що це радше слабість душі, як шлунка або легенів... Рим треба розуміти, треба вміти його бачити, тоді його околиця дихає весняними пахощами, а наші макарони... білі макарони смакують, як найкращі солодощі цього світу... Любите, сину, макарони?.. А я люблю, старий ласун, маю той гріх, нема чого таїти... Але так я думаю: невеличкі слабості вільно нам мати,— це нас зберігає від великих покус, подібно як малі щеплення захищають нас від великих зараз і недуг...

Чи не є слушне це, мій сину?..

Отець Льотті сміявся забавно, відкидаючи блискучу голову, оба сміялися забавно: отець Льотті розсипчато, лоскітно, трохи надтріснуто на високих тонах, молодий Сойка рівно, трохи стримано, а проте ясно поблискуючи білими гризунами, як вовчик... Мовчали хвилину, смакуючи свій сміх, а згодом спитав отець Льотті, легко зітхнувши:

— Не тягне вас у рідні сторони?.. Маєте якісь зв'язки з родиною?

А довідавшись, що рідні околиці Сойки лежать у фронтівій смузі й переходять часто в ворожі руки, зітхнув спочутливо:

— Бідна країна!.. До неї все звертається вразливе й сторожке око Ватікану... Не треба тратити надії, сину,— в тому лежить наша сила, що в нашому серці немає місця для розпуки й зневіри... Життєва мудрість нас навчає, що людське терпіння має свої границі, що приходить укінці день, коли доля людини виходить із ночі болю й повертає на день радості й заслуженого спокою... Здається нам, що день такого повороту надходить і для вашої країни, що буде він історичною подією для вашого народу і вашої церкви, святої церкви взагалі... Слідкуєте, очевидьки, за революційними подіями на сході Європи?

— Віднедавна — і майже без ніякого успіху...

— Як це розуміти?

— Не добачаю нічого в тій революційній завірюсі, крім непроглядного хаосу: скажена метушня подій, людей, кличів... Одно з двох: або така є справді та революційна дійсність, або в моєму знанні знаходиться якась велика прогалина, що не дозволяє мені доглянути чогось істотного в тих подіях, ані впорядкувати їх істотним.

— Воліли би ви, мабуть, першу з тих двох можливостей?

— О так! З різних мотивів... Але боюся, що заходить власне друга.

— Хвалиться вам ваша скромність... Але належить її перемогти в цьому випадку, належить усунути причини, з яких виростає...

— Заповнити прогалину?

— О так, заповнити прогалину, яка ослаблює ваш зір, коли вам потрібна його найбільша гострота,— завершити знання...

Отець Льотті задумався на ході, потім пристанув, повернувся живо до Сойки:

— Чи знаєте соціалізм?

— Прослухав лекції отця Шульця, не більше...

— Отож-то, як звичайно... Шульц — серце невинного ягняти, але мозок теж. А соціалізм — тверда штука...

— Найфальшивіша й найбільш ворожа для основ католицької віри наука про суспільство!.. Але методою — незгірша... І коли її з цього боку прийняти — на спробу, на «нібито», як фікційне знаряддя наукового досліду, не одне суспільне явище порядкується для наших очей і стає зрозумілим... Хоч би сама революція... або соціалізм...

— А це належить пам'ятати: ґрунтовне пізнання соціалізму — перша й необхідна умова його знищення!.. Пізнати соціалізм, щоб його знищити,— чи не значить це зробити властивий ужиток з діалектичної методи соціалізму?.. Це наша діалектика в відношенні до нього, й вона нам оплатиться вам теж, будьте спокійні!..

Отець Льотті засміявся впівголос, зробив пару спішних кроків уверх кімнати, повернувся

— Є в вас цими днями трохи вільного часу?

— О так (плаваю в бозі!), ніщо мене тепер не займає

— Тоді я вас займу, добре, сину?. Заповнимо спільними силами ту прогалину, яку ви знаходите в своєму знанні... О, ви зрозумієте революцію, вона ще впорядкується вам перед очима, ви схопите її істоту, ви її пізнаєте...

Отець Льотті підійшов до полиці з книжками, кількома живими рухами вхопив пару книжок із рядків, перебіг до іншої полиці, вийняв іще пару... Подався з вантажем до столу між вікнами й посмішкою з-під безбрового лоба поманив до себе Сойку.

— Тут будете пити з самого джерела, першого й найправдивішого... А це вам моя дружня порада щодо читання: забудьте на хвилю всі дитячі закиди отця Шульця, як і те, що соціалізм — найбільший ворог святої церкви... Піддайтеся на хвилю його ідеям просто і без спротиву, як би соціалізм мав стати вашим власним світоглядом, як би от завтра (перше травня!) мали ви виступати перед масою засліплених ненавистю робітників і проповідувати їм ту хворобливу ідею... Тоді ви вникнете в самі основи тієї теорії, пізнаєте і відчуєте її до глибин, і якщо схочете потім її поборювати (а схочете, будьте певні!), вдарятиме ваше хотіння в саме

коріння соціалізму й ранитиме його не на хвилину, а на смерть...

А це вам приблизний порядок, у якому належить познайомлюватись з його ідеями...

І, перегортаючи сторінки й розділюючи їх полотняними закладками, визначував отець Льотті чергу, яку мав перейти Сойка на шляху до джерел соціалізму.

За його власним досвідом — належало зачати від Енгельсового «Людвіга Фейербаха»³⁶¹ і розділів про природу в його «Анти-Дюрінгу», — в них знаходились головні тези філософічного матеріалізму, який формулює соціалістичні погляди на природу взагалі й на людину як особливу частку природи.

Відсіля належало перейти до «Критики політичної економії» Маркса, — до її розділів про товар і гроші й доповнити їх другою частиною «Анти-Дюрінга», — це мало дати огляд соціалістичного розуміння новітньої економіки, огляд її постання й розвитку, як і законів, яким вона з натуральною кінченістю в своєму розвитку підлягає. В тій частині містився ключ до розуміння суспільного світогляду соціалістів, історичного матеріалізму, що обіймав їх погляди на історію людства, на минуле й майбутнє людини, — так, і на майбутнє! — бо задля нього й створена та найоблудніша наука: бо так вона дивиться на своє покликання на землі: що не про те йде, щоб лише зрозуміти наш світ, але щоб його революційно змінити...

В «Комуністичному маніфесті», де ті погляди знайшли своє перше оформлення, в передмові до «Критики політичної економії» й у третій частині «Анти-Дюрінга» належало шукати образу тих доріг, якими мало йти людство в своє майбутнє, в соціалістичне життя, що мало остаточно міститися в призначенні людства...

— ...а це була річ, якою належало завершити початкове познайомлення з соціалізмом. Наша доба — доба імперіалізму — була в ній просвітлена головними висновками соціалістичної теорії, а розуміння нашої доби пекельним способом зливалося в ній з практичними висновками: з переконанням, як цю добу треба змінити, революційно змінити...

— Оце вам автор тієї праці, — запам'ятайте собі те м'язозвуке ім'я, звучить воно тонко і солодко, як бачите, а палахкотить перед нашим поглядом як вершок полуміні, що проривається з пекла...

— І зверніть, сину, увагу на почуття, які займуться у вас при цій лектурі, — якість і сила почувань буде для вас нехибним знаком, чи дійшли ви до самого коріння соціалізму, чи торкнулися його живим серцем, яке, надіюся, не остане-тьсЯ холодне в обличчі тієї науки...

Звернувшись всією постаттю до молодого Сойки і подаючи йому книжки, отець Льотті підняв на нього свої водяні очі:

— Тиждень,— вистане вам на перше пересилення тієї фортеці?.. (на жаль — фортеці, сину!)... Скажім, замало вам буде цього часу або забажаєте поділитися думками перед терміном,— заходьте, будь ласка, зголосившись перед тим у отця дежурного...

І, не чекаючи на згоду, отець Льотті взяв руку Сойки в обі долоньки й потряс нею сердечно на прощання («отож за тиждень! — і з богом!»)...

І провів Сойку поглядом до самих дверей, а його водяні зіниці зайшли голубими плівками, як у наїдженої птиці..

І було так, що Сойка не витримав назначеного терміну з ревності чи з гризливої нетерплячки.

На третій уже день зголосив він своє бажання молодому монахові в дежурній, а на четвертий з полудня йшов за сірим габітом у сутінках вузького коридору, що в його кінці розгорнувся світлявий кабінет прелата Льотті.

Прелат очікував його за робітнім столом, ціпкий і простий у високому кріслі, лискучими тафельками окуляр націлений на вхідні двері. Коли в них з'явився молодий Сойка, м'яке личко прелата стягнулося, як губка, і вповзло грудочками під слішучі тафельки на очах. Трудно було сказати: терпить отець Льотті від невчасної візити чи морщиться від лоскітного вдоволення на вид сойчука,— цілий глузд його личка висмоктувався шкляними тафельками й замерзав у їх сліпучій нерухомості.

Отець Льотті простягнув руку понад стіл і спитав упівголос:

— Щось особливе сталося, мій сину?

Було щось забавно не-сойківське в цілому вигляді сойчука: як би якась велетенська рука вхватила його за міцний чуб і, рвонувши нагально, одним рухом вихопила всі його кістки з молодих суглобів. Тепер вони верталися за кожним кроком у свої сидельця і знову з них висковзали з м'яким хрупотом... Сойка підійшов до столу й, знайшовши на ньому вільне місце, положив принесену лектуру.

— Якась перешкода в читанні?

Сойка заперечив мовчки й посміхнувся безсило:

— Читання я скінчив — ще вчора з ночі...

— І нерозумно!..

Отець Льотті сплеснув у долоні і заметушився в своєму кріслі.

— І зовсім нерозумно!.. Якого успіху ви надіялись від такої лектури?.. Це не роман вам ані поезія...

Сойка відмахнувся нехотя:

— Не читаю поезії...

— Маркса читаєте як поезію!..

Сойка посміхнувся знову блідо, але була вже тінь якогось терп'яського глузду в його посмішці.

— Забагато пошани...

— Для Маркса?

— Ні, для поезії...

Отець Льотті відкинув голову й засміявся розсипчато.

— Оцінили ви його, бачу, не згірш, хоч і з поспіхом...

— О так...

Сойка притягнув до себе крісло, вмістився в ньому непрошено, оплів пальцями головки поручок.

— Прийшло це на мене нагально, як живло...

— Мусило бути також темне, як живло?..

— Коли б так!..

— І хаотичне?..

— Коли б так!..

Сойка подався вперед, пучки його пальців збіліли, втискаючись у гладке дерево. Тонка ломана б'ючка кидалась над його скронею, розсаджуючи смаглу шкіру. Як би хватуючись за несподіваний приплив волі, Сойка подався вперед і заговорив з нагальним поспіхом:

— Чи можу просити деяких пояснень у отця прелата?

— Будь ласка, сину,— така була між нами умова...

І Сойка почав скоромовкою, а слова його падали жмутками, як збиті пожаром жужлиці.

— Виходять вони в своїй теорії від погляду про вічну змінність усіх речей цього світу...

— Всякого світу, бо світ у них один, матеріальний, і в ньому все пливе, панта рей,— стара правда...

— Та змінність відноситься теж до суспільного життя, до його господарського й політичного положення, яке розвивається від одної суспільної формації до другої...

— Від суперечності до суперечності, від тези до антитези,— така їх діалектика дійсності,— це правда...

— В основі всіх змін природи лежать рухи матерії, а в суспільному житті зміни в засобах, якими люди здобувають усе потрібне до життя й як його розділюють...

— Це слушне,— зміни в матеріальних засобах суспільства,— загальний матеріалізм,— такий на це їх погляд.

— Усі ті зміни,— натуральні й суспільні,— відбуваються за властивими їм законами, що діють з однаковою необхідністю — в суспільному житті, як і в природі...

— Власне: загальний детермінізм,— не залишає він місця ні для актів божої волі, ні для гріха... (світ без гріха! —

уявляєте собі, мій сину, таке чудо, той загальний стан зде-термінованої святості?..)

Обличчя Сойки шарпнулося нетерплячкою, — синя б'ючка закидалася рвучкіше над скронею... Передихнувши хвилину, штовхнувся він знову в слова, як би пустився берега.

— Але й наша доба, — доба капіталізму, — підлягає вла-стиво законам і змінам...

— То ж ясне, — чому не мала б підлягати, — немає виїмків.

...— при чому всі її зміни відбуваються з невиданою до-тепер швидкістю, а її закони діють як живло, сліпо й не-стримно...

— Це слушно, мій сину, — все це властиве для нашої доби.

— В цьому своєму розвитку не сміє капіталізм спи-нитися, якщо не має загинути..

— Але й не спиняючись...

...— але й не спиняючись, несе він у своєму нутрі зав-датки змін, що доведуть до повної його перебудови...

...— до загибелі, мій сину, — нащо маємо заслонювати слова, — до повної загибелі капіталізму.

...— до знесення приватної власності — на землю («мої Калдуби!»), на води («мої млини!»), на фабрики...

— Це слушне!

...— до скасування всіх класових різниць у новій су-спільності...

— Так має бути!

...— до комунізму...

— Це правда: як антитези капіталізму, слушне, так має бути...

— Як має бути?!

Сойка нагнувся вперед, зліг грудьми на стіл, аж берег тріснув... Витягнув понад блят сухе обличчя й кинув перед себе лайким словом, як грудкою лайна...

(— Дзуськи!)..

Відхилився твердо назад, вирівняв плечі. Втягнув гли-боко повітря й видихнув крізь зуби впівголос і з просви-стом:

— Не сміє бути правда!.. Не сміє бути!..

...Сойка мав за собою три перші дні сонячного трав-ня, й були це перші глибоко болючі дні його молодого жит-тя... В дійсності не було ніякого поспіху в його лектурі, як це думав веселий прелат; був тільки рвучкий потік нестрим-

ного, гарячкового пережиття, що протягом трьох днів і ночей виповнював цілу особовість Сойки, — так виповнював, що межі тієї особовості заломлювались хвилинами як у примарному сні...

Почалося все під добрими признаками... До лектури підійшов він за методичною порадою отця Льотті: спинивши в собі духа критики й спротиву, віддавшись на час чужим і ворожим ідеям, як би вони мали стати його власним поглядом на світ, як би от завтра (перше травня!) мав він виступити перед масою засліплених ненавистю робітників і проповідувати їм ідеї соціалізму... Але вже від перших карток почало в Сойці вигасати методичне наставлення отця Льотті, а згодом розплилось зовсім, як слаба гребля, розмита напором рвучких вод... Міг цього сподіватись і отець Льотті: що така, власне, буде реакція молодого Сойки на саму методику соціалістичного вчення; що після метафізичного мряковиння святих отців і богословів не втримається він проти живої й поривчатої рухливості нового світу ідей. Було так справді: Сойку захоплювала палка розумова активність філософічного матеріалізму, змислова рвучкість і настирливість його аргументації, — йому вчувалася в ній заграблива рухливість його власного інтелекту (захватна калькуляція ідей як калькуляція прибутків!)...

Врешті захоплювала його не тільки внутрішня активність матеріалістичних думок; здавалося йому хвилинами, як би вся та рвучка аргументація плила з його власного нутра, була його власною, сойківською мовою. І майже не було в цьому самоомани: як усі дотеперішні Сойки — в глибині своєї істоти був Сойка матеріалістом; з самих інстинктів молоді сойківщини вибухало в ньому жагуче бажання: щоб уся дійсність була тут, по цьому боці, принципово доступна для рук і для сойківської заграбливості!.. Щоб увесь світ, у найглибшій своїй істоті, не був нічим іншим як можливим об'єктом невпинного сойківського привласнення! — така була кровна жадоба молоді сойківщини; таке жадібне переконання, що плило з глибини її пачкарської легенди («бог — Саваоф, дід Петро — сажневі плечі, що світи вгортає в своє посідання!»). І коли та жадоба наткнулася тепер на живі докази абсолютної матеріальності всього дійсного, чи могла вона не притакнути гаряче тим аргументам?.. (Притакувала їм і так, перед усякими розумовими аналізами, з глибини свого практичного, загарбницького розгону притакувала!..)

На думку отця Льотті, найбільші труднощі очікували Сойку на другому етапі його читань, у розділах про товар і гроші. — Отак! — і саме тут множилися місця, на які він налітав грудьми, як на підводні скелі, й ранився дошкульно. А проте

рвався вперед, як осліплений (і як же видючий), переможений пронизливою строгістю економічного рахунку, захоплований гарячим блиском стилю, в якому розтоплювався той рахунок, як у вогняному потоці... І були на цьому етапі хвилини, в яких він мав почуття, як би дивився крізь сочку в глибину власної істоти, як би знаходив її розгорнуту на всі її первісні складники: несподіваний акт самопізнання, в якому Сойка поринав з цинічною готовністю, в якому відкривав себе як істота, що дихала дотепер, не відчуваючи свого дихання, що гонила кров у своїх б'ючках, не знаючи нічого про рухи серця...

Сочкою, крізь яку глядів Сойка в своє нутро, був товар, пронизаний гарячим сяєвом марксівського аналізу: товар — носій живої сойківщини, закон її, втілений у шматки безякісного продукту; товар — двигун зростання і розквіту сойківщини, міра її спроможності і надій, її бажань і калькуляцій; товар — джерело її наказів і заборон, її краси й моралі... Заглиблюючись у його природу, з цинічним спокоєм і з готовністю приймав Сойка всі думки, що викликували фарисейське ³⁶² обурення в його класовому таборі...

Признавав: була це правда, що сама істота сойківщини базувалася на додатковій праці робітника, на привласненні несплаченого, невласного, в додатковому часі виробленого продукту; що зріст і розквіт сойківщини — це тільки нагромадження неоплаченого продукту, тільки його повертання в спіраль нового виробництва, що все жадібніше помножувало додаткову працю робітника й усе більші маси нуждарів утягало в закони своєї прибутковості; що вкінці все, чого торкалася сойківщина в своїй жадобі, все перемінювалося на товар, у безякісний предмет купна-продажі: всі добра людської праці, що мали би своїми якостями служити людині в споживанні; всі сили природи, що повинні б облегшувати людині здобування дїбр і помножувати її могутність і втіху; й сама, врешті, людина, що з усім багатством своєї особовості, з усіма радостями й болями, з мріями й поривами ставала щоденним товаром на ринку праці — безякісним моментом у виробництві, який втілювався в шматок органічної матерії, щоб бути живим носієм прибуткових сойківських калькуляцій, джерелом виростання й розквіту сойківських поколінь!.. Усе це правда, все це було так... Але чи не творилося це за невідхильними законами суспільного життя, що діяли незалежно від людської волі, як діють невідхильні (й через те, очевидьки, оправдані) права природи?..

Це вперше в науці про суспільство знайшов Сойка для себе такі ідеї й прийняв їх з цинічним задоволенням і зрозумів по-своєму (зрозумів прецінь, ні?)... Пробі! — чи не

було це щось для Сойків?.. Як слизький бруд, відпливало тепер м'яке скигління про надмірний визиск робітників і злидні нуждарів, про людяність і потребу змін у розділі багатства... І вся холодна, цинічно беззглядна жадібність Сойків уявлялася тепер як натуральний (очевидьки, оправданий) рефлекс економічних процесів, як суб'єктивний відгомін великого, могутнього, все ширшого в своїй захватності, продукційного механізму. Все тут ішло своїм шляхом, підіймаючись по залізній спіралі, й якщо за кожним поворотом закони руху скидали прибуток у сойківську кабзу,— така вже доля сойківщини (золота доля!), й тим гірше для тих, кому згідно з законами призначено згинути в колових поворотах спіралі!..

Повний цинічного притакнення, поринав Сойка в рухливу масу понять, що вловлювала невпинне кружляння товарів, ішов за нею вслід по всіх клітинах суспільного життя, заслуханий, сторожкий і очарований водночас. Ціле суспільство являлося йому тепер як один, ціпкими процесами виробництва й привласнення перейнятий організм, у якому все було спаяне зв'язками нерозривної конечності й у якому особливими, благословеними клітинами розміщувалися родові гнізда Сойків; минулих, сучасних і майбутніх, з усіма їх посіlostями й правами, з усіма здобутками й планами, з цілою їх заграбливою активністю, що знаходила собі основу й розгін у матеріальних відносинах суспільства. В б'ючках того організму кружляла холодна кров купна-продажі, в його серці пахтів невтомний мотор солодкого прибутку, й за кожним ударом мотору розбухали й паношилися клітини живої сойківщини... Був тяжкий ритм у товчках того серця, і тут уперше відчув Сойка його сухий, механічно розставлений крок у громадському житті... Й кружляння його власної крові, й удари власного серця, й невловні зв'язки його думок здавалися йому тільки відгуками того ритму, сухого ритму купна-продажі, що відмірював собою пливкі години громадського життя... Було це незвичайне, єдине в дотеперішньому досвіді Сойки почуття, чудне й не зовсім доступне йому, а проте лоскітно поневолююче: почуття велетенської, суперечливої в собі єдності, що охоплювала людину звідусіль, і діяла в ній владно, як у своєму елементі; почуття необ'ємного й нестримного руху вперед, що гнався вперед, як загальна повінь, і в своїй масі й похилості носив закони свого напрямку й оконечної мети...

І десь тут, у якомусь менті того почуття збудилася в Сойці вперше летюча тінь тривоги, набігла, як тінь, і минулася, заки ще вспіла ранити його, як тривога... А згодом налітала частіше й лишалася на довше... Стояла вона

в очевидному зв'язку з тим почуттям велетенської єдності, що обіймала його звідусіль, з враженням того руху, що перепалював його своїми законами... Чи не була це єдність, у якій Сойки обростали товщем, як бобри в масному лісі, чи не був це той самий рух, що за кожним своїм поворотом, з фатальністю природних законів (хай благословиться така фатальність!) скидав пахучий профіт у сойківську кишеню? А прецінь це в зв'язку з ними, в химерному, неоправданому зв'язку будилася в Сойці та тривога... Налітала, як тіль, миналася, знову налітала...

Була вона як ті неспокійні мигтіння, що їх кидає в глибині ночі блискуча поверхня ріки, хоч води її біжать рівно й спокійно... Летючі й мінкі, спалахують вони над чорним берегом, як нічні привиди, й гаснуть безгучно, але ще згодом після них причувається нам слабе схлипування людини, що конає, опущена в темряві ночі... Біг води в руслі прискорюється м'яко, послушний спадові дна, і водночас густішають летючі блиски над темними берегами й зростає їх гарячкова примарність і тривожність. І в якійсь хвилині усвідомлюється нам, що те мигтіння є невідлучне від мінкого руху води, що його нічна привидність належить до природи того руху, подібно як швидкість до його спаду й як пружкість води до її глибини...

Була це примарна, глибоко разюча хвилина в житті молодого Сойки: коли він спостеріг, що його неспокій виростає з глибини тієї ж фатальності, з якої росла невпинна прибутковість сойківського роду; коли радісне пізнання невідхильного розвитку й розквіту сойківщини перемінилося в його крові в почуття неминучої загибелі сойківщини...

Не було це холодне, абстрактне пізнання науковця, що залишає в свідомості спокійний слід, не потрясаючи її до дна...

Не було в ньому нічого з прилипчатого, хиткого пізнання проміжника-інтелігента, що, працюючи «в різних ідеях», не знає ідей, які вбивають або пробуджують зі смерті...

Своєю разючою силою нагадувало воно класове самопізнання робітника, що в науці й в практиці соціалізму знаходить виявлений глузд власного життя, історичний глузд класу, що несе в собі долю майбутнього людства... Але все в цьому пізнанні було навпаки: що для робітника становило день, для Сойки було непросвітньою тьмою, що в нього було гаслом незламного пориву, в Сойки було вибухом безпам'ятної розпачі й люті...

На все життя залишиться в споминах Сойки важкий, гнітучий сон, що зійшов на нього вдосвіта, в останню недоспану ніч перед побаченням з отцем Льотті.

...Було широке, рівне поле, стратоване тисячами ніг, і серед його рівнини, прикований невидною силою до землі, лежав він, Сойка, простягнутий і голий, як була гола під сірим небом сама земля... Полями йшли в різних напрямках тяжко збройні колони,— йшли без початку й без кінця й, тратуючи землю ногами, втоптували в неї молоде тіло сойчука.. Наступали на м'язи і втоптували, находили і втоптували... А він лежав у стратованій землі, сам чорний, як вона, й силувався піднести руку, щоб спинити той похід і відвернути його від своїх грудей... Але його рам'я було безвладне й німе, як би не його рам'я... Й ціле його тіло було безвладне й німе, як би не його тіло, а інше... А проте він містився в цьому тілі,— згортався цілий в грудній клітці й спалювався з болю, збирався там жмутком німого крику й спалювався...

Велів йому отець Льотті звернути увагу на почуття, що їх викличе в ньому остання річ у його лектурі, «Імперіалізм як остання стадія фінансового капіталу»...³⁶³ це мав бути для нього нехвибний знак, чи сягнув він у глиб соціалізму, чи торкнувся його живим серцем, яке не повинно б остатися холодним в обличчі тієї хибної науки... Не осталося холодне, о ні!.. Досвітній сон молодого Сойки був зойком його серця, викладником його почувань, дослівним і жорстоким...

Третього дня з'явився Сойка в дежурного при вході до «Пропаганди» і з безвладною впертістю в лиці просив провести його до отця Льотті. Монах заперечував м'яко і рішуче («треба зголоситись день уперед»), а Сойка дивився на нього порожніми очима й, помовчавши хвилину, поновлював свою просьбу...

На четвертий день, у звичайну годину йшов уверх вулиці Дук Мачелі, скеровуючись механічно в бік сірого кварталу «Пропаганди». День був погідний, безвітряний,— прохожі котилися назустріч струмками від Іспанської площі, опливаючи його зі сміхом і дзвінким галасом. Сойка похитувався на ході, простягаючи наперед себе обличчя,— увесь той галас і сміх, уся сонячність предметів здавалися йому згуками незрозумілої мови, що кружляли в травневому повітрі, відірвані від своїх предметів і значень... Мав суху пустку в своєму нутрі, до неї вливалося все те без зв'язку й призначення й тільки від часу до часу, як стяжка, шарпана вітром, пробігала в ній і верталася одна й та сама думка:

«Побачу отця Льотті...»

Прелат очікував його за робітним столом, ціпкий і простий у своєму кріслі, блискучими тафельками окуляр націлений на вхідні двері. Але й він видався Сойці як би відірваний від усякого призначення, а його жовтокоста розіпхана голова світилася якось забавно між двома стрімкими вікнами.

І Сойка посміхався десь унутрі, але не було в нього снаги, щоб спинити той недоречний сміх ані виштовхнути його на порожнє обличчя.

І тільки як отець Льотті накинувся на нього (чи справді накинувся?) за недоречний поспіх у лектурі («нерозумно!.. дуже нерозумно!.. і якої користі ви надіялись від такого поспіху?») й вибухнув дрібним сміхом на його колючі слова про Маркса, Сойка сколихнувся внутрішньо й заговорив лапчиво, як би хватався за в'юнки й непевні слова.

Але йшли вони в нього згодом гладкими й битими рядами, й битими тяжкими колонами йшли в них головні тези марксизму,— тяжкими, збройними колонами, що в часі досвітнього сну втоптували його молоде тіло в розбиту стопами ріллю,— тратували й втоптували, наступали на живе тіло й давили в сиру землю... І не було ніякої неясності в тих словах,— отець Льотті метушився вдоволено й притакував готово, приймав їх й притакував, погоджувався й притакував...

— Власне...

— Слушно...

— Все це властиве для нашої доби...

— То слушно...

— Так має бути...

— Правда...

— Слушно...

— Так має бути...

— Яка правда?!.. Як має бути?..

Сойка нагнувся на стіл, аж берег тріснув... Витягнув понад чорний блят сухе обличчя й кинув перед себе брудною лайкою, як грудкою лайна.

(— Дзуськи!)...

Потім відхилився твердо назад, вирівняв плечі. Втягнув глибоко повітря й видихнув крізь зуби впівголос, з присвистом:

— Не сміє бути правди!.. Не сміє бути!..

...Отець Льотті спалахнув у першій хвилі гарячо, вся м'якість його лица наповнилась ярким рум'янцем, повіки очей закруглились широко й застигли на білках... Але не стих ще шалений вибух молодого сойчука («не сміє!.. не сміє бути!»), не вирівнялося його свистюче дихання, як прелат відкинувся на бильце крісла й зайшовся нестримним сміхом, дзвінким, захлипливим, по-дитячому переливчатим... Сміявся жадібно всім тільким, кидався в обіймах крісла, звивався, як в'юн, у тонкій сутані. В якомусь менті сміху, в хвилині найвищого розбавлення, голос отця Льотті спотикнувся враз і розірвався трьома сипкими згуками («Чик—

чик — чи-чик!» Через те: «Прелат Чик,— веселий прелат,— прелат Чик»...)

Одна хвилина розгублення,— риб'ячі очі прелата забігали по лиці Сойки й спинилися на його устах. («Нічого,— це нічого,— найкращій машині трапляється: біжить, працює,— чик! зацокається!»...) Отець Льотті зігнав ніякову посмішку за своїх очей і, схопившись з крісла, припав до Сойки, приліг обличчям до його грудей... Схлипував тут іще хвилину сміхом, як розбавлена дитина... Вкінці затих...

Сойку потряс й розслабив розсипчатий сміх прелата, а цей мент розгублення, те м'яке пригорнення до грудей роззброїли до решти... Це вперше мав ту голову при собі так близько,— велику, блискучу, почварно розіпхану в тімені й над скронями; нерівне, нефоремно розміщене склепіння опуклювалося горбками над мозговими звоями, й крізь його кістяну полірованість учувався ще Сойці хвилястий рух сірої маси, розхлипаної остатками сміху... Мав майже фізичне почуття: як би з цієї горбкуватої маси переливалася до його грудей м'яка хвиля довірливості, й усе його тіло наповнювалося теплою ревністю, в якій зливалися в одне: м'який жаль — і скарга без слів — і притульна відданість, якої навіть не передчував у собі...

По хвилі вже проходжувались мовчки по кімнатному просторі, рука об руку, об'єднані й як би заслухані в себе, спокійно заслухані... Коли повернули втретє в кімнату з полицями, прелат Льотті спинився перед великою мапою обіч дверей і спитав упівголос:

— З якої саме околиці походите, мій сину?

Мали перед собою подрібну, проглядну мапу Східної Європи, й Сойка легко віднайшов на ній зелений куток далекого Поділля. Умістив пучки двох пальців у Святоокопівському кутку, звернув їх на захід; широким відкритим луком провів їх у долину середнього Серету й спинився над Коропцем, у Підгаєччині... Був це шлях росту сойківського роду за останні три покоління... І як би під дотиком спрагнених пальців оживилися й вирости схематичні скорочення мапи, Сойка знайшов під своїми пучками: масну вогкість подільського чорнозему, м'який шовк озимини й упертий хлюпіт річок у ярках, і терпкий дух дібров над річками; почув солодкий запах ще теплої муки з-під вальців, шум нових віялок на токах, і їдкий піт молотильників, і стукіт довбеньок у дзвінких каменоломах... І як би це були не спогади з далекого Поділля, а струмки живої дійсності, що плили з його глибини,— все те підносилось і росло в його душі й наповнювало жадібно всю його істоту. І коли отець Льотті звернувся до нього:— «розкажіть щось

про себе...» — ніби сам від себе відчинилася його душа й набринілим потоком понеслась з неї повість-історія сойківського роду, жива легенда сойківщини, що збудилася під дотиком його розпалених пучок...

Була в ній буйна, незагнуздана, дикою жадобою розбурхувана романтика першого нагромадження («водив дід Петро воли нічними бродами, куповані — некуповані»)... І було хижацьке шугання по масних безмежжях подільських ланів, — щоб прикласти в них награбоване й пустити в рух спокійного прибутку... І був грабіжницький осідок у долині середнього Серету, в цвітучих Калдубах, що стали місцем випадів Сухого Яцка в бідняцьке хлопське довкілля, в маєтки шляхетських прогайників-дідичів... І була суха ревність Сойчихи-вдови й тяжкувата вирахованість панка на Калдубах, первака Миколи й цинічна посмішка середущого Мар'яна, що засів наскоком на Коропцівщині... І був вкінці його власний сойківський шлях, несвідомий спершу, інстинктом підказаний гін у справі бога, великий у сойківщині крок, в якому мали стопитися в плідну єдність: і широкоплеча буйність діда Петра — легенди, і залізна вгризливість Сухого Яцка, й холодна вирахованість обох старших братів; і все те шляхетно витончене й загострене до краю й укинута в не видану ще, ледяним розумом до глибини пронизану, божим духом осяяну, новітню сойківську заграблівість: на божу славу, на новий зріст і розквіт сойківщини, що йшов би на неї з божої слави...

Бринів ще в повітрі розтоплений у словах, жадібний розмах сойківщини, горіли ще ним пучки Сойки, що лежали заслухано на шматку зеленого Поділля... Відкинувши гранчасту голову, дивився Сойка мовчки в дрібне личко прелата, — його закруглені очі питалися боязко й відступали, гаряче допитувалися й відступали...

— Яка ж це правда?!.. Як має бути?!..

Посміхаючись мовчки, отець Льотті обняв за стан і провів бережливо до столу, посадовив на кріслі. Сам зайняв місце по той бік блята, підбрав під себе дрібну ніжку; перехилив голову до плеча й, затагнувши плівками риб'ячі очі, глянув з-під повік на молодого Сойку...

— Правда, мій сину, правда, як і все інше, губить свою гостроту, коли розглядаєм її в усій її складності й різності: де раніше ми натикалися на болючі гостряки, тепер знаходимо широкі й гладкі площі, де перед тим вибухали ми трагічними афектами, тепер поринаємо в лагідних почуттях, як у нагрітій постелі...

Отець Льотті вміщається тугіше в поручках крісла, підносить на очі блискучі тафельки окуляр (як блискучу

заслону) й говорить гладким і рівним голосом, інтимно стишеним, а проте невідхильним... Сойка піддається його звукові, — відчуваються йому крізь нього якісь нові вигляди дійсності, нові боки ідей і подій... Піддається їм з м'якою довірливістю, притакує, заслухується, підхоплює, мов свої власні, притакує...

...Належить мати на увазі, з якої точки погляду підходимо до оцінки якоїсь правди: з погляду фактів чи з погляду непохитної норми. Не все те, що приймаємо за правду з погляду фактів, буває водночас правдою з погляду норми. Наприклад: ніщо не видається нам слухніше, як ідея про вічну змінність і минучість усіх речей, ідея про те, що все на світі знаходиться в невинному процесі народження й зникання; і що в усій дійсності немає такого місця, в якому можна би поставити кінець мізинця й сказати слушно: оце залишається, не минає ніколи... говорив іще старий Геракліт³⁶⁴: «Усе пливе; все змінюється й ніде не затримується». І це є слушне, з погляду фактів, це правда, але (як чудово ви це сказали!) не сміє бути правда, з погляду норми не сміє бути правда! — чому? — бо це противиться незмінності божої істоти, як і постулатові незмінної й єдиної, від віків людині призначеної, божою ласкою для неї встановленої мети: вічного спасення людського роду, відкуплення, до якого людина повинна прямувати невідхильно, — через усю змінність земних речей, через смерть власного тіла, щоб обсягнути вічне життя в обличчі творця, незмінного й вічного над усе...

Або таке, мій сину: — що може видаватись слухніше, як спостереження, що в лоні новітньої господарки постає так зване усупільнення праці, її колективність і впорядкованість; що сам продукт праці в істоті своїй приймає через те характер збірного, суспільного продукту; і що сам капітал підлягає процесові невинного усупільнення, бо в вищих формах виробництва, в акційних спілках і трестах відривається від поодинокого власника, здобуває собі нового, збірного господаря й нового керівника, — все це слушно, з погляду фактів, це правда, але не сміє бути правда з погляду норми, не сміє бути правда, — чому? — бо це не відповідає непорушному принципів приватної власності, тому натуральному праву людини, що, маючи свій початок у законі божому, становить логічний висновок найпершого права людини: права до себе самої, до своїх фізичних і духових здібностей, до всього, що з них у праці виникає; бо, заперечуючи той принцип, ми захитуємо найперші основи суспільного порядку й спокою, того спокою, що є матір'ю всіх чеснот

і що в ньому тільки можуть процвітати заслуги добрих діл і вічного спасення...

Ще приклад — з соціального життя: слушне видається й те, що закони розвитку новітнього суспільства приводять до нагромадження надмірних багатств на одному бігуні людства й надмірних злиднів і терпінь на протилежному; що на цьому ґрунті виростає серед народних мас гірка ненависть до посідачів, вибухають неспокої й заворушення, постають теорії, що осуджують нинішній лад і домагаються скасування різниць у розподілі багатств як головної причини матеріальних злиднів і терпінь,— усе це так, все це слушне,— з погляду фактів, це правда, але не сміє бути правда з погляду норми, не сміє бути правда! — чому? бо це заперечувало б святому призначенню, яке з божого провидіння сповняє в житті людини всяке дочасне терпіння; бо не може бути правдива ідея, яка закриває перед очима людей той фундаментальний факт: що всякий дочасний біль, прийнятий у покорі, відчиняє перед нами найпевніший шлях до досягнення повної безболісності; що, зсилаючи на нас злидні й недостатки, боже провидіння дає нам нагоду вже тут, на землі, очиститися терпінням від гріхів і заслужити собі вічну щасливість по той бік земного життя... Не заперечуємо,— є багато шляхетності в ідеях, що домагаються перебудови суспільного ладу для облегчення життя народних мас, але заки притакнем хоч одній з тих ідей, розважмо наперед, які зміни в моральному стані цього світу принесло б з собою їх здійснення в суспільному житті... Скасування різниць у розділі багатств? О так! — виглядає це на вчинок соціальної справедливості й мало б довести до морального uzдоровлення людства... Але чи розважили визнавці тих ідей, що, відібравши в посідачів лишки їх багатств, вони позбавили б їх водночас виконання одної з найшляхетніших чеснот цього світу: чесноти милосердя й милостині супроти ближніх?.. Який убогий був би цей світ і яке жалюгідне його щастя, коли б у короні його чеснот забракло тих найдорожчих перлин нашого духу: чуткого милосердя й милостині!.. Чи аж такою ціною бажали би поліпшити своє земне життя вбогі народні маси?.. («Коханий отець Льотті! Коханий, забавний отець Льотті!..»)

Найсолодша ласка терпінь!.. не часто зазнають її щасливі посідачі,— вчинки милосердя й милостині становлять іноді для них єдину можливість очиститися від гріха й заслужити собі на спасення душі... Чи аж так далеко сягала би класова ненависть народних низів, щоб, відібравши посідачам ту єдину можливість, замкнути перед ними брами спасення й вічної щасливості?..

О ні! — «спасення душ — найвищий закон!...» Що було б варте дочасне щастя мільйонів, коли б через нього втратила вічне спасення хоч одна людська душа?.. І що, як не пустий звук, злісний, шкідливий звук, була б усяка правда, що проповідувала б таке щастя мільйонів, хоч би за неї промовляли всі факти цього світу, всі логічні висновки з тих дійсних фактів?!

«Коханий отець Льотті! Коханий, веселий отець Льотті!..»

...Від хвилі вже сидів Сойка в своєму кріслі вирівняний, ціпкий, заслуханий ще довірливо, але вже сам: Сойка!.. Обличчя його загострилось у рисах, нутро його зиниць налілось міцною сірістю, що холодніла й полискувала одностайно. І як би та сірість вибризувала назовні очей — у продовженні його повік з'являлася хвилинами сріблиста сітка посмішки, що набігала, як брижка на воді, несподівано, — здмухувалась і знову набігала...

«Коханий отець Льотті! Коханий, забавний отець Льотті!..»

Вчувалося Сойці, наче крізь дзвінку мову прелата торкається він нових боків релігії, вловлює її в тисячних нових властивостях...

Колись обурювався проти химерних парадоксів, на які налітав у гарячих пошуках за матеріальним об'явленням бога... — «Credo quia absurdum!» — «Вірю, бо це абсурд!» Всупереч усім фактам цього світу, всім логічним висновкам з фактів — «вірю!»... О! як розумів тепер парадоксальну жагу палкого Тертулліана!.. Крізь дзвінку гладкість прелатових думок, крізь його власний, недавній, трагічний досвід перетоплювалась ціла парадоксальність релігії й мигтіла перед очима прозорим струмком соціальної оправданості й корисності... Вкладав долоні в той струмок, вбирав у себе його цілючість:

— Пробі! Це було щось для Сойків!..

І відкривалася йому нова сторона релігії, нова для нього функція її в громадському житті: релігії як системи норм і постулатів, з погляду яких можна було заперечувати всі небажані факти, всі уривки дійсності, непевні або й загрозливі для щасливих посідачів; не на словах заперечувати, а в живій, захватній практиці, подаючи те заперечення до вірування людській масі; проголошуючи його як чесноту й заслугу перед богом; розпалюючи його до вогню ненависті в людській масі й звертаючи проти загрозливої дійсності, проти неї перш за все! — на поборовання її, на побідне її заперечення! — пробі! — це було щось для Сойків! — для

веселих прелатів теж! — для всіх щасливих посідачів, що не хотіли зазнавати на собі найсолодшої ласки терпінь і злиднів!..

«Коханий отець Льотті! Коханий, веселий отець Льотті!..»

Блискучі тафельки окулярів націлювалися на молодого Сойку, широкі рухливі губи висовувались м'яко вперед, як би торкались чогось допитливо...

— Чи не думаєте так само, любий сину? Чи нема в цьому правди?..

Морозяна сірість зіниць Сойки висипувалась назовні очей, у продовженні його повік з'явилась рухлива сітка посмішки; набігла, як брижка на воді, й здмухнулася, знову набігла грайливо... — О, думаю так само!.. і як ще думав!.. Відповідав отягаючись, із посмішкою, як би смакував те своє слово, як би грався сам зі собою:

— О, все це правда, отче прелате, з погляду святої норми, все це правда, а щодо фактів...

— Чого бажаєте від фактів, любий сину, що маєте ще сказати про факти?

— Щоб були послухні святій нормі, щоб підкорялися їй, коли треба...

Зчепилися очима, як гачкуватими пучками, похитувалися, сміялися впівголос... Схиливши голову до плеча, отець Льотті затуляв тонкими плівками бліді очі, слідив з-під опущених повік за лицем Сойки, сміявся впівголос...

А проте факти — вперта річ — і непокірна, — о! — вперта й непокірна! як і теорії, що з них виростають, як їх ідеї!..

Вмістившись тугіше в бильцях крісла, отець Льотті зітхає глибоко... Протирає блискучі зеркалацьця окулярів, заслонює ними очі. Говорить знову гладким і рівним голосом, дещо прискіпшеним уже, а все інтимно стишеним, незаперечливим...

А Сойка піддається його звукові, спішить за ним думками, заслухується... Грайлива брижка з'являється в кутках його очей, а він спихає її в глиб лица, спішить думками... Піддається... заслухується...

... — вирінає в певному часі в людському середовищі якась оцінка, ідея, зовсім нікчемна в своїх початках, невизначена, нейтральна щодо правдивості або й фальшива в очах сучасників і взагалі фальшива... Але складаються такі обставини, суспільні, моральні перш за все, що ця ідея знаходить собі послух серед мас, зростає з дня на день у тому послуші, захоплює собою цілі верстви й народи, вкорінюється в них усе глибше, стає їх власністю, їх добром, їх абсолю-

том... У самому походженні тих ідей, як і в способі їх існування, міститься багато проблем, що можуть приналежувати історика людської свідомості, а проте нас спиняє тут одне питання: яке було б відношення тих ідей до правди й неправди, як належало б їх оцінити з погляду правдивості їх або фальшу?

— Якщо вони фальшиві в своїх початках,— чи могли б змінитися в цьому відношенні згодом, коли вже стали власністю мас?

— А проте таке є, власне, моє питання: чи могли б змінитися?.. Щоби нам краще розуміти щодо самого питання — оцей стіл, наприклад: як належало б його оцінити з погляду правдивості або фальшивості стіл, як матеріальний об'єкт, як частку матеріальної дійсності?

— Думаю, що ніяк: він є, існує, тільки всього,— це йому вистачає, це є щось більше, як правда або фальш...

— Отож-то, про це, власне, йде: щось більше, як правда або фальш! — і як уважаєте, чи не так само, або приблизно так, мається річ з поглядами, які стали власністю мас?.. чи й про них не можна було б сказати, коли б ішло питання про їх правдивість: вони є, вони існують, тільки всього,— це їм вистачає, це є щось більше, як правда або фальш?..

— Можна би так сказати, й це було б слухне. І з цього погляду масові ідеї нагадували б нам об'єкти матеріального світу, матеріальну дійсність взагалі...

— Так, мій любий... Це спостеріг у свій час і головний будівник соціалізму: що ідея, яка опановує маси, стає матеріальною силою й існує, як вони, й діє через ті маси... Такій ідеї байдуже, чи хтось робить її предметом логічної оцінки, чи хто потверджує або заперечує її правдивість: вона є, існує, тільки всього,— цього їй вистачає, це щось більше, як людське притакнення або заперечення... І коли ви наткнетесь на таку ідею й спалахнете — як сьогодні — гнівним обуренням («яка правда?! не сміє бути правда!»), як уважаєте: чи заперечите своїм словом саму ідею, чи ослабите або й знищите її матеріальну силу?

— Це про соціалізм, отче прелате?

— Про нього, мій сину, на жаль, про нього. Якщо я не милиюся (і як же бажав би в цьому помилитися!), з такою саме ідеєю маємо до... *

[... великі таблиці зі схематичними нарисами й цифровими зіставленнями, в яких була замкнута історія соціалістичного руху від половини дев'ятнадцятого віку до

початків світової війни. Мовчазні сухі лінії таблиць оживали під дотиком водянистих очей і дзвінких слів отця прелата: розтоплювались і плили, несучи в собі розвиток соціалістичних груп і партій у всіх європейських краях, охоплюючи повстання й дорогу обох інтернаціоналів, зріст масової сили в професійних організаціях робітництва, ширення пролетарської преси й пропаганди, проникнення соціалістичних ідей у наукові дослідження і в школу, в ряди світської інтелігенції й молоді, в маси бідняцького села й збіднілого дрібноміщанства... В цілості був це образ захватного (й пригноблюючого, як для кого, очевидно) руху вперед, упертого, настирливого] поступу, якого не стримували ні спокійні переконування, ні гноблення, закони, ані кров, границі держав, ані народів. Ішов він услід за промисловим розвитком, ніби зв'язаний з ним невідступно, засліплював собою народні маси, об'єднував у них, що розділила раса й релігія, історія й простір віддаль, що розділила сама божа воля...

— А це, сину, дорога цього розвитку в останньому десятилітті до війни: стрімка, нагальна лінія, що нависла погрозово над світом, над усім, що є надійне й прихильне, що миле богові в культурі наших днів. Але вона обривається,— та лінія,— як мечем перетинається, западаючись у нетрях чотирнадцятого року...

— В літах війни?

— Так, сину...

— Нехай благословиться війна!

— Не поспішайте, сину...

— Чи не зіслав її бог у слушну годину? Чи не сповняє вона свого великого призначення? Нехай благословиться війна!..

Отець Льотті похитав тяжкою головою.

[— Дав бог війну,— це правда... Й багато з-поміж нас думало подібно як ви: що врешті сувора рука божого провидіння опустилася між народи, щоб відвернути їх від згубного, самим пеклом підказаного напрямку й навести їх на шлях моралі й суспільного послуху... І чи не була це оправдана думка — на перший бодай погляд?.. Могутній Інтернаціонал — мозок і орган соціалізму — лежав у звалищах, як по землетрусі, провідники соціалістичного руху — всі майже, з малими виїмками — віддали свої міжнародні ідеї на вівтарі національної оборони³⁶⁵; й головне — маси, те живе тіло ідеї, сподівані носителі міжнародного єднання й революції, — ті маси йшли проти себе, повні запалу, послухні національному обов'язкові, готові віддати життя в ім'я найшляхетніших кличів нашої традиції: за віру й батьківщину! — за бога й короля!.. Чи не була оправдана наша

радість, чи не можна було сп'яніти від того видовища?.. А проте й на цей раз господь покорив нашу самонадіяність і показав нам, як нерозумно було випереджати своїми почуваннями незбагнуті наміри його святого провидіння... І як думаєте, мій сину, в чому полягав недогляд наших надій, де була помилка наших обрахунків?

— Піднявся знову Інтернаціонал?

— Е, ні,— цей лежить певно — і якщо навіть повстане, то не він — думаю — не другий...

— Вернулися провідники?

— І ті не вернуться, будьте спокійні, ті легше піддаються розумним вимогам часу...

— Маси?

— Отож-то; маси, мій любий, від них було починатися...

Звідси живе тіло ідеї,— не було більшої помилки, як припущення, що та облудна ідея випарує з осліплених нею мас за першим подувом воєнного захоплення. Можна виявити всю парадоксальність її й суперечність з основними правдами життя,— це вб'є саму ідею в головах її теоретиків; але в масах вона залишається вперто, як би була теплом їх крові, невідлучним від їх життя; і живе в них і здійснюється всупереч своїй парадоксальності й проти всякого здорового глузду... Чи не заперечували всі події останніх воєнних літ ідей соціалізму, чи не нищили їх на наших очах і розумово й фактично? А проте глядіть, сину, саме в тих подіях останніх літ міг би соціалізм, виходячи від своїх фікційних тез, очевидно, знайти деяке потвердження своєї діалектики... І розумове й фактичне потвердження... Приймім, наприклад, на хвилю, їх теперішню тезу: що в основі великої світової війни лежить запекла боротьба за сфери господарського впливу на землі; що під гаслами оборони батьківщини розливається в дійсності кров за сирівці й ринки збуту, за нові простори колоніальних прибутків монопольного капіталу, за його економічне панування над світом; і коли водночас візьмем під увагу, що до тієї боротьби зумів капіталізм утягнути всі майже народи світу], найбільш віддалені від себе й не все ворожі собі, не все свідомі великих завдань тієї війни!.. Підняти цілий світ на жертву життя й крові, для осягнення власних завдань, для заспокоєння своїх вимог! — чи не можна цього вважати за вершок розвитку новітньої системи світу, за вияв найбільшої її могутності й влади над світом?!.. І от уявіть собі, любий сину...

Отець Льотті метушиться хвилину, шугає поглядом десь понад голову Сойки, спиняється блідими зіницями на його очах...

...— уявіть собі, що власне з вершка могутності тієї системи, всупереч усім фактам і сподіванням, але згідно з законами соціалістичної діалектики,— на наших очах відбувається практичне її заперечення, повне, активне заперечення, що проголошує смерть самій системі!..

— Це революція?

— Так, сину,— російська революція,— грізна соціальна буря, що може захитати самими основами нинішнього світу...

— Соціальна революція?

— Так її дехто розуміє, сину...

— Соціалісти?

— Не всі соціалісти...

— Російські соціалісти?

— Не всі російські...

Отець Льотті дивиться в лице Сойки, посміхаючись,— є щось м'яке й котяче, м'яко причаєне в тій його посмішці... Прудкими крочками переходить він до свого крісла, вміщає Сойку по той бік стола... Нахилиється вперед і втикає свій риб'ячий погляд у очах Сойки. Передихає хвилину — й просто з віддиху впадає в прудкий потік слів,— як би крізь їх матеріальну масу спішився в кінці до одної, обрахованої, одному йому відомої мети...

«Був день шістнадцятого квітня цього року³⁶⁶, зближався хмарний весняний вечір... З пограничного потягу на петроградському дворці висів непоказний — на погляд — чоловік, якого прийшли вітати тисячі робітників й жовнівів, з делегатами головного органу революції, столичної Ради робітничих і селянських депутатів на чолі. Зустрічали його в великій залі дворця, призначеній колись для володарів і їх родин, а з вітальним словом виступив голова петроградської Ради, Чхеїдзе³⁶⁷, старий революційний діяч, визнавець поміркованого соціалізму.— «Вітаємо вас,— говорив він,— у Росії в імені Ради й цілої революції. Але ми думаєм...» — і тут він пояснив, що думають про революцію помірковані, як він, соціалісти. Тим часом чоловік розглядався жваво й трохи нетерпеливо в своєму оточенні, спиняв короткий і пильний погляд на обличчях жовнівів і робітників... А коли Чхеїдзе скінчив вітання, він повернувся лицем до збитої маси й промовив до неї тими словами: «Дорогі товариші, жовніри й робітники. Я щасливий, що можу повітати в ваших особах побідну російську революцію, повітати вас як авангард пролетарської армії цілого світу... Незадовго вже проб'є година, коли народи відгукнуться на клич, кинутий нашим товаришем, Карлом Лібкнехтом³⁶⁸,

і звернуть свою зброю проти своїх визискувачів капіталістів... Російська революція, яку ви довершили, стала початком нової доби... Нехай живе всевітня соціалістична революція!»...

— Хто він такий?

Прелат здвигнув плечима:

— Не все вам одно, хто такий?.. Ви тільки слухайте, після привіту вояки панцирного дивізіону запросили прибулого на головний панцирник відділу, й на ньому в'їхав він у столицю революційної країни...

Зійшла тим часом ніч,— панцирники погасили свої світла... Й тільки один, чоловік, що на ньому знаходився прибулий, кидав у ніч перед собою снопи ясного світла, в якому виринали вулиці й площі великої столиці. На площах стояли юрби збройного люду й вітали прибувшого, а він виголошував до них короткі мови, і кожна з них закінчувалася одним і тим самим кличем: «Нехай живе всевітня соціалістична революція!»

Сойка перепитав знову:

— Хто він такий?

Прелат здвигнув плечима:

— Не все нам одно, хто він такий?.. Ви тільки слухайте, тієї ж ночі зустрівся прибувший зі своїми однодумцями в палаті б[увшої] балетниці Кшесінської³⁶⁹ й у двогодинній промові виложив їм свої погляди на характер і завдання російської революції. Ті свої думки повторив він найближчого дня на з'їзді своєї партії, а ввечері розвинув їх на спільній нараді з представниками поміркованих соціалістів, на якій розглядали можливість об'єднання двох противних напрямків російського соціалізму. А зміст його поглядів, що стали вже поглядами його партії, був приблизно такий:

— республіка, що її створила березнева революція, не наша республіка, а війна, яку вона веде,— не наша війна; стоїть завдання: звалити імперіалістичний уряд російської буржуазії й установити владу мас, яка здійсниться в диктатурі свідомого пролетаріату;

перший наш крок: відкрити масам буржуазний характер Тимчасового уряду³⁷⁰ й виявити дволичну роль поміркованих соціалістів, які облудними кличами ослаблюють волю мас і здобувають їх довір'я для влади ліберальних дідичів і капіталістів;

відчинимо очі мас, і маси підуть за нами: бо немає іншої для них дороги, бо такі є закони революції, що здійснюються через волю мас, неосвідомлену поки ще й загублену в шуканнях;

зриваємо зв'язки з міжнародним капіталізмом; проголошуємо його тайні імперіалістичні умови й звертаємось до пролетаріату цілого світу, щоб зірвав з власними буржуазіями й зробив кінець імперіалістичній війні;

перший етап революції привів до влади російських панів, а ми перейдемо до другого етапу, який установець владу робітників і незаможних селян; російська революція — це початок міжнародної революції, це відкриття дороги, що виведе світ за межі капіталістичного ладу, назустріч соціалізму...

Нечуване було враження цього виступу. Ось як занотовує його один із учасників конференції, поміркований соціаліст: «Ніколи не забуду тієї громовладної мови, що потрясла й зачудувала не тільки мене, еретика, але й усіх однодумців... Було таке враження, наче всі живла вирвалися на волю й дух загального знищення витає над головами вірних, не признаючи ніяких перешкод, ні сумнівів, ніяких труднощів, ні людських обрахунків»...

І більшість учасників спільної конференції, поміркованих соціалістів, прийняла виступи чоловіка за насмішку над слухачами або за гарячкові маячення...

— Чи не було в цьому щось більше, отче прелате, — чи не було це божевілля?

Отець Льотті повів рукою по лиці, як би згортав вогкість, що виступила на скронях.

— Просім бога, щоб так було, мій сину...

Ще провів рукою по лиці, з-під його долоньки виповзла вогка й розслаблена посмішка.

— Був час, що й я думав так само — і здавалося мені — слушно думав, оправдано... Зближався третій рік світової війни, — соціалізм лежав у руїнах, його партійні верхи віддавались національній обороні — не за страх, а за совість... Мали ми перед очима невиданий упадок ідеї, фізичний і моральний занепад духу, який ще вчора вважав себе непобідним, а сьогодні розпадався на очах, як дитяча ілюзія. Всі знаки неба і землі свідчили про те, що прийшов кінець соціалістичного руху, що немає для нього виходу з тої загибелі, нема рятунку... І в той саме час, у малому містечку Швейцарії один чоловік укладав тези ³⁷¹ про що? — про близький упадок капіталізму, про кінець його імперіалістичної влади над світом, про сили, які в різних частинах земної кулі дозріли до його ліквідації; і звертався з закликком до міжнародного робітництва, щоб було готове до революції, до боротьби за владу пролетарів, за здійснення нового, безкласового, на спільній праці і власності опертого соціалістичного суспільства... Це було в той час, коли капіталізм панував над усіма народами світу,

а пролетаріат приносив йому жертву своєї крові,— без спротиву приносив, іноді навіть з захопленням!.. В той час можна було вважати погляди того чоловіка за гарячкові маячення, за божевілля — коли хочете... І так ми про них думали, всі майже так думали... Але сьогодні...

Отець Льотті похитувався в кріслі, оперши борідку на п'ястучку. Ходив задуманими очима по лиці Сойки, вагався... Схилився до одної шухлядки свого столу й виїняв із неї довгасту теку в шкіряних палітурках. Пробіг долоньками по верхній обкладинці, відчинив металевий замок. Відімкнувши теку, перегорнув у ній жмуток картонів й спинився на одному. Розгладив його долоньками, поманив до себе молодого Сойку:

— Що скажете на це обличчя?

Сойка нагнувся. Верхню половину картону займали видівки одного й того самого лица, долішня була заповнена шифровими нотатками, що ніби обривалися на півслові. Сойка перебіг очима декілька світлин і сказав механічно:

— Дуже просте... Той знає, чого хоче...

Отець Льотті відкинув блискучу голову й вибухнув весело:

— Ха-ха!.. І чого треба хотіти, теж знає,— будьте певні!..

І, притягнувши Сойку ближче (голови їх зіткнулися над картоном), заговорив з дивним оживленням, майже захлипуючись рвучким потоком своїх слів:

— Ви тільки вглибіться в те лице, вийдіть у його нутро...

Чи не відчуваєте цього: наче вкладаєте руки — геть аж по лікті — в сиру степову землю й завважаєте, як нараз вас опливають її студені цілинні струмки... Або наче ви бродите босоніж по досвітній росі й проймають вас до костей її морозяні, гарячі шпильки,— хто має здорові кості, знаходить приємність у такому бродженні... Чи не знаходите й ви цього, мій сину?

Сойка ще нахилився, злягаючи грудьми на стіл.

— Це від тої посмішки в кутках його очей...

— А бачите!..

Отець Льотті вирівнявся, затер долоньки, знов нахилився... М'якість його лица пашіла гарячо при щоці молодого Сойки.

...бачите,— це та його посмішка!.. Зверніть увагу!.. Як сірий їжачок, зібралася вона в кутках його очей і ніби ворухить гострими кільцями... Чи не хочеться вам самому зібратися їжачком під тим поглядом,— чи не сиплеться вам морозяний присок здовж хребта?..

Отець Льотті зібгався в плечах, похитувався мовчки... Стиснувши ручки між колінами, перевів очі на вікно й засміявся впівголос, по-дитячому...

— Яке це дивне — і яке забавне... Ідем через життя, як щільно замкнута посудина, що наповнюється своїми днями знутри. Ніщо з неї не вихлюпується, ніщо не протікає... А сколихне нас що-будь, — і чуємо всі наші дні в собі, як би всі вони були в нинішньому дні, на його світляній поверхні... — Такий, наприклад, ранок — надколотий дзвінок скликає на молитву до старої каплички... Холодна кам'яна стежка під босими ногами, на плечах шкільний ранець... Заглибиною від села йде черідка овець, а п'ять кроків поперед неї — малий Тітто, сільський пастушок, син однорукого сторожа з панського двору. Стоїмо рядком над заглибиною й широкими очима проводимо міцного Тітто з черідкою вверх дороги... Далеко за склоном вгорі мигтить окраєць Альбанського озера, — над ним купається в імлі вершок стрімкого Монте-Каво... ³⁷² Десь там, говорять, ранками вибігає на скелю однорогий козел з вогняними очима, — він блее на всю долину, й за кожним блеєнням золоті клубки диму виходять з його горла... Стоїмо над заглибиною доріжки, кожний з нас думає про вогняного козла й боїться думати, бо Тітто проглядає нас наскрізь, — він стане віддалік і дивитисьме в наш бік, його губи зійдуться в кутках стрілками, а в кінцях очей збереться сірий їжачок і ворушитиме гострими кільцями... Тоді кожному з нас схочеться згорнутися сірим їжачком, а здовж хребта посиплеться, як гарячий присок, гусяча шкірка... Ніхто з нас не сміє рівнятися з мізницею міцного Тітто, нашого ровесника: Тітто, що входить на мрячні верхи Монте-Каво, як хто-будь з нас на материні коліна; Тітто, що плигає зі скелі в Альбанське озеро, як хто-будь з нас у плиткий ставок за двором; Тітто, що, ставши на виступі скали Монте-Каво, бачить далекі кораблі на західному морі, де для наших очей тільки небо стикається з землею...

Під вечір уже, перед смерканням збігаємо ми на майдан перед каплицею й здійсмаємо голосний регіт на ціле село. Старий учитель виглядає в вікно й погрожує нам дисципліною, молоді матері виходять у хвіртки й перекликаються весело... О-гей! О-ге-ей!.. І враз наш крик обривається, як би змахнув крилом, кожний з нас присідає на землю, де стояв... Дивимось не дивимось у той бік, а проте всі знаємо, що в кінці стежки від двора стоїть міцний Тітто й сверлить зіркатими очима в наш гурток... Підійде чи не підійде?.. Сидимо й наслушуємо з потахлими серцями. Якщо підійде й ускочить в наш гурт, як у свою черідку, зойкнемо з радості й зірвемось на рівні крила: такий розкішний глузд увійде з ним у нашу забаву, такою мрією спалахне наше коло: станемо табуном молодих жеребців, узятих у золоті шори; летітимемо понад мрячний верх Монте-Каво й кликнемо вітання однорогові, що дихає вогнем,

і глибокому Альбанському озеру, що відчиняється під нами... О-ге-ей!.. Якщо підійде!.. Але міцний Тітто не підійде, певне, ні... Він стоятиме, як дубок, у кінці двірської стежки и дивитисьме звичайно в наш бік; у кутках його очей збереться їжачком сіра посмішка й ворухитиме гострими колючками... Кожний з нас відчуватиме ті колючки на своєму хребті й згорнеться на землі їжачком: бо кожний знатиме, що Тітто проглядає нас наскрізь і бачить наші потахлі серця й пригаслу мрію про лет над Монте-Каво; проглядає наскрізь і посміхається... Міцний Тітто, що бачить далекі кораблі на західному обрії, правдиві кораблі,— де для наших очей тільки небо стикається з землею...

Отець Льотті підняв хребет і повів рукою по світлинах на картоні:

— А це вам міцний Тітто півночі, з далекої столиці, з Петрограда...

— Це він?

Отець Льотті засміявся дразливо:

— А він,— громовладний промовець з північної столиці, бурхливе живло, що вирвалося на волю... Дух загального знищення, що витає над головами людей і не признає ніяких сумнівів, ні перешкод, ніяких труднощів, ні людських обрахунків... І коли вже йде про те мова,— пригляньтесь, мій любий, зверніть увагу... Чи є щось гарячкове в тих очах, щось здібне до ілюзії? Чи не подібні вони радше до очей, що проглядають наскрізь, що бачать далекі кораблі на обрїях, правдиві кораблі, де для інших очей тільки небо стикається з землею?..

— Той знає, чого хоче,— не зміню свого слова...

— А бачите, мій любий... Нехай нас бог має в своїй опіці! Хто знає, чого хоче, обраховано, ясно знає, той на половину осягнув своє бажання. Чи маю вам пригадувати, чого хоче міцний Тітто півночі?

А протє кажу: божевільні бажання!..

— І чого хочуть маси, яким проповідує Тітто півночі?

— Маси?..

— Так, сину!.. Так на це дивиться міцний Тітто півночі: що його розуміння революції — це розуміння самих мас, що його бажання — це бажання мас, неосвідомлені ще, але реальні, що його ідеї й кличі — ідеї й кличі мас, їх добро, їх власність, їх абсолют...

— Не може цього бути!..

— Так, сину,— це його слова:

— маса говорить: республіка, яку створила березнева революція, не моя республіка, а війна, яку вона веде, не моя війна...

— Ні, отче!..

Так, сину, — це його слова:

— маса говорить: Тимчасовий уряд — це уряд панів, — а помірковані соціалісти закривають його істоту перед моїми очима й облудними словами здобувають моє довір'я для влади панів...

— Ні-ні, отче!..

— Так, це його слова:

— маса говорить: перший етап революції віддав владу ліберальним панам, а я переходжу до другого, що встановить владу робітників й незаможних селян... Моя революція — початок міжнародної революції, я відчиняю шляхи, що виведуть світ з лабет капіталізму, назустріч новому, соціалістичному світові!..

— Не може цього бути!..

— Так, сину, — такі мають бути бажання мас, така їх ідея...

— Проступні, злочинні бажання!..

— О, так!

— Божевільна ідея!..

— Так, це правда!..

Отець Льотті простягнув обі ручки до Сойки й повернув їх долоньками ввверх:

— Але що з того, любий сину?! Пам'ятаєте: — «Вони є, тільки всього — як оцей стіл, як кожний матеріальний предмет, кожна ідея, що опановує маси!.. Байдуже їм, чи хтось їм притакує, чи їх заперечує, чи називає їх слухними чи божевільними, — вони є, тільки всього!..»

— Не сміють бути!..

Сойка зліг на стіл, аж берег тріснув, його лице простягнулося понад блят і заграло щелепами:

— Не сміють, не сміють бути!..

— Оце є слово!..

Отець Льотті відкинувся на бильце крісла й передихнув глибоко. Повів долонями по лиці, як би згортав з нього осілу мряку.

— Оце властиве слово сина церкви! мужне слово!.. Пам'ятайте: говорили ви: не сміє бути правда!.. І ще говорили: — божевільна ідея!.. А яке є властиве слово сина церкви в цій грізній суматосі?

— Не сміє бути! Нехай згине!..

— Коли появиться ідея, ненависна, як це, і варта прокляття, — байдуже: правдива чи фальшива вона, здорова чи божевільна, — яке є слухне слово в відношенні до неї?

— Не сміє бути! Нехай згине!..

— Коли ця ідея здобула людське серце, вразливе серце мас, і погрожує здійснитися через нього, заіспувати як мате-

ріальна сила,— байдуже: шляхетне те серце чи злочинне, кривджене, чи само джерело кривди,— яке є слухне слово в відношенні до нього?

— Не сміє бути!.. Нехай згине!

— Оце є слово сина церкви! — слово-меч!.. Постало воно в вас, як меч, разючий і нестримний, відчуваєте ви його, як своє, до глибини всіх думок і почувань своє слово?

Сойка підносить обличчя, його сірі щоки спалахують гарячо, зіниці міняються розпаленою сіриною:

— Так, отче прелате!

(«пшеничні лани й мірчуки, й дзвінки, як сталь, каменоломи!.. І ото підноситься з півночі ненависна рука міцного Тітто й нависає, як буря, над ланами й каменоломами, над Калдубами, як дух загального знищення, що не знає вагань, ні людських обрахунків!»):

— Так, так, отче прелате!..

— Чи готові ви підняти той меч і вдарити, де звелить свята церква?

(«за Калдуби! — за лани! — за золоті мірчуки, що пливають у засіки»):

— Так, отче прелате!

— Без сумнівів ударити,— без вагань,— як безсумнівна є правда святої церкви!..

(«за молодий розквіт сойківщини, за її істоту, за життя, за буйне існування!»):

— З повної душі кажу: — Так, отче прелате!..

Отець Льотті підноситься повагом, простягає собі долоні понад стіл. Приймає в них кістляві руки сойчука й стискає їх протяжно... Посміхається як крізь млу, а його бліді очі заходять плівкою, як у наїдженої птиці:

— Мій сину!..

— Мій отче!..

Так молодий Сойка став учасником занять отця Льотті...

Була це дрібна, не блискуча, нічим не показна участь,— майже як насмійка виглядало супроти неї дзвінке слово прелата про меч, який належало підняти за святу справу. А проте...

Протягом тижня наспівали різними дорогами на руки отця Льотті звідомлення про події в Російській державі: статті й дрібні вирізки з преси, звіти з масових зборів і таємних нарад, листи зі столиць і провінцій, відписи з чужих листів і документів, телеграми, що обб [ігали земну] кулю, характеристики осіб і подій,— завданням Сойки було порядкувати цей матеріал, зв'язувати в одне, щоб із кінцем тижня поставав з нього сирий, а проте повний образ революційних випадків на далекій півночі.

Отець Льотті посміхався, даючи йому вступні пояснення:

... Як бачите, сину, — легке й не клопітне завдання, — об-
легшує вам його знання слов'янських мов, як і те, що самі
належите до народу, обнятого в великій більшості вогнем ре-
волюції... Не мине двох-трьох тижнів, зживетеся з революцій-
ними гаслами й головне — з афектами й парадоксами рево-
люції, — тоді вся робота даватиметься вам майже механічно,
не займатиме ваших думок ні почувань, не відтягатиме вас
від головних ваших замилювань, якщо вони в вас знову проки-
нуться... (А проте...)

З однаковою слухністю міг прелат обіцявати молодому
Сойці, що — не пройде двох-трьох тижнів, і буде він меха-
нічно вкладати руки в кипучий котел... — «Не займатиме
ваших думок і почувань»... Була це жорстока насмішка отця
Льотті чи неосвідомлена іронія?.. Чи існував якийсь більш
обрахований спосіб, щоб потрясти все нутро молодого Сойки,
щоб сколихнути й підняти в ньому все, що лежало ще неусві-
домлене на дні його душі?.. Не отримав у руки меча, це прав-
да, не підносив його і не вдаряв іменем святої церкви, не
засуджував на справедливую смерть людського серця, охоп-
леного божевільною ідеєю. Порядкував актуальні відомості
з далекої півночі, тільки всього...

А проте...

Коли сидів так у напівпорожній кімнатці обіч кабінету
отця Льотті й у тиші велетенського будинку схилився над
новими матеріалами (було ще їх чути далекими дорогами
й бездоріжжями), розтріскувалася над ним німа мовчанка,
як піднята землетрусом земля, й усіма її щілинами вривалася
до нього гаряча топіль революції й захльостувала його з го-
ловою... Мав її в собі — ту кипучу топіль, — границі його
особи розширялися від неї, й ціла його істота перемінялася
в дике побойовище, по якому перевалювались: збройні во-
яцькі колони й розгукані народні маси, бурхливі кличі й при-
страсті, геройство й низька заляканість, розпалені пориви
й таємні, підлі підступи, що завітали чадними злочинами..
Тут кресалися мечі, що вдаряли без сумнівів і хитань, тут
займалися костри, на яких мали згоряти ненависні ідеї й люд-
ські серця, живі носители тих ідей.

...Коли з кінцем тижня, в суботній вечір, отці прелати
вслухували звітання, що його відчитував отець Льотті,
вчувався їм клекіт велетенського котла, під яким саме пекло
розкладало вогонь, охоплював їх і проймав наскрізь млісний
дух припалюваного тіла: як би вони сиділи довкола велетен-
ського костра на севільській площі Таблада і прислухувалися
жадібно до божевільної мовчанки еретиків, що згоряли в кам-
м'яних «проороках» Торквемади...

В тому клетоті й задусі відбувався останній молодечий ріст сойчука, болючий, шарпливий, нагальний ріст, іноді майже смертельно разючий, як би в ньому розпадалася жива особовість Сойки... Вгризався тоді в себе, як би намагався пробудитися з божевільного сну, в який на його очах розтоплювалася жива довкільна дійсність. Заціплювався в собі, віднаходив себе, відростав, знову загублювався... Був диким побойовищем, що по ньому перевалювалися збройні маси, трабуючи землю й усю живину: натовплювалися і знову перевалювалися й ішли, йшли без кінця, як у недавньому примарному сні... А над ними, над збройними юрбами, з півночі підіймалася громовладна рука міцного Тітто й, кружляючи, як коршун у повітрі, визначувала їм, витичувала границі їх руху вперед... Кружляла над ними й звужувала в повітрі свої кола, кружляла й звужувала... Визорювала місця атаки..

(Фрагменти звідомлянь з революції, прочитуваних отцем Льотті на зібраннях прелатів):

Т р а в е н ь 17-го року

... Початок місяця — ліберальний міністр Мілюков ³⁷³ пересилає державам Антанти ³⁷⁴ дипломатичну ноту, в якій запевняє, що революційна Росія не зрадить умов, прийнятих царським урядом, і воюватиме при боці союзників аж до побідного кінця. Нота з'являється в місцевій пресі другого травня, а найближчого дня вулиці Петрограда наповнюються масами вояків і робітників, які демонструють проти війни й домагаються уступлення міністра Мілюкова. На поклик Ради робітничих і селянських депутатів маси вскопокоюються й відходять до фабрик і касарень.

Четвертого травня вулиці столиці наповнюються знову юрбами, які йдуть на цей раз під проводом більшовиків і домагаються уступлення цілого Тимчасового уряду, відповідального за ноту Мілюкова... Доходить до збройних сутичок з демонстрацією поміркованих, які виступають під гаслами оборони Тимчасового уряду й війни до побідного кінця...

...перша спроба розправи з радикальними елементами столиці: комендант округи, генерал Корнілов ³⁷⁵, наказує поготівля в деяких частинах гарнізону, а на Зимовій площі збирає відділи артилерії, призначеної до виступу... Рада робітничих і селянських депутатів відкликає змобілізовані відділи до касарень, а на майбутнє піддає всі рухи військових частин у столичній окрузі

під свій безпосередній догляд... Можливі тяжкі наслідки цього розпорядку, який передає в руки революційного органу всі збройні сили столиці; тільки розумній поміркованості проводу Ради можна завдячувати, що вже в тих днях влада в столиці не перейшла в руки скрайніх елементів революції...

...наспіває криза в лоні уряду. В своєму дотеперішньому складі не має Тимчасовий уряд належного опертя в реальних силах країни й викликає постійне невдоволення з боку мас... Виринає слушний задум: поділити відповідальність за положення в краю з поміркованими соціалістами як заложниками міжкласового порозуміння в революції... 18 травня — Петроградська Рада робітничих і селянських депутатів призначає п'ятьох представників-соціалістів до складу коаліційного уряду... Завважається деяке заспокоєння серед народних мас, які дивляться на участь соціалістів у Тимчасовому уряді як на завдаток заспокоєння своїх потреб і домагань... Надіються тут, що створення коаліційного уряду дасть річову підставу до ліквідації Рад, — цього властивого джерела неспокоїв і головної перешкоди в нормальному розвитку й завершенні революції...

...появилася декларація нового уряду, що в ім'я загального добра й оборони революції закликає до порядку й спокою й продовження війни аж до побідного кінця. Різниться вона від ноти Мілюкова тільки багатством і плавністю вислову, — чується в ній рука поміркованих соціалістів, які вміють погодити соціалістичну форму виразу з його понадкласовим змістом і з практичними вимогами дня...

Представники Антанти домагаються відновлення воєнних дій на російському фронті. В зв'язку з тим виїжджає до армій міністр війни Керенський, який має переконати вояків про слушність антантських вимог, як і про вагу війни для революції. Є надія, що саме оживлення воєнних дій дасть урядові змогу обнизити революційне піднесення мас і звести революцію до границь суспільної безпеки й спокою...

...Наспівають вістки про заворушення між селянами, що домагаються негайного переведення земельної реформи...

...випадки самовільного заграблювання двірських і монастирських земель, акти грубого насилля над землевласниками, виступи проти релігії й духівництва... Місцеві органи влади безсилі супроти масової самоволі селян...

...Всюди завважається перевага вузьких групових інтересів над загальними, спільними завданнями революції. Фабричні робітники встановлюють самовільно восьмигодинний робітний день, хоч обставини війни домагаються продовження й раціонального посилення праці. Переводиться організація фабричних комітетів, які встрягають у внутрішнє життя підприємств і намагаються впливати на хід і прибутковість продукції... Акти насилля над власниками й над вищим технічним персоналом... Підприємці переходять до організованої самооборони проти натиску робітників. Найпевніша, хоч і болюча зброя: закривання підприємств, найбільш загрожених у своїй рентабельності, в березні й квітні спляють 129 фабрик з дев'ятьма тисячами робітників, у травні — 108 фабрик з дальшими дев'ятьма тисячами. Банкові установи погрожують відпливом капіталу і цінних паперів за границі держави... Коли не зміняться умови праці, протягом двох-трьох тижнів може завмерти життя в головних промислових осередках держави.

...Виринає проект політичного відтяження столиці через перенесення деяких родів продукції в глибину краю. Проект знаходить прихильний відгук у промислових сферах столиці, які доцінюють його вагу для оборони краю й дальшого розвитку революції... Робітничі маси відповідають посиленням страйкової акції й домагаються удержавлення фабричного промислу. Це той самий клич, що його в обличчі господарських труднощів висуває крайня соціалістична партія більшовиків.. Не вперше це завважається, що поодинокі гасла тієї партії збігаються з домаганнями, які виринають в процесі революції з глибини розбурханих народних мас...

— «Уся влада Радам!»...— «Земля селянам!»... «Негайний демократичний мир усім воюючим народам!»...— це головні кличі більшовицької пропаганди, неотесані, простацькі думки, які, проте, знаходять притакнення серед народних мас, бо відповідають настрою, що підносяться з нетрів революції...

...зростання впливів більшовицької партії серед робітничих і військових низів. Протягом останніх місяців осідають більшовики в усіх головних робітничих осередках столиці... Вибори до робітничих представництв дають абсолютну перевагу прихильникам тієї партії. Під її провід переходить велетенська залага Путилівських заводів — 40 000 робітників, — які від початку революції знаходились під впливом поміркованих соціалістів...

..перший анархічний виступ у молодій республіці: 26 травня велика фортеця Кронштадт передає владу в місті Раді робітничих і моряцьких депутатів... Нелюдський терор,— акти насилля над противними політичними організаціями... Одною з перших своїх постанов зносить анархічна влада приватну власність на посілості й інші добра, до жінок включно... дрібний образ положення, в якому знайшлась би ціла держава на випадок переведення більшовицького клича: «Вся влада Радам!»...

Провід більшовицької партії стримує анархічні маси від передчасного здійснювання цього клича,— свідочство слабості або страху перед виконавцями власних намірів... Усе, зрештою, в божій волі...

Завваги отця Лютті:

1. Все в тій революції гостре на два боки:

Про коаліційний уряд: — це правда, що коаліція з поміркованими соціалістами дає урядові деяке опертя в народних масах. Але куди звернеться прихильність тих мас, коли вони розчаруються в надіях на коаліційних соціалістів? — Розчаруються,— це певне!.. Тоді пригадають собі, що тільки одна партія більшовиків була проти коаліції з лібералами...

Про війну до побідного кінця: розуміємо нетерпеливість, з якою представники Антанти домагаються відновлення воєнних дій на російському фронті. По-перше,— крихта пролитої крові вийде на здоровля молодій російській республіці; по-друге, найскорше належить зняти з чола революції чарівний вінець, до якого звертаються погляди інших утомлених війною народів; по-третє, воєнна акція зміцнить авторитетний провід, а міцний провід у руках людей доброї волі — це гребля проти анархічних посягань революційної маси..

...все це слухне, всі розумні мотиви промовляють за тим... Але чи не завважили ми, як часто в тих подіях розум змінюється в нерозум, а слухність у насмішку над усякою слухністю?.. і що механізм війни, який звичайно дає верхам велику перевагу над масами, в тій революції — навпаки — стає знаряддям переваги мас над сусільними верхами?

...Все є гостре на два боки в тій революції,— тільки це пам'ятаючи, можна в ній дещо зрозуміти й осягнути...

2. Не спішитися! — таке повинно бути гасло всіх людей доброї волі в тій завірюсі.. Куди й чого спішяться провідні кола російських промисловців? Чи й у тих тяж-

ких днях не в силі вони злагоднити своїх прибуткових апетитів? Граються вогнем, що призначений для їх палат, для самих основ, на яких побудовані їх палати...

Проволікати!.. багато обіцувати, в дечому поступатися... Звертати запал і увагу народних мас на бічні справи, на зовнішні ефекти... Довгим і вмiлим проволіканням знесилити революційну енергію мас, тоді їх буде можна повести, куди воля, — для їх власного, як і загального добра...

3. Не виступати проти подвійної влади в тій революції! Уряд у руках ліберальної буржуазії й Ради в руках поміркованих соціалістів, — це найпевніший шлях до виснаження революційної енергії мас... Не виступати проти Рад, поки в їх проводі помірковані соціалісти.

4. Все, очевидно, в божих руках і в божій волі Але гнобити більшовиків треба людськими руками... Що вони спиняють маси перед невчасним посяганням на владу, — це доказ їх сили, не слабості, — їх відваги, не страху... Знищити більшовиків поки час, — це буде найкраще виконання божої волі!

Червень

...Відбувається Всеросійський з'їзд селянських делегатів у справі земельної реформи ³⁷⁶. Настрої селян помірковані, — більше як помірковані В обличчі анархічного відриву Кронштадта приймає з'їзд постанову, в якій погрожує виголодженням більшовицької твердині, коли вона не піддається розпорядкам Тимчасового уряду. А проте...

...На з'їзді виступає Ленін, який говорить ³⁷⁷: «Ради селянських депутатів разом з підпорядкованими їм Земельними комітетами повинні стати органами земельної революції, себто органами ліквідації великої земельної власності»... (Сойка думає про інквізицію, про чотирьох кам'яних «пророків» полум'яного Торквемади).. ³⁷⁸ «Чому селянам не слід чекати на ухвалу земельного закону Установчими зборами ³⁷⁹? — Перша річ у часі революції — це революційна ініціатива мас, а закон повинен бути тільки її вислідом. Коли селяни не здобудуться на революційну енергію, не будуть мати ні закону, ні землі»...

Делегати, які недавно погрожували заголодженням більшовицькому Кронштадтові, вислухали вождя більшовиків з увагою й відпустили його з рясними оплесками.. («все гостре на два боки в тій революції!» Сойка думає про вогняного Торквемаду..)

...16 червня відкривається Перший всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських і вояцьких депутатів. Величезна більшість з'їзду — помірковані соціалісти, й тільки дрібна частина признається до більшовицьких кличів. Це корисне відношення не зовсім відповідає настроям, що наростають у міських і селянських низах... З різних околиць держави наспівають вістки про бойове признання для кронштадтських ворохобників. Полк машинових крісів маніфестує по вулицях Петрограда свою прихильність для Кронштадта — «за його непохитну поставу недовір'я до Тимчасового уряду»... При останніх виборах до Московської Ради більшовики здобувають перевагу над меншовицькими і есерівськими депутатами. На останній конференції фабричних комітетів у Петрограді мають вони 335 голосів проти 86 поміркованих. Конференція приймає резолюцію, що тільки Ради робітничих, селянських і вояцьких депутатів, узявши владу в державі в свої руки, зможуть спинити край перед недалекою руїною...

На Всеросійському з'їзді Рад говорить поміркований соціаліст Церетелі, що немає тепер у Росії партії, яка була б готова взяти владу в свої руки³⁸⁰ Відповідає йому з місця Ленін: «Є така партія!» — маючи — очевидно — на увазі свою, більшовицьку організацію...

...Провід більшовицької партії за почином низових організацій постановляє владити в столиці масову демонстрацію, що проходила б під гаслами: «Вся влада Радам!» і «Геть із десятима міністрами-капіталістами!»... слухний спротив президії Петроградської Ради, яка ставить питання про демонстрацію перед з'їздом Рад. Більшістю голосів ухвалює з'їзд заборону всяких маніфестацій у столиці протягом найближчих трьох днів... тільки переконати маси про слушність тієї заборони: вислати своїх представників до фабрик і касарень, щоб у живому зіткненні з масами схилили їх до прийнятої постанови і водночас пізнали їх настрої й найближчі домагання...

Одну ніч проводять делегати на зібраннях по касарнях і підприємствах, а ранком вертають на з'їзд розбиті й приголомшені... Такі їх звідомлення:

більшовики опанували маси;

всюди існує глибоко вороже відношення до поміркованих соціалістів;

тільки за згодою більшовиків маси відмовилися від ухваленої демонстрації..

Глибоке обурення серед поміркованої більшості з'їзду. Церетелі домагається громадянського суду над більшовицькою партією: належить змінити дотеперішні методи боротьби з більшовиками! — роззброїти їх, відібрати великі технічні засоби, що знаходяться в їх руках! — належить зломити змовників!..

Усіх дивує фанатична впертість, що пробивається у відповідях більшовиків.

— Змагаємо до влади Рад,— говорять вони.— Але коли б навіть уся влада в державі перейшла в руки Рад і нам хотіли заборонити агітацію,— нехай ніхто не сподівається від нас послуху й пасивності!.. Йдемо під гаслами міжнародного соціалізму, яким різнимся від усіх ніби-соціалістів, і ніякі кари, ні переслідування не спинять нас від ширення й реалізації його кличів..

З'їзд не здобувається на рішучі кроки проти більшовиків, тільки приймає до відома їх відмову від демонстрації й осуджує їх методи агітації серед мас. На пропозицію одного з делегатів постановляє влаштувати 1 липня велику масову маніфестацію, яка має бути «явним і чесним переглядом революційних сил» і виявити гасла, за якими дійсно йдуть робітничі й вояцькі маси...

...всі надії скупчуються коло питання про відновлення воєнних дій на російському фронті... На з'їзді представників торгівлі й промислу падають нечувані дотепер слова:

належить зірвати з системою поглиблювання революції!..

тільки тверда, залізна рука зуміє спинити Росію перед недалекою катастрофою!..

...представники Антанти домагаються відновлення офензиви російськими військами. Англійський державний скарб думає спинити воєнні позички при дальшому отяганні з офензивою... Існує теж можливість окупації далекосхідних російських земель японськими військами... Американський уряд обіцяє відкрити необмежений кредит з відновленням воєнних дій... Бельгійський соціаліст Вандервельде закликає коаліційних соціалістів у Тимчасовому уряді, щоб не отягалися з наказом офензиви...³⁸¹

...великою більшістю голосів, при нагальному протесті більшовицьких делегатів Всеросійський з'їзд Рад дає згоду на відновлення офензиви...

...падає наказ міністра війни Керенського: «Вояки — вперед!»³⁸²

Завваги отця Льотті:

1. Є якась фатальна логіка в помилках людей доброї волі: як би гонила їх наперед якась сліпа, нерозумна сила, відібравши їм наперед змогу бачити й розуміти, куди йдуть...

2. Все — очевидно — в руках божих; але офензиву треба зробити вояцькими, не божими руками, і вояцькими — побідити. Що станеться з військами, коли офензива не вдасться? (Все майже промовляє за тим, що не вдасться...) Тоді армії пригадають собі, що тільки більшовики були проти відновлення офензиви...

3. Нерозумно й недотепно — відкликатися до низових мас у справі поборювання більшовиків... Тільки залізна, тверда рука зломить упертість і силу тієї партії; але шукати тої руки треба поза народними низами...

Належить пам'ятати: всі засоби проти більшовиків дозволені, — всі, крім комічних... Яке враження думав досягнути Церетелі серед низових мас, називаючи більшовиків «зрадниками революції»?.. Маса невразливі на різні субтильності й недомовлення, але на комічне мають смак тонкий... і небезпечний для Церетелі...

4. Якби нам Леніна серед поміркованих!..

Л и п е н ь

...Керенський доносить урядові з південно-західного фронту:

— Святкуємо сьогодні незвичайний тріумф революції: 1 липня революційна армія почала з великим захопленням офензиву!..

Церетелі говорить на з'їзді Рад:

— Відчиняється нова сторінка в історії великої російської революції!.. А проте...

...На Марсовому полі делегати з'їзду Рад оглядають масову демонстрацію³⁸³, яка має бути «явним і чесним переглядом революційних сил»... Перед очима делегатів перепливає повільно робітників і вояків, — чотиристатисячна маса, що йде нестримно під гаслами:

— Геть офензиву!

— Геть із десятима міністрами-капіталістами!

— Вся влада Радам!

— Право до життя важніше за право власності!..

...в тій повені облич і кличів з'являються три невеличкі плакати з домаганням підтримки для Тимчасового уряду; юрба нападає на плакати, зриває їх з лютими окликами й жбурляє собі під ноги...

...2 липня пише поміркована преса столиці: «Недільна маніфестація виявила, що більшовики здобули повну перемогу серед петроградського пролетаріату»...

Один орган запитує меланхолійно: «Кому прийшла до голови та нещаслива думка про маніфестацію?»...

...Заходами ліберальних кіл відбувається протидемонстрація поміркованих елементів столиці, — переходить місто з портретами міністра Керенського і з кличем війни аж до побідного кінця... Не в Керенському — очевидно — тут річ, а в війні, біля якої збираються надії всіх людей доброї волі...

По вулицях Петергофа демонструють молоді юнкери, що під гаслами:

— Геть шпигунів!³⁸⁴

— Нехай живе Керенський і Брусилів!³⁸⁵

Вояки четвертого батальйону, стаціонанованого в Петергофі, нападають на молодих патріотів і розбивають їх таблиці й демонстрацію...

Одна радісна вістка: відділи одинадцятої армії продовжують офензиву й здобувають перші дві лінії ворожих окопів. А проте...

Полк машинових крісів у столиці приймає постанову: «На майбутнє будемо відправляти відділи на фронт, як тільки війна матиме революційний характер»...

На погрозу ліквідації ворохобного відділу вояки полку відповідають: «Не спинимося перед ліквідацією Тимчасового уряду й усіх, що його підтримають!»...

...Рада Виборзького кварталу приймає резолюцію: «Протестуємо проти авантюри Тимчасового уряду³⁸⁶, який почав офензиву, щоб зберегти в силі старі грабіжницькі умови. Цілу вагу відповідальності за політику офензиви скидаємо на Тимчасовий уряд і на партії меншовиків і есерів, що його підтримують»...

...правдива повинь анархії... По всіх касарнях відбувається агітація за збройну акцію проти Тимчасового уряду... полк машинових крісів закликає інші відділи гарнізону до збройного виступу за владу Рад... Одні більшовики мають послух у масах і стримують їх перед невпорядкованим і невчасним посяганням на владу...

...грізна, майже історична хвилина: робітничі й вояцькі маси столиці напливають з усіх кварталів до Тавридського двірця³⁸⁷ й облягають осідок Петроградської Ради. Демонструють: проти війни й Тимчасового уряду, проти коаліційних соціалістів... Посилають невпинно делегації, які домагаються:

ліквідації Тимчасового уряду;

переходу всієї влади в державі в руки Рад...

...Ніщо не стоїть на перешкоді, щоб Рада сповнила нагальні домагання мас. Більшовики підтримують їх анархічні гасла, вояки натискають... Президія Ради відбуває засідання й нараджується перманентно... Маси напливають — посилають нові делегації, — домагаються... Президія засідає, — успокоює... нараджується перманентно... («Проволікати! — проволіканням виснажувати революційну енергію мас, — так добре, синку, — так і слід!»...)

Надходить південь, — маси хвилюються... В стіни двірця б'ють загрозливі кличі:

— Геть угодовців³⁸⁸!

— Геть наймитів Антанти й капіталізму!..

Президія засідає, — нараджується перманентно... Минають довгі години, — хилиться день; зближається смеркання... На вулицях столиці роздаються гомони військової ходи... Твердий крок фронтових відділів, що надходять до двірця й оточують виснажену очікуванням товпу... Президія Ради підіймається після денних нарад, — шукає зв'язку з урядом... Рішилася: не візьме влади в свої руки!.. Поспіль з властивою владою, міцними руками фронтовиків опановують положення в столиці... («Тепер ударити! — нещадно, на смерть ударити!»)...

...Проривається довго стримуваний справедливий гнів прихильників спокою. Знаряддям гніву служать фронтові відділи козаків, — уроджених лицарів порядку й заспокоєння...

...Перші реальні наслідки гнівної справедливості: падає руїною палац Кшесінської, — осідок проводу більшовицької партії;

закривається головний орган більшовицької партії — щоденник «Правда»³⁸⁹;

ліквідуються головні гнізда більшовизму в робітничих кварталах і в гарнізонах;

переводяться арешти й унешкідливлення вожаїв більшовицької партії в столиці й околиці...

...Виринає проект: поставити більшовицький рух поза законом, — це дасть правну основу до його ліквідації в цілій державі... Всі усвідомлюють: знищення більшовицької партії, з усіма її проводирями («фізичне, смертельне знищення!»), відкриє дорогу до повного заспокоєння краю, до відновлення соціального порядку й пошани перед правом... А це кінець революції!..

...Два неясні моменти в загальному образі випадків, два браки, що будять деякий неспокій у людей доброї волі: маси мовчать.

Ленін говорить.

Коли б існував найдрібніший спротив мас при ліквідації анархічних осередків, перемога була б ясніша, певніші її реальні наслідки. Але маси зберігають дивний спокій, маси мовчать... Як би навмисне притихли, щоб краще розлягався між ними дивний голос цього диявольського спокусника мас... І він говорить... Розійшовся десь у народних низах, не досягла його рука справедливого гніву, й звідтіля розходить ся серед мас його діловий голос... (Як би то були його власні збройні ватаги, не грізні загони козаків, що гарцювали в тих днях по вулицях столиці), він говорить:

— Робітнім масам немає іншого рятунку від загальних лабет війни, голоду й дідичівського й капіталістичного поневолення, як геть відійти від партій есерів і меншовиків³⁹⁰,

усвідомити ясно їх зрадницьку роль;

відмовитись від найменшого замирення з буржуазією й рішуче перейти на бік революційного робітництва.

— Одні тільки революційні робітники, коли їх ще підтримає найбільш селянство, зуміють зламати спротив капіталістів, повести народ до перемоги над голодом,

до перемоги над війною,

до справедливого й міцного миру...

До перемоги? Звучить це як насмішка над усяким здоровим глуздом: говорити про перемогу в хвилині, коли до ґрунту розбиті всі сили організації, всі майже провідники ліквідовані, а маси рукою не дивгнули, щоб їх захистити перед гнівом справедливості... («Чи не так, отче прелате?») — «Молімося богові, сину, щоб так було, молімося богові... Але чи не завважили ви: такий є звичай міцного Тітто: говорити про недалеку перемогу, коли всі знаки неба й землі промовляють проти нього! — визначувати методи перемоги, хоч усі сили, конечні до перемоги, лежать у повному розгромі... Такий є Тітто»...)

...Перші тривожні вістки про заломання офензиви на російському фронті... Ніколи не бачили ми тут стільки облич, перейнятих глибоким жахом, — стільки виявів зневіри й розпуки... Чи таке є об'єктивне положення?!..

А проте в бозі надія...

Завваги отця Льотті:

1. Не спішитися!.. В проявах радості з приводу побіди ані в проявах розпуки — не спішитися!.. Проволікати! — проволікання — єдина метода слабшої сторони в революції, єдина, що має деякі вигляди на перемогу...

2. Більшовики мали слухність у справі офензиви, як і в інших питаннях... Грізне це й образливе явище: що в основних питаннях революції слухність виявляється на боці більшовиків, не поміркованих... Кожний такий випадок — це новий ступінь у розвитку їх сили, новий крок до їх можливої перемоги над людьми доброї волі... Належить знищити більшовиків! — хоч би для того, щоб відібрати їм можливість мати слухність, — належить знищити!..

3. Як це діється?.. Усе зав'язкувате в російських випадках, усе міцне й прозорливе стоїть на боці гріха й революції, тоді як традиції й спокій боронять у них убогі й слабкі духом... Складними дорогами йде діло спасення людського роду, й не наша річ намагатися вникнути в його шляхи... Але керенських треба відсунути від справ революції, — блазня Керенського й усіх близьких до нього...

4. Якби нам Леніна серед поміркованих! (невже неможливий Ленін серед поміркованих?).

С е р п е н ь

...З усіх кінців держави наспівають вістки про лиховісні наслідки заломання офензиви... На фронті — невиданий дотепер упадок дисципліни, що явно звертається проти старшинського корпусу армії... Відновлюється явище, занехаяне на час офензиви: братання між вояками ворожих армій, — процес, який може рознести бацили революції по цілій Європі...

В запіллі — нагальний відплив фронтовиків у глибину краю, — море збільшовизованої вояцької маси, що загрожує знищенням останків законності й ладу в державі...

З усіх кінців держави сповіщають про зухвале встрягання вояцької маси в поточні справи революції: в питання влади на місцях, в земельні відносини... За її анархічним впливом — справа земельної реформи переходить у явну аграрну революцію, яка нищить усяку надію на спокійне полагодження відносин земельної власності на селі... Відкривається жахлива перспектива: руїни економічних і моральних вартостей, — морального

й господарського здичіння, — з дня на день пригасає надія на відвернення тих доріг від молодої республіки...

Все тривкіше оформляється тут одна свідомість: що тільки залізна рука чолової людини зможе спинити край перед руїною й виведе його на шлях спокою... Всі розглядаються за такою рукою, гаряче її прагнуть... Коли б з'явилася тепер, можна б вірити, що зродилася тільки з того прагнення...

Все вказує на те, що та залізна рука не підійметься з Тимчасового уряду («залишіть уряд!») ані з поміркованих соціалістів («залишіть поміркованих, — вони роблять своє!»)... Розглядаючи всі можливості виходу з теперішнього положення, Мілюков, провідний муж лібералів, доходить до одного, глибоко промовистого висновку:

Корнілов

або

Ленін...

В самому поставленні тієї дилеми — для Мілюкова, для всіх людей доброї волі — міститься єдина відповідь на неї:

щоб здійснилося перше — й ніколи друге («ніколи — ніколи друге!»), така тільки розв'язка може лежати в інтенціях божого провидіння, на це мусять бути звернуті всі здорові сили загроженої країни, всі чисті й шляхетні, але й беззглядні в своїй справедливості зусилля людей доброї волі...

...Найбільше дбайливості й уваги присвячується військовим формаціям петроградської округи. Протягом неповного місяця постають у столиці нові військові організації — «Союз вояцького обов'язку», «Батальйон волі»³⁹¹, «Ліга вояків»³⁹², «Кавалери святого Юрія»³⁹³, жіночі військові формації³⁹⁴. Доконується планове нагромадження надійних збройних сил, що були б готові до виступу на перший поклик, без страху й без вагання... Появляється нова преса, що висовує гасло незалежного соціалізму й домагається твердої, диктаторської влади, як єдиного засобу на здійснення соціальної справедливості, єдиного рятунку для завдань великої батьківщини...

...очі всіх покликаних звертаються вичікуюче в бік недалекого фронту: там дозріває сила, що змінить усі напрямки революції, — звідтіля має піднятися п'ястук, що впаде на гнізда злої анархії, розгромить їх з божою поміччю й виведе край на шлях традиції й спокою...

Кінець місяця: Корнілов вирушає з фронту! — на Петроград!..

Завваги отця Льотті:

1. Молімося богові святому...

2. Чи не поспішився Корнілов зі своїм виступом?.. Анархія ще не дозріла до того, щоб відпхнути від себе всі здорові сили російського народу... Й куди спішиться російська буржуазія? — В своїй нетерпеливості з'їдає вона себе, як скорпіон, збожеволілий від злості...

3. Все гостре на два боки в тій революції: чи не запізнився Корнілов зі своїм виступом?.. Заломання офензиви дало в руки більшовиків зброю, якої не мають помірковані: зброю слухності — непереможну й грізну в революційній боротьбі... Коли б не запізнився Корнілов!..

4. Усе йде своїм шляхом у тій революції, — як би діяв тут якийсь механізм, недоступний для наших очей, ні для обрахунку... Якимось фатальним способом належить до того механізму сліпота російських посідачів, їх нерозумна жадібність й нестриманість у гніві... Злісним, фатальним способом уплітаються в той механізм справи релігії й святої церкви, справи бога взагалі..

5. Корнілов іде на столицю... Молімося богові святому.

В е р е с е н ь

..Як це діється?! — якими дорогами?!..

В липні — сіра вояцька маса піддалася шляхетним кличам оборони батьківщини і з геройським захопленням пішла на ворожі окопи;

в липні — непроглядні юрби робітників і вояків, що облягали Тавридський двірець, відійшли перед кількома збройними відділами й відмовились від своїх радикальних кличів;

в серпні — робітничі квартали Петрограда, недавні басейни більшовизму, приглядалися мовчки, як гнівна рука справедливості винищувала запальні гнізда анархії й приготовляла суд над вожаками більшовизму;

в серпні, ніби вчора, байдужа пролетарська маса приглядалася безчинно, як поставали в столиці нові військові формації, громадилися надійні збройні сили на рятунок батьківщини й суспільного спокою...

А сьогодні?.. Як це діється, — якими дорогами?..

З початком вересня з'являються передові відділи генерала Корнілова в околицях Петрограда, й у той сам час, як би діяв якийсь таємний механізм, зами-

каються всі залізнодорожні під'їзди до столиці, всі водні дороги загороджуються дулами гармат, націленими на корніловців... І як би діяв тут якийсь химерний, злісний механізм,— відчиняються брами столичних в'язниць, виходять на волю більшовицькі проводирі й — ніби таке було їх призначення — переймають оборону революції в свої руки. На їх фанатичний поклик здригається байдужа маса, за їх почином переводиться загальне узброєння петроградського пролетаріату і вся низова маса перековується в один велетенський молот, готовий піднятися, й грянути, й розбити на дрізги всякого, хто посягнув би на її варварське право до революції...

Як це діється,— якими парадоксами?!

Ще наче вчора гарцювали козацькі загони по вулицях Петрограда, метаючи під ноги правосуддя більшовицьких ватажків і заколотників;

ще тільки вчора гриміла земля під ногами сотисячної армії залізного генерала: йшли найдобріші формації, козаки, юнкери, чеченці ³⁹⁵, ударні відділи ³⁹⁶ й батальйони смерті ³⁹⁷, йшли певні побіди, одною своєю появою готові роздавити зграї розбещеного вояцтва й фабричної голоти...

А сьогодні?.. Як це сталося, якими парадоксами?

Було щось несамовите в цьому видовищі: найкращі передові відділи корніловської армії підходили до столичної околиці й, не дійшовши до передмість, танули, як тане сніг, зблизившись до пожару, як би западалися в сухий пісковий ґрунт, що оточує передмістя,— зближалися й танули...

...неймовірно, з гарячкового сну вихоплене явище: не минув тиждень,— у всіх шляхетних очах горить важке й докірне питання: «Де ділися хоробрі «Батальйони волі», «Кавалери святого Юрія», «Союзи обов'язку»? Де хоробре військо генерала Корнілова? І де сам генерал,— залізна рука й непохитна воля?..» Велика, гнітуха пустка вчинилася на місці збройних колон,— гнітуха страшна пустка зайняла місце надій, що вчора ще ситили серце людей доброї волі... В цю примарну порожню, наче створену на те, щоб давала широкий, владний відгомін, розміряними товчками падають прості й дошкульні, як усе, слова пекельного спокусника мас, Леніна:

«Не бійтеся ініціативи й самостійності мас, здайтеся на революційні організації мас,— тоді побачите на всіх ділянках державного життя ³⁹⁸ ту саму силу,

величність, непереможеність робітників і селян, що її вони виявили в своєму об'єднанні й пориві проти корніловщини...

Середини немає. Досвід показав, що середини немає. Або вся влада Радам у центрі й на місцях, вся земля селянам не га й но, перед ухвалою Установчих зборів, або дідичі й капіталісти гальмують усе, відновляють дідичівську владу, обурюють селян і призводять до безкрайне жорстокого селянського повстання» («Про святу інквізицію думаєте, мій сину?»³⁹⁹ — «О так, отче,— є такий спосіб: намазують йому розтопленим товщем ноги й завішують над вогнем. Товщ кипить на голих п'ятах, шкіра здувається пухирцями. Він кричить і в'ється, як в'юн, тратить свідомість... Тоді відділюють вогонь сирою дошкою, а його обливають водою, аж очунає... Як прийде до себе, відкривають вогонь, і живе полум'я знову припікає його стопи... Товщ кипить на голих п'ятах, шкіра здувається»...)

Тільки диктатура пролетарів і бідніших селян здібна зламати спротив капіталістів, виявити велику зважливість і рішучість влади, забезпечити собі захоплену, безоглядну, справді героїчну підтримку мас і в армії, й серед селянства. Влада Радам — це єдине, що могло б зробити дальший розвиток ступневим, мирним, спокійним, що йшов би на рівні зі свідомістю й постановами більшості народних мас, на рівні з їх досвідом. Влада Радам — це означає повну передачу керівництва країною й контролю над її господаркою робітникам і селянам, і ніхто не важився би ставити їм опір,— і вони скоро навчилися би, на власній своїй практиці навчилися би правильно розділювати землю, продукти й хліб»...

...В обличчі невпинного зросту більшовицьких сил і впливів у Петрограді й околиці, в лоні Тимчасового уряду постає проект, єдино, мабуть, доцільний у тих обставинах: віддати столицю ворожій армії й тим шляхом обезголовити шалене живло революції й зберегти перед ним саму державу...

Завваги отця Льотті:

1. Все йде навпаки в тій революції,— в виступі Корнілова теж... Мав він принести з собою соціальне замирення, а приніс поглиблення анархії в цілій державі; мав закінчити революцію, а тільки відчинив їй далекі жахливі перспективи; мав вигубити остатки більшовицької загрози, а привів до катастрофального відпливу мас у ряди більшовицьких організацій...

Все йде своєю дорогою...

2. Обезголовити революцію?.. Розбийте її на тисячні шматки, а з кожного постане вона знову, з грізною головою і з полум'яним серцем... Таке є живло революції, сколихнутої маси, якої ви не зуміли здобути собі ані приспати гаслами...

3. Обезголовити революцію, віддавши столицю ворожій армії?.. Є смертний засуд у тому задумі, — самогубний засуд верстви, що в її гнилому серці міг постати той низький задум... (Низький, — бо безвиглядний, — бо губить її раз на все в очах маси...)

4. Усе йде своєю дорогою, — молімось богові святому...

Ж о в т е н ь

...кружляє, як сірий коршун,
і звужує кола свого лету..

Ленін говорить:

— Одёржавши більшість у обох столичних Радах робітничих і вояцьких депутатів, більшовики можуть і повинні взяти державну владу у свої руки ⁴⁰⁰.

Можуть через те, що активної більшості революційних елементів народу в обох столицях вистане, щоб повести за собою маси, зламати опір противника, розбити його, завоювати владу й утримати її... Більшість народу за нас. Цього доказав довгий важкий шлях від 6 травня до 31 серпня й до 12 вересня: більшість у столичних Радах — це плід народного розвитку в н а ш у с т о р о н у... Через що більшовики повинні саме тепер узяти владу? — Через те, що недалеко здача Пітера на сто разів погіршить наші шанси... Йде не про «день» повстання, не про його «момент» у обмеженому значенні... Йде про те, щоб з а в д а н н я вчинити ясним для партій: поставити на порядку дня з б р о й н е п о в с т а н н я в Пітері й Москві (разом з округою), завоювання влади, повалення уряду... Ждати формальної більшості в більшовиків — це наївність, ніяка революція на це не жде. І Керенський з К^о не ждуть, лише готовлять здачу Пітера... Історія не пробачить нам, коли не візьмем влади тепер... Взявши владу водночас у Москві й у Пітері... побідимо б е з у м о в н о й б е з с у м н і в н о...

...звужує кола свого лету
й визначає місце атаки..

Ленін говорить:

— Криза наспіла, все майбутнє російської революції поставлене на карту ⁴⁰¹. Криза наспіла...

Гаятись — злочин. Чекати на з'їзд Рад — ганебна дитяча гра у формальність, зрада революції...

Коли не можна взяти влади без повстання, треба йти на повстання негайно. Гасла — влада — Радам, земля — селянам, мир — народам, хліб — голодним. Перемога забезпечена, й на дев'ять десятих, що безкровна.

Чекати — злочин перед революцією...

...місце атаки..

Ленін говорить:

— Що вся влада повинна перейти до Рад, це ясне... Перехід влади до Рад означає нині на практиці збройне повстання... ⁴⁰²

Маркс підсумував досвід усіх революцій щодо збройного повстання словами «найвизначнішого в історії майстра революційної тактики» Дантона: — сміливість, сміливість і ще раз сміливість...

У відношенні до Росії й до жовтня 1917 року це значить: одночасний, якнайбільш несподіваний й найшвидший наступ на Петербург, неодмінно і зовні, і зсередини, і з робітничих кварталів, і з Фінляндії, і з Ревеля ⁴⁰³, з Кронштадта ⁴⁰⁴, наступ усієї флоти, скупчення велетенської переваги сил над 15—20 тисячами нашої «буржуазної гвардії» (юнкерів), нашого «вандейського війська» (частина козаків) і т. д.

Комбінувати наші три головні сили: флот, робітничі й військові відділи, щоб неодмінно опанувати й за всяку ціну вдержати: а) телефон, б) телеграф, в) залізничні станції, г) мости передовсім.

Виділити найрішучіші елементи (наших «ударників та робітничу молодь, а також моряків) у невеликі загони, щоб захопити всі важніші місця, та вживати їх скрізь, у всіх важніших операціях...

Окружити і відрізати Петербург, захопити його комбінованою атакою флоту, робітників і війська, таке є завдання, що вимагає вмільості й потрійної смільвості.

Скласти загони найкращих робітників — з рушницями й бомбами — для атаки й оточення ворожих «центрів»... з кличем: згинутьі всім, а не пропустити ворога!

Надіємося, коли виступ буде постановлений, провідники здійснять щасливо великі заповіді Дантона й Маркса⁴⁰⁵.

Успіх і російської, і всесвітньої революції залежить від двох-трьох днів боротьби...

.....

(Все йде своєю дорогою...)

..9, 10, 11 листопада кабінет отця Льотті був недоступний,— блідий монах у сірому заходив молодому Сойці до рогу й приймав його непевними словами:

— Прелата Льотті немає...

Але Сойка вертався в звичайні години своїх занять і за кожним разом, бачивши заперечливий рух блідого монаха, передихав глибоко і затримував гарячий клубок, що підносився йому до грудей...

...Був сірий, вогкий день 12 листопада,— від моря йшов сирий, важкуватий вітер і котив м'які звали мли понад містом,— молодий Сойка вийшов з монастиря й, минувши «Марію Янголів»⁴⁰⁶, нирнув у масовий людський гомін, що йшов хвилями від площі Термів⁴⁰⁷... У широкому просвіті площі перевалювалася тисячоголова юрба,— рухлива, брудна, як повінь, маса, що з клеткотом опускалася в спадисте гирло Національної вулиці⁴⁰⁸. Коли Сойка зблизився,— з гори, від площі П'ятисот, вігналася в товпу жандармська кінна стежа, а з бічних вулиць натискали ряди пішої поліції, вгризаючись у боки простягнутими штиками. Юрба згущувалась під їх напором і розгорталася, як пружина, й відкидала в'їдливі ряди, як хвиля відкидає піну, що хватається її стіп... Так само згущувався й розгортався тілистий клетіт юрби, а іноді вихоплювався з його нутра тягучий, гнучкий оклик,— червоний язик полуміні, що підіймався в сиру млу, як гаряча погроза маси, як змовницький знак або вітання, кидане в далекий світ понад кривлями міста... В якомусь менті вчулося молодому Сойці щось знайоме в тому гнучкому оклику, щось знайомо дошкульне й грізне, й як би вогняна змійка побігла здовж його хребта... Сойка приспішив кроку й, незважаючи на осторогу («на бік, синьйоре, є небезпека!»), побіг вздовж поліційного кордону, спускаючись по площі з гомінкою юрбою... Вігнався в гирло Національної вулиці й насилу спинився в якомусь портику, злігши плечима на кам'яну колону... Мигали йому перед очима засмагли робітничі обличчя, хитались сутулі плечі, шуршали, як суха рінь, сколочувані кроки... Десь у низу вулиці стукнув алярмовий стріл, і в цю мить ліс тяжких п'ястуків вибухнув понад голови маси і водночас вистрілив угору знайомий гнучкий

оклик: знайоме вогняне ім'я, що лопотіло над Римом, як зухвала погроза сколихнутої маси...

— Не Петроград, — не Невський проспект, — Національна вулиця в святому Римі... З гори, від двірця, сиплеться рясний цокіт кінських копит, з бічних заулків виблискують нові штики й подвоюють, потроюють свій натиск... Ще падають стріли вниз кварталу... А маса пливе в кам'яних стінах, не маса, — розтоплене живло, нелюдське, чуже, й за кожним вистрілом вибухає вгору вогняними язиками:

— Evviva-a! *

— Evviva-a!

...Молодий монах не спиняв сьогодні Сойки при вході, провів його тільки в глибину коридора, закриваючи блідими повіками сонні зіниці...

Отець Льотті сидів у своєму кріслі з підібганою ногою й, повернувши голову до вікон, прислухався в бік міста... Мовчки запросив Сойку сідати й підняв дрібну долоньку вгору: — хвилину мовчанки...

Не був це м'який шум вогкого вітру, що торкав високі вікна будинку, не він один... Якийсь людський глузд містився в цьому шумі, — як би велике людське слово взялося вітром й летіло понад місто, ударяючи в дахи й стрімкі вікна. Отець Льотті наслукував цього слова, знерукомлений, як статуйка. Хвилинами тільки здригався всім тількицем, у далекому гомоні над містом стукали сухо стріли, як розривані міхурці, — тоді отець Льотті стискав міцніше колінка, а дрібне його личко шарпалось під опуклостями чашки, як би в нього вдаряли мініатюрні блискавки з нутра голови... В якійсь хвилині спокою отець Льотті крутнувся на рухомому сидінні в бік Сойки й спитав з пригаслим поспіхом:

— Ви там були? Це в вашій околиці...

— Вони йдуть від площі П'ятисот, до середмістя...

— З залізнодорожних варстатів, — ми знаємо...

Не така велика їх сила...

— Не бачив я ні початку, ні кінця їх походів, — як би йшли без кінця...

— Таке враження...

...— йдуть у центральні квартали («не дійдуть, не допустять») на всю ширину вулиці, — на атаки і постріли відповідають чудним криком захоплення...

— Що саме кличуть?

— Evviva Lenin! ⁴⁰⁹

— Evviva Lenin!

* Хай живе! (італ.) Ред.

Веселий прелат засміявся в борідку й схрестив на гру-
дях долоньки... Скулився й запався в себе, як западає-
ться земля, коли в її нутрі відчиняється нараз глибока
пустака.

— Таке слово...

— Звідкіля воно тут, отче прелате?

— Таке слово, мій сину,— рефлекс... Як сигнал зем-
летрусу, перебігає воно сьогодні земну кулю й потрясає
її поверхню, як своєю шкірою... Відгомін страшного ка-
таклізму, що доконався на півночі,— звідтіля воно тут...

— Катаклізму?

— Так це тут нині відчуваємо,— таке враження... Влада
більшовиків...

— Захопили владу?

— Так, сину, взяли її з захопленням,— у столиці —
і у Москві... Візьмуть у цілій державі,— так бодай видно...
«Усім! — Усім! — Усім!» — чи не звучить це як зухвале
гасло побід, кидане понад всі границі, й чи не слухають
його вже задимлені варстати старого Рима?..

— Слухають!..

— Іде пекло...

Сойка зігнувся й охопив руками бильце крісла, здава-
лося, кров бризне з-під здавлених нігтів... Зіниці його мі-
нилися, як розтоплене олово, пашіли майже чутно, здавало-
ся: кинь їх каплями на кам'яну плиту — й перейдуть її
наскрізь зі своєю розпаленою гіркістю...

Йде пекло!.. Як це діється, отче прелате?

Отець Льотті змінився під цим поглядом,— здвигнув
плечима.

— Було багато різних помилок,— ніхто не заперечить
тактичних і основних, важких схиблень, яким маючі вер-
стви віддавалися з дивною впертістю й сліпотою...

Вмістився вигідніше в сидінні, здвигнув плечима.

— Якась фаталістичність у помилках, якась злісне засліп-
лення: наче б ті верстви були носителями невідомої їм закон-
ності, виконавцями чужої непереможної, смертельно для
них ворожої волі!..

— Не розумію!..

Отець Льотті засміявся стримано, відвів очі.

— Але вони це розуміють — й гаразд (задля себе)
розуміють... Слухайте тільки їх пояснення:

маючі верстви буржуазного суспільства мусять заги-
нути, як і громадський лад, ними створений,— такий не-
минучий напрямок історичного розвитку, така його об'єк-
тивна законність... Класова ж обмеженість і засліпленість
горішніх верств, їх фатальна впертість у помилках — це

тільки суб'єктивна відбитка тієї законності, тільки її відгомін у свідомості верстви, призначеної на загибель...

— Класова впертість у помилках, як упертість історичних законів?

— Так, сину,— в той спосіб мали би маючи верстви служити завданням революції, своїми помилками й сліпоту...

— Власній загибелі служити? — це божевілля!..

— Очевидно, мій сину,— це божевілля... Але чи не виглядає так, наче б російська буржуазія потверджувала своєю поведінкою те божевілля?

— Слабодухі серця, що зломилась під тягарем випадків,— глупота, що випадково знайшлася при кермі історичних подій!..

— Глупота як необхідне звено в історичному розвитку,— випадок на службі історичної кінечності,— чи не здається вам, що є деякий глузд у такому поясненні, що не можна йому відмовити деякої слушності?

Сойка здригнувся й зібгав плечі, як би почув морозний струмок у лійках своїх костей:

— Тільки хто чує смерть у своїй крові, може прийняти таке пояснення. А я живий,— живе думаю!..

Отець Льотті зітхнув крадькома,— бліда посмішка, як відблиск пригаслої, німої блискавки, майнула по його лиці...

...— хто чує смерть у своїй крові,— правда, любий сину? — А ми з вами живі, живе думаво... Для нас мусить існувати інше пояснення, мусить інше знайтися...

— Таке, що осолодило б нам гіркість тієї дивної законності, що в самій своїй істоті несло би для нас надію на щасливу розв'язку грізних подій, на остаточну перемогу правди й божого царства на землі...

— Чи існує таке пояснення, отче прелате?

— О так, сину! І коли думаю про нього,— коли оглядаюся,— не знаходжу кращого, як оце: що всі ті грізні події лежать у таємних намірах божого провидіння; що не де, як у вічному божому плануванні, знаходять собі місце й оправдання: слабодухість поміркованих у революції й дитяча засліпленість горішніх верств, їх упертість у помилках і невгасна жадова й нестриманість у постановах...

— І злочини сліпої маси, й поразки людей доброї волі?

— А що, мій сину?

— І наруги над релігією, й перемога найлютішого ворога святої церкви — більшовизму?

— А що, а що, мій сину?

— Не розумію, отче, не прийму цього!

— Яка заслуга в розумінні, сину? Вірити треба, не розуміти!..

Отець Льотті нахилився вперед, його водяні очі вп'ялися в сірі зіниці Сойки, були як ссавці, що мають висмок-тати з них усю волю.

— І чи не є це одна з найбільших заслуг перед богом: вірити серед найтяжчих суперечностей,— не захитатися в них, не допустити розпуки ані сумнівів до стурбованого серця?.. Така вже є мудрість божих намірів у цьому світі: що в самих атаках міцної віри знаходимо свою заплату!.. Існують ситуації, мій сину,— вірте моєму досвідові: існують положення, в яких нам нічого не остається, крім непохитної, міцної віри; в яких вразливий наш інстинкт підказує нам одну дорогу: вірити, що все, що діється,— діється з найглибших намірів божого провидіння; що, привівши нас на край безодні, бог — найчуткіший наш батько — покаже нам дорогу від загибелі!.. Вірити,— хоч би земля розступилася під нашими стопами! — хоч би небо розтріскувалося над головою! — це іноді єдина розумна метода, це половина шляху до спасення,— майже цілий рятунок!.. Чи знаходите у собі силу до такої віри, мій сину?

— Слухаю, отче прелате...

— Може, справді знайдетеся в обставинах, коли «земля розступиться під вашими стопами й небо разтріснеться над головою»,— чи не захитаєтесь у своїй вірі, сину?

— Ні, отче прелате...

...— коли на ваших очах валитимуться самі основи нижнього порядку світу,— божого порядку й спокою на землі,— чи не захитаєтесь у своїй вірі?

— Слухаю, отче прелате...

...— коли хвиля знищення підійде до границь вашого серця й нависне загибеллю над усім, що дорозе вашій крові й вашому найгарячішому прив'язанню,— чи не зломитесь у своєму серці й не ослабнете у вірі?

— Слухаю, отче прелате, слухаю...

Отець Льотті вирівнює тонкі плечі й уростає ними в тверде опертя крісла...

— В останньому тижні листопада від'їжджає на схід Європи наша таємна місія,— гурток наших молодих вибранців, що проведуть якийсь час у вогні російської революції... Будуть там оком і ухом святого Риму, творитимуть плетінку інформації, що служитиме святому післаництву нашому на просторах Російської держави... Опіка чуйного Ватікану спочиватиме цілий час на долі своїх вибранців, а по доконаній місії не мине їх особлива ласка святого престолу...— Чи не взяли б ви, сину, участі в тій довіреній

місії,— частина її від'їжджає на українські землі, обняті революцією,— чи не віддали би ви свого досвіду й молодого запалу на службу рідній справі з волі святого Петра?..

Надумайтеся, мій сину,— ждемо на вашу відповідь до позавтрашнього вечора... І я надіюся...

Водяні очі прелата спиняються на очах Сойки й нерухоміють на хвилю.

...— надіюся, що ви не відмовитесь від участі в тому післаництві («не відмовляється в нічому отцю Льотті!»)... «отець Льотті все знає, ...все може!..»).

Уся кров збігла з смаглого обличчя Сойки, а щоки його зсіріли, як сухий попіл. І це була перша відповідь сойчука на пропозицію прелата, міцна, непозавтрашня відповідь:

— Ні, о ні!..

Вгруз твердо в своє крісло, повіки його збігалися вузько, а в тонкій щілині між ними засіріло студене лезо зіниць. Дивився майже спокійно в обличчя отця Льотті, а водночас його замкнуте нутро мигтіло блискавками, що освітлювали всі заглибини його думок і невідмінних постанов.

— Ні, о ні!..

...Десь — там — далеко,— на суворій півночі знялося шалене полум'я комуни, було воно за горами, за морями, на другій майже півкулі землі; а проте тут, на площі Термів, палахкотять сьогодні його вогняні рефлекси, вистрілюють тонкими язиками й похитуються, й погрожують («Evviva Lenin!») ...прецінь так?!

— Ні, о ні!..

...П'ять день — не більше — шаліє вдалині те полум'я комуни, відгороджують його від світу залізні окопи війни й міцніші за них загороди класової спаяності посідачів... А проте Сойка передбачує, чуйним сойківським інстинктом передчуває: проникнуть язики тієї полуміні крізь усі загороди, простягнуться хижо до родового гнізда в долині Серсту, обіймуть його звідусіль й нависнуть гарячим подихом смерті,— нависнуть прецінь, ні?..

— Ні, о ні!..

...Нехай благословляться універсальні завдання святої церкви в обличчі революції, нехай цвітуть і завершуються найкращі задуми Риму проти комуни... коли хоч один із них має розірвати сердечну зв'язаність Сойки з родовими посіlostями, коли хоч клинчик сойківської землі (подільської тучної землі) має пропасти для Сойків через ту відірваність:

— Ні — ні,— о ні!..

...Сойка начхає на всі універсальні завдання й задуми! — в обличчі великого бажання він начхає на всі проблеми неба й землі! — він тільки прагне, смертельно прагне злинути на свої родові посілості,— він розіпнеться на межах своїх ланів і захистить їх або згине,— в тілесній зв'язаності з ними — захистить їх тілесно або згине!..

І в той час, коли банькуваті очі прелата торкають допитливо його обличчя, а власне його нутро кипить, як котловина, налита гарячим вихром, Сойка сидить спокійно, застиглий у шаленому зусиллі волі, а в тонких звоях його мозку з блискавичною скорістю насотується холодна стяжка думок, що, розвинута згодом, проникне в майстерну плетінку задумів отця Льотті й прорве її по всіх в'язаннях і визволить молодого Сойку, нехибно визволить — прецінь так?

Сойка схиляє обличчя й торкає дрібно губами,— отець Льотті впадає спішно в той його рух:

— Щось маєте сказати, сину?

Сойка схиляє обличчя й говорить упівголос:

— Аж надто я свідомий, що тільки ласкавій прихильності отця прелата завдячую незаслужене покликання до тої місії... І ніщо мене в цю хвилю так не болить, як припущення, що своїм рішенням міг би я вчинити найменшу прикрість вашій велебності...

Прозорі очі прелата лягають льодовими каплями на опущені повіки сойчука:

— Хочете відмовитись, молодий друже?.. — Надумайтесь, не поспішайте,— заки важитесь відмовитися, надумайтесь, мій сину... (не відмовляється отцю Льотті)...

Сойка ще опускає обличчя, повіки його стягаються здригливо.

— Звольте ласкаво вислухати мене, отче прелате... І коли в моїх словах не буде й крихти слушності, я без найменшого спротиву покорюся й піддамся волі Вашої велебності.

— Говоріть...

І Сойка говорить упівголос, а слова його в'ються з шовковим шелестом змії, що нащупує місце для свого жала.

— Банальністю було б нагадувати, як глибоко останні російські події потрясли думками й совістю всіх вірних синів церкви, взагалі всіх людей доброї волі... Години стають нам за місяці, й один який-будь день приносить нам більше досвіду, як роки дбайливої обсервації в спокійні часи...

— Це слушне...

— Тільки що наспіли сюди непевні вістки про більшовицьку революту в Петрограді («п е в н і вістки,— не майте

ніяких ілюзій»), а в найменшого з нас, найменш навіть покликаного, виринають уже десятки турботних питань: куди йти? що належить робити?.. І хоч не багато між відповідями на них знайдеться вартісних і гідних уваги,— ні одній з них не можна відмовити гарячого, з глибини серця йдучого прагнення: послужити в цей грізний час нашій матері, святій церкві, допомогти через неї цілому, тяжким блудом загроженому людству...

— В тому й річ...

Сойка перемовкає хвилину,— його повіки підносяться на мить і опадають плавно... («Калдуби! — мої Калдуби!»)...

— Коли я не помиляюся в цьому, коли я хоч трохи зумів покористуватися шляхетним мистецтвом отця прелата в громадських справах,— ніщо не було б хибніше, як думка, що більшовицький рух — це справа локального, російського характеру, що своїми причинами й наслідками він обмежиться до одного краю й народу... Вистане усвідомити собі їх теорію, їх уперту й зв'язку практику, щоб пізнати, як помилкове було б таке припущення... Прецінь кожне їх слово — це слово, адресоване до цілої землі («усім!» «усім!»), кожний їх крок — це крок понад границі країв і націй... Закликаючи робітників одної фабрики взяти провід у підприємстві в свої руки й стати його господарями,— чи не звертаються вони до робітників усіх країв: щоб узяли провід світової економіки в свої руки, щоб стали господарями світу?..

— Це правда.

— Така є, мабуть, істота більшовизму: що становить він найбільш універсальну, найбільш загрозливу економічну ідею світу,— що це єдина світська, самим пеклом, мабуть, підказана ідея організації цілого людства...

— Це правда, сину,— такий універсалізм лежить у природі більшовизму...

— Коли ж це так...

(Сойка передихає лапчиво, його повіки закруглюються й відслонюють гарячу сірість його зіниць.)

...коли така істота цього руху,— чи не зближаємось ми тут до властивих доріг, що ведуть до перемоги над більшовизмом?..

— Говоріть, сину...

— Позбавити комунізм його універсалістичного характеру!.. Проголосити й зробити його локальним, московським плодом, суспільним злочиним, що виріс з варварського духу азійщини!.. Заблокувати більшовизм у його теперішніх петрях, перекопати всі можливі дороги його

поширення на інші краї; на сусідні передовсім («Калдуби! — мої Калдуби!»), це та метода, що вдаряє в саму істоту більшовизму, ранить його смертельно, раз і на все...

— Говоріть, сину, говоріть...

— Свідомий я, як дуже переступаю в тих моїх думках вузькі границі мого досвіду...

— Лишіть це, сину...

...але йдучи в них за поривами свого серця, так я це бачу: що саме тут б'є джерело майбутніх перемог над більшовизмом; що з тієї основи повинна виходити кожна акція проти більшовицьких сил на сьогодні й на завтра... Яких саме сил? на кого можна в них лічити?.. Перша й найближча, найбільш технічно приготована — це мілітарна сила держав, загрожених більшовизмом (а кому він не загрожує?)... І хоч сьогодні два ворожі союзи держав стоять напроти себе, засліплені війною, — час і старання досвідчених мужів повинні довести до того, щоб з двох протилежних таборів утворився один: узгіднений і свідомий своєї мети, великим зусиллям волі звернений проти спільного ворога всіх держав, проти російського більшовизму!..

— Воєнно-політична блокада більшовиків, а в слушний час воєнна інтервенція проти них, — це мета, на сьогодні й на завтра, якій повинні посвятити себе всі мілітарні сили загрожених держав!..

— Але війна ...але зброя...

Сойка передихає помалу, нагинається плечима, як би пробував вагу близького тягару.

...— бачили ми, яка двосічна в своїй істоті зброя — війна... як легко з війни проти революції переминається вона в революційну війну проти закону й суспільного спокою. Це ті парадокси бурхливого часу, та химерна діалектика мас, об яку так несподівано розбиваються всі найшляхетніші заміри, найкращі обрахунки проти революції...

— Чи існує можливість якоїсь оборони проти парадоксів революції, чи є якась сила, що її можна би протиставити тій пекельній діалектиці?..

— Більшовизм — це світогляд, це передовсім ідея, — ми бачили, яка вміла й уперта в своїх владних змаганнях та ідея...

...і як легко достосовується до діалектичних скоків унутрі мас, правда, сину?

— Наче б діалектика була натуральним живлом що об'єднує маси з тим світоглядом, — це ми бачимо...

Сойка нахиляється цілим тулубом, на його щоках грають тонкі м'язи, як би пробували силу свого стиску («за Калдуби!.. за Сойків!»)...

— І тут є основне завдання всякої протибільшовицької акції: більшовизмові як світоглядіві, як ідеї належить протиставити іншу ідейну силу: незмінну в своїх принципах (проти змінності й рухливості його основ), абсолютну й непогрішну в своєму походженні (проти приземності й релятивності його джерел) ідею, що, не вступаючи більшовизмові в його вмілості і упертості, незміряно перевищувала би його універсальністю й святістю своїх завдань, як і силою свого вкорінення в народних масах...

— Одна релігія становить таку силу...

— Одна католицька церква як виразниця релігійної правди, тільки вона...

Сойка підноситься зі свого крісла, — попеляста смагість його лица спалахує гарячим полум'ям. Вершки його вузьких губ здригаються непомітно, як здригається натягнута тятива перед випущенням стріли («за Калдуби!.. за Сойків! — за всю майбутність живої сойківщини!»):

— Ідейна блокада більшовизму під проводом святої католицької церкви — це така акція, що повинна лягти в основу мілітарного й політичного відгородження більшовиків! — це діяльність, що повинна перепалити собою всі матеріальні заходи проти комуни, освятити їх неземністю свого походження й своїх завдань!.. Замкнути ідейно більшовизм у його найвужчих межах, — підняти докола нього неперехідний вал найвищого релігійного захоплення! — це та метода, що захистить землю перед більшовицьким zalивом, певніше за мілітарні й політичні санкції захистить: бо вдарить у саме серце більшовицької системи, бо знищить універсальну природу більшовицького післанництва, бо вб'є більшовизм як такий!.. І якщо не помиляюся в цьому...

— Ні, сину, — говоріть...

— якщо я хоч трохи зумів покористуватись високим мистецтвом отця прелата в релігійних і політичних питаннях...

— О так, мій сину, мабуть, так...

— ...тоді там, у суміжних з Росією державах, повинні знайтися найвідданіші, найбільш підготовлені молоді сили католицизму: в провінціях, найболючіше наражених на трійливе зіткнення з більшовицькими ідеями («Калдуби! — мої Калдуби!»), в тамішніх народних низах, що в їх довірливих серцях має бути покладений найпевніший захист проти більшовицької зарази: захист міцної, непохитної

віри!..— Так це я бачу: в найширших народних низах, зусиллями найнижчих у церковній ієрархії, малих і скромних сільських духівників розв'яжеться одна з найважливіших дилем, що нависли тепер над світом.

— Яка дилема?

— Бог або комуна!

— О сину!..

— Чи є щось грішне в моїх словах, отче прелате?

— Ні, либонь, ні, сину!

— Чи не стає така дилема перед людством і чи не така важлива вона своїми можливостями?

— Так, сину, мабуть, так...

І тут, ніби повалений надмірністю перспектив, падає Сойка в крісло, злягає ліктями на бильця й, узявши обличчя в долоні, передихає важко...

Мовчить довгу хвилину, а коли знову підносить обличчя (дрібні капельки поту білють вздовж волосся), говорить слабим голосом, а те, що говорить, ніби від віків постановлене й немає такої сили на землі («Сойка є Сойка, немає такої сили...»), щоб змінила його рішення:

— Там хочу служити богові, серед подільських селян — земляків, на пограниччі Росії, в самій народній масі,— для захисту її, для бога і святої церкви...

— Нехай так буде, сину...

— Війна їх знищила, й дідичне малоземелля може зробити їх вразливими на облудні ідеї...

— Ідьте, мій сину...

— ...національний наш материк знаходиться в межах революції, й від нього простий шлях для тих ідей у наші вбогі маси...

— Ідьте, мій сину, їдьте...

Сойка передихає глибоко,— дрібні капельки поту збігають вздовж гранок його чола...

— Чи можу надіятись на поміч отця прелата в цьому повороті?

— Так, любий, зроблю, що зможу...

...Не стримувана вже нічим радість, буйна й проривчата, вибухає з грудей сойчука («отець Льотті все може!.. все знає!»... і «Калдуби! — мої Калдуби»)...

І, як би підхоплений тим стрімким вибухом, Сойка зривається з крісла й, минувши великий стіл, кидається отцю Льотті на груди:

— Мій отче!..

Відповідає отець Льотті:

— Мій сину!..

Тиждень,— не більше — всі формальні перешкоди пере-

можні,— молодий Сойка стоїть перед отцем прелатом («веселий прелат,— прелат Чик!») і обмінюється останніми словами прощання: — на все, мабуть, на все!..

Отець Льотті оживлений, більш як оживлений,— його рухливе тільце щемить у тонкій сутані, як у затягнутій шкірі; яркі дитячі п'ятна пашать у неспокійній м'якоті його лица, а велика, гладка, нерівними опуклостями розіпхана голова мигтить між двома вікнами, як полірована... Стискаючи руки сойчука своїми гарячими долоньками, отець Льотті нахиляє голову до плеча й говорить з меланхолійним поспіхом:

— Оце б і все, мій сину... Ідьте, куди вас манить ваше глибоке покликання, але не забувайте, що залишаєте в нас по собі сердечний жаль і щире батьківське прив'язання... А щодо тієї дилеми,— важкої, як слушно говорите,— дилеми,— не є вона з тих популярних питань, що надаються до прилюдного обговорення перед вірними,— у самому її настановленні: бог або комуна — міститься деяка небезпека й покуса для невироблених і несвідомих малих душ... Але, між нами кажучи, це правда,— стоїть така дилема перед людством у цілій реальності,— ніби сам об'єктивний розвиток подій поставив її перед нами...

— І боюся, мій сину...

Отець Льотті затягає опуклі очі повіками й посміхається водянисто:

— ...боюся, сину, що божому провидінню подобається залишити нас самих у практичному рішенні цього питання; що від нашого власного розуму й від сили нашої волі залежатиме дочасний вислід цього змагання між небом і злом землі... Було ж подібно в першу трагічну хвилину історії людства: в день упадку людини в пута диявола,— в смертельний первородний гріх... Межі божого милосердя є несов'ємні, але й мудрість божа не має границь... І коли диявол простягає нам солодкий овоч знання й земної радості (знаємо, що це водночас овоч упадку й смерті), бог наче говорить людству: «В твоїх руках твоє спасення,— спасайся само!»... Одним подихом свого слова могло б боже провидіння змінити цілу долю людства й спинити його перед смертною загибеллю... Але який тоді глузд мала би історія людського роду?.. її яку ціну людське спасення?.. «Спасайся само!» З тим і їдьте, мій сину...

Квітень, 1937

Кінець першого тому

ОТЕЦЬ СОЙКА ДІЄ

Сьогодні ніччю спав перший морозяний сніг і лежить тепер тонкою пухнявою на цілому довкіллі: на спадистому забудованому склоні новоклімівського двору, на стрімких кривлях резиденції й малої плебанії, на широкій дорозі з двора, позначеній поранковими слідами коліс. Коли захмарений погляд отця Михайла Сойки вибігає крізь вікно Цвеневої кімнатки з малої плебанії, на високих оплітках проти вікна натикається він на снігові налітки, на пухкі сухі одуванці, що купками обсіли горішні виступи в'язкого вориння. Вершки тих одуванців рожевіють осяно, а їх прозоре нутро тремтить мініатюрними рухами, в яких учувається молодий день, грудневий морозяний ранок, що встає праворуч, за садами. І хоч у нинішньому пробудженні отця Сойки було щось із чіткої, холодної прозорості цього грудневого ранку; хоч узагалі є деяке, глибше споріднення між сухою, студеною, колюче розрахованою активністю сойківської істоти й щімким, колючим рухом снігового покрову на землі; й хоч день свій сьогодні, перший початок цього дня отець Сойка мав нагоду стрінуги з надійним розрадуванням («не вмер, Текле, Гайдук,— вівця вкотилася!»),— у цей мент, як погляд його стикається з рожевим поглядом дня в одуванцях, нутро його подібне радше до непроглядного крутежа, до несподіваного вибуху гарячої нічної грози, що, здавлена страшним зусиллям волі, пробирається рідкими рефлексами з твердих заломаньнях лица. Злігши на стіл грудною кліткою, заслуханий і водночас повний злісного неспокою, кидає отець Сойка коротко, крізь зуби:

— Говори, Цвень, говори...

І коли Цвень, тремтюча мишка, в шугастих по-мишачому бистрих словах розказує про вчорашню мандрівку червоного Стельмаха по околишніх селах і коли старий Гелета, втягнувши голову в плечі, хрипить у віхті вус: «Готується комуна...»,— крізь увесь скажений вибух своїх переживань отець Сойка чує з чудною ясністю, як живо, як міцно, кровно й м'ясисто, як певно й просто сидить у ньому колишне слово про бога й комуна, почуте від отця Льотті. Чи тільки від отця Льотті? Очевидно, не тільки.

* Другий том повісті подано за першою і єдиною, що збереглася, рукописною редакцією. Місця, де втрачено сторінки рукопису, помічені в кожному окремому випадку.— *Ред.*

Чотирнадцять літ тому, за тиждень перед його від'їздом з Рима, слово те вибухнуло з його власного нутра, коротке, пагальне, чітке, як короткий, пагальний, жагуче гнаний груповим сойківським інстинктом, був історичний досвід, що його осягнув молодий Сойка під проводом веселого прелата. Чотирнадцять літ тому! Спершу навіть не усвідомлював собі тоді молодий Сойка, скільки в тому його вибуху було зі справжнього, обдуманого переконання, а скільки з підступної, родової, по-сойківськи розрахованої наміреності: осліпити всемогутнього отця Льотті незвичайністю аргументів, приглушити його жахливістю перспектив і вкінці вихопитися з закинутих на Сойку сітей римської «Пропаганди» й місійної неволі. І тільки коли отець Льотті притакнув тому слову, методично й упевнено («маєте слушність, мій сину, така дилема стоїть дійсно перед людством»), молодий Сойка прикишк несподівано й заслухався в себе самого з трохи тривожним очікуванням: — чи було так дійсно? — Очевидно, — було так дійсно. З блідих, риб'ячих, поведених тонкою посмішкою очей прелата Льотті глядів на нього досвід тисячоліть, професійний, жрецівський досвід у справах бога й людей, а в його власному нутрі говорив класовий інстинкт, якому трудно було не вірити. Було так дійсно, про це остаточно переконався Сойка протягом чотирнадцяти літ своєї церковної й позацерковної практики, в якій завершилося вкінці його свідоме сойківське настановлення на світ і людей. Були то роки, впродовж яких у досвіді Сойки відбувався двоякий процес, два різні, однобіжні процеси, зв'язані з собою нерозривно, як світло й його заломаний відблиск, як предмет і його подоба: з одного боку, його власний, унутрішній ріст, у якому колишне льоттівське слово про комуну розгорталося в його нутрі, обростало новим досвідом, ставало вогнем його крові, пекучим, загостреним гаслом його активності й боротьби; з другого боку, об'єктивний розвиток, що відбувався в зовнішньому світі, бурхливий, революційний процес, що в ньому все людство йшло назустріч практичному, трагічно для сойківщини загостреному розв'язанню дилеми:

бог або комуна.

Бог — це була вічна незмінність, абсолютна постійність і непорушність, що в дочасному світі мала для себе відповідник у незмінності й непорушності основних засад і форм людського життя, основних дібр і цінностей, що здобували собі освячення в святих намірах божих;

бог — це були абсолютний спокій і лад, абсолютне узгодження всіх суперечностей і спротивів, досконала й незмінна

гармонія, що знаходила свій відгук у законності дочасного буття, в домаганнях суспільного порядку й спокою, в наказах земної влади, що силою законів і натиску вгортала людські незгідності в границі порядку й спокою;

бог — це було найдосконаліше щастя й добро, найвища й окончна мета, що в її обличчі марніли й никли всі болі й терпіння цього світу й що на лоно її переносилося остаточне заспокоєння всіх земних потреб і недостатків, усіх соціальних нерівностей і тягарів, усіх несправедливостей і крив[д]... І це було щось для Сойків:

незмінність і непорушність основних форм і засад людського життя («все були бідні й багаті», «приватна власність є свята й невідлучна від людської природи»); порядок і спокій як головні вимоги братніх взаємин між людьми, як передумови розумного облегшення всіх соціальних нерівностей і тягарів («блаженні ті, що творять спокій, бо вони синами божими назовуться», «наперед успокоєння, потім реформи»); похвала терпіння, злагіднення всіх земних болів обіцянкою блаженства на другому світі, перенесення всіх соціальних поррахунків з землі перед обличчя найвищого судді («хто терпен, той спасен», «мені лишіть відплату, й я віддам», «протився злому; але хто вдарить тебе в твоє праве лице, настав йому й друге; і хто схоче судитися з тобою і взяти в тебе сорочку, віддай йому й верхню одержу»), — пробі! — це було щось для Сойків, це було як земля для сойківських ніг, як повітря для їх легнів, як світло для їх очей! Це був бог, — а комуна?

Комуна — навпаки: вічна змінність і рух, невпинне виявлення й діяльне, революційне розв'язування всіх суперечностей, принципове перенесення всіх людських цілей і завдань, як і всіх соціальних вирівнянь і поррахунків сюди, на земну твердь; і міцний, не по-людськи майже гордовитий постулат: щоб тут, на землі, задоволити всі потреби й вимоги людини, заспокоїти всі її болі й терпіння, тут, на землі, зробити людину вільною й досконало щасливою;

комуна — змій, що простягає людству солодкий овоч знання й радості, й якщо є він водночас овочем загублення й смерті, — чи для всіх? — не для всіх, отче прелате, не для всіх.

Комуна — смерть для сойківщини!

Це знає отець Сойка.

І тому в цьому саме широкому, не по-сойківськи наче розпливчатому, а як же боляче для Сойків загостреному кличі:

— щоб був бог і не було комуни!

В цьому трагічному для них постулаті виразився в отця Сойки весь важкий зміст його життя, цілий глузд його жагучої, окупантською сойківською жадобою смагної діяльності.

— Щоб був бог!

Ніхто так, мабуть, як Сойка, не відчував універсального, історично значучого характеру цього клича. (Йшло тут про долю світу,— це було йому відоме). Але ніхто теж, як Сойка, не чхав би так легко на цю універсальність, як і на всяку іншу, коли б вона не спливала в кабзу Сойків дзвінкою, дрібною в порівнянні зі світом, але доступною для дотику монетою, коли б не те що в виконанні або в запереченні цього універсального клича містилася водночас майбутня для сойківщини, всіх Сойків: на Калдубах, на шляхетній Климівщині, на лісистій, гомоном тартаків розгойданій Коропцівщині.

Сойка є Сойка! Розгін і сила його ідей вимірюються хитаннями його поточного прибутку. Й коли той прибуток є смертельно й назавжди загрожений й тільки універсальне потрясення світу могло би спинити його загибель, тоді лише Сойка підноситься до верхів світу й, узявши в своє посідання його проблеми й кличі, наповнює їх своєю універсально розширеною тривогою: за проценти, за межі, за мірчуки по гомінких млинах.

Був такий час, що, працюючи під рукою отця Льотті, молодий Сойка тримав чуткі долоні на подіях і проблемах, що потрясали світом. Усіма властивостями своєї душі надавався, здавалося, Сойка якнайкраще до цього завдання: як жадною, захопливою, гостро пронизливою активністю свого інтелекту, так і не менше,— коли не більше,— жадною, ненаситною, вічно діяльною загребущию своєї волі. А проте навіть у хвилинах найвищого піднесення думки, коли вдвох з отцем Льотті вони ширяли понад обмеження століть і країв, душа молодого Сойки, як душа найглухішого подільського селяха, була не більш як посудина, в якій шумів подільський ярк, червоніючи кам'янистими берегами (золото — не камінь, півсотки кубічний метр), або золотився пшеничний ланок, скапуючи в кабзу зерном, як рентою.

А от сьогодні чи не здається якраз навпаки? Сьогодні, чотирнадцять літ згодом, коли отець Сойка витискає з купця ціну на новий збір пшениці-климівки («я не спішуся, пане Блюм, цілий світ спішиться наперед, як у пропасть, а я не спішуся, витримаю»); або коли передає Цвеневи нового стадняка до расової коров'ячої обори («що за голова в нього, які крижі; то є раса, Цвень, раса є ґрунт,

расою переб'ємся й здобудем світ!»), або коли приймає зголошення на заповіді від молодих майбутніх новоженців («зістаєшся при батькові, Василю? І добре робиш. В'яжеться не тільки чоловік з жінкою, а ґрунт з ґрунтом.. Ґрунт до ґрунту — то сила... Не хочу я мати дідів у селі.. Тільки сильним помагає бог»), у всіх тих дрібних випадках його буденщини, як у цілій його щоденній життєвій практиці, крізь поволоку розрахованої діловитості пробивається наверх ніби присутність чогось незвичайного, великого, важного, й у цілій поведінці отця Сойки є щось таке, ніби ті дрібні події його дня: ті заповіді куркулять, та нова ціна на пшеницю, новий стадник у дворі,— були тільки дрібними, незв'язаними для ока актами одного таємного обряду, ніби це були поодинокі, розірвані для слуху слова одної загальної молитви, в якій скупчувалися сили задля спасення світу.

Це було, власне, те, що чутка на синове поведення Соїчиха-мати з турботною шанобою вловлювала як присутність особливих, таємних, позасойківських наче завдань у вчинках сина, а що сам отець Сойка іноді переживав як піднесення до найзагальніших питань світу, як свою покликану участь у розв'язанні проблем і кличів, що таким чи іншим вирішенням своїм вирішать долю світу.

А проте тут і там: Сойка є Сойка. Коли є мова про всесвітнє: світ є для Сойки тільки великі Калдуби, міжпланетні простори — це велика Збруч-річка, на якій управляється дохідне пачкарське ремесло; а якщо піднімаються універсальні проблеми, чи не йде в них остаточно про те, щоб запевнити збут сойківській пшениці-климівки або підняти рентовність нових ґрунтів, у яких передчуваються майбутні каменоломні.

Так це все переживає отець Сойка. І коли вкінці показується, що, рішаючись на службу богові, він пішов за мудрим покликом найчуткішого сойківського інстинкту; що в нетрях релігії лежать і збираються сили, які найуспішніше можуть бути зужиті на вирішення болючої дилеми: бог або комуна (бог — світло сойківських очей, повітря для легенів!),— Сойка є гордий за свій нюх і службі богові віддає всю свою майстерну, розраховану вмлість, увесь свій хижацький запал, усю ненаситну, племінними сойківськими інстинктами смагану активність.

Які є головні напрямні поточної практичної роботи отця Сойки в його церковній службі?

Вся духівницька, як і вся інша зв'язана з нею щоденна діяльність отця Сойки пробігає на тлі одного, загального, спільного для всіх поодиноких його вчинків почуття, при-

емного позитивного почуття, з якого між іншим виростає значна частина його ніби незламної впевненості й безпеки в поведінці з людьми; є це почуття приналежності до великої зімкнутої спільноти фахівців у божих справах, яке в нього виникає зі свідомості, що в кожній хвилині його духівницької практики, по всьому земному глобі, тисячі тисяч професійних жерців: від блискучого в своїй теологічній в'юнності отця єзуїта до напівдикого бушменського шамана ⁴¹⁰, від майстерно вкладеного в високу ліберальну культуру англіканського пастора до епілептичного лапландського знахаря-чаклуна ⁴¹¹, в одному загальному зусиллі, тисячами різних доріг усі прямують до здійснення одного, спільного для всіх жерців клича:

— щоб був бог!

У самого отця Сойки те плідне в своїх наслідках почуття загострюється ще свідомістю, що належить він до найкращої з відомих у світі спільнот жерців-чаклунів, до могутньої католицької церкви, яка в своїй духовній практиці з'єднала найдобріший досвід усіх історичних релігій, а голошену святість і правдивість свою оточила такою веселчаною млою тонких аргументацій, що найпроникливіше око спиняється перед нею до часу, як перед найсубтильнішим сплетенням краси й логічності. Чи не було так, що й сам Сойка дав себе на хвилю осліпити тій переливній грі аргументів, коли слідив її в шляхетній системі янгольського доктора, святого Томи з Аквіна? Було так дійсно, але й так, що він проглянув ту мистецьку імлу наскрізь, що вглибився в істоту релігії, наскільки це було потрібно для його сойківських інтересів («що таке бог?») — це значить: «що можна з ним зробити?» і що в зв'язку з тим у тій найкращій спільноті жерців належав він до верстви шляхетних вибранців, які знали ціну привидам і що їх у своїй домашній сойківській мові, в протиставленні до сірої маси наївних божих слуг, називав він «майстрами в божих справах».

Сталося, що на одному з деканальних соборчиків ⁴¹², у дискусії над діяльністю Католицької акції в деканаті, отець Сойка виступив проти невмілих метод стосування тієї акції на селі, а один з прихильників тих метод, молодий целебс Благітка, спитав його у гарячій дискусії:

— Які, на його думку, завдання має в сучасну хвилю свята католицька церква на селі?

Й на це відповів отець Сойка спокійно:

Будити бога в серці людей.

— Занадто загальне, від віків уже ставлене завдання, — перечив, заворушившись, отець Благітка.

— Всі важніші завдання святої католицької церкви є загальні і від віків,— сказав спокійно отець Сойка, байдужий на притакання, що піднялися довкруги.

Він дивився на прийдлого целєбса, відкинувши голову, в глибині його широко розставлених одностайно сірих очей таївся холодний смішок, по-сойківськи колючий смішок, що часто з'являвся в його очах у зіткненні з сірою масою довколишнього рядового духівництва.

Отець Благітка мав слухність. «Будити бога в серці людей»,— це звучало надто розпливчато, ніби трохи поетичне, не по-сойківськи, не чітко, скалькульовано. Але так це було тільки для інших. У розумінні отця Сойки й для нього самого мали ті поетичні слова зовсім дослівне, конкретне, майже технічне значення, так само як конкретне, дослівне, чітке було для нього в своєму значенні те основне гасло жерців, що до його здійснення змагали всі церкви світу:

— щоб був бог.

Річ у тому, що бога не було. Таке — як знаємо,— було оконечне в теології, атеїстичне переконання отця Сойки. Бачили ми, як у свій час, у гарячому, настирливому, по-сойківськи розрахованому шуканні перебрів молодий Сойка всю майже доступну для людського знання дійсність у всіх її напрямках і вимірах, але не знайшов у ній нічого, крім одностайного у своїй істоті світу матерії, який виповнював усе, так що в ньому не було ніде точки зачіпу для потойбічності, ні місця для бога, ані якої-будь оправданої рації на те, щоб його припустити. Бо так само настирливо й докладно переміряв молодий Сойка все, що тільки теологічна думка, в межах розуму або почуття, зібрала й видала для обоснування божої дійсності; проте й тут не знайшов він розумної підстави для притакнення богіві ні в розумі, який у всіх спробах доказати правдивість божого існування заплутувався в сітках блудних логічних кіл, ані в містиці, яка, очевидьки, була тільки недугою почувань і в якій хоробливе, до екстазу доведене «піднесення духа» спліталось в одно з незмірним упадком людської істоти, з потопою розпусти й злочинності, яких подібність могла з'явитися тільки в божевіллям покривленому дзеркалі людської уяви й волі. Чи мав молодий Сойка притакнути пустому слову святої теологічної догми? («Я є твій бог...») Сойка є Сойка! Сойка хотів знати, з ким мав до діла, коли йшов на службу богіві. Й хотів бути майстром у тому знанні, як у всьому іншому.— Що таке бог? — це для Сойки значило: що з тим можна зробити? — або певніше: скільки це дасть, висловлене в одиницях моргів, або

корців, або дзвінкої монети? Бог! — це було для молодого алюмна Сойки як новий, майбутній лан, на який могла піти жати жадна сойківська жниварка. Чи був хтось такий божевільний, що надіяв би ся переконати Сойку, щоб жив він у фікції, навіть коли б це була божеська фікція? («Ваагес Geld!»* — пане боже,— таке є принципове становище Сойки.)

А проте Сойка пішов на службу богові. І був майстром у тій службі. Чи не противилось цьому його основне атеїстичне переконання, як і його річове, практичне, на дотикальний прибуток скероване настановлення на світ? Навпаки; такий, власне, був остаточний, на калькуляції й історичному досвіді розвинутий погляд отця Сойки в тій справі: що тільки пізнавши фікційність божого існування, можна було єдино розумно й доцільно служити божій справі, й що тільки відірвавши релігію від неба й опустивши її на земну твердь, можна було поводитись у ній, як поводитись у своєму дворі досконало свідомий, на ясних дохідних калькуляціях школений господар-фахівець. Звучало це майже як парадокс; але, роздумуючи над історією католицької церкви, дійшов отець Сойка до переконання, що дійсно віруючі, осліплені своєю вірою отці церкви були несвідомим гальмом і перешкодою в розширенні віри; і що саме абсолютні безвірники на церковному престолі, великі папицніки, великі безсовісники доводили могутність церкви й віри до їх найбільшого розвитку й піднесення, до найтривкішого утвердження бога на землі. Й, розглядаючи смертельну силу небезпек, що насувалися в останній час (час кризи) на справи бога й сойківщини, й свідомий того, яку великість захисту й оборони дає собою могутня спільнота церкви під розумним і вільним від фікції проводом, отець Сойка проривається в бік божеської сили словами глибоко переконаної, хоч трохи забавної молитви:

— Дай нам, боже, великого безбожника на святий престол.

Колись, захоплюючись революційною вмілістю великого Тітто з Півночі, найбільшого між безбожниками, веселий прелат Льотті зітхав меланхолійно: «Такого би нам папу в цей час!» — Чи не те — між іншим — мав тоді на думці отець Льотті?..

Річ у тому, що бог був. Такий був остаточний, на позатеологічному досвіді й обсервації опертий погляд отця Сойки.

Свого часу, ще під час побуту в Римі, розглядаючи з отцем Льотті різні способи існування ідей і їх систем, дій-

* Готівка, чистий дохід, виручка (нім.). — Ред

шов молодий Сойка до пізнання так званих ідей-фактів, думок, що незалежно від того, чи є вони правдиві, чи фальшиві, відповідає їм що в об'єктивному світі чи ні, ввійшли в свідомість людських мас, опанували їх, зробилися власністю мас, їх добром, їх абсолютom. Байдужі до того, приймає їм людський розум чи їх негує, вглибившись раз у психіку мас, врісши в їх тіло й розплавившись у їх крові, як самі ті людські маси, стають вони матеріальною силою, фактами, стають дійсністю, що, раз пущена в рух, діє з усіма майже властивостями важкої, невичерпаною енергією наладованої матерії. Оставляючи на боці питання про їх слушність або фальш,— чи не вистане сказати про ті ідеї слушно: вони є?

Такою ідеєю-фактом, власне: системою таких ідей, які широкістю опанованих мас і глибиною свого вкорінення перевищали дотепер усі інші ідеї, бо віками вросли в нутро мас, бо зробилися теплом їх дихання й гарячим рухом їх сердець,— такою системою ідей-фактів є в очах отця Сойки кожна історична релігія. Очевидьки,— є вона системою ідей-фікцій, думок, яким не відповідає ніщо до них подібне у світі об'єктивних предметів; але, здійснюючись через широку людську масу, для якої релігія зробилась абсолютom, наділяє вона тією дійсністю всі порожні фікції, що становлять її склад: усі «другі», нематеріальні світи, що маячаться в її розбурханій уяві, всі чудні поста-ті, якими вона заселює ті світи, всі дивоглядні події, що відбуваються в її уявлених світах. У той спосіб, у нутрі людських мас, у голодному й стривоженому людському серці стають майже матеріальною дійсністю всі ті маячливі предмети, що їх через безглуздість їх і внутрішню суперечливість здоровий людський розум виключає з об'єктивного, матеріального світу. Так у вбогій і обмеженій людській душі підноситься сім хрустальних склепінь чарівного неба, розспіваного сьома хорами янгольських духів, просвітленого сьома степенями несказаного блаженства, що його дознають покірні й лагідні терпники земного світу; так у тій самій душі відчиняється в один час скалиста пропасть пекла, вогняна челюсть, що дихає в людину чадним матеріальним вогнем, проймає її наскрізь полум'яними язиками, палить і переслідує в тяжких снах і наяву, зачаюється страшними диявольськими машкарами в нетрях лісів і в безоднях, затягує у вічну загибель. І в той спосіб постає, стає майже матеріальною дійсністю спільний володар усіх релігій, усеприсутній бог, пливка вогняна маса, що, втілюючись у найрізніші постаті: від статевого чоловічого органу, почитаного

жінками з Бенаресу ⁴¹³, до субтельної, безмежно одуховненої нічогості індуських аскетів, — заповнює собою всю істоту людини, кружляє полумінню в крові її вчинків і теплі її думок, проймає її потоками надземного щастя або нелюдського безмежного жаху, постає в ній пекучим бичем сумління й гарячою лоскітною принадливістю неба, вкладається в ній тисячами наказів і норм, осторог і обіцянок, манить її і zarazом лякає жорстоко, приласкує і болюче карає, поки не зробить її безмовною посудиною своєї волі...

Було це незвичайне й захватне для отця Сойки видовище, як у перспективі віків та божа фікція обростала живим тілом реальності, як, поставши в нутрі людських мас, протиставилася їм з сирію впертістю дійсної реальної сили, усамостійнювалася й наповнялася особистою владною волею, як силою тієї волі оформлювалася і підносилася над своїм джерелом, як підбивала нові для себе землі й народи, як побільшувалася із тими підбоями й зростала в своїх власницьких, заборчих апетитах, насичувалася ненаситною жадобою й набиралася нестримного розгону, як, уміцнившись заздрісно на землі, простягала свої заборчі долоні в надземні простори, покоряла під себе планети і сонця, неслася від світу до світу, загортала їх і увласнювалася на них неподільно і, гнана безграничною ненаситністю, ломила всі межі простору й часу й, розширившись заборчо на весь світ, оглядалася й утверджувалася оконечно: як величний володар світу, всевладний і неподільний окупант, всемогучий і всеприсутній пан, безмежний і вічний посідач, єдиний законний посідач, потужний космічний Сойка, дід Петро — сажневі плечі — великий Саваоф!..

Пробі й тисячу раз пробі! — це було щось для Сойків!..

І чи є щось у тому дивне, навпаки: чи не є ця річ натуральна, що молодий Сойка став фанатиком такого бога, глибоким і щирим його відданцем, фанатичним служебником його культу на землі? Був теж і майстром в цьому фанатизмі, як у всьому, за що коли-будь узявся в сойківському імені. Належало це до його сойківської, класової істоти, що під дотиком його рук усі живі й складні явища цього світу перемінювалися в чітку й прозору схематику цифр («Рафасль? — П'ять тисяч фунтів стерлінгів! — як меду!» ⁴¹⁴), на якій, як на протисонячній плахті хмар, усіма кольорами веселки грала принадна шкала можливого сойківського прибутку. Чи мала б бути від цього вільна жива божеська сила, коли раз стала об'єктом калькуляційної сойківської дбайливості?

В свій час на старинній підримській дорозі, в передвечірній розмові з отцем д'Есте, коли вперше над Римом про-

неслися вістки про велику революцію в Росії, молодому Сойці проблиснула вперше свідомість можливої калькуляційної механіки божої сили на землі. Чи не було так, що бог здійснювався тільки через віру людей, що втілювали його в своєму серці? Отже, в механіці божеської сили одне віруюче людське серце було для отця Сойки рахунковою одиницею тієї сили, а сума всіх вірних одиниць, спаяна єдністю традицій й єдністю масової релігійної практики, становила всю актуальну божеську силу, була самим здійсненим богом на землі. Так, наприклад, сучасний бог католиків виносив більш трьохсот мільйонів «механічних божеських сил», а бог вимираючого індійського племені в лісах Бразилії клигав остатками неповної тисячки м[еханіки] б[ожеської] с[или]. І так кожний прибуток нової людської одиниці в масі віруючих був зростом їх бога на 1 м.б.с., як і кожний відхід вірного, кожна його втрата через смерть чи через зневірення був частковою смертю цього бога на 1 м.б.с. І подібно всякий великий приплив і відплив віри в серцях людей був, очевидно, масовим зростом і відмиранням самого бога, його великим хитанням між смертю й буттям, а всяка ідея або рух між людьми, що ставили собі як ціль заперечити або знищити релігію, були водночас посягненням на реальність даного бога, на його дійсне, практично діюче існування на землі, взагалі існування.

І коли в наші дні, дні отця Сойки, піднявся могутній масовий рух, почала своє практичне здійснення ідея, що самою своєю істотою, в самій механіці свого руху несла остаточну загибель усяким віруванням, несла смерть богові взагалі, чи не була тисячу разів слухна колишня відповідь отця Сойки блідому целевсові Благітці? — Будити бога в серці людей, — це, власне, було завдання, що виступало тепер у всій своїй конкретній, дослівній, гарячо кричучій гостроті, що повинно зібрати біля себе цілий глибоко потрясений інстинкт самозбереження святої церкви, цілу її майстерну, на тисячолітньому досвіді оперту технічну вмілість у справі людських мрій й людських душ.

Йшло прецінь про те, щоб бог був. У той час, як ліс твердих і впертих рук із низу підносився на те, щоб зняти з-над землі мрячну й роздмухану опону бога, коли на одній шостій земної кулі бог лежав уже на землі, порожній й плоский, як велетень-пухир, що з нього випустили дух, — чи не йшло в ті дні конкретно й кричуче дослівно про те тільки: щоб він був? (Щоб був бог і не було комуни, щоб у величній, трагічно для Сойків загостреній дилемі: бог або комуна — всі ясні, як і темні, всі взагалі доступні для сойківщини сили кинулися на здійснення одного, спільного

для них гасла: бог!.. Бог — єдиний великий володар, нестримний окупант, неподільний і вічний посідач, могутній космічний Сойка, дід Петро — сажневі плечі, великий Саваоф!..)

Трудно сказати, скільки було в цьому племінного сойківського інстинкту, що діяв на дальшу мету, а скільки звичайної для Сойків, свідомої, на близький інтерес скерованої калькуляції, коли в практичній своїй духівницькій роботі молодий Сойка постановив зійти в найширші народні низи й як, зламавши всі перешкоди, по кількох літах тимчасової сотрудиницької служби опинився вкінці як парох (і дідич) у серці південного Поділля, в сусідстві старих сойківських гнізд, на старій новоклимівській парохії, золотій климовичівській дідиччині (тепер сойківській на все, навіки сойківській, сойківській взагалі!).

Останню, трохи несподівану перешкоду знайшов молодий Сойка вже в краю, в Святоюрівській митрополичій палаті, коли з'явився в ній у день свого повороту з чужини. Мав за собою трудний, далекий шлях через горючу Європу: Італію, Швейцарію, цілу Австрію, був ще переповнений чадним клекотом воєнного котла, в якому варилася прийдешність світу, — яка, чия, через чию загибель? — Стояв перед митрополитом стрункий, засмаглий, сухий, замкнений у собі, як би стягнутий внутрішньою судорогою, майже механічно й дещо сухо відповідав на питання, що йшли до нього з гладкою, спокійною ласкавістю:

— Чи маєте, сину, якісь ближче означені наміри щодо своєї духовної майбутності?

— Так, — відповів коротко.

— Що думаєте про можливість висвячення в целібаті?

Здригнувся й цілий насторожився. Але заки вспів сказати, що думає (й як сказати!), м'який голос продовжував, знизившись і не чекаючи відповіді:

— Хотів би я вас мати в своєму ближчому оточенні, для обоїльного нашого добра, передовсім для добра нашої святої, на тяжкі проби виставленої тепер церкви...

А Сойка вже скупився в собі (Сойка є Сойка! — нема такої сили на землі...) й, піднявши повіки, глянув відкрито в очі митрополита. Знав уже ті ясні очі, — була в них якась особлива, солодка й м'яка, майже змислова пронизливість, що легко підбивала собі серця вірних. Проте чутким своїм, сторожко загостреним інстинктом Сойків уловлював за тією солодкою пронизливістю щось як тінь глибокого, розкладового тління, притаєного органічного тління, що просвічувалося в очах нагрітою мішаниною хиткості, посміхненого скепсису й спокійної, розслабленої зважливості на все. Й, віт-

кнучши в ті теплі очі свої ціпкі, студені, одностайно сірі, широко розставлені зіниці молодого хижака, Сойка проговорив з настирливим спокоєм:

— Прощу ласкавого благословення для праці на селі. Митрополит посміхнувся по-батьківськи й запитав:

— Господь велів нам уживати наших талантів оправдано й доцільно,— чи для тієї праці на селі помножували ви, мій сину, свої здібності й знання у святій Петровій столиці?

Тоді Сойка подався всім сухим тілом уперед, його сірі очі підсмикнулися хижацьки в кутках (ще в ньому гудів пекельний воєнний котел, у якому варилася чиясь загибель; і, як вогняні стріли, що опоясували всю землю, летіли з горючої півночі червоні бунтарські кличі: всім, всім, всім...; а в самій глибині Сойки з блискавичною швидкістю йшла бурхлива й забавна калькуляція: целебс? бездітний? — а всі церкви світу, й усіх богів на додачу — за одне живе сойченя, за живого, в тілі й крові носителя сойківського заборчивого сімені, великого майбутнього сойківського окупанта,— Сойку — посідача!..) і, вгризшися в солодку м'якість митрополичих очей, молодий сойчук сказав холодно-нахабно:

— Так, екселенціє. Йде прецінь такий час, що князі церкви й уся мудрість Рима будуть сходити в низи, щоб боротися за одну-єдину людську душу...

Митрополит притакнув. І благословив згодом.

І майже, чи не він сам це був, великий феодальний магнат у сутані, що натякнув молодому Сойці на новоклімівську шамбелянівну, шляхетне нащаддя старого роду Климовичів, єдину, мабуть, наслідницю золотого климовичівського гнізда (тепер сойківського, навіки сойківського, сойківського взагалі...).

Свідомо чи несвідомо йшло йому, очевидно, про те, щоб практично знайтися там, де відбувається поточний процес пробуджування бога в серцях людей, де, в безпосередньому зіткненні з масою, всю свою племінну жагучість у роботі і всю особисту, у велетенському римському досвідіві набуту шліфованість і вмільсть міг би він прикласти в великому, єдино для сойківщини спасенному процесові: роблення бога.

Ось деякі напрямні професійного майстерства отця Сойки в божих справах:

належить заякорювати бога в натуральних слабостях і нахилах людини.

Наприклад, належить довести до того, щоб село пишло своєю церквою, щоб було горде на свого священика. Коли твій парафіянин говорить перед чужими: «наша церква» або «наш отець», нехай те його слово буде повне

самохвальби й прив'язання, тоді вся жива сила й уся реальність його почуття перенесеться на його традиційне прив'язання до бога, на бога самого.

Як і всі інші тактичні вимоги в духівницькій роботі, так і ту стосував отець Сойка найперше до себе самого, крім того, вважав її за глибоко доцільну в духівницькій практиці взагалі, й коли якийсь із парохів не має сили здійснити її, бодай у відношенні до своєї особи («наш отець!»), такого лічив він за непотріб а навіть за шкідника на священничому уряді («божий партач!»). Щодо себе отець Сойка не знайшов майже ніяких перешкод у виконанні свого постулату, навпаки, всі об'єктивні й особисті його, внутрішні обставини склалися ніби на те, щоб уможливити йому це й навіть облегчити в обличчі його стада. Перш за все був він духовним (і світським) наступником на старій климовичівській резиденції, тоді як красива, велична церква лежала в неспорушній традиції аристократично-попівського роду отців і дідичів Климовичів. З примерхлої глибини вісімнадцятого століття, обіч інших культурних уподобань, винесли Климовичі також свій власний, ніби фамільний стиль, а саме шляхетно пристосоване, витончене українське барокко (отець Сойка: «мое барокко!»), яке зі спокійною, трохи засклепленою дбайливістю передавали між собою з покоління на покоління, плекаючи його в загальній домашній обстанові, як і в формах товариського поведіння («климовичівська круглість!»), і особливо в усіх церковних побудовах, що становили родову й професійну гордість Климовичів, попів і коляторів у одній особі. Давнішній і шляхетніший зразок цього стилю являє собою первісна матірня церква в Старій Климівці, теперішньому осідкові отця Євстахія, декана й шамбеляна, останнього в довгому роді климовичівського духівництва. Щодо церкви в Новій Климівці (колишньої дочірньої, тепер самостійної, в майбутньому матірної в відношенні до староклимівської, — такий є рахунок отця Сойки), — була вона майже досконалим зразком органічного об'єднання бароккової пишності з прозорою легкістю староукраїнського церковного стилю, була, мабуть, найкращим прикладом перетоплення важкої буйності пізнішого барокко в стрункому піднесенні стін, у гнучкій лінії гранкуватих, тужливо витягнутих бань, що своїми шпилями ніби вціловувались в небо. Сойка з першого погляду зумів оцінити шляхетну красу свого майбутнього храму й у своїх тактичних калькуляціях призначив йому одну з перших безпечних щодо свого висліду прибуткових позицій. Коли він у 1923 році опинився, нарешті, на новоклимівській плебанії, як парох і пан, подвійний і подвійно у своїй роботі запалений

господар-окупант, на стінах столітньої новоклімівської церкви лежав одностайною копіттю пухкий порошок минувшини, що, як і м'яка посмішка отця Євстахія, говорив про невідхильний упадок роду попів Клімовичів, про їх лагідний відхід у тінь і небуття. Але приходив і не думав (не думав!) відходити Сойка. Й цей його прихід, сойківський прихід, повинні були відчувати як різкий, пронизливий продув: і земля, що розлінивилась під м'якою рукою панів Клімовичів, і парафіяни, що, очевидно, ослабли в своїй вірі, й передовсім, забута церква, що носила на собі потрійні сліди: й лінивства землі, й ослаблення в вірі, й нестримного руху часу, що злягав м'якою копіттю на її стінах і прикрасах. І така, власне, була найперша постановка отця Сойки на його новій духівницькій господарці: відновити новоклімівську церкву від основи до хрестів, видобути її коштовну красу з-під пороху минувшини й збудити знову локальну гордість клімівчан, що колись пишалися, й слушно, своїм храмом.

Коли Сойка заговорив про це зі старим шамбеляном. більше для форми, як для дійсної поради, отець Євстахій спинив його лагідним рухом руки й спитав ніби жартом:

— Пахнуть тобі довги на початок?

На це Сойка відповів майже байдуже:

— Бог заплатить мені десятицею.

В живих рухливих очах старого шамбеляна з'явилось найперше легке, трохи докірливе здивування; потім вони понялися хмаркою летючого, недовірчого, также трохи докірливого підозріння; вкінці, наче б це вперше станула перед ним суха, костиста, а проте витончена в своєму профілі постать молодого Сойки, з їх карої глибини виринула наверх і спинилася м'яка, допитлива, по-дитячому свіжа й весела цікавість. Якесь забавне питання хиталося на тонких губах шамбеляна й, неказане, осідало м'якою посмішкою в їх кутках.

А між тим у відповіді отця Сойки, як і в цілій його поведінці, не було ні підступу, ні жарту,— була в них, навпаки, глибока натуральність і твереза, майже суха, купецька діловитість. Бо так, власне, думав тут отець Сойка: коли говорив «бог» і говорив «заплатить», мав на думці дослівно чесну купецьку заплату («Baares Geld!», пане боже!) і мав при тому живе, конкретне почуття дзвінкого струмка монети, що, перепливаючи його долонями, набуває, зростає, десятирється добре заслуженими відсотками. Й ніхто, як Сойка, не знав, що те почуття було калькуляційно слушне й оправдане.

Незалежні від отця Сойки випадки приспішили несподівано саме здійснення його постанов, вияснюючи питання

про фонд на відновлення церкви. В той час, як отець Сойка був зайнятий розглядом приблизних планів і коштів реставрації, наспіли до нього перші вістки про недалекий конкордат між Римом і польським урядом, про ту умову конкордату, що для «покращення господарського й суспільного положення рільничого населення й для тим більшого скріплення християнського миру в краю» постановляла примусовий викуп державою частини церковних земель задля їх парцеляції між довколишнім селянством. Сойка як ніхто інший розумів потребу християнського миру для успішного процвітання всіх божих (як і сойківських, очевидно) справ на землі. Але він чхав сердечно на всякий мир, теж християнський, коли той мав здійснюватися на кошт хоч би одного клаптика сойківської або сойкама успадкованої землі. Не закон це був, коли порушував святість сойківського посідання, тільки насилля, не мир, а війна. І, не чскаючи, поки наспіє противник, щоб сягнути по землю, сам чуйний, як хижак, і хитрий, як змія, вибрався отець Сойка на воєнні звідини, що мали принести йому побіду, заки прийде поразка, й дати безпечний прибуток на місце наготовленої страти. І заки з'явився загрозливий конкордат, своїми зв'язками й підходами в консисторії й у земельному уряді («отець дідич? прошу, щось видамаєм!»), осягнув отець Сойка дозвіл на продаж частини ерекціональної землі (п'ятнадцять з лишнім моргів) «на відбудову новоклимівського храму, який як цінна пам'ятка церковного будівництва заслуговує, без сумніву, на реставрацію й належну опіку». Була це одна з правдиво мистецьких сойківських трансакцій, по-сойківськи скалькульована, в якій одним дотепним потягненням отець Михайло посів три різні здобичі: по-перше, роздобув фонди на відновлення церкви, по-друге, зберіг частину грошей за лишки церковної землі перед відпливом до єпархіальної каси, по-третє,— отож-то по-третє... В писаному дозволі на продажу тієї землі знаходило одне лагідне обмеження: «бажано є, щоби призначена на продажу земля перейшла до рук одного (чи кількох) із довколишніх рільників, можливо малоземельного, того, очевидно, хто дасть більше». Тим, хто дав більше, виявилася під час купна не хто як стара Сойчиха, що належала — за вимогою — до околишніх рільників, працюючи на ґрунті Михайла, й була теж, очевидно, малоземельна, оскільки в своїх мандрівках переходила, не засиджуючись, від сина до сина. І так земля, що мала відійти, вернулася до Сойків. І чи тільки земля?

Надвечір, після завершення акту купна (святого для Сойки акту присвоєння!), сидючи з матір'ю одинцем у своєму кабінеті, отець Михайло Сойка мав з нею таку розмову:

— Правду кажучи, мамо, ці морги дісталися нам так, як задурно.

— Три тисячі доларів, сину, яке дурно? Так платиться в тих околицях, небагато більше.

— Не те, мамо, мав я на думці, а те, що ті гроші не відходять від нас, тільки остаються даліше в господарці.

Сойчиха передихнула й торкнулася сина кутками очей:

— Чи не йдуть на церкву?

— Власне, йдуть на церкву, але то все одно, церква є наша...

Сойка відкинув голову й глянув на матір просвітленими очима. Був повний зворушення, майже хвилювався й тремтів внутрі: це вперше підводив свою матір до тайни свого ремесла, підходив до нього здалека, тільки натяками, тільки торкаючи злегка заслону. Йшло йому так жагуче про те, щоб осягнути від матері притакнення, загальне притакнення для свого шляху, для своєї духівницької кар'єри. Говорив м'яко:

— То є все одно, мамо, то як якби ми вклали ті гроші в землю, або в обору, або віддали на проценти. І то на добрі проценти, мамо, будьте спокійні.

Хвилину помовчав, потім сказав тихіше, з посміхом, ніби сам до себе:

— Бог є добра лопата грошей, то я можу сказати.

Тут Сойчиха глипнула на нього коротким грібким поглядом (перехопив це й спалахнув легко) й, відвівши очі набік, заговорила бисто:

— На завтра бракує четверо до молотилок, а Цвеня не чути.

Отець Сойка вирівнявся, встаючи, й проказав так само бисто й весело (така мати, тисячу разів кохана мати!):

— Цвень не повернеться перед нічю. До молотилки стане Гнатко й Сагайдаків трьох — вернуться тоді від весілля, Гнатко покличе... Підуть молотилки зранку, підуть, мамо...

Весною 1925 року знайшлися біля новокливівської церкви перші робітники й майстри з малярами, а на Спаса прийдешнього року, в храмовий празник новокливівської парафії, очам вірних своїх і приїзних (тьма-тьменна приїзних) уперше відкрилося величне нутро оновленої церкви, сонячне ясне і блискучо золоте, осліплююче своєю величністю і водночас пройняте чимсь близьким, своїм, майже домашнім, що тягнулося до обличчя з усіх розбілених стін, з нових обрамлень святих в іконостасі, з високих під небо

склеїнь, наповнених м'якими кольорами. Коли в протязі літургії піднявся отець Сойка на амвон, щоби проповідувати, тисяча-друга облич звелось з ним угору, одностайних у виразі, оп'янілих і простих, а в стаях закруглених очей тремтіли правдиві сльози, просяні й відкриті, що скупчувалися між червоними повіками, зривалися з вій, збігали по лиці блискучими доріжками... Й тут був тріумф отця Сойки.

В тих сльозах тремтів йому назустріч живий гарячий бог, живою кров'ю тих сердець насичений і нагрітий, пробуджений ним із тяжкої охлялості й освіжений, ним майже створений, ним покликаний до життя... Це був перший великий тріумф отця Сойки в обличчі своїх вірних. Але й другий. І третій.

Коли в цей пам'ятний день отець Сойка вийшов по службі з захристії і пробирався крізь святочну товпу, що переливалася по сонячному цвинтарі, якась сторонська бабуня заступила йому дорогу й сказала, складаючи, як до молитви, долоні:

— Отож-то красно, татунцю, у вашій церкві, як у тім небі!

Отож отець Сойка знав, що не саму тільки церкву мала на гадці сторонська бабуня, коли заходила йому дорогу, що не від самої краси й величі храму взялося її здитиніле, нестримне захоплення. Знав з власного досвіду, що значна частина тієї зачарованості й оп'янілості, яку бачив у піднесених до себе очах вірних під час богослужіння, походила від його богослужбової тактики, від його майстерства в церковних видовищах, у якому він, досконалий актор і режисер в одній особі, пануючи обраховано над кожним своїм рухом і словом, володів через них настроями й почуваннями свого стада, запалював його й остуджував, коли треба, тривожив і заспокоював, поки зачарованого й послухного не доводив своєї мети — до міцно бажаного бога. Отець Сойка був того свідомий, яка велика магічна сила скривається в самому богослужбовому церемоніалі, у цілому тому блисківі престолу й його оточення, в золотому сьайві риз і літургійного приладдя, в усій тій мистецьки продуманій системі рухів і слів, що окутували вірного, присипляли його розум і волю, й навпаки, — доцільно розгойдували почуття, в яких теплилася людська істота. Знав, яку силу впливу можна було здобути серед глядачів і учасників усіма тими блискучими видовищами й як дбайливо, до болю пекуче належало здобувати той вплив у наші дні. Тоді як належало пояснити той глибокий брак зрозуміння, ту байдужість, що їх виявляло в відношенні до церковного церемоніалу майже все низове духівництво? Була це психічна тупість,

чи лінь, чи звичайна охлялість у виконанні актів віри, для яких ані серце не знаходило в собі належного тепла, ані тіло — акторської зручності? Отець Сойка казався на цей вид («кого закопують? Себе закопують!»), а його язик наповнювався їддю, яка з'являлася в ньому в обличчі всякої нездарності й партацтва в роботі. Було так, що поза кількома ясними виїмками, яких нараховував отець Сойка в Кальнянському повіті, все довколишнє духівництво (й чи тільки довколишнє?) відносилось до своїх богослужебних діянь як до звичайних, ремісницьких занять, змеханізованих і, очевидно, нудних у виконанні, що задля частого повторювання вистигли з усякого почуття й свідомого логічного змісту, що від віків нанизані на одні й ті самі формули доконувалися поточно на тлі властивих, конкретних думок («вдасться захопити сіно перед дощем чи не вдасться?» — «а їмость переплатила за шкіри, то факт»), або перебігали в повній психічній порожнечі, як-от швець, уганяючи кілки в підошву, лає сердечно жінку або теж виводить тягучу мелодію, що висотує всі думки з голови. (Так і називав їх отець Сойка в своїй інтимній мові: «божі шевці», а найгірших з-поміж них «божими зерама»,— було їх — на жаль — немало.) А прецінь не про кілки тут йшло, тільки про бога. Коли священник стояв у ризах перед престолом, проти нього підносився кивот у вінку зі свічок, а в кивоті, на золотому дискосі знаходився святий агнець божий, власне, сам бог у формі хліба, найбільша святість християнства і тайна тайн цього світу. Й коли духівник куняв біля престолу, а від кивота розходилася по церкві сердечна нудьга, від якої хиялися голови вірних, як прив'ялі колоски, що мали думати вірні про бога в кивоті, про святість святостей і тайну тайн цього світу?

Це з погляду на таких духівників («божих шевців») у отця Сойки з'явилася друга тактична вимога його власної, як і всякої іншої духівницької роботи:

не виставляйте бога на пробу нудьги, бо не витримає. Не витримували ж живі, конкретні творіння (не фікції)? Зразком такого духівника в околиці Кального був отець Флінт із Долини⁴¹⁵ (отець Фліт — у термінології Сойки), про якого ходив анекдот (коли б тільки анекдот), що під час його проповідей у цілій околиці здихали мухи, як від мору. Й позитивно: належить рахуватися з психологічними законами поставання й притуплювання людських почувань, зосібна з законом психічної втоми. Кожна церковна відправа повинна бути живою, захватною цілістю, що розгорталась би своїм власним унутрішнім вогнем, що давала би учасникам можливо найбільше релігійне піднесення й наповняла би їх

почуттям живого бога аж до найближчого з черги богослуження.

Так, власне, дивився отець Сойка на свої богослужební діяння: як на професійні нагоди — наладувати своїх парафіян живим богом, наситити їх реальним страхом божим, що діяв би в них бодай до найближчої святочної відправи. І на це саме скеровував отець Сойка свою майстерну вмільість у божих справах: щоб той божий ладунок був, можливо, якнайміцніший, щоб діяв на найпевнішу мету, щоб у кожній потребі протягом буднів можна було його переімінити: на протикомуністичний виступ, коли такий пригодиється, на дармову робітню повинність на церковній землі («послухаєм татунця!») або просто на дзвінку монету, що припливала в кишені, як парафіяльне приношення за треби.

Не приходила отцю Сойці ця його майстерність з майже ніякою трудністю: з одного боку, був він свідомим жрецем-облудником, для якого в усіх тих церковних відправах не було нічого непорушного й святого, який чувся в них як зовсім вільний експериментатор і митець, майже творець, що dokonував у них різних режисерських спроб і пересушень, різних насвітлень і тінювань, обрахованих холодно на те, щоб найпевніше осягнути свою мету: збудити бога в серцях людей; з другого боку,— навпаки — був загорілим фанатиком у божих справах («щоб був бог!», «щоб це було комуни!!»), свідомим того, що йде про смерть або життя всієї сойківщини, про її бути або не бути (а Сойка є Сойка: Сойка хотів бути, він мусив бути, силами всіх богів цього світу мусив бути!), й ця його свідомість була тим, що розпалювало його почуття під час відправ до білого, що проймало його признаками глибокої ширості й надавало його церковним виступам непереможної сугестивної сили. Як вогняна течія, плив той релігійний фанатизм отця Сойки в його церковних діяннях, і під його палючим дотиком сухі, змертвілі формули щонедільної літургії переіменялися в пливке, гаряче живло, оживали й наповнювалися б'ючкою кров'ю, й кожного свята й неділі перед очима вірних розвивалася свята літургія як нова, вогняна містерія, що не передавнювалася і не вгасала, що все горіла перед престолом, однаково жива й просяяна, однаково захоплююча й переіможна. («Сойка править, як вогнем пече».)

Отець Сойка знав, як мало зрозуміла для вірних є та вся складна символіка богослужібних відправ, увесь їх зміст, закутаний у млу старої церковнослов'янщини (кпив собі врешті сердечно з усіх наївних спроб зблизити народ до того зрозуміння через народну мову, через пояснення; зрозуміти бога, чи не значило це заперечити його всією

істою? Знав це по собі!), й через те всю силу свого фанатичного почуття й усю свою акторську вмільсть укладав у зовнішню сторону відправи, в те, що було безпосередньо доступне для зміслів вірних,— для ока, для вуха, для віддиху.

Чи не була це найпростіша дорога до паївних сердець вірних, найпевніший спосіб збудити бога в тих серцях?

Належало тільки осліпити очі учасників золотим блиском барв, заколисати їх слух одностайним хитанням мелодій, напоїти їх віддих млісними запахами кадил, а їх довірчаве нутро відчиниться на прийняття бога, як би він був дійсною матеріальною поживою, приємно пожаданою й смертельно потрібною для життя. В тому, власне, була одна з тайн богослужебного успіху отця Сойки: яким способом сухі, застигли формули церковних відправ, задубілі від старості й постійного вжитку, перетопити в очах парафіян на акти гарячої віри, акти приявності живого бога, що об'являвся в них вірним, викликаний з нічого магічною силою жерцівського чарування. Кожна велика літургія становила в руках отця Сойки такий акт приявності живого бога, основний акт його духівницької влади над вірними, що від нього, як від первісного джерела його впливу, брали свій початок майже всі буденні задуми отця Сойки, громадські й приватні його поступки, всі його духові й матеріальні планування. Сама літургія творила в свідомій режисерії отця Сойки (опертій, зрештою, на офіційному розумінні цього чину) органічну єдність із двох дій,— що з них одна, початкова, спішила до об'явлення живого бога в словах святого Євангелія, тоді як друга, головна, була чудовим актом святої єхаристії, найвищим недоступним для людського розуму актом тілесної присутності бога, що, опустившись на землю, з'являв своїм вірним під матеріальними видами хліба й вина. Була це дія, в якій акторська штука отця Сойки, перепалена фанатичним почуттям, досягала верхів свого майстерства, взагалі, мабуть, була верхом усього, що в цьому відношенні створила жерцівська вмільсть католицьких майстрів церемонії. Духівник, і хор, і настрої вірних (не всіх, очевидно) становили тут живу, нерозлучну цілість, що потрясена до глибини, з ваганням і страхом, з покорою й захопленням приближалася до найбільшої тайни світу, до акту святої переміни.

Щодо хору: з цілої дієцезії отець Сойка самотній усвідомив собі, що хор не є для концентрування під час відправи в церкві, що богослужебний спів, хоч би й найкращий, повинен бути тільки субтильним учасником того, що діється біля престолу, ненастирливим і скромним навітленням

поодиноких актів літургії, повинен будити бога, а не змислове, мистецьке вдоволення в серцях людей. І Цвень це зрозумів, Цвень — вишкрабок святоюрський, Цвень — тремтюча малпка, що досконало, як усе, ввійшов у наміри отця Сойки і виконував їх, як митець, своїми залізними лапками. Той день, коли вперше заступив у новоклімівській церкві місцевий хор Цвеня, невеличкий, із вісьмох співаків (між ними Гнатко, золотий тенор, теж золоті руки, як довбеньки, це знає отець Сойка), послушний і м'який, як зелена лоза, оплетений довкола гнучкого пня літургії, той день був днем потрійного тріумфу отця Сойки, потрійно відкритого джерела його духівницької влади над вірними, яку він зберігав потім неприступно й суворо.

Після літургії оглашених, що ясною, по-земськи радісною й розспіваною течією молитов підносилася до слів святого Євангелія, після великого входу з дарами й особливо від хвилі, коли, піднявши руки, отець Сойка проспівував натхненне:— Горі ім'єм сердца! — в поведінці отця Сойки з'являлося щось позаособове, нетутешнє, неземне, всі його рухи й слова проймалися якоюсь нематеріальністю, про-світлювались наскрізь, ставали полум'яними символами, що, як рухомі знаки, впікали у відкриті серця парафіян. Цілий храм зближався до чуда. Коли скупчений у собі аж до болю, ніби зібраний у одну вогняну точку, отець Сойка проголошував сакраментальні слова переміни:

-- Прийміте, ядіте, сіє єсть тіло мое, еже за ви ломимое во оставленіє гріхов...

І згодом:

— Пійте от нея всі, сіє єсть кров моя Нового завіту, еже за ви і за многи ізливаемая во оставленіє гріхов...

Голос його, безмежно віддалений і кровно близький, грізний і солодко пожаданий, приходив з самої небесної копули, це був голос самого бога, що з недоглядної далини, таємний і грізний і разом з тим повний чудної доброти, жертвував своє тіло вірним, щоб їли, й свою кров, щоб пили, на очищення від гріхів. (І їли незадовго, й пили. Як говорив про це старий насмішник Вольтер⁴¹⁶: «Був це культ, у якому найважливіший релігійний акт полягав на тому, щоби з'їдати власного бога».)

Був це майже жстокий успіх отця Сойки, він був цього свідомий. Коли згодом, повернутий лицем до своїх вірних, піднявши чашу понад голови, бачив їх там унизу: дядьків, що простягали покуцьорблені руки, жінок, що гляділи очима, горючими від сліз, дітей, що згорталися головками, як ягнята, повні страху й цікавості, тоді здавалося йому іноді, як би він стояв на краю пропасті, що від неї кружляє голова,

бо ж ті гудзуваті руки простягалися в порожню, і сліз тих гарячих ніхто не вислухував, а той діточий страх був найбіднішим страхом на землі, страхом без предмета, перед уявленням, перед нічим...

І, стоячи так на ступнях престолу й благословляючи чашею («Твоя, от твоїх, тобі приносим о всіх і за вся»), отець Сойка мав іноді те рідке, але міцне пережиття, наче знаходиться він водночас у безконечній перспективі, роздвоєний: Сойка й не Сойка, й, дивлячись понад голови людей, посміхається мовчки й забавно... («А якби побачили порожню!»)

На загал, у поточному житті отець Сойка не був надзвичайно вимогливим супроти своїх вірних у справах релігії. Це він висловлював в той спосіб: не може бути людина сім раз на тиждень свята. Ані также одного разу ні. Святість — це є особливе, нещоденне уздібнення людської душі, особливе (ненормальне, як думав приватно отець Сойка, варіяткувате) настановлення уяви й волі, яка знаходить у собі силу спалитися на божому престолі; але з поточним, нормальним станом релігійності вона не має нічого спільного. Зосібна в житті селянина релігія має становити натуральний складник його буденного побуту, повинна входити в його життя, як входить у нього законне чергування сонячних змін у природі, повинна текти в ньому гладкою, натуральною рікою: від свята до свята, від колядів, через гагілки, до Купала⁴¹⁷, від хрестин до хрестин, до вінчання, до похоронів. Чи не бачимо, як просто й уперто сидить у житті селянина забобон, від віків поборюваний і не переможений, спокійний і мовчки діючий? Отож релігія повинна плисти з забобоном однією течією, він становить натуральну підставу її буття, з нього підносяться до релігії живі соки потойбічних уявлень, що кружляють, як кров, у її нутрі. Для себе формулював це отець Сойка в той спосіб: хвіст відьми є кращим аргументом на існування бога, як усі докази теологів, а місток, під яким страшить, є певнішим розсадником віри, як не одна церковна казальниця. Не була це гра слів з боку отця Сойки, ані саме тільки теоретичне припущення. В присілку до Нової Климівки, в темному зарослому ярку над рікою, сиділа споконвіку належна до парафії родина Хортаків, дідичних епілептиків, що в кожному своєму поколінні видавала німцуків, падальників або просто тихих, блідих молільників, блаженних во Христі. Хортаки жили майже в повному фізичному й духовному відосібленні, в їх садибі щось вічно товклося й лякало, самі вони дивилися на себе, як на навіщених таємними силами, що боролися в них за їх душі. Отець Сойка не думав розвівати тої легенди, що творилася довкола Хортаків,

навпаки,— підтримував її різними способами. Двічі-тричі на рік освячував їх садибу проти злих сил, над одним з молодих Хортаків, що терпів від особливої падучки, відправив у церкві чин прогнання злого духа, після чого від хворого наче справді відступило. І з мовчазним задоволенням, з мало не матеріальною докладністю спостерігав отець Сойка, як з темного яру від Хортаків підносилася густа мла забобону, як розповзалася по околиці й осідала в серцях парафіян... І водночас, по всій майже околиці зростала маса сповідальників у церквах, побільшувалася кількість свічок, спалених перед образами, помножувалася частість і обильність парастасів. Чи не виходило це все на славу бога на землі? І Сояків теж, очевидно...

Коли отцю Соїці звертали увагу на потребу постійного підношування релігійних настроїв у масах, згідно з вимогами апостольської столиці, постійного їх напружування й нагрівання, Сойка посміхався згїрдливо і пригадував двома словами відому в околиці історію отця Благітки.

Яка саме історія пригодилася отцю Благітці?

Хирлявий целебс з-під руки єпископа Хомишина ^{417а}, здобувши настоятельство в глухому сільці в кінці повіту, отець Благітка віддався з гарячою ревністю новика поширенню Католицької акції ⁴¹⁸ на селі, установленню великого чину світського апостольства між своїми парафіянами. І, йдучи за розумною традицією католицької церкви (а може, теж за деякими потребами фізіологічної натури), отець Благітка розпочав свою набожну діяльність від місцевих жінок і дітей, що їх найперше надіявся проїняти духом піднятої релігійності, й що від них ідея світського апостольства мала розширитися на батьків, на братів, на синів, на ближчі й дальші сусідські парафії. Отже, протягом року постали в селі: Марійські дружини жінок і дітей ⁴¹⁹, Товариства апостольської молитви ⁴²⁰, Товариства поклонниць найсвятішого серця Ісусового ⁴²¹, і в усіх них закипіла нескладна, але жива й гаряча робота, що віддзеркалювала в собі ціле внутрішнє горіння молодого целебса. Щонеділі й щосвята ходили малі діти, одягнені під янголів, у біле, зі свічками в руках, по селу й по полях, від хреста до хреста, від каплиці до каплиці й, клячучи перед ними годинами, співали марійські пісні й молилися вголос.

Для дорослих дружинниць улаштував отець Благітка на буднях осібні відправи, зі сповіддю й причастям щотижня, з безконечними співами й молитвами, з благословенням найсвятішими дарами. Пускався з ними в далекі прощі до відпустових місць, де в голоді і спразі, для особливих інтенцій, на колінах вислухували довгих відправ, омлівали, лежали хрестом на холодних каміннях, освячувались...

У кінці другого року в селі збожеволіла дитина на релігійному тлі, а згодом пішла серед жінок хвиля масової істерії з привидами й сороміцькими екстазами, які наповнювали тривогою все село й понеслися по всій околиці лихою славою про антонівських бабів.

Одного осіннього ранку з'явилася на плебанії товпа небалакучих дядьків і, вимівши блілого целебса з кімнат, мовчки провела його за село й пустила з горба вниз дорогою:

— Ідїть, отче, звідки прийшли, й дивіться, не вертайтеся назад.

Католицька акція! Тільки церковні недоростки вроді отця Благітки могли доглянути в ній як головну ціль розпалювання релігійних почувань, унутрішнє духовнє досконалення наївних дядьків із Поділля.

Так це зі свого боку розумів отець Сойка й чи тільки розумів? З жагучістю, яку знаходив у собі тільки для найпекучіших для сойківщини справ, крок за кроком слїдив він усю доступну для людського ока діяльність апостольської столиці, всі особисті виступи голови церкви Пія XI ⁴²² і майже з тремтінням шукав у нїй відповіді на питання: чи доріс Рим до усвідомлення трагічної, на все майбутнє людства розтягнутої важності теперішньої хвилі й чи вся головна практика римської курії відповідає такому усвідомленню? Було це смертельно важливе для отця Сойки питання, бо ж у руки церкви віддав він майже всю долю сойківщини, і взагалі був того свідомий, що від умілості католицизму, того вінця всіх оформлених вірувань цього світу, в великий мірі залежатиме майбутнє світу. Проте, як дотепер, нічого, крім радісного й діяльного притакнення, не знаходив у собі в обличчі загальної політики папського Риму. Невже мала сповнитися його парадоксальна, але як же глибоко відчутна молитва? (— Дай нам, боже, великого безбожника на престол!)

Деякі потягнення Риму збуджували в отцю Сойці захоплений подив, інші виглядали так, як би виростали з правдивого сойківського нутра, стільки в них було холодної, дотепно прихованої обрахованості, стільки досконалої гармонії з близькими й дальшими, з поточними й загальними турботами й інтересами цілої сойківщини. В усьому дотеперішньому понтифікаті Пія XI ⁴²³ скупчували на собі захоплену увагу отця Сойки три особливі події, доконані вже або тільки доконувані, три велетенські стовпи, на яких опиралася вся непроглядна будівля сучасної практики й науки римського католицизму; були це: перше — відновлення суверенної Папської держави на дрібній території Чівітта-веккія ⁴²⁴; друге — установлення й урухомлення Католицької

акції як організованого апостольського руху між вірними, нового світського рамені римської церковної ієрархії; й третє — проголошення енцикліки «Сорокового року»⁴²⁵ як підстави християнського суспільного ладу, збудованого на основі міжкласового замирення й євангельської любові й справедливості...

Коли вперше між місцевим духівництвом пройшла чутка про близьке відновлення незалежної церковної держави, про латеранські умови з італійським урядом, в отцю Соїці достоту завмерло дихання від несподіванки й подиву: яку ціль мітив Рим у акті тієї відбудови, що скривав він для себе в глибині цього історичного почину, який, очевидьки, оживляв призабуті перспективи минулого, захоплюючі, привабливі перспективи? Прецінь тільки почув про це отець Соїка, як зразу в його душі відтворилися мов живі: той постійний приплив і відплив державної потуги римської церкви, той ріст і упадок її світської владності, той чудний ритм, у якому, втягнувшись на якийсь час під ударами в своє духовне нутро, пристосувавшись і очистившись в очах вірних, відновлена, вирушала церква на новий підбій світу, на нову спробу установаження неподільної влади Риму на землі. Коли востаннє, півсотні літ тому, переможена, відступила вона перед революційним народом і, обездержавлена й паче відхоплена від землі, замкнулася в жовтих мурах Ватікану, чи не здавалося тоді, що вже на все втягнулася вона в свою духовність, що, огірчена й гнівна, повік відмовилася від зрадливих посягнень до земської влади? І от минуло піввіку, і відчинився Ватікан, і папський Рим зійшов на землю й утвердився на ній державною стопою, — з якими замірами, для чого? — Чи й тепер мариться йому новий похід на світ, новий приплив державної могутності папів, нове, побідне й, може, остатнє змагання за суверенну владу бога на землі? Шоста часть світу встає, переорана революцією, й заперечеє саме бога, а п'ять інших частей здригається в кризових перелогах, що в них з дня на день може зірватися така ж заперечлива революція, — чи не було би це безглуздя для Риму — марити про новий похід на світ?

І заки Соїка знаходить відповідь, з Риму падає клич, короткий і ясний:

— Так бог хоче.

І є в тім така відповідь, що Соїка вдруге завмирає від несподіванки й подиву.

— Так бог хоче.

Сім століть назад великий папа Григорій, побідний суверен держав і королів Європи, тим простим кличем під-

няв хрестоносні походи, щоб зламати ними загрозливу османську силу й володарною стопою стати на інших материках ⁴²⁶. Сьогодні, як тоді, над кривлями Ватікану спалахує той клич і, як тоді, закликає народи до хрестоносних походів, за перемогу, за владу Риму, за здійснення по всій землі «Христового спокою в королівстві Христа».

— Чи справді як тоді? Та й сьогодні?

І повний ще щімкого хвилювання, отець Сойка віддається жагуче рвучким калькуляціям і, як би йшло тут про найістотнішу сойківську справу, вкінці притакує гаряче: власне, сьогодні чому ні? Світ є сьогодні, як котел, повний горючих суперечностей. З кризи, що опливає світ вогняними потоками, може здійснитися пожар, що в ньому згорять усі боги й усі вірування землі,— це Сойка знає, це є слушне. Але й те слушне, що з нетрів тієї кризи, як і з джерел забобону, підноситься над людську масу мрячна, таємна тривога; що осідає вона в розгублених серцях містичним страхом перед невідомими силами, стає містикою неземських потуг, химерних і недоступних обрахунків; що, раз поставши в нетрях кризи, ця містика сама про себе може вчинитися підставою релігійного оживлення, гарячкового й неспокійного в своїй жадності, як те, що колись лягло в основу заборчих задумів великого окупанта в Христі, папи Григорія VII ⁴²⁷. Так-то в котлі сколихнутої сучасності варяться обіч себе загибель, як і відродження богів, і від тисячів схрещених сил і тисячів слабостей залежатиме здійснення одної з тих можливостей. І який-то голова церкви, який намісник бога на землі був би настільки непритомний, що не очікував би здійснення власне другої з них? І що всіх своїх сил і всіх здатностей не кинув би на річ того здійснення? І що заздалегідь не готовив би ся на заволодіння всіма плодами того здійснення, на їх неподільне спожиття в утробі своєї церкви?

Сказано: так бог хоче.

Це був клич, що в його обличчі ставали перед отцем Сойкою, наче просвітлені наскрізь, ясні й захоплюючі своєю доцільністю, два інші філяри церковної й світської політики ватиканського збору: Католицька акція й енцикліка «Сорокового року» й через них уся дальша будівля складної діяльності й науки сучасного католицизму. І як чудово доповнювали себе щодо цілей ці два стовпи ватиканського промислу! Енцикліка «Сорокового року» мала за мету втихомирювати й присипляти розбурхані пристрасті теперішньої класової боротьби; з одного боку, належало притупити болочу настоженість найширших мас, голодних на хліб і працю, з другого, піднести чуйність соціальних верхів, що є загороджені в своєму володінні; з відомої евангельської поради: «Будьте

лагідні, як голуби, і розумні, як змії»⁴²⁸, лагідність належало підсунути робітникам, а мудрість змії зробити неподільною власністю господарів; належало відчинити перед очима нуждарів осяйні й гарантовані вигляди на блаженство небесне й на можливість спокійного й скромного посідання в цьому житті, а дійсних, великих посідачів навчити злагіднювати надмірність своїх апетитів, поки не зляжеться гнів голодних і не вигаснуть вогнища соціальних потрясень, що загрожують світові.

«Коли цього не підіймете й не виконаєте негайно, нехай ніхто не думає, що можна буде захистити порядок і спокій людської суспільності перед розсадниками нових ідей»*.

Такий є майстерно прихований зміст енцикліки «Сорокового року». А щодо Католицької акції?

Католицька акція є участю організованих світських католиків у ієрархічному апостольстві церкви.

Отець Сойка захоплювався досконалою простотою й невинністю тієї дефініції, а походила вона від творця самої акції папи Пія XI⁴²⁹. «Апостольська церква», — чи не дихало це вчинками найчистішої любові й милосердя з часів діяльності перших апостолів християнства? В листі до передсідниці Міжнародної унії католицьких жінок⁴³⁰ Пій XI розширив трохи границі свого визначення. І тут Католицька акція є участю світських в ієрархічному апостольстві церкви, а служить вона для оборони релігійних і моральних основ, як теж для розвитку здорової й позиточної соціальної акції під керівництвом церковної ієрархії... «Здорова і позиточна соціальна акція!» — це було щось більше, як первісне апостольство церкви, щось безконечно більше й вимовніше в очах отця Михайла Сойки. З правдивою інтелектуальною радістю, а також з класовим, практично заінтересованим задоволенням слідив отець Сойка, як ступінь за ступнем розгорталася перед його очима властиві завдання Католицької акції, відкриваючи водночас істотний глузд модерного, до новітніх обставин пристосованого апостольства церкви. В кований мові статуту італійського відділу акції Католицька акція була «об'єднанням організованих католицьких сил для проповідування, ширення, здійснювання й оборони католицьких основ в одиничному, родинному й суспільному житті, згідно з наукою церкви, з напрямними святої столиці і в залежності від відповідної духовної влади». В практичному насвітленні генерального асистента Католицької акції на Італії монсьеньора Піццарда була вона заклик до католиків доброї волі, власне, воюючих католиків, «що, залишаючись у світі, серед своїх родин, виконуючи приватні професії або зай-

* Енцикліка. С. 19.

маючи публічні уряди, схотіли би віддати в розпорядження духівництва весь свій фаховий і суспільний авторитет і всю релігійну активність для того, щоб побідило царство Христа в одиницях, родинах і суспільстві». — «Схотіли б віддати в розпорядження духівництва» — це звучало цупко й загарбливо й було як сталевий крючок, запущений церквою в людську масу, це було отцю Сойці під смак. І чи тільки «схотіли би»? Щодо цього така була непорушна воля папи Пія XI: щоб Католицька акція становила конечний чинник пастирського уряду кожного духівника і щоб не було католика, що не вважав би її за свій життєвий обов'язок. Через те слушно один із отців, провідних її учасників, назвав її загальною мобілізацією всіх католиків, а монсеньйор Піццардо пояснив авторитетно: «Творить вона як би змобілізовану армію, що має поодинокі відділи артилерії, піхоти, летунів і т. д., а кожний відділ має свого начальника. А понад тими поодинокими начальниками є головний вождь, що має за завдання пізнати й визначити спільні об'єкти й спрямувати діяльність кожного відтинка до спільної мети». — Від апостольства церкви до змобілізованої армії, від актів чистої любові й милосердя до поодиноких відділів артилерії, піхоти, летунів, що йдуть до спільної мети, — це Сойка розумів, це був розвиток мови, що кращий від нього не виникнув би з найглибшої істоти самої сойківщини. І до якої мети? Монсеньйор Мармаджі, папський легат на Євхаристичний конгрес у Познані, говорив у цьому питанні:

«В XI віці очі цілого світу зверталися до Святої Землі, де святий гріб Христа-пана знайшовся в руках поганців. Католицький світ охопило гаряче бажання: забезпечити святі місця перед зневагою. Утворилися хрестоносні походи, всі краї перебігали послы, що закликали до участі в боротьбі за святі місця словами: «Так бог хоче». Сьогодні настала подібна хвиля. Сьогодні папа закликає вас до нового хрестоносного походу, всіх вас, віруючих католиків... і, закликаючи до нього, благословить вас, кличе до нього вас словами:

— Йдіть і апостолуйте, — так бог хоче».

Хто ті нові поганці, що проти них мають звернути нові хрестоносні походи? Листом до кардинала Пампілія Пій XI, вождь акції й намісник бога на землі, визначив спільний об'єкт хрестоносних походів і спільну мету всієї акції.

«До глибини зворушують нас страшні й святотатські злочини, що повторюються і збільшуються кожного дня проти бога й проти душ незчисленного населення Росії... Від першої хвилини нашого понтифікату, йдучи слідами попередника нашого бл [аженого] п [апи] Бенедикта XV⁴³¹, помножували ми наші зусилля, щоб стримати страшні переслідування й віддалити

великі нещастя від тих народів... Але святотатська безбожність звернулася зі своєю фурією не тільки проти духовних і дорослих віруючих., організатори атеїстичної боротьби і «антирелігійного фронту» забажали перш за все згіршити молодь... Супроти тих надужить, які ми не один раз з боєм підчеркували., не переставали ми щоденне молитися самі й накликувати до молитов за ті мільйони душ, відкуплених кров'ю Христа і... змушуваних до безчещення свого хрещення... Згодом, щоб запевнити собі співпрацю в наших змаганнях проти такого великого зла, встановили ми осібну комісію для справ Росії, віддаючи їй провід... нашому дорогому синові — кардиналові Людовікові Сінчеро⁴³². Зараз у перших тижнях нашого понтифікату ми затвердили й наділили відпустами з глибини серця пливучий акт «Спасителю світу, спаси Росію», а... в останніх місяцях два тексти молитов, у яких російський народ віддає себе під опіку солодкій чудотвориці з Лізіє, св. Терезі від Дитяти Ісус. Так само затвердили ми піднятий минулого листопаду почин нашого інституту орієнтальних студій, щоб уладити наукові й на документах основані відчити, для того, щоб познайомити широкий загал зі святотатськими починами, що їх переводить ліга бойових безбожників на безмежній російській території... Але прилюдне й офіціальне згрішення, що пливе з такої скількості звірств і безбожності, вимагає ще загальнішої направи й винагороди тих нечуваних шкод...»

І розпорядком із цього листа папа Пій XI установив день 19 березня 1930 року днем першого молитовного походу цілого християнського світу проти безбожницької в своїй істоті влади більшовизму на шостій частині земної суші. Це був день, у якому найміцніше у своєму дотеперішньому житті відчув отець Сойка страшну силу велетенської спільності, обнятої одною владною волею. Коли стояв так на високій, тимчасово спорудженій проповідниці серед новоклімівського цвинтаря, заповненого плече в плече трьома сусідніми парафіями, й своїм дзвінким, металічним тенором кидав понад товпу колючі слова про червону заразу, що йшла на світ зі сходу, не терпів фрази про червоного антихриста, якою послуговувалися наївні в своїй ревності довколишні й інші отці в таких ситуаціях... На кого, крім епілептичних Хортаків, лічили вони, виговорюючи її в наш час? І, по-друге,— й головне: чи не в'язалася з тим уява про близький кінець світу? Знав, очевидно, що про це думати. А прецінь сам звук тих слів будив у ньому, проти волі, шалений, парадоксальний у своїй нагальності спротив, який зводив на диби всю його сойківську істоту.— На кінець! На кінець!!! — Чи нема Сойків?.. В один мент спалахнула в ньому свідомість, що

охопила все його тіло майже болючою радістю й закрутила голову солодким оп'янінням: була це тільки свідомість того, що в той самий день і, може, навіть у ту саму хвилину, по всій землі, де тільки піднялося знам'я хреста, по всіх церквах і каплицях, кидане досвідною рукою й скероване однією владною волею, падає в серця мільйонів зерно ненависті до комуни (щоб був бог! — і не було комуни!) і злягає в них, щоб зрости й дати овочі... Крізь солод зворушення відчув живо всю диявольську обрахованість і зручність того ватиканського кроку, — й те, що сам брав у ньому участь, один із тисячі духівників, і що діялося це все кінець кінцем для найістотнішого інтересу сойківщини, для «бути чи не бути» всіх Сойків, — ця думка будила в ньому не вперше це, проте ніколи так міцно не переживане почуття: що слухний був його вибір життєвої дороги, що, йдучи на духівницьку професію, ішов він за чутким сойківським інстинктом, за голосом діда Петра — сажневі плечі, що діяв у ньому, як усе, нестримний, жадний, хоч тонко вигладжений...

Отець Сойка не робив собі дитячих ілюзій, наче від самої молитви звалиться влада комуни. Але не був теж дітваком, щоб не добачувати всього значення молитовних походів, масових з глибини серця пливучих актів: «Спасителю світу, спаси Росію!..» Не посміхався зовсім, читаючи в листі Пія про солодку чудотворницю з Лізіє, святу Терезу від Дитяти Ісус, якій під опіку віддав папа безбожницькі простори страшної комуни. По-перше, відома була йому могутня сила ідеї, що опановує маси й діє через них з матеріальною впертістю й спроможністю. По-друге, знав він здавна всю скриту суспільну механіку таких молитовних походів, з їх мотивами і плануваннями. Коли для Римської імперії відчинялися можливості нових воєнних підбоїв або з'являлися воєнні погрози над її межами, чи не були це понтифи й авгури, що за наказами консулів, масовими молитвами й ворожбами випереджали збройну акцію побідних легіонів? — Після упадку держави франків, в центрі Європи, в X й XI віці утворилася могутня німецька потуга, що заборчима війнами на схід й захід розширювала свої границі, а її передвісниками були світські духівники й німецькі монахи, що молитвами й хрестом відкривали дорогу перед цісарськими військами. Коли в другій половині шістнадцятого століття збройними силами Філіппа Іспанського й кривавої Катерини Медічі, як і німецьких, і австрійських князів, відновлений католицизм піднявся для знищення протестантів⁴³³, загонами, що випереджували зброю, були форпости єзуїтів, учителів і майстрів проповіді, що явно й потайки підступали й фанатичним запалом проникали в краї реформованих противників

і, покривши своїми станицями всю Європу, всюди прочищували шлях для приходу озброєних папів. І сьогодні, в час імперіалістичних заборів у колоніях, чи не є це біла тонзура місійного монаха й м'який стукіт молитовних чоток, що проникають у неторкані землі тубільців перед приходом окупаційних шоломів й перед цокотом рахувальних машин, що підсумовують прибутки? Папа Юлій II, великий безбожник на престолі Петра, любив носити меч замість хреста⁴³⁴. Чи не був католицьким папою і чи не хрест був його жерцівським знаком?.. Коли його запитали про це, він вийняв меч із піхви й підніс його за лезо вгору. Руків'я меча — хіба не воно було досконалим хрестом? Хрестом присипляли противника, мечем здимали йому голову, коли не покорився. Вся вмілість державника і папи полягала в знанні: коли меч перемяти на хрест і навпаки...

В день 19 березня 1930 року відкрив Пій XI перший молитовний похід католицизму проти влади комуни. Чи думав водночас про хвилю переміни хреста на меч методами Юлія, про світське апостольство церкви при участі артилерії, піхоти, летунів?

Очевидно, — така є внутрішня механіка молитовних походів. В листі до кардинала Пампілія Пій XI так говорив приховано про ті речі:

«Маючи певність, що в вибраній ним хвилі провидіння боже приготує й подасть конечні способи, щоб направити моральну й матеріальну руїну тих безбожних просторів... з душею, повною запалу, будемо тривати в тій благальній молитві, яка, маємо ту надію, збудить боже милосердя над російським народом».

Приготує й подасть... Провидіння боже на землі, це, власне, папа, сам бог на землі. Чи не йому-то грозить загибеллю комуна, найпершому з земних богів? І тому всі його кроки, всі загальні й дрібні поточні заходи скеровані на те, щоб у вибраній ним хвилі приготувити й подати конечні способи для направи безбожних просторів, для знищення комуни. Такий теж був найближчий глузд трьох головних споруджень політики божеського провидіння: відновлення папської держави, енцикліки «Сорокового року» й устанавлення Католицької акції серед загалу вірних. Як три стіни трибічної будівлі, доповнювали вони себе взаємно й змикалися досконалим. Державна суверенність створювала незалежний простір для руху, для приготування конечних способів, подавала вільну площину відскоку хрестоносних походів. Енцикліка «Сорокового року» мала втихомирити й приспати гнівну настороженість мас, можливого спільника комуни поза країною Рад. Католицька акція мала створити

нове світське рам'я церковної ієрархії, змобілізовану армію вірних, що, віддавши себе в розпорядження святої церкви, в призначеній на це хвилі, захоплена й досконало послужна, готова була б вирушити хрестоносним походом проти одного ворога, до однієї, самим богом вибраної мети. («Щоб був бог! — І не було комуни».)

Так це бачив і розумів отець Сойка й, захоплений внутрішньою зв'язкістю й соціальною спрямованістю тієї роботи (це було щось для Сойків!), віддавався їй з усією властивою для себе жагучістю й розрахованістю. Наче з повітря вловлював задалегідь її напрямні лінії. Коли вперше дійшли до його слуху вістки про основи й методи Католицької акції, то, притакнувши їй з гарячою готовістю, він разом із тим сказав гордовито-самовдоволено:

— Це я роблю від перших днів мого священства!

І говорив правду. Не було ще вісток про Католицьку акцію між найбільш втаємниченими, як отець Сойка стосував уже в своїй діяльності її головну засаду, що була водночас одною з найважливіших вимог його духівницької тактики на селі. А саме:

релігія повинна опановувати все життя селянина. Її основні, як і її буденні, практичні принципи повинні проникати весь його індивідуальний і громадський побут, його мораль і господарче життя, його всі нескладні культурно-національні й групові, суспільні погляди й планування.

Як і саме село, отець Сойка відносився з деякою нехиттю до всіх організаційних новин у суто релігійному житті, до всіх тих способів «внутрішнього досконалення», що їх розсаджували по селах новопосвячені целєбси. («Для гістєричних пань по містах, прошу дуже! Але для мозолистих дядьків?...») Тому в практичному переведенні останньої вимоги опирався він на традиційні постаті релігійної організації села, на церковному братстві, що ніколи не вигасало в Климівці під рукою отців Климовичів і що, переходячи з покоління на покоління, вросло в звичаї села й стояло в ньому на межі між побутом і релігією. Лив, очевидно, в старі міхи молоде вино своєї невсипучої сойківської енергії й пристосовував їх майстерно до виконання поодиноких завдань Католицької акції на селі. Климівчани незчулися, як між ними затяжіла діяльна рука новітньої, по-новому активної церкви, що їх же власними поступками вникала в усі болючі питання їх буднів і їх свят. Притягнувши до участі в роботі братства найповажніших і найбільш неуступчивих у селі господарів, незаметно для них самих, ступнево передав отець Сойка під їх суворий нагляд усе одиничне й родинне життя парафіян, усі хатні й міжсусідські справи, що відтепер

розглядалися в нутрі братства й що їх вирішенню піддавалися місцеві селяни звичайно без спротиву. (Суд дорогий, а тут дядьки затиснуть.) У полюбовному суді при братстві згромадив отець Сойка майже всі маєткові суперечки між парафіянами й, беручи живу, хоч приховану участь у способі їх полагодження, як і в усіх інших економічних питаннях села, здобував він ступнево міцний вплив на самий нерв селянського життя, на всі майже господарські зміни, які відбувалися в границях його парафії. Йдучи в цьому проти традиції села, всіма доступними йому способами: через економічні й освітні організації села, через натиск з двору й церкви, старався він спинити грізний процес роздрібнювання сільської посілости в межах міцніших родин, процес обідніння села й його масової пролетаризації. Така, власне, була загальна лінія економічної політики отця Сойки на селі: звернувши виключну увагу й найпильнішу дбайливість на засібніші елементи села, належить створити з них сильний економічно селянський стан, свідомий себе і врослий певно в землю, який єдиний міг би послужити в недалекому майбутньому як надійна опора проти посягнень сільської голоти, проти соціальної й культурної більшовизації українського села.

В питаннях культурно-освітнього руху на селі виходив отець Сойка кожночасно від конкретного стану речей, який заставляв на місцях свого парохування. Основний його погляд у тих справах був такий: історичний досвід показує, що кожному розвиткові знання відповідає одночасний упадок віри в бога, й кожне поширення знання серед збіднілих мас у своїх оконечних висновках веде до заперечення існуючого ладу, до соціальної революції. Відсіля простий висновок для церкви й для Сойків: стримувати об'єктивний розвиток знання, обнижувати його вартість в очах людини, не допускати його до народних низів, для яких темнота — найпевніший задаток спокою й задоволення. «Блаженні вбогі духом, бо їх є царство небесне» *. Або, як говорив Бертрам де Мандевіль ⁴³⁵: «Господь створив світ щасливим, а люд задоволеним, навіть зі свого мізерного положення, для цього потрібно, щоб величезна більшість людей вірила не в науку, а в бога. Знання поширює й побільшує наші бажання, а чим менше бажає людина, тим легше можна її задовольнити...» Батько отця Сойки говорив про це так: «Навчи дядька думати, а додумається до поділу двірської землі...»

Проте раз уже освіта прорвалася широким потоком у сільські маси, всіма зусиллями належить опанувати її, належить перемогти її натуральні, протиправові й протирелі-

* Від Матвія, гл. V. 3.

гійні тенденції й, відібравши їй об'єктивний характер, ске-
рувати її в русло страху божого й пошанування спокою й
чужої, хоч би й великої власності.

В такому напрямку й проводив отець Сойка освітню ро-
боту в культурних організаціях Нової й Старої Климівки:
в обох читальнях «Просвіти»⁴³⁶ й у «Драматичних гурт-
ках»⁴³⁷, в освітніх відділах кооперативи⁴³⁸ й «Сокола»⁴³⁹,
обсаджуючи їх своїми братчиками, впливаючи через них на
добір книжкової лектури й на склад преси, організуючи від-
повідні імпрези, що часто зливалися в нього з обходами
чисто релігійного характеру...

Подібно від існуючого стану речей виходив отець Сойка
в своїй національно-політичній діяльності між своїми пара-
фіянами. В найглибшій своїй сойківській істоті отець Сойка
кпив сердечно з національного засліплення, яке знаходив
у своєму низовому оточенні. Був українцем, це ясне. Зна-
чило це для нього, що сидів на землі, яка повинна бути для
нього предметом найближчого й найлегшого забору, й сидів
серед народу, який повинен бути йому джерелом... [нрзб.]
можливіше дешевого вростання в прибутки й посілості. Був
українцем, це ясне. Але водночас не був на це сліпий: спо-
стерігав буйний культурний розквіт в умовах більшовизму:
буйний, не знаний дотепер на землях України розвиток
українського друкованого слова, високого й середнього
шкільництва, українського театру, письменства й мистецтв
взагалі... Чи не було це все національне, українське? —
Очевидно. — Але разом із тим — і це бачив — усією своєю
істотою, всім змістом несло воно загибель, не кому: Сойкам-
землякам, усім, як є, Сойкам по цей і по той бік Збруча,
несло смерть усій сойківщині світу, як такій... Було ніби своє
самою зовнішністю, але як же чуже, смертельно вороже
й чуже для всіх Сойків своїм суспільним глуздом! — І нав-
паки: коли іноді тут, серед багатих подільських ланів підно-
сився дух більшовизму, коли він з'являвся на межі самих
сойківських посіlostей, дошкульно вриваючись у розрахун-
ки роботи, чи не була це місцева державна влада, що налі-
тала на нього узброєною рукою, що його носителів заганяла
в в'язниці й у землю, що своїми законами захищала не кого:
Сойків-українців, перед руїною пропагандою, перед гнівни-
ми посягненнями своєї, одномовної голоти. Була та влада ніби
чужа самою зовнішністю, але як же своя, кровно своя й спа-
сенна для Сойків своїм суспільним глуздом! Через те — між
іншим — Сойка кпив собі сердечно в своєму нутрі з націо-
нального захоплення, яке так часто зустрічав у своєму ото-
ченні. А проте, а проте в своїй громадській практиці йшов
у крок з тим сліпим, на його думку, захопленням, йшов так,

як би це було його власне, найширше, найбільш готове до посвяти національне почуття. Такий був, власне, практичний вислід його сойківських розрахунків: що не слід легковажити піякою масовою силою, як тільки її можна повернути на свої мливіні, ненаситні лотоки; що не слід, зосібна, легковажити живим національним захопленням, почуттям, яке найуспішніше надається для того, щоб створити враження національної єдності всіх верств, щоб у потоках національного протесту, в привидах національної революції втопити всі вогні класового незадоволення, всі зародки соціальної, проти посідачів зверненої революції.

Коли отець Сойка в 1923 році переїхав як парох до Нової Климівки (як дідич теж), національні настрої між селянами мали всі признаки піднесеної революційності, активного спротиву й нехиті до шляхетської окупації в Східній Галичині. В цій околиці відбувалися акти групового саботажу на державних предметах і на об'єктах дідичівської посілости, й ніщо в тому русі не вказувало на те, щоб той народний гнів мав спинитися перед непорушними посіlostями дідича-українця. Чи отець Сойка звернув свій духівницький авторитет проти подібних настроїв серед парафіян? — Навпаки, різними сторонами своєї громадянської роботи давав він, кому треба, відчутти свою опозиційність до окупаційної влади й свою прихильність до загостреної національної акції й не спинявся в тих проявах своїх патріотичних почувань, доки не придбав собі майже повного довір'я селян, не став майже своїм чоловіком серед активного молодняка. Всі дальші роки духівницької й громадської роботи отця Сойки в Климівці й околиці були назагал майстерним показом того, як належить орудувати національним живлом, як можна звести його в лагідне русло, призначене збірному життю святою церквою, й як відвернути його революційну гостроту від святих установ, власності церкви й держави.

На церковних полях по тому боці річки Климівки, на горі, званій Косовою, знаходилася збірна стрілецька могила з 18-го року, один зі слідів сумного відвороту галицької армії після кальнянської офензиви. Стрілецька могила! Чи не був це найкращий об'єкт для шляхетного національного запалу, чи не на могилу належало звернути всю романтику революційної боротьби, що кидалася по бездоріжжях, що в змаганнях з державним противником зривалася часто на тяжкі проступки соціального, класового характеру? («Навчи хлопа думати...») Протягом двох перших літ свого урядування в Климівці зумів отець Сойка зосередити майже всю увагу активного сільського молодняка на стрілецьких могилах, зумів зробити їх предметом особливої дбайливо-

сті села й локально-національної гордості. В кінці 1924 року піднявся на Косовій горі величний дубовий хрест у терновому обрамленні... * ...в зв'язку майстерність отця Сойки в його духівницькій і іншій роботі. Не очікував, очевидно, отець Сойка, щоб усе, ані навіть приблизно все в його [нрзб.] практиці відбувалося згідно з його плануваннями. Але була це одна з його найболючіших, трагічно забарвлених турбот, що, власне, в найпевніших його калькуляціях, де ніби саме чергування випадків піддавалося струнким лініям його холодних думок, якась химерна сила прохоплювалася у клітини його розрахунків і, розриваючи їх міцну спаяність, відбирала їм їх надійність, їх упевненість і господарський глузд. Звідкіля це приходило? Іноді мав отець Сойка живе почуття, наче у всіх своїх калькуляціях він оставався не більше, як на шкаралущі речей, наче в усіх, навіть найкраще відомих йому випадках його знайомість сковзала тільки по поверхні подій, тоді як у їх глибині, поза границями його спостереження, відбувалися якісь таємні процеси, може, властиві процеси подій, для яких у нього немає глузду й які ніколи не дадуться схопити ціпкими лініями його холодної, на постійний прибуток спрямованої волі. Це вони, мабуть, чудні й химерні сили, проривалися від часу до часу на шляху його логічних передбачувань. Це в їх рухливій масі розпливалися цупкі клітини його надійних калькуляцій, як би це були хрупкі льодові споруди, що впадали несподівано в розпалене живло. В таких хвилинах — не все, очевидно, — отець Сойка спинався в трагічній безпомічності, й тоді іноді, рідко, а проте ясно, в найтайнішому кутку його істоти підносився проти його бажання забавний смішок, чудний, невідомий дотепер у житті сойківського племені смішок, що від нього, як від зачарованого пункту, віяло в душі отця Сойки безконечними сніговими просторами, глухими й непробудними.

Чи не була Нова Климівка одним з найобачніших, найбільш забезпечених проти морального упадку селом і чи не було це вислідом суворого, планового, матеріально об-основаного догляду отця Сойки, який діяв у селі твердими руками старшин-братчиків, найперших господарів і старого типу батьків? А проте — річ майже неймовірна — з року на рік мав отець Сойка в своїй парафії три-чотири пари молодят, що жили на віру, без шлюбу, й що з незрозумілою, наче живловою впертістю (не було це наслідком якогось освід-лення) затверділи в своєму безправстві, не подаючися на вговорювання отця Сойки ані на більш промовистий гос-подарський натиск дядьків із братства. Так, ніби це висіло

* Втрачено одну сторінку рукопису.— Фед.

в повітрі, й падало злим насінням у голови людей, і пускало паростки, яких отець Сойка не в силі був виполоти, ані заглушити, ані опанувати в рості...

Чи не була Нова Климівка селом найбільше зрівноваженим у національному відношенні, не угодовським, ані теж не поривчастим проти сили, розумно пристосованим до минутих — дасть біг — обставин хвилі, розумно очищеним від колишніх революційних настроїв і, навпаки, матеріально заінтересованим (свято на Косовій горі!) в спокійному перебігу місцевого життя? І от — наче поза видимістю сільських випадків, що проходили під посереднім доглядом отця Сойки й становили для нього повноту сільського життя, десь у підґрунті села плила таємна річка, що діяла в ньому з непереривною тяглістю, вперто й упевнено, визначаючи напрямок сільських випадків й становлячи властиву, хоч приховану для ока, дійсність села, — в найважливіших у організаційному житті Климівки хвилинах, при виборах до різних народних установ, поза волею самого отця Сойки (й за чиєю б волею?) до проводу установ входили елементи, що жили в постійних конфліктах з органами суспільної безпеки і в самому отцю Соїці будили болюче для його господарської амбіції почуття ненависті й неспокою. (Гелета: «То дід, — з такого все може бути».)

І щодо свята на Косовій: чи не дійшло воно в міцних долонях отця Сойки до такої ступені впорядкованості й безпеки, що поліційні державні органи майже в усьому здавалися на справність добровільної новоклимівської варти, вишколеної в місцевому «Соколі»? І от уранці, на Спаса 29-го року, коли перші валки прочан під наглядом вартових почали підпливати до Косової *

...«Коли це не pomoже, а свідки ще інквізитора не переконали належно про вину обвинуваченого, тоді він може вдавати, що вже переконаний свідками зовсім, і, переглядаючи в актах, скаже до обвинуваченого з переконанням і свобідно:

— Тепер бачу виразно, що говориш неправду.

Згодом може інквізитор узяти якийсь документ і, читаючи, говорить дальше суворо:

— Як можеш так брехати! Вже все мені відоме; я мав слухність; признайся сам до вини, бо ж бачиш, що все знаю!

Коли й це не pomoже, тоді інквізитор прикинеться, що мусить від'їхати, й говорить:

* Втрачено одну сторінку рукопису.— *Ред.*

— Я жалів тебе й хотів тебе скоро випустити на волю. Але тепер мушу виїхати й не знаю, коли вернуся. А що не хочеш нічого визнати, мушу тебе лишити зв'язаним у в'язниці.

Тоді, щоб випроситися від в'язниці, обвинувачений зачне, може, що визнавати. Коли ж і той спосіб виявиться недостаточним, інквізитор посилає до обвинуваченого якогось наверненого еретика, що прикидається, ніби належить іще до секти еретиків, і старається вийти в довір'я в'язня. Коли цього доб'ється, приходять пізно ввечері до його келії, протягає розмову й прикидається, що вже не час вертати, й остається там через ніч. Потім у зручній розмові доводить обвинуваченого до того, що він признається до свого проступку. Тим часом під дверима — з доручення інквізитора — підслухує кілька осіб, між якими повинен бути нотар, щоб записати слова ув'язненого» *.

— Послухай, ти, неопірене курча, що хоче вчити своєю квочку!

«— Коли обвинувачений не хоче признатися, обов'язані інквізитор і єпископ дати наказ, щоб його роздягнули; судові слуги повинні той наказ виконати не з веселістю, тільки зі смутком на лиці. Коли ще відмовляється від признання, кількох досвідчених мужів мають старатися переконати його й обіцяти йому, що не потерпить смерті, коли визнає свій блуд і присягне не відступати вже від церкви. Бо знаю з не одного досвіду, що багатьох признало би ся до вини, якби їх не відстрашувала думка про кару смерті, що має прийти після того... Коли ж те все не дає наслідків, належить його мучити звичайним способом, слабше або міцніше, відповідно до роду провини. Коли при мірних тортурах не досягнеться в нього нічого, треба йому показати інші знаряддя мук і сказати, що всі муситиме перенести на собі» **.

Або ще так:

«— Коли обвинувачений перечесть свою вину і не вдалося його переконати, тоді заходить konieczність тортур, щоб видобути правду. Тортури ніяк не противляться доброті й лагідності церкви, якщо позначки про вину обвинуваченого є виразні і не даються заперечити. Обвинуваченого вводять до кімнати тортур, де

* З «Підручника інквізиторів» інквізитора-домініканця Миколая Еймерика ⁴⁴⁰.

** Там же.

найвелебніший єпископ N. N. і честивий отець-інквізитор іще раз його запитують. Коли не признається, роздягають його і починають мучити. Ще раз наминають його добротливо й по-батьківськи, щоб визнав правду. Коли це не помагає, велять потягнути його догори. Тортурів уживають проти обвинуваченого, щоби добути з нього признання його вчинків, його поглядів, як і ймена його співучасників» *.

— Послухай ти, кваліфікований пуп'янку, і скажи: чи знаєш що нового?

— На місці, де переховують знаряддя тортур, має обвинувачена з рукою на святому Євангелії скласти обіцянку, що буде говорити правду. На початку відзивається до неї честивий отець голосом, повним милосердя: — Тому з познак і [нрзб.] свідків ми певно знаємо твою вину, постановили ми почути правду з твоїх власних уст. Через те я говорю тобі... признатися з доброї волі, бо інакше приневолимо тебе шнурами, що чекають на тебе.

Вона відповідає:

— Я вже сказала правду.

Все мусить бути записане: що говорить, що робить, її зітхання, її сльози, її жалі, її крик.

— Для того, що ти є вперта, — говорить дальше честивий отець, — не можна бути до тебе милосердним. Взиваю ще раз тебе, признайся...

Вона відповідає:

Не маю нічого більше сказати.

Тоді велить честивий отець її роздягнути й зв'язати шнурами. Під час того говорить:

— Остерігаю тебе, що ці тортури не мають ніякого відношення до того, що вже ти визнала; там те ти відпокутуєш прописаною карою, хочемо тільки, щоб ти нам сказала правду... Що скаже на те, має бути записане. — Потім велить честивий отець підтягнути обвинувачену, прив'язану до мотузка, вгору. Як уже висить, гола, закликає її, щоби призналася. Але вона або кричить: — О мій боже, то страшне, вмираю, — або мовчить. Усе, що під час тортур говорить або робить, належить сумлінно записати. На випадок мовчанки велить честивий отець натягнути шнур. Вона кричить знову:

— О мій боже! Пресвята діво, поможи! Святий Франціску, змилуйся, змилуйся!

Коли обвинувачена висіла вже якийсь час угорі (належить той час занотувати), велить честивий отець

* З твору «Святий арсенал» інквізитора Томи Менгінія.

опустити її вниз. Може їй оповісти, що спустили її для того, щоб дальше тортурувати,— це лежить у волі самого честивого отця. Потім натягають обвинуваченій члени й ведуть назад до в'язниці. Наступного дня вводять її знову до кімнати тортур. Честивий отець їй говорить:

— Тому, що нас не вдовольнили твої відповіді й що не хочеш признатися до вини, хоч є стільки познаник і такі свідомлення свідків, постановили ми знову тебе мучити, але на цей раз болючіше. Через те раджу тобі признатися...

Коли обвинувачена остається при своїх визнаннях, честивий отець велить її знову голою прив'язати до шнурів і питає ще раз:

— Чи хочеш визнати правду?

Якщо відповідь:

— Я вже сказала,— тоді велить підтягнути її високо вгору, тоді знову питає. Але вона кричить заєдно:

— О мій боже, вбиваєте мене.

Коли честивий отець бачить затверділість обвинуваченої, велить її опустити вниз. Коли стратить свідомість, належить записати в протоколі. «Обвинувачена, всяючи на шнурах, бліда й покрита холодним потом, усе кричала: — О мій боже і т. д.; честивий отець велів положити її на лаві й приводити до притомності оцтом і сірчанним димом». Коли її стан не змінюється, кличуть лікаря, що має оглянути чи зомліла на правду. Коли лікар притакне, належить її завести до в'язниці й там доглядати. Коли ж тільки вдавала зомління й можна дальше її мучити, належить записати в протоколі: опісля велів її честивий отець підтягнути знову догори. Лучається, що обвинувачена в часі тортур засипляє або робиться невразлива на муку. Тоді належить умістити в протоколі: тому, що обвинувачена показала невразлива на біль, а честивий отець догадується в цьому диявольському підступу, то велів її до решти роздягнути й пошукати під її раменами, в устах, у волоссі й на інших частях тіла, чи нема де схованого способу, що призводить до того наслідку. Належить так обстригти її волосся по всьому тілі. Так чисто голу й обстрижену підтягти її знову догори» *.

Або ще так:

«— Дня 21 червня 1527 року велів інквізитор Моріс привести лікаря Жана де Саляс⁴⁴¹. Саляс заявив, що не

* «Карно-судовий підручник чина менших братів святого Франціска, щоб у святий спосіб виконувати справедливість».

зробив нічого з того, в чому його обвинувачують. Тоді Моріз велів його завести до катівні. Там роздягнули його, а інквізитор кат Петро Поррас прив'язав його конопляними шнурами до осла, на якому мучили, об'язуючи йому шнуром руки й ноги одинадцять разів. Коли тоді знову домагались від Саяса, щоб визнав правду, він наново запевнив про свою невинність. Тоді положили йому на лиці мокру хустку з тонкого полотна й поливали водою так, щоби вливалася до носових дірок і до рота. Але ж бо Саяс запевняв про свою невинність. Тоді викрутили йому корбою праву ногу, вливаючи одночасно воду, як перед тим. Одначе Саяс до нічого не признався. Нарешті відв'язали його від осла, але інквізитор Моріз заявив, що тільки почав тортури й ще їх не докінчив.

Під час тортур був присутній підписаний нотар Генріх Паз»*.

Скажеш тепер щось нового, ти, жабко зелена, новий та недоварений захиснику публічної безпеки?

Отець Сойка оглядав референта, відкинувши голову, його очі підсмикнулися забавно кутками вверх, у них була така глибінь тяжкої, разом безжальної погорди, що вчорашній агент знітився під ними й поник у кріслі, як би шукав у ньому оборони перед пекучим поглядом. Отець Сойка говорив, звертаючись у кінці до старости:

— Католицька церква має такі високі, самим богом їй надані кваліфікації в ділі поборювання ворогів суспільного спокою, що їй зовсім байдужі опінії референтів від публічної безпеки... Й те своє високе покликання: — «Спасіть Христа в царстві Христовому» — сповняє вона й тепер і буде сповняти в будучому, незалежно від того, що про це думають пани референти, як не все знають своє місце в обличчі святої церкви.

Принишклий референт кинувся вперед з якимсь словом, але його спинив і осадив староста, що, вирівнявшись у весь зріст, сказав з уряду й примирливо:

— Ніхто з нас не думає заперечувати великої й незаступної ролі церкви в поборюванні різних протисуспільних напрямків,— у першу чергу я стверджую це — ніхто з підлеглих мені функціонерів. Думаю, що та моя заввага буде для отця діди́ча вистарчаючим полаго́дженням того непорозуміння, що тут непотрібно зайшло. А щодо самого випадку на Косовій горі...

* З урядового протоколу тортур у місті Валлядолід за великого інквізитора карди [нала]...

І отець Сойка вже знав, що справа випадку полагоди-ться добре. Згодом сиділи довкола стола старости три діло-вито похилені голови: вуглувата, гранчаста голова отця Сойки, стіжкувата, підполковницьки підстрижена — пана старости й прилизана, довгаста й вузька на скоронях рефе-рентова, й у спільному узгідненому зусиллі намічували спо-соби, які мали забезпечити свято на Косовій горі від висту-пів протидержавних елементів.

А проте два роки згодом, на останнього саме Спаса, ви-падок повторився вдруге, й прикріший, бо сполучений з ма-совим протирелігійним виступом («демаскуємо торгашів у ри-зах, що гандлюють кістками несвідомих жертв буржуазної війни!»), явищем невідомим ще в тих околицях. Наступила скажена протиакція особисто ображеного й інтересованого референта (ракіј сіє, рап) *, з масовими арештами й пиль-ними допитами («коли обвинувачений заперечує свою вину й не вдалося його переконати, заходить потреба тортур, щоб видобути правду»), проте властиві ініціатори акцій остали-ся недоступні й для органів справедливости, й тільки своїми вже, пароховими засобами дійшов отець Сойка до прикрої відомості, що самого джерела виступу належить шукати не де, а в Новій Клімівці, серед каменярської голоти на тому березі («на горі»), серед так званих у селі довбеньок. І хоч перечував уже дещо отець Сойка давніше, то побіч не-певності на долю самого свята (десять тисяч і більше!) та відомість була найболючішим за останні роки ударом для отця Сойки, достоту: ударом під серце. Був уже факт: комуна засіла в його парафії, в селі Сойки, Сойки — непе-ревершеного майстра в божих і людських справах, Сойки — заборливця й посідача...

Так що не все йшло без перешкод у духівницькій і іншій роботі отця Сойки.

Звичайні, поточні справи сільського життя опанував отець Сойка руками церковного братства, загального [нрзб.] до нього знаряддя його волі. В обличчі особливих, загострених труднощів (не дай бог, щоб стали вони коли-будь [нрзб.]... ними справами села), щоб дорівняти їм і перемогти їх мето-дом праці й боротьби, створив... **

* * *

- Життя-а-а вже не стає-є!
- Єре-е-тик!
- Ісу-у!..

* Забирайся звідси, пане (польськ.).— Ред.

** Втрачено 37 сторінок рукопису.— Ред.

— Де консисто-о-о-рія!

— Та ге-ей, отці добро-о-дії, спокійно!

Спокійні в цілій тій ошалілій метушні були дві постаті: старого декана Лавришина, що сидів у своєму кріслі трохи пригорблений, з ліктями на бильних опертях, і друга — отця Здановича, що стриміла в самій середині тієї метушні, як цвяшок, забитий нерухомо серед кипучого горшка... Опустивши на груди сиву бороду, отець декан приглядався крадькома тій чудній і самотній появі, що сиділа там проста й пригладжена і з таким виразом лица, як би ні один звук з того хаосу не доходив до її свідомості. Трохи пригорбившись («а прецінь заговорили!»), старий Лавришин перевів погляд на свого заступника і водночас підняв і простягнув у бік зібраних суху долоню. Галас у хаті приляг, і з нього піднісся й пішов широкою стопою шорсткий, трохи скрипучий голос віце-декана Івахова:

— Нехай не думає отець Зданович, що нам іде про самі треби, хоч бог свідком, як тяжко не одному з нас, що має діти в школах і чувається до сякого-такого народного обов'язку, — як тяжко — кажу — не одному з нас відмовитися від того грейцара, що прецінь є гірко запрацьований і слушно нам належиться... Не про той гріш іде тут, отче Зданович, — тільки про основи моральності в народі, про добро й повагу святої церкви, про непорушні підстави віри, які ви своїм поступованням захитуєте...

-- Слухайте! — слухайте! — загомоніло захоплено відусіль, а очі Здановича порушилися й спинилися на широколобому лиці віце-декана. Отець Івахів продовжував, обтерши піт з верхньої губи:

— Жием ми, як жили цілі покоління наших попередників, світлих не раз і гідних наслідування постатей у священничому стані, в старих, добрих звичаях, у добрій злагоді з народом, проповідуючи слово боже й підтримуючи віру в народі по своїй силі й змозі. Аж от приходите ви, молодий отче, й заводите тут різні новості й цілим своїм життям говорите, що всі ті проповідники божого слова — фарисеї й вороги народу, п'явки, що живуть його кров'ю, здирники, що тягнуть з нього сьому шкіру, замість того, щоб віддати йому свою... («Ох, — власне!»)

— І як ви думаєте, отче Зданович: чи понижуючи нас так у очах народу, не понижуєте ви разом з тим повагу до святої церкви, чи не нарушуєте підстав християнської моралі, не захитуєте самої віри в бога в народі?

Два десятки очей повисли на лиці отця Здановича, який спитав серед мовчанки:

— Як можу захитувати віру в бога, коли я тільки сповняю боже слово?

— Яке то слово ви сповняєте, сину? — перепитав хрипко отець Лавришин.

— «...І післяв їх проповідувати боже царство й оздоровляти слабих. І сказав їм: — нічого не беріть на дорогу, ні палки, ні торби, ні хліба, ні грошей, і не майте по дві одежі»⁴⁴².

— А-а-а-а! — проспівали згідно й різноголосо всі отці, відкидаючись у сидіннях.

А з середнього ряду підскачів юркий підліський попик і, взявшись у боки, проговорив бисто до Здановича:

— Щодо палки, й торби, й двох одеж, то ви вже сповнили, — не маєте. А може б, ще оздоровляли слабих?

А з задніх крісел хтось пропіяв фальцетом:

— Ісу-у-сик! — прости боже!..

І багато отців захіхікало, захлипуючись у кулаки.

Отець Лавришин скартав суворо всю невластивість жарту й сміху, а тоді повернувся до Здановича й спитав м'яко, ховаючи в бровах злий полиск своїх невеличких очей:

— Як думаєте, сину: чи всі ми, самі духовники, знаєм те місце з Євангелія святого Луки, чи не знаємо?

— Думаю, що так, — відповів тихо Зданович, — а в його очах стояла вже заслуханість і деяка сторожкість.

— І ми так думаємо, сину... А як уважаєте: коли хто з нас, проте, має хліб, і дві одежі, й-га! — може, й який гріш у кого там знайдеться, чи порушуємо ми тим боже слово й не слухаємо заповідей?

— Не хочу я судити.

— І не можете судити, молодий отче, не маєте підстави... Бо коли вже так вірно берете букву закону, то чи не говорить святий апостол Павло в першій посланні до коринтян: «Який жовнір служить коли своїм коштом? Хто, посадивши виноград, не їсть овочів з нього? Хто, пасучи стадо, не їсть від стада молока?»* — І «чи не маємо ми влади їсти й пити?»**.

— «Іда не приближає нас до бога»***. — І «краще не їсти м'яса, не пити вина й не робити нічого такого, від чого твій брат потикається, або спокушується, або спадає зі сил»****.

— Чим же ми спокушуємо брата? — «Коли ми посіяли... духовне, чи це багато, коли ми пожнем... тілесне?»*****.

— «Даром отримали, даром давайте»*****.

* Перше послання до коринтян, гл. IX, 7.

** Там само, гл. IX, 4.

*** Там само, гл. VIII, 8.

**** Послання ап. Павла до римлян, гл. XIV, 21.

***** Послання до коринтян, гл. IX, 11.

***** Від Матея, гл. X, 8.

— «Хіба не знаєте, що хто править у святині, живить-ся зі святині? Хто служить при жертovníку, бере частку з жертovníка? — Так і господь повелів тим, що проповідують Євангеліє, жити з проповідування» *.

— Але «За що мені нагорода? За те, що, проповідуючи Євангеліє, благовіщу о Христі без заплати й не маю користі з влади проповідування» **.

— «Хто працює, є гідний нагороди за свій труд» ***.

— «Маючи страву й одєжу, будемо задоволені.— Бо хто хоче збагачуватися, впадає в покуси й засідки й у всякі нерозумні й шкідливі поступки, що вводять чоловіка в біду і в загибель.— Бо корінь усіх лих є любов до срібла, якій віддавшись, дехто відійшов від віри...» ****.

Старий Лавришин зігнувся, а його очі заграли вогниками з-під білих брів.

— Таке нам закидаєте? За те осуджуєте?

— Не хочу я нікого судити,— сказав удруге Зданович і був уже спокійний.

— І не маєте права!

Отець Лавришин підпер боки долонями й зітхнув глибоко.

— Гадав я полагодити справу по-доброму, як у родині, але бачу, що добром тут не викоріню зла і що зло є більше, як було моє перше припущення... Скромні ви й тихі, на перший погляд, отче Зданович, і самі, певне, за такого себе вважаєте, тим часом є то диявол гордості й самозалюблення, що водить вас новими ніби дорогами... Здається вам, що йдете вірно за словами святого Євангелія, але нагадую вам, що нема правдивого розуміння Святого Письма поза згідним з церковною традицією й цілістю католицької науки й практики... А ви — чим міряєте правдивість своїх поступків, коли йдете одним і проти звичаїв свого обряду? — «По овочах пізнаєте їх. Чи збирають із терну виноград або з реп'яха смокви?» ***** А які овочі принесло дотепер ваше поступовання? — Гнів і обурення між духовенством (голо-си: «Камінь би тут обурився!»), шкідливий заколот між народом («Сваряться за кожний грейцар,— хоронять без священника!»), порушення поваги святої церкви й захитання віри... Чи не пізнаєте в тому знаку гріха й злого духа, що водить вас по блудних дорогах? — Бо я пізнаю й не сумніваюся в тому... І як той, що відповідає перед богом

* Послання до корінфян, гл. IX, 13, 14.

** Там само, гл. IX, 18.

*** Від Луки, гл. X, 7.

**** Перше послання до Тимотея, гл. VI, 8—10.

***** Від Матвія, гл. VII, 16.

і своєю ієрархією за добро церкви в тому деканаті, питаю вас, отче Зданович,— і напоминаю: чи усвідомляете ви свої помилки й чи маєте добру волю змінити своє поступовання згідно з духом нашої святої церкви і з вимогами нашої традиції?

Отець Зданович був знову замкнутий і наче далекий і як усе притуплено спокійний. Він схилив голову й, випнувши вперед свій невеличкий, вузький, рівно з волосся висунутий лобик, сказав ніби до себе:

— Що роблю, те буду робити й не поступлюся проти моєї совісті.

Тоді старий Лавришин підвівся на всю висоту й, здвигнувши плечима, зробив руками жест, наче вмивав долоні...

Ще в кінці того літа була від обох деканатів делегація у львівській архієпархії, а три місяці по ній переїздив отець Зданович з цілим своїм добутком (жінка й синок-мандрівник; і — «ні палки, ні торби, ні двох одеж») на нову самостійну адміністрацію, серед жовтих, хрупких, потрушених рідким сніжком сокальських пісків. Були тут свої отці-сусіди й теж отці-декани, й усе йшло своєю чергою, й не минуло й двох літ, як отець Зданович знаходився знову в дорозі, й тихі колеса його вбогого візка розгортали біліший тепер і сипкий пісок по той бік Сяну, в північній Ярославщині ⁴⁴³. Ще рік згодом служив він божу службу далеким лемкам на кам'янистому підгір'ї й, слухаючи їх співної говірки, ділився з ними сухим вівсяником, бульбами й крихтою призбираної омасті. Двічі в той час викликали його до епархії на розмови й після другого приїзду й послуху («Яке ваше останнє слово, отче?» — «Що роблю, те буду робити й не поступлюся проти совісті»), в рік перед світовою війною слід отця Здановича губиться в церковній службі й ціле його життя, на роки, як би не було його, зникає з наших очей...

Коли дванадцять літ згодом отець Зданович з'являється в Қальнянському повіті як адміністратор парафії у Плуґівцях, тримається він просто, як колись, і реверенда лежить на ньому гладкими складками, але є щось нове в тій гладкості й простоті, як і в цілій поведінці отця Здановича. Голову носить він рівніше, як колись, і трохи відкинуто, й у цілій постаті, сухорлявій, стрункій, крізь очевидну дбайливість і навіть елегантність появи пробивається деяка задирливість і наче насмішкуватість. Міцно вже шпакувате, густе його волосся причесане різками на боки, а невеличкий, вузький, колись опуклий лобик зібрався й застиг твердими грудочками, як буває в дитини, що її настрій заляк на хвилю між гіркою образою і готовістю до жарту. Так само було щось докірливо дитяче в цупкій лінії його губ, що віткнулися

кутками в бороду, як і в нерухомому піднесенні брів, що підпирали лобик.

Обличчя Здановича було сухе й затягнуте смаглою шкірою, а на вилицях його і крилах тонкого носа виступали сіткою сині жилки, як мокрі сплутані волосинки. Подібні жилки виступали теж у білках його очей, тільки ясніші й опуклі, й були тут, як мініатюрні струмки, налиті голубим, тихо горючим плином. Отець Зданович запивався потрохи...

Жив він у Плугівцях одинцем і майже в самоті, віддалік від духівницького оточення, яке відлякував від себе бісикуватою посмішкою просто в лице. Життя його було чудною мішаниною гладкої впорядкованості і вигадливості, майже чудаковатості, що не спинялася перед ніякою святістю ні повагою. («Що роблю, те буду робити й не поступлюся...») Перший тиждень у місяці проводив отець Зданович у селі, на плебанії запиваючись (у міру) зі своїм дячком, дідком Падаличкою, єдиною близькою для себе душею, своїм «підскарбієм і підчашим». Падаличка був маленьким пухленьким дідком із дрібним баб'ячим личком, у свята й неділі співав він на крилосі солодким тоненьким фальцетом, закинувши голову й замкнувши з захоплення очі (знав усі тексти напам'ять), а в будень тупцював галасливо по порожньому приходському дворіщі й «господарював» до ночі, ганяючи сусідських курей і полохаючи блудних псів, що закрадалися на ніч до порожніх стодол. У перший понеділок місяця, під вечір приносив Падаличка під нахвою білий настільник до плебанії, а в ньому дві пляшки міцної житнівки, буханець чорного хліба й два кільця закіпченої хлопської ковбаси, що тхнула старим полином і густим березовим димом. Настільником застелював він кінець великого столу в їдальні, накраював хліба й ковбаси й, розставивши тарілки й чарки на столі, підходив на пальцях до дверей від канцелярії й шкрябав у них жовтим нігтем.

— А просимо, чесні татунцю, а просимо! — проспівував, як на весіллі.

Двері відчинялися з тонким скрипом, і в них з'являвся отець Зданович, посміхнутий, простий, шпакуватим і гладким розділом на тімені сягаючи низького одвірка. З піднятими забавно бровами давав він Падаличці руку до цілування й займав місце в кінці столу, на старомодному кріслі з високим і різьбленим оплічком. Благословив повагом божі дари й говорив упівголос:

— Зачинай, реєнтій.

— Е-е, татунцю,— морщився звичайно Падаличка, тупцюючи весело на місці,— як можна,— ваша перша...

— Зачинай, Падаличка, не кривляйся,— я тут господар.

Падаличка наливав чарку й підносив її побожно проти світла.

— В ваші чесні руки, татунцю!

— Дай боже, Падаличка!..

Перші три чарки вихиляли мовчки, повагом, закусуючи і приношуючись, а потім поглядали на себе кутками очей і, підморгнувши весело, перекидалися текстами вчорашнього євангелія:

— «І сказав отець своїм невільникам — принесіть кращу одягу, й одягніть його, й дайте перстень на його руку й узуття на ноги...» («В ваші руки, татунцю!»)

— «І приведіть угодоване теля, й заріжте; будемо їсти і веселитися...» («Дай боже, Падаличка!»)

Потім бралися на пробу в вірі, й отець Зданович запитував:

— Реєнтий Падаличка, чи віриш ти в святе Євангеліє?

— Аякже, татунцю,— святе слово, як не вірити? Та й реєнтий я...

— І все признаєш за правду й не відмовишся ні від титли?

— Все правда, татунцю,— хоч би мене вогнем палили!..

І, стискаючи непевно кулачки, бив себе м'якенько в груди.

— То, може, мені скажеш, реєнтий, хто були перші апостоли Христа й де знайшлися?

— Аякже: Петро і його брат Андрій, і були вони над Галілейським морем: як говорить в Матвія, глава четверта: «Переходячи коло Галілейського моря, побачив він двох братів, Симона, званого Петром, і Андрія, його брата, що закидали сіті в море, бо були рибалками. Йі говорить їм: ідіть за мною, і я зроблю вас ловцями людей. І, лишивши сіті, зараз пішли за ним...»

— А може, то не був Андрій, тільки Яків і Іоанн, сини Заведея, і було їх трьох, як говорить апостол Лука в п'ятій главі?

— Ой правда, татунцю, таки-так!

І, відкинувши голівку, як маківку, й примкнувши червоні очка, Падаличка проказував як у церкві: «Побачивши це, Петро припав до колін Ісуса й сказав:— Відійди від мене, господи, бо я грішний чоловік.— Бо страх обняв його і всіх, що були з ним... Так же Якова й Іоанна, синів Заведея, що були товаришами Симона... І, витягнувши обі лодки на берег, лишили все й пішли за ним...»

— І, може, то не було над Галілейським морем, як каже Матвій, тільки в Вітаварі, над Йорданом, бо так говорить апостол Іоанн у першій главі?

Падаличка кліпав припухлими повіками й бив себе долоньками по боках:

— Ой правда, татунцю, щоб я тріс,— правда!

— А що правда, реєнтій: те, що в Матвія сказано, чи в Луки, чи в Івана?

Тут Падаличка перехилив голівку, й шкрібався жовтим нігтем у лисий чубок, і морщився міцно, якби збирався пчихнути. А за хвилину, ніби втікаючи з-під погляду отця Здановича, відвертав очка в куток і, хитро посміхуючись, розказував таку історію:

— То раз, татунцю, була пропала корова в Гаях, у старого Зозуляка, небіжчика вже, що був за отця Павловського провізором... І був у нас, у селі ніби свій-таки злодійчук Іван Хапко, інакше ніхто й не кликав: Хапко, та й годі... А в Наконечного Василя була невістка, Настя, нічого собі молодичка,— таке вже небіжка, молодо вмерла, за дитиною,— та й каже рано на сусідах: «Виділа я досвіта, через вікно, Хапко гнав ту корову, бігме, виділа...» А так недалечко,— третє подвір'я,— сиділа вдова Мокрина,— вийшла потім до Ставчан, за олійника,— та й та собі хвалиться: «І я,— каже,— виділа, до курей досвіта вийшла, глянула з-під шіпки: йде Хапко й тягне корову за собою...» Знайшли якось Хапка, привели до гміни, питають: «Брешуть,— каже,— я навіть у селі не був тої ночі».— Взяли його шандарі, повели до міста. Прийшло на суд, кличуть свідків, присягнули. Питають Настю Наконечного: «Кажі, що виділа».— «Так і так,— каже,— встала чогось, іно світало,— дивлюсь в вікно,— пішла дорогою корова, а за нею Хапко».— «Яка,— питають,— була та корова?» — «Чорна,— каже,— так, як тепер бачу,— вся чорна». Кличуть зі сіней Мокрину.— «Ти що?» — «Так і так,— каже,— вийшла я вдосвіта до курей, кричали чогось, а я сама, без хлопа, ніхто не догляне... Коли глянула з-під шіпчини,— йде Хапко дорогою, а за ним корова...» — «Яка була та корова?» — «Біла,— каже,— так, як тепер виджу,— вся біла...» А Настя ззаду: «Коли ж бо чорна!» — «Біла,— кричить Мокрина,— присяй-бо біла,— що я сліпа, чи що?» — «Бігме чорна!» — «Присяй-бо біла!» Насміялися собі пани, випхали бабів за двері й Хапка пустили додому...

— Вкрав чи не вкрав корови?

— Либонь, украв, татунцю, і баби правду казали... Але як то баби: Настя виділа корову від хвоста, а Мокрина від голови, а корова була періста: від хвоста чорна, а від голови біла, аякже...

— Ой Падаличка!..

Отець Зданович сміявся тихо й похитував головою.

— Періста твоя правда, якта корова...

Падаличка перехилив голівку й знову морщився, як би збирався чхнути. А отець Зданович підморгував:

— Слухай, реентий: а може, взагалі не було корови й бабам тільки привиділося спросоння?

Падаличка прилягав пухкою щічкою до настільника й хіхікав тоненько. Морщився й хіхікав солодко. Потім підморгував на отця Здановича очком і казав, підтягуючи синім носиком:

— Корова мусить бути, татунцю, — а що ж би ми доїли, якби не корова?..

Потім співали недільні тропарі й кондаки й відправляли ектенії, а тонкий голосок Падалички все більше збивався на весільне й, почавши жерувимську, збігав дрібушечкою на бабські сороми, що грілись під сорочкою. В половині другої пляшки пухкеньке личко реєного пучнявіло, як губка, й збігало масним потом, як нагрітим елеєм. Тоді отець Зданович підносився й відгортав чарки:

— Йди, Падаличко, до старої, проспися...

Падаличка хитався край столу й підводився на хиткі ніжки.

— Не дійду, татунцю, бігме, не дійду до старої... десь, впаду по дорозі коло молодички... і согрішу, бігме, согрішу..

З неділі виїжджав отець Зданович до Кального, «на ярмарок» і пропадав там цілий тиждень. В суботу, під вечір притьопував туди своїми шкапенятами реентий Падаличка й «відпитував» татунця по місту. Знав уже свою дорогу, як малу ектенію, й не милився ніколи. Найперше спиняв конята під світляною кав'ярнею Саковича в середмісті й довгими бічними сінми дріботів до заднього ходу. Вештався тут усякий народ, а Падаличка безпечно добирався до шкляних дверцят і, відхиливши їх трохи, просовував свою лису веселу голівку. В середині стояв теплий м'який шум аж під високу стелю, на підвищенні ліворуч грала музика, а вглибині, під дзеркалами, довкола круглого столу сиділо знайоме товариство військових і пань, і так молоді, й між ними Падаличка радісно знаходив довгасте, сухе, шпакуватими ріжками завітчане обличчя отця Здановича. Татунцьо сидів просто, як усе, з піднятими під лобик бровами, перед ним червоніла надпита чарка на тонкій, як стебло, ніжці, він сидів і посміхався збиточно, слухаючи ясної панійки, що шебетала йому понад стіл. Тоді й Падаличка посміхався широко, він іще просовував голівку в двері й, кривляючись на різні способи, притягав до себе очі отця Здановича. Підносив пухкий палець і виманював його з-за стола.

— Я вже є, татунцю, аякже...

Як не було Здановича в кав'ярні, Падаличка поганяв даліше й повертав у бічну вуличку проти монастиря Бернардинів і ставав перед пивничкою Шнаппа. Шість кам'яних ступнів збігало тут униз, як у льох, і, станувши на третьому східці, реєнтий бачив у щілину між занавісками всю глибину кімнати. Пивничка була довга й вузька, як дудка, під круглим її склепінням хиталась хмара синього диму, здалека доходили крикливі згуки скрипки й бляшок й дудіння ніг по дерев'янім помості.

В малій заглибині ліворуч, довкола довгастого столика сиділо знайоме товариство: горбатенький суддя з обличчям сухої мишки, молодий поштовий емерит, тонкий і гірко п'яний, лікар-брюхач із каси хворих, два молоді поручники; і в кутку шкіряної софки, трохи відкинувшись на плечі, — отець Зданович у сутані, приблідлий і збиточно посміхнутий. Між столиками снували дівчата в білих чіпчиках на волоссі й у білих тонких хвартушках, що облягали їм животи, як друга, запаслива шкіра. Коли одна з них приходила з напитками до столу в заглибині, горбатенький суддя садив її собі на колінах і скрикував: — Прозіт! — Дівчина становила йому тацю з напитками на голові, й тоді всі руки від столу збігалися тут і підносили вгору чарки. І дівчина кидала ногами в такт музики й, хилляючись у бік отця Здановича, кричала:

— Ксьондза хочу, ксьондза!

Тоді реєнтий Падаличка просовував голівку в двері й, кривляючись і підстрибуючи, виманював Здановича з-за столу:

— Я вже є, татунцю, аякже...

Як не було Здановича в пивничці Шнаппа, поганяв Падаличка на Старе Місто й заїздив просто на подвір'я веселої вдовички по інженері, пані Вагнерової Нюти, «коханої Вагнерки». Був тут реєнтий як свій, і коли його лиса голівка з'являлася між тяжкими котарами в дверях вітальні, загальний веселий сміх вибухав йому назустріч і невідомо чиї руки втягали його досередини. Падаличка кланявся низенько: великій білій пані Вагнерці з грудьми, як дві білі лебеді, великому широкоплечому отцю-капеланові від уланів, що мав дрібну голівку, стовбчиком вверх, рум'яну, як дитина, отцю-капеланові від стрільців, тонкій, як лозина, пані з тяжкими, чорними очима, дрібненькому, як на сміх зробленому, лікареві з корпусу пограничників. Отець Зданович сміявся збиточно, гладячи волосся чорнявки («Ти вже є, Падаличко?»), й усі були міцно напідпитку, й сам Падаличка був незадовго напідпитку й, сидячи на круглому дзиглику серед

хати, проказував притчі, що від них пані сплакувалися ревними сльозами, сміючись. Потім отець-капелан від уланів розказував кавалерійські історії, а рум'яненський отець від стрільців — випадки з життя монахинь і монахів. Падаличка слухав і кліпав червоними повіками й прицмокував губами, а вкінці не витримував і сплескував у долоньки:

— Ой татунечку милий, а ви звідки того так добре знаєте? То так, гей би ви не в семінарії вівчилися, а — не при нас кажучи — в монахиньки під придолом! — Усі реготалися з реєнтового здивування й пили його здоровля, співали сороміцькі пісні й знову пили. Біла Вагнерка сиділа в отця-улана на колінах і тулила дрібненького лікаррика між своїми лебедями. Тонка чорнявка вилася в ногах отця Здановича й воркотіла, як кішка, аж Падаличку брало за серце. («Та згляньтеся вже раз, татунцю, а гріх перед богом!») Але Зданович посміхався збиточно й, кладучи їй обі руки на чорні кучері, говорив тихо:

— Йди в мир і не гріши...

Вже в пізню ніч, цілим товариством проводили отця Здановича по сходах до фіри. Кам'яні ступні вгиналися їм під ногами, як тісто, а місяць хилився на небі, як би йшов по слизькому. Дідок Падаличка рачкував між колесами й лапав по землі віжки, що втікали з-під рук, як в'юни. Отець-капелан від уланів гудів над драбиною:

— Зданович, холеро, не ікай так,— прецінь маєш нині службу божу...

А Вагнерка спиняла:

— Прецінь не ікає, то ти сам... І не кажи «холеро»,— він коханий...

Чорнявка з тяжкими очима цілувала Здановича в долоню, а він говорив, заперечуючи головою:

— Ісусик?.. Нема Ісусика... повісили...

Іноді «находило» щось на отця Здановича й він пропадав на правду, й не знаходив його Падаличка ні в Шнаппа, ні в Вагнерки, ні в іншому місці Кального ані повіту. Щезав, як під лід, і надовго... Коли вкінці з'являвся в Плугівцях, чути було його далекою дорогою, а в притомлених очах грали бісики, як тахлі іскри. Падаличка терся коло нього й поплакував з радості й трохи з докором, а Зданович кидався на постелю й говорив, потягаючись:

— Йди, Падаличка, хочу спати...

А в неділю, по службі, вилазив Падаличка на камінь під дзвіницею й, заклавши ручки на грудях, говорив до зібраних плугівчан:

— Татунцю вже є, куми й сусіди,— вони приїхали від єпископа, аякже, й привезли вам благословення... І тепер

будуть цілий тиждень удома, й кому що треба, приходьте, куми, й залагоджуйте, щоб не було амбарасу... Хто має вмерти, нехай борше вмирає, справимо йому ладний похороп, як попові... А ти, Хвесько,— буде вже ходити з тим животом, розсипайся здорова, охрестимо тобі хлопчика, як би то була панська дитина, а не сліпого Демка робота, аякже... Й приносьте, люди, що хто має, чи в торбі, чи в кишені, бо татунцьові треба, татунцьо кліпають за вас очима перед богом, а каже апостол Матвій: «Хто кліпає очима, достойний є нагороди за свій труд...»

Люди бралися за боки від сміху, що церква відгукалася. Але на тижні тягнулися до плебанії гуськом і полагоджували, що кому треба. Приймав їх найперше реентий Падаличка в порожній кухні й відбирав тут приноси, торгуючись з кумами, як за власну шкіру. Хто був неуступчивий, того пропихав у двері канцелярії й кликав, задихаючись:

— Нехай татунцьо скажуть! Я не мо-о-жу!..

А Зданович говорив, посміхаючись бісикувато:

— Плати, Василю, плати,— думаєш дурно бога за ноги запати?.. Клади гроші на стіл, бог любить готівку, а Шнапп также...

Весною останнього року відбувалась єпископська візитація в Кальнянському повіті, й по дорозі до Старої Климівки заповів владика свої відвідини в плугівецькій парафії. Падаличка заклопотався стривожено («Татунечку! — та то треба бандеру вислати за село, а хлопці — лайдаки — не схочуть!.. І чим ми будемо дзвонити,— пропали дзвоники в москаля, хоч бери й у горшки тарабань перед єпископом!.. І ні тарілки людської, ні ножа...»). І Падаличка біг у розпуці на село, розмахуючи лапами, а Зданович виходив на подвір'я й, спершись на хвіртку, посміхався до себе й пускав голубі кільця диму на дорогу...

Колендянські кіннотчики проводили єпископа до початку плугівецької парафії й затрималися між крайніми хатами разом з цілим почетом. Було тут звичайно, як у будень, тихо й порожньо, жмуток чіхратих дітей тулився віддалік під плотом; у глибині вулиці стояла самітно карета, запряжена в два білі коні, а від неї йшов назустріч старий Климович, що прибув провозити єпископа в границях свого деканату. Він посміхався трохи сумно, стягнувши очі трикутничками, й, поклонившись, сказав замість привіту:

— Не погнівайся, владико, народ чекає зібраний, не тут, а в Ставчанах і в мене, в Климівці...

Єпископ роздивлявся по вулиці, кидаючи спішно повіками, а його тяжке, баб'яче лице тремтіло від ледве здавлюваного гніву. Він пройшов мовчки до карети, що під'їхала

вслід за Климовичем, і, підтримуваний двома клериками, вмівся грузько в сидінні. Віддихувався хвилину, випинаючи м'ясисту долішню варгу, а потім сказав голосно, на все оточення:

— Словню свій обов'язок супроти пароха, хоч він забув свій супроти єпископа...

Карета рушила м'яко й покотилася вверх вулиці. Обабіч бігли дітлахи, потрушуючи штанятами, в вікнах чапїли баб'ячі голови, як соняшники серед листя. На порозі своєї хати стояла стара Падаличиха й, ламаючи руки, заводила як по мерцеві. Був саме перший тиждень місяця, а отець Зданович з Падаличкою не вмїли змінити своїх звичаїв. Довкола старої плебанї було тихо, як на пустарі, й тільки з відчинених настїж сіней доходили сюди шматки приглушеного гомону, не то обривки співу, не то смїху. Єпископ пройшов ганок і темні сіни, і як постукав жезлом у двері, що за ними було чути голоси, зсередини відгукнулося гнучке й веселе:

— Про-зіт!

І по хвилі долучилося до нього співне й тягуче, хоч, очевидно, розслаблене:

— А про-о-сим...

Стрижений клерик, що тримав руку на клямці, глянув на єпископа з ваганням, і теж отець Євстахій підняв непевно брови.

— Вернемося, владико...

Але єпископ сапнув гнівно, й його обвисле лице потягнулося нетерплячкою.

— Хочу видїти, що там діється...

І так увійшли досередини, а як привикли до хатніх сумерків, побачили в глибині кімнати таке видовище: частина великого столу в їдальні була прикрита білим обрусом, і на ньому, в забавному перекиді, валялися порожні пляшки з горїлки, головки часнику, шматки ковбаси поруч із ламаними корками, окрайці чорного хліба. Віткнувши ручки в ту сумїш, просто лицем у хлібі лежав реентий Падаличка й кліпав одним оком на гостей, ікав і свистів, як у дудку. Обіч крісла, в кінці столу, стояв отець Зданович і, хиляючись на ногах, весело оглядав усіх пришельців. Перебрав, очевидно, мірку, чуприну мав скуйовджену над чолом і розіпнута до грудей реверенду. Піднявся на пальці ніг і вклонився в бік єпископа:

— Прош-шу, владиче!..

Пустився непевно від крісла й змахнув рукою над стїл:

— Прош-шу!.. «Або ми не маємо влади... їсти й пити?»

Сказано: «Хто править у святині... той дудлить зі святині»... Апостол Павло, глава дев'ята...

Засміявся збиточно й ікнув з-під серця. Непевною рукою відгорнув чуприну з-над брів і, нахиливши вперед лобик, приглядався довго до єпископа. Кривився й хмурився гірко й посміхався забавно в той сам час. Його бліде лице було, як чутке плесо, на яке падають жмутки химерних подмухів, що збивають саму його поверхню в різних напрямках... Зіщулив міцно очі й, протягнувши тонку шию, проспівав несподівано, тихо й тягуче:

— Ссу-уссик!..

Ще поступився пару кроків і моргнув знайомо до Падалички.

— Прозіт!..

Піднявся на пальці й, засміявшись, як дитина, хитнувся й цвиркнув крізь зуби єпископові під ноги...

Тиждень по тім отримав з єпархії наказ про здачу парафії новому духівникові й покликання на суд у консисторії.

Посміявся сердечно й звернув листа з допискою на адресі:

«Переслати — Кальне, пивничка Шнаппа». Від'їхав справді до Кального й гуляв там шалено й уперто, потрясаючи скандалами все місто. Цілим товариством від Шнаппа й Вагнерки злетів на плугівецьку плебанію й наповнив старі стіни вибухами непритомної гульні й пиятики... Потім спав непробудно два дні й дві ночі, а як збудився одного ранку, покликав до себе Падаличку, що чекав за дверима, й спитав, звертаючись до вікон:

— То десь зелені свята на днях, чи не так, Падаличко?

— Ой так, татунцю, та ж завтра, — а дивіть, як зеленіє за вікнами.

Шулив припухлі очі й потирав рукою грудкуватий лобик.

— Процесія на поля, благословення нивок, — чи не так?

— Аякже, татунцю, аякже...

Перевів погляд на Падаличку, й між повіками заграли в нього м'які бісики.

— Візьмеш, реєнтій, дівчат на селі й замаїш мені церкву, як під вінець...

— Так, татунцю.

— Кленовими гіляками прибереш іконостас і двері, а землю застелиш шуваром, аби пахло...

— Так, татунцю.

— Завтра прийдеш раненько й збудиш мене, коло п'ятої, а гляди, не заспи коло старої...

— Е-е, де вже, татунцю, — стара, та ще під свято...

— А тепер, будь здоров, реєнтій Падаличка, Зданович хоче спати...

І, провівши Падаличку очима до дверей, посміхнувся й замкнув тяжкі повіки...

Як прийшов Падаличка вранці на плебанію, двері від сіней і кімнат були настіж повідчинені, в кімнатах було повно зеленкового ранішнього сонця й пташиного співу, але отця Здановича не було. Падаличка обійшов подвір'я з комо-рами, гумно, глянув по саду, що осипався вогким цвітом. Вернувся на плебанію й, пройшовши порожні сіни, подався бур'янистим городом на цвинтар і до церкви. В дверях до захристії стремів ключ, двері були напіввідчинені, й Падаличка ввійшов досередини. Пахло тут шуваром і в'ялим кленом, на столі під вікном лежали жмутком ризи, а в ногах, на землі валялась чорна ряса, як скинута шкіра... В глибині церкви стояли ще сутінки, на престолі горіли дві свічки тихим полум'ям, а в надбитому віконці над вівтарем ляскотів самітний горобець, б'ючи об рами крильцями.

— А пташа-на! — кликнув упівголос Падаличка й змахнув руками.

В церкві не було нікого: ні біля престолу, ні перед царськими воротами в храмі вірних, ні в темному притворі. Листки шувару хрумтіли сиро під ногами, й пахло млісною вогкістю боліт під теплий ранок. Реєнтій Падаличка стріпнув гіллячки зі свого крилоса, обтичив краще май при образі святої Варвари. Дияконськими дверми пройшов іконостас і вернувся знову до престолу. Постояв хвилину, послухав, було тихо. Пустився довкола престолу здовж стіни, й тоді в сутінках, за вівтарем, наткнувся лицем на босі ноги, що гойднулися в'яло в повітрі. Відступив під стіну, протягнув перед себе руки й налупав знову ноги. Були ступені, ціпкі, й це був отець Зданович.

Висів він на свічнику над горішнім сідалищем. Був довгенький, стрункий і зовсім голий. Тільки тяжкий епітрахиль звисав зі шиї й накривав груди, живіт і соромні частини. Не було нічого страшного ані прикрого в цілій появі. З круглого віконця вгорі йшло денне світло й лягало перстеном на гладкій зачісці над чолом. І чоло вирівнялось і опуклилося. Вузьке й гладке, як колись, висовувалось воно рівною лінією з-під волосся й націлювалось на престол у штучних квітах. Одне око синіло ясно з-під брови й посміхалося, очевидьки.

Реєнтій Падаличка опускається тихо здовж стіни й присідає на п'ятах. Міцно пахне шуваром, у збитому вікні лящить срібно горобець. Реєнтій підносить до вікна личко й махає спішно руками:

— Пташа-на!

Бідно посміхається...

Як тільки вихоплюються з Плуґівець, з-між горбків на чисте поле, отець Євстахій не спиняється більше й вибухає з незвичайною для нього живістю:

— «Не витримає!» — Що тут маєш на думці, Михайле?

Повертається ще до Сойки й, відкинувшись трохи в сидінні, дивиться на зятя в ціле обличчя:

— Неможливе є, щоб ти не розумів усіх тяжких наслідків тих двох слів... Отже, що власне думаєш?

Сойка сидить туго, віткнувши кулаки з віжками в сухі коліна. Кутки його очей підсмикаються зірката ввєрх, як у ястреба, що чигає, дрімаючи, а тонкі губи стиснулися з химерною впєртістю, що має в собі щось жорстоке й веселе в один час.

— Чи розуміє?..— Очевидно!..

Цілий час, як проїжджають Плуґівці, від того кутка, коло цвинтаря й попри плебанію, що в її пустарі вчувається ще пустий жарт отця Здановича, й тут уже між горбками, всю дорогу сидить старий Климович майже не дишаючи, в напруженні, в горючєм очікуванні, а Сойка це чує й мовчить, і шулить очі, як яструб, що, дрімаючи, підпускає до себе добичу, й чигає сонно, й грається уявлюваним, близьким скоком...

— Чи розуміє?

Сойка це знає: в цілій широкій околиці на сто знайомих духівників знайдеться, або й ні, один-двох, що не поклали би руки в вогонь за певність його віри. Є така міцна, безпереривна зімкнутість у всіх ділянках його духівницької роботи, така сувора вимогливість у своїх обов'язках, така гаряче захоплена ревність у всіх прилюдних актах віри, що тїнь сумніву не збуджується щодо нього в його оточенні. Сойка це чує й цїнить собі високо, й на цьому, як на скалі, будує всю успішність своєї позадухівницької акції, своєї особистої сойківської долі... А проте, як правдиве чортівське навіщення, находить на нього іноді майже непереможна жажда: погратися з вогнем, походити на вістрі меча; на волосинку зблизити когось видющого до себе й блиснути йому перед очима тією світляною безоднею безвір'я, що була властивою правдою його душі й що з неї, як вогонь з міцних замових подувів, чудними, довкільними дорогами вбирала свою силу вся знадвірня жагучість його віри, вся палка ревність і зціпленість його духівницької активності. І от є такий час, що Сойка піддається тій чортівській покусі, як навіжений іде за її солодкою принадою. Є це складне химерне, навіть безглузде з погляду сойківської калькуляції пережиття, якого коріння сидять глибоко десь у нутрі, ховаючись перед пронизливими очима самого Сойки. Коли

приглянутись, діє тут, либонь, найперше гарячий поклик гарту, що його носить Сойка в своїй пачкарській крові й що парадоксальними зв'язками таємно пливе в глибині всіх сойківських, дрібних й більших, найхолодніше продуманих планів і калькуляцій. По-друге, є тут, мабуть, щось із чудної, безрозумної, а проте живлової для Сойки потреби: відслонитися на хвилю зовсім, блиснути перед очима глядача своєю внутрішньою правдою, на хвилю, на мить, щоб кинути його в остовпіння й оставити на все в непевності: чи був це привид, чи дійсність. По-третє, є в тім так же свідомо, трохи цинічна напівакторська тяга: глянути на себе збоку, чужими очима, стати з собою прилюдно, віч-на-віч, як із другим, і не засміятися, не кліпнути повіками... Крім того — Сойка це завважує: цілий той клубок химерних потягів і потреб, уся та непереможна жага будиться і підноситься в ньому звичайно в хвилинах особливих внутрішніх потрясінь: коли сам він зближається до якихось об'єктивних пропастей і коли треба напружити всі сили, щоб пройти над ними з успіхом, пройти легко, мов граючись, як у забаві...

Є це щось як жартівлива проба сил перед труднощами, майстерний перегляд їх гнучкості й справності, їх послуху й доцільної розпланованості... Й чи є щось у тому дивного, що та нерозумна на перший погляд жага збудилася в Сойці сьогодні; коли самий ранок не щадив йому надій і болючих зворушень і цілий ще прийдешній день стояв перед ним повний можливих побід і поразок, блискучих успіхів і невдач? І коли свідком тих його зворушень і глядачем його химерної, жагучої гри був не хто, а старий Климович: старий, шляхетний скептик з вразливим інтелектом, якому «ніщо вже в житті не осталось, крім дитячої цікавості», трохи недовірливої й чутливої, й що його самого отець Сойка підозріває в лагідному й тихому, обрядовою традицією пригладженому атеїзмі...

І Сойка піддається лоскітній покусі й має вже в грудях солодку млість альпініста, що балансує вміло над пропастю...

Оповідують «Діяння апостолів»: був такий день, — стояли Христові благовісники перед синагогою в Єрусалимі й судили їх за те, що проповідували боже царство⁴⁴⁴. Тоді встав між суддями один чоловік, Гамаліїл на ім'я, вчитель закону, й, згадавши їм про Тевду, який теж благовістив, а сліду по йому немає, й про Юду-галілеянина, що мав послух і учнів, а діло його впало, — вкінці сказав від себе таке слово:

— «І нині, говорю Вам, оставте тих людей у спокою й залишіть їх; бо коли те починання й те діло є від людей, то

воно впаде; а коли від бога, то ви не зможете його звалити...»*.

— Сьогодні підноситься новий Гамалііл, і Сойка чує від нього:

— Комунізм, який побідить, буде вогняною пробою для християнства: або воно витримає ту пробу, й тоді потвердиться його божеське походження, або не витримає й тоді...

І Сойка говорить твердо й упевнено:

— Не витримає!..

І так зачинає свою гру й блискає вперше світляною пронастю свого нутра.

Отець Євстахій відхилиється в сидінні й дивиться на нього в ціле обличчя:

— Що, власне, маєш на думці, Михайле?

Сойка сидить туго, віткнувши п'ястуки в сухі коліна, його очі підтягнуті кутками вверху, як у яструба, що дрімає, а по тонких, міцно стиснутих губах ходить жостока посмішка, як німа змійка.

Що має на думці?.. Відповідає на те своєю мовчанкою, глибокою й головоломною, як і сама проблема. Відповідає своєю посмішкою, що є як тонка, холодна змійка, яка повзе по самому краю світляної безодні...

І Сойка ще підгортає тонку лінію губ і з колючим задоволенням прислухається, як росте обіч нього й побільшується жадна нетерпеливість старого шамбеляна. Коли здається йому, що вона вже загострилася майже до болю, подається вперед і кидає спішною, трохи ніби знудженою скоромовкою:

— Хто каже альфа, нехай каже й бета... Хто признає конечну побіду комунізму, нехай также приймає всі необхідні наслідки тої побіди...

Отець Євстахій ніби гасне після тих слів і осідає м'яко всім тілом. Дрібне його лице тратить неспокійну гостроту, а з його глибини виринає й розбігається по всіх рисах якесь нове, як би з нового джерела почате оживлення.

— То правда, що ті молодці признають конечний прихід комунізму й навіть — на свій спосіб — пропагують його? А чи вважаєш це таким певним, що комунізм приведе до повного упадку християнства?

— Так треба думати...

— Ой, чи не забагато в тім сказано?

Отець Євстахій відводить обличчя й вагається хвилину.

— Бо прецінь то значить мати гріховний сумнів щодо божеського походження християнства...

* Діяння апостолів, гл V, 38—39.

Сойка мовчить і посміхається...

— І взагалі, значить то сумніватися, чи існують якісь природжені людині принципи й тенденції, якісь вічні й незмінні прагнення людської душі,— й між ними найголовніше: прагнення до бога, до правдивого пізнання бога, до правдивої й спасенної в своїх наслідках віри в нього... Сойка мовчить і посміхається...

— Відчуваєш, либонь, цілий комізм такого припущення між нами...

— Хто каже альфа, нехай каже й бета,— говорить бай-дуже Сойка й вгрузає назад у свою мовчанку.

Отець Євстахій кидає на нього кутками очей і зітхає трохи докірливо.

— Маєш якусь нехить до тої теми, Михайле?

— Навпаки, тату... То ж є питання нашого життя й смерті.

— От бачиш...

Отець Євстахій заворушується, і його дрібне, лице проймається новою, свіжою радістю, ніби розбурханою живістю:

— Чи можна дивуватися, що вона так захоплює тих молодців, що мають іще ціле життя перед собою, й порушує так же нас, старих, що доживають решти своїх днів і хотіли би ще в них можливо найбільше зобачити й зрозуміти?

Шамбелян усадовлюється вигідніше, й його лице набирає ясної, майже молодечо напруженої готовності.

— Знаємо, що комунізм є нині незаперечним ворогом християнства і взагалі релігії, бо дивиться на неї як на знаряддя в руках заможних верств, як на моральну підставу їх — скажім — переваги над бідними. Але приймім, що комунізм на правду побідив і здійснив свій соціальний лад на всій землі,— чи припускаєш, що й тоді він зберіг би своє вороже відношення до релігії й старався би її знищити всіма способами?

— Так я думаю, тату.

— ...хоч не існувало би класу панів і не могла би уже релігія бути знаряддям їх влади?

— Очевидно.

— Вважаєш, либонь, що є щось таке в самій природі комунізму, що протиставить його всім релігіям і виключає, щоб вони існували обіч нього?

— Так є в дійсності, тату, хоч того, на жаль, не бачать деякі вчені отці й блудні католики.

Сойка підводить голову й спиняється поглядом на лискучому хребті Гнідого, що пливе рівно над сніговою дорогою,

його одностайно сірі, широко розставлені очі мигтять білявим блиском, а стяжні, густі брови підносяться міцними луками, як крила яструба, що завис на хвилю в повітрі. Сойка говорить, торкнувши дрібно губами:

— Пригадую наші розмови з татом про статті Вячеслава Липинського ^{443а} на тему релігії й церкви в українській історії... На погляд Липинського головна роль релігії лежить у тім, що вона організує глибокі містичні сили, які стоять в основі всіх наших важніших бажань і поступків, визначає їх межі й напрямки, є знаряддям їх послуху й дисципліни... часом ті сили вихоплюються з-під влади релігії й діють самі собою, неопановано, без контролю, нагально,— тоді людині здається, що вона сама є джерелом усіх своїх спроможностей, що може творити чуда й залежить це тільки від степені розвитку її знання, її вмілості, науки... «Убивши своєю гордістю свою релігію, людина віру в бога заміняє вірою в себе й свою чудодійну силу, містицизм релігії вона заміняє містицизмом магії». На ґрунті містицизму магії повстають матеріалізм у філософії й природничих науках, революційні напрямки в суспільному житті, соціалізм і комунізм.— «Той містицизм,— говорить Липинський,— не відповідає песимістичній дійсності нашого земного буття і в результаті не задовольняє вродженої людям потреби — віру в життя будуче, загробне...» — Не відповідає песимістичній дійсності земного буття! Подібно висказується архієпископ Кордач у своєму пастирському посланні, коли говорить про соціальні напрямки наших часів: «Джерело соціалістичної утопії лежить у браку віри в дегенерацію людського роду в первородному грісі...» І я думаю, що тут сказано майже все про істотні людські складники релігії й комунізму...

— А саме?

— Що в глибині релігії лежить песимістичний погляд на вартість земного буття, песимістична віра в дегенерацію людського роду, в те, що земля є падолом, повним терпінь і різних недостатків, і що тільки через смерть, у загробному житті можна здобути щастя й заспокоєння бажань...

— А комунізм?

— Комунізм — навпаки, як слушно каже отець Кордач,— він не вірить у дегенерацію людського роду, ані в первородному, ані якомусь іншому грісі, в його глибині лежить поганська, наскрізь оптимістична віра в землю й людину, в те, що своїми власними силами людина є здібна творити чуда, й що та здібність залежить тільки від степені розвитку її знання, її вмілості, науки. Віру в бога комунізм заступає вірою в людину, в людську спільноту, яка тут, на землі, мала би змагати до заспокоєння всіх своїх потреб і бажань,

і землю — паділ терпіння — мала би вкінці перемінити на місце повної ситості й задоволення...

— Чи справді признаєш слушність такого протиставлення?

— О, так, відчуваю його, сказати б, власною кров'ю. Є воно абсолютне й ніколи не дасться злагодити... Пригадується мені одно пережиття з часу побуту в Римі, нічого, зрештою, особливого, але думка моя звертається до нього, скільки разів заходить мова на подібні, як наша, теми... Мав я там при кінці моїх студій одного приятеля, картуза, яснодухого фра Анджеліко, підримського таки вродження, і з ним ми відбували вдвох досить далекі прогулки по довколишніх селах і містечках, відвідували знайомих фра Анджеліко, добродушних отців-парохів, монахів, осілих на албанським підгір'ї, селян-виноробів... Фра Анджеліко був уже в літах і вразливий на вино та й часто заночовував у знайомих, а я, трохи з повинності, а більше з охоти до пригод, вертався звичайно пішки додому, блукаючи по дорогах Кампанії... В часі одного такого повороту смеркалося мені ще яку добру милю до міста, серед чистого поля, на вузькій пішній доріжці, що мала мене вивести на битий шлях, а потім на Аппієву дорогу. Присмерок перемінився скоро в ніч, з заходу надійшла чорна хмара, яка з властивою для тих сторін нагальністю затягнула цілий небозвід, по самий обрій, і скоро довкола мене замкнулася темнота; і в ній злилося в одно — небо, земля і ціле оточення. Була то майже абсолютна темінь, як шовк чорна й густа й ніби дотикальна, в якій я тільки чуттям налапував доріжку, збився, падав, вставав, проходив десяток кроків навмання, знову падав. По якійсь хвилі такої блуканини завважив я, що гладка твердь моєї стежки втекла мені з-під стіп і мої ноги пішли в сплутаний, ціпкій, прив'ялий за день траві, а високе, доспіле бадилля зашелестіло по моїх колінах. І куди я не повертався, коліна мої натрапляли на той сухий шелест, а мої ноги все глибше западалися в м'якість трави, що змикалася густою стіною перед ними. Я, очевидно, збивався з дороги. Спинявся, наслухував, вибирав новий напрямок, знову заплутувався. Ставав безрадний і чув, як страх підходить помалу під серце й відбирає силу всім членам. Тоді я підняв лице в темінь неба, як це роблять сліпі, й пішов перед себе, навпростець, в одному напрямку. Йшов живо, налітав на якісь купини, падав, підносився, знову йшов перед себе. Я вірив, що там десь далеко, в кінці мого напрямку, за краєм ночі знаходиться велике світло Рима, яке мені відкриється колись, і в якому я знайду спокій для очей і спочинок для тіла, змученого тяжкою мандрівкою...

Коли я думаю про ті справи, то бачу, що таке, або приблизно таке, є положення людини, що визнає правдиво якусь релігію: глибока темінь довкола, густа, майже абсолютна ніч аж по обрій, по берег людського життя; тяжка мандрівка в тій ночі; людина йде, спотикається, падає, раниць ноги й руки, підноситься, йде; падає, йде і вірить, що там, далеко, за обрієм темноти, за берегом її життя знаходиться велике, неказане світло, яке вона осягне ціною своїх упадків і ран і яке дасть неказану радість її очам і заслужений спокій її душі... Байдуже, що — як це є в фальшивих релігіях — те світло є тільки ілюзією, манною, й що людина його ніколи не осягне, але людина вірить: тут темінь і біль, а там світло й окуплена муками радість, — і йде, падає, йде; — то є релігія...

— А комунізм?

— Комунізм — навпаки... І то є та абсолютна протилежність: комунізм каже, що джерело світла знаходиться тут, на землі, в самій людині, а довкола нього є темінь, поставлена природою як межа людського розуму й людської волі... Й що та межа є змінна й до поборення... Що з роду в рід має людина побільшувати своє джерело світла й обіймати ним все дальші кола природи й щораз нові предмети робити добичею свого розуму й своєю волі... Й що те все відбувається тут, на землі, в межах матеріальної дійсності, яка є самотнім предметом людських старань і радості, а не те, що знаходиться поза берегом життя, поза границями матеріальної дійсності, — кажучи його власним, грубим способом, — комунізм чхає... То є та протилежність...

— Я розумію... Можна би то висловити так же в такій, припустім, формі: в релігії все є звернене до бога і в бозі щасливо закінчується; навпаки — в комунізмі все є звернене до людини й людської громади, і в ній знаходить своє завершення й оформлення... Комунізм — то щось, як остаточний, до межі доведений гуманізм, — чи так ти думаєш?

— Приймім це...

— Отож, тоді не є для мене зрозумілим, для чого комунізм мав би бути тою вогняною пробою, якої не витримало б християнство і взагалі релігія?

— А хоч би як її істотно противенство...

— Ну, так, але чи не існують обіч себе найбільші противенства?

— Її побідне — згідно з заложенням — противенство...

— Ну, так...

— Противенство, яке з природи своєї домагається для себе повної відданості цілої людини, цілого людства, абсолютно й неподільно...

— Ну, так... припустім, що все те здійснилося й комунізм опанував неподільно душу людини... Тоді — навіть беручи з чистого ляїцистичного, найменше корисного для релігії становища — можна прецінь сумніватися, чи людина довго витримає в тій своїй відданості, чи не прийде такий час, що вона захитається й бодай у сфері духа відійде від комунізму.

Сойка посміхається:

— Чому не мала би витримати?

— Знаєш, прецінь, Михайле, — бо це наше заняття, — які непереглядні, незміряні просто перспективи відкриває релігія перед очима бідної людини, — незміряні, як загробний світ, про який людині оповідає, як бог, що до нього її скеровує... І як відносить і заспокоює її надіями, що, проживши в терпінні своє життя, вона осягне той світ, сповнить свої бажання, побачить у лице бога...

— В тім є сила релігії...

— І тож-то... Отже, постає такий сумнів: коли залишити людину самій собі, — як то було би в комунізмі, — чи була б вона в силі ту незміряність перспектив заступити чимось бодай приблизно рівновартісним, чи змогла б вона викресати сама з себе завдання, які хоч у приблизній до тамтих степені могли б захопити її своїми вимірами, піднести й запалити подібними надіями досягнень і заспокоєння? — А коли ні, то чи не оглянеться людина назад у часи релігії, чи не затужить до надій, які тамта колись будила перед її очима?

— Марна надія, тату...

— Чому, Михайле?

— Бо як же ж то було дотепер?.. з тими перспективами, що їх відкривала перед людиною релігія?

Сойка поводить головою й стримує тонку посмішку в кутках губ.

— Коли вже підходити з ляїцистичного — не тільки, зрештою, ляїцистичного — становища, то чи не в самій людині з'явилися ті незміряні завдання, що їх знаходимо в релігії, чи не через людину вони усвідомилися й оформилися на всі віки?.. Чи не в людині говорив голос старого й нового завіту, не людським тілом послужилося боже об'явлення?

— То, либонь, слушне, Михайле...

— І де є те найвеличніше навіть завдання, найбільша мрія, що прийшли би до нас іншою дорогою, як не через нас самих?

— То є слушне, Михайле, щодо того не буде в нас більше сумнівів... Але що ти скажеш на таку трудність? Згодишся, очевидно, на те, що кожне наше завдання, кожне змагання

має свій предмет, до якого, власне, скеровується, і що не чим іншим, як великістю того предмету й його значністю для нас, визначається великість самого завдання, ступінь захоплення, яке воно в нас викликає?

— Річ ясна.

— Отже, не тяжко зрозуміти, як могли в серці віруючої людини відчинитися ті незміряні перспективи, ті величні надії, що їх будила релігія, що об'єктом тих надій був — як учить релігія — безмежний, вічний бог і вічне життя в ньому... Але комунізм заперечує бога, як і все інше поза світом матерії... І як ти думаєш: коли людина обмежить цілу дійсність до речей цього світу, до світу фізичної природи, — чи знайде вона тут щось таке, що хоч приблизно нагадувало би безмежність загробного життя і, як воно, потягало би й захоплювало би?

— Думаю, що так.

Сойка встає, й сідає, й розтирає міцно сухі коліна.

— О, так! — думаю, що так, що знайде!.. Так, тут я можу дещо сказати, сердечно сказати!..

Він потрясає гранчастою головою й торкає гнівно щелепами:

— І хто надіється, що комунізм заломиться від того, що обмежить думки людини до речей цього світу, той має марну й зовсім нужденну надію!.. Обмежить до речей цього світу!..

Сойка сміється забавно й трясє головою. Зігнувшись понад візок, він робить рукою рух, як би хватає щось із землі, й вирівнює плечі.

— От вам грудка примерзлої землі, — тримаю в долоні... А може, я тримаю, власне, безмежність?!.. А може, то грудка чистого золота?!.. А може, то батарея, якою я виб'ю планету з її орбіти, й підсуну до сонця, й зроблю з неї свій фільварк, і засію пшеницю?!.. (Сойка, о — Сойка!)

А кілька ж тих грудок на землі, а кілька над землею?..

Сойка підводить руку й робить коло над головою.

— Безмежність!.. Чи з неї то вчитувала людина велике лице бога, коли шукала бога?..

— Либонь, так, — говорить тихо отець Євстахій і збирає трикутниками очі.

— Безмежність!.. А може, я піду по ній, як по своїй землі, і собі повитичую: тут буде тютюн, тут цукровий буряк, а тут баштан з виноградом і з трускавками?!..

— Ой сину!..

— Обмежити до речей цього світу?.. А може, то значить узяти людське серце й кинути його в ту безмірність і — загрибай, людське серце, загрибай, загрибай!..

— Може, й так...

— Загрібай! Загрібай! Бери в правне посідання, бо то ще нічие, й лети дальше й загрібай!

— Може, й так, може, й так...

— Лети, й загрібай, і роби межі, поки твое, лети й загрібай!..

— Може, й так...

Сойка стихає й наслухує, а тоді нагинається в бік отця Климовича й питає вкражливо:

— І як же, тату: витримаєм вогняну пробу, чи не витримаєм?

Отець Євстахій опускається м'яко й, зітхнувши, говорить:

— Нехай діється божа воля, Михайле...

— Як же то?

Отець Євстахій ще осідає й говорить м'яко:

— Нехай діється божа воля...

Тоді Сойка відкидається помалу на плечі й починає тихо сміятися... Сміх той дзвінкий, хоч тихий, і як злий, безвітряний мороз проникає до самих костей. Здається, що він стинається в повітрі тонкими льодовими шпильками й розходиться в довкіллі, їдкий і колючий, не знаходячи ніякого спротиву в матеріальних предметах. Коли отець Євстахій повертається на його звук, він бачить лице отця Сойки, стягнуте в відкритій насмішливості, твердій і водночас морозяно легкій, до болю їдкій і повній розбавленої скаженості, в якій крізь легкий метал сміху вразливе вухо отця Євстахія вловлює без сумніву рідкі, але глибокі, пригаєні, в потоці побідної насмішливості розтоплені блиски диявольської розпуки.

Отець Євстахій питає трохи стурбовано:

— В чім річ, Михайле?

Тоді Сойка переломлюється вперед і кидає йому в лице з нескриваною, звуково тільки опанованою брутальністю:

— Був такий вішалник...— Хай діється божа воля,— сказав і вложив у петлю голову...

— Що за мова, Михайле?

— Хай діється божа воля! — і вложив у петлю голову...

— Що за мова!

А Сойка нахиляється до нього й говорить лице в лице:

— Чи не так я зрозумів, тату?.. Чи не така та божа воля?..

І, відкинувшись на опертя, сміється довго й не так стримано.

Якийсь час дивиться отець Євстахій мовчки на те лице: на ті білі, відкриті в сміху зуби з круглими іклами по боках,

на ті крючкуваті, вигнуті ніздрі, що ходять, як жадні пружинні черпачки. Хвилину йде в ньому очевидне вагання, щось як тінь нехиті й утоми проходить по його тонкому лиці; потім воно оживляється нараз і займається все тією, дещо недовірливою, трохи іронічною, а проте ясною, подитячому гострою допитливістю.

— А ти, Михайле, що сказав би ти в подібній ситуації?

Старий Климович ще оживляється й повертається всім тілом до Сойки. Невеличкі його рухливі карі очі міняються в жовтих білках, а хребет горбкуватого носа засітчується дрібно з нетерпеливості. Говорить приспішено, обривками, а проте м'яко закруглюючи фрази:

— Як тобі вяснити моє питання?.. Старий вже я, очевидно, не тільки, либонь, кількістю моїх особистих літ, але й минувшиною нашого роду, який перейшов-таки довгу дорогу та й зближається в мені до свого спокійного кінця... Потішаю себе, що то говорить з мене досвід, позбираний предками, але мусить тут бути так же дещо зі змучення, яке мені вже таки належиться... Не чую вже в собі того живого прив'язання до землі, яке напевно мали мої діяльні антенати й яке — як бачу — в такій сучасній, міцній, подиву гідній формі виступає в тебе, власника й господаря... Є в тім, певне, трохи особистого, старечого вже егоїзму, ...але єдине, що мене ще оживляє в тім моїм тихім кутку, то — як сам ти колись слушно завважив — нічим не заспокоєна, трохи, може, й неладна в моїх літах, але й непереможна цікавість: чим то все скінчиться, куди той наш світ іде, в чім знайде свою розв'язку?.. Іду вже прецінь до кінця моїх днів, чи не можу собі дозволити на таку платонічну цікавість?.. Та й, поминувши те, — чи не подібний я в тому до решти моїх сучасників, чи не є так, що всі ми нині: від убогого халупника й до найбільшого магната — стоїмо перед одним і тим самим питанням: куди то все йде й чим скінчиться?..

— Не є то платонічне, а кров'ю вже писане питання...

— Тим більше, Михайле, тим цікавіше... Отже, не візьми мені за зле й, коли можеш, відповідж просто, так, як питаю, — а ні, — не погнівайся за турботу.

— Ні, я слухаю, тату.

— Отож, прийім, сину, на хвилю теоретично, що той наш світ іде на правду до загибелі й що ніхто з нас, до того покликаних, не має сили ані способу, щоб спинити його або звернути на іншу дорогу... Й прийім, що існує між нами, — не між нами, докладно беручи, а проти нас, — цілий суспільний напрямок, великий, скажім, і молодий...

— Скажім: комунізм...

— Не хотів би я так нав'язувати до часу, але скажім. комунізм, чи інший напрямок ...який ставить кличі й постулати, не зовсім приємні для нас з тобою і навіть досить прикрі...

— Скажім: петля на шию...

— Скажім трохи суворо: петля на шию,— але який єдиний зі всіх суспільних напрямків має деякі дані на те, щоби спинити той наш світ перед загибеллю й навіть повернути його — як сам признаєш — на дорогу необмеженого розвитку... І приймім, сину, що тобі було би дане право вибору,— не погніваєшся, Михайле?..

— Ні, ні, тату, я розумію... Прошу не вагатися...

— Що ти мав би рішитися за нас усіх на одну з двох можливостей... І по довгій розвазі й надумі з глибини твого серця — яке було би твоє остаточне слово?

— Я розумію, тату!.. Сердечне й остаточне моє слово було би:

— Нехай загине світ, щоби не було комуни!..

— Навіть коли б світ мав напrawdę від того загинути?

— Сердечне й останнє моє слово: — нехай загине світ, щоби не було комуни!..

Отець Євстахій збирає трикутничками очі й трохи болясно підносить кутки брів.

— Ну, так...

А Сойка карбує з їдким спокоєм:

— І це було би слово всіх сильних з-поміж нас, усіх, що цікавляться не тільки платонічно...

— Ну, так, Михайле...

— І так же всіх віруючих з-поміж нас... Бо чи не кажу я тим словом: нехай загине світ, щоби був бог?

— Ну, так,— ну, так...

Переїжджають саме глинківський присілок з розклеєним, у землю врослим млинком над примерзлою греблею («образа божа — не млин, добрим людям завада»), а за присілком, рукою подати, дорога повертає праворуч і через місток уганяється в старий Яглівецький гостинець. Ще здаля, з плугівецьких піль видно його хвилясту, рівну стяжку, обтикану головерхими берестами,— сьогодні вона мигтить, як жива, між стовбурами, повна ярмаркового руху (й не тільки ярмаркового), від обрію до обрію, від синявих журиньських горбків на полудні до пониклого за північною лінією Яглівця біжить вона з однозначним, трохи неспокійним посліхом, повна возів і пішаків, рогатої торгової худоби й поодиноких, принагідних їздців, що спішать охляп на коні, бовтаючи обабіч ногами. Коли однокінка отця Сойки надлітає до містка в кінці дороги, зверху гостинця з гуркотом

перебігають поперед неї дві драбинясті фірчини, набиті вщерть селянами, парубоцтвом і старшими, також жінками, а в лице отця Сойки вдаряють від них два жмутки одної й тої самої пісні, не знаної йому, твердої й суворої, з упертим, до тяжкої, маршової ходи пристосованим переливом мелодії.

— Делегати,— здогадується непевно отець Євстахій.

— Либонь, так,— кидає перед себе Сойка й, стримавши коня, проводить переїжджих очима.

На бігу, з задньої фірчини, вихоплює він жадним поглядом три постаті, звернуті плечима до коней; три різні лица, зближені до себе скупістю місця й як одним спільним кольором поійняті єдністю своєї пісні: довгасте короткоброве лице хлопця, що з суворою й гарячою настирливістю дивиться в обличчя товаришів перед собою; широкощоче, засмагле на скронях лице молодиці з терп'яско піднесеними бровами; й землисте, все в тонких, глибоких морщинах лице сухого дідка в лияній, на потилицю відкинутій шапці. Всі троє співають водностаї, зіткнувшись майже головами: жінка морщить широке чоло і збирає в терп'яске кільце губи, а дідок хмуриться грізно й, замкнувши очі, стягає на них клапті жовтих брів, аж злягають йому на щоки. А проте отцю Сойці вчувається, ніби одне око худого дідка примкнулося тільки з вигляду й поміж мервицю навішеної брови зорить крадькома в його бік й посміхається зіркато й знайомо.

— Десь я вже то нині бачив,— думає спішно отець Сойка й порушує плечима. Й, ніби відштовхуючись від тої думки, вдаряє віжками й пускає Гнідого рвучко здовж правого краю гостинця. Здоганяє в одну мить задню фірчину й, нахилившись понад візок, питає дзвінко:

— На збори?

— На збори! — відповідає з нехиттю декілька голосів і вертається назад у пісню.

Отець Сойка натискає на Гнідого й, здогнавши передню фіру, нахилиється й питає вдруге:

— Яке село?

— Базар! — відповідають дружно й вертаються в пісню.

А Сойка підхоплюється на ноги й сідає грузько, як би обушок упав йому на груди. Ще підхоплюється, стрясає віжками й, відігнавши вперед, сідає знову з розмахом і кидає перед себе:

— От вам — божа воля!..

Змовкає на хвилю, потів вибухає злісно скоромовкою:

— Вісімнадцять забрала поліція на тому тижні, а ті — двома фірами, на збори й співають!.. То є робота!..

Широко розкидане чоло отця Сойки збігається до пере-
нісся й стає тут твердою, нерухомою грудкою. В його живій,
розпаленій уяві виринає з тілесною майже дотикальністю
блідава пляма лица базарівського пароха й декана, отця
Довгановського: довгощокий, шляхетний овал, закруглений
зів'яло довкола підборіддя, прив'ялі, бліді скроні з жовтавим
відблиском, м'які, ослаблені, з-панська опущені вниз кутки
губ... І, як би мав перед собою в дійсності його великі, опуклі,
водянисто вицвілі й сонні очі, отець Сойка хекає сказано й,
подаючися вперед, вибухає зі здавленою стриманістю:

— Підемо на дно, отче декане, підемо на дно...

Якийсь час їдуть мовчки, виминаючи часті вози, а як
знаходиться спокійніша від грюкоту хвилина, отець Євста-
хій питає:

— Лічили ви на те, що Базар не буде на зборах так
заступлений?

— О, ні! — стріпує отець Сойка енергійно головою, —
рахунки наші були наскрізь реальні, а до реальності нале-
жить прецінь также естетична контемпляційність отця Дов-
гановського... І її ми враховували... Але гнів є гнівом,
тату, й трудно його стримати, коли він є справедливий...
Бо міг же отець Довгановський хоч на цей час покинути
свій стан контемпляції... й бодай кивнути пальцем, коли не
цілою рукою... Належало тільки трохи рухнутися в тих обста-
винах, після арештів, і склад базарівської делегації був би
інакший... І не таку пісню ми були би чули по дорозі...
Але отця Довгановського це не обов'язує, отець декан
не любить випадати зі стилю...

— Не насміхайся, Михайле... Знаєш прецінь, що не в тім
річ: любить що хто чи не любить...

— А в чім, тату?

— Чи не завважив ти того?.. Є щось, сказав би я, паралі-
зуюче в самім зовнішнім вигляді наших днів, щось, що ослаб-
лює волю людини, відбирає їй охоту або й здібність акції...

— Не розумію того.

— А прецінь таке є, Михайле, не заперечиш... і деякі
натури піддаються тому, як причаровані... І в такому стані
не кивнуть, як ти кажеш, і пальцем, хоч би що діялося,
не кивнуть...

— Власне! — «Нехай діється божа воля!..»

— Може, й так думають, Михайле...

— Але ж тоді це є найнікчемніша думка, бо ніщо, крім
слабості, не ховається за нею...

— Може, й так...

— І ціле то щастя, що нетаких-то вибирає бог у наші дні зняряддям своєї волі!.. А то — що сталося би з божою волею в таких руках?.. І з нами також?..

Отець Євстахій притакує мовчки, а як Гнідий звільняє в бігу під горбок, вертає до своєї думки.

— Не побоюєтесь таких несподіванок на зборах, як з Базаром?

— А ні,— не можна тут навіть говорити про несподіванку. Взяли ми під увагу всі три комуністичні гнізда в повіті: Яглівець і Базар з нашого кутка й Шабаї з тамтого кінця Кального, й коли б навіть здвоїти їх кількість, не встоять вони проти змобілізованої нами національної сили... Очевидно, можливі й тут деякі неприємні відхилення,— комуна часом любить вискакувати там, де її найменше сподіваються... Й де її найменше треба...

— То, власне, приходить мені на думку,— вставляє обережно отець Євстахій.

Та й Сойка про це думає, ох, як думає!..

В тій хвилині підхоплюється в його нутрі, як полум'я, гарячий клубок ненависті, злоби й тривоги, що шарпає його лицем і спирає в груди віддих, але він цілою силою душі відштовхується від нього і, втягнувши в легені повітря, підносить рвучко голову й говорить спішно:

— Очевидно... Але на то є, власне, рахунок, і передбачення, на холодній калькуляції сперте передбачення... І, як казав я: коли навіть узяти його в найменше корисному для нас відношенні, рахунок є за нас,— за нас і проти них... І взагалі...

Сойка передихає вдруге й здвигає облежено плечима.

— ...і взагалі маю сильне передчуття, що все буде гаразд...

І додає з рвучкою живістю:

— День мій зачався добре,— для чого не мав би скінчитися добре?..

Отець Євстахій посміхається лагідно:

— Жартуєш, Михайле... Очевидно,— я також сподіваюся, що все скінчиться гаразд... Але «добрий початок» — то не є така певна рація...

Смагляво-сіре лице Сойки набігає легкою червінню, і його очі розкидаються трохи здивовано й зависають у дальні над полями.

— Жартую, тату,— ясна річ... То є не певна рація,— логічно беручи, то є ніяка рація... Але прошу послухати, так, між іншим, прошу ласкаво послухати...

І, відганяючи несподівану для нього червінь з лица, вже повний колючої забавності, ясний і зимнокий, отець Сойка

оповідає про свою ранішню пригоду на «Горі»: про їзду зі святими дарами до старого Гайдука, про те, як спішили в дорозі, «щоб хоч застати», й як застали сповідальника серед гумна, на снігу, в кожусі й тяжких чоботях, з вівцею-родільнею коло ніг, з двома білими ягнятами за пазухою...

— Не вмер, Михайле?

— А не вмер, тату,— вівця вкотилася!..

І, відкинувшись плечима на опертя, оба сміються роз'яснено, хоч і різно: отець Євстахій, схиливши голову набік, з підхопленими вгору бровами й кутками тонких губ, м'яко, майже беззвучно, через ніс; і Сойка, піднявши обличчя, дзвінко, на цілий повнозубий рот, поблискуючи іклами,— повногрудо, трохи над свою міру галасливо; й оба сердечно й майже визволено...

Отець Євстахій похитує головою.

— Я розумію, Михайле... Ну — так... То є майже символічне й незгірше на початок...

— А що, тату, а що?

Ще досміхаються. Отець Євстахій говорить:

— Так... Пригадую того Гайдука ще молодим... Приземкуватий, круглоголовий, усе ніби трохи мохом обкиданий,— і чується корінням у землі.

— І яким ще корінням, тату!.. Смерть не має сили його вирвати!..

— А так...

— Не спаралізує такого ніякий «зовнішній вигляд наших днів», не відбере йому волі до акції...

— А ні, то певне...

— Той кивне пальцем, коли треба...

Оба сміються знову, похитуючись за пружним ваганням однокінки, оба роз'яснено й майже визволено...

Коли знаходяться на пологому вершку піднесення, переділеного гостинцем, ліворуч, унизу, здовж пониклої в глиняних берегах річки простягаються Глинки, з великою біловерхою церквою посередині; на північ від Глинок, у чотирьох кілометрах віддалі, видніється Старий Оглядин, серед піль, як на долоні; а праворуч від Оглядина, вдалині, вже при самому гостинці лежить розкидиста Любча, заповнюючи собою широкий, зі ставком, видолинок...

Глинки, Оглядин і Любча — три найпевніше в соціальному відношенні поставлені села околиці, найкраще збережені від комуністичних посягнень і впливів. Отець Сойка залюбки приглядається різним способом громадської діяльності отців-духівників у тих селах, знаходить у ній деякі

складники свого священничого майстерства, дещо не вагається прийняти як нове до власних метод праці. Глинківський парох, отець Воробець, рухливий, живий, з невеличкою, як у горобчика, меткою головою послуговується в своїй культурно-освітній роботі способами локального суперництва («То для них як батіжок, отче-колего, як гарячий батіжок!...»).— У якому селі найперше обходять роковини великого Кобзаря України?

— Та в Глинках!

— Чий хор робить найкраще враження на співацькому змаганні «Просвіт» у повіті?

— Та глинківський!

— Чий аматорський гурток виготовляє найбільше число вистав протягом одного року?

— Читальняний у Глинках!

— Яке «соківське» гніздо виставляє найбільше руховиків на повітовому «соківському» святі в Кальному?

— Та глинківське!

Запалюючи до такого місцевого змагання сільську молодь і господарів і втягаючи до нього шляхом ласки й принуки також незаможні елементи села, вміє отець Воробець з року на рік утримувати своє село в різnorodному, все новому напруженні, вміє зуживати в ньому всю небезпечну енергію села, заглушувати, коли не заспокоювати, гіркі кризові турботи, притуплювати податкові й позичкові натиски, злагіднювати заборчість багатів і спротив бідноти. Правдивою гордістю сільської молоді зробив руханкове товариство «Сокола», захоплене муштрою й одностроями, в військовому послуші утримане, абсолютно йому віддане й готове до виступу. Й коли на соборчику або так, у товариській гутірці, отець Воробець чув постійні нарікання на сельроб і комунізм, що несподівано поширюється на села, покручуючи рухливою голівкою, хвалиться він заслужено:

— До мене комуна не підступить,— придушу...

Парох Оглядина, отець Курпіта («Гайдамака — не отець») бере своє село буйним, новітнім «хлопоманством». Великий, плечистий, у широковерхій фаранковій шапці на потилиці, в високих халявистих чоботах на підковах, у вишиванці й вогняній гарасівці, не пропускає він ні одного гучнішого весілля в своїй парафії, ні одних хрестин чи поминків, ні одних зводин чи іншої толоки... П'є чарку з господарем і гостями, співає весільної, обкручує молоду в скаженій метелиці, аж вітер стіни обсмалює («Ану там, музики,— для егомостя нашого чесного,— гарячіше, а-ну-у!»); на зводинах підкладає широком'язе плече під наріжняк і, як надхриплий дзвін, б'є своїм горлом: «Агей там, зводи-

зводи-и! Ану, разом — руп! — та й ще руп!» І як моргне, коли треба, на хлопців: «Бийте!» — хлопці б'ють. І як кивне бровами: «Гоніть!» — хлопці гонять... Дрібна, як курочка, їмость усе возиться з курми або з крижмовим полотном по містах, а оглядинці хваляться перед сусідами:

— В нас егомость — правдивий хлопський піп, не панькало, — за таким егомостем хоч би в вогонь і в воду!.. А старий соромітник, отець-канонік Обертас, як знайдуться в своїй компанії, плече оглядинського попа в плече й хвалить сердечно, по-своєму:

— Молодець, Курпіта, — тримаєш село, як за цицьку!..

В Любчі рядить молода любчанська їмость, широкоброва Сідельничка, рвучка, загониста, вихованка василіанського інституту, згрубша тесана й голосна, широка в русі й слові, трохи розтріпана й незадалека в думках, а проте вміло розрахована в практичних своїх поступках старосамбірська купцівна. В свій час активна націоналістка, трохи не співробітниця УВО⁴⁴⁵, відколи вийшла за отця Миколу Сідельника, відомого католицького поета, соловія подільських рівнин, усю майже дбайливу загонистість своєї душі віддала натхненному вибранцеві, перенесла на його солодко розспівану творчість, на складення найкращих можливих умов його літературної праці... Чи не підносилася у той спосіб понад сіру зацофаність і вбогість провінціального життя попадей, понад курячі клопоти й будні таких Курпітих, Воробчих або Павлюкових. І коли йде про святий національний обов'язок, якому присягалася на вірність від шкільної лавки: чи не сповняла його в його найшляхетніший, найбільш піднеслий формі, стараючись за національного поета, оточуючи його життя пошаною й спокоєм, спонукуючи його ласкаво, але й успішно, до все нової, все обильної творчості? («Пиши, Микольцю, пиши...») І чи не виходить, нарешті, на своє? Чоловіка знають і цінять у католицькій літературі («м'який, розливний вірш, — ясність і певність світогляду»), що якийсь час щось капне таки з гонорару, — та й головне: є особлива прихильність консисторії, в молодому віці — коло тридцятки — сидить отець Микола на одній з кращих парафій Кальнянського повіту, а щодо будуччини — чого скривати — є надія на одне з підльвівських, інтратних місць: ближче видавництв і редакцій і взагалі культурного життя.

(— «Налезалось би то мені, Славусю, як думаєш?

— Ох, так, Микольцю, кому ж, як не тобі?

— Коли б тільки спокою!..

— Та й пиши, мій любий, пиши!..»)

І, відсилаючи крикливих дітлахів, трьох круглолобих, ціпких, каблуконогих хлопчаків (четверте в колісці) в найдавший куток саду на забави й, наказавши кухаркам роботу на гумні («а рейдайте мені там, язикаті!»), ненаситна Сідельничка замикає богом їй даного поета в притульній тишині плебанії й, майже на пальцях колючи в дворі, по господарці, з чутливою ревністю й заслуханістю споглядає на тихі вікна канцелярії:

-- Пиши, Микольцю...

А як западе пізній вечір, дітваки сплять, як суслики в сусідньому алькірі, а помучені до впаду наймички відправляються на вишки, в соломі, широкоброва Сідельничка вмощується, як хребтаті кітка, в м'якій подружній постелі й, оперши на долоні лице, з тепло задуманими очима слухає ритмів і римів, що, як тонкі нитки павутиці, снуються між стінами спальні. Чоловік читає плавним, солодким голосом, схиливши до плеча голову, ніжна ніякова посмішка блукає на його лиці, дрібні його губи складаються хвилинами як до м'якого радісного свисту... І сприймаючи те все одним слухом і думаючи водночас про десятки інших, турботних, звичайно, а проте якось приємно нагрітих речей, Сідельничка — як би бачила! — уявляє собі сніжно-білі картки столичного журналу з найближчого місяця й на перших його сторінках (не інакше!) довгі, чіткі, як низки однакових зерен поскладані рядки поезії, під відомим, м'яким, шляхетно вигадливим іменем її чоловіка: М. Золотолипенко!.. І те, що з-за його-то гладкого, лагідно відкинутого чола й за її ласкавою спонукою з'явилися ті божі рядки на ясний світ і що тисячі (не інакше, як тисячі) далеких і незнайомих очей — так же жіночих — спочинуть на них в один день, як пчоли на липовому цвіті («Читали новий вірш Золотолипенка?» — «Що за питання! — Очевидно, — і який!»), та одна свідомість захоплює її глибше, як не зовсім доступна їй краса поезії, й наповнює її теплою радістю, в якій приємно нагріваються всі прикрі турботи сьогоденного й усі сподівані неспокої завтрашнього дня. Й коли між тихими стінами спальні злягають останні слова нового твору й, опустивши до плеча голову й примкнувши повіки, з м'якою посмішкою на лиці очікує зворушений поет на притакнення першої слухачки, Сідельничка зітхає знеможено, наче зойкає, й, витягнувши м'ясисті рамена, бере в них поетичного чоловіка, як він є: в рясі, то в рясі, чи в пристосованому до творення халаті, й, облапавши його жагуче долонями, вгортає його в своє широке тіло, як у нагрітий футерал. І коли забувається в такий час і дає гарячий, нестри-

муваний послух своїй рвучкій природі («твоя то вина, Микольцю!»), дев'ять місяців згодом з'являється на цей світ новий плід поетового натхнення, білоголовий Сідельничок, крикливий, ціпкий, з кривими, як обіддя, ногами... Не заперече того Сідельничка перед собою: розуміється краще на тих чоловікових творах, на їх крикливій красі й тілесній, невтримній рухливості, але коли старий безстидник, канонік Обертас, на любчанському річному празнику перепиває до молодого господаря: «Кинь, отче Миколо, ті нудні рими,— бігме, аж нудить,— римує краще хлопчаків, от які вони в тебе виходять!».— широкоруха Сідельничка б'є долонями в стіл і налітає, як каня, на насмішника: «Зависть, отче каноніку! Зависть з вас пре, що самі не вмієте так римувати!»

Старий канонік Обертас відсахується з виразом найглибшої образи й сплітає піднесені руки:

— Ах, господи! — А то ж ви, сусідко, з неба впали? А хто ж тут найбільший римотворець?

І оглядається довкола зі смертельним здивуванням, і куди падає його зір, сердечний і дикий регіт вибухає, як буря, з розбавлених горлянок. Але Сідельничка не чує того реготу, вона простягається всім тілом понад стіл до свого посміхнутого чоловіка й покриває всю бурю своїм грудастим дзвінким голосом:

— Не слухай Микольцю, не слу-у-хай!.. Пиши!..

Весною останнього року з'являється черговий, п'ятий том Сідельниковського поетичного дорібку (п'ять раз по десять аркушів, *in quarto* *; в зв'язку з тим є така розмова між веселим каноніком і плідним автором:

— Заводи, отче Миколо, телятник, хоч на п'ятдесят штук...

— Чому телятник, отче каноніку?

— П'ять куф літнього молозива! Бійся бога,— а то ж тим усі любчанські телята можна вигодувати!..).

А на кінець осені цього року підготовляє рвучка Сідельничка велике народне свято в своїй Любчі: посвячення й відкриття нового кам'яного будинку серед села, освідку всіх культурних і господарських установ, стилевої поверхової будівлі, що світить у бік сусіднього гостинця золотим написом: «Народний дім у Любчі, імені М. Золотолипенка...» Так власне розуміє молода Сідельничка свою національно-громадську діяльність серед рідної пастви: як належне обрамлення літературної творчості свого вихованця-чоловіка, як плідний відгук його слави, як шляхетне її доповнення

* У чверть аркушів (лат.).— Ред.

в обличчі бога й народу. Й чи не було найбільш виправдане й природне сподівання, щоб усюди, де тільки проходила духівницька нога отця Сідельника, можна було почути між народом: тут був душпастирем Золотолипенко, то є сліди його роботящого побуту в тих околицях, матеріальні й духовні сліди, яких не забере ні час, ні ворог...

Та й чи не виходить з тим усім Сідельничка на своє: люди не відпадають від церкви, як то діється по інших парафіях, треби — те найчуткіше місце в доходах нинішнього духівництва — стоять поки що на належній висоті, народ послухає, коли треба, всі більші роботи в господарстві виконуються старанням толоки. Своїм купецьким, по-жіночому вразливим інстинктом доходить Сідельничка до усвідомлення, яке дається взагалі духівникам і потверджується усім болючим досвідом минулого: що коли вже відбувається рух у низах, освітній, господарській і політичний, у всіх своїх проявах нехай він dokonується під опікою церкви й плебанії; тільки так утримується він у межах безпеки й спокою, тільки так ослабляється й знешкідливлється ті його істотні напрямні, що з природи речей звертають його проти віри й традиції, проти інтересів плебанії й церкви... І так шохвилі відкриваючи суспільні сторінки в своїх особистих, сідельницьких інтересах, суспільним освячуючи особисте й особистим розпалюючи свою громадську роботу, з властивою для себе загонистістю й оживленістю, трохи розтріпана, як усе, й недалека в думках, а проте вміло розрахована в практичних завданнях своєї діяльності, протягом недовгого часу свого побуту в Любчі широкоруха Сідельничка опановує й розбурхує по-своєму: читальню «Просвіти» й місцевий «Союз українок»⁴⁴⁶, Марійське товариство жінок і захоронку для дошкільників, споживчу кооперативу й молочарню, й щорічний зимовий курс для господарського доросту села й околиці. І як на завершення тієї її діяльності, як живий символ нерозлучного, по-купецьки дотепного сплетення особистого й національного інтересу, на підвищеному місці проти гостинця, коштом і руками найрухливіших любчан підноситься останньої осені високий одноповерховий будинок, у національному стилі витриманий, здовж фронту золотими, по синьому, буквами роз'яснених: «Народний дім імені М. Золотолипенка...»

Коли однокінка отця Сойки з'їжджає з пригірка в Любчу, на площі перед Народним домом стоїть декілька возів, між якими Сойка легко пізнає: крилату, добре намощену бричку отця Сідельника й порожній, дрянкий, старим болотом обхляпаний візок отця Івановського з Телятинець. Отець Сідельник сидить уже в бричці, готовий до від'їзду, тонко-

плечий, хрупкий, хоч у футрі, як усе з деякою вишуканістю в одежі й цілому вигляді. М'який попелястий шаль обгортає його шию й, говорячи з кількома селянами, що стоять обіч брички, отець Микола прикриває кінцями пальців уста й покашлює зчаста. Кожної осені і ранньої весни отець Сідельник занепадає на горло. Тоді Сідельничка саджає його в шкіряному кріслі проти вікна й з домашньої аптечки виймає шерстяний пензлик і ляпіс. Отець Микола водить за нею голубими очима, й його зрожевіле, ніжне лице покривається капельками поту.

— Боюся, Славусю!..

— Не бійся, Микольцю,— втихомирює його рівним голо-
сом Сідельничка,— ти ж мужчина...

То правда, очевидно. Але за кожним разом, як жінка зближається до нього зі знаряддям лічення, отця Миколу опановує одне настирливе, страшне, просто панічне уявлення: що пензлик вихопиться під час мазання з рук жінки й застрягне поперек у його горлі. І тільки як жінка присяде проти нього й, віткнувши собі в рот пальці, на його очах виляпісує собі горлянку, страх отця Миколи пропадає, як рукою відняв, і, відхиливши взад голову, він спокійно дає вимазати й собі мигдалки й язичок.

Зачувши дудніння на гостинці, отець Сідельник повертається в цей бік і кланяється з деяким поспіхом і водночас м'яко стримано: поспіх належиться суспільній позиції обох климівських панотців, а тонка стриманість — це є дань для власної творчої гідності й таланту... З крамниці Народного дому з'являється в той час сама Сідельничка й спиняється на порозі. Вона змахує вбік гостинця рукою й скрикує на привітання. І в тому її русі, як і в крику, і в цілій постаті, ширококостій, напиристій, цупкій, вчувається отцю Сойці щось близьке, споріднене, своє, на сойківський лад жадне й заборчиве... Дехто з довколишніх отців посміхається іронічно з наївності напису на фронтоні любчанського Народного дому. А Сойка захоплюється ним по-своєму: наївний? — Очевидьки,— але чи не в тій-то наївності проривається назверх нестримна жага захватника-власника, розпаленого в своїй ненаситі посідача, що на всім силується поставити свою присвоєницьку п'яту: на землі й на овочах, на праці й продуктах, на величних матеріальних і духовних спорудах людини, як і на дрібних, серед подільських рівнин і ярків розкиданих написах на Народних домах... Недалеке це в останньому випадку,— Сойка це знає і, приглядаючись залюбки, хоч і з віддалі, до громадської рухливості голосної Сідельнички й здибаючися з самою віч-на-віч, завважає Сойка звичайну ту вузькогляду самовпевненість, з якою

вона накидається на людей і на події в своїй роботі, спостерігає ту простодушну вимогливість, з якою очікує наглядних і близьких наслідків своєї праці, ту неперебірчиву в засобах, ніби тваринну ненависть, що з нею поривається на перші з черги, найближчі для руки противності й перешкоди. Але хто знає... хто знає, чи не глибокі рації криються в тій вузькоглядості в наші дні? В той час, повний суперечностей і парадоксів, що дає нам у ньому ясна пронизливість і далекозорість? Чи не відчиняється хвилинами дно смертельної пропасті перед видючими очима? Чи не повторяється, не приходить усе частіше такий мент, коли Сойці хочеться сціпити повіки, як зуби, й ринути перед себе сліповіч, забуваючи про прірви, що вчуваються під ногами, про кам'яні вістряки, що жадно чигають спереду на хрупкий удар чола?.. Так власне робить Сідельничка в своїй наївній несвідомості, широкоруха Сідельничка, що нею захоплюється отець Сойка, як би вона була кістю від його, сойківської кості, кров'ю від його крові. Не спиняючи Гнідого, що рве жадібно, і не відповідаючи на поклін Івановського, що з'являється з сіней крамниці, отець Сойка кидає рукою вверх гостинця й кличе дзвінко над площею.

— Час у до-ро-гу!

А Сідельничка відкликається весело, склавши долоні мушлею довкола губ:

— Іде-мо зараз за ва-ми!..

Вона говорить щось коротко й напівгнівно до отця Івановського, що липне до неї ззаду, а той просовується вперед і, махаючи капелюхом, скалить у бік гостинця зуби:

— За ва-ми, отче ді-дичу!

— А делегати? — кидає ще в переїзді отець Сойка.

Сідельничка відкликається вдоволено:

— Вже десь під Каль-ним! — Давно в до-ро-зі!..

І отець Івановський в'язне тут, піднявши, як до присяги, долоню:

— Мої теж!..

Але Сойка знає, що отець Павлин бреше... Так просто бреше, як дихає або шкірить зуби... І отець Сойка має непереможну охоту: сягнути понад площу рукою, й узяти Павлина за обшивку, й потрясти, щоб відізвалось у п'ятах... За кожним разом, коли з'явиться йому десь отця Павлина лице, довгоброве, жовтооке, з западинами на сірих щоках, нахабне й цинічно посміхнute, права рука отця Сойки свербить пожадливо й сухі, костисті пальці протягаються й змикають, як би, власне, хватали... Був такий [нрзб.] момент у взаємному відношенні між отцем Сойкою й отцем Павлином. Гидкий спідничник! В усій околиці, в цілій південній

частині Кальнянського повіту не було молоді попаді, до якої не підлазив би Івановський, де не старав би ся скубнути, коли з чужого, хоч і дружнього, сусідського городу. Що не спинився з тим перед високими климовичівськими (власне — сойківськими) порогами, що однієї днини зважився сягнути рукою в бік молоді дідички Сойчихи, — це було тільки мірою його нестримного цинізму, його нахабної сластності, що не знала границь свого заспокоєння й усяке знадніше жіноче тіло робила предметом своєї пожадливості й посягання. На другий або третій рік після переїзду отця Сойки до Нової Климівки, загостив якомсь отець Івановський до климівської резиденції й, покликуючись на далеке споріднення з Климовичами по жінчиній лінії, й прислуговуючи Сойці господарськими і іншими інформаціями (мав дійсно найперші відомості з повіту, хоч немилосердно, живлово майже переплітав правду з брехнею), принадився до сойківського двору й забував у ньому в потребі й без потреби, як удома. Пронюхував здалека, коли Сойки не було в дворі, заскакував несподівано. Крутився довкола Дорки, скалив жовті зуби. Вкінці зважився... Ввечері, не торкнувши бровою, байдуже, як усе, двома-трьома словами розказала Дора чоловікові про забаганку отця Івановського. А найближчого разу, як задудніла з дороги мандрівна бричка Павлина й спинилася перед ганком резиденції, отець Сойка вийшов у сени й став у вхідних дверях, серед порога. Стояв тут зі зломаними до перенісся бровами, а вершок його стиснутих губ здригався, як гострий зазубень. І коли отець Павлин пішов на нього просто, франтуватий, гойдкий, з весело заскаленими очима («Є інтерес, отче дідичу, бігме добрий інтерес!»), Сойка підняв руку, й його кістляві, сухі пальці цупко й дослівно лягли на посвячену богові Павлинову обшивку...

Зустрічаються з того дня тільки здалека, й за кожним разом, коли побачить Сойка в своєму оточенні те лице, довгоброве, сковзьке і [нрзб.] сірими западинами на щоках, у його нутрі підноситься їдка й пекуча нехіть, яка — відчуває це сам з неприємністю — постійно хитається між погордою й майже болючою ненавистю, між обридженням і ледве стримуваною, все однаково гнівною кортячкою: простягнути, як тоді, сухі пальці й, злапавши за франтувату обшивку, рвонуті й потрясти, щоб відгукнулося в летючих п'ятах... І є щось більше в тій нехіті, як почуття особистої ображеності, це Сойка знає. І щось більше, як нудке, непереможне обридження, що його викликає в отці Сойці сама фізична зовнішність Івановського; нудка гидливість, що підноситься в його сухій у статевому відношенні, холодно обрахованій природі («Трое, Дорко, — як три пальці: хлопець,

дівчина, хлопця, — не більше!»), на вид вічної сластоти, що, як вогка тягуча слизь, покриває собою у всякий час жовтощоче обличчя Павлина... Коли б тільки в самій гидливій зовнішності річ! Або хоч і в особистій образі, яка прецінь глибоко вразила родове сойківське самопочуття («Як посмів! — така хвойда!»). Не був би Сойкою, коли б така особистість, як Івановський, надовго й тривало могла сколихувати його внутрішньою впорядкованістю, могла чуттевими мотивами вриватися в інтересовану холодність його рахунків і планувань... Але усвідомлює це собі отець Сойка, більше: всім своїм нутром, усім сторожким сойківським інстинктом уловлює й відчуває, що не в особі отця Павлина тут річ, не в відірваній його моральній і взагалі духовій розхристаності й розпусті; що сам собою отець Павлин — це тільки мутна й розхитана хвиля, що її від часу до часу вихльостує таємна ріка на твердий берег людського досвіду; що та піниста хвиля — це тільки сигнал тяжкого й неспокійного руху, що відбувається в закритій для ока глибині, мутного й розхитаного, як вона, повного нечисті й гнилі, нерівного й задушливого, як нетрі, що в них він котиться, як вони прірвистого й примарного, неврахованого й грізно нестримного, мабуть, неминуче пагубного в своїх наслідках... І що той неспокійний і мутний рух мав би відбуватися не де, а в глибині святої католицької церкви, — одне те припущення вкидає отця Сойку в мороз і пропасницю: всю майже свою вмільсть і силу, всю гарячу снагу своєї родової, сойківської активності віддає Сойка свідомо й обраховано великим і як же важким у ці дні справам релігії й церкви, — невже на протилежному боці тих справ, на їх вивороті dokonується водночас нестримний і загрозливий процес загнивання тієї церкви? — Невже в індивідуальному надгниванні таких отців, як Івановський, Волох, Вербицький, мала б утворюватись та щербина, що нею, як вирвою в греблі, мали би відпливати й загублюватись у порожні всі міцні задуми отця Сойки, все його тонке, шліфоване майстерство в божій службі, вся його захоплена, стрімка, невтишною сойківською жадобою розпалювана ревність у справах віри?.. І Сойка випростовується й насторожується болюче, й майже під унутрішнім його поглядом те, що недавно ще було в ньому особистою нехиттю й гидливістю в відношенні до отця Павлина, спалахує нараз новою, позаособовою, об'єктивною, наче зречвленою ненавистю й гнівом і поймається гризкою й загостреною турботою, що в ній, як лійки в замкнутій течії, відчиняються хвилинами й прорізуються в глиб віконця притаєного й повного тривоги неспокою... І мало не на очах отця Сойки те, що з початку здавалося індивідуальними

витівками отця Паулина, виростало й видовжувалося поза границі зів'ялого його в розпусті тіла, й поодинокі його поступки, бридкі й нікчемні звичайно й негідні людської уваги, ставалися наче сигналами з темних глибин, якими й далеко-видними, об'єктивно вартісними знаками таємних і грізних змін, що пробігали в нетрях суспільності, хоч dokonувались у людській гущі, були ніби відхоплені від волі людини, недоступні рахункові й контролю й тим більше тривожні й грізні в своїх наслідках...

В половині великого посту двадцять восьмого року зайшов був у селі отця Івановського випадок, який глибоко й надовго стурбував був усе довколишнє духівництво, а самого отця Союку вкинув був у стан їдкої скаженини, що шарпала й ранила довкола себе і вкінці, як зуб скорпіона, вгризалась у власне тіло. Така притичина! Дрібний — в істоті речі — випадок, одна з тих дрібних подій, що, як тонке вістря флорету, пронизують навиліт і здовж удару відчиняють і зраджують слабку м'якість проколеного наскрізь тіла... Носителем тієї події був молодий піддячий отця Івановського, телятинський-таки хлопчина, сирота, вихованець епархіальної дяківської школи, що майже самотужки, через свій співний голос, вихопившись у свій час зі села, всі складні тайни дяківського мистецтва прийняв з властивим для себе захопленням, з жадібно розкинутими очима, як дар твердий і вимогливий, але ласкавий, незаслужений благословенний для самітнього бідака. Вразливий з природи й чуткий, трохи хворобливий, зі змалку розвинутими нахилами до особливого й таємничого, під фаховим і вмільим проводом отця наставника (шоранку служба божа, щонеділі причастя, щомісяця сповідь; і невтомний, суворий, шорсткий і водночас глибоко вкрадчивий духівний нагляд отця Іринея, катехита з чина святого Василя⁴⁴⁷ з усього дяківського, напівдухівницького знання присвоїв собі хлопець найгарячіше саму містичну сторону церковних обрядів: незглибну таємність перемін під час святої літургії («Прийміте, ядіте, сіє єсть тіло мое, еже за ви ломимое...»), солодко зворушливі настрої вечірніх відправ («Світе тихий, святія слави, безсмертного отця небесного...»), гнітучу, тяжку і водночас як би гарячим смерканням просяяну поезію похоронних пісень («Як цвіт в'яне й як тїнь минається, розкладається кожний чоловік...») ... Віддавався їм усією молодого дзвінкістю свого горла, цілим горючим запалом новака в службі, усією чуткою, непритертою ще в ремеслі, трохи хворобливо живою зворушливістю свого серця. Зберігав у теплій крові заповітні слова отця Іринея, що їх прийняв на від'їзнім зі школи («Будьте співаками Христової слави між вірними, служіть

ревню й покійно святій католицькій церкві й духовним отцям; помагайте їм плекати духа апостольства в народі, як то нам наказує святий отець; бо зближаються дні страшної проби й покуси на всіх людей, але й дні великої й вічної заслуги перед богом...»). Уміцнившись й здобувши перший послух на селі як умілий диригент церковного хору, відсунувши помалу старого й порохнявого вже діда — реєнтога в тінь («Не ті часи тепер, пане реєнтій, — не такі гласи!..»), найметкіший між парафіянами в усіх церковних повинностях і обходах, сліпий на духівницьку розпушеність і в'ялість отця Івановського й тільки розпалюваний у своїй ревності релігійною байдужістю телятинської молоді, з перших днів своєї менш-більш самостійної служби на крилосі взявся жагуче до виконання прощальних слів отця Іриней: кидався, як бліде полум'я, від душі до душі, наговорював, обіцював, зогрівав, заскакував і приголомшував своїм містичним запалом, відпи-хав і прив'язував до себе... Невеликі були — назагал — успіхи його апостольської ревності між крайнами, але коли вдавалося йому прихилити одного-двох нових членів до церковного братства, коли вспівав притягнути одну-дві дівчини до частішої сповіді й причастя, благословив такий день і тішився ним, як божим даром... З глибоким хвилюванням у душі прислуговував панотцеві в захристії до святої проскомидії, того літургійного діяння, де в тайні й поза очима вірних приготавлялася матеріальна підстава для найсвятішого акту в Христовій вірі: явлення живого бога в чині святої літургії; з молитвами й зітханнями (зітхав прецінь отець Івановський), серед вибраних формулок зі Святого письма викроював духовний отець хлібні частинці з білих проскурок, майбутнє живе тіло Христа, самого бога в хлібному тілі: найперше викроював євангельського ягнця⁴⁴⁸, що високою, білою гранкою лягав посеред золотого дискаса; потім трьохкутню частину, на честь Пресвятої богородиці, що займала місце праворуч ягнця; за нею дев'ять менших частинць, на дев'ять різних рядів угодників божих: предтеч, пророків, апостолів, святителів, мучеників, безгрішників, праведних Йоакима й Анни й інших поденних святих; за ними дві останні частинці — за здоровля живих і душі усопших. До золотої чаші вливав отець вина й води, майбутньої крові Христової. Окутував усе солодким димом з кадьниці. Ставляв звіздицю над ягнцем і накривав поверх покровцями. Молився, зітхав... Трохи віддалік стояв молодий дячок з блідим, дещо хворобливим обличчям і широкими, майже невидючими очима поглинав таку відому йому, а проте все ніби нову, таємну зовнішність усіх тих рухів. Розумів їх унутрішній зміст, у самому серці носив їх глибоку, захоплюючу містику. Крізь

їх матеріальну видимість, крізь м'який гомін молитви й білість прісного хліба⁴⁴⁹ вчувалося йому незглибне в своїй тайні, а проте доступне очам зближення самого бога... Знав це (хіба не знав?): прийде й займе місце на освітленому престолі й явиться вірним під час святої літургії, й принесе себе в жертву. («Прийміте, ядіте, сіє єсть тіло мое...»; «Пійте от нея вси, сія єсть кров моя...») З дрібними дзвінками в одній руці і горючою свічкою в другій, сам дрижкий, як те полум'я, піде молодий дячок перед ним від престолу. Великим півколом клячітимуть причасники перед царськими воротами. Коли зблизиться до них золота чаша з тілом і кров'ю Христа, складуть на грудях руки й, піднявши обличчя, відкриють широко уста назустріч святій поживі. І срібний зойкіт дзвінків сновіщатиме за кожним разом усім вірним про довершення найчуднішого акту на землі: про утробне прийняття живого бога в людській плоті, про тілесне з'єднання з богом під змисловими видами хліба й вина... Тайна таїн і радість радостей!..

Четверта неділя великого посту мала бути днем першої великої радості й триумфу дячка в його католицькій активності (Якби бачив отець Іриней, якби бачив!): перше збірне причастя заготованих хлопців і дівчат під час літургії, перший крок до створення гуртка католицької молоді в його селі, майбутніх молодих ревнителів святої євхаристії... Останні два дні тижня від досвітку до смеркання перебував хлопчина в постійному внутрішньому горінні, в солодкій метушні: від причасника до причасника, по братчиках, на збори в читальні, на плебанію для наради з їмостю: а які взяти одяги — щоб і радісно, й не порушити смутку великого посту, а як стояти — гуртком — під час літургії, а як зі співами, а додаткові свічки... В суботу по відправі вже геть під вечір забіг іще з останніми радісними вістками до самого отця, на плебанію. Не було власне отця дома, вийшли перед хвилюю...

— На село?

— А ні, либонь, до церкви...

До церкви... Знайде! Очевидьки знайде!.. Легкий, як вітер, перелітає стежку за плебанією, дорогу; мінає хвіртку до цвинтаря, старі ясені над парканом, дзвіницю... Коли знаходиться на половині дороги до захристії, затримується раптом, як би спотикнувся на щось. Наслухує довкола себе... Старі, спокійні ясені підносяться вгору вогкими, в пучках, гілляками. Праворуч сіріє висока стіна церкви з виступцями по кутках, з погаслими в заглибинах вікнами. Позаду, проти заходу, темніє дзвіниця з ясними вирізами під дашком. Здовж стіни церкви, аж сюди, по цвинтарі й до німих ясенів над

парканом, у вогкій вечора похитується забавна танкова мелодійка, без слів, одним ритмом, здриглива, хилька, трохи безглузда в своєму порожньому хитанні:

— Ті-ті-та, ті-ті-та,
Тіті-та, тіта, тіта...

І є щось у ній знайоме, настирливо знайоме... Тільки що?.. Дячок насторожується; оглядається позад себе, перебігає спішним поглядом дорогу, плебанію, садок, уявляє на одну мить своїх завтрашніх причасників, ще прислухається... І от ледве стримує вибух сміху й майже душиться в собі: так раптово це проривається в його пам'яті й так комічно впадає в його святковий піднесений, прозоро-чистий настрій:

— Ті-ті-нка, Ті-ті-нка,
Я бачу твої ко-лі-нка,
білі ко-лі-нка...

Така вуличниця!.. Притерлася колись на хідниках старого міста до його слуху, впилася в пам'ять. Протівився їй, як усякій нечисті, цілою душею, й коли іноді з'являлася потайки в дяківській бурсі й похитувалась крадькома по кутках, ставився окунем проти похабних товаришів і блідий, з горючими очима добивався вкінці послуху. А прецінь з'являлася знову...

...біли ко-лі-нка,
І бачу трохи ви-ще,
Щораз бли-жче,
І бли-жче,
І ближ!...

Сміється ніяково, трохи стурбований такою причіпливістю своєї пам'яті: прецінь теж завтра йде до причастя!.. І спохоплюється гарячо й жадними очима шукає в вечірній тишині джерела тієї співної вуличниці... Вишупує слухом: дзвіниця, дорога, садок, паркан з тихими ясенями, цвинтар... І напіввідчинені двері захристії... Ще раз: дзвіниця, садок, паркан з ясенями, цвинтар... І знов — напіввідчинені двері захристії... Затримується на них поглядом і завмирає. Якась гаряча легкість виповнює нараз усе тіло, а на блідому лиці осідає порожній, безвільний усміх. Дячок зітхає хлипливо, як би щось лоскотало його в грудях, наслухує. Потім згинається в плечах, підсмикується й довгими кроками навшпиньках скрадається в напрямі захристії. Доходить до сідок перед дверима, підноситься. Протискається плечима в щілину й стає тісно при одвіркові...

Було майже поночі в захристії й затишно, як удома. В закіпченому ліхтарі під вікном горів старий обрубок свічки, облитий теплим воском, як пеньок навесні. У хиткому світлі при столі стояв сам отець Павлин, у рверенді, з вечірні, з підкоченими за кістки рукавами, й, соваючи ножем по дощинці, викроював хлібні частиці для святого причастя... «Проскомидія»... Притримував гнучкими пучками білу проскурку, як грибок, і, повертаючи під ніж, відрізував бічний краєць. Відсовував його плазом ножа на край дощинки, знову повертав, відрізував. Смикав забавно білявими бровами й, похитуючи головою, підспівував упівголос:

— Ті-ті-на, Ті-дрі-на,
Ті-ті-на, ті-на, ті-на,
ті-на, ті-ті-на-а...

Ще повернув проскурку, відкроїв. Вийняв з-поміж дрібних округок чотирикутню білу гранку, обдмухнув з усіх боків, понюхав. Положив на рівній долоні, підняв проти світла, оглянув: ягнець божий! («На другий день бачить Йоани Ісуса... й говорить: — Оце ягнець божий, що бере на себе гріхи світу...»)

...тіна, ті-дрі-на,
ті-ті-на...

Поставив готову гранку на жовтий таріль обіч дощинки. Обтряс руки. Заложив долоні на потилицю й, потягнувшись міцно, розняв уста й позіхнув широко, сердечно, на всі груди...

(...Срібні дзвінки від престолу... Довкола тетрапода молоді причасники: дівчина, хлопець, дівчина, хлопець... Але як одягнутись? — щоб і радісно... й піст...)

...тіна, ті-ті-на...

Пройшов до шафки за столом, ще вийняв дві білі проскурки, як два покладки в долоню. Розгорнув кришки на дощинці й положив їх на чистому. Заклав руки за потилицю й ще потягнувся. Висунув долішню варгу, як черпачок, і засвистав упівголос:

— Фі-фі-фа, фі-фа-фа,
фі-фі-фа, фіфа, фіфа,
фіфа, фі-фі-фа...

— Ага!

(— ...твій білий пуп-чик,
білий пуп-чик...)

— Ага! — ага-а-а!..— Хлопчина стояв на порозі й простягнутою рукою показував на отця Павлина.

— А-га-а!

Хитався, очевидно, на ногах, права його рука лігала по одвірку, як по гарячому. Хрипів протяжно замість крику, ціле його лице було стягнуте в розпучливому скривленні й наче потріскане по всіх рисах. У всіх його заглибинах летіли річками сльози, як злива по розбитому шклі, заливаючи йому бороду й збілілі варги... Спорскував їх злісно й наспіх, як непотріб, і, трясучи перемоченими губами, хрипів захоплено:

— А-га-а, а-га-а-а!..

Була якась чудна мішанина страждання й горючого захоплення в його витиснутих з орбіт очах, усё його тіло проривалося метушливо й розгублено вперед себе. Відхопився в кінці від одвірка із простягнутою гостро рукою пустився до отця Івановського.

— А-га-а!..

Ступив два кроки, хитнувся... Ще два непевні кроки... Замахнувся, як підкошений, раменами й, хлипнувши повітря, впав просто лицем на кам'яну підлогу...

...Чотири повні неділі пролежав потім у ліжку, мотаючись у високій гарячці, між життям і смертю. Потім двигнувся нараз, як би взяв розмах у недузї, й у перший тиждень по великодні, в Томину неділю, був уже на службі божій у церкві. Стояв знизу, між людьми, не на хорах, ані на крилосі, як звичайно, не брав ніякої участі ні в молитвах, ні в співах, ані в інших діяннях вірних під час літургії. Було щось як би застигле й знерухоміле в цілій його поставі, витягнутій після лежання, й тільки підсмикнуті в кутках, повному загострені очі слідили за кожним літургійним рухом отця Павлина, як би вперше його бачили. Оживилися вони й спалахнули, коли отець Павлин зняв ризи обіч престолу й пішов на казальницю, щоб проповідувати. Проводили його скісним поглядом по сходах, нагору. Причаїлися за-слухано, коли говорив цитату з недільного евангелія... («Прийшов Ісус, як двері були зачинені, й став посеред них і сказав: будьте спокійні. Потім говорить до Томи: — Подай твій палець сюди й оглянь мої долоні; подай твою руку і вложи в мої ребра; і не будь невіруючий, тільки віруючий...»)

А як отець Павлин зітхнув промовисто й підняв обличчя, щоб проголосити перші врочисті слова проповіді («І не будь невіруючий, тільки віруючий»), дячок поступився наперед і, піднісши руку до проповідниці, сказав уголос:

— Засвистить, отче!..

Івановський нагнувся сполохано й забігав по церкві очима:

— Що таке? — Хто говорить?

Дячок опустив руку й сказав примирливо:

— Засвистіть проскомидію...

Люди розступилися довкола, потім здвинулись наперед. А отець Івановський кричав, кидаючись по казальниці:

— Тримайте його! Тримайте і виведіть! Геть з церкви!..
Дячок відповів:

— Сам вийду!

Але ще пройшов наперед і, станувши на ступні біля тетрапода, повернувся лицем до людей. Зібрав на собі всі погляди й посміхнувся. Простягнув руку в бік проповідниці й сказав дзвінко:

— Свищуть!.. На все свищуть!.. А дурням кажуть вірити!..

І вийшов з церкви...

Ввечері цього ж дня з'їхала до села базарівська поліція й, погомонівши на плебанії з отцем Павлином, арештувала молодого дячка і відставила спішно до Кального. Того самого вечора, трохи згодом, у своїй крихітній келійці-скринці, в новоклімівській малій плебанії доповідав дячок Цвень отцю Сойці про дивні випадки в Телятині. Сидів зціплений на низькому стільці, віткнувши між колінка сухі лапки й своїми закругленими, як вугілля, розпаленими очками слідив за отцем Сойкою, що ступав по кімнатці. Тремтів дзвінко всім тілом, від ніг до голови, як мишка зі сталевієї пружини, й за кожним жмутком слів стискав зуби й ковтав лоскітний клубок, що підбігав йому з грудей під горло... Ніколи, мабуть, ще не бачив татунця в стані такого розлучення: як хижак, палений з нутра, кидався він між недалекими стінами, сухе його обличчя зібгалось грудьми в щелепах, посеред широкого чола бриніла гілляста жила, що, здавалося, трісне за хвилю, заливаючи ціле лице гарячою, як вогонь, пасокою... Коли дрібний Цвень дійшов у своєму звідомленні до випадку під час проповіді отця Павлина, Сойка крутнувся впівдороги й, ударяючи долонями в стіл, закричав оскаженіло:

— Шуя! — Шуя! — Шуя!..

В понеділок, на ярмарку в Кальному, все духівницьке кубло гуділо вже поміж себе про телятинську подію («Неприємна річ, отче колего, дуже неприємна»), а отець Сойка метався в тому гудінні, як усе, повний активності й передбачувань, поривистий і вміло розрахований, і водночас шарпаний колючою злістю, що вибухала в ньому назверх, скільки разів зустрічався з м'якою примирливістю в тій справі. («Неприємне, то правда — але не треба гарячитися, само присохне!» — «Присохне!») Як блискавка носилася вже над південною частиною повіту лиха відомість про виступ блілого дячка з Телятина, і як перший удар тієї блискавки, не грізний, правда, але глибоко в'їдливий, при якомусь зіткненні

отця Фліпта з яглівецькими комуністами впало цинічно-веселе гасло:

— Засвистіть, отче, проскомидію!..

Належало знівечити те гасло; загородити живий потік тих нахабних вісток і скаламутити в ньому воду; опанувати саме джерело тих відомостей — телятинську подію і ввігнати її у властивий для неї зміст і границю; взяти під чуйний догляд її дальший розвиток і визначити найдогідніший спосіб її розв'язки — такий був глузд усіх найближчих потягнень отця Сойки в тій справі, така загальна лінія його поведінки в майбутньому... Війшов у тісний, хоч посередній зв'язок з поліційними й судово-слідчими органами; домігся відокремлення в'язня всередині в'язниці; познакомився з першими вислідами допиту й тримав сторожкі пучки на всіх подробицях його дальшого перебігу; відчував легко всю правду в зізнаннях блідого дячка й, заціплюючи зуби, відлущував у них що хиткіше й, перемішавши на скору руч, пускав чутками на села. Перемірював тричі дорогу між Климівкою, Кальним і Телятином, усе вигадливий і повний неспокоїної рухливості, а іноді спинявся нараз у тій метушні, на шляху, серед чистого поля й, передихнувши глибоко, прислухався болюче до напруженої порожні, що відчинялася в його нутрі; була там якась одна невловна думка, що билася, як тяжкий джміль під шкляним кльошем, і не могла визволитися, товклася об гладкі стіни й гуділа в порожні, товклася й падала...

В суботу перед обідом відбувалася в резиденції базарівського декана перша нарада запрошених отців у справі телятинського проступку. Були тут: сам отець Довгановський, духівницький наставник отця Павлина; отець Сойка й отець Воробець з новоклимівського деканату, отець Сук з Яглівеччини, ще пару молодих отців з довколишніх парафій... Саме скінчив говорити отець Сойка, що дав короткий підсумок дотеперішніх випадків і, спершись п'ястуками на стіл (кістляві чиколодки вийшли майже в глиб полірованого твердого дерева), з-під зламаних брів дивився вижидаюче в лице отця Павлина... Івановський сидів у кріслі, заклавши ногу на ногу, й, піднявши франтувато долоні, пригладжував геометрично рівний розділ посеред довгастої, масної голови. Скалив з-під ліктів довгі зуби й відповідав весело, без запину:

— Звар'ював хлопець, даю слово... Грипа кинулася на мозок, не витримав... Комплікація... Зрештою то в них родинне, його батько-небіжчик так же вмер на запалення мозку...

— Родинна грипа, — сказав хтось з-поміж отців, а отець Івановський засміявся сердечно:

— Щось такого,— даю слово: родинна грипа!..

І, погладжуючи долонею свіжо виголену щоку, він літав своїми опуклими очима по обличчях зібраних отців і посміхався вдоволено й весело.

Кістляві чиколодки отця Сойки ще ввійшли в тверду поверхню столу, а його одностайно сірі, широко розкинуті очі розбіглися вглиб, як би дивилися на міцно віддалений і неясний, а проте близько пожаданий предмет... Було якесь роздвоєння в напруженому виразі його лица: в тому гостролукому переломанню брів, що в'їдалися скажено в перенісся; і в тому заслуханому розкиданні зіниць, що дивилися вдаль і як би губилися в безмежній порожні. Були тут як би два Сойки, розрізнені якістю почувань і водночас об'єднані з собою одним предметом тих почувань: особою отця Івановського. Й тоді, як один із них націлювався в неї скаженими луками брів і, слухаючи її веселої паплянини, сичав унутрішньо згїрдливо («Шуя! — шуя! — шуя!»), другий кружляв здалека довкола отця Павлина й приглядався йому напружено й непевно, й наче в тому кружлянні шукав визволення для думки, що, як тяжкий і недолугий джміль, товклася в його нутрі й падала грузько, не знаходячи виходу в ясну свідомість... І, наче продовжуючи свою мову й прислухаючись до свого голосу, як до чужого, говорив отець Сойка до зібраних:

— Арештований поводитьсь в в'язниці спокійно, й коли він дійсно ненормальний, треба очікувати, що суд випустить його без процесу і що одного дня він з'явиться знову в нашій околиці... Тоді ніхто не перешкодить йому розказувати те, що він оповідає в своїх зізнаннях перед суддею, а мушу сказати отцям, що хлопець говорить зовсім до речі й подібно до правди...

— Бреше!..

Отець Павлин відкинув голову й засміявся на всю хату.

— Бреше, аж куриться за ним,— даю слово, що бреше!..

Але хтось з отців перебив йому спокійно:

— Треба на одно рішиться, отче Павлине: або варіят, або бреше... Два гриби в борщі посваряться...

Отець Івановський підняв свою довгоплечу постать і, кладучи руку на грудях, повернувся до отців.

— Щоб я свистав над проскурками! Проскомидію! А де ж знайдеться такий варіят, щоб у те повірив?!

Тут устряг у мову густий басок отця Сука:

— Я перший у те повірю...

І отець Сойка сказав дзвінко:

— А я другий...

І засміявся оживлено... Чому не мав би повірити?..

Перевів очі від Івановського до отця Сука, що сидів у задньому ряді, як усе насуплений і похмурий. Вернувся до Івановського, посміхнувся. Відняв долоні від твердої поверхні стола, відгорнув поли сюртука й засунув руки в кишені... Чому не мав би повірити? Прецінь сам міг би засвистати проскомидію!..

Сойка зітхнув і оживився, як би вкінці щось визволене прорвалося в його нутрі. Перебіг сірими очима ціле те зібрання: від злісно замкнутої в собі, приземкуватої постаті отця Сука до цинічно відкритого, скалозубого обличчя отця Івановського, й коли звернувся думкою до себе самого, чув, як його усміх збігається ліниво між повіками й застигає там колючими стрілками... Знав це, як і другі: з усіх присутніх отців (і не тільки з-поміж них) був він найперший у справах віри, найпильніший і найбільш вимогливий у своїх духовницьких обов'язках, так, як Івановський був у тих речах останній (просто: шуя)... А проте, подібно як Павлин, він міг засвистати проскомидію... Зовсім спокійно й правдиво, подібно як Павлин, міг засвистати проскомидію... Прецінь міг!.. Чому ні? («Свищуть!.. на все свищуть!..») І в тому часі, як стояв він так, з руками в кишенях, з колючими стрілками посмішки між повіками, в його нутрі dokonувався чудний, хоч і не зовсім чужий для нього процес, лоскітний і водночас болючий процес самовідчуження, в якому сам він з'являвся собі як річ, як об'єкт, як предмет між іншими предметами зовнішнього світу... Так, наче дивився на себе з далекої перспективи й бачив себе вглибині, повній зв'язкого й зціпленого руху, й сам знаходився в тому русі поруч із іншими, з Івановським, але сам був не сам як і Павлин не Павлин, а щось третє...

І чув, що в тому третьому були вони оба зближені з собою, як два сусідні виплески однієї течії, як дві гранки одного колеса, що котиться вниз по похилості... Парадоксальне й майже образливе почуття! . Бо чи не сидів ото перед ним отець Івановський у власній і так різній особі: нахабно розкинута постать, прилизана, з масним і сласним полиском на довгатовому лиці, з баньками під очима, з м'якими, рухливими ніздрями, що вдихали однаково запах ягнеця божого, як і житнього сухого хліба після міцного шніта; з м'якими розв'яленими губами, що «на все свистали», що всвистували «Тітинку» ⁴⁵⁰ в служебні акти, як би це були акти її буденних змислових походеньок; достоту: шлюха в рясі, абсолютна фізична й духовна протилежність до отця Сойки, предмет, гідний живлового обридження й правдивої погорди... А проте, коли дивитися на нього в тій чудній перспективі, в тому дивному акті самовідчуження, що, як ряд рівних блискавок, від-

крив на якийсь час перед Сойкою об'єктивний зв'язок речей, — чи не зближались там ті протилежності: Сойка й Павлин, чи не вгризалися там у себе, не пронизували одна одну, як би розтоплювались у живому потоці дійсності? І все вгрунтовувалось, і наче виправдовувалось, і знаходило своє місце в тому потоці речей: і скалозуба, відкрита брехливість, отця Івановського, й його масна, змислова сластність, що збиралася баньками під очима, й цинічна рухливість його ніздрів, що вдихували запах ягнця божого, як би то був запах хліба після чарки. Й майже матеріально відчував ще отець Сойка, хоч відштовхувався живцем від того почуття: що в глибині тієї перспективи, в самій основі того об'єктивного потоку речей (духівницьких, передовсім, речей) пливе не його власна запалена ревність у справах віри, й не гнівлива й замкнута суворість отця Сука, тільки пливе там абсолютний цинізм отця Павлина, його змислова пожадливість і духовна розбещеність, що не знала зупину перед ніякими порогами, що сороміцькими ритмами вливалася в діяння святої літургії, що в найглибшій істоті своїй свистала на все, а дурням веліла вірити... Були це особливі для отця Сойки хвилини, коли сірий, загострений його погляд переходив з лица на лице по той бік стола й з-за кожної живої маски, зглибини їх виринали перед ним заскалене в цинічну посмішку, запале на щоках обличчя Івановського. Це його перетлілі риси гляділи на Сойку з дрібного й рухливого, живими складками стягнутого обличчя отця Воробця й зі злісно замкнутого, підбраного в бороді лица отця Сука, й зі шляхетно розслабленого, як би згаслого в своїй глибині обличчя отця декана Довгановського. І щодо нього самого, щодо Сойки: чи не вчувалося йому, наче з його власного нутра підіймалася та скалозуба, прилизана маска, як би то вона була найкращим виявом його істоти?.. З усіх довколишніх отців він був найперший у справах віри, найревніший у своїх духівницьких обов'язках, так, як отець Павлин був у тих речах останній (просто: шуя...). А проте, подібно як Павлин, міг засвистати проскомидію... Зовсім спокійно і просто, подібно як Павлин, міг засвистати проскомидію... Прецінь міг!.. Чи не так?..

І в той час, як стояв тут, з руками в кишенях і з посмішкою, як би забутою між повіками, з очима, встромленими трохи зчудовано в Івановського, в середині його складалася й остаточно оформлювалася та в'язка почувань, що він їх матиме на все в відношенні до Івановського; були в ній, як і давніше: фізичне обридження й загальна, живлова нехоть і гризька, згірдлива злість, що спалахувала іноді шматками пекучої ненависті; але все те було тепер як би зречевлене й ціпке,

майже матеріально розміщене, як би не в його Сойківській крові пробігали ті почуття, а поза ним, у тому просторі само-відчуження, де все становилося предметом між предметами й де найрізніші людські особовості були як близькі виплески одної й тої самої течії, що плила під землею... Було щось гнітуcho спокійне й розміряне в тих об'єктивних почуттях... І тільки довкола їх обрисів, як відблиски далекої пожежі, що злягають смерканням на поверхні речей, спливали потічки особистої стурбованості й неспокою, й були вони як роз-таяне тепло його власної, сойківської крові, що підіймалася тепер часто й займалася, й горіла не по-сойківськи, не все в пору і проти волі...

В півкілометра за Любчею, за горками в сніжку, наганяє отець Сойка оглядинського завідателя, отця Курпіту. Ще звіддалік пізнає він у ряді фір його дебелу, парубійчату постать, розперту між драбинами, в широковерхій хутряній шапці, відкинутій на потилицю (достоту — гайдамака!). Розмахуючи довжезними раменами, просторікує Курпіта щось своїм дядькам, що понахилялись до нього з сидінь. Його гулкий, дупластий голос розходитьсЯ вверх і вниз гостинця, переливаючись з тряским гуркотом коліс. Іноді він підноситься хвилясто й спадає, як триступнева лайка, тоді з глибини воза вихоплюється рясний сердечний регіт, а грузькі постаті дядьків злягають у драбинах, як під нагальним вітром... Коли однокінка отця Сойки обганяє гомінкий гурток (очевидно — делегати: заживний, у сірій бекеші дідок поруч з отцем Курпітою, три молодші дядьки на передньому сидінні, п'ятий у кельні, обіч погонича), Курпіта потрясає в повітрі папахою й гуде на поздоровлення:

— Наб'єм ту кацапню, закидаєм шапками!..

Отець Євстахій морщить горбок носа, а Сойка сміється притакуючи:

— Закидаєм!

І з повним удоволенням, і навіть з дрібкою заздрості дивиться в те грубокосте, приплескане обличчя: дві-три прості думки в його нескладних рисах, трохи дрібної хитрості в невеличких очах, жменя простакуватих жартів у міміці й слові: єдиний ворог — кацапня, єдиний аргумент — п'ястук у зуби; а оглядинські дядьки гудуть між сусідами: «Наш єгомость — правдивий хлопський піп, не панькало,— за ним у вогонь і в воду!» *...

* На цьому рукопис обривається.— *Ред.*

МАРІЯ

*Події з життя наймичок,
розказані просто*

I

Наприкінці грудня стало дуже помітно, і пані Синицька відправила Марію з дому. Ніхто не стане тримати на службі дівчину з животом, річ звичайна.

Пані сказала просто:

— Йди туди, де придбала.

Вона стояла в дверях кімнати й дивилася в кухню. Марія складала шмаття на ліжку в кутку й зав'язувала клунок. Вона підвела голову від нього й глянула на паню. Дивилася хвилинку. Якесь слово висіло в неї на розкритих губах, проте зів'яло не сказане. Марія схилилася назад до клунка й перев'язала на ньому петлю. Взяла його на плече, попрощалася з панею і пішла з дому.

Вже смеркало. Вулиці були в пухкому снігу, як і дерева. Марія перейшла навскіс дороги, звернула з тротуару й пішла помалу ввєрх бульваром.

В кінці верхнього бульвару біліє стара каплиця з берізкама на кривлі, просто неї збігають кам'яні ступні до криниці, що хлюпотить рівно вниз. Туди сходяться надвечір дівчата з верхнього кута по воду.

Криниця обведена з трьох боків широкими цямринами, між них спадає вниз дужка води в кам'яний жолобок; до нього сходять із відрами по східцях справа і зліва, як кому прийдеться.

Надвечір збираються сюди дівчата по воду і на розмову; вони пристояють біля цямрин гуртками й гомонять допізна. Вечір лягає на місто, вгорі займається світло. Дівчата відходять, вертаються, стоять. Вода хлюпотить у жолобі, повні відра чекають на мокрих східцях — нічого, почекають, пани почекають, не спішно.

Марія йшла ввєрх бульваром; було вже людно, гуляли пані з дітьми в пухнатих шубках; Марія обминала їх, загортаючись у хустку. Пройшла Поштову; попереду біліла каплиця з берізкама, Марія дійшла до неї й повернула на східці. Сходила по схилу помалу. Вниз стояли дівчата біля криниці й гомоніли звичайно. Хтось із них поглянув на сходи й сказав до інших:

— От і Марія.

Дівчата притихли й повернулись до схилу. Підняли вверх обличчя. Марія ішла помалу з клунком на плечі.

Дивились на неї мовчки.

Це вже раз було — весною, минулою весною, проте було зовсім інакше. Весна прийшла несподівано. Сонце спило сніг з вулиць, підсохли рано тротуари, верхів'я дерев пучнявіло годинами. Тепліло небо на заході в сумерки, дівчата сиділи на цямринах і просиджували до ночі. Верхами гуділи вітри березневі, дівчатам повніли думки, мов відра, вони сиділи обважнілі й перекидалились словами п'яно й незв'язно.

Тоді прийшла Марія.

Хтось дивився на східці від криниці й сказав байдуже:

— Нова йде.

Друга додала по хвилині:

— То Марія.. Від Синицьких.

Дівчата притихли й повернулись до сходів. Підняли вверх обличчя. Марія сходила по сходах з відрами на плечі. Дивились на неї мовчки.

Була селюшка, йшла боса, простягала вниз пальці й ловила ними східці м'яко, дивлячися під ноги. Зійшла в долину, привіталась до дівчат і приставила до течійки відра. Стояла потім мовчки, ждучи, доки наповняться.

Підняла якомсь очі, глянула вбік і опустила знову. Була ще зовсім молода, було їй трохи ніяково, а більше весело, — це було видно. Опущені вії тримала на щоках нерухомо, а в кутках губ бриніли крадькома усмішки, готові бризнути щохвилі.

Відра були повні; взяла їх через плече, по-сільському й пішла легко на сходи. Піднімалася рівно по схилу. Здригалась дрібку станом, так тільки, грайливо, мов тонка очеретина, яку колише знизу водою. Вийшла на бульвар, спинилась. Передала на друге плече. Тоді глянула вниз до дівчат і всміхнулася широко.

Дівчата мовчали.

Була між ними Магда, міцноброва, чорнява дівчина, що стратила восени дитину. Сиділа на східцях, коло струменя, з підібганими колінами й дивилась на Марію. Не зводила з неї зору вниз, поки наповнювалися відра. Глянула вверх, на бульвар. Зловила усміх. Дівчата мовчали. Було їм легко. Магда здвинула плечима й сказала глухо про себе:

— Не посмієшся довго.

Було тихо біля криниці, дівчата почули. Заворушилися, кинулися до Магди й заговорили всі враз:

— Завидно тобі, ти, вороне чорний...
— Накрякала вже собі, крячеш іншим...
Сидиш як ніч темна — сиділа б тихо...
Як сиділа на Замку...

Говорили, перебиваючи одна одну, хапаючись, живо. Були жорстокі, безладні, гарячі. Любили вже Марію й заступалися бурхливо.

Полюбили її зразу, мовчки, заодно. За золоті досвіт-ки, що бриніли під віями, як брала воду, за метелики усмішок, що торкали крильцями в кутках губ.

Дихнуло на них від неї гарячим запахом дібров, потягло млісно вогкістю ставків, що сплять на сонці між горбами.

Якась вихопилася з гуртка й кинулась уверх по сходах. Вибігла до каплиці, крикнула вниз по бульвару.

— Приходь ще, Маріє!

— При-йду...— відгукнулося з глибини бульвару, широке, тепле, дзвінке. Слухали, піднявши голови, сміючись. Забули вже про Магду. Сиділа внизу на східцях і дивилася понуро в струмінь. Мовчала.

Проте, правда, Марія не посміялась довго.

То було в кінці червня, по стінах у місті висіли великі плакати, синім по жовтому, що

«...заходом Українських товариств
м. Кального й повіту
відбувається 30.VI ц. р. о 8 год. вечора
в великій залі

СВЯТОЧНИЙ КОНЦЕРТ

в честь генія Західної України

ІВАНА ФРАНКА.

Після концерту товариський вечір
за окремими запрошеннями».

Було вже коло восьмої, панство Синицькі були майже готові. Брали активну участь у святі, як звичайно: пані Синицька спекла два торти для буфету й взяла догляд за господарською частиною; пан меценас написав особисто кілька запрошень до отців на повіті, між іншим, до о. декана з Долини.

«...очікуємо Вашу Всечесність невідмовно... передбачається чотири столики для преферанса, свято пройде прекрасно...»

Панич мав співати в хорі, він приїхав навмисно ради вечора, — який там хор без Ромка!

Ческали саме на нього,— вже був майже готовий, Марія стояла на колінях в його ногах і дочищала фланеллю лаковані черевики.

Меценас говорив до жінки:

— Без декана пулька — не пулька, як декана не буде, вертаюся додому.

Синицька заспокоювала:

— Приїде — була на днях їмость, здибалися в крамниці, говорила — непевне приїдуть.

Вона підійшла до сина, підняла руки й поправила краватку. Не було, власне, що й поправляти, так тільки підійшла, щоб ще раз почути, яка маленька проти нього.

Опустила помалу руки по його грудях і сказала між іншим:

— І не самі приїдуть, то певне...

Син посміхнувся кутками:

— Надоїло, мамцю.

Подивилась йому пильно в обличчя, кліпнула очима:

— Вже маєш щось друге?..

— Ні, взагалі надоїло...

Підняв високо брови й глянув через плече в дзеркало. Перевірив правильність проділу на голові. Меценас відкинувся на спинку й сказав, похитуючись:

— Я його розумію...

Марія дочистила й підвела обличчя:

— Буде?

Скосив на неї повіки. Була густо рум'яна, зіниці в неї цвіли між віями. Дивилась на нього знизу, проте наче не бачила. Зіщулив вузько повіки й виждав хвилину.

— Буде...

Марія встала, склала фланельку й пройшла в кухню. Плечі її грали на ходу в корсетці — ледве помітно. Провів її поглядом, доки сховалась за дверима. Мати погрозила йому пальцем:

— А те — не надоїло?..

Повернувся знову до дзеркала й усміхнувся кутками губ. Вирівняв широкі плечі, обтягнув ластівку. Взяв голубу шапочку-гетьманку, пришпилів буршівський значок. Глянув збиточно з дзеркала на матір і сказав, натягаючи рукавиці:

— Я готовий, мамо.

Погрозила знову йому пальцем — у дзеркало:

— Вважай мені...

Меценас підвівся з крісла й розправив помалу спину:

— Я його розумію...

Всі розуміли одне одного. Був час на свято. Оглянулись востаннє, погасили в кімнатах світло. Марія лишилась.

Зійшла вниз у сіни, замкнула вхідні двері. Вернула у кухню. Лишилася сама. Постояла хвилину. Роботи було ще багато. Було їй важко. Підійшла до вікна й присіла на скриньці. Замислилась.

Вдень була сестра Катерина, принесла глечик суниць із Зрубу.

— Там їх таких, сестро, таких,— горбами, аж червоно.. Ти прибіжи в неділю, а то минуться... Дівчата виглядають, Настя вибігла аж за греблю: скажи — на смерть нагніваюся...

— Петро?..

— Петро на фільварку в Гернівці, на косовиці... Приходить на неділю, допитується. Переказував, буде в місті, навідається. А ти прийди, Маріє...

Може, прийде. Підняла голову, думала.

Суниці стояли з глечиком у шафці, майже їх не торкала.

— Ти пересип, Маріє, спробуй.

— Нічого, нехай так...

Розгорнула листки папороті, взяла дві ягоди. Ледве стримала сльози.

Простояли так цілий день у шафці. Зігнулася, вийняла. Поставила на коліна.

Зеленіла мереживом папороть, пахли суниці.

Чим тільки не пахли суниці!..

Обняла долонями глечик, затиснула коліна. Підняла ще голову. Паленіло гаряче обличчя, блукали по ньому рум'янци, як блудне полум'я. Займалися, гасли. Зіниці мінилися ярко, завітали, спалахували...

Ой, побігла б зараз нічними дорогами, полетіла б полями! Впала б на покоси, втиснула в траву обличчя...

— То ти, Маріє?..

Мовчала б, ой, як мовчала...

Думала, паленіла.

Може, прийде...

Стрянулася, встала й кинулася до роботи. Горіло в під руками. Помила посуд, посушила. Витерла плиту й кухню довкола. Попрала ганчірки. Пошарувала підлоги в кухні й у сінях. Вимила коси під свято, розчесала. Помолилась і пішла спати.

Не спала. Лежала горілиць з широко розплющеними очима. Були мов лісні озера, що дихають уночі парою. ☪ кола звисають сині квіти листям у воду. Зглибини підносяться золота каламуть і кружиться гаряче... Підносяться, росте, вихріє... Схоплює в себе Марію й кидає в божевільне кружіння...

Спала Марія неспокійно. Паленіла крізь сон, поверталась, блукала по грудях гарячими долонями. Сміялася

лоскітно. Як опівночі постукали у вхідні двері, зірвалася на ліжку й кидала довкола себе блудними очима. Постукали вдруге. Марія схопилась з постелі й зійшла хитаючись у сіни. Відчинила. В дверях стояв панич і шулив на неї повіки.

Майже не боронилась. Була ще повна сну п'яного, не допитого до краю. Стояла втулена в куток біля постелі і дивилась напівпритомно...

По місту висіли великі плакати, синім по жовтому.

Було тридцятье червня.

Тепер був грудень. Надворі смеркало. Ма́рія сходила помалу до криниці з клунком на плечі. Була бездомна під ніч; дівчата дивились і мовчали, — що було говорити?

Взяли її між себе, збилися купкою довкола. Затиснулись, стояли. Надходив вечір, іскрилися зорі. Буде мороз.

Прийшла Магда, подивилась. Кивнула на Марію, взяла під руку й повела до себе на кухню. Сказала пані — сестра, служби питає. Пані не противилась — Марія за-ночувала.

Порались удвох на кухні. Марія допомагала. Магда казала:

— Ти не журися, щось знайдемо. Підемо завтра до Хани, Хана щось має.

Марія мовчала.

Поробили, пішли спати. Місця було не багато, лягли щільно одна коло одної. Марія просунула до Магди обличчя, помовчала. Потім зітхнула й розказала все, як було.

— Трудно мені з тим, Магдо... Були на тижні мама, глянули. Вмру — не забуду... Відвела їх за цвинтар, стала... Пішли... Довкола біле поле... Маленькі такі, в долоні взяти... Та все від мене, та від мене... Обірвалося щось у мені, як у яму... Аж крикнула... Думаю: страчу себе. Не переживу — страчу... Трудно мені, Магдо.

Вгорнула обличчя в подушку, притихла. Магда підвелася і сіла під стіною. Сказала:

— Не зробиш того, Маріє.

— Не зроблю — не легко...

Магда мовчала.

— Себе би легко — себе пусте... То — його...

— Кого ти, Магдо?

Сиділа коло стіни просто, наче пришпилена до неї. Сказала по хвилині:

— Дитину...

Повернула голову, дивилася в кут запалими очима. Ковтнула сухо.

— Дитини не руш — нехай буде...

Марія здригнулась на її голос, принишкла:

— Не рушу.

— Нехай буде...

— Так.

— Нехай буде...

Повернула ще голову, полапала коло себе руками.

— Нехай буде...

Марія заплакала здушено.

— Буде вже, Магдо.

— Нехай буде...

Говорила ще й ще. Марія втулила обличчя в її коліна й плакала нестримно.

Заснула. Вчувався їй крізь сон сухий шепіт. Прокидалась.

Магда сиділа просто й дивилася в ніч запалими очима Засинала. Прокидалась.

Магда сиділа.

...Був сонячний ранок. Уставав день, високий, білий.

Марія йшла з Ханою на нове місце.

Йшли втрійку по Садовій; попереду Хана, за нею Магда з Марією — відпросилась у пані на годину.

Хана ступала широко й говорила бадьоро:

— Там місце добре, місце нічого, тільки він — гад... А може, тебе не рушить. Такої — не рушить.

Магда порівнялася живо з нею.

— А Франю рушив, Хано, а Франю?..

Хана поникла головою і йшла мовчки. Сказала згодом:

— Франя інакше, Франя ходила від нього, — то буває...

Доходили до кінця Садової. Магда спинилась. Підняла високо голову, очі в неї блищали тепло. Обняла ними Марію, сказала:

— З тобою того не буде... З тобою не буде.

Хана кивнула головою:

— Тож і я кажу.

Магда спинилась, їй був час вертатись. Вона підійшла до Марії й узяла її за руки:

— Прийди до мене в неділю.

— Чи траплю...

— Прийди до криниці, я вибіжу.

— Прийду.

Магда ще глянула їй у вічі й кинулась у верх вулиці. Постояли хвилину. Хана поспішала. Пішли.

Місто кінчилось, тут ішли сади, і воно вибігало ними в чисте поле. В крайньому саду праворуч червоніла шпильста вілла. Повернули до неї.

Йшли довго втоптанюю в сніг стежкою. Вілла стояла глибоко в гушавині, була тиха й наче безлюдна. Пройшли порожній двір, закиданий снігом, і звернули до чорного входу. Хана постукала. Побіч було високе віконце в одну шибку; десь углибині стукнули двері, і в вікні з'явилась стара жінка з порожнім волом на шиї. Вона дивилася хвилину пригаслими очима, кивнула Хані.

— Привела дівчину?

— Привела.

— Зайди, там пані.

Хана пішла в хату, за нею Марія. Пройшла кухню й одну кімнату. В другій було притьмарене світло, там була пані.

Сиділа на низькій софці з підігнутими ногами, обіч стояв тонкий столик з чорного дерева, на ньому горіла затінена лампа.

Пані підвела очі — вона читала; на колінах у неї лежала одна книжка, друга біліла в ногах розгорнутими сторінками; на ній спало звинене клубком котеня. Пані підняла очі й глянула на Марію. Кивнула головою:

— Добре.

Марія залишилась.

Вернулась у кухню, розвинула клунок і дала Хані третину останнього заробітку.

Лишилась. Переодягнулась у хатне. Взялась до роботи.

II

День проходив тихо, як сон. Марії було добре.

Під вечір посипались перед віллою срібні дзвінки — і в двір заїхали великі чорні коні. Пані покликала Марію. Вдягнулася мовчки й спішно, її ясні густі брови стягнулися досередини й здригалися. Вийшла на ганок. Санки під'їхали ближче, повні м'яких шуб. Пані вгорнулася в них по шию. Здригнулася й заплющила очі. Торкнули.

Марія постояла, доки не з'їхали з двору.

Було тихо. Тиша насунулась на віллу пухкою шапкою й закрила вікна.

Смеркалось. Марія топила на ніч у грубках. Стояла на колінах біля груби в першій кімнаті й підкидала сухі поліна. Присіла, задумалась.

В глибині кімнати відчинились нечутно двері — і в них з'явилась дівчинка.

Стояла мовчки хвилину, потім спитала вголос:

— Хто тут?

Марія здригнулась і повернула голову.

Дівчинка стояла в дверях, по-дитячому тонка й дивно тиха. Дивилась просто перед себе. Її личко було дрібне

й довгасте, на ньому темніли не в міру великі, підняті вгору очі. Вони стояли нерухомо в круглих тінях, над ними зводились темні склепіння верхніх в'їв. Були теж нерухомі, як очі.

Дівчина дивилась широко в сутінь кімнати. Послухала хвилину, ліва рука лежала в неї на грудях, вона торкнула пальцями повітря перед собою й спитала вдруге:

— Хто тут?

Її голос був прозорий, низький і наче заслуханий. Марія встала й сказала стихло:

— То я, Марія.

Дівчинка проясніла й обернула обличчя в її бік. Кивнула повільно віями й сказала довірливо:

— Ти постій там, я йду до тебе.

Послухавши позад себе, висунула вперед долоню й пішла нечутно довкола столу. Наблизилась помалу, спинилась на крок перед Марією. Підняла очі.

Була сліпа.

Мала темні великі зіниці, що переходили краями в молочну синяву білка. Дивилась ними, як мацками, що слухають здалека.

Спитала:

— Ти тут?

— Тут.

Проясніла й сказала:

— Ти висока, як мама, я тебе люблю слухати. Мама поїхала, я чула. Баба заснула, я пішла. Я хочу тебе бачити. Баба говорить: є дівчина, Марія. В нас ще не було Марії. Ти присядь, я хочу тебе бачити.

Марія присіла. Дівчина підняла руки й знайшла її голову перед собою. Поклала на волосся долоні й повела вздовж кіс, ледве торкаючись пучками. І вдруге. Потім спитала:

— Які в тебе коси?

Марія всміхнулась:

— Може, русі...

Дівчина подумала хвилину й кивнула головою:

— Не знаю... Ти бачила маму?

— Бачила.

— В мами коси, як день. День — це коли на вікнах тепло. Є ще коси, як ніч. Це в Вови. І в мене.

— Твої коси ні як ніч, ні як день... Вони в тебе, як те, що між ніччю й між днем,— як ти це називаєш?

— Ранок...

Дівчина проясніла:

— Правда, в тебе коси, як ранок.

Вона ще потримала руки на волоссі, її долоні були легкі, ледве чуті. Перевела їх на скроні й сковзнула пучками

вниз по обличчі. Спирила на повіках, потім на устах і збрала кінцями на підборідді. І вдруге.

Тоді підвела обличчя, що просвічувалось у сутінках. Наблизилась до Марії й зашепотіла живо:

— Ти гарна. Ти найкраща. Ти — як мама... Тебе солодко бачити... Твої очі лоскочуть, як на тебе дивитись. А тут у тебе ямки, як чашечки, — в них наче мед, їх так солодко бачити... Ти добра, що прийшла до мене, чи не відійдеш?

— Ні...

— Ти будеш близько, щоб я могла тебе завжди бачити?

— Так...

Дівчина подумала й зітхнула. Повернула голову й послухала в дальші кімнати. Потім сказала:

— Там, у мами, є мій стільчик, з плюшем, принеси його мені.

Марія принесла.

— Постав його так, щоб я бачила тебе колінками.

Марія поставила, дівчина сіла. Помовчала хвилю, зітхнула й спитала вголос:

— Маріє, ти мене любиш?

— Люблю...

— Мама теж любить. Мама поїхала до Вови. Тепер буде два рази ніч і два — день, потім мама приїде. Вона покличе мене до себе, її буде чути Вовою. Ти не бачила Вови? Я його люблю, він великий, коли він приїжджає, його голос гуде по домі, як здвін. Він живе в лісі. Ліс — це пахучий шум, великий пахучий шум. Вову чути лісом. Шуму я боюся, а Вову люблю.

По хвилині, стримано:

— В нас ще є тато. Це так собі, я не знаю, чого так. Я питаю маму, мама не знає. Він живе в нас, він приїде завтра, позавтра. Ти не бійся, Маріє, ти його не побачиш. Я його ніколи не бачу — він підходить, я простягаю руки, кричу, він відходить. Він злий. В нас була дівчина Франя, я її кликала Тиха — вона була тиха. Вона вмерла від нього. Вмерла, це значить...

— Мама поїхала, баба заснула. Я вийшла до кухні. Відчинила, питаю:

— Хто тут?

В кухні нікого не було. Я підійшла ближче. На землі лежала Франя. Я спитала:

— Хто тут?

В кухні нікого не було.

Згодом, послухавши:

— Ти плачеш, Маріє... Ти не бійся. Він приїде, ти простягнеш руки й крикнеш. Він відійде. Ти його не побачиш.

Було позавтра. Було вже пізно по обіді, Марія поралась біля посуду. Десь із віддалі забряжчали дзвінки й по хвилі обірвались проти вілли. Марія подумала:

— Пані.

Вона обтерла з води руки й виглянула в вікно. Двір був пустий, чорні коні не заїжджали. Марія подождала. З-за рогу вийшов пан у шубі й хутряній шапці й увійшов у сіни. Марія вернулась живо до роботи й зігнулась над посудом. В сінях потупало ногами. Потім відчинилися двері, дихнуло морозом. Пан спинився на порозі й постояв хвилю. Не дивилася, чула його плечима. Пройшов швидко й подався мовчки в кімнати.

Марія підняла голову й послухала. Було тихо. Зітхнула й почала поратись.

Згодом почулося в кімнаті обіч м'яке ступання. Воно кружляло там якусь хвилину по покої. Наблизилося й стало в відхилених дверях. Марія схилилася нижче, чула його плечима. Стояв якийсь час мовчки, потім спитав коротко:

— Як звати?

Відповіла, не залишаючи роботи:

— Марія.

— Повернись!

Склала на стіл посудину, що мала під руками, підвелася помалу, повернулася. Стояла просто з опущеними руками, вагалась якусь мить. Потім підвела очі й глянула на його.

Був низький, широкогрудий, з товстим, загорнутим у халат животом. Коротко на плечах посаджена голова, з обличчям, що стягалось униз важким, налитим підборіддям. Густа сіра чуприна збігала корінням у низьке чоло, сягаючи на скронях вершків заломаних брів. Низько під бровами, в набряклих складках повік кидались рвучкими рухами очі. Ліве було зовсім зіщулене і торкалося віями, праве сиділо під верхньою повікою й дивилося скрито зеленою зіницею.

Не дивилося — пекло. Трьома скоками побігло по обличчі Марії й повисло на губах. Постояло, тріпнулось. Зірвалося з них жариною й скотилося по грудях до тазу. Спинилося тут нерухомо. Висунулось майже з повіки й стояло так застигле, опукле, пекуче. Марія чула його крізь одягу на голому тілі. Звела руки й схрестила на піднятому животі. Тоді воно здригнулось і, зв'язавши на руках петлю, побігло вверх по грудях. Коли піднялося до обличчя, лишилася з нього вузька, гостра щілинка, що встрягла гарячим вістрям у мозок.

Марія чула, як через сон:

— Злагодиш ванну, гарячу. Скажеш, коли буде готова. Повернулася мовчки і докінчила роботу.

Ванна кімната була побіч з кухнею, за вузькими дверцями біля печі. Була вся біля, укладена тафлями по стінах, ліворуч біліла ванна з високими гнутими берегами, а вздовж неї стояла низька широка софка, затягнута тугою шкірою. В глибині чорнів вмурований казан із грубкою внизу.

Марія наповнила його водою й запалила в гребці. Вимила ванну. Приготовила рушники, простирала, мило. Простягла хідничок уздовж софки й вийшла в кухню.

Присіла біля столу, заслухалась.

Десь у глибині мозку кололо притаєно гаряче вістря щілинок. Від нього біг вогняний струмінь вздовж хребта й пік лоскітно. Було від цього млосно й гидливо. Підривало схопитись, утекти в поле, кричати й плакати з болю. Марія взяла обличчя в долоні, зігнулася, хиталась. Сиділа довго, зібгана вдвоє.

Коли вода була готова, Марія відхилила двері й кликнула пана. В кімнаті було тихо. На столі горіла лампа під густим абажуром. Було півтемно. Марія кликнула вдруге. Потім увійшла в кімнату й пройшла на середину.

Пан спав у кутку канапи, загорнувшись у халат. Голова зсунулася з подушки й затрималась на шкіряному краю. Лежала горілиць розм'якла безвладно, з розкритими вогко губами. Видюще око було розплющене й дивилось уверх половинкою опуклої зіниці. Воно не пекло тепер і не кололо. Стояло між віями, як зелена капля води, й було повне якогось смутку, не по-людськи глибокого.

Марія стояла й дивилась. Думала:

— Пані десь у Вови, дитинка з бабою в далекій кімнаті. Пан лежить тут сам, як чужий подорожній.

— Приїхав, поїде. Пані також поїде. Будуть знов порожні покої і сліпа дівчинка з бабою.

Марія стояла так і думала. В неї вже не було гарячої шпильки в мозку, вона була спокійна. Підійшла ближче й кликнула врівголос:

— Прошу пана, ванна готова.

Прокинувся й сів на краю канапи. Заплямкав губами, протер по-дитячому очі. Глянув на Марію.

— Ванна? Добре.

Був час підвечірку для дівчинки. Марія взяла молоко й віднесла в далеку кімнату.

Баба дрімала в кріслі над початим плетінням, дівчинка стояла проти дверей і слухала. Вона покликала мовчки до себе Марію й веліла присісти. Зашептала в саме обличчя:

— Він приїхав, я чула. Ти не боїшся?

— Не боюся.

— То добре.

Вона підняла пальці й торкнула ними Маріїне обличчя.
— Не бійся. Я стану тут і буду слухати... Ти крикнеш, я прийду. Він тебе залишить.

Вона послухала й спитала за хвилину:

— Маріє, ти мене не покинеш?

Марія кивнула заперечливо.

Дівчина повернула обличчя вбік і послухала. Потім сказала помалу:

— Ти покинеш — я вмру. От побачиш.

Марія зітхнула й погладила її голівку. Відвела її до столика й посиділа, поки не з'їла. Зібрала посуд і вернулась до кухні.

Пан був уже в ванні, з-за дверей було чути м'який хлюпіт і розпарене бурмотіння. Марія вийшла на двір, наготувала на вечір палива для груб. Внесла раз і другий. Присіла біля груби й колола скалки до підпалу.

В лазничці кликнуло коротко:

— Маріє!

Підвела голову й послухала. Спитала, чого треба. Кликнув знову, як перше. Марія встала, стріпнула одержу й пішла помалу до дверцят. Постояла, відчинила. Стала на порозі й спитала вдруге.

Тягнуло холодом з кухні, велів причинити двері. Причинила. Велів підійти й узяти мило. Підійшла, взяла. Велів натерти плечі. Спинилася й зачервоніла густо. Зіщулила повіки, як від болю. Було повно під стелею білої пари, було душно й гаряче. Марія стояла серед лазнички й дихала глибоко. Пан лежав тихо. Зітхнула, повернулася враз і підійшла до ванни.

Був у воді по шию, смагле тіло темніло на білому дні. Вода хиталася по ньому м'яко, воно збиралося в складки за її рухом, стягалось і видовжувалось. Лежав хвилину тихо, потім піднявся на руки й повернув догори спину. Виринув з ванни, стікаючи водою. Був як велика, лохмата, товста дитина, що збирається вилізти з купелі. Стояв рачки на руках і колінах, поринаючи в воді до половини. Товсте черево звисало важкими фалдами з поясниці й вилискувалось на складках проти світла.

Марія глянула на його й усміхнулась, була вже майже спокійна. Зігнулася до ванни, знизу дихнуло на неї свіжою парою, прілим тілом і потом. Налапала долонями гарячу спину, примкнула повіки й почала терти. Возила милом по розпареній шкірі, тіло піддавалося за руками, було пухке, як східне тісто. Поросло м'якою кучерявою шерстю на раменах і в рівчаку вздовж хребта, було її найбільше на широкому заду, що блищав нею мокро, як у годованого цапа.

Марія зігнулась і терла, їй було душно, вона заплющила повіки, як біла пара, піднялися в ній гарячі згадки.

...Гарячий, білий день. Палає в сонці ставок. Бекають у теплій воді вівці.

Золота година. Півсела вилягло на березі, куняє в спеці череда.

Марія теж на ставку. Обняла колінами баранця, мие білу вовницю.

— Постій, ти, кучерявий!..

На горішньому березі стоїть Петро Зайшлий; він ляскає вниз батогом, кричить щось сороміцьке.

Лісникова Христя скупала ягницю. Вона виводить її в череду, розставляє коліна й гукає на берег до Петра:

— А йди-но, Петре, вимію тобі вовницю, придолом обітру,— от красний будеш!..

Берег лящить від сміху, Марія червоніє гаряче.

Петро ляскає батогом і збігає на дорогу, до коней.

— Постій, ти, кучерявий!..

Сонце пече у плечі, вода лоскоче коліна.

Душно...

Марія згадувала. Мила.

Плечі хитнулися й піднялися боком.

— Сполощи мило.

Споліскувала. Нагортала руками воду, тіло хрястіло чисто під долонями. Чула гарячий подих на обличчі, відхилялась, змивала.

Прийшла знов згадка й лизнула полум'ям думка.

Пахнуть спарені межі, жовтіють стигло пшениці.

Марія проситься:

— Пусти!.. Болить...

Упирається ліктями в груди й дивиться в вічі.

— Пусти, Петре, почекай. Ще тільки нині пусти.

Не пустив. Переломив у поясі. Хитнулася, і впали на межу. З-під ніг злетіла перепелиця. Згори дивилося сонце.

Марія втиснула в очі долоні.

Чула, мов через сон:

— Нагнись!

Нагнулась. Вода обняла лікті. Товсті мокрі руки сплелися довкола шиї й потягнули вниз. Розпарені губи підсунулись до обличчя — всмоктались у губи. Здригнулась. Вперлася руками в тіло й пхнула з усієї сили. Відкинулась і скочила в куток лазнички.

Засичав за нею стиснуто:

— Сюди, ти, сучко!..

Схопився, підриваючи за собою воду. Витягнувся, аж виструнів.

Масне тіло горіло проти лампи, опливаючи водою. Протягнув за нею руки й шипів хрипко:

— Ходи...

Йшла від нього спека й біла Марію в груди. Тисяча гарячих струменів збігала вздовж тіла. Підгиналися безсило коліна. Чула, що піддається.

Закрила долонями очі, втиснулася в куток і чекала.

Йшов до неї вздовж ванни, чула це по хлюпоті, що наближався помалу. Вода булькотіла розхитано, потім хлипнула рвучко й злягла додолу.

Був десь уже тут, відчула його близькість гарячими колючками на тілі. Тоді зібрався в неї під грудьми нудний клубок і підступив до горла. Здригнулася гидливо, відняла від очей руки, глянула.

Пан стояв зігнутий в кінці ванни, перекинувши ногу через берег. Косматі груди звисали, живіт зібрався напруженими фалдами. Протягнув ногу поза ванну, досягаючи долівки короткими пальцями. Хитнувся на слизькому краї. Хекнув.

Тоді збігалась у собі і, кинувшись хижо вперед, ударила грузно в груди.

Міцна була. Мигнули в повітрі розкинуті ноги, й тяжкий тулуб брязнув у воду. Скочила вперед, влетіла прожогом у кухню. Затріснула за собою хрястко двері й злягла на них плечима. Ловлячи хлипко віддих, обтерла долонею губи. Розглянулася. Червона велика хустка звисала з бильця ліжка, — Марія схватила її на бігу й кинулась на вхідні двері.

У півдороги спинилась і вчула, як хляне в колінах.

У дверях від панських кімнат стояла сліпа дівчина з перекивленим від німого крику обличчям. Страшно закругленими очима дивилась у бік Марії.

Заціпивши хустку на грудях, Марія закивала заперчливо головою.

— Ай! — крикнула дівчина. І враз усе її обличчя хлинуло слізьми, як потопою.

Бистро-бистро зібрався в грудях Марії гарячий клубок і піднявся до горла. Ковтнула його на бігу, кивнула заперчливо. Вибігла в двері й кинулась униз східцями.

За нею кричало жаске:

— Ай!..

III

Бігла довго вздовж садів, широкою, в місяці, дорогою. Вбігла між кам'яні будинки, пройшла одну вулицю, другу, звернула на бульвар й пірнула в гамірливу юрбу, що котилася в обидві сторони. Ішла по ній механічно, без думки,

загортаючись у хустку. Сама хвиля донесла її до кам'яних східців проти каплиці. Тоді опам'яталась, вихопилась із натовпу й зійшла вниз по широких сходах.

Криниця лежала в долині, обкладена снігом, як пухом. Було тихо біля неї, ніхто не приходив і не відходив у ту хвилину. Марія згорнула сніг із цямрин і присіла, ждучи.

Горою котилась юрба, мигтів одяг проти світла. Ляскотів сміх по схилу й губився в долині.

А тут було тихо. Ніхто не йшов по воду. Марія глянула по сходах раз і вдруге й заслухалась сторожко.

Тоді почула мовчанку криниці.

Схопилася неспокійно, нагнулась над цямринами, затримала віддих. Внизу було зовсім тихо, ані капля не збігала. Білів засохлий жолобець. Криниця замерзла.

Торкнула струмінь рукою, скрикнула. Тоді підвелася, оглянулась і заплакала.

В долині було порожньо, місяць стояв високо в колі, іскрилися зорі. Буде мороз.

Марія пішла просто перед себе. Куди? Думала про Магду. Блукала довго по горішньому куті, жовніри перепиняли дорогу, вона ховала обличчя в хустку й утікала.

Ішла в сльозах, як у млі, ходила до втоми. Якось спинилась і підняла очі; просто було мешкання Магди. Ввійшла в сіни, постукала. Двері відчинились, у них стояла Магда, підкасана, червона — мила в кухні підлогу. Пропустила Марію, глянула близько в обличчя. Спитала коротко:

— Пан?

Марія кивнула головою.

Магда затряслася, спалахнула. Стиснула кулаки й кляла без стриму:

— О, гади, гади, гади! О, пси скажені! Прийдуть на вас більшовики, прийде вам помста!.. О, прийде, прийде...

Қидалася по кухні, як розлючена кішка, товкла колінами по мокрій долівці, аж гуділо. Підводилася, кляла. Марія сиділа на краю ліжка й плакала мовчки.

Магда спинилась:

— Не плач. Сльози не отрута, не напоїш ними гада. Не плач...

Обтерла руки, почала поратись на кухні. Зварила чаю, налила:

— Пий, буде...

— Переночуеш, підемо до Хани — місце знайдеться. До євреїв підеш, менше жалю буде, — пий.

Стала на коліна, дотирала підлогу. Мовчала як хмара. Стукнули в сінях двері, увійшла в кухню пані.

Магда глянула й насторожилась — пані була в лихому настрої.

Пройшла мовчки в кімнати, вернулась за хвилину, стала на порозі.

— То що, Магдо?

Магда підняла голову від підлоги.

— Сестра. Покинула службу, переночувати просить.

Пані проказала чітко:

— В мене не готель, щоб зайдам ночувати, то раз. Друге: ти тут не пані, Магдо, щоб приймати. І щоб більше я того не бачила.

Магда схопилася з землі й заграла ніздрями:

— Своїм приймала, з вечері — сама пити не буду...

Пані спаленіла:

— Ні слова! Доп'є чай і з богом!

Крутнулась і вийшла в кімнату. Магда вслід за нею:

— Мороз надворі, куди піде? Не годиться гнати...

Гримнула з-за дверей:

— Мовчи! Сама вилетиш!

Магда сп'ялася, скочила. Просичала крізь зуби:

— А якби так паню — та й під ніч — та голою задницею на мороз...

Обірвалося. Пані була скоро й рішуча — хвилина-дві, й обидві були на вулиці. Марія й Магда.

Йшли поруч, хрумтіло під ногами. Пройшли бульвар, минули криницю-самотечу. Постояли біля каплиці. Зійшли вниз крутими вуличками й пірнули серед єврейські оселі, як у розірвану сітку.

— Куди, Магдо?

— До Хани, Хана виручить.

Не виручила. Сиділа в купі лахміття на тапчані й ойкала хрипко. Була сіра, обросла мохом, як старий пень на мочарах. Сиділо коло неї троє внучат жовтоголових, — тулилися, як опеньки, що вночі вилізли з-під осіннього листа.

Хана хитала головою:

— Вмру, Магдо, вмру, не послужу більше дівчатам.

Кивнула на внучат.

— І ті помруть. Вимерзнуть під плотами, як котята.

Хиталася й плакала, сліз не втираючи. Збиралися озерами в чорних ямах під очима, бігли потоками в глибоких зморшках, як у дебрях. Обливали сірі складки по дорозі, всякали в обличчя, як у сиру землю.

Вмре Хана, не послужить більше дівчатам. Повернула на Магду заімлені очі:

— Слухай, Магдо, що скажу: сама не маю нічого, не до того мені вже, бачиш. Підеш до Вежбової, чула Вежбову?

Вулиця Глибока, склад дерева, домок на подвір'ї, східці на піддашшя. Спитаеш, покажуть. Одно тільки вважай: є місце — добре, нема — будьте здорові, — ні слова більше.

— Послухай Хану, правду кажу.

— Вежбова лиха жінка, на добре не порадить.

— А знайдеться що, не забудьте Хани, не скривдіть.

Заплакала знову, заойкала. Відпустила.

Поспішали, питаючи на Глибоку. Вулиця була за старою церквою, на передмісті. Хати були тут рідші, вглиб від дороги, в городах. Вздовж плотів росли високі ясені і стукотіли мерзлим віттям.

В половині дороги запахло різаним деревом. Знайшли подвір'я зі складом, минули стоси матеріалу, в глибині двору стояв домок з високим піддашшям і з двома освітленими вікнами.

По стіні піднімалися східці з поруччям до площадки з верандою. Дівчата постояли, оглянулись і пішли вверх по ступнях.

На веранді відчинилися двері, й назустріч пішли вниз двоє військових. Йшли поруч себе, один високий, худий, з плескатим, гостроносим обличчям, другий маленький, череватий, з червоною повнею лиця під дашком. Він спинився вгорі, розставив руки й заспівав фальцетом:

— Глянь, Янек, свіжина...

— Казав тобі, залишимося ще, ти... Вернімося, га?

Янек поклав руку на плече череватого й загудів хриплим басом:

— Бачиш, Ясек, — ти сержант, а свиня. Честі не маєш. Відкрий очі, перуне, глянь — то ж хлопки

Він гикнув і додав убік згіржливо:

— Не їсться разового по білій булці.

Правда тих слів була велика, як і згірливість. Ясек хитнувся під їх вагою й полетів просто на Магду. Та простягнула назустріч руки й, схопивши його на льоту, пустила мимо вниз по сходах. Покотився, як картоплина. Змахнув унизу руками й пірнув у сніг по лікті. Добряга був не образливий. Заливався протяжним смішком, закликаючи Янка:

— Витягай, брате, спасай... А тієї не руш, міцна.

— Твердий разовий, не вкусиш...

Янек не був із боязких. Він усміхнувся кутками губ, підтягнув ремінь; впевненим жовнірським кроком пішов на Магду. Нагнувся, дихнув пріло й погрозив пальцем:

— Ти, пам'ятай — ти хамка...

Гикнув, підтягнувся й приложив до дашка палець:

— Маю шану — сержант Сроковський.

Пройшов униз як слід, не спішно. Підняв товариша з снігу, обтріпав. Глянули ще вверх на сходи, взялися під руки й покосили вдвох через подвір'я — Янек і Ясек.

Дівчата стояли посередині сходів і дивились їм услід, доки не зійшли з двору, Марія сказала:

— Вернімося, Магдо.

Не було куди вертатись. Ішла ніч, висока, прозора, завінчана скляним вінцем довкола місяця. Рипіло в неї під ногами, і дзвінки звуки ламались, як скляні прутики в повітрі.

Магда стояла й слухала. Повернулась, узяла Марію за руку й пішла вверх по сходах.

IV

Двері на веранду були відчинені, всередині виднілась смуга жовтого кімнатного світла. На порозі стояла Вежбова й, очевидно, чекала.

— Чую вже, чую. Живіше, дівчата, холоду напустимо.

Пропустила їх у кімнату, зачинила одні й другі двері, обтерла лавку під вікном, запросила сідати.

Магда оставалась при дверях, Марія біля неї. Розглянулись, насторожились.

Нічого. Була простора кімната з низькою стелею. Ліворуч у куті тепліла ясна грубка. За нею — невеличкі двері в дальшу кімнату, високе ліжко, закладене подушками. Над ліжком, на килимку, висіла в широких рамах ікона Марії з серцем, пробитим мечами. Під іконою горіла лампадка, туго червона, немов у неї скапувала кров із серця Марії.

Просто серед кімнати — довгий стіл, накритий скатертиною в голубі квіти. На ньому розкривалася ваза з солодким печивом, побіч горіла висока лампа під абажуром.

Було затишно й тепло, аж душно. Вежбова причинила двері, що темніли за грубою, й підійшла знову до дівчат.

Підсадила лікті під груди, мала їх повну блюзу, була широка, тілиста, переливалася з легкій одежі. Нахилила голову до плеча й глянула на дівчат. Одвела очі під важким поглядом Магди, спинилась на Марії. Тоді кинулась до лавки, переставила ближче й запросила знову:

— Сідайте, дівчата, в мене за постій не платять. Знаю, служби питаєте, — настоїтесь у панів, аж ноги попухнуть. А я жінка проста, ви в мене за гості. Послухаю, пораджу, як зможу. Сідайте.

Перехиляла голову, говорила м'яко, наче молоко цідила. Магда звела брови й дивилась на неї важко. Згорнула під хусткою руки, ствердла. Повернулася до Марії і сказала:

— Сядь, Маріє. Сісти можна. Я постою.

Марія глянула на неї, подумала про Хану. Щось таке говорила Хана — трудно було згадати. Думки кружляли в голові, як мухи п'яні в сонці. Мліла від тепла. Дивилась на Магду. Магда була спокійна. Підійшла до лавки й опустилась важко.

Магда вгадала — треба було сісти. Щімка втома побігла від поясниці до ніг і збігала стопами в землю. Було добре.

Розвела коліна, м'який живіт осунувся тепло на стегна. Опустила руки вздовж тіла, схилила голову, зітхнула.

Була бліда, лице ледве шаріло знадвору, з морозу. Від тонких брів звисали тіні на очі, на щоки. Збиралися в кутках губ грудочками жалю. Була за тими тінями як за серпанком. Проте з-під вій, зігнутих м'яко, струменіло рівне світло, як з-під лукового склепіння.

Була гарна в тій осяйно-байдужій знемозі. Вежбова стала перед нею й сплеснула в долоні.

— А в чім же тебе, доню, мати купала, що таку красну виховала? А де ж тобі служити з твоїм білим личком та з твоїми бровами?

Не втерпіла, повернулась до дверей за грубкою й кликнула живо:

— Лено, Ленко,— йдіть-но сюди, панянки, та подивіться, що за дівчина!

В сусідній кімнаті рипнули ліжка й затупотіли по долівці босі ноги. Відчинилися двері обіч грубки, й у них з'явилися обидві панянки. Лена й Ленка.

Були мало не голі, прямо з постелі. Мали на собі короткі, до колін, сорочки, вогкі й зім'яті, крізь них пашіло гарячо їх зігріте тіло.

Стояли в світлі лампи явно, без сорому, тягнуло від них гостро по кімнаті пінними, спареними пахощами.

Магда приступила ближче до Марії, а в тих встромила твердий, ворожий погляд. Не турбувались тим анітрохи.

Та, що першою ввійшла в двері, заклала за шию руки й потягнулася на пальцях до верхнього одвірка. Позіхнула широко червоним ротом, хитнула вигнутим станом і вийшла на середину кімнати.

Була висока, на п'ядь вища за Магду. Йшла коливаючись, безпечно, мала світлисте з рудим відтінком тіло, воно мигтіло на ходу крізь прозору сорочку. Було сильне. Виростало гнучо з широких, точених бедер, що збігалися скісними стінками в пушистий жолобок.

На голові мала шолом з рудого кучерявого волосся, що спадало безладною гривною на голі плечі. Воно хиталося за кожним кроком і кидало мідяні блиски на широке веснянкувате, з гарячим рум'янцем обличчя.

То була Ленка. Спинилася серед кімнати, скосила жовті вії і глянула синіми кутками очей на Марію і Магду.

— Котра ж то має бути — та цьоцина краса?.. Не бачу...

— Не бреши, Ленко, бачиш добре, тільки крутиш,— сказала друга.

Ленка здвигнула плечима. Вона ніколи не противилась, коли говорила друга. Це була Лена.

Стояла при одвірку з обтягнутою довкола бедер сорочкою. Була невеличка, тендітна, по-хлоп'ячому проста. Мала чорняву, низько стрижену голівку, посаджену тонко й міцно на смаглих плечах. Під дивно білою, наче прозорою стінкою чола чорніли очі глибоко й холодно.

Магда подумала про них: — глянути — як руки в полонку всадити.

Проте були м'які вглибині, наче холодним шовком вистелені. Лена пройшла до стільця з круглою спинкою, що стояв проти ліжка, і вмостилася на ньому колінами. Ліктями сперлась на бильце й глянула на Марію.

Була майже підліток. Як нахилилась на бильце, з-за рубця сорочки засмаглили груди, дрібні, зімкнуті, як пуп'янки троянди. Як і Ленка, мала густі рум'янці на обох щоках і припухлу нижню губу.

Дивилась на Марію не відриваючи погляду. Сказала за хвилину:

— Гарна — я ще не бачила такої...

Ленка знову здвигнула плечима:

— Бліда. Марна. І тільки.

Любила Лену задрісною любов'ю, говорила голосом низьким, набринілим від жалю.

Лена спинила її кивком:

— Пожди, щось скажу...

Зіщулила повіки, шукала чогось напружено в пам'яті. Потім якась теплінь глибока виринула з її обличчя й осіла на губах ледве помітним усміхом.

— Вже знаю... є такий образ... бачиш, вона подібна до діви Марії.

Говорила це — мала таке тепло у голосі — Ленку підірвало. Забулася, не стрималась. Кинулась в одну мить до Марії й раптовим рухом розгорнула на животі хустку. Закричала, вигинаючись до Лени:

— Слепа ти, чи як? Дивися, з черевом ходить.

Зареготала грубо:

— Діва Марія з черевом!.. Чуеш, цьоцю, діва Марія з черевом.

Відкинулася взад усім тулубом, вихитувалася в клубах, реготала на всю хату.

Лена того не чула, сиділа зігнута на стільці й усміхалася неприсутно. Вона зсунулася на бильце й поклала на руки підборіддя. В глибині її очей плавали лінькувато теплі вогники.

Сиділа так, аж поки Ленка стихла, тоді заговорила повільно:

— Нічого, Ленко, нічого... Ти думаєш — мати божа не ходила з черевом? Ходила... Як же мала сина?..

За хвилину:

— Ходила, — була в тому, як кожна інша... І кожна є в тому, як вона... Остання з нас є в тому, як вона...

Так говорила... Не було в хаті нічого, крім її голосу. Дівчата знерухоміли від нього. Він осідав їм на обличчях теплою ясністю.

Ленка стояла біля Марії, тримаючи в руках один кінець її хустки. Вона дивилася на Лену з розтуленими дитячо губами, її очі були повні захопленого здивовання. В Магди розтанули суворо стягнуті брови, піднялися кутками вгору, з них спливала на худе обличчя неймовірно болісна втіха. Марія сиділа між ними з відкритим животом і була мов хмаринка, з якої встає рожевий світанок.

Вежбова глянула на дівчат непевними очима й сказала хрипко до Лени:

— Плетеш язиком, наче п'яна.

Лена підняла з бильця голову й відрізала раптом холодно:

— Не пила ще. Є час. Ніч велика.

Вежбова скочила й стрималась. Повернулась до дівчат Прокашлялась. Кивнула головою:

— Плете абищо. Розкіш у ній грає. Забула торішню зиму, як зубами на вулиці дзвонила... Обдерта була, гола, без сорочки. Витягнула її з нужди, як і ту, як не одну іншу... Таке серце вже маю — не можу дивитись на людську біду.

Підвела непевний погляд на Магду, посварилась:

— Сідай і ти, чого хмуришся. Не бійся, не вкушу...

Магда рухнулась і глянула довкола. Проговорила раптом:

— Нема за чим сідати, не того прийшли. Кажіть, пані, діло.

Вежбова хитнула головою:

— Знаю, до служби тобі спішно. Шию маєш, ярма питаєш. Ярмо знайдеться, аби шия... Що ж, Вежбова ніколи без місця не була.

Обтерла кутки губ, підперла рукою підборіддя.

— Одно на Мостовій маю, в різника Борсука, коли чула. Без челядника обходиться, дівку за нього приймає, щоб тільки здорова та міцна.

Звернулася до Магди:

— То було б для тебе. Не надовго, зразу говорю. Довше півроку не вибудеш, ні одна не вибула. Останню каплю висмокче, шкіру й кістки залишить, з вітром пустить. Та, що відходить, Переволоцька,— дівка була як сонце, очі видивити. Говорила я їй, як тобі говорю,— сміялася. Залізо — каже — переломлю. Залізо переломить, а Борсук її переломив. Тепер мати саньми забрала, з ніг звалилася. То було б для тебе, бо ти здорова, бачу.

Помовчала хвилину.

— А друге маю в ринку, в Гарона-шинкаря, то було би для неї. Той на живіт не подивиться, кожную прийме, аби дурно робила. Та, що була, на сьомому місяці ходила, п'яний улан стільцем кинув, у живіт потрапив. На руках винесли, дитину скинула, тепер у шпиталі доходить. Правду кажу, наперед головою, щоб не нарікали на мене потім.

Глянула вбік, обтерла долонею очі, зітхнула.

— Гинете ви, дівчата в місті, як сліпі оводи, а все через нерозумність, через дурноту хлопську. Ціни собі не знаєте, силу й здоров'я продаєте за дурницю.

Глянула боком на Магду:

— Де ти служила дотепер?

— У професорової, на Високій...

— Скільки брала?

— Двадцять.

— Ще добре, Борсук дасть п'ятнадцять, не більше. А Гарон як дасть десять, то й багато. З ласки дасть, ніхто клопоту до хати не хоче.

Крутнулася живо до Ленки.

— А ти, Ленусь, скільки мала позавчора?

Ленка закліпала жовтими віями й оглянулася на Лену

— Тридцять п'ять — сказала за мить.

Вежбова подивилася на дівчат, потім ткнула коротким, товстим пальцем у бік Лени:

— А та — що думаєте? П'ятдесят злотих за один день, не менше! Щоб я так жила. Мале таке, невидне, а гості пропадають за нею. Дарунків що вона має, одежі — шафа не вміщає... Поживе так років три, наскладає грошей, чоловіка доброго знайде, панею буде. До братства запишеться, у людей буде в пошані і в бога в милості.

Сковзнула по дівчатах кутками очей, підвела груди, помовчала. Зітхнула.

— Кожна так може. Аби молода та не бридка — кожна може. Життя в мене спокійне, в ситості та теплі й чистоті. Гості постійні, статечні, перші люди в місті. Панянок не кривдять, мене шанують, дай бог кожному таких гостей.

Кликнула до себе Ленку, обняла в поясі.

— Скажи, Ленусь, зле тобі в мене?

Ленка потягнулася, зітхнула:

— Не нарікаю...

— Ще б ти нарікала! Прийшла до мене,— самі кістки широкі. А тепер любо глянути.

Водила руками по випнутих грудях, гладила точені плечі.

— Яке тіло! Не тіло, а шовк, торкнутися приємно.

Взяла між пучки поділ сорочки, потерла, кивнула.

— Сорочка — чистий батист, між пальцями не чути. Десять таких має новісіньких. Принеси, покажи, нехай побачить...

Ленка оглянулася на Лену. Та сиділа, як раніше, з підборіддям на долонях. Опустила повіки на очі, дрімала.

Ленка пройшла швидко повз неї і зникла в бічній кімнаті. Вийшла згодом із жмутом білизни на плечах. Підняла її високо проти світла й підійшла до Вежбової.

Сорочки спадали прозорими пасмами додолу. Були різнобарвні, мінилися на світлі блідими кольорами. Марія мимохіть простягла руки й набрала їх у жмені.

Розвела руки, важила їх на долонях. Були зовсім легкі, снувалися на пальцях жмутками барвистого павутиння. Простягла їх у бік Магди і підвела на неї очі.

Затремтіла. Вихопила руки з білизни, сховала під хустку й обтерла об спідницю. Пекли її, наче по них спливали каплі окропу. Дивилася на Магду.

Вежбова підсунулася до неї ближче:

— Не бійся, не порвеш, не павутиння. Думаєш, святі їх носять? Сама будеш носити, аби тільки схотіла...

Випрямилася на кріслі, ствердла, кинула сухо:

— А що, дівчата, залишайтеся. Куди підете — ніч, мороз, пса на двір гріх вигнати... Не прив'яжу вас, побудете два-три дні, придивитесь, спробуєте... Сподобається, будете, а ні,— підете, не затримаю.

Нахилилася до Марії, обняла її стримано солодким голосом:

— Залишся, донечко, буде тобі краще, як у рідної мами... Вдягну тебе, як квіточку, всі гості від тебе подуріють.

Магда відкашлялася, підступила ближче. Спитала:

— А як же з тим — вагітна ж...

Вежбова рухнулася, присунулася іще з кріслом.

— То пусте, вагітна — пусте... Походить ще місяць-два, а там моя справа. Буде здорова, як огірочок.

Магда простогнала:

— А як же — перед тим?

Вежбова ковтнула живо, знизила голос:

— Перед тим — нічого, не шкодить... Лікарі навіть кажуть — можна, не шкодить...

Перехилила набік голову, розвела тонко губи:

— Є такі... що навмисне за тим питають...

Закрилася рукою, посміхнулася цинічно:

— Люблять то... платять навіть більше.

Магда зігнулася дугою, хекнула здавлено і з розмаху втяла в перехилену шокую.

Удар був сильний. Вежбова вгрузла обличчям у плечі й закліпала неймовірно очима. Сиділа так хвилину, бездушно чекаючи другого разу. Тоді кинула вгору руками і, тріпаючи ними в повітрі, завищала з цілих грудей:

— Лена, Ленка, бий! бий! Не дай! бий!

Магда скочила до дверей і відкрила плечима Марію. Нагнулася вперед, обняла гарячим, сторожким оком кімнату перед собою й заклікла. Чекала.

Зціпивши тугу кулаки, хиталась серед кімнати руда Ленка. Нап'ялилась до скоку. Кидала хижо очима від Вежбової до Магда. Перегнулася взад і глянула на Лену.

Та стояла на стільці витягнута, як стьожка полумені. Тремтіла дрібно всім тілом від стіп до голови. Простягла перед себе плече, тонке й гостре. Стала:

— Бий!

Ленка послухала. Кинулась вперед і оперіщила Вежбову вдруге.

Так прийшло визволення.

Спершу воно ковтнуло хвилиною глибокої, порожньої тиші.

Потім майнула в повітрі тонка постать Лени і впала Вежбовій на голову. Вона злетіла враз згори, як шуліка із складеними по тілу крильми. За нею ударила Ленка, сплеснувши ясно долонями. Збоку насунула хмарою Магда з застигло піднятими бровами.

Ойкнуло щось протяжно в кімнаті. На землю впав клубок із дико сплетених тіл і забігав по ній у судорожних підскоках. Він кидався, як ранений поліп, туди й назад по червоній долівці. Летіли з нього вслід шматки порваної одежі, клапті висмиканого волосся, розтирались по землі смуги теплої крові. В його скубленому внутрі шипіло й свистіло щось задихано й уривчасто. Іноді вихоплювалася з нього одна-друга пара простягнутих рук і, постоявши хвилину в повітрі, падала з хеканням у сплетений клубок. Тоді клубок підстрибував дико на місці й, відірвавшись від землі, починав знову скажене кружляння по розбурханій долівці.

Не було спершу в його кружлянні ні думки, ні доцільної волі. Нічого, крім жагучої люті й божевільної жадоби терзання. Потім клубок спинився на мить під піччю, і з його нутра вихопились уверх дві товсті білі ноги. Вони вп'ялися стопами в розпечену грубку. В тремтучій напрузі їх стегон вчувався затаєний намір. Вони стихлились на хвилину. Одна ще мить... зламались натужно в колінах і раптовим ударом стіп відкинули клубок до дверей. Зачаєння, підриг. Важкий сполосований шмат рвонувся з нутра клубка й, розбивши собою двері, випав у темінь веранди.

Грюкнули вибиті з клямки зовнішні двері, задудніли стрясені скоками сходи — Вежбова зникла.

Пустка дихнула в хату знадвору. Влилися за нею клуби морозяної пари й обняли три жіночі постаті біля порога кімнати.

Скинуті на землю останнім поривом ворога, хапали ще руками порожняву перед собою, шукаючи місця для удару. Всім їм обличчя ще тонули в спільній імлі боротьби, хоч були такі різні.

Найближче в дверях лежала, до половини гола, Ленка синьоока. Її велике важке тіло кинулось золотим вихором по землі до порога. Вихоплені з сорочки груди натужились жадібно в бік веранди вслід за простягнутими руками. Були сполосовані зверху вниз червоними смугами, що кривавились свіжо. Нічого. Ленка всміхалася в ніч, жмурячи погрозово жовті повіки.

Направо від Ленки стояла на колінах Магда, спиною кинута назад, пальцями вп'явшись у землю. Вона дихала швидко, нерівно, широко розставлені груди металися дико, розпанахуючи порвану блузу. Закусила тісно уста, тремтіла роздутими ніздрями. Стрясла різко скуйовдженою гривою, втягнула голову в плечі, була готова до стрибка.

Третьою з черги була смаглотіла Лена. Стояла вже, тонка, рівна, з обтягнутою довкола стегон сорочкою. Була спокійна, холодна. Наче це не вона кидалась тільки що зігнутою спиною по землі. Такі стрілисто рівні різки волосся мала над лінією лоба. Такі холодні смужки брів. І тільки широкі очі віяли темінню, що від неї вихріли думки.

Були тут усі, всі три — й нікого більше. Були нерухомі хвилину. Лена пройшла мовчки вперед і замкнула на засувку двері. Постояла. Звернулася в сторону хати й одним довгим стрибком досягла столу. Стояла на ньому біла ваза, повна солодкого печива. Лена схопила її в руки, зняла над головою і, крутнувши в повітрі, пустила дзвінко в землю.

Магда ухнула на місці, а Ленку підкинуло на довгі ноги. Вона відскочила насеред кімнати і...

— Гей, бий! — скрикнула пронизливо. Її дужі руки уда-рили в повітрі й, завертвшись дзигною, чертили кінцями пальців межу знищення. Її стягнуті очі побігли за поглядом Лени й спинилися хижо на дверях біля грубки. Вони зіщулились і принишкли на хвилину. Тоді тріпнулись зигзагом і повисли на Лені.

— Так,— кивнула та головою.

Вони кинулись і схопилися за руки. Нагнулися вперед і помчали вихором в бічну кімнату.

Магда дивилася їм услід із стриманим віддихом. Ловила пильно слухом шум за дверима. Здригалася рвучко за кожним стуком, насилу спиняючи напружені м'язи. Раптовий сильний тріск зірвав її з місця й поніс туди, як бурю.

Були тут усі, всі три — й нікого більше.

Скрутили на ніжках важку шафу й кинули ребрами вверх, аж тріснула в замках. Розкрили її нутро, пірнули руками в набите черево, зривали з гачків одержу й жбурляли з байдужою люттю позад себе. Вона вилітала крізь двері в першу кімнату й лягала серед неї різнобарвними горбками. Завершили їх піною білизни, вирваної до шматка з розбитих шухляд.

Тоді впали на ліжка, заховані в глибоких нішах. Зірвали з них збірчасті завіски й відкрили розбухлі постелі, що пахтіли ще прілим духом продажного тіла. Стягли з них покручені подушки й роздерли на руках, збиваючи пір'я в розхитане повітря. Схопили з матраців сплямлені свіжо простирала й порвали на довгі пасма, розбігаючись убік. Пошматували на дрібні клапті тугі матраци, що зраджували рухи їх спин під час оргій. Тоді зняли вгору скелети ліжок і з божевільною міццю кидали на ребра повалених шаф. Ламали їх спільним зусиллям на куски й розтягли по долівці. Стягли зі стін полотна сороміцьких картин і понастромлювали на вістря. Схилялися над пробитими голими тілами жінок і хохотали глухо, трясучи стягнутими животами. Видавлювали з грудей дико сплетені відривки слів — в них проглядали шматки їх розтерзаних душ, як шматки тіл у скалках дзеркал на долівці.

Ішли так п'ядь за п'яддю вперед, лишаючи руїну за собою. Стояв ще скісною стінкою в кутку буфет з барвистими рядами пляшок за склом. Рвонули його втрюх з боків і метнули додолу. Скрикнула сухо підлога. Бризнуло склом розчавлене нутро й линуло по хаті струмком гарячого питва. Вставав із нього душний, солодкогострий запах і заливав повітря. Вдихали його жадібно, п'яніючи помалу. Бродили стопами в їдкій рідині, не чуючи шпильок у розкритавлених ранках. Налазили одна на одну поміж звалищами

й посміхалися блудно. Пробиралися руїною на руках і колінах і падали щохвилини. Так пройшли в першу кімнату.

Було тут тихо й самотно.

Прийняли це легко.

Лягли на купках одержі, кинуті на долівку. Були в них як діти. Згорталися калачиком, втулюючи розшарені обличчя між коліна. Скорувалися одна до одної й лягали щільно. Присовувалися близько вогкі обличчя й дивилися в себе розплющеними широко очима. Дихали часто й легко. Лежали так обіч, чекали.

Було тихо й самотно. Меркла нечутно лампа. Плавав над нею білий пил і осідав на абажурі.

Тоді підвелася Ленка. Встала. Простяглася м'яко.

Схрестила на тімені руки. Сказала:

— Хочу вмерти.

Лена підняла обличчя. Дивилась.

Устала на коліна, сказала:

— То правда, хочемо вмерти.

Так було. Всі хотіли вмерти.

Були тут усі, було їх три, усі хотіли вмерти.

Переглянулися.

Розклали ліжко під стіною, назносили туди сухого лахміття. Натикали в нього смоляних уламків, обкладали довкола сіном з матраців. Лена взяла лампадку від ікони Марії й поливала зверху оливою.

Олива була тепла й тягуча, вона збігала м'яко додолу, в ній коливався жовтий вогник і плив помалу до вінця.

Дивились у нього мовчки. Хилились за його рухом.

Прийшла безока тиша.

Стримали груди.

Вогник проплив над вінцем.

Летів.

З-за них просунулась рука й зловила його на льоту.

Оглянулись.

Скрикнули.

Впали грудьми на костер і завили як вовчиці.

Над ними була Марія.

Мала також пробите серце. Проте була спокійна.

V

Було за північ, як забрала їх поліція, що прийшла з Вежбовою. Місто вже спало. На покрівлях лежало холодне скливо місяця. Сині плахти тіней висіли впоперек вулиць.

Грузли в них, мовчки йдучи серединою дороги. Попереду Магда, чорна, гарячо понура. За нею Марія і Лена. В кінці Ленка, простоволоса, з відкинутою на плечі гривою.

Ішли щільно поруч, ступаючи в живі сліди за собою. Чули одна одну плечима. Віддихи їх зливались білою парою над головами й опадали за ними одним пасмом.

Проїшли так річку в долині. За річкою на горбі лежав шпильастий замок з одною лампою під покрівлею, як звір одноокий. Хвіртка в мурі була глибока, вузька, проходили її низкою один по одній. Хтось із сторожі відділив Лену від Марії. Лена крикнула коротко й гостро, наче рапірою пхнула. Відскочив набік, гаркнувши погрозливо:

— Замовчи, хвойдо!

Поклала ззаду руки на плечі Марії й так увійшла на подвір'я. Йшли довго заснулими в холодній волозі коридорами. Запліснявілі лампки блимали в високому склепінні. З темних заглибин чорніли мовчки двері. Було їх багато, могли їх поділити й ковтнути шматками. Минали їх збитою купкою, стримуючи віддих. І тільки як спинились коло останньої камери в кінці коридору, зітхнули разом, а Магда сказала голосно:

— То десята, надвірна, холодна.

Ключниця брязнула замком, Магда спитала:

— Порожня?

— Буде з вами порожня! Лежить там квартирантка, заходь...

Ввійшли й стали біля порога. Камера була довга, вузька, пошматована чорними тінями. В далекому кутку темніла на ліжку самітня постать, закутана в сіре. Лежала на боці з піднятими ногами. Не було видно її обличчя за густою тінню. Проте чули на собі з темної віддалі важкувато пильний погляд.

Магда пройшла помалу на середину камери й підняла голову. Було в камері тихо. Потім спитало з кутка низьким, припухлим з мовчанки голосом:

— Ти, Магдо?

Магда повернула обличчя на голос і послухала. Пригадувала хвилину. Тоді обернулася всією постаттю до дівчат і сказала полегшено:

— То Лая — комуністка.

Була-таки Лая.

Вона підвелася з ліжка й сіла просто, підібгавши ноги. Пустила руки вздовж боків і склала долонями на колінах. Мовчала хвилину. Потім сказала:

— Йдіть сюди, до купи, — тут холодно.

Повела пальцем по стіні, набрала на палець інею й стрясла на землю.

Наперед підійшла Магда й сіла з кінця тапчана. Потім Лена з Ленкою. Потім Марія — для неї лишили місце біля Лаї.

Магда спитала:

— Ти знов тут, Лае?

— Була й знов. Та то так тільки — дурниця. День-два потримають і пустять.

Помовчала знову, дивлячись кутками очей на Марію. Спитала:

— Ви всі разом?..

Магда кивнула.

— Чого?..

Магда стряхнула головою й зімкнула на хвилину очі. Була ще в тумані, що висів довкола неї гарячою плахтою. Потім повернулась усім тілом до Лаї й розказала живо, що могла розказати. Дійшло до удару по Вежбовій, голос у неї хитнувся й обірвався в грудях. Вона ковтнула сухо й відвернула голову на камеру. Мовчала.

Тоді розказувала Ленка. Підняла брови на лоб, усмінулась, оповідаючи. Слова її поймалися тим усміхом, як м'яким відсвітом. Були по-дитячому легкі й теплі. Були теж безладні й спішні. Як бризнула в них кинута Леною ваза з печивом, вони сипнулися гарячими шматками й обірвалися на половині слова. Ленка здвигнула плечима й глянула ніяково на Лену.

Лена сказала байдуже:

— І все. Побили там трохи — і тільки.

Вона підсунулась в глибину тапчана й підігнала під себе ноги, як Лая. Затягла сукню на коліна, вмостилась і сказала:

— Наше то все. Ми заробили.

Голос у неї знизився, він пройшов по камері, як подих морозу. Мовчали хвилину, потім зауважила Лая:

— Про те не питають, хто заробив...

Магда крутнулась до неї:

— Ти думаєш, страшно?.. Нітрохи не страшно. Арешт! Нам усюди арешт — чи тут, чи там...

— От тільки Марії... Її шкода, вона тут дурно. Чула, Лае,— вона одним пальцем нічого не торкнула, то істинна правда. Так, наче її там не було...

Ленка проказала за нею:

— То правда, так, наче її там не було.

Те саме сказала і Лена.

Магда майже прошепотіла:

— А вагітна, зауважила, Лае?

Лая кивнула головою. Вона сковзнула знову кутком очей по Марії. Її долоні сплелися і втиснулись між коліна. Вона повернулась до Ленки й спитала:

— Хто бував там у вас, у Вежбової?

Ленка закліпала очима й проговорила живо:

— Різні бували — військові, цивільні, — цьоця когось
будь не приймала.

Лена здригнулась і спинила її різко:

— Не мели.

Вона звернулась до Лаї:

— Тобі когось?..

Лая глянула на неї й спитала згодом:

— З суду хто був?

— Ходили два радники, два рази на тиждень. Платили місячно, абонементом. Іноді заходив начальник з повітового, — то всі.

— З поліції?

— Комісар, теж місячно; часом комендант постерунку

— Більше?

— Ще ми ходили на дім, раз на тиждень, — я до одного з магістрату, Ленка на плебанію.

— Всі?

— Всі. Решта — дрібниця. Вежбова перебирала

Лая сказала за хвилину:

— Вас пустять. Потримають трохи й пустять.

Магда заворушилась:

— Правда, Лає?

— Правда. Треба тільки в зізнаннях просто. був бардак, ходили такі й такі — перелічити по черзі, від найстаршого; теж про поліцію і попів. Хто, коли, скільки платив. Коли був останній раз. Все — просто, одна й друга. Про Магду й Марію, що заманювала до себе. Марію змовляла до аборту, а перед тим — так віддаватися. Все без сорому. Нехай стидаються ті, що приводять до того.

— Є в них закон там — паршивий, але є: забороняє ті дома. Побоятися, припинять. Пустять.

Лая змовкла й обважніла знову м'яко. Її руки звисли довгастими долонями поза коліна.

Ленка зітхнула й підсунулась до неї. Лена сиділа нерухомо. Магда нагнулась і обняла Лаю теплими очима. Заговорила шепотом:

— Ти знаєш, Лає, нам байдуже, нам що. Подержать, пустять, усе одно. А Марія невинна ніостільки. Чого їй сидіти? Пустили б зразу, хіба не видно...

— Та й вагітна, ти бачиш, Лає...

Лая бачила. Вона глянула на неї знову скошеними зіницями, її долоні торкнулися з місця й посунулися м'яко одна на одну.

Марія сиділа неприсутно й дивилася на вікно, освітлене місяцем. Вона слухала чогось дуже далекого. Віконні ґрати відбивалися в її широких зіницях. Внутрішнє сяйво

заломлювалося на прутах і розсипалося пучками в очах. Марія слухала чогось дуже близького.

Було тихо. Під вікнами пройшли хрумко кроки. Лая спустила додолу ноги й сказала:

— Лягаймо!

Всі встали. Зробили спільне ложе на нарах. Склали одне укривало з хусток і Лаїного коца. Вмостили Марію посередині, потім лягли Лая й Лена, а з обох країв Ленка з Магдою.

Зсунулися й прилягли щільно. Нагрівалися помалу. Ленка зітхнула коротко й зразу заснула. Потім Магда. Марія лежала горілиць з заплющеними повіками й дихала рівно.

Лена не спала. Вона стягнула пружкою брови й думала свою думу. Марія ворухнулась. Лена провела під хусткою руку й поправила на ній покривало. Була там уже рука Лаї. Вони сковзнули одна по одній байдуже й лягли поруч.

Лена заплющила очі. Перед нею постало обличчя Лаї, вона дивилась на нього. Вона спитала за хвилину:

— Спиш, Лає?

— Не сплю.

.....
— Скажи, то правда, що б'ють вас по тюрмах?

— Правда.

.....
— Ти така страшно спокійна...

— Така вже...

.....
Вранці покликали Лаю на допит. Накинула пальто й пішла у двері. Була ще майже дівча. Ходу мала повільну, широку, важкувато-спокійну. Ключниця відступила з порога й дала їй дорогу.

Була недовго. Її відпускали, як сподівалася вчора. Складала на нарах речі й говорила востаннє:

— Зізнавайте, як було. Вигородіть Марію, вона тут ні до чого. Повинні пустити зразу. А пустять кого, приходьте на Подільне.

Проказала ще раз адрес, лишила коц на руки Магди. Принесе та, що вийде останньою. Попрощалася, вийшла. А ввечері пустили Марію.

VI

Сходила вниз від тюрми. В долині світилося місто. На костельній вежі пробив годинник, вдалині озвалися один по одному чотири тартаки. Прогуділо теж двічі за замком. Була сьома

Марія минула річку, далі було місто. Вулиці сповнювались густо людом. Верталися робітники серединою дороги, виходили з домів міщани. Марія пробиралася краєм тротуару, ставала й питала про Подільне. Дійшла до перехрестя проти костьола, спинилася знову. Люди проходили спішно, трудно було спитати. Марія стояла. Ліворуч була низька глибока брама, з неї висипалась молодь і опливала її довкола. Хтось затримався біля неї й заговорив знайомо. Марія повернулась, то була Лая. Мала на собі круглу сіру шапку й короткий до колін плащик. Марія ледве її пізнала. Вони звернули наліво й пішли по Поштовій. Було тут не так людно, вони йшли поруч. Лая ступала широко й мовчала. Марія була спокійна.

Вони минули бульвар з криницею, пройшли повз казарми довгими вузькими вуличками, потім розступилися в сторони. Внизу було Подільне. Просто сіріло шосе — воно оперезувало місто з цього боку. За ним збігав по легкому схилу широкий пустир, у його глибині темнів бовдур недобудованого кам'яного будинку. До нього повернула Лая.

— Тут мешкаємо, — сказала до Марії.

Будинок дихав пусткою через чорні вікнини поверхів. Внизу в трьох передніх віконцях сутерин, жовтіло гасове світло й падало короткими смугами на сніг перед шибками.

Пішли просто на нього. Йшли поруч двома свіжопротертими колійками доріжки. Внизу чорніли широкі дощані ворота головного входу. Вони були відхилені й бухали в щілину надвір клубками протяжного, задушливого кашлю.

— То батько, — сказала Лая.

Вона торкнула другу половину воріт і пропустила Марію в сіни. Було тут зовсім темно. Сіни здавались безмежні вглиб і висоту. В далекому кутку ліворуч блимав стінний ліхтар. Його рухливе світло падало зверху на круглий хребет сірого коня й на зігнуту спину господаря.

Спершись руками на свого Сірого, гупав він довго й хрипко розбитими грудьми, трясучи між ліктями головою. Сплювував у передишках під кінські ноги й починав знову. Лая стояла мовчки коло воріт і дивилась у його бік. Як відкашлявся зовсім, помовчала ще хвилину, потім спитала:

— Приїхав, батьку?

Він зняв лікоть з хребта Сірого й обернувся на голос. За ними світився блідо ліхтар; його постать розрослась у ширину й угрузла боками в п'ятьму. Велетенська тінь падала від неї в ніч розпливчasto. Вона хиталася широко за рухами світла, і вся безмежна тьма здригалася за нею вправо й уліво.

Він відповів за хвилину:

— Приїхав. Ти з ким?

— То та — з тюрми, Марія.

Сказав згодом:

Заходьте, там мати.

Лая залишила Марію коло воріт і пішла в глиб сіней. Рипнули ліворуч двері, і смуга жовтого світла впала знизу на вузькі сходи. Лая кликнула Марію.

— Тут сім сходинок,— сказала вона.

Марія зійшла вниз, придержуючись стінки. З кімнати дихнуло на неї теплою вогкістю; вона зачинила двері й стала біля порога. Кімната була низька, простора, заставлена під стінами... Праворуч топилася плита, оббита бляхою, від неї йшла назустріч Марії жінка з дитиною на руках. Була моложава. То була Кайла, мачуха Лаї, друга жінка візника Юди. Мала стрижене, як у Лаї, волосся, її верхня губа була трохи коротша і піднімалася вершком угору, відслонюючи край передніх зубів. Від цього було щось дитяче в її лиці, й це добре пасувало до її зіркатих молодих очей. І тільки важкі, м'ясисті груди й відставлений живіт старили її. Марія дізналась про це згодом — вона родила Юді щороку по дитині, і живіт ніколи не встигав злягти до звичайного рівня. Проте вона не нарікала: діти в неї вмирали через одно, і так творився між ними потрібний перепочинок.

Кайла підійшла до Марії і привіталась за руку.

— Заходь ближче,— говорила вона, блискаючи зубами,— Лая нам розказувала. Нічого, побудеш, скільки треба, ми тому не будемо противитись. Таке наше положення, треба допомагати один одному.

Вона взяла стілець вільною рукою і підставила до грубки.

— Роздягайся, сідай отут, погрійся. Змерзла там, певне, за ніч? Добре, що пустили.

Марія роздяглась і присіла до грубки. Кайла взялась варити. Вона повертала картоплю на сковороді й поглядала просто на Марію.

— Молода ще,— сказала,— сімнадцять маєш?

— Вісімнадцятий,— сказала Марія.

Кайла зітхнула. Потім додала:

— Нічого, не журися.

Марія не журилась. Вона протягла руки й прийняла від Кайли дитину.

— То Тіма,— сказала Кайла,— їй сьомий місяць, вона нічого дитина.

Побіч стояла Рухля, їй ішла третя зима. Вона була повновида, з високими брівками й малими чорними очима. Скидалася на Лаю. На долівці біля кухні сидів Дувид, йому минуло чотири. Він був тендітний, з великою круглою

головою на тонкій шийці. Довбався в чомусь, не піднімаючи обличчя, йому було байдуже до інших.

Дитина сиділа спокійно на руках у Марії.

— Йй пора спати, — сказала Кайла, — я її погодую.

В хату ввійшов батько, Марія встала.

— Сиди, грійся, — спинив він її і привітався за руку.

Був низький, кремезний, широкоплечий, трудно було вгадати в ньому ядушливість. Ходу мав широку, важкувату, руки тверді й грубі. Лая була подібна до нього. В неї було його велике, виразне обличчя, по-дівочому витончене. Стріхаті його брови лежали в неї двома тонкими крильцями високо серед лоба. Його невеликі, чорні, з гострими рисами очі дивились у неї просто, трохи здивовано. Мала теж його лінію губ, по-дівочому свіжу. Тільки лежав у ній — відмінно від батьківських губ — якийсь важкий, лінкуватий спокій, що привертав до себе увагу.

Юда скинув з себе коротку жовту кожушину і підійшов до плити. Протягнув над нею задубілі долоні й поглядав на Марію.

— Холодно в тюрмі? — спитав, усміхаючись широко. Марія й сама посміхнулась і оглянулась на Лаю.

— А моя Лая звикла, нічого. Вона в мене залізна.

— Служила у кого? — спитав за хвилину.

Марія сказала.

— І дослужилась.

Він глянув на її живіт і кивнув головою.

— Облиш то, батьку! — сказала від столу Лая.

— Чого облишати, дочко? Не можна облишати, доки їм не прийшла за те заплаता. А вона їм прийде..

Лая згодилась. Вона їм прийде. Нема про що говорити.

Кайла поклатала дитину в колиску й накрила вечеряти. Потім вигорнула вугілля в черепок і поставила в кутку при дверях. Стіна там отікала вогкістю, по хаті потягло розпареною глиною.

Всі сіли до столу. Юда покликав Марію.

— В мене теж дочка Марія, по-нашому Міреле. Вона сидить у Бригітках¹. Йй небагато лишилось, скоро вийде. А Лая молодша, вона працює в друкарні. Дочки в мене славні, а син помер на Павіяку. Чула Павіяк? І добре, що не чула.

Він розгорнув долонею вуси й вечеряв мовчки. Всі вечеряли мовчки.

Так Марія лишилась у хаті візника Юди Крайса.

Вона не наймалась уже на службу, ніхто добрий не прийняв би її такою. Вона ходила на послуги. Лая їй постаралась. Ранком прибирала в кабінеті молодого дантиста

на Сокільській. Було тут дві кімнати, роботи небагато, проте Марія почула, що вже обважніла й для цього. Колись гуляла, граючись, щітками по підлозі, тепер ставала на коліна й допомагала собі руками. Живіт звисав важко вниз, перегинаючи спину. Вона підводилась з підлоги червона, пітна і мусила віддихатися хвилину.

О десятій рівно приходив з дому лікар. Він був високий, тонкий, з блідим і тихим обличчям. В нього був м'який, теплий голос, і Марія скоро звикла до нього.

Він приходив у кабінет, Марія приносила воду й перемивала посуд — вона могла відходити.

Бували вже пацієнти, іноді сиділа між ними Лая. Вона не дивилася на Марію, схилилась над газетою і чекала своєї черги.

Було раз так: Марія вернулась пізніше з водою, Лая була вже в кабінеті дантиста. Посередині гуділа машина, включена в електричний струм, свердлик буравив порожнє повітря. Лая стояла з лікарем в кутку біля столика й переглядала папери. Лікар пішов назустріч Марії, прийняв від неї воду й відпустив зразу. А ще ждав на неї посуд.

Звідсіль йшла Марія на Поштову, там була кухня для безробітних. Там вона стояла за підручну до кухарки Марти. Крім неї, була ще Настя, чорноброва сміхунка, вона була за першу.

Марія сідала біля коша з картоплею й обирала її цілу гору — то була її робота. Не було важко. Іноді присідала до неї Настя, вона цокотіла безупинку, її мова розсипалася щохвилини брязкітками сміху.

— Така вже я, вмру сміючись, — боронилася вона від Марти, як та гримала на неї від плити. Марія слухала її, мовчки посміхаючись.

Біля полудня забігав голова комітету, «шалений» Кленник; а згодом з'являлися вони, безробітні. Вони проходили з квитками від комітету, чергуючись у три зміни. Сідали двома рядами вздовж столів і їли мовчки й спішно, хоч поспішати їм було нікуди. Важко було їх розрізнити одного від одного, такі схожі були на себе всі — чоловіки, жінки й діти. Лежало у них щось спільне в складках присохлих губ, у западинах вилиць і в темних ямах очей. Було погрозово сильне, від нього затинався надовго брязкітливий сміх Насті, що вмиратиме сміючись. Ходила понура між них, прибираючи посуд, її брови звисали чорними грозами над самими повіками. Під ними мигтіли очі, як вода перед бурєю, ждучи блискавок, що чаїлися в хмарах.

Безробітних було багато, вони все прибували. Іноді не ставало для останніх обідів, вони відходили байдуже —

навчилися уже відходити байдуже. Як бувала між ними жінка з дитиною, Настя переглядалася з Марією, й вони затримували її і садовили між собою. Їли тоді разом. Настя дивилася на дитину, її брови розгладжувались помалу. В кутках губ блукав непевно усміх, потім він проривався враз і бризкав усім лоскітно в обличчя. Дитина сміялась, мати також. Марія кінчала роботу і йшла з полегкістю додому.

Бувало, звичайно, під вечір вона вже не виходила нікуди. Вона допомагала Кайлі в господарстві, гляділа дітей, як Кайла виходила. Діти гралися біля груби, Марія сиділа задумана й дивилась у низькі вікна. Її руки розгладжували білі стяжки на колінах, вона схилялася над ними й зшивала одну до одної, мала вже того досить у клунку.

Скоро після шостої приходила Лая, довго вмивалась— її руки були чорні від олова. Вона переодягалась і знову йшла у місто.

Потім приїжджав з тартака батько.

Діти пізнавали здалека дзвінок Сірого. Дувид перехилив голову й дивився з долівки на вікна одним оком. Рухля вилазила на ослін і кликала до себе Марію. Вони втикали голови в глибоку вікнину й дивилися.

На схилі білів широко сніг, по ньому йшов униз Сірий, киваючи кудлатою головою. Він ішов просто на вікна, його ніздрі були вигнуті, з них бухала на мороз пара. Побіч ступав помалу батько, він хитався на ходу в своїй вухастій шапці; він був ніби чужий, що приїжджає здалека. Рухля повертала до Марії обличчя й дивилася на неї великими очима, в неї ворушилися таємно губи. Марія розуміла.

Згодом батько входив у хату, в його руках була в'язка обрізків, дощок, він кидав їх під грубу і розгинав помалу спину. В нього тріщали кістки, було чути від нього сосновою смолою.

Вечеряли, як приходила Лая. Говорили небагато, мова не була весела.

— Айзен скоротив знову робітників, а з четвертого— ходять чутки — спинить зовсім.

— Нехай спинить...

— На склади при станції спровадив мазурів, ціну збив наполовину. Колотиться.

— Всюди колотиться,— то вже недовго...

Батько дивився на Лаю, вона була звичайна.

Кайла підгортала до грудей дитину й зітхала в сторону. Поралися після вечері, Лая читала при лампі. Марія розкладала сінник на тапчані за грубкою, молилась і йшла спати. Йшли спати згодом всі.

Як приходила неділя, Марія відпрошувалася у Марти до церкви. Марта гримала нишком, Настя дорікала смішливо о. Паном. Марія відмовчувалась одній і другій, обидві вони в профспілці, там головою Саврас, двірник Вагнерів, у нього всі безбожники. Марію теж записали в спілку, проте ще до церкви ходила.

Бувала тепер часто в неї мати, приходила з заробітчанами. Серед зими впав на села голод, з літа не вродило, село тягнулося до міста.

Мати бувала часто, вона заходила до Крайсів, сідала край ослона й дивилась мовчки на дитинчат на долівці. Марія розв'язувала спішно шматки в клунку, діставала зароблені гроші й відділяла матері частину. Мати обводила очима голі стіни й питала суворо:

— До церкви ходиш?

Марія ходила до церкви — ходила б і без того.

Ставала в бабинці біля колони, довкола стояли дівчата в білих хустках, вони були під доглядом пань з Товариства опіки над українськими слугами. Марія простоювала з ними всю службу, ноги їй залякали від холоду, вона цього не чула. Вона хрестилась і співала разом з іншими дівчатами. Вислуховувала все казання, дивлячись пильно на проповідника.

Іноді виходив на амвон о. Пан, тоді вона ловила швидко віддих, що тікав їй з грудей під ударами серця. Ставала їй перед очима глумлива посмішка Насті, вона відгортала її спішно. Круг неї вставала повідь здавлених жіночих тіл і котилася хвилями до амвона. Марія притискала плечима до колони й ледве втримувалась на місці в бурхливому зриві. Вона боронилась проти нього простягнутими руками й не зводила погляду з о. Пана.

Стояв там високий, простий, нерухомиий. Його великі білі руки тепліли на червоному березі амвона. Довкола його шиї лежало важко золоте рам'я епітрахилі, з якого вставала вгору велика кругла голова, зачісана вихором. Його обличчя світилося блідо, ніби на ньому стояв відблиск далекого нічного пожару. Губи були затиснуті суворо. Проте на них лежали сотні вогких, гарячих очей жіноцтва, вони ставали від них вогкі, гарячі й готово розтулені.

О. Пан підходив щільно вперед, вниз залягала тихо повідь, він проповідував.

Марія стояла під колоною з піднятим обличчям і слухала.

Товпа коливалася довкола вправо й уліво... Груди затікали від того гарячє й сковзали сперто за нею... Марія хиталася й слухала...

Чула його очима, обличчям, усім тілом... Бог був близький, добрий, жаданий... Плив м'яко в лице з долонь о. Пана... Долоні були великі, білі, теплі, вони тягнулися вниз... над ними блищали густо дрібні волосинки...

Було душно, палало щімко обличчя. Горіли світляно очі, на них стояли важкими каплями сльози. Були як другі зіниці, що тепліли тремтуче на віях. О. Пан двоївся за ними... «Він приходив близько, ближче... Він здригався важко й, тріпнувши собою, падав гаряче на груди...

Марія виходила з церкви... Сонце сліпило очі, дерева білили в снігу, люди сновигали на тротуарах... Було чужо. Паморочилось у голові, ноги ступали безладно... Хтось ішов поруч і був як за стіною...

Це було в останню неділю. О. Пан говорив про другий прихід Христа, про антихриста, про його червоних слуг, що йдуть зі сходу. Хтось ішов поруч Марії, і його голос чувся здалека.

— Страшно, Маріє...

Вона спинилась і приглянулась чужо. То була Лукія, наймичка із старої плебанії... Вона стояла зовсім близько, її обличчя жовтіло на вилицях, на ньому світилися сухими вогниками очі. Вона шершала слечено губами:

— Всім страшно, не тільки тобі, Маріє, всім страшно...

Марія спинилась, її очі розкрилися, вона спитала живо:

— Ні, Лукіє, — ні, про що ти?

Лукія підняла голову й глянула терпко:

— Плакала ж ти чого?

Марія закивала перечливо:

— То не того, Лукіє, не того...

Вона зігхнула пробуджено й пішла краєм тротуару. Лукія йшла поруч неї.

Було справді не того, — Лукія просто не розуміла. Було подібно, як той раз, у Крайсів, — правда, інакше, — але подібно...

Був вечір. Старий Крайс лагодив на завтра зброю, Кайла присипляла дитину. Лая читала вголос. Марія сиділа на койці й слухала.

Лаїн голос плив рівно, одностайно. Він розказував про те, як багато на світі наймитів і як мало господарів. І як мало добра в багатьох наймитів і як багато його в кількох господарів. І що зібрано воно в них скривдженням багатьох, бо інакше бути не може. Що від кривди тої прозріли очі наймитів і побачили її безмір і пізнали разом свою силу, що була більша за кривду. І що збирають вони тепер ту силу всюди для удару по кривді, бо тільки силою можна зломити її. І що зломлять вони її неминуче, бо інакше бути не може. Що відберуть

багатства в кількох і дадуть їх усім — не мені, не тобі, а всім, і це буде комуна.

Бо тільки в комуні вихід із великої кривди...

Лая скінчила. Батько протяг востаннє голку й зав'язав вузол. Він спитав Лаю:

— Чи діждемо ми того з тобою, дочко?..

— Діждемо,— сказала спокійно Лая.

Қайла підвелася від колиски, дитина вже спала. Вона загорнула стягнуті груди й зітхнула. Марія дивилась на Лаю, її очі зайшли теплою вогкістю, Лая двоїлася, крізь неї Марія спитала:

— Десь-то воно діється, Лае, що ти читала в книжці?..

— Всюди діється, де є багаті й бідні,— сказала Лая.

Марія подумала, потім кивнула головою:

— Я не про те, Лае... Я думаю, та земля, що в ній збираються ті кривдні, й що прийде комуна — десь вона є там...

— Всюди та земля, Маріє: у вас в Теребежі, і в нас у Кальному, і в столиці, й у Відні, в Парижі, за морем, усюди, де є бідні й багаті.

Марія дивилась на Лаю. Лая розумна, вона повинна знати, чого хоче Марія... Є десь така земля... про неї так твердо говориться в книжці... Вона може бути за морем, можливо, серед моря, а то ще буває на верху скляної гори за непрохідними лісами... За неї так гарно слухати, і нічого вона до Теребежів не має... Є десь така земля, і про неї думає Марія...

Це було так у той вечір і так нині,— правда, інакше,— проте подібно. Лая тоді не знала, Лукія нині... А то — гарно, й тільки... І тому сльози. А землі зовсім не шкода й антихриста не страшно.

Лукія йшла поруч і поглянула збоку на Марію.

— Так любиш слухати о. Пана?

— Люблю.

Лукія присунулась ближче:

— Я кажу, вступи до Марійського товариства, не пошкодуеш... Він там навчає два рази на тиждень, послухаеш...

Марія знала, Лукія про це не вперше... Було трохи страшно. Вона спинилась і глянула непевно:

— Чи можна мені, Лукіє?

Вони стояли на перехресті, їм треба було розійтися. Побіч проходили дівчата в білих хустках, вони йшли діловито гуртками додому й ставали впору до плити, їх пані могли бути спокійні. Лукія кивала їм головою, дивилась їм услід, аж поки проходили. Вона сказала:

— Чому не можна? Запишися й приходи. Як оті, як я, всім можна...

Марія загорнулася у хустку, її трохи морозило. Вона сказала вбік:

— Чи приймуть мене... Ти знаєш, якою я ходжу...

Лукія кивнула:

— Знаю, давно знаю. Запишися, відмолиш.— Приймуть!
Попросим о. Пана, я попрошу — приймуть.

Вона нахилилася до Марії.

— Прийдеш?

Марія мовчала.

— Прийди нині о третій на нову плебанію, буду чекати.
Зайдем до отця Пана, попросимо, не бійся... Отець Пан добрі, не бійся.

Марія мовчала. Лукія кивнула на прощання й сховалася за рогом, не ждучи слова. Марія стояла. Вона загорнулася ще хусткою і збрала її на підборідді, вона дрижала від холоду. Натовп опливав її боками, гуляли дівчата, побравшись за руки, Марія дивилась перед себе неприсутніми очима...

Проте піти наважилась. Відпросилася перед третьою на кухні й пішла в бік плебанії. Лукія ждала на неї в кінці бульвару біля каплиці з берізками. Вони спустились униз по східцях і пішли повз криницю. Стояли там дівчата з відрами, між ними Стефка лобата, що приймала жовнів під плотами. Вона сказала щось сороміцьке, дівчата зареготали дружньо. Вона проводила Лукію очима спідлоба й кликнула за нею:

— Лукіє, свята Лукіє, перестань дівчат водити.

Дівчата засміялися знову, Лукія оглянулася і відгризулася люто. Вона втягнула голову в плечі й прискорила ходу. Марія встигала за нею, чула за плечима смішливі очі Стефки, їй було важко.

Проїшли скоро молоду посадку бульвару над струмком. Через дорогу біліла свіжо приходська огорожа з хвірткою. Вони пішли просто на неї. Марія спинилась, перевела віддих, оглянулася на криницю. Дівчата були вже за пагорком.

Обіч скрипнула хвіртка, з неї вийшла низька кругла пані в пухкому ковнірі. Дівчата дали дорогу. Пані минула їх діловито й пішла живо бульваром.

— То меценасова Синицька,— сказала по хвилі Лукія.

Марія хитнула головою, вона це знала.

— То гідна пані, вона з Опіки над українськими слугами,— добавила Лукія.

Цього Марія не знала. Вона схилила голову, зітхнула й пішла за Лукією в хвіртку.

В глибині двору ліворуч біліла плебанія з червоним ганком. На порозі стояла струнка молодиця в корсетці й збірчастій спідниці. Вона підвела груди сплетеними руками й очікувала. Була красива, низькоброва, з віястими очима

й неспокійним рум'янцем на смаглих щоках. Відповіла бай-
дуже на Лукіїн поклін, не сходячи з порога. Спитала;

— Чого знов, Лукіє?

Та підступила ближче:

— До о. пароха, прошу господині.

Молодиця кинула віями в бік Марії, її брови сплили ще
нижче, вона сказала згодом:

— Нема від вас спокою йогомостеві...

Лукія вклонилася знову:

— Нам не довго, прошу господині, то тільки дівчина до
Марійського товариства...

— Прийдете пізніше, отець спочивають,— сказала глухо
молодиця.

Лукія не вступилась. Вона глянула на господиню знизу,
потім прокашлялась і втерла пальцями губи.

— Почекаєм.

Молодиця ступила раптом на східці й нагнулася вперед:

— Лукіє! — прошептала вона погрозово.

Та здвигнула плечима й глянула вбік:

— Хіба я що?

Стояли. В глибині сіней стукнули двері, й до ганку вийшла
дівчина в голубій пов'язці на косах. Вона виглянула в двері
й сказала тихо:

— Отець казали впустити.

Молодиця спалахнула гаряче. В неї забились неспокійно
повіки, довгасте підборіддя засітчилось і стягнулось підків-
кою під губи. Марія глянула на неї і сказала:

— Вернімось.

— Ходім,— кинула сухо Лукія й пішла просто в сіни.

В кутку в тіні стояла дівчина в голубій пов'язці й дивилась
на Марію. Їх очі зійшлися на мить, Марія кивнула нишком,
дівчина всміхнулася сумно. Марія пристала трохи — то була
Зося, біла Зося, теж «біла панна» — так звали її коло кри-
ниці. Вона все всміхалася сумно, колосинки її брів знімалися
кутками вгору, бліді повіки лежали трикутничками на зіни-
цях. Вона була крихітна, ніжно-біла, з великими волош-
ками в золотих віях. Її кісники звисали кружельцями вздовж
обличчя й хиталися пружко, від них падав золотий відблиск
на тонкі щоки. Не було так ні у кого з дівчат біля криниці,
було це, як у справжніх панянок. За те її прозвали біла панна,
теж біла Зося,— не можна було краще добрати. Вона була
мовчунка. Ніхто з дівчат не знав, звідкіль вона взялась у міс-
ті. Проте любили її спільно, найбільше Стефка-жовнірка, що
приймала хлопців під плотами.

Зося приходила з відрами по воду, Стефка сиділа на цям-
ринах і дивилась їй назустріч.

— Візьметься таке на світі, й що з ним робити,— посміхалася вона м'яко. Вона приймала від неї відра, наповнювала з струменя й проводила її до воріт.

— Була б я тобі сестрою, якби не моя бридка натура,— говорила по дорозі.— Не можу без хлопа бути, така я змалку й такою пропаду десь під плотом, ніхто доброго слова не скаже.

— А ти не бійся, тебе не зачепить ні один, то вже тобі говорю я — Стефка-жовнірка.

Зося усміхалася мовчки, її не зачіпав ні один.

Восени викопали на приходському дворі власну криницю, і Зося не виходила більше на бульвар по воду. Була мовчунка, проте дівчата сумували за нею, найбільше Стефка-жовнірка. Вона приходила під попівські ворота, її прогнали від двору — така остання.

Стефка сідала біля криниці й кляла без стриму, дівчата відходили нишком, вона сиділа самотньо, Зосі наче на світі не було...

Тепер вона стояла у кутку в тіні й була наче не Зося. Вона не всміхалася сумно, вона й ніяк не всміхалась, тільки дивилася просто в обличчя, й від цього зойкнуло щось у Марії в грудях. Вона спинилась на ганку і потягнулася слабо в її бік. З сіней кликнув сухо Лукіїн голос. Марія насилу торкнулася з місця й пішла хитко на нього.

Сіни були великі й темні, вона пірнула в них здригаючись. В глибині відчинились двері, з них упала смуга блілого світла. Там стояла Лукія і чекала на неї.

В кімнату ввійшли разом. Було півтемно. О. Пан стояв біля столу, його плечі чорніли чітко на тлі вікон.

Він спитав не повертаючись:

— Що скажеш, Лукіє?

Лукія підійшла й поцілувала йому руку. Потім сказала про Марію.

— Добре, голубко, йди з богом.

Лукія вийшла котячою ходою, о. Пан повернувся.

Марія стояла на місці. Була знов ніби під колоною, довкола хлинула повідь здавлених жіночих тіл і рвала її за собою. Вона стояла непорушно. Згорнула хустку на підборідді, пустила по тілу довгими складками, потоншала... Він був там, угорі, великий, простий, вона підвела на нього обличчя й дивилася ясно. Розкрила широко зіниці, щоб мати його всього в проміннях свого ока. Ішов до неї помалу, ішов до неї, стояла, дивилась.

Почула здалека:

— Звешся?..

Проспівала:

— Марія.

— Хочеш вступити до братства?

— Хочу.

Як був уже близько, сказала вдруге:

— Хочу.

Підійшов до неї зовсім і поклав на плечі долоні. Були великі й легкі, як полум'я. Чула їх крізь одяжу на голому тілі. Йшли з них гарячі струмені вниз по хребті й парили стегна. Імлилися від цього зіниці, проте дивилася просто...

Велів прийти завтра.

Кивнула:

— Прийду.

— Надвечір.

Сказала:

— Надвечір.

Притакнув і усміхнувся. Роздалися від цього губи, нижня висунулась легко. Марія здригнулась і відвела очі...

Було нудно... Бридка млість піднеслася з живота й розплилась по всьому тілу...

Сказала слабо:

— Вже піду...

Хитнулась, мало не впала... Він нахилився й підтримав її в поясі.

Був дуже близько... майже висіла на його руці. Перегнулась, торкнула його грудьми й животом... Затрусилася й випручилася раптом... Сказала:

— Вже піду.

Притакнув і усміхнувся... Був страшно близько — дихав в обличчя... Скрикнула, вперлася ліктями в груди... Шарпнулась і відкинулась на двері...

Ішов за нею... Замахала руками в повітрі, натиснула на двері... Рвонулась і вискочила в сіни... Летіла просто в пільму, вдарилася об стіну й відскочила вбік... Летіла... Дві білі руки витягнулись раптом з пільми і схопили її за плечі... Шарпнулась розпучливо:

— Пусти.

Руки зчепилися судорожно й тягнули до себе. З темряви виринуло бліде обличчя й зашепотіло жагуче:

— То я... я — Зося... не бійся...

Ослабла враз і злягла важко на руки:

— Ти, Зося?

— Я... я... не бійся...

Зося присунула щільно обличчя й зашепотіла спішно:
— Слухай, слухай, Маріє, не приходь сюди, не приходь, не приходь...

Марія захитала головою:

— Не прийду, не прийду...

— Лукії не слухай, його не слухай, не приходь, не приходь...

— Не прийду...

Обняла жагуче крихкі плечі:

— Не прийду!..

Пригорнулася до неї міцно, стала.

Насторожилась, скрикнула:

— Зосю?

Опустила руки на живіт, забігала по ньому долонями:

— Зосю, ти теж, ти теж!..

— Так-так-так,— захлипала самими губами,— так.

Впала Марії обличчям на груди й говорила здавлено:

— Що зроблю, Маріє, що зроблю, що?..

Марія відсахнулася, кинута її розпукою. Піднявся в ній крик жажний, болючий і вперся колінами в груди. Рвав їх шматками з нутра і пхався силою в горло. Здавила. Стиснула хустку на глотці й заціпила пальцями до болю. Бігла.

Спішила містом, палаючи розпучливо. Хапала на ходу гарячий вітер, що ляскав в обличчя, і давилася від нього. Налітала в розгоні на зустрічних, відбивалася безтямно й неслася вперед вулицями, осліпла від болю.

Пробігла бульвар, Поштову, казарми. Влетіла через шлях на пустир і впала в сутерини. Злягла плечима на двері, задихала важко.

Були всі тут,— крім того, Магда й Лена, що вийшли з тюрми.

Закивала їм головою й зразу притихла. Пішла просто до Магди й сіла біля неї. Зійшлися всі довкола. Підняла до них обличчя й розказала все, як було. Потім упала на тапчан головою й заплакала судорожно.

Мовчали.

Посередині стояла Магда, велика, страшна, з заціпленими до болю зубами. Побіч неї плакала Кайла з дитиною на грудях. На підніжку біля грубки сиділа Лена з обличчям у долонях, з низько опущеними повіками. На ліжку праворуч темніла важкувата Лая.

Старий Крайс пройшов широко кімнату й сплюнув гостро під двері.

Вернувся насередину й сказав хрипко на Лаї:

— Ну, де ж та твоя добра комуна, ти — ко-му-ніст-ко?..

Лая підняла швидко обличчя:

— А ти, батьку, а ти?..

Крутнувся всім тілом до неї й захрипів гірше:

— Ну, що я, що я, старий здохляк, з грудей тобі її вирву, чи звідки?

Лая проговорила чітко:

— З тартаків вирви, з броварів вирви — там, де працюєш, там, де росте вона з твоєї сили, звідти прийде, хіба ти не знаєш?..

Замахав гаряче в повітрі руками:

— Вже мало того, дочко, що знаю, вже мало того... Болить від того більше, груди тріскають від того... Нехай вже раз вона приходить, бо виздыхаємо, як руді миші, нехай приходить... Кігтями її вирвемо, отими очима чорними, зубами її вирвемо, нехай уже раз приходить.

VIII

І вона йшла вже.

Її червоні вибухи ставали на обрії вогняними стовпами тут-там і стрясали блисками причаєну тьму ночі.

Вони стояли хвилину на тлі вечірнього неба й западалися раптом під землю, проте їх неспокійне вирування чулося грізно під склепленням зимою ґрунтом.

Їхній відблиск лежав ще довго багряною тривоною на засніжених вікнах верхніх поверхів, бився гарячим викликом у мерзлі шибки замуrowаних у землю підвалів.

Спалахував червоною грозою в опуклостях очей шалених Магд, що кидалися йому назустріч рвучко, бурхливо, з захопленим закликem у грудях.

Відзивався блиском лез у холодному шовку зіниць Лен, що поринали в нього просто, звичайно, наче не дихали змалку нічим, крім нього.

І тільки Марії, вагітні Марії вбирали його в себе, як вогку мрію про казкову землю, що вона десь за морем або серед моря і що до неї плывуть тільки човни солодкого слова.

Проте прийшов день березневий, вагітний...

...Був вечір, Марія вбігла в хату, була вже Лая, вона пішла просто до неї. Вона дихала важко... хто знає, як тепер трудно бігти Марії... Вона дихала важко й ловила гаряче слова, що витікало з-під губ трепетливо.

Пролебеділа жагуче:

— Я вже знаю, Лає, я вже бачила, вже знаю...

Це було в той день бурхливий, коли Магда прийшла до о. Пана, вона прийшла до нього, він її побачив...

Магда тепер служила в броварника на Мостовій. Вона працювала тяжко весь день біля худоби в оборі, а ввечері вибігала до криниці на бульвар — вечір був її. Вона сідала на цямринах між дівчатами. Були тут ще Марина-штундистка й Стефка-жовнірка, й вони говорили допізна. Дівчата приходили, стояли, відходили. Знову верталися, стояли. На сходах

коло жолоба чекали повні відра — нічого, пождуть, пани пождуть, не спішно.

Верхом гуділи березневі шуми, пливли стаями хмари, низькі, грудасті. Вони напорювались на гостре верхів'я дерев і хлюпали в землю парним літеплом. Верхнім бульваром тікали з криком підкасані панята, а дівчата підносили обличчя вверх і слухали шуму.

І шуміли їм потоки на спадистих дорогах, гуділи ясені над примоклими стріхами, а з присліпуватих вікон кричав чорний передновок.

— Сестра в мене третю ніч ночує, пані виганяє,— чи не чули де, дівчата, місця?

— Є місця багато, на Медовій,— і плата не гірша...

— А тобі язика не вкрутить?..

— Чого має вкрутити — моя ж там ходить, Ганчина ходить,— там повно сестер, а її чого краща?..

— А місця там стане, пани на хлопок ласі...

— І робота там легка, тільки що пранці чіпляються...

І Магда говорила, Марина говорила (яка штундистка — просто безвірниця!), Стефка вкидала жменю сороміцького приску.

Сміялися, плакали, слухали...

Іноді забігала на хвилину Лена, звільняли для неї місце, сідала коло Магди. Були їй раді, побоювались трохи. Говорили. Вона слухала мовчки, знайомо. Вставляла часом слово гостре, пекуче, як жарину в груди, і відходила спішно.

Магда вставала за нею, спиняла на боці, дорікала жагуче:

— Десь пропадаєш, Лено...

Брала її за руки й стискала міцно:

— Десь пропадаю?

Стріпувала волохатими віями й бризкала з-під них безрезнево:

— От і пропадаю! От і пропадаю! Боїшся?

Магда притягала її до себе й шептала в обличчя:

— А ти не допікай, колючко! Боїшся!

Не боялась. Це пройшло вже, це було тільки там, у тюрмі, й потім тут, до того вечора тривожного й ясного...

Ленку випустили раніше. Вона зговорилася з Вежбовою, вийшла на допит і не вернулася більше. Магда кидалася по камені скажено й трясла кулаками:

— Нехай шезає, руда кицька, нехай там зогние!

А Лена мовчала. Вона сиділа в кутку нар з піцібганими ногами й дивилася перед себе. Китайські стрішки вій звисали

в неї темно на зіниці, крізь них сіявся на камеру вечірній холлод чорних ополонки. Магда поглядала на неї збоку й давилася розлукою. Любила її як Марію, тремтіла на думку, що вона могла б вернутись за Ленкою на Глибоку.

Лена мовчала всю цю днину, а ввечері кликнула до себе Магду:

— Пам'ятаєш, Магдо, ту ніч, як ми хотіли спалити Вежбову?..

Чи Магда пам'ятала! Вона припала враз до Лени й заледіла гаряче:

— Щось маєш на думці, Лено, щось-то вже маєш...

Лена сказала впівголос:

— Думаю... її треба спалити.

Магда зітхнула глибоко й присіла біля неї. Вона стисла колінами руки, аж хруснули.

Сиділи потім удвох цілими днями в кутку й умовлялись, як це мають зробити. Ввижалася їм руда Ленка з дитячими скіссями в'їй, і їх рішення твердло. А як вийшли на волю, Лая одним словом змінила їх постанову. Лая розумна, Лена піддалася зразу.

Тепер Магда вибігала щовечора до дівчат коло криниці, а Лена пропадала десь цілими днями — де? — «не питай», — а ввечері прислужувала в жовнірській пиварні на Підваллі.

Спершу Магда кинулася до Лаї:

— То не добре, Лає, не добре, ти забула Вежбову...

— Чого ти?

— Там жовніри, Лає, то недобре для Лени...

Лая похитувала звичайно головою:

— Так треба, Магдо, ти будь спокійна.

Ій-то легко сказати. А Магду била тривога.

А найбільше в той вечір ясний — місця під собою не чула. Сиділа між дівчатами коло криниці й поглядала все вверх бульварів, але даремно — Лена не приходила. Вже третій вечір не приходила Лена. Тоді Магда вихопилася з гуртка, — посидьте, дівчата, я на хвилину, — й побігла бульваром на Підвалля. Прибігла.

Відчинене нутро пиварні гоїдалося в клубках диму й гуділо приглушено. Було там повно, парно — задимлений просвіт кімнати роївся ліниво розкиданими постатями жовнірів. Вони сиділи довкола круглих плиток двійками, трійками, розігріті, червоні, з шапками на потилицях і перекликалися від столика до столика.

Коли Магда наближалась до дверей, щось сталося в глибині кімнати й усі голови повернулися в той бік. Ішло звідтіль якесь шамотіння, й зривалися викрики веселі, підпиті. Магда глянула в той бік і залякла на місці.

Була там Лена — бачила її добре. Її чорна, стрижена голівка подавалася плавно між зеленими мундирами. Лена тримала високо дві склянки з пінистими, білими дашками й боронилась від рук жовніра, що намагався її обхопити. Він хилився за нею і викрикував у п'яному захопленні:

— Лена, Ленусь, ти тут! Дивися, Янек, то вона!

— Ленусь, душко, а Вежбова як?

— Ні-і, не втечеш мені, не такий я!

— Ленусь, іди ж, хай притисну тебе...

— Лови її, Янек, хапай! — Ї-і-а-а!..

Вищав Ясек. Він тріпав руками й ногами і відкидався плечима до Янка, що гудів задоволено. Підскакував на кріслі, викрикуючи тоненько, його масне обличчя здригалось від захоплення. Вся кімната дивилася в його бік.

Магда прикипіла очима до Лени, не торкаючись з місця. Її пальці впилися до болю в одвірок, вона ледве стримувалась від крику.

Лена пробралась помалу до столика й поставила на ньому пиво. Вона схилилася до плитки, була майже в обіймах череватого сержанта.

— Маю тебе! — кричав він переможно, охоплюючи її стан. Але Лена повернулася круто й легко висковзнула з простягнутих рук. Пішла спокійно до буфету, її тонкі, хлоп'ячі плечі віддалялися рівно від столика.

Магда зітхнула. Ясек сидів з порожніми руками. Хтось засміявся в кутку кімнати, хтось інший зауважив уголос:

— Дулю маєш!

Коло столика повернувся помалу Янек і повів докола очима. Він гупнув об стіл кулаками і крикнув люто:

— Хапай її!

Це Ясека підірвало з місця. Схопився, запищав вересливо й кинувся навздогін за Леною. Доходила саме до повороту за буфет. Налетів на неї з розгону й повис руками на плечі:

— Маю!

Не мав. Торкнулася вбік, і грубий Ясек гепнув об землю.

Голосний регіт вибухнув у стелю пиварні. Застукотіли крісла, задзвеніли по долівці остроги. Хтось плескав нестримно в підняті долоні, хтось брязкав у повітрі порожніми склянками. Хтось третій кричав на все горло, випинаючись на столик.

Потім зразу вщухло. Сержант піднявся з долівки й звівся на ноги. Обличчя в нього горіло, налите кров'ю, очі збігалися в щілинки й стригли розпаленими шпильками. Він звів дугою плечі, насунув на голову шапку й повернувся помалу в бік Лени.

Вона стояла віддалік коло крана за буфетом і наточувала пиво. Дразливий спокій лежав на її байдужій, по-хлоп'ячому пущеній лінії плечей. Дивився на неї хвилину мовчки. Потім підтягнувся, розкарячив широко ноги й, піднявшись на пальці, завів тонким фальцетом:

— Кур-ва-а-а...

Раптова тиша обійняла кімнату. Лена здригнулась і оглянулась на його. Її обличчя перехилилось ніяково. Брови тріпнулися і побігли серединками вгору. Над ними лягла глибоко зламана зморшка.

Побачив це зразу. Витримав хвилину. Засунув руки в кишені й хитався на пальцях. Тоді ще піднявся, вип'ялив груди й завів з цілої сили:

— Ку-а-а-а!

Відкинув голову на плечі, замкнув солодко очі й тягнув захлинаючись:

— У-а-а-а!..

Лена відвернулась від нього помалу. Закрутила кран, відставила налиту склянку. Обтерла рушником піну, що побігла в долоню. Простягла руку до буфету й узяла бокастий важкий келих. Не наточувала в нього. Принишкла. Крутнулася враз і, замахнувши з плеча, пустила дзвінко в голову сержанта.

Було там ще далі... Ясек зойкав, шукаючи шапки під столами. Янек рвонувся до багнета й рушив на буфет. Налетіли на нього ззаду й обхопили кільцем. Затисли довкола й вивели з пиварні. Ясек висковзнув боками. Лена підняла надбиту гальбу й витягла з-під столика шапку. Обтрясла її з пороху й передала в двері.

Побачила Магду. Взяла за руку й повела всередину. Верталися знадвору жовніри. Підходили до Лени, сміялись. Увійшов низенький капрал і салютував поважно:

— Маю честь доповісти, все в порядку.

Все було в порядку. Сміялись. Лежало їм усім одно, спільне, ясне в обличчях. Магда дихала глибоко. Видихувала тривожно радість, що пекла її в грудях. За хвилину була спокійна.

Так-то пройшло.

Боїшся? Не боялась.

Тужила тільки болюче, як Лена пропадала днями, й через те дорікала. Проводила її недалеко вверх бульваром. Говорила по дорозі:

— Ти зайди до Марії, вона така там!

— То вже, певно, скоро.

— А скоро, Лено, ой, як уже скоро!

Вони ставали непомітно й дивились одна на одну. Очі їх були однакові, в них шумувало прозоро весняне чекання.

Розходились спішно.

Магда верталася до криниці, на неї там чекали. Вона стряхувалась і говорила палкіше. Марина жартувала, Стефка підсипала сороміцьких слів. Сміялися, слухали. Верхом гуділи березневі шуми. Пливли стаями хмари й напорювались на гостре верхів'я. Слухали.

А в неділю стояла перед о. Паном Лукія й горіла сухо обличчям.

— Ті вже не вернуться, прошу отця, ті пропали. Підходу до них не маю, кричать на мене, як на пса.

— А сама вона, Лукіє, Магда?

— То антихрист, прошу отця, то чорний диявол, обходжу її трьома вулицями.

— А ти підійшла б...

— Очі видере, не підійду.

— А ти спробуй, Лукіє...

— В землю піду, до неї не піду, то диявол.

— Хочу її бачити, Лукіє...

Засміялася сухо.

— Не прийде.

— Хочу її бачити...

— Не прийде.

Ковтнула горлом, закивала жагуче:

— Не прийде, не прийде, не прийде!

Магда прийшла до нього, він її побачив. Він її побачив! Це було в той день вагітний, коли Марія прибігла до Лаї задихана й коли в неї слова билися на губах трепетливо:

— Я вже знаю, Лає, я же бачила, вже знаю.

Марія тепер розрослася на диво, вона ходила як гора, всі розпірки її одержі розходилися під натиском розлогих бедер. Вона ходила спокійно серединою тротуарів, її вгнуті крижі хиталися плавно, прохожі минали її боками. Її обличчя стало широке, вона спинялася іноді серед дороги, по її щоках проходив помалу таємний сніп світла.

Марія приходила тепер увечері додому — вона мала роботу по обіді. Кайла не противилася, вона сама поралася в хаті. Небагато тепер того порання: старий більше вдома, роботу на тартаку скоротили — двічі в тиждень виїжджає. А от Марії — хіба їй не тяжко товктися ціліснький день на роботі, адже в двері не входить!

Марія говорила:

— Нічого, Кайло, я більше руками, руки в мене міцні.

— Хутко вже ляжу, треба приробити, щоб було за чим лежати.

Вона приходила пізно додому, сідала мовчки за грубкою й сиділа там, важка й сонна. Іноді вона вирівнювала спину

й прислухалася чуїно. Тоді кликала до себе Кайлу й брала її долою на своє лоно. Там звивався тугий клубок і, натискаючи на шкіру, просовувався навскіс живота.

— То колінко,— говорила Кайла впівголос.

Марія дивилася на неї великими очима, по її обличчі проходив таємний сніп світла зі скроні на скроню.

Вона стихала й сиділа. Пізно, під ніч уже, забігала Магда і Лена; вони збиралися в кутку при Лаї і гомоніли поміж себе.

— З Марією нічого, її приймуть у лікарню, дантист говорив — подбає, її приймуть.

— З Марією нічого, а от Зося...

Марія пробуджувалась і слухала пильно в їх бік. Дві бліді руки простягались нагло з глибини сіней і хватали її за плечі:

— Що зроблю, Маріє, що зроблю, що?..

Марія вставала з-під грубки й підходила до Магди.

— Що з Зосею, Магдо?

— Ти не журися, Маріє, ми її визволимо звідти, аби тільки місце.

— Щоб тільки легше — вона ж там, як стеблина...

— Тож я говорю, Маріє, щоб тільки місце...

— Ти не журися, знайдемо...

Є місце. І легке. І його взяла Зося, біла Зося, теж біла панна, з кружельцями на скронях.

Марія збудилася удосвіта. Сіла й дивилась у вікна. Сіріло.

Хтось пройшов біля вікон. Виглянула. Послухала.

Кайла підняла голову:

— Не спиш, Маріє?..

— Не спиться.

Просиділа до ранку.

Йшла важко в бік Сокільської. Просвіти вулиць синіли вогко за ранньою млою. З них виринали назустріч прохожі й минали її спішно. Дивилася їм в обличчя. Чого було спішити?

Віддалік пролетів візник ускач кіньми. Чоловік стояв у нього за плечима й змахував руками. Щось біле хиталося на сидінні. Двоє бігло за возом. Потім ще двоє. Прохожі ставали й дивилися за ними. Марія постояла, аж поки сховалися за рогом.

На Сокільській було тихо. Марія прибирала в кімнатах. Пахло вогкістю, крізь відчинені вікна. В сусідніх ринвах падали каплі.

Пробігла дівчина попід вікнами. Марія послухала. Стихло. Прибирала.

Потім пробігли ще дві, брязкаючи відрами. Майнули хустками, ударили в вікна шматками розмови. Марія встала й ви-

глянула за ними. Летіли живо серединою дороги, спідниці тріпотіли їм, б'ючись на колінах. Добігли до перехрестя й повернули враз до бульвару.

Знову стихло. Тільки далеко десь озвалося протяжне тужіння, наче сумувала в лісі, загубившись, птиця. Марія послухала, аж поки обірвалось. Тоді замкнула кімнати й побігла вулицею до перехрестя... Повернула за ріг, спинилась.

На верхньому кінці вулиці темніло похмуро верхів'я дерев, уп'ялене в стіни каплиці. Було там неспокійно. На широкому тротуарі товпились тривожно дівчата, вибігаючи справа і зліва. Вони налітали одна на одну в розгоні, скрикували глухо й кидались униз до криниці.

Бігла в той бік, позираючи раз у раз на бульвар. Дихала часто. Хапала повітря губами, як риба, хлипаючи рвучко. Втомлялась. Приставала, зітхала, бігла.

Бульвар.

З вулиці сходів п'ять...

Ще п'ять... І...

Крик.

Високий, розпучний, смертельно ранений. Зірвавсь від криниці й, пробивши гостро вранішню млу, піднявся вгору в нелюдській натузі. Сукався довго й туго кривавим прядінням. Шарпнувся дико й, кружнувши в повітрі, впав на груди вогняною бичівкою.

Зойкнула болюче. Пробігла тротуар навскіс, до білих східців. Упала грудьми на кам'яне поруччя й глянула вниз по схилу, до криниці-самотечі.

Була там Стефка-жовнірка. Стояла на мокрих східцях біля струмка й хиталася мовчки.

Довкола — дівчата стиснутим колом. Вони хиталися за Стефкою, наче хияні вітром. Хтось ридав між ними тихо, здушено. Хтось стояв німо з заціпленими на грудях руками. Та всі хиталися за Стефкою, наче хияні вітром.

Серед їх кола темніла кам'яна статуя Магди. Певне, пройшла по ній буря й оставила такою. Зірвала з тімені хустку й кинула жужмом на плечі. Звихрила гриву над лобом і загострила синіми стрілками. Зорала обличчя глибокими складками й завісила хмару на бровах.

То Магда. Довкола неї — дівчата. І Стефка внизу коло струмка. Стефка-жовнірка.

Марія збігла, ще й нагнулася додолу.

— Ой Стефко, яка ж ти!

Стояла на східцях синіми колінами, розтріпана, півгола, простоволоса. Обличчя мала сіре, аж чорне, з набринілими кров'ю губами, що здригалися німо. Бігли по ньому сльози

просто, без стриму — було їх повно в проваллях очей, підкованих синьо. Збігали річками на руки, залякли під горлом, спадали рясними каплями на голі груди, сполосовані синцями. Не чула їх і не стирала. Наче пливти їм від віку була річ звичайна.

Стояла так, з руками, заляканими під горлом. Лежала коло неї на камені голуба пов'язка, наче тільки що знята з золотих кісників. Дивилася на неї сльозами й хиталась мовчки.

Тоді знов закричала.

Глянула здолу на дівчат блудними очима й схопилася за скроні. Кричала хижо, нелюдськи. Рвала на собі шмаття кусками, впивалася нігтями в розпухлі груди, глибоко, до крові. Кричала довго, до знесилля. Потім упала на східці й ячіла змучено, глухо.

Плакали довкола дівчата. Схилялися одна одній на груди й тужили тягуче.

Тоді прибігла Лена.

Вгорі на бульварі над Поштовою стояли люди й дивилися вниз до криниці. Вони сколихнулися й роздалися у сторони. З-поміж них випала дівчина-підліток і майнула вниз по бульвару. Розтяла стрілою стиснуте коло дівчат і стала на східцях.

Лена.

Дівчата притихли. Магда прокинулась і повернула обличчя. Стефка піднялася з каменів і глянула вгору.

Була вже тиха. Губи їй стікали кров'ю кутками. Підняла віддерту полу й обтерла нею обличчя. Витерла долонею очі. Тоді ще глянула вгору й спитала звичайно:

— Йдеш звідкись, Лено?

— З Підвалля. Чого ти?..

Торкнула рукою голубу пов'язку.

— Не видно там де Зосі, не здибала?..

То було не під силу.

Хтось крикнув між дівчатами істерично. Хтось проячав смертельно:

— Сестро!

Магда схопилася за голову й скочила дико:

— Лено!!

Лена знесилила на хвилю. Злягла плечима на кам'яну стінку криниці, притримуючись долонями. Ввійшла вся в стінку. Коли повернула голову вниз, до Стефки, важкувато, зусильно,— здавалось, камінь промовив:

— Про Зосю — попа спитай,— Лукію спитай...

Відірвала руку від каменя й підняла в бік плебанії. Підхопила тим рухом дівчат, як мала буря. Скрутила їх, як сме-реки,— вправо, вліво,— зв'язала в один п'ястук і пустилась

жагуче вниз бульвару. Летіли вниз, як мала буря: наперед Стефка-жовнірка, за нею Магда простоволоса й усі, як одна. Трошили віття вздовж дороги, ламали безлисті кущі. Вперлися грудьми в спад горба над бульваром і, взявши його з розмахом, як клубок дикого вихру, щезли понад шляхом...

Стялося над криницею повітря мовчанкою. Стихло.

Стояла в ньому Лена напружена, зігнута, як лучник після пострілу. Стежила.

На сходах стояла Марія. Зійшла вниз і окликнула тихо. Лена оглянулася. Вловила німу тривогу в очах Марії і кивнула головою.

— Так, Маріє, так.

Взяла її за руку й підвела до криниці.

— Знайшли її там, на східцях, удосвіта, була ще тепла. Йшла з ночі Стефка, доглянула... Бачиш, пов'язка?

Показала й повернулася. Шуміло глухо за схилом на плебанії. Пішла помалу в той бік.

Марія стояла біля криниці. Дивилась униз на струмок. Гойдалися там золоті кружельця.

Лежали тихо дві бліді руки й були ще теплі.

От місце Зосі...

Потім, після обіду, Марія прибирала у панства К. на Трибунальській. Було велике весняне прибирання; була ще дівчина, вони порались удвох до смеркання.

Робота кінчилась. Дівчина пішла. Марія дочищала вікно в їдальні, це вже було останнє.

Висіла знадвору на лутці, тримаючись за раму. Внизу шуміла вулиця, займалося де-не-де світло. Поспішала.

Ставала пальцями з краю вікнини й тягнулася до горішніх шибок. Рука залякла на рамі, спирало в грудях віддих. Майже того не чула. Була повна тупого болю, що засклепився в ній нерухомо. Стояло ще якесь очікування — глухе й невідоме, як далекі нічні обрії. Поспішала.

В кімнаті було півтемно. В кутку горіла лампа під абажуром, там сиділа пані з вишиванням. Вона поглядала на Марію. Мала довге жовте обличчя, була невесела. Заговорювала раз і другий про подію біля криниці. Марія здригалась і притискала до рами обличчя. Мовчала.

Потім прийшов меценас. Пройшов у дальші кімнати, вернувся за хвилину. Заходив важко по їдальні. Був великий, тілистий, ходив боком з зігнутою вперед головою. Повне, м'ясисте обличчя темніло похмуро, поводив ним туго, повертаючи в кінці кімнати. Пані дивилась за ним турботно.

— Якісь ще новини, докторе?..

Спинився, лице йому ще захмарилось.

— Та-ак, новини й новини, задихнутися можна...

— Повно з усіх боків, одна від одної краща...

Підійшов до столу й уперся в нього важко руками. Заговорив із притиском, як би переконував, як би продовжував суперечку з однодумцями, що ще вагаються, — ще вагаються!..

— Ти думаєш, той ганебний напад на пароха — то сліпий вибух злості, дикунства, звірства? — То була б проста справа... Але тут не те, не те, — той ляпас дівки-злочинниці впав не на одного о. Пана, ні-і, він падає глибше, ширше, то підлий удар у лице мені, тобі, всій чесній, культурній суспільності, — чортівський плановий удар, і ми знаємо, — ми знаєм, звідки він походить, знаємо...

— Та-ак, та-ак, то вона, во-на, хіба ти не бачиш її в тому кулаку, що б'є в обличчя церкву?! Вона — та, що ґрунт рве під нами на кожному кроці, що простягає руку на наш добробут, на той гірко зароблений гріш, збережений на старість, — та, що готує злидні, нужду, загибель — мені, тобі, всьому чесному, чистому, — вона, проклята, злочинна, підступна, та східна bestia, змі-я...

Марія повернулась круто на лутці. Глянула в кімнату.

Меценас стояв зігнутий над столом, з головою, втягнутою в плечі. Випнув уперед широкий, сфалдований грубими складками лоб, наче збирався до удару. Хекнув згіржливо:

— Філантропія! Пощада! Тут рвати треба з корінням; душити залізною рукою, інакше вона нас задушить, видушить до останку, — во-на, змі-я... Ко-му-на!!!

Марія сп'ялася на пальці, просунула над рамою голову. Впилася очима в обличчя меценаса й застигла.

Висіло важко між плечима, як між двома чорними горбамі. Велике, м'ясисте, грузне. Темніло багряно, набрякле в натузі, заціплене в щелепах. Клубилося в м'язах, загуслих грудками, й здригалося гостро. Шипіло, сичало отруйно...

Дивилась, тремтіла, ковтала очима...

І згодом бігла важко вулицями, розтискаючи гущу. Бігла Марія... Хто знає, як трудно тепер бігти Марії...

Зійшла важко по східцях у хату; була вже Лая, вона пішла просто до Лаї. Дихала важко, ловила гаряче слово, що втікало з-під губ трепетливо.

— Я вже знаю, Лає, вже бачила, вже знаю...

IX

І вона йшла вже.

Проходили останні дні березня, вихрянні й дивно теплі. Неслися по небу стаї хмар, важких, грудастих, роздутих пожадливо сонцем і шмаганих вітрами. Падали від них додолу вогкі полотнища тіней і летіли пустими полями. Налітали

на місто. Тяглися синьо по кривлях. Западалися темінню в глибокі виїмки вулиць і сповнювали їх шімкою тривоогою.

Був погром на тому тижні. Збився натовп на торговлиці і впав рікою на базар. Розбив будки з хлібом, розшарпав близькі крамниці. Впали постріли, базар опустів миттю. Все місто опустіло. Лишилась червона калюжа на каміннях між будками й тепліла блискуче на сонці. Лежала коло неї дівчина, туго протягнута, і не було кому її взяти. Вона лежала личком до сонця, її очі дивилися широко, вони були, як мацки, що слухають здалека. То була дівчина з Червоної вілли. Вона лежала протягнута туго, її не було кому взяти.

Був погром на тому тижні, а з неділі прийшла мати до Марії. Вона була як грибок, засушений у печі; дивилася на Марію червоними повіками й казала:

— Підеш додому.

Марія відмовила:

— Не піду.

Вона гляділа на матір, її очі були великі й важкі від світла. Сказала вдруге:

— Не піду, мамо, буду тут родити.

Вона виходила тепер у місто і йшла просто вулицями, коливаючись у клубах. Її стрічала Магда й спиняла рвучко. Була безробітна, схудла помітно й наче побільшала від того. Була костиста, гостра й легка, очі горіли в неї сухо, вона бігала з краю в край міста, потрясаючи синьою гривою.

Вона спиняла Марію й говорила швидко:

— Ти сиділа б дома, Маріє, чого ходити...

Марія дивилася на неї мовчки, в неї під очима ставали чітко ясні риси. Посміхалися.

Магда схоплювала за плечі й стискала жагуче:

— Не смій, не смій мені, ти, не смій!

Вона кидала очима в обидва кінці вулиці й казала гостро:

— Потрібна ти тут, — яка!..

Й додавала по хвилі м'яко:

— Посидь, Маріє, то вже недовго...

Марія знала, що вже недовго... Посиділа б. Могла посидіти. Дантист велів з неділі не приходити, він не бував тепер у кабінеті. Кухню безробітних закрили після заворушень, і Марія проживала дрібними послугами. Зберегла трохи за зиму — могла посидіти.

Проте виходила на місто й тинялась довго вулицями. Розпитувала про малі послуги, робила і знову тинялась. Вулиці були повні шімкої тривоги, поринала в них, як гора, коливаючи станом. Іноді ставала, заслухалась. Обличчя в неї блідло, між брови втиналась глибока складка. Вона пережидала хвилину, стягаючи натужено плечі. Тоді знов

ішла просто перед себе на далекі просвіти вулиць. Шулила очі від світла, що тяжіло їй під віями. Ходила.

Минав останній день березня, вихрянний і дивно теплий. Неслися по небу стаї хмар, важких, грудастих, роздутих пожадливо сонцем і шмаганих вітрами. Збилися надвечір на захід вагітними клубами й забagriли криваво.. Падала від них червінь луною на небо і землю й будила віясту тривогу

Надвечір вертався старий Юда з тартака додому. Було ще рано вертатися. Кайла стояла в вікні й дивилася на доріжку Скрипів глухо віз на темнім пустирі. Сірий кивав важко великою головою. Побіч ступав широко Юда, вгрузаючи в темінь ногами.

Ввійшов згодом у хату. Шагнув двічі на середину й відкинув вухасту шапку. Обірвав хрипко:

— Кінець!

Кайла дивилась на нього тривожно. Спитала:

— Спинили тартак, Юдо?..

— Спинив — третій і четвертий.

— Що буде, Юдо?..

Сплюнув під ноги й обтер долонею вуси:

— А ми завтра спинимо решту.

Пройшов до лавки й сів на ній грузно. Розставив коліна й сперся на них долонями:

— Отак, Айзене, ні тобі, ні нам. А потім — побачимо.

Посидів. Підняв голову й глянув по хаті:

— Лаї не було?..

— Не було. Так, як бачиш, — ні вдень ні вночі ані слуху. —

Притягнула до себе дитину й затужила впівголос:

— Що то діється на світі та що то буде?..

Юда скинув на неї колючками брів і прохрипів на всю хату:

— А тобі що, ти... — обвів рукою довкола по стінах: — оту домовину боїшся втратити? — Не бійся, в тебе не візьмуть, тобі залишать...

Закашлявся й вийшов у сіни. Гунав там довго й сильно, розмовляючи з Сірим у перестанках. Коло грубки сидів Дувид і слухав, перехиливши на плече голову.

В хаті темніло. В кутку на койці сиділа Марія з широко розкритими повіками. Дивилась на вікна. Займались. Лягало на них луною далеко небо. Гостріли за шибками стебла березневої ріні. Були нерухомі. Червоніли вершками, як кінці шпильок, замочені в крові. Марія сиділа й дивилась.

Всю ніч товклася буря у верхніх поверхах, а вранці встало сонце — велике, мінливе. Впливало на низькі кривлі по той бік шляху й кипіло сліпуче. Марія стояла в воротах і дивилася на схід.

Від'їжджав туди Юда росяною доріжкою. Стояв міцно серед воза, врісши стопами в платформу. Тримав віжки в простягнутих долонях і правив просто до шляху. Піднімався вверх по пустинному схилу, вростаючи в кипучу тафлю сонця. Вгруз у неї кошлатою головою. Торкнув широкими плечима. Спустив плавно вниз по руках і затримав кипучу на грудях. Двигав так велетнем розтоплену масу і правив просто до шляху.

Марія стояла в воротах. Дивилась. Як звернув з містка наліво, зірвалося сонце й хлипнуло до неї по схилу. Ударило в груди. Розгорнулася йому назустріч. Прийняла в себе, як гора кипучу річку.

Пішла в місто.

Мала ще роботу на Скісній, коло базару.

Робила, думала:

— То вже прийде.

Чула упругу впертість в животі, як згиналася за щітками. Осунулося твердо вниз і натискало на стінки.

Думала:

— То вже, певно, прийде.

Кімната була висока, крізь вікна виднілись покрівлі кам'яниць і сіра площа базару. Кімнату відчиняли весною, вона була простора й порожня, в ній відкликався гулко гомін міста.

Пробив годинник.

Марія лічила.

Вдалині прогули один по одному чотири високі гудки. Здригнулася. Повернула до вікон обличчя, слухала.

Наближались швидко. Росли по дорозі. Пробили віддаль синіми ножами й повисли над містом. Піднялися, постояли, впали, розтинаючи повітря тремтючими лезами. Піднялися, впали. І, наче у відповідь на них, знялися лунами гудки з-за замку, з берега, з міста. Двоїлись, троїлись, сотились. Вставали з-під землі й стріляли в небо сплутаними гарпунами. Кружляли вихором над містом, рвали повітря в оскаженілому клекоті.

А потім спинились. Тоді стала над містом тиша, як штиль у серці бурі.

Марія стояла посеред неї і думала:

— То вже прийде.

Прийшло.

Пробив годинник.

В дверях стояли пані й пан і дивилися попліч на вікна.

Пробив годинник.

Марія встала й сказала:

— Вже піду.

Сплеснули руками:

— Куди ти?

Струсила спідницю, взяла хустку, сказала:

— Вже піду.

Замахали руками в бік вікон і заговорили разом:

— Ти чуєш?

Чула. Стояла ж туди обличчям, чула.

Ішов шум від базарної площі, як від поводи. Ішов рівно, тепло й потужно. Підкочувався під стіни. Спинявся хребтом до вікон і спадав знову упруго. Хиталися від того покрівлі за вікнами, вікна, кімната. Підносились і опадали.

Бачила. Чула.

Повернулася в їх бік і пішла просто до дверей. Заступили дорогу:

— Куди ти?

Сказала:

— Іду родити.

Підняла кругло повіки. Сказала:

— Іду родити.

Глянули. Розступились.

Зійшла по сходах. Повернула вліво й пішла в бік базару. Було порожньо. Внизу стояв стіною натовп і впирався плечима в виліт вулиці. Хитався в сторони і клекотів рівно. В далекій глибині горіли червоні плахти й посувалися туго направо.

Глянула. Вернулась і вийшла на Поштову. Йшла тротуаром. Було порожньо. Гуркотіло десь. Пробігали одинцем люди й кидались у ворота. Скрикували за нею. Ішла просто перед себе. Минула пошту. З-за рогу вискочив поліцейний патруль і перетяв їй дорогу.

— Назад!

Розгорнула хустку й сказала:

— Йду родити.

Глянули й розступились.

Йшла просто перед себе. Вийшла на Трибунальську. Спинилась. Котився знизу людський вал і наближався помалу.

Зітхнула глибоко й легко. Пройшла на край тротуару й стала нерухомо. Дивилась назустріч натовпові просвітленим обличчям. Стояла тут спокійно, велика, грузна, ширококлуба, й чекала на нього. Випрямилась готово. Могла прийняти його в себе, як гора кипучу річку.

Приближався помалу, замкнутий у тротуари. Клекотів глухо в глибині площі і вливався в вулицю, як розтоплений чавун у скам'янілу форму. Котився мовчки ввверх, покритий червоними плахтами. Наростав наближаючись. Пучнявів

пружно, розтискаючи піднятим лобом здавлений просвіт вулиці.

Наближався. Горів перед ним транспарант від покрівлі до покрівлі. Припливав помалу, залізуючи червоно вікна. Ішла під ним жінка, вагітна, як Марія.

Була велика, костиста, худа, з запалими щоками й обвислими грудьми. Безробітна. Ішла похилена вперед, висовуючи гостро в такт зігнуті коліна. Ішла напружено, орючи вперте повітря грудьми, як зігнутими плугами. Ішла нестримно, розтоплюючи простір перед собою важкими від світла очима.

Горів над нею транспарант і знімався, вростаючи в небо. Марія стояла й чекала.

Зіткнулася зіницями з жінкою.

Так.

Пішла.

Пропливла навскіс дорогу.

Порівнялась. Звернула й пішла попліч із нею.

Доторкались плечима. Нагнулись і йшли нестримно, розтоплюючи простір перед собою важкими від світла очима.

Котився за ними вал і дихав гаряче в плечі. Загорталась під ноги земля, тікали взад тротуари. Дорога спустилася вниз і піднялась по довгому схилу до повороту вдалині.

Так.

На далекому повороті стояла нерухомо рухлива стіна. Вона чорніла загибом на білих плитах бруку, ховала свої кінці за рогом. Над нею мигтіли проти сонця нашпилені вгору штики.

Іти було легко.

Гаряча хвиля ударила в плечі й забігла по них колючо. Шеміло дзвінко повітря. По схилу збігало сонце й хапало лоскїтно за груди.

Іти було легко.

Вулиця бриніла під ногами. Дрижали дрібно стіни й загорталися, як крила. Вдалині збудився грім і пішов глухо над містом.

Так.

Рухлива стінка хитнулася вгорі й сковзнула вниз по плитах. Зломилася, розтягнулася і перетяла вулицю тонкою гребінкою. За нею сковзнули інші. Спинилися рівно й замкнули поворот широкою дугою. Миготіли на сонці леза.

Іти було легко.

Гарячий вал узяв за плечі й поніс просто по схилу. Тремтіло розтоплене повітря. Сонце торкало за груди й викликало на сміх. Збудився грім у верхах бульвару і котився вниз вулицями. На загибі блиснули леза й кинулись гостро вперед.

Так.

Іти було легко, щімко, безтямно.

Сонце!

З верхніх вулиць нісся грім і котився, як повідь, Крутою.

Ближче.

Так.

Хитнулись на схилі леза й пустилися назустріч. Зітхнув глибоко вал і йшов нестримно по схилу.

Близько...

ближче...

повіддю грім...

ближче...

Так!!

Струсонулася Крута і стрілила прямо на леза розпластаними черевами коней.

Ай, грім! Тартачані візники!

Трійками, трійками, трійками...

Гримлять на повороті колеса й крешуть іскри з каміння. Гудуть похило платформи, розтинаючи вітер боками. Врослі стопами в дошки, стоять на них візники і правлять просто на леза.

Ге-ге-й, сірі!

Широка спина Юди зігнута, як бляха, дугою, а руки клинками вперед.

Несеться Сірий у трійці, розтягнутий в леті струною. Складає ухо на шиї й чеше косами бурю. Видихує смерть перед себе...

Ге-ге-й!..

Трійками, трійками, трійками...

Ай! Грім! Тартачані візники!

Зітхає гулко людський вал і лине бурею в пролом між лезами...

Хитається колами сонце і падає п'яно в груди...

Гей!

Іти

так

легко,

щімко,

безтямно...

Постріл. Постріл. Ще постріл.

Хтось там хитається на возах і багрянить передню платформу...

Хтось скрикує дико в рядах і здавлює миттю той крик.

Сухий цокіт лунає в верхів'ї і сиплется дзвінко по схилу.

Постріл. Крик.

Так.

З-за бульвару випадає купка лискучих верхівців і несе-
ться вітром назустріч. Ломиться на передніх платформах.
Розбризкується в сторони й, шуснувши вздовж возів, налітає
крильми з тротуарів.

Глухо клекоче вал, змикаючись боками.

Клич:

— Вперед!

Так Марія йде вперед.

Вона підносить обличчя, під віями чітко ясні риси.

Марія:

йде

вперед...

— Зверни ти, зломані під каскою брови, зверни..

— Бачиш: іду родити...

— І ти, стягнуті луками ніздрі?..

— Так.

— І ти, вихраста гриво?..

— Так.

— І ти?..

— а-а-й!

— а ти ж — посміхаєшся...

— а-а-й!

Марія

йде —

не йде,

під Марією м'якне земля...

— Які

гарячі

кінські

ніздрі.

Яке

тверде

копито.

— А-а-й!

— Зверни!..

Хтось хижий, сухий, синьогривий вистрибує збоку вгору
і впирається в ніздрі коня.

Чиєсь інше плече, смагле, струнке, проколює раптом
повітря й вистрілює просто в уста:

— Бачиш — кров!

Марія підносить обличчя й хапає хлипко повітря.

— Яке

чорне

небо,

з неба

кров'ю

уста,
бачиш —
іду...
Марія —
йде...
не йде...
під Марією
м'якне
земля...

X

Так прийшло.

Марія родила.

Вона сиділа на стружках у низькому підвалі й тримала на колінах сина.

День вже хилився до заходу, він золотив просвіт дверей і стелився хідничком на сходи до підвалу.

Марія тримала на колінах сина, вдалині падали жмутками постріли й затихали помалу.

Вона дивилася на сина, ясні кружки стояли під її віями, опущеними до нього.

Вона дивилася на сина, її груди спливали молоком безустанку, вона спиняла їх долонями, не встигаючи затримати.

День вже хилився до заходу, сонце стало при одвірку й дивилось червоно на східці.

Марія підняла голову, хтось збігав униз по шляху — наближався, радісно захеканий.

Марія підняла голову, над нею кружляли жучками постріли, вони згасали помалу, — то були вже останні.

КУНА

*Оповідання про те,
що діється на шляху революції*

I

Коли у келійці зовсім темніє, о. Тихонові треба вставати. Та він лежить ще хвилину на своїх нарах, і втретє вертаються до нього ті ж самі думки.

Ніколи наперед не вгадаєш, що й коли може пригодиться. От хоч би й нари. Скільки мерців на них перенесено, розхиталися зовсім, у келійку викинуто. А що було б поладнати: передню ліву ніжку вставити нову, інші як слід прикріпити. Нехай би стояли цілі, годящі, не завадить. Не зчуєшся, пригодиться. От і самому випало лежати, не мерцем — борони боже! — а живим. Прийдеться ввечері вставати, душа завмирає. Нарі скриплять, мороз по спині йде.

Здається о. Тихонові, ніби скрип той збігає річкою по стінах дзвіниці, летить униз городами й усьому селу сповіщає: березівський батюшка, мовляв, в келійці на дзвіниці перебуває, від більшовицької кари ховається.

— Дрібниця наче — поламані нари, а терпіти від цього он як доводиться.

Там тієї ночі зняв о. Тихон постіль з нар, на долівці послався спати. Долівка міцна, наче тільки що вставлена. Повертайся хоч куди, не скрипить, одне слово — вигода.

Та спаті не дала навісна миша, що бозна-звідки взялася в келійці. Високо наче, де б їй тут узятися! І миша це не звичайна — безбоязна, так і видно, що далеко від землі виросла.

Вибігає оце з темного кутка, водить у повітрі гострим носиком і розглядає о. Тихона чорними очками. Новина для неї, дивується.

Але нічого, погризти можна. Все можна погризти.

Мишка підбігає до батюшчиних босих ніг і, рознюхавши тверду, коряву п'яту, доторкається до неї білими гризунцями. Не болить, лоскоче тільки.

Але неприємно.

— Підожди, живий же ще, — зітхає вголос о. Тихон і підсмикує під себе ногу.

Тоді мишка переходить до другої стіпи, одним скоком вистрибує на хребет і, розглянувши перед собою дорогу, пускається дрібним бігцем уздовж тіла, до самих грудей.

Груди в о. Тихона волохаті, цілий луг на них волосся. Миші подобається. Вона розправляє спинку й береться в цьому лузі за роботу. Розгрибає космики в сторони, розчісує зубками поплутане. Крутиться в волоссі млинцем, звиваючи кубельце. А як кубельце готове, вона сідає в ньому на задок і вмиває передніми лапками гостру голівку.

Все це робить вона так спокійно, наче гніздиться на старій, припалій пилон колоді. Від цих спокійних, діловитих рухів мишки сповнюється о. Тихон дивною неміччю. Ледве переводячи зір, стежить він за тим, як мишка моститься на його грудях, і в нього таке почування, наче б вона справді гніздилась на старій, припалій пилон колоді.

І тільки як мишка вискакує на край кубелечка й, зігнувшись дугою, заспокоює тут свою природну потребу, о. Тихон здригається всім тілом і скидає капосницю з грудей. Потім підводиться з долівки й переносить постіль на скрипучі нари.

Згодом нічого, звикає до миші, полюбляє навіть. Одно одному полюбляються. Мишка наче розуміє батюшчине горе, розважає, як знає. Оце коли зійде в келійку тихий вечір і батюшка вслухається в нього з тривогою, мишка сидить у кутку, дожидаючи місяця, і як тільки спливе крізь віконце його спокійне сяйво і розіллється голубим озерцем по долівці, вона вибігає з кутка на те сяйво й затіває на ньому свої гри.

Спершу лягає серед нього на пупце, витягаючись стрункою, і звивається в'юнцем, мов лоскоче її по спинці місячне світло. Потім повертається догори черевцем і меле лапками, порскає в усі сторони, наче в купелі.

І в'ється так, поки не почує, що нари легко поскрипують і що о. Тихон повертає до неї свою чіхрату голову. Тоді мишка сідає край озерця, складає на пупці лапки й, повертаючи голівку проти місяця, довго нюхає його голубе проміння. Шкірить при цьому свої гризунці, наче бозна-які пахощі чує.

Тоді розділяються в батюшки на вусах поплутані косми, і споміж них з'являються рідкі жовті зуби. Батюшка сміється.

Зате й любить о. Тихон псотницю-мишку. З особливою ж приємністю слухає він, як мишка гризе тверде дзвіниче дилювання. Гризе довго, протяжно й, що найголовніше, — голосно, так голосно, що, без сумніву, чути те гризіння там, на землі.

О [тець] Тихон підсміхається крадькома й підморгує в бік мишки.

— Бо й правда: коли миші так безпечно гризуть на дзвіниці, то хіба видано, щоб там перебувала жива людина!

Люди казна-шо верзуть, коли гомонять, що на березівській дзвіниці ховається батюшка від більшовицької кари.

І за те найбільше любить о. Тихон сіру мишку. В своїх вечірніх молитвах додає він щовечора від себе:

— Дякую тобі, господи, що являєш мені свою милість у цьому дрібному твоєму створінні.

II

Тепер ще місяць не зійшов і мишка відпочиває десь у темному кутку. В келійці стоїть глибока тиша, і тому о. Тихонові особливо важко піднятися з нар.

Але вставати треба. Під цю пору просковзає матушка до батюшки з харчами та вістями «з того світу».

Достоту — просковзає. Матушка сухенька, дрібна, крізь мишачу дірку пройшла б. Як тільки смеркнеться надворі, вона крадеться поза клунями, грядками, так що городина ледве-ледве ворушиться.

О. Тихон стоїть тоді на площадці дзвіниці, у вікніні великого дзвону, та тільки з того ворущіння пізнає, в якому саме місці матушка, стежить за нею очима, а в самого душа терпне. Город великий — незчуєшся, як налізеш на біду. Причайтесь, підгляне — пропали!

О. Тихон зітхає важко й піднімається поволеньки на лікоть. Так само поволеньки подаються під його тягарем нари. Скриплять при тому скрипом тремтючим, протяжним, тоненьким, мовляв: не трудися, батюшко, не встанеш. Он як у тебе стегна тремтять, аж нам лячно. Ляж, батюшко, не трудися.

О. Тихонові здається, що той голос розрізує тонким вістрям вечірню тишу знизу вверх і, розхиливши обидві її половини, виставляє його ворогам.

І о. Тихон уперше пізнає, якою глибокою ненавистю можна запалати до мертвого предмета. Оце він стоїть на долівці біля нар, і блискавкою проймає його мрія про те, як він зійде колись на землю, знесе нари власноруч на дровітню й потовче їх обухом на порох, і розвіє по вітру, щоб сліду не лишилось. І ще якась хвилина минає, заки батюшка заспокоюється і, протягнувши перед себе руки, підходить уздовж стіни до малого віконця.

Вдень матушка не велить наближатися до нього, і о. Тихон слухає. Тоді він втискається у протилежний куток келійки й цілими годинами стоїть у ньому з очима, вп'яленими в віконце.

Не бозна-що й видно йому крізь нього: квадратик далеких полів, перетятих гребінчиком тополь, над ним клапоть білого літнього неба. Верхній краєчок полів оперезаний

блискучими рейками залізничної колії. Часом пройде по ній важкий бронепоезд — повагом, без диму, розніохуючи повітря. Тоді о. Тихон опускається тихо вздовж стіни і, скулившись грудкою, пересиджує так годинами в куточку.

Зате тепер безпечніше. Надворі вже добре смеркається. Вся долина по той бік Тясьминця аж по стрімкі вершки тополь налита присмерками, наче вином темно-золотим. О. Тихон припадає до віконця і впивається в них жадібними очима.

Великий спокій висне звичайно в цю пору в тих присмерках вечірніх. Небо нахилиється до землі й спускає до неї свої серпанки золоті, що по них стікає в долину той спокій.

О. Тихонові буває зразу з ним важко. Він з тривогою вслухається в нього, і здається йому, наче тут зачалося щось жахливо-жорстоке, щоб тільки приспати майбутню здобич. Але згодом стихується в ньому ця тривога, наче й його торкаються ті небесні серпанки, й по них спливають на нього каплі спокою.

І як він сходить потім на площадку під дзвони стрічати матушку, то в його погідному обличчі і в його шепоті чується надія на завтрашній день.

Не те сьогодні. Щось незвичайне твориться в присмерках цього вечора. Якись блиски червоні блукають по цілій долині, займаються й гаснуть, займаються й гаснуть.

Спалахують вгорі, виснуть без руху в повітрі, а потім, тріпнувши собою, кидаються вниз і зникають на березі річки.

Долина від цього здригається й схлипує вся, як від потайних ридань. І що діється це без єдиного звуку, то лежить вона тут, як темне, велике обличчя, зацімлене од жаху, що по ньому од часу до часу пробігають мертві рефлекси.

О. Тихона причаровує це видовище до нестями. Несвідомо подається він вперед і просовує голову в віконце. Втискається в нього плечима, так тягне його щось непереможне. Коли б не вузькість вітрини — просковзнув би всім тілом і поплив би в повітрі туди, на ті блиски.

Його обличчя застигає в безпам'яті й повивається кам'яним зачаруванням. І тільки як спалахне над полями червоне сяйво, пробігає відблиском по ньому коротка, як на мертвому плесі зібрана, судорога.

III

Десь здалека-здалека наче надлітає тихе накликування матушки. Слабою комашкою кружляє довкола голови, бринить біля вух, добивається до слуху.

— Тю-тю-тю-тю-у!

— Годі, матушко!

Голова о. Тихона висне поза віконцем на протягнутій шії, як голова дивної летючої птиці. Схлипує зрідка, потрясаючи в повітрі бородою.

— Добре так, годі, матушко!

Але в накликуванні стільки тривоги. Воно з докором тупиться до обличчя батюшки, оплітає руками шию і лагідно втягає до келійки.

— Тю-тю-тю-тю-у!

Ззовні наче приходить батюшці думка: коли матушка накликує на грядках біля дзвіниці — знак, що небезпека близько.

Годі налітає на нього хвиля холоду, й усе тіло починає битися дрібним, частим дрожем.

— Спаси, господи, — шепче він, насилу стримуючи тремтіння, — спаси, господи, і помилуй!

Потім простягає в п'яті руки й намацує дверцята з келійки на дзвіницю. Одхиляє їх, придержуючи на ходу, щоб не рипіли. Висовує крізь щілину голову й роздивляється всередині дзвіниці.

Там видніше, ніж у келійці. На вікнах під дзвонами догорають останки дня. Рудими смугами стеляться вони по долівці, дістаючи вершками східної стіни дзвіниці. Уздовж смуг лягли тонкими довгими стежками тіні мотузків од дзвонів, коливаючись тихо.

Внизу, проти великого дзвона, чути накликування матушки. Воно змовкає іноді — це матушка піднімає голову, вижидуючи батюшку в вікні.

О. Тихон зітхає уривчасто, кладе на собі великий хрест і, зігнувшись удвоє, переступає високий поріг.

Од порога до вікна кроків п'ять, не більше. О. Тихон вагається одну хвилину, потім перемагає себе й пускається навскіс площадки. Але вже на другому кроці охоплює його дивний неспокій. По всій спині чує він важкий, холодний дотик порожнього простору. Під його вагою схиляється до самої долівки й поповзом підлазить до найближчої стіни. Тут втискує спину в темний куток і, втягнувши голову в плечі, прислухається.

Добре так. Стіни кутка прилягають щільно до боків, підняті коліна заслоняють груди. Як покласти на них голову й заплющити очі, — зовсім безпечно.

Коли б тільки не матушка. Її накликування стає щораз голосніше, вибухає й обривається — матушка непокоїться.

О. Тихон рачки підлазить до вікна й, припавши до одвірка, зводиться на ноги. Вікно загороджене до половини бар'єром з різьблених стовпців. О. Тихон спирається на нього й, вихиливши голову, шукає внизу очима матушку.

Він більше одгадує, ніж бачить її в присмерках, на першій до краю грядці, між соняшниками. Один з них схилив над нею зелене колесо, заслонив жовтим мереживом листочків, тільки край білого подолу видно. І як матушка стріпує до о. Тихона руками, щоб не вихилявся занадто, то ввижається батюшці, наче сам соняшник знімає до нього рамена й погрожує.

О. Тихон не вихиляється занадто. Йому тільки важко розібрати, що говорить матушка. Тоді вона висовує голову з-під соняшника, прикладає долоні чашечкою до губ і намагається говорити голосніше. Але її обличчя все здригається од хвилювання. І тільки шматочки шепоту доходять до о. Тихона.

— Прийшли, — чує він, — спинились на тому кутку... В [отця] Миколи трус... похваляються взяти... хворого. Савка появився, ходить по селу, приглядається. Біля нас крутиться... А там — глянь!

Матушка показує понад грядки, на південь. О. Тихон вихиляється з вікна й завмирає з обличчям при одвірку. За гаєм, що розкинувся на горбках по той бік залізниці, стоїть величезний пожар, півнеба собою закриваючи.

— Скиданівку палять... хутори палять, — шепоче внизу матушка, захлинаючись од тривоги.

Комуна карає.

Вчора тиждень минув, як Скиданівка постала проти комуни. Скиданівчани — народ ситий, багатий, хазяїна менше восьми десятин немає між ними. Лежать отак островом серед малоземельщини, своїм окремим життям живучи. Поміж собою тільки дружбу водять, окремо тримаються. З своїх у них і батюшка, звісний на весь повіт багатир, о. Христинич. Він-то й підняв своїх на комуну.

За землю почалося. За планом земвідділу одходив клинок скидановецького степу малоземельним ставищанам. Заворушились скиданівчани. Поклали на сході: не дамо. Затялися — не дали. Землемірів з степу прогнали, волосного голову комнезаму на місці притовкли, з водою пустили. Пішло на пан або пропав.

Чують ворохобники — не встоять самі, як не зрушать довколишніх сіл. Знялося в них усе, од малого до старого, озброїлось та хлинуло по всій волості. Роз'їжджає о. Христинич на білому коні, золотий хрест через груди, правдивий хрестоносець. Задзвонили по церквах дзвони, загуло гомінке слово скидановецького батюшки, проти комуни закликаючи.

Пішли перші сутички з комнезамами, потекла кров у Тясьминець. Не прийнялось повстання. Не співчуває народ: недавно гетьмана скинув. Схитнулось де-не-де за ворохоб-

никами що багатше, а там опало, як самітна хвиля, одірвана од води, до корита скотилося.

Зарвалась Скиданівка — нахлинули з повіту відділи, прийшлося відповідати.

Комуна карає.

Горить Скиданівка, з чотирьох кінців підпалена, горять скидановецькі хутори. Палають мовчки, повагом, ніхто не рятує багацького добра. До цурки згорить, вітер попіл рознесе, сліду не лишиться.

Скиданівка від березівського гаю верст з чотири буде, а як дивитись з дзвіниці, здається, палає самий гай. Розлилося по ньому вогняне озеро, коливається гулко, дихає в небо клубами диму, іскрами сипле.

Блукають по озеру гнучкі язика, пнуться угору, хочуть лизнути неба. Високо. Повзуть по вершках, присідають — і по хвилині натуги з гоготом плигають в небо. Лизнули.

Од цього ходять відблиски по сусідніх полях, спалахують і гаснуть на березівській долині.

Довго стоїть матушка внизу, безпомічно опустивши руки. Ніяк не в силі одірвати о. Тихона од жахливого видовища. Вкінці зовсім виходить з-під соняшників, сплескує в долоні й шепоче в розпуці:

— Батюшко, схаменись, батюшко!

О. Тихон безсило опускається здовж одвірка, падає навколішки за бар'ером і втискає обличчя між різьблені стовпці.

— Не виходь, — благає матушка, — не показуйся! Прийду опівночі, — кидає на відході і зникає між грядками, в годині.

О. Тихон стежить очима її ходу до рогу клуні. Потім переводить зір до того місця двору, де повинна з'явитися матушка.

Вона й справді з'являється за хвилину — захонила по дорозі посуд Білка, дріботить живо, подавшись уперед.

О. Тихон залишається довго навколішках за бар'ером, жадібно стежить, як матушка клопочеться під ніч біля хати. І тільки як виринає на східному обрії блискучий краєчок місяця, о. Тихон висовує втомлене обличчя споміж стовпців і, ховаючись у тіні, виходить у келійку.

IV

Спить о. Тихон.

Сниться йому, наче лежить він на дні глибокої ями між жовтими пісковими стінами.

Яма закрита зверху важким темним віком, з якого звисають проти грудей о. Тихона дві довгі тонкі лічки. Скільки

гляне на них батюшка, стільки біжать крізь них два струмочки піску. Кружляють рівними, жовтими батіжками і з м'яким шелестом лягають на грудях. Пісок холодний, важкий, і всюди, де стелються його м'які кружечки, тіло сповнюється олов'яною млостю.

Коли та млість підходить до серця, о. Тихонові стає невимовно важко. Тоді він натужується й одним гнучким пливком виринає зі сну.

Трудно навіть сказати, що він пробудився. Наче тільки щось м'яко підхопило його з дна ями й перенесло нечутно на нари.

І тягар на грудях лишається той самий. Повіки обважніли на обох очах, наче хто поклав на них по сороківцю. О. Тихон насилу їх розплющує, і його зір падає нерухомо на віконце в келійці.

Тоді він зауважує, що під час його сну з віконцем щось пороблено. Всю його середину заслонило щось темне, овальне, і тільки краєчком проходить у келійку місячне світло. В горішній половині овалу просвердлено дві дірки, крізь які простісінько в зіниці о. Тихона падають два місячні промені.

Є щось незвичайне в тих променях — це зауважує батюшка згодом. Колір їх міниться безустанку, переливаючись із зеленого в фіалковий. І зроблені вони наче з важкої холодної матерії. О. Тихон чує весь час їх дотик на своїх очах: наче хто просунув крізь дірки дві тонкі штабки ясного, холодного металу й спустив їх нижні кінці батюшці на зіниці.

Чує ще він, як млосна неміч стікає на нього по цих променях і розходить ся по всьому тілу. Через те, мабуть, не дивується їх незвичайності. Лежить у якомусь отупінні, з очима, нерухомо нанизаними на кінці променів.

І тільки згодом, коли десь у глибині неба налітає на місяць хмарка, його думки сколихуються й стають здивовані.

— Місяць погас, хто скаже, що не погас? І ясна щілина довкола овалу. А дірки горять. Два промені, що падають крізь дірки овалу, горять. Навіть блиску в них більше холодно-мінливого, а дірки наче розширились і подалися вперед із темної заслони.

О. Тихон лежить хвилину з завмерлим віддихом, потім говорить упівголос до себе:

— Ну да, це очі.

Річ проста, це очі. О. Тихон говорить це з якимсь вдоволенням і неспокоєм. Повторює ще раз уголос. Опісля починає придивлятися. Робить це знову півсонно, ледве переводячи погляд здовж овалу.

Спершу — темна смуга над очима. Нічого — темна смуга. Потім — краєчком овалу вниз, до краю віконця. Спиняється

тут на хвилину. Нічого. Тоді — серединою овалу назад, угору до очей...

— Нічого?

О. Тихон зводить голову проти вікна і скрикує різко:

— Що таке?

Його верхні повіки підбігають геть під край чола, відкриваючи жовті блискучі жовтки. Потім стріпуються раз і другий, наче хочуть стрясти з очей дивну примару.

— Що таке? — перепитує о. Тихон удруге, але його голос застрягає в гортанці. Губи ворущаються сухо. Тоді повіки батюшки змикаються знеможено, а голова опадає наче підкошена на подушку.

— Очевидно, я сплю, — шепче він беззвучно, — дива які! Ну й сон! Спаси, господи, і помилуй. Спаси і помилуй!

Його нутро засклеплюється, як перемерзла вода, яку хтось торкнув на поверхні. Так він лежить хвилину-дві, а здається йому, що минає ціла вічність. Згодом розкривається його нутро на враження зовнішнього світу. Тоді він розрізняє: надворі живішає вітер. Внизу на грядках шелестить городина, наче перешіптується. Всередині дзвіниці озивається стиха дзвін.

О. Тихон ворушить пальцями на грудях і попадає на волосся. Чує під ними тепле тіло. Тоді зітхає схлипуючи і думає вголос:

— Тепер я не сплю. Ось розплющу очі й побачу перед собою порожнє віконце.

Він розплющує очі й бачить на віконці людську голову... Голова — нічого. Дивне те, що це його власна голова Сперлась підборіддям на нижній край віконця. Нахиляється в келійку й розглядає його зеленими очима. З обох боків чола звисають вузькі гострі листки.

Ворушаться.

На кожному з них по капельці роси...

— Чув?

Голова надувається й перехиляється в глибину келійки.

— Чудна!

О. Тихон хіхікає в бороду, насилу здавлюючи сміх!

— Як не чути, чув! А ти чула?

Голова надимається вдруге, стобурчить блискучі листочки й коливається в обидва боки.

О. Тихон захлинається здавленим сміхом. Йому приходить весела думка.

— Як не чула, то почувеш.

Він жмурить щільно очі, щоб заховати свою думку перед головою на віконці. Потім непомітно, поволеньки підіймає свою спину з нар. Зводить її без помочі рук, самим згином

хребта. Стежити весь час за головою крізь прижмурені вії. І як тільки його голова приходиться напроти неї, він щулилися, шкірить по-собачому верхню губу й, скокнувши вгору, вибухає прямо в вікно голосним собачим гавканням.

— Чув? — чув!!

Ох, як же весело!

Голова на вікні одкидається назад, розгортає крила й заходиться од дикого реготу.

— Хо-хо-ху-а! Хо-хо-ху-а!

— Хо-хо-хо-хо...

Який регіт!

Вона заточується од нього, ударяє крилами в боки і з божевільним вереском кидається в глибину ночі.

З нею регоче вся келійка, все нутро дзвіниці, регоче все небо, наче в ньому товчється тисяча голів, що гинуть від сміху.

Та більше всіх сміється веселий батюшка. Він закинув голову на спину, зціпив вишкірені жовті зуби й пищить-пищить, наче йому вставлено в горло десяток чортячих пищалок. Його тіло тремтить, як натягнена струна. Його схоплює дика крутіж і кидає разом з келійкою кружком у божевільний танець. По обох боках його голови виростають величезні крила. Вони підхоплюють батюшку з нар і кидають ним об стіни келійки. Одним ударом вибивають двері й мечуть його на дзвіничну площадку. Другим стягають по крутих сходах вниз перед церківцю. Замахуються з усієї сили і жбурляють ним стрімголов на цвинтарну траву.

V

Ввечері йде покритка Василина до матушки з новинами. Через городи, цвинтарем біля церкви, недалеко. За Василюю дріботить її хлоп'я білоголове, черевцем проти місяця блимаючи.

Як повернути біля церкви за ріг, то праворуч дзвіниця, а прямо, по легкому схилу, стежка до приходської хвіртки. А з хвіртки доріжка між двома стінами kwasолітичківки просто на приходський ганок.

Василина спиняється на розі, дожидаючи хлоп'яти, що забарилось між хрестами. Дитинча в неї славне, дарма, що на межах людських виростало. Оченят? карі й саме смагляве, кругловиде, тільки голівка біленька. Та вона згодом потемніє, Василині відомо, — синок по батькові пішов, удачливий буде.

З свободою прийшов, мати більшовиком дразнить. Більшовик і є, з матір'ю в комнезами приписаний, землі на нього панської приділено.

І безбоязке, як більшовик. Оце споміж хрестів вибігає, на бігу підстрибує. В пригорщах повно світлячків, один над чолом у волосся вмотався, зіркою сєє.

Підбігає до матері, ручками скидає, груди світлячками обсипає. І регоче при цьому, як луна срібна по могилках іде, в самій церківці одкликається.

Ах ти, мій більшовику!

Василина підхоплює дитя на руки й повертає за ріг. На стежці проти дзвіниці натикається вона на людське тіло. Мало ногою не наступає, скрикує злякано й одскакує вбік.

Тоді бачить — впоперек стежки лежить догори спиною о. Тихон. Руки геть одкинуті, одна нога підгорнута під череву, підрясник на плечі закотився, тікає наче батюшка від чогось.

— Невже вбитий? — жахається Василина. Вона пригортає дитину щільно до грудей і оглядається злякано докола себе.

Цвинтар порожній. На блискучих травах коливаються густі тіні, біліє в місяці стежка. Василину охоплює жах.

— Тікати! — налітає на неї думка. — Тікати!

Вона ще щільніше тулить сина й одступає кроків на два вверх стежкою. Тоді її хлоп'я пручається на руках, протягає голівку в бік о. Тихона й кличе:

— Мамо, батя!

— Батюшка, сину, батюшка, — шепче Василина, пригортаючи голову хлоп'яти до грудей. Та воно випрочується з рук і кличе знову:

— Впав батя! Батю, встань!

Вихиляється через плече матері, простягає руки й кличе з усієї сили:

— Батю, встань!

Його дзвінкий голосок сколихує пустку цвинтаря.

Василина ціпеніє од жаху, через силу притискує до себе дитину й повертається до утечі. В останню хвилину кидає ще очима на простягнуте на землі тіло, й тоді їй ввижається, наче голова батюшки легко ворухнулась.

Думка про те, що о. Тихон живий, приковує її на місці. Тепер Василина бачить: голова ворухнеться вдруге. Вона спускає дитину додолу й кидається до батюшки. Приклякає біля нього на стежці, бере обома руками за плече й повертає горілиць.

Тіло о. Тихона, важке, як у мертвого, безвладно перекидається на спину. Лице бліде, аж сине, на лобі й носі темні плями землі. Зуби зціплені судорожно, в них затиснуто клапоть зірваної трави.

Коли Василина нахиляється над батюшкою, цей клапоть хилиться поволеньки й зсувається в куток розтулених

синіх губ. Щоки о. Тихона звільняються, він робить один ковток горлянкою й схлипує уривчасто. Потім ворухить в устах язиком і висовує з кутика губ заслинений жмуток трави.

— Батюшка! — окликає його Василина.

Очі о. Тихона розплющуються й зупиняються довго на Васи́ліні. Пересуваються од неї і повертаються довкола, наче шукають чогось біля себе. Коли ж їх погляд падає на дзвіницю, вони спиняються й стихають, прислухаючись.

Мовчить дзвіниця, місячним світлом обтікаючи. Мовчки визи́рає квадрати́ками вікон її нутро, налите вщерть чорними тінями. Крізь одхилені двері внизу видно білі сходи, тихі такі, наче по них одвіку не ступала людська нога.

О. Тихон міряє очима простір між дзвіницею і собою і знову зупиняє допитливий зір на обличчі Васи́ліни. Потім зітхає глибоко й прикриває повіки. Його губи ворухаться, і коли Васи́ліна нахиляється до них, вона чує, що батюшка кличе матушку.

І справді — матушка! Васи́ліна схоплюється миттю й кидається бігом по стежці вниз. Коло хвіртки затримується на хвилину, щоб перевести дух. Тоді внизу, в кінці доріжки, що збігає до ганку між двома темно-зеленими стінами квасолі, бачить матушку. Вона стоїть на верхніх щаблях драбини, опертої на покрівлю будинку, порається біля курника. Встромила голову в темні дверцята, промовляє до птиці.

На скрип хвіртки висувається з нутра курника і, повернувшись на драбині, розглядає доріжку від цвинтаря.

— Що там, Васи́ліно? — скрикує вона стисненим голосом, доглянувши дівчину в тіні тичківки. А як Васи́ліна в відповідь тільки руками змахує, вона одним духом збігає з драбини й кидається їй назустріч.

Тверда матушка, дарма, що хворіє на серце. Коли бачить од хвіртки простягнуте в траві тіло о. Тихона, схоплює Васи́ліну обіруч за плечі й, присунувши обличчя до обличчя, кидає однісіньке слово:

— Мертвий?

Голос у неї при цьому гострий, наче ворожий. І тільки коли Васи́ліна заперече кивком голови, вона слабне на хвилину й, хитнувшись, спирається на неї всім тілом. Але зараз же й приходить до пам'яті, стріпується й пускається бігом по стежці.

О. Тихон очунав уже зовсім. Коли матушка нахиляється над ним, він підводиться з землі й сідає. Прислухається хвилини дві, кидає крадькома довкола себе допитливий погляд і підводиться на ноги.

Мовчить при цьому якось дивно, але матушка не звертає на це уваги. Вона навіть рада цьому мовчанню. Хазяйською рукою одгортає сльози, що линуть їй до очей, одсовує набік десяток болючих питань, що просяться на язик, і починає швидко розраховувати:

— Знайдено батюшку біля церкви? Нічого, на те він і батюшка, щоб йому бути біля церкви. Знайдено зомлілого? Теж нічого. Час тепер такий, пропасти людині легко, як мусі, не то зомліти. До чого — батюшка нездужає тепер часто, матушка про це кожному стрічному розказує.

Головне, щоб не пішла зразу звістка по селу. Матушка про це подбає. Ой, подбає, кому й подбати, як не матушці! Василю біля хазяйства задержить, глядітима, щоб і кроку з двору не ступила. Потім ночувати залишить — веселіше втрюх у хаті. А там — розвидниться, видніше буде, що робити.

— Ой, чи тільки розвидниться!

Матушка зітхає важко, примощуючи о. Тихона на призьбі біля ганку. Велить Василю принести з кухні воду й рушник, а потім одсилає на хазяйство. І тільки як Василина одходить, вона приклякає біля батюшки на призьбі й заходиться витирати рушником його обличчя.

На лобі й на хребті носа в батюшки дряпини; трава глибоко позаходила в них, не змивається. Матушка одмочує їх обережно. Сплакує при цьому нишком, одхиляючи голову, щоб сльози не спливали на подряпане.

Це зайве — матушка скоро зауважує. Обличчя о. Тихона нечуле, що можна б, здається, на нього плакати топ-леним оловом.

Мов дерев'яне, подається воно за кожним дотиком рушника, повертаючи механічно на старе місце. Знерухоміло зовсім в якомусь надслухуванні, тільки верхня губа здригається чудно од часу до часу, одкриваючи зуби.

Тоді матушка припадає до плеча батюшки й шепоче три-возно-благаюче:

— Батюшко, голубе, кинь мовчати. Що це з тобою трапилось та що лучилось? Одзвись, слово промов.

А як батюшка не пробуджується з свого знерухоміння, матушка не витримує довше й кидається йому на коліна, здригаючись од ридань.

Прикуцнувши на ніжках, сидить під ганком Василюне хлоп'я. Глядить на матушку, на батюшку й пригадує.

— Мама вчора теж так плаче. І на друге вчора. Кладе голову на межу, спина підстрибує. На межі борода, як у баті. В бороді стрибунчики. Один мамі на спину і цір-цір-цір.

Слава тобі, господи, заснув!

Матушка кладе на собі хрест і зітхає. Повертається на правий бік, поправляє на голові очіпок і стиха, надслухуючи.

Мабуть, близько вже й північ. Крізь щілини віконниць пливе місячне світло й скісними смужками лягає на долівці.

Під хатою шелестять одностайно грядки. Сухо черкаються краями листя соняшники, дрібно перешіптується квасоля.

Під самими вікнами пробігає Білко. Спिनяється на розі, витріпується.

Матушка все це розпізнає. Потім зітхає глибоко й западається зразу в сон...

Хазяйський сон у матушки. Спить наче, а увага таємним способом повисає на всьому, що турбує її в той час. Ось чує вона крізь сон слабенький оклик. Крізь сон же стримує віддих, прислухаючись, а як оклик повторюється, прокидається зразу.

Лежить ще хвилину, надслухаючи, потім повертає голову в глибину ліжка й питає:

— Це ти, батюшко?

О. Тихон не відповідає. Звинувся грудкою під боком матушки, притулився щільно, не дихає. Коли ж матушка кладе на нього простягнуту долоню, він здригається раптом увесь, присовується ще й прошіптує ледве помітно:

— Чуєш?

Матушка стихає й надслухує.

Короткими, нерівними подувами ходить біля хати вітер. Впаде хвилею на грядки, сколотить городину і зляже. Зніметься знов, зашелестить і зляже. Наче хто пробирається грядками. Іде різко, стане, прислухається. Знов іде, стане, прислухається.

Але це вітер — матушка зразу пізнає. Це тільки низом б'ються об землю його розірвані шматки, тоді як горою пливе він рівною, одностайною течією.

Чути: шумлять потоком над дорогою ясені, гудуть на кладовищі тополі, як туго натягнуті струни.

Матушка зітхає коротко й повертається до о. Тихона з докором головою:

— Спав би, батюшко, бог з тобою. Наче та дитина, вітру лякаєшся.

Але вона змовкає зразу, так боляче впиваються їй у плечі пальці о. Тихона.

— Підожди, — шепче він їй з притиском у саме обличчя, — послухай!

Матушці мимоволі передається тривога цього шепоту; вона стримує віддих і повертає голову до вікон. Слухає.

На грядках тепер вітер ущух. Його неспокійна хвиля одхлинула в верхню частину кладовища й гасає там нерівними поривами. Рветься з шумом між пнями тополь, стукотить старою цвинтарною брамою, термосить скрипливою, розбитою березою коло хвіртки.

Потім скупчується на горі цвинтаря й, приникши на мить, кидається диким табуном вниз. Одним скоком пересаджує тин, що ділить город від кладовища, і з галасом вривається в гущу грядок.

Чує і матушка. Ідуть. Не один — більше. Шорохтять гостро соняшники, розгортані руками, лопотить гарбузиння, рвучись за чобітьми. Ідуть.

Добираються до краю грядок, розривають нагло стіну квасолі і з шумом виплигують на травник перед хатою.

— Є! — кидає коротко матушка.

— Є, — повторює механічно батюшка.

Вони пригортаються один до одного щільніше, втягують голови в плечі й слухають.

Під хатою стоїть хвилину тиша. Потім із стукотом скочується з покрівлі клубок вітру й, одбившись від землі, ударяє собою об стіну. Стріпує шнурками дикого винограду, струшує віконницями в завісах. Серед його шуму чути, як щось підходить до вікна і пробує защіпку. Підносить її в скоблику; стукотить гачком і пускає назад. Переходить до другого вікна, теж пробує. Потім одтягає замкнуті гачком віконниці і крізь розширену щілину заглядає в кімнату.

Матушка знизує плечима й ковтає пересохлим горлом.

— Грається наче, — шепче вона, — защіпки звичайні, дитина одімкне.

Потім одчайдушно моститься в постелі, спирає голову на підняту долоню й дивиться в вікно.

Щілина між віконницями роз'яснилась — відійшов. Всі відійшли. З глухим тупотом посуваються по травнику вздовж стіни, повертають за ріг дому й затримуються під вікном біля ганку. Гомонять. Підноситься понад усі один голос, низький та гулкий — говорить коротко, наказуюче. Інші переплітаються з ним, притакуючи стиха.

Матушка робить знову ковток пересохлим горлом і кидає батюшці через плече:

— Чуєш?

Голос у неї стиснутий, чужий. Наче озвалось саме повітря в кімнаті, здавлене невимовним напруженням.

Від одного його звуку кидає о. Тихона в такий дріж, що ліжко під ним одзивається дрібним цокотом.

— Батюшко, ох, батюшко!

В грудях матушці сколихується м'яка хвиля, а сухі, гарячі очі наливаються сльозами. Вона повертається всім тілом до батюшки і простягнутими руками шукає його голови.

Намацує долонями зігнуту дугою спину, зведені до подушок коліна й тремтячими від сліз губами припадає до чубка голови, що висувається з-поміж колін.

Та в ту мить страшний удар в віконницю підриває її з місця й садовить обличчям до вікна. Інстинктивно розставляє руки й, подавшись назад, затуляє своїм тілом о. Тихона.

Її дрібне личко загострюється, як у змійки, й простягається до вікна. Зелені очі горять нерухомо, вижидаюче, а гострий, як жало, кінчик язика блукає по губах.

— Приходь!

Коло віконниці тепер живий рух. Чути один і другий легкий стук, спішне шкряботіння біля заціпки. Клямка цокає раз і другий, потім вискакує з скоблика і з брязкотом сковзає по дошці.

В щілину між віконниці всовуються пальці — одна половина одхиляється і з грюкотом ударяє собою об стіну віконниць.

Так. Тепер матушка бачить. Людська рука пробігає швидко по рамі вікна, шукаючи отвору. Потім знімається вгору і повисає над шибкою. Заміряється.

Матушка втягає голову в плечі і жде. В неї нестерпно пересихає в устах. Вона пробує ковтнути раз і другий, але болюча судорога стискає гортанку.

Стихає і жде. Доходить звідкілясь до її слуху слабе собаче гарчання. Перша в неї думка: Білко. Але вона прислухається й чує, що гарчить зовсім близько, на ліжку, біля її ніг.

Матушка стріпується легко й пробує кликнути о. Тихона. Та голос застрягає в гортанці. По спині пробігає холодний дріж і осідає морозом на голові. Шкіра стягається болюче, кожна волосинка ворухиться в ній льодовою шпилькою. Матушка чує всім тілом, що в неї за спиною причаїлося щось страхітне.

Лежить воно нишком біля правого стегна, підводить голову і крадучись знімається вздовж спини. Його гарячий, стриманий віддих повзе по хребті, а коли доходить до висоти карку, спиняється на хвилину. На шиї, нижче очіпка, чує матушка дотик вогкого, волохатого писка.

— Умру,— блискавкою пробігає в неї думка. Вона здригається всім тілом і одкидає голову назад. Її обличчя перекривляється і натужується до крику.

В ту хвилину щось велике, крилате вистрибує в неї з-за спини й повисає в повітрі. На довгій, тонкій шиї витягається собача голова й вибухає над матушкою протяжним гавкотом.

— Гав-у-у-у! Хо-хо-хуа! Хо-хо-хуа!

Матушка скрикує тихо, осідає важко на краю ліжка й починає хилитись на боки.

Схлипує разів два. Стріпує руками в повітрі й, хитнувшись, летить стрімголов на долівку.

Над нею проноситься в повітрі крилате страховище. Одкинувши чіхрату голову на спину, сповняє воно всю кімнату божевільним реготом:

— Хо-хо-хуа! Хо-хо-хуа!...

VII

Як іти з Богунівського кутка, то найближча дорога через річку, городами, прямо на попівські клуні. Туди й до попа ходять, як кому трапиться діло.

Весною повідь кладки знесла, нові покладено. Не кладки — місток, конем проїжджай. Дід Опанас спасибі людям каже. Відколи найнявся сторожем біля церкви, разів два на день тут проходить: увечері до церкви, вранці додому. Вечори всякі бувають, часом темінь така, хоч очі виколи. А дід старий недобачає. Не скільки й треба — з кладки та в воду — і пропав дід. Тясьминець забрав.

Оце третю ніч матушка спати додому одсилає, жаліє, мовляв, старого — ночі тепер тривожні. А дідові й байдуже: додому — то й додому. Однаково надворі спати, вдома чи біля церкви. Ночі тепер теплі, запашні — і старе в хаті не влезить.

А щодо тривоги, то кому тривога, а кому й ні. Часи такі. Як тільки благословляється, дід уже й на кладці... Де б не спати, а вранці таки біля церкви треба бути, діло сповнити.

Дід пристає серед кладки, лікті на поруччя кладе, на річку поглядає. Спить іще Тясьминець, густо тінню вкритий. Ледве-ледве пливуть у берегах його сонні води, важкі, мов скло розтоплене.

Тихе, гладке плесо морщиться коло берега ліниво, наче оболонкою тугою зтягнуте. Іноді одіб'ється од берега лієчка-вертунка і піде косо насеред річки — це Тясьминець крізь сон усміхається.

Іноді знов стріпоне шкірою, як вгодований жеребець, збиточну плітку із плеса скине, на тихе дно дрімати пошле.

Такий Тясьминець.

Дід усміхається до нього всім обличчям, як до давнього друга.

Нахиляється через поруччя й грудьми старого рибалки збирає вогкі пахоші, що піднімаються з долу. І шойно як до його слуху доходить легкий плескіт весел, він розгинає спину й скидає очима ввєрх по річці аж до останнього її залому.

З-за темного, порослого кущами берега виринає на звинині човник рибалки Охріма. Ледве торкаючи веслом сонного плеса, мчить його Охрім, як легкогруду ластівку, вздовж стрімко навислого схилу. Вода тут темна, пройнята до дна важким схилом,— човник сковзає по ній як по гладкому чорному склу, залишаючи по собі довгу срібну мережу.

Охрім здалека ще усміхається до діда широким молодим обличчям.

Дід не любить переддосвітніх рибалок. Думає — все має свою пору і свою годину. І річка має свій спочинок, і не годиться його обривати. Він невдоволено киває головою і з місця картає молодого рибалку:

— Рано колотиш воду, Охрїме, рано. Не годиться!

Охрїмові нічого, байдуже. Він тільки ширше розставляє ноги, скидає білий бриль на дно човна й, махнувши буйно веслом, гукає на всю річку:

— Нічого, діду, простить Тясьминець — ради свята!

Дід Опанас кліпає недовірливо безвіями очима, потім моргає глузливо в бік Охрїма:

— Чи не погубив, Охрїме, днів після чарки? Вчора, кажуть, був четвер, а сьогодні, либонь, п'ятниця, а свята — по-тверезому ніяк не видно.

На Охрїмові й ця насьмішка, як вода на гусці.

Одним ударом весла підгонить він човен до кладки і, привітавшись до діда, кидає весело:

— Не згубив, діду, нічого, а знайти — знайшов: двоє близнюків опівночі біля Христї.

— Не жартуєш, Охрїме?

— Не жартую, діду, знахідка правильна. Рибальченки он які, хоч весла в руки та на річку!

— Кажі-кажі,— дивується дід,— це ж у тебе первачки?

— Первачки і є, за одним заходом постарався, щоб гайки не було,— сміється Охрім.

Діда ця вістка застановлює не в міру. Дивиться якийсь час мовчки Охрїмові в обличчя, стрїпується й питає живо:

— Чув? — у нашого Петра на тім тижні теж два хлопці знайшлося.

— Як не чути, діду, чув!

— І в Уляни Пилипенкової, на нижньому кутку.

— Правильно, і в Уляни Пилипенкової. А то знову путьовці звістку привели — під Комінною жінка трьох нараз привела, та зубаті всі, до хліба зразу тягнуться.

Дід Опанас впивається очима в блискучі зінці молодого рибалки.

— Що скажеш, Охріме?

— А що казати, слово просте: мужичі часи пішли, зубаті часи. Наше бере!

— Наше бере! — усміхається дід широко беззубим ротом.

— Еге ж, мужича, — гукає Охрім, пропускаючи човен попід кладку.

— Прощайте, діду!

— Е-хе-хе-хе-хе! — зігхає дід Опанас на всі груди. Йому дуже хочеться затримати ще Охріма біля себе, сказати йому щось важливе-преважне. В його білій голові снується хаос ясних, легких думок, що всі гуртом тиснуться на язик. І поки збирається він з самотнім словом, Охрімів човен зникає на повороті за терновиком, що густою бородою звисає з берега над воду.

Дід Опанас стоїть ще хвилину на місці, потім скидає плечима й переходить другу половину кладки...

Як минути людські городи й обійти Самусеву пасіку, стежка перебігає вже на попівське. Це зразу й видно, година тут — ліс один, помітно одбиває од людської. Стоїть вона важко в холодному ранньому повітрі, росами, як плахтами срібними, вкрита. Дід Опанас здригається весь, поринаючи в неї з головою, як у ранню воду Тясьминця.

Небагато й проходить дід, як його спіняє жалісне собаче виття. Дід зразу пізнає — тужить попівський Білко голосистий.

І чого б йому тужити спозаранку!

Сидить ото посеред стежки, кроків за десять перед дідом, простягає морду до грядки, вие протяжно, мов проти пожежі. Як тільки зачув дідову ходу, схоплюється зразу й кидається дідові до ніг із жалісним скімлінням.

— Що там у тебе за диво таке, та що за чудо, Білку?

Дід нахилиється до собаки й гладить цупкою долонею широколобу його голову. Білко розуміє дідову мову. Він одбігає на старе місце й, прилягши до землі, запрошує діда жалісним поглядом підійти й подивитися.

Як глядіти здалека, нічого на грядці й не видно. І тільки як підходить дід до Білка та розгортає палицею вогке од роси кукурудзиння, аж скрикує з дива. З-поміж стовбурів кукурудзи висовується проти нього чіхраста мокра голова водяника.

Водяник і є, він зразу пізнає. Голова в нього повна дрібною зелені, що етікає водою. Два довгі листи кукурудзи звисають на клаптях волосся по боках чола, на кожному з них по капельці роси. Роса і на важких, навислих бровах, і на жовтій

бороді, що спадає вниз, переплетена городяною повитицею з дрібними рожевими квітками.

І тільки великі, широко розставлені очі обдають діда сухим, гарячим поглядом, від якого дідові стає моторошно. Він відступає кроків два назад і, сплеснувши руками, гукає на весь город:

— А тю-тю-га! А тобі чого сюди? А тю-тю-га! На річку! А тю-тю!

Водяник лякається дідового крику. Він схиляє голову до землі й, соваючи бородою по зіллі, одтягається в глибину грядки. Шкірить при цьому на діда верхню губу, наче вкусити погрожує.

А як дід подається за ним, щоб розглядіти краще, він вистрибує раptom угору й, одкинувши голову на спину, з диким реготом пускається грядками в бік річки. Широкими скоками мчить по схилу, збиваючи за собою вітряні завороти. Як велике біле крило, тріпоче над ним мокре простирало, стягнуте поночі з чийогось тину.

Добігши до краю берега, кидається вниз по стрімкій кручі.

Туди ж пропадає і попівський Білко, що з жалісним гавкотом мчить за водяником.

Дідові жалко Білка. Якусь хвилину лишається він на стежці, гукаючи його. А як Білко не показується на березі, дід повертає вгору стежкою, до попівського двору. По дорозі свариться на Білка впівголос:

— Казав не йди туди, бісове зілля! Не вернешся назад, водяник у Тясьминець затягне.

Коли дід переступає перелаз між великою клунею і повіткою, попівське подвір'я бухає йому в обличчя несамовитим кудкудаканням.

— Мабуть, матушка. Курник відчинила, птицю на двір випускає. Добра господиня з матушки.

Дід стає біля перелазу, заслоняє очі долонею, мацає ними по дворі, шукаючи господині.

Матушки немає. Курник відчинений — дід бачить, — та твориться в ньому щось чудне. Вся пташня збилась на товпом біля дверцят і ворушиться в них, мов муравлисько, витягаючи з ляком шийки понад поріжок. Час від часу виривається з того тиску найлегша курка, пролітає великою дугою над вікном і з диким вереском падає серед двору. Тоді весь курник одкидається з жахом від дверцят і сповнює ціле горище приходського дому голосним криком і лопотом. Згодом збивається він знову при вузьких дверцятах, і тоді десятки дрібних гребенястих голівок простягаються понад порогом і з жахом розглядають щось унизу при вікнах.

Коли дід переходить просторий попівський двір та наближається до приходського дому, пізнає оте куряче страхіття: на довгому тонкому шнурку проти вікна звисає з курника куниця. Цупке мотуззя перехопило гнучке тіло довкола задніх стегон і впалося глибоко в черевце і спину. Куниця задавилася. Великі темно-золоті очі вийшли геть із ямок, наче збирались покинути мертве тіло. З-поміж тонких затиснутих зубів звисав припухлий язик із застиглою каплею крові на кінці.

Дід обходить куницю з боку ганку, простягає руку і мацає пальцями скривавлене рильце.

— Задавилась, то добре,— думає дід.— Туди їй і дорога. А шкурка потята на хребті,— шкурки шкода. І вікно потовчене — теж погано. Лубком прийдеться забивати, склом тепер не розживешся, не легко.

Розбите вікно приковує зовсім увагу діда. Дві нижні шиби витовчені в ньому дощенту. Дерев'яна поперечка між ними проламана надвое; один кінець звисає при вікні, другий валяється вниз, на призьбі. Крізь великий, вибитий отвір виглядає темне нутро світлиці.

— Не вліз би хто,— матушки, відай, немає дома, почувла б.

Дід підходить до вікна і встромляє голову крізь отвір. Його очі не розбирають нічого в темряві, і лише згодом, коли звикають, розглядає дід у кутку світлиці ліжко з розкиданою постіллю, а біля ліжка, на долівці, довгу білу смугу туго натягнутого простирала.

Дід ехає і миттю висовується з розбитого вікна. Оглядається довкола, шукаючи очима по дворі, потім повертається до вікна і припадає лицем до темного отвору.

Під простиралом біля ліжка лежить голова матушки. Гостру голівку закинула назад, наче тім'ям дістає долівки. Однією рукою впилася в рябий хідничок коло ліжка, другою згорнула простирало на грудях. Біле полотно збіглося зіркою під холодними пальцями і злягло коло серця тугими, мов із бляхи гнутими, складками. На хідничку біля правого плеча лежить білий очіпок, повний сивих матушчиних кіс.

Дідів погляд спиняється на очах матушки. Вони розкриті широко, що горішні вії ледве видно з-під чолової кістки, а круглі зіниці темніють, мов дві зелені краплі води серед білого білка.

— Закрити б очі,— шепче про себе дід.— Звести повіки і покласти по грошу — не вдержаться самі. Перше діло — закрити очі, не годиться так.

Його зовсім захоплює та думка. За нею він не помічає, як праворуч у світлиці одхиляються двері з кухні і з них

виглядає Василичине хлоп'я. Дитина підбігає до вікна й окликає діда. Він здригається і гримає на неї півголосом:

— Ти чого сюди, га? Йди в кухню! Мати де?

— Мама спить,— відповідає вголос хлоп'я, протираючи кулачками очі.

— А йди лишень збуди матір, день ось, годі спати.

Дід радий, що знайшлася людина в мертвому домі. Але хлоп'я не поспішає в кухню. Воно розглядає чіхрату дідову голову в ясному отворі, потім переводить очі на підвіконник. Доглянувши на ньому куски скла, простягає руку й бере з-поміж них великий зламок.

Йому вже не цікаві ні дід, ні вікно. Воно одвертається від них і стрибає на одній ніжці в глибину кімнати. Заступає йому дорогу тонка світляна смуга, що впадає в хату крізь щілину віконниці.

Хлоп'я простягає до неї долоні і ловить рухливе світло на поверхню скла. Але за кожним разом, як воно підносить зламок до очей, щоб розглянути блискучі цятки, світло зсовується з скла й розсипається по долівці.

Дитина нахиляється за ним униз і на темному хідничку добачає руку.

Рука ця біла, аж прозора. Крізь тонку шкіру просвічують у ній жовті кісточки. Кінці загнутих пальців уп'ялені в хідничок, на кожному з них по синьому блискучому пігтю.

Хлоп'я висуває пальчик і торкає найближчий з них. Ніготь холодний, як льодова бурулька. Тоді воно ховає палець і переводить зір вздовж руки до плеча. Тут лежить очіпок, повний сивого волосся. Краєчок очіпка обшитий довкола вузьким мереживом. Хлоп'я бере його двома пальцями й потягає до себе. Волосся висовується з очіпка і розповзається по землі мов живе.

Тоді хлоп'я зауважує, що це матушчині коси. Воно підлазить до голови матушки й, нахилившись над нею, заглядає в широко розплющені очі.

Дідові стає ніяково. Він висовує голову з вікна, хекає сердито й заходить довкола ганку за лівий ріжок дому.

З цього боку дім обведений під вікнами маленьким квітничком. Кроків за чотири од ріжка перетинає квітничок вузька стежечка з трьома кам'яними східцями до кухонних дверей. Дід підходить до них і притишеним голосом гукає Василичину.

У кухні ніщо не ворухиться. Він іде по східцях і грюкає палицею в двері. За третім разом чується в кухні поскрипування полу, а за хвилину відчиняються двері і на порозі стає Василичина.

— Здорово спиш,— докоряє дід знадвору.

— А сплю,— одказує,— на те й нічка, щоб спати. Вчора пізно лягли,— он і матушка ще не встає...

— Еге ж, не встає,— киває дід головою,— та йди лишень зо мною, подивись.

Він ставляє палицю при одвірку й увіходить повагом у хату.

Василині не спішно. Вона ліниво стріпує з очей залишки доброго сну. Висока, грудаста, з припухлими зі сну губами, ступає босоніж по східцях — на сивий од роси травничок. Постоює там хвилину. Потім стріпує пружними бедрами, потягається солодко всім тілом і, позіхнувши голосно, увіходить за дідом у хату.

ЧЕРВОНІЙ УСМІХ

*Про те, як у житті Ліди Танської
зійшлися дві троянди*

I

Андрій узяв нову папіроску, сперся на бильце крісла й розказував далі:

— Після проголошення засуду, яким призначено Логвину п'ять років тюрми, а Ліду звільнено од вини й кари, Ліда стрепенулась уся й кинулась різко до бар'ера.

Рух її був такий несподіваний і нагальний, що тюремник, який сидів поруч із нею, метнувся вслід і схопив її ззаду за руки. Але вона випрямила праву руку й, протягнувши її в бік трибуналу, крикнула сильним, тремтячим голосом:

— Прошу вислухати!

Зал, що захвилювався було після засуду, стихився знову, і всі лиця повернулися в бік суду. Голова, що взявся саме складати великі, в золото оправлені окуляри, спинився в русі і з-під високо піднятих брів глянув на підсудну. Він нахилився над столом і розкрив уста для якоїсь уваги.

Тоді Ліда одсунула зовсім од себе тюремника, підійшла до самого бар'єру і сказала:

— Прошу трибунал вислухати мене.

Голос її був тепер спокійний, рівний і майже тихий. Це був добре нам відомий голос нашої Ліди. Він мав дивні фонічні прикмети. Ми говорили жартуючи, що це душевні, а не фонічні його властивості.

Було завжди так, що при першому її слові поставала довкола неї глибока прозора тиша, нутро якої набирало дивної звучності і в якій найслабше слово Ліди чулося з однаковою чіткістю біля неї і в найдальшому кутку великого залу.

Між собою називали ми цю тишу Лідиним резонансом. І напівжартома говорили собі, що голос Ліди — це найкращий наш здобуток за останнє триріччя.

Поділені на дві групки між публікою на галереї, чекали ми із стриманим віддихом того, що хотіла сказати Ліда.

Мала одну хибу, чужу нашому середовищу, яку насилу побороувала в собі, — була сентиментальна.

І саме тепер, коли звільнено її і засуджено Логвина, боялись ми вибуху чутливості.

Бо справді, що ще лишилося сказати Ліді?

Вона стояла при бар'ері з легко похиленою головою, і здавалось, що дві тисячі сердець спинилися в залі в ту мить, щоб почути, чим б'ється Лідине серце.

Але тільки що вона звела голову, щоб сказати перше слово, як з передніх рядів галереї впало коротко і твердо: — Лідо, не треба!

Стукнуло це в напружену тишу залу, як камінь, пущений в пустку. Кинув це Кох.

В одну мить повернулися всі голови до галереї і стали мацати очима по наших обличчях. Голова переломився через стіл і говорив щось живо з комісаром.

Тільки Ліда стояла нерухомо коло бар'ера і нам здавалось, що крізь простір, який відділяв нас од неї, доходить до нас пружне тремтіння її спиненої в розгоні істоти.

Ліда вагалась. Вагання було на її обличчі і тоді, як вона повернулася до нас і кинула нам з-під вії фіалки своїх зіниць. І саме тоді, як нам здавалось, що вона рішилась скоритись наказові, сталося те, що нас найбільше схвилювало за весь процес.

В верхніх рядах галереї стріпнулася чиясь рука, і слідом пролетіла в повітрі дугою червона троянда й упала до Лідиних ніг.

Не було в цьому нічого поганого. Погане тільки мало прийти.

Спершу Ліда стояла без руху, наче не зауважила нічого. Її очі тільки розширялись незвичайно і лице поїнялось страшною блідістю.

Потім вона схилилась і, піднявши з долівки троянду, притисла її до грудей. Її тіло хитнулось безсило і з м'яким стукотом упало додолу.

В залі знялись чийсь білі руки і, наче кинутий ними вгору, розтяв повітря гострий крик:

— Ліда, ой, Ліда!

Ліда лежала тиха в ногах Логвина. І поки опам'яталась його сторожа, він зігнувся над Лідою й, підклавши під неї долоні, зняв її з долівки.

Логвин — велет. Ліда була в його руках, як дитина. І коли її голівка звисла безладно на його руці, він ніжним рухом ліктя випрямив її, і вона спокійно, як у сні, зсунулась йому на груди.

Тоді він ногою торкнув хвіртку в бар'єрі й пройшов повз трибунал у бік дверей до залу нарад. Ніхто його не спиняв по дорозі, і це було так просто. І тільки як він наблизився до дверей, по обох його боках з'явилась сторожа, що вийшла разом із ним.

В залі знялась метушня. Публіка з галереї кинулась до виходів. Ми пробоем узяли для себе бічні двері й за хвилину були в коридорі.

— Ліда, Ліда, що з Лідою?

Ми розсипались у натовпі, шукаючи якоїсь звістки.

Із збитої на нижніх сходах купки ситих панків вийшла чутка, що в Ліди розрив серця.

— Брехня! — прокричав хтось, сердито збігаючи вниз.

— Облиште собі ту легку смерть! — кричав згори чорномазій робітник, потрясаючи над панками промашеним кашкетом.

Він перегнувся понад поруччя сходів і, кинувши кашкет угору, гукнув з цілих грудей:

— Хай живе Ліда!

— Хай живе Ліда! — відгукнув натовп, сколихуючи високе склепіння коридорів.

Клич цей хлипнув униз по сходах і, добігши до головного входу, покотився широкою хвилею по вулиці.

— Хай живе Ліда!

Ліда жила.

В ту хвилину, як із темних дверей праворуч входу вбився клином у натовп відділ поліції, одчинилися двері з залу нарад, і в них з'явилася Ліда.

Була сама. Пройшла кроків два по коридору, одвернула і простягла руку в глибину дверей.

— Приходь, Логвине!

— За п'ять років.

— Хто сказав: за п'ять років?

Хіба не за рік? Хіба не за місяць? Хіба не в Велике Завтра одімкнуться залізні двері — й вийдуть з них бліді в'язні на багрянний день?

Коли Ліда підійшла до широких сходів, ми натиснули юрбою на сторожу й, одсунувши її до стіни, зайняли головний вихід. Між нами склалася доріжка, якою мала пройти Ліда.

Дарма, що в неї на грудях таємна троянда.

І дарма, що стискається її рука, влітаючи бліді пальці в червоні пелюстки.

Повз нас мала пройти Ліда. Бліда ще після зомління, сковзала вона вже спокійним поглядом по натовпу, шукаючи знайомих облич. І за кожним разом, як її очі зустрічалися з близькими очима, зацвітав у кутках її губ ледве помітний усміх, яким вона посилала дружній привіт.

Стоячи вже на останніх сходинках, помітила вона наш гурток обабіч входу.

На хвилину спинилась вона, і всю її постать обійняло хитке вагання. Рука, якою вона згортала пелюстки троянди на грудях, заворушила неспокійно білими пальцями.

Одну мить здавалось нам, що вона зірве квітку з грудей і кине на землю.

— Чого це Ліда?

Одну мить — кажу. Бо вже в наступну хвилину вона зібралась у собі і, пригорнувши тісніше троянду, пройшла повз нас по доріжці. Очі спущені додолу, й тільки дрібним рухом вий стріпнула нам по дорозі невидний для інших привіт.

Виніс нас за нею натовп крізь широкі двері. Перед нами відкрилась вулиця, залита вкрай сірою клеkotливою юрбою, що, мов розбурхані води, налягала на загати, утворені кордоном поліції. Як тільки Ліда з'явилась на верхній площадці тераси при вході, з юрби знялася вгору тисяча темних рук, і мури будинків стряслися од могутнього привіту, що вибухнув з нутра натовпу.

Ліда спинилась на березі площадки. Її лице було спокійне, наче не до неї були ці оклики бурхливої юрби. Особливо ясний спокій лежав на її чолі, з якого вітер згорнув жмуток волосся кольору стиглої пшениці.

Це було дивне чоло, в якому лагідна дівочість зливалася в одно з непереможною діловитістю. З-під його тонкої опуклості обняла Ліда фіалковим поглядом юрбу по обидва кінці вулиці й притакнула головою. А як з глибини вулиці знявся новий вибух окликів, в якому ім'я Ліди спліталось з іменем святої справи, по її устах сковзнув усміх, схожий на промінь, що на льоту торкнувся її нерухомих губ.

З площадки пробігла Ліда очима довгий ряд авто по той бік вулиці. Третьою стояла машина тов. Лотка. Лотко дрімав коло керма.

Чого йому не дрімати? Клекіт юрби був для нього ко- лискою, до якої звик змалку.

Шкуратяний кашкет з'їхав йому на обличчя, а коротка шия блищала проти сонця дрібними кучерями. Проте, як тільки Ліда поклала долоню на дверцята авто, Лотко підняв голову, поправив кашкет і, торкнувши пальцями дашка, кинув через плече:

— Куди?

— Вперед! — сказала Ліда.

II

Ввечері були ми втрюх у Ліди: Кох, я і Логвинів молодший брат. Встигла вже відпочити, спала непробудно до нашого приходу. Проте була бліда — особливою тюремною блідістю: наче падав їй на обличчя притьмарений рефлекс з невидної зеленої стіни.

Сиділа в кутку канапи з високою спинкою, підібгавши під себе ноги.

— Отак я просиділа третину в'язниці в кінці моєї койки. Другу проспала. Третю проходила довкола камери, як конячка на корді.

Як оце коли встану й закружляю довкола вас, мов планета, не водить за мною очима і не спиняйте. Хочу мати волю в своїх тюремних звичках.

Кох сидів на низькому дзиглику проти грубки й усміхався. Мав теж свої тюремні звички. Просидів отак чотири роки на березовому обрізку, вправленому у в'язничну долівку.

Пересунув свою невеличку кам'яну люльку в лівий куток губ і сказав:

— До речі, Лідо. До речі...

Ліда піднесла руку до тригранної вази, що стояла біля неї, і повернула до себе троянду, вставлену в високу блідо-зелену шийку.

— Кох, скажу тобі, я не радо беруся за це оповідання. Маю свої ілюзії, якими люблю затягатися, як ти своєю люлькою, і не хотіла б їх втратити.

Кох підняв на неї шпильки своїх сірих очей, а вона повернулася у мій бік і спитала:

— Як то сказано у Фрейда¹, Андрію?

— При чому тут Фрейд, Лідо?

— Ти оповідай, там побачиш.

Я подумав хвилину і сказав:

— Ну, що: механізм багатьох наших вчинків, наших снів лежить у підсвідомості. Складаються на нього переживання, які nirнули туди, не заспокоєні як слід.

— Отож-то! А що діється з тим механізмом, коли його вийняти звідтіля й розглянути на світлі?

— Тоді він втратить свою силу, Лідо.

— Чуеш, Кох? Отож, я боюся за свій підсвідомий механізм...

Кох дихнув голубим клубком диму.

— Чи він якось зв'язаний з тим, що ти нам маєш розказати?

— Ох, так. Це ж він підкосив мене сьогодні там — у суді.

Ліда повела рукою по волоссі й пересіла на край канапи.

— Треба вам знати... часом мені здається, що підсвідомо править моїми вчинками і... моїми снами — розстріляний усміх.

Вона встала, поправила троянду і пройшла тричі довкола столу. Потім вернулась на своє місце і сказала голосом, в якому тільки догасало зарево зворушення.

— Оце вам моя ілюзія. Очевидно, ілюзія, і тільки. Більш прозора й більш безтілесна, як той дим, що його ковтає Кох. Проте іноді вона мені на руку: затягнешся і йдеш... у вогонь. Тепер — до речі.

Ліда втиснулась плечима у куток канапи, окинула нас летючим поглядом і сказала:

— Хвилину ще: з вас ніхто не має нічого проти Іви?

Ніхто не мав нічого. Іву ми любили. Мала прекрасні, солодкі очі — того кольору, який приймає zenit неба при заході сонця. Були великі, трохи скісні і з глибокими зіницями, в яких постійно плавали теплі іскорки.

Одчинялися перед ними легко залізнi двері в'язниць, через те була нашим добрим духом під час провалів.

Іва ввійшла, сіла поруч Ліди й кивнула нам по черзі головою: вітайте!

Ліда пригорнула її до себе.

— Будуть у моїй повісті речі, для яких потрібне жіноче ухо. Такі ми вже. Цього не зміниш.

Почала.

— В липні 1920 року прострелено моєму батькові на фронті обидві ноги. Був тоді підполковником, вів наступ на якусь невеличку станцію, і тут його поранено з кулемета

За тиждень після того одержала я листівку з П., куди його перевезено лікувати. Через день я була біля нього

Нас тільки двоє з близької сім'ї. Матері не пам'ятаю. Є в моїй пам'яті якась сонячна пляма, якої нічим не можна заступити. Це має бути моя мати.

Коло ліжка, до якого був тепер батько прив'язаний, рішила я відтепер не одступати від нього.

Рани не були небезпечні. Батько має кам'яне здоров'я — він увесь з одного цупкого обрубка, якого не зачіпають глибоко ніякі стріли. На четвертому тижні я виводила його в парк при лікарні, а на шостому ми вже вернулися до нашого гнізда. Мали ми невеличке сільце, в якому я господарила одна, коли не було вдома батька.

Тепер ми були тут знову вдвох, як колись.

Правда, не зовсім як колись. Після ран налягав батько на праву ногу. Небагато, трохи, але якимось дуже його змінило це налягання. Щось нове долучалося до його істоти, що в свою чергу вчинило цілий переворот у моєму ставленні до нього.

Досі було це ставлення просте, ясне, майже товариське. Стала між нами непомітно мовчазна згода у тому, що ніжність, яку ми мали одне до одного, треба приховувати глибоко — і як іноді вона силою знімалася нам до очей, ми ховали її під повіки й одходили кожне в свій бік.

Тепер, коли він прощався зо мною на ганку й одходив в алею, в кінці якої ждали його коні, мої груди наливалися вщерть якимось новим, теплим і непереможним почуттям, в якому мені вчувався смак парного молока.

І я стояла серед ганку й тремтіла з боязні, чи пройде він без пригоди всю алею та чи зручно допоможе йому наймит зійти на високий візок.

Якимось наприкінці серпня прийшло батькові призначення комендантом міста Л., у прифронтовій полосі.

Нічого. Мое рішення — бути неодлучно з батьком — мусило бути збережене. Зійшлися ми на тому, що я прослухаю потрібний курс у столиці і приїду в Л. санітаркою.

До нового діла придивилась я ще в П., коли батько лікувався. На третьому тижні я склала іспит і з початком осені стала в Л.

Є там при північному в'їзді до міста старовинний князівський замок, покинутий під час війни новими власниками. Стоїть він на високій горі, і, як дивитись на нього знизу, його зубата, червона покрівля вгризається ламаними шпильями в небо. Гора, від сходу скелеста й гола, збігає на захід темною волохатою стопою до глибокої річки, що з піною на губах облизує її кістляві пальці.

Замок збережений добре. Одне його крило оновлене недавно, і в йому проживав тепер мій батько. За час нашої короткої розлуки він дістав чин полковника і був нагороджений хрестом. Проте налягав, як раніше, на ногу, і в моєму новому до нього ставленні не змінилось нічого.

Працювати мені прийшлося у пересильній лікарні, що містилась у колишній садівничій школі, недалеко від замку

Роботи було небагато. На Л-ському фронті було в той час покійно, і лікарня стояла майже порожня. Я забігала туди на хвилину в дощ, а більше перебувала у замку.

Стрічалась я тут з батьковим ад'ютантом, молодим білоголовим поручиком, і якимось ми з ним заприятелювали.

Нічого. Я не жаліла того. Був чуйний в поведженні і мав м'який, шовковий голос, що його я слухала всім тілом. Сходили ми з ним усю непроглядну гущавину, що поросла замкову гору й була в давнину князівським парком. Оглянули весь замок од пивниць до великого темного горища, що лежало на мурах химерно погнутою черепахою.

Горище було встелене м'яким сірим пилом, і ми бродили по ньому по кістки, тримаючись за руки.

Були тут десятки таємних, чорних куточків, закиданих старим лахміттям, до якого я доторкалась із дивним зворушенням.

Під час одної такої мандрівки спинив мене поручик і спитав з очевидним ваганням:

— Чи пані не з боязких? Є тут щось — дрібниця, але побачити варто.

— О ні,— кажу,— я завзятий мисливець, звикла. В чому річ?

— Бачите, пані, тут не в самій боязні справа... Але нічого — там уже буде видно. Прошу за мною.

Він став на коліна і, тримаючись руками за стелю, поліз рачки до краю горища. Я пішла за ним. Наші долоні поринали в пилузі, піднімаючи з неї димні порхавки, які було чути тертим порохом.

Коли ми залізли в куток, де покрівля лягала на сволюки, поручик показав мені невелику квадратну діру у стелі, яка приходилась вже поза надвірньою стіною замку. Крізь неї виднілась внизу мале подвір'я.

Поручик одсунувся вбік і сказав тихо:

— Хай пані розглянуть це подвір'я.

Я прилягла очима до дірки й побачила його все під собою.

Було наче понурій колодязь, порубаний у стінах замку,— прямокутне, вимощене кам'яними плитами, між якими росли високі бліді стебла трави.

В долішній частині одної стіни чорніли глибоко ворота, поцвяховані залізними листівками. Були замкнуті наглухо, як вузька хвіртка в стіні ліворуч. Здавались непотрібними в цьому пустому колодязі, в якому стояла така мовчанка, що можна було її черпати долонями.

Повернувши голову до поручика, сказала я стишеним голосом:

— Тягне відтіля холодним смутком.

— Так,— відповів мені в тон.— Чи звернули пані увагу на нашу стіну?

Я прилягла знову до діри, стіна була як і інші: сіра, зі слідами щілин між поодинокими каменями. Тільки знизу, саме під моїми очима, була оббита довгими дилинами, за якими жовтів у долоню грубий шар піску.

— Ви про пісок? — спитала я, не одриваючи лиця од діри.

— Так.

— Навіщо це?

Поручик висунувся з кутка, підвівся на коліна й, отрясаючи з долонь порох, сказав сухо:

— Тут ми розстрілюємо більшовицьких агентів.

Я лежала якийсь час мовчки на виломі, потім спитала:

— Як це робите?

Він нахилився знову, і я одвела голову, щоб дати йому місце. Він пояснив:

— Туди, через чорну браму, його вводять. Браму замикають ізсередини. Жовніри стають коло брами. Його становлять під стінкою з піску.

Потім жовніри одходять. Входять два санітари з ношами й несуть його туди, через хвіртку.

Я мовчала знову.

— Багато їх приходить сюди?

— О, так, пані, подвір'я не дармує.

— Скільки знаходять там продажних душ?

Закивав головою:

— Продажних? Ні. Це здебільша партійці, яких посилають у тил на роботу. Приходять сюди, вмирають. Називають це партійною роботою.

Я помовчала.

— Останній... давно тут був?

— Днів два-три до приїзду пані. Єврейчик, паршивенький такий... Нічого, вмер спокійно.

— А кров?..

— Кров змивають. Он ліворуч жолобок під стіною. Туди спливає, в терновик, за хвірткою.

Десь над нами тріснула покрівля, і я здригнулась. Проте підвелася і сказала спокійно:

— Добре.

В глибині темного горища привидилась мені смерекова алея з кульгавою спиною батька, і я сказала: «добре».

Проте десь у моєму нутрі одімкнулось око небезпечного чекання.

Ліда спинилась на хвилину, зняла троянду з триніжка й оглянула її проти світла.

— Вже трохи в'яне. А я хотіла б зберегти її якнайдовше.

— Ніхто не знає, як зберігають квіти?

Логвин чув, що вкидають одробину солі в воду, на що Іва здвигнула живо плечима:

— Може, цукру, Логвине? В запаху кожної квітки є щось солодке; нема запаху солоного.

Кох присунувся ближче із своїм стільчиком і сказав:

— Думаєш, Іво, запах квітки мусить бути подібний до її корму? Коли йде про твої очі, ти повинна б жити одним божеським нектаром.

Ліда усміхнулася. Вона згадала, як це вони робили з квітами вдома: змінляли часто воду й обтирали прив'ялі кінці стебел. Квітки зберігалися таким способом день-два, потім усе-таки в'янули.

Вона зробила все це з трояндою і повернулася на своє місце.

Ми пересіли ближче до неї, і тоді вона повела далі своє оповідання:

— Найкраще збігали нам з поручиком хвилини на прогулянках човном; вниз по річці. Верст за три од замку бігла вона живою течією, і ми складали наші весла й пускали по бистриці.

Ми сідали обоє обличчям за водою й блукали очима по полях, що загортали нас у свої широкі крила.

Вдалині височів перед нами сосновий бір, що ліг нам через дорогу, як велетенська зелена гусінь, розтята річкою на дві половини.

За ними була мета наших прогулянок — дрімаючі в сонці багна, що тягнулись уздовж річки далеко на північ, до польських трясовин.

Багна! Вони мають своє обличчя, як степ, як ліс, як гори. Своє повітря, своє сонце, своє небо.

Ще серед бору охоплював нас їх приземний віддих, що проходив гортанкою, як ковтки теплої ситі.

Лежать оце за лісом, у котловині, як розм'яклий од перепою велетень-старигань, що рехкає крізь сон, оддаючи на волохате тіло нагріте в череві вино.

Річка поділяється в них на десятки рукавців, що переплітаються химерними лабіринтами, обливаючи дрібні тряскі острівці, вкриті високим у верхівця очеретом.

Ми вибирали один з рукавців і, пускаючи в нього човен,

поринали з головами в комишах. Вода тут тиха й чорна, як пливка смола, човен сковзав по ній, не залишаючи сліду.

Рукавці річки вузькі, як протоптані в осоці тінисті стежки. Їх береги сходились іноді так близько, що краї човна торкали їх мимохідь, стрясаючи м'яку дряговину.

Тоді з нутра комишів злітали вгору хмари комашні, яка грала проти сонця всіма барвами веселки.

Були тут метелики в долоню забільшки з шовковими чорними крилами, оббрижканими кров'ю.

Були ще інші, сріблясто-голубі — такі дрібні, що виглядали з осоки як очі русалок.

Уся ця метушня спадала назад у гущавину, як лиш наш човен пролинав, і тільки на метілках очерету гойдалися легкі коники, що на їх прозорих крильцях заломлювалось сонячне світло.

Іноді стрічались нам по дорозі тихі озерця, заховані в вінках очерету. Звала я їх очима багон. Були мов очі. Мали довгі стрілисті вії, в яких кожний волосок кінчався маленькою шовковою китицею. Зіниці їх були зелені, встелені блискучими листками, на яких спали великі білі квіти з золотими сердечками. Всередині чорніли чоловічки. Не оддзеркалювались у них ні небо, ні квіти, ні китички вії. Ніщо не зраджувало їх водяного нутра. Були чорні.

Коли при першій нашій зустрічі я торкнула одне з них кінцем весла, в його нутрі щось блиснуло, як лезо ножа, а зелені листки зійшлись досередини, закриваючи чорний кружок.

— Це вікна, — сказав поручик, одсуваючи мое весло. — Просто під ними лежать лійки безодень. Їх оминають водяні птахи, а з людей хіба чужинець наїде коли своїм човном.

Ми теж їх оминали, ті круглі очі багон, що під ними висіли лійки безодень. Лежала на них гнітюча тиша, яку я чула ще плечима, доки наш човен не поринав у найближчих комишах.

Треба згадати, що наші прогулянки в багна не були платонічні. В мене на колінах лежав постійно набитий двоячок, яким я стягала з повітря кожну необачну качку, що злітала над нами.

Не пропадала ні одна. Мій Джек виносив кожну з таких трясовин, що вгиналися під ногами водяних курочок.

Поручик, який був запальним збирачем комашні, мав тут теж своє багате жниво.

І коли в моїх ногах рябів букетик зів'ялих качачих голівок, а пальці поручика блищали од пилу з крил мотилів, ми виринали з нагрітої гущі і з червоними од сонця лицями вертались додому...

— Будь терпеливий, Кох.

На тих багнах спинилась я так довго, бо з них саме пішло те, що незадовго розлучило мене з батьком, а сьогодні — там, у суді, кинуло мене на долівку.

Мусило бути сильне для цього — там і тут.

Сталося це тижнів за два після мого приїзду в Л. Надворі стояло гаряче передобіддя, що більш нагадувало глибоке літо, ніж початок осені.

Коли ми пропливали з поручиком сосновий бір, повітря в ньому було так перепоєне живицею, що при віддиху вкривала вона все піднебіння масною, теплою плівкою.

А багна розіп'яли над собою своє небо, зіткане з голубої імлі й шматочків сонячного проміння. Сповнювали його тягучою музикою, наче в них кожна очеретина була тонкою дудкою в устах оп'янілого коханця.

А як знялася над нашим човном перша дика качка, то скісний її літ був як знята в небо скляна флейта, на якій хтось вистукував тужливу трель.

Проте я прицілилась, і розбита флейта впала в комиші.

Тоді — наче в відповідь мені — стукнуло десь у глибині багон один по одному п'ять пострілів.

Джек, який уже зібрався був до скоку, підняв на мене питаючі очі, а я глянула на поручика.

— Постріли наші, з наших рушниць, — сказав він прислухаючись.

За хвилю сипнувся знову глухий нерівний стукіт.

— Якась зустріч нашого патруля: шпиги або партизани.

Я стримала в собі легке тремтіння і сказала:

— Це не дуже далеко. Поїдьмо туди, пане поручику.

Подивився на мене вагаючись.

— Для мене, — сказала я, — це цікава пригода, а для вас трохи не обов'язок.

Згодився після того. Вийняв з-під сидіння два карабіни, які були з нами про всякий випадок, і подав мені один, ставлячи другий біля себе. Взявся мовчки за весло і спрямував човен на головний рукав.

Щоб признатися зразу: мені не прийшлося цим разом спробувати карабін. Зате я зробила вжиток з іншої, менш благородної зброї — вперше й, мабуть, востаннє.

Не проїхали ми і версти, як унизу русла замаячів перед нами човен. Ішов нам назустріч.

— Наш, — сказав поручик, піднімаючи весло. Не було чого спішити, човен сам ішов за водою.

Були справді наші. Попереду стояв фельдфебель з викинутою рушницею. За ним два веслярі. На кормі четвертий.

— Малий човен,— зауважив поручик,— не за інструкцією йде. Головне русло призначене для великого, два малі патрулюють боками. Випадок, видно.

Жовніри помітили нас, завеслували живіше, і ми наблизилися на голос. Фельдфебель салютував здалека:

— Шпиг!

Було це, як постріл, від якого я здригнулась несподівано.

— Чого ти, нюня,— сказала я собі і затисла зуби.

— Шпига зловили, пане поручику, на великому човні йде, під сержантом. Спішу доповісти.

Ударили ще веслами, човни зіткнулись. Фельдфебель здав звіт:

— Вниз річки, до кінця нашого району йшли ми спокійно. Нічого. Вернулись. До березнячка, що на п'ятій версті врзується в багна, теж спокійно. Проти березнячка — з очерету сержант:

— Пане фельдфебель, човник!

— Який човник?

— При березі, коло берізок, човник.

— Нічого, човникові вільно бути.

— Вільно,— кажу,— йому бути, а нам вільно дивитись. Пересів я в нього, пробрались через очерет, залягли за острівцем. Човник, як на долоні, легкий, рибальський.

— Коли є човник,— кажу,— буде пловець.

Пролежали ми на сонці цілу годину. Тоді — з березнячка двоє: один — худячок, босоніж, драна сорочка, штани підкочені. Рибалка. Другий — кашкет, хакі, чоботи до колін. Плечистий — силу чути. Поговорили, потиснули руки. Худячок у березняк, хакі — в човник. Пропустили ми його коло себе, потім — слідом за ним. На річці натиснули:— Стий, братику!

Нічого. Оглянувся спокійно, як у себе на вулиці, ударив веслом — і в очерет.

— Стий! — кричу я. Не стає. Тоді ми: брраз! — понад голову. Нічого. Я до хлопців:

— Ближче по очерету пали!

Зойкнула вода. А він, як на прогулянці, рівненько веслом: блис-блис. Коли не вб'ємо, втече. А приказ: живим брати. Тоді я приклякнув, змірив у праве плече, поклав на язичок палець... Коли тут назустріч — сержант з правого крила.

— Попавсь!

Глянув перед себе, глянув за себе, спинився. А збоку — вікно. Розтяв очерет, туди! Втопиться? Ні! Поклав весло в човен, вийняв з грудної кишені чорний портфель — і в глибинь. Пропав. Важкий мусив бути.

— Нічого,— кажу,— братику, аби язика не втопив.
Язык найкращий документ.

А він усміхається. Поклав долоні на коліна, дивиться на нас, усміхається. Жде. Під'їхали ми. Стукнулись човни. Я до нього:

— Руки вверх! — і рушницю до грудей. Кінцем дула до грудей, пане поручику.

А він лівою рукою за рушницю, правою за перед нашого човна і вгору.

Скупав би на смерть, коли б не сержантова кольба.

Тут ми побавилися з ним.

Вісім нас. Довкола трясовина, під ногами безодня, а він — ведмідь. Нічого. Скрутили. Вивезли на русло, кинули в великий човен.

— Ідь,— кажу,— де тобі смерть писана.

А він — на дні — усміхається.

Фельдфебель підняв брови і глянув на нас вижидаюче.

— Нічого, це не довго,— зауважив поручик.

— Те саме я казав, пане поручик.— Смійся,— кажу,— братику, бо незадовго плакатимеш.

Він затинив очі рукою і розглядав низ річки.

— Пливуть,— сказав з полегкістю.

Пливли,— це я вже бачила раніше. Великий човен ішов важко проти води, ведений двома веслами. Я впилася в нього очима.

Буває іноді так: у повітрі тихо, а на плесі води — рябина.

Складка при складці — дрібна, нерухома, блискуча.

Рябіло так у мене тоді всередині. Я сплела на колінах пальці і ждала.

Поручик думав вернутися на безодню шукати портфеля. Мені випало плисти додому самій — при великому човні.

— Добре,— сказала я.

Щось у мене майнуло при цьому крізь думку, неясне, але вперте, і я додала.

— Проте це слушно: язык найкращий документ.

— Є деякий клопіт з його одчитуванням,— сказав поручик, усміхаючись тихо. Він пересів до фельдфебеля, забираючи з собою Джека. Потім ми ждали.

Човен підійшов і осів грузко перед нами. Був важкий. Вода сягала до половини бортів. Сколихнувся й наче зітхнув.

Спереду сидів молодий сержант із блідим похмурим обличчям. В його руках чорнів наган, звернений дулом углиб.

Далі два рядові з рушницями на колінах. За ними веслярі.

При кермі — малий жовнірик із дерев'яним обличчям. Залягла між ними напружена мовчанка.

Я обвела всіх повільним поглядом і підняла очі на поручика.

Стояв прямо, спираючись карабіном на край човна. Змінився невпізнанно.

Нижня його щелепа ходила вперед і назад, а під вилицями бігали грудки стиснутих м'язів. Застиглі очі були вп'ялені в глибину великого човна.

Я збігла додолу по їх нерухомих проміннях і побачила внизу обличчя шпига.

Було велике, тверде, засмалене, наче вирізане з бронзи. Лежало на дні човна — ціле в сонці, без тіні.

Було в ньому повно сонячних блисків, що збігали гнучими рисками по виступах кісток.

І було ще щось, що я спершу прийняла за сонячні блиски, — через те, що з них складалося. Був усміх.

Дві срібні риски під очима й золота дужка губ, кутками вверх.

Я звела очі на сержанта й сковзнула ними по слизькому дулу нагана. Було націлено просто між брови, на перенісся.

Я стулила вії, простягла долоню й почесала нею об сужий край човна. Потім опустила її на дно й налапала ручку собачої нагайки. Встала на ноги, вирівнялась. Підняла вгору всю руку і з силою втяла через обличчя.

— Га-згас!!!

Губи шпига зламалися вниз, а з чола між брови — оклик!

Я сіла й повела довкола очима.

Бачила я все крізь імлу і даремно шукала в ній лица поручика.

Замість цього виринув передо мною різко й виразно маленький жовнірик при кермі. Його кругле обличчя було напружено витягнуте на тонкій шийці й дивилось поміж голови веслярів у глибину човна.

— А губи, як у шпига: зломані вниз і між бровами — оклик.

Я здвигнула плечима і спитала:

— Чого ти?

Тоді жовнірик підскочив, одкинувся до керма й крутнувся до мене. Його очі затанцювали срібними копієчками по моему обличчі. Брови раптом побігли на середину чола й потягли за собою кутки губ.

— Чого ти? — повторила я злісно.

— Таки сміється, прошу панночки, — сказав дзвінко жовнірик з дерев'яним обличчям.

В мені щось зойкнуло. Я протягнула руки до великого човна й, учепившись пальцями в борт, шарпнула його до себе.

Обличчя шпиґа було все на сонці, як раніше.

І зсередини — усміх.

Через праву щоку лежав синьою п'явкою слід нагайки. А зсередини — усміх.

Тоді я нагнулась до нього так низько, що чула, як його віддих шелестів у ніздрях.

Тремтіла я, як зігнута бурею тополя.

Зуби мої затислись до болю. Рвала б я ними той усміх по кривавому шматочку й випльовувала в річку.

Але я тільки назвала його псом і з силою пхнула од себе човен.

— Вперед!

Весла ударили разом, і човен пішов уверх по річці.

Я не поплила додому. Їхала зразу проти води за ним, потім одстала й повернула в багна.

Була в мені ціла буря, і через те я впала, як буря на багна. Збивала за собою стовпи комашні, що пропадали вихорами в гарячій синяві. Підривала стаї качок, що підставляли свої груди просто на постріл.

Одну з них стягнула я праворуч у м'яжку трясовину. Другу ліворуч — у глухий кінець рукавця, недоступний Джекові.

Третя черкнула довкола мене подвійну спіраль і впала просто в човен. Вдарила ще раз крилами на дні й підсунулась до самих моїх ніг. Витягнула шийку, застукотіла дзьобиком і сипнула перед мене капельками крові, як намистом.

Наче просили водяні птахи, щоб не вбивати їх даремно. Тоді я одложила двоячок й, узявши у руки весло, поснувалась по багнах, як причинна.

IV

Сонце вже хилилось до заходу, коли я повернулась додому. Широке замкове подвір'я лежало в густій тіні, що падала на нього з темних будівель. З червоних покрівель сипався вниз золотий пил раннього присмерку.

З високих сіней замку вибіг проти мене денщик.

— Прошу панночки, пан полковник непокояться. Ждуть нагорі з обідом.

— Добре, — сказала я, — вже йду.

Але коли він кинувся на сходи, щоб сповістити батька про моє повернення, я затримала його і спитала:

— Тут привезли недавно шпиґа, не чув ти?

— Так, прошу панночки. Його тільки що провели в ад'ютантську.

Я вагалась одну хвилину, стоячи вже одною ногою на першій сходинці. Потім сказала:

— Повідоми пана полковника, що я зараз прийду.

Сама ж повернула в бік ад'ютантської.

Це було вперше, що я в своїх думках поставила щось понад батьків неспокій. Мусило бути сильне, сильніше за все моє дотеперішне життя. Було таке справді, — це я відчула на собі за два найближчі, рокові дні мого життя.

Ад'ютантська містилась у партері, в кінці коридорчика, наліво од входу. Було тут майже поночі. Я намацала у п'яті двері й увійшла досередини.

Спершу мене осліпило рідке червоне світло, яким була налита вся кімната. Вона виходила на захід високим гостроверхим загратованим вікном, за яким саме тепер сідало сонце.

А коли мої очі звикли до світла і я звернула їх углибину, то побачила просто перед собою шпига.

Кімната була переділена низьким бар'єром на дві половини, і він стояв сам по той бік бар'єра.

Постать його темніла різко на ясному фоні вікна, обнята рамою готичних стінок. Од неї падала тінь через цілу кімнату, загортаючи себе всю, од стіп до голови.

Я минула поручика, що підвівся мені назустріч, і підійшла до перегородки.

Мала я тут хвилину дивної ілюзії.

Освітлене знадвору вікно виступило вперед і, обнявши голову шпига, вплело її в залізні прутья ґрат.

Тоді та голова хитнулась, піднялась і розрослась на моїх очах до велетенських розмірів.

Вона розгорнулась передо мною, як вулканічна долина, спалена згори сонцем і вогнем зсередини. Стояв на ній важкий присмерк, що не пропускав ззовні ні одного променя.

І тільки зсередини, крізь щілини проваль просочувалось рівне, спокійне світло й стелилось пологим серпанком по землі.

Я ворухнула плечима й стріпнула нетерпляче повіками. Тоді вікно одскочило, а голова одірвалась од ґрат і стала внизу за бар'єром.

Змаліла. Проте була велика, темна. І в лиці серпанком — усміх.

Я повернулася до ад'ютанта.

— Чи знайшли портфель?

— Ні, прошу пані.

— Добре! — сказала я коротко. Прозвучало це в мене, як програма на найближчий час.

— А він? — кивнула я в бік шпига.

— Як пані бачать. Мовчить, мов німий.

Я підійшла щільно до ад'ютанта:

— Я думаю, він у вас заговорить.

— Сподіваюся,— сказав поручик усміхаючись.

Але я зловила в його голосі нотку непевності, й у мене піднялась хвиля згірливої злості. Я одступила од нього і, пробігаючи очима всю його постать, сказала холодно:

— Це так — не по-жовнірськи: «сподіваюся». Тут діяти треба!

Поручик спалахнув увесь, а я грюкнула дверима й пірнула в п'ять коридора.

На сходах я зустріла батька, який ішов уже назустріч мені. Під насупленими бровами ховав він свій неспокій.

— Що таке сталося, дочко?

Тут я вперше скривила перед ним душею. Вийшло в мене це так просто, що я аж здригнулась од того. Я сказала:

— Поблукала трохи по багнах — і тільки. Нічого, бачиш,— вернулася ціла й здорова.

Батько взяв мене під руку, і ми пішли в кімнати.

— Ти кинула б ті багна, Лідо. Нічого доброго вони нам не приносять.

— Знаю,— сказала я роздягаючись,— ти про шпига? Маєш із ним клопіт, батьку?

— Очевидно, краще б без цього.

— Що там: розстріляєш, і тільки.

— Так. Бавитись нам з ним ніколи.

Ми пройшли в їдальню. Сідаючи до столу, я спитала:

— Ти бачив його, батьку?

— Не ходив ще. Ад'ютант тільки був з доповіддю.

— Ти подивився б. Мені здається, це — шишка.

Я зігнулась за чимсь і сказала перерваним голосом:

— Із ним варто б побавитись.

Батько помовчав хвилину, потім сказав коротко:

— Там зроблять, що треба.

Наливаючи йому тарілку, спитала я через стіл:

— Ти думаєш про ад'ютанта? Я була там хвилину тому. Боюся, що поручик недооцінює ситуації. І взагалі маю враження,— в нього занадто м'ягка рука.

Я зиркнула на батька й кинула мимоходом:

— Тут би — Ларкіна...

Так я підходила до виконання програми. Ішла просто, не оглядаючись.

Ларкіна я не терпіла фізично.

Був це російський білогвардієць на нашій службі Крутилось їх тоді в нас густо. Мав щось жіноче в своєму ви-

гляді. Дивно ніжне, рум'яне обличчя з жіночим овалом. Тонкий рівний ніс із рухливими ніздрями. Червоні пухкі губи. І тільки великі чорні очі горіли неспокійно під крильцями брів.

І з того, як легко пройшло це ім'я через мої уста, пізнала я, яку завела оце гру і як твердо стою на вибраній дорозі.

Батько насупився над столом і мовчки їв. Потім кинув крізь зуби:

— Роблю це в крайньому випадку. Краще без цього.

Він подумав над чимсь хвилину, потім устав і пройшов до телефону. Викликав ад'ютанта і попросив звіту. Од часу до часу давав короткі замітки, з яких я старалася не пропустити ні одного слова.

Коли скінчив і повісив трубку, я зітхнула й дала волю довго стримуваному тремтінню. Справа стояла добре.

По обіді мене викликано в лікарню. Тут я довідалась про речі, які мені ставали впоперек дороги.

О, так, те, що вчора було моїм дорогим обов'язком, тепер мені перешкоджало.

На завтрашній ранок мала прибути партія ранених, для яких треба було приготувати лікарню. Знайшлося в мене багато роботи.

Проте через годину я зійшла до телефону і подзвонила в ад'ютантську. Одізався поручик. Я сказала як могла лагідно:

— Пане поручику, я була з вами трохи нечемна. Прошу прощення.

Вагався якусь мить, потім одповів своїм звичайним м'яким голосом:

— Нічого, прошу пані. Це було для мене поштовхом у роботі.

— Працюєте?

— Так, пані.

— І як же йдуть справи?

Стояла хвилину мовчанка, в якій мені почулось хитке здвигнення плечей.

— Трудно, прошу пані. Не хочу робити пані марних надій — справи йдуть важко. Правду кажучи, ніщо майже не змінилось од часу виходу пані.

Я скипіла й підняла голову.

— О, так, пане поручику, — сказала я, — це не метелики ловити, — і повісила трубку.

Рівно через годину подзвонила вдруге і спитала коротко:

— Як справа?

— Трудно.

Я обірвала й викликала батька. Перевела дух і стримала голос, щоб задушити в ньому тверді нотки. Батько спитав:

— Хто говорить?

— Це я, батьку. Хотіла тобі сказати, щоб не ждав з вечерею. В нас багато роботи, і я вернуся пізно.

— Добре, дочко,— сказав,— я вишлю по тебе коні.

Я помовчала.

— Чи є в тебе які вістки з фронту? — спитала за хвилину,— нас сповістили, що прибудуть ранені.

— Так, живішає. Будемо мати роботу.

Я нагнулась над трубкою.

— Як ти думаєш? Чи не слід було б через те приспішити з тим шпигом?

— Не турбуйся, дочко. Поручик не відходить від нього.

— Ох, поручик. Я тільки що дзвонила туди. Скажу правду: не на його це зуби горіх.

Батько ворухнувся неспокійно при трубці:

— Чи не зайвий це клопіт для тебе, дочко? Не хотів би я, щоб ти собі брала до серця цю справу.

Я усміхнулася:

— Це звичка, батьку. Твій клопіт завжди був моїм клопотом. Цього не зміниш. Крім того, цей шпиг — трохи й мій здобуток. Ти вже дозволь, батечку.

— Будь спокійна, Лідо!

— Добре, вже кінчаю,— сказала я лагідно.— Але ти все-таки не забудь Ларкіна. Супроти руху на фронті...

Батько обірвав:

— Побачу.

Я повісила трубку й зітхнула.

Пізнім вечором заїхала до мене бричка. Вулиці були майже порожні. Зрідка попадались молоді пари, для яких усяка година буде ранком.

Високо в небі плив місяць. Сірі стіни замку на горі витягнулись якомсь в його голубому сяйві, зробились легкі й майже прозорі. Порізані гострими тінями, знімались вони з стрімкого чола гори, наче кришталевий її сон, нав'яний м'яким хлюпотом річки.

Люблю природу. Бувають хвилини, коли мені здається, що дотикаюсь до неї голим серцем. Говорить десь Тагор² про велику радість цього безпосереднього дотику.

Бо все це: місяць і замок, і пізні пари на місячних вулицях — було тільки декорацією, на тлі якої сповняла своє призначення зачаєна до скоку дійсність.

Шпиг і я.

На замковому подвір'ї вийшов мені назустріч з темних сіней конвой з п'яти жовнів.

Між ними йшов шпиг.

Голову мав одкриту, лице притрушене місяцем. Ішов по східцях між конвоєм помалу і просто, наче це він вів жовнівців.

Я перепинила сержанта, що йшов за конвоєм.

— Куди це?

— На третю башту.

Зойкнуло в мені щось:

— Ларкін, Ларкін!

На третій башті було гніздо Ларкіна.

Здійснюється!

Я дивилась їм услід з затамованим віддихом.

За мною, на східцях, почувалися кроки, і я здригнулась.

Був сам Ларкін.

Сходив помалу, хитаючи станом, як кішка. Поздоровкався зо мною на ходу, спиняючись.

— Пане капітане!

Підійшов до мене трохи здивований, не приймаючи од дашка руки. Я привіталась із ним, затримуючи його долоню в своїй.

— Маєте, бачу, роботу.

Усміхнувся мовчки, показуючи дрібні гострі зуби.

Я спинилась на них очима з незрозумілим для мене вдоволенням.

— Мушу вам сказати,— відізвалась я за хвилину,— мушу вам сказати,— батькові дуже важливо, щоб він заговорив. І мені теж...

Потім наблизилась до нього і сказала лице в лице:

— Думаю, вам це вдасться.

Ларкін підняв брови і здвигнув непевно плечима.

— Не ручусь, ласкава пані. Чи заговорить, не ручусь.

Зіщулив очі, блискаючи зубами:

— Але що заспіває, що заспіває він у мене, за те віддам голову.

Сміявся тихо, одходячи подвір'ям. Коливав на ходу клубами, наче збирався танцювати.

Я дивилась йому вслід з обридженням і вдоволенням. Був моєю рукою, яку я затискала тісно, щораз тісніше.

Мій сон був цієї ночі подібний до імлі, в якій думки плавали рівно і складалися в правильні висновки.

Мала я їх з пробудженням цілий клубок під серцем, цупкий і незрушаний.

Вранці зійшла я до лікарні, де вже прибули перші гуртки ранених. Було в моїх руках стільки спокою й певності, що вони усміхалися під моїми долонями і з тоскою повертали за мною голови, коли я від них відходила.

Тоді я нахилилася до них і говорила м'яко:

— Добре вже, добре,— й усміхалася до них тихо.

В кутку операційної висів телефон, але я проходила повз нього спокійно.

Не ховаю од вас: був це спокій інструменту, який невидима рука натягувала безупинно поволі до найвищого тону.

Коло обіду прибули в лікарню нові гуртки ранених, і мені випало обідати поза домом. Проте я відпросилася на хвилину в лікаря і побігла в замок.

Коли я ввійшла в сіни й повернула на наші сходи, вгорі стукнули двері й почулись кроки вниз.

— Ларкін! — пройняла мене блискавкою думка.

Був справді Ларкін.

Я сперлась на поруччя і ждала.

Сходив помалу, хмарний і до того блідий, що його обличчя світилось у сутінках сіней.

Очі мав спущені додолу, й тільки поламани стрілки брів зраджували мені їх вираз.

Майже зіткнувся зо мною. Відступив і, перепрошуючи, старався усміхнутись. Проте я встигла зловити ту нелюдську жорстокість, що горіла в його очах. Вона зачалась передо мною під віями, потім майнула в глибину зіниць, як застуканий втікач.

— Що доброго приносите, пане капітане? — спитала я, вітаючись із ним.

— Добре не легко дається, ласкава пані,— сказав майже спокійно.

Я насторожилась:

— Скажіть, невже так трудно?

Взяв мене за руку й підвів до стіни. З закругленого муру виглядала тут велика необтинькована кам'яна брила, на яку падало згори сонячне світло. Постукав по ній пальцем.

— Камінь, ласкава пані, усміхнений камінь.

Висунув наперед нижню щелепу і глітнув нею повітря, як черпачком:

— Але я зніму з нього той усміх — зі шкурою!

Пройшов. А я злягла грудьми на камінь і зойкнула. Тоді оглянувся й підняв на мене бліде обличчя:

— Щось зволите, ласкава пані?

Я простягла до нього обидві руки:

— Ларкін, ой, Ларкін!

Повернувся. Його брови кинулись угору, як крила ластівки, і він пішов до мене. Губи його розхилились, як рана.

— Ні, ні,— прошепотіла я, заслоняючись долонями,— туди, туди, на башту!

Прокричав щось і ринув униз, як божевільний.

Я вже не заходила до батька. До батька — не було чого. Я вернулась у лікарню.

Через годину подзвонила на третю башту. Відповів мені незнайомий голос.

— Пан капітан зайнятий.

— Попросіть.

— Не вільно, коли пан капітан зайнятий.

Я обтяла:

— В ту ж хвилину! Просить Танська.

Трубка стукнула.

За хвилину продеркотіло. То був Ларкін.

— Простіть, пане капітане, що перериваю. Працюєте?

— О, так, пані. Руки мої от у такому стані — трубку притримує мені черговий.

Я затремтіла вся, але сказала рівно:

— Очевидно, з успіхом.

— Так, пані, за це я ручився головою.

В мене підігнулися коліна, і я присунула собі крісло.

— Скажіть, — простогнала я майже, — скажіть, чи перестав посміхатися?

— Як би це пані сказати? Власне — посмішки вже невидно очима. Відчуваю це тільки пальцями її остатки на лиці. А тут уже справа легка.

Ледве стримуючи цокотіння зубів, я проказала в трубку:

— Я думаю, не про те йде — знищити його зверху. Важливіше — згасити всередині. Так я думаю, Ларкін.

Помовчав хвилину:

— Розумію паню. О, розумію паню! На жаль, мої знаряддя не сягають так глибоко.

Я сперлась знесилено на стіну й перевела глибоко віддих.

Моя душа була в те пообіддя, як антена, розіпнута високо в повітрі й наставлена на одну тільки хвилю.

Ловила її точно й чуйно і переміняла в грудях на стукіт серця.

Коли сонце знизилось до заходу, охопив мене дивний неспокій. Звивався в грудях, як клубок гадюк, і підходив до горла.

При перших сутінках був малий перепочинок у роботі. Я вибігла з лікарні і, пробігши міст, кинулась кущами, по схилу гори, в бік замку.

Була тут вузька стежка, по якій я іноді скорочувала дорогу. Коли я була вже на половині гори, в верхньому її кінці замаячила якась невеличка постать. Вона вертілась там хвилину, потім пішла вниз, мені назустріч. Я спинилась і придивилась.

Це був жовнірик з дерев'яним обличчям. Ішов помалу, хилитаючи руками, як дерев'яна лялька.

Я затримала його і спитала:

— Тут десь бічна стежечка на третю башту, не знаєте?

Жовнірик повернувся мовчки зо мною і провів угору, туди, де кінчилися куші. Тут він кивнув рукою в бік башти, як маятник, і пішов назад униз.

Стежка входила тут на малі східці, прибудовані до круглого муру, і повертала довкола башти до дверей, що вели з замкового подвір'я. Я пройшла в них, притримуючись руками за стіну.

В дверях наткнулась на ад'ютанта. Поздоровкався ніяково.

— І пані тут?

— Хочу бачити Ларкіна.

— Це буде трудно. Шукаємо його і не знаходимо. Одійшов кудись.

— Невідомо панові, чи він скінчив роботу?

Поручик спитав неприємно тихим голосом:

— Що пані називають кінцем роботи?

Я спалахнула й підняла на нього очі.

Але він витримав спокійно мій погляд і сказав сухо:

— З наказу полковника — кінець буде завтра о п'ятій ранку.

І додав тихіше:

— Приходжу перевести його в друге крило, де матиме останню спокійну ніч.

Я затремтіла й схопила його за руку:

— Ідете туди?

— Так.

— Прошу, візьміть мене з собою.

Здвигнув нерішуче плечима.

— Заборонено?

— Ні.

— Отже, я прошу дуже.

Вагався ще. Потім поступився і попросив рукою до середини.

Перед нами йшов ключник з двома жовнірами.

Сходи обернулись спіраллю раз і другий, і ми вийшли на площадку, освітлену згори електричною лампочкою.

Було там троє високих дверей, оббитих чорною бляхою.

Я перебігла їх очима й подумала:

— Середні.

Ключник одімкнув середні.

Виглянула камера. Була висока, вузька, стрілками склеплена. Згори сіялось матове світло ковпачка. В проти-

лежній стіні маячило глибоке віконце. Знадвору прилипло до нього криваве око гаслого дня.

На низькому тапчані біля стіни сидів лицем до вікна він.

Я ввійшла. Підійшла до нього так близько, що видно було мені його стрижене тім'я.

Стала за ним тихо й туго, як полум'я, витягнуте вгору. Десь високо, в башті, било молотом серце.

Чекаю.

Можна було почути. За мною дихали люди. Довкола щеміло повітря.

Чекаю.

Збоку піднялась рука поручика й лягла йому на плече. Повернувся, як туго затиснута шруба.

— Ой!

Дикий крик ударив мене з грудей і одкинув до муру. Обличчя!..

— Обличчя, де обличчя?

Не було обличчя.

Було поле, розорене божевільним плугом — вверху, униз, навскіс. Скиба на скибу — глибоко, чорно, дико.

Впала я на коліна, й обняла руками голову. Впилася в нього очима, як губами.

Тоді... одчинилась надо мною, як небо, велика блакитна тиша.

Поле. Борозни. В борознах — сонцем — срібні струмочки світла. Усміх.

Пішла я на них як на сонце. Поклала руки на руки.

Тоді той усміх — ще мені усміхнувся. Була я майже безтілесна.

Не знаю, коли зійшла вниз. Подвір'я. По ньому хтось кульгавив дивно. Батько.

Підійшов, заговорив швидко. — Так, так.

— Добре, батечку, добре.

Нахилився надо мною і прокричав:

— Ларкін — забитий — в кущах.

— Добре, батечку, добре.

Я поклала йому руку на шию й осунулась вздовж тіла в солодку яму.

Опритомніла я в своїй спальні, на ліжку. Надо мною схилився батько.

Я встала, спустила ноги на землю й зітхнула.

— Це завтра, о п'ятій ранку?

Батько підвів брови:

— Про що ти, дочко?

— Думаю — розстріл.

Батько сів тяжко на крісло і сказав упівголос:

— Розстріл — о п'ятій.

Тоді я присунулася до нього і взяла за руку:

— Він там такий... такий... Дозволь, батьку, пошлю йому води — вмитися.

Дозволив мовчки.

Я вийшла до сусідньої кімнати. Вибрала найм'якший рушник із своєї білизни. Наповнила водою високий білий глек і послала вниз санітаром.

Тоді вернулася у спальню. Сіла на постіль. Повіки мої обважніли, і голова хилилась до подушки.

— Піду спати.

Батько притакнув головою. Я роздяглась, лягла й заплющила очі. Батько торкнувся долонею мого чола.

— Ні, батьку, все добре.

Він поправив мені укривало в ногах, і я зразу заснула. Прокинулася рівно о четвертій. На вікнах лежав перший світанок.

Одяглась і вийшла навшпиньках із кімнати. Зійшла в парк. Обійшла західну стіну замку й постукала до садівника. Він виглянув через квартиру й закивав привітно білою головою. Одчинив у дверях засув і вийшов.

— Мабуть, квітів, паннусю?

— Квітів.

Усміхнувся м'яко.

— Вродини чиїсь будуть?

— Вродини.

Стежкою через сухий малинник зійшли до квітника. Збігав трьома килимами вниз, до старих лип на березі. Висіло над ним павутиння імли, вогке й пахуче.

— Осінні вони тепер у нас, золоті. Які зволите, паннусю?

— Чи можна одну троянду?

Згодився. Можна одну троянду. Кольору?

— Червоного.

— Так. Знайдемо найкращу. Коли одну, то знайдемо найкращу. І червону.

Ми зійшли на доріжки між грядками. По обох боках стояли деревця — тонкі й високостеблі. В їх зелених кронах лежали квіти — великі, барвисті, пізні.

Ми спинились коло одного, внизу, біля лип. Мало одинокую червону троянду в чашечці листя. Була свіжо розцвіла, з серцем, загорнутим у пелюстки.

— Можна цю?

— Ваша воля, паннусю.

Підняв ножиці до корони.

— Сама зігну.

Стежив неспокійно за моїми руками, а як квітка схилилась у мою долоню, усміхнувся.

— Вмієте ходити коло квітів?

— Вмію. Ми мали вдома такий квітник.

Покивав головою:

— Одійшов у чужі руки?

— Ні.

— Війна, певне, знищила?

— Ні.

Покліпав червоними повіками.

— Вибачте старому цікавість. Що ж сталось з вашим квітником?

Я підняла на нього очі:

— Чому питаєте?

Зніяковів.

— Сказали, паннусю, що мали квітник, а сам я садівник...

Правда. Я сказала «мали». Вийшло це несвідомо. Проте було — правда.

Я попросалася з садівником і пішла вгору стежкою.

З боку парку був старий, закинтий вхід до замку, з якого вели круті сходи на горище. Було тут ще поночі. Я йшла по сходах і ловила в п'яті стопами стоптані східці. Малі віконця подавали мені рожеві пальці й вивели під саму покрівлю.

На горищі вже сіріло. Крізь невидні щілини сльозив сюди світанок. В далекому темному кутку білів квадратик вилому в стелі.

Я пішла просто на нього. Покрівля спадала косим причілком до стелі. Я схилилась, поповзла й лягла грудьми на сволок. Внизу було подвір'я з чорною брамою.

Я взяла голову в долоні і ждала.

Дві хвилини перед п'ятою почувся знизу глухий тупіт. Прохрипіли засуви, і брама одчинилась. На кам'яні плити лягла блакитна смуга ранку.

Вийшли два жовніри і стали обабіч брами. Другі два поруч з ними.

Тоді — він.

За ним іще два. Фельдфебель, поручик.

Як знімали з нього кайдани, підняв голову й оглянув подвір'я. Побачив проти себе піскову стіну й пішов на неї. Обернувся, вирівнявся. Стояв просто під моїми очима. Його тім'я було б на лінії моїх сліз, якби були сльози.

Не було сліз. На губах я тримала троянду й дихала нею.

Поручик скомандував. Викинулись рушниці.

Тоді я просунула руку крізь вилом і пустила троянду. Стояла така тиша, що я чула шелест падіння.

Понад подвір'я пролетіла з криком ластівка. Він підняв за нею очі.

— Це не ластівка, це я,— сказала я самими губами.

Проте почув. Підніс до кривлі обличчя і знайшов мене очима. Був тепер близько. І зір мій загострився.

Через те я бачила: усміхався. Троянду мав на устах. Мусив ще бути мій віддих у пелюстках.

Коло брами знявся неспокій. Поручик одділив двох жовнірів і вибіг з ними з подвір'я.

Пролунало різке: — Готовсь!

Стволи рушниць припали до облич.

— Ой!

Я впала губами на сволок. Вгризла той крик у сухе дерево.

Потім я бігла вниз по сходах. Мигтіли вікна, кричали стіни. Внизу спиною мене дуло пістоля. Лицем в лице я переглянулася з ад'ютантом. Зблід. Одступився й велів пропустити. Пробігла я два подвір'я і впала до чорної брами.

Була така хвилинка — був сам. Лежав горілиць, з рукою, кинutoю вверху. Затиснув у ній троянду міцно, побідно. Одно око мав розплющене. Під ним стояла тонка риска! І під другим. А в кутках губ світляні ямки.

Я стала на коліна коло нього і стулила розплющені повіки. Стерла rischi під очима й згасила ямки в кутках губ.

— Буде вже, буде,— шептала я до нього.— Ти ж чуєш, я тут — буде.

Але повіки знову розійшлися. Під очима стали rischi, а в кутках губ світляні ямки.

Мабуть, я усміхнулася знесилена. Схилилась над ним і стирала долонями кров, що сльозила з чола.

Прийшли потім санітари. Взяли його на ноші. Прикрили брезентом. Один відчинив хвіртку. Я пішла за ними.

На схилі, в терновнику, чорніла викопана могила. Тут його поховали. Місце значене — молодий берест у головах.

Як зійшло сонце, я вернулася до хати. Сіла край постелі.

Вчора: велика, блакитна тиша надо мною. Тепер вона зібралась у мене грудкою біля серця. Було добре.

Одчинились двері, увійшов батько. Забігав по мені очима і схопився за голову.

— Лідо, що з тобою?!

Я оглянула себе.

Мої коліна були в крові, як і долоні.

Я усміхнулася слабо:

— Це той — розстріляний усміх.

Опівдні я виїхала з Л.

На цьому Ліда скінчила.

Ми всі сиділи далі нерухомо, наче довкола нас снувалося ще плетиво дивних випадків.

Кох заляк на своєму дзиглику, як складена втрое кістяна фігурка. Одна його брова піднялась на чоло, збираючи над собою лапку теплих зморщок. Логвин схилив свою сажневу спину до колін, тримаючи в долонях чіхрату голову. Кістляві щиколотки його пальців виглядали з волосся, як ніжки павука.

Іва сиділа коло Ліди рівно, з головою, одхиленою на спинку канапи. Кутки її губ були стягнуті вниз, а підняті до стелі очі блищали з дивною для неї суворістю.

Стояла мовчанка, яку перепинила сама Ліда. Вона обвела нас одним поглядом і сказала своїм звичайним, прозорим голосом:

— Ну, а тепер і справді до речі. Кох, за тобою слово.

Кох вийняв з уст холодну люльку і зауважив м'яко:

— Зміни воду троянді, Лідо.

Ми всі переглянулися між собою, а Ліда сплеснула в долоні.

— Ти — Кох?

— Еге ж, — сказав просто, — Кох же не камінь.

МАТИ

Поліський примітив

Стара проводить Ганну до перелазу. Вона скидає очима по білій місячній доріжці між тинами й говорить:

— Ідеш-таки, дочко?

— Іду, мамо.

Ганна спиняється за ворітьми. Її тіль перегинається через воріння й лягає на крихкому снігу подвір'я.

Стара підходить до воріт.

— Ночувала б, дочко. Пізно. Ліс.

Ганна одказує:

— Нічого. Недалеко. Руднянські ободники йтимуть, стрінуться. Піду.

Вона обгортає дитину хусткою. Підсовує до грудей і прислухається. Стара стежить мовчки за її рухами. Потім питає тихо:

— Спить?

Ганна киває головою. Стоїть ще хвилину, потім вклоняється матері в двір і відходить вздовж тину.

За тином лежать високі, напухлі од снігу материні грядки. Місячне світло спливає по їх опуклостях і збігається в м'яких борознах. Зрідка чорніють по снігу стовбури забутих з осені соняшників. На одному з них біля тину сидить слізний птах і теребить залишки насіння. Він держиться ніжками змерзлих листків і б'є клювом у зернята. Стукіт розходиться далеко по білих грядках.

Коли Ганна наближається, птах збиває крилами й відлітає в бік лісу. Ганна проводить його очима, доки він не зникає в темному вітті. Тоді вона прискорює ходу. Ліс її вабить.

Так вона доходить до кінця грядок. Тут пристає на хвилину й оглядається до двору. Бачить у ньому матір.

Стоїть на порозі хатини. Нависла стріха загортає її густою тінню. Голова матері схилена нерухомо вперед. Наче вона розглядає щось напружено в глибині лісу.

Нічого. Ганна киває їй здалека й відходить від тину. Ліс її вабить.

Він вибігає до грядок двома стьожками молодої сосни. Схоплює ними стежку, як простягнутими губами. Стежка сковзає між ними м'яким струменем і вбігає в чорнолісся. Іде в ньому просто, ясно й глибоко, як лісове зітхання.

Далекий її просвіт піднімається вгору і влітається в дубове верхів'я. Іти по ній легко.

З обіду падав погідний, тихий сніг. Він ліг прозорим пухом унизу між пнями і вгорі на вітті. Тепер він палахкотить проти місяця м'яким маревом. Верхи дерев тремтять у ньому, як великі срібні кульбаби.

Дмухнеш — облетять.

Нікому дмухнути.

Внизу під віттям глибока снігова тиша. Легка і оксамитно м'яка. Вона спинається по пнях і крізь срібні верхи парує небо.

Іти в тиші легко. Це від неї стежка — як лісове зітхання. Над стежкою зводиться вгору склепіння верхів. Від нього звисає додола блакитна сітка тіней. Здригається за Ганниною ходою, сковзає по спині і стелеться вслід на снігу. Її неправильно сплетені вічка обведені пухким жовтим сяйвом.

Всі тіні обведені стьожками пухкого жовтого сяйва. Світяться. Уздовж по рівній доріжці світяться тіні. Те ж

і в глибокому лісі. Вони там розвішані синьою тканиною — від дерева до дерева. В їх складках лежать тихі блідо-жовті світлячки.

Світлячки ворушаться, коли на них дивитися йдучи. Їх пухкі спинки видовжуються й повзуть довкола пнів. Сині тіні тоді оживають. Глибина лісу сповнюється примарно тихим рухом.

Ганна відводить очі, зітхає і нахиляється над дитиною. Пробігає по її тільці рукою і пригортає голівку.

Дитина пробуджується. Пружить сповиті ніжки і повертає голівку в боки. З глибини хустки йде її тихе сплакування.

Вихоплюється звідтіля блискучими ниточками і тремить у повітрі. Снується по лісі. Вплітається повитицею в снігове гілля.

З далекої глибини лісу одзивається йому слабе, самотнє скигління.

Ганна підводить голову і прислухається.

— Мов би плаче дитина.

Буває іноді так...

— Мов би плаче загублена в лісі дитина. Сидить, пригнута до пня старого дуба. На голівці в неї сніг. І плечики в снігу. На зведених колінках сині кулачки. Повіки зморені довгим чеканням. Вона піднімає їх востаннє. Потім вії дитини склеюються. Засинає...

Ганна стримує віддих.

У лісі тихо. Лежать спокійно тіні.

Ганна схлипує і нагинається низько до хустки. Вигортає з пазухи груди і подає дитині. М'які губки схоплюють набринілу молоком бородавку. Язичок підсовується жолобом і сковзає ритмічно.

Ганні з тим трудно. Ніяк не звикне. В ногах сіпаються жили і тягнуться в бік грудей. З голови збігає вся кров. Всередині стає млісна порожнеча.

Ганна заплющує очі і стоїть нерухомо.

Будить її тихий шелест. Здрагається. Підносить повіки.

На жовтих місячних пружках перед нею білий димок. Він стікає тонким струменем з-під верхів'я і розпливається внизу прозорим віяльцем. На гладкій колійці доріжки лежить купка снігу.

Ганна обходить її півколом і йде далі.

Під колінами в неї тугі пружинки. Це від дитини. Теж — порожнеча всередині. В ній тепер снується білий димок на жовтих пружках місяця.

Ганна прискорює ходу. Втуплює нерухомі очі в блискучий просвіт доріжки. Йде далі.

Високі стіни дерев загортаються тихо за спину. Підсвідомо стежить крізь них Ганна за глибиною лісу.

От видно: глибоко праворуч під гіллякою воруються тіні. Вони здригаються нерівними поштовхами і потягаються скісно через ліс. З їх неспокійного берега відривається довгастий шматок і, пробігши між крайні пні, вистрибує попереду на доріжку.

Це зайчик.

Ганна спиняється.

Зайчик піднімається між колійками на задні лапки і зводить вгору вуха. Він коливає ними в обидва кінці доріжки, як високими мітелками. Крізь їх мохнаті мушлі просвічує місяць.

Потім зайчик опускається додолу. Робить три легкі скоки вниз доріжки. З-під його черевця падає на сніг місячна стежка слідів.

Зайчик повертає вліво і довгим дугастим стрибком пробиває край лісу. Назустріч йому стріпаються рвучко тіні. Вони обхоплюють його синіми плахтами і тихо лягають на землю.

В м'якій тиші лісу од цього хвилева пустка. Ганна сповнює її слабим зітханням. Вона поправляє цицьку в устах дитини і йде далі.

Поруч із нею по доріжці — сліди зайчика. Вони повткані в сніг, як білі чашечки, налиті джерельною водою. Вони постулювані парами, як близнята. Їх круглі вінця обведені пухким жовтком місяця. Під кожним вінцем червоніє в чашечці темний перстенець.

Ганна спиняється при одному.

Перстенець висковзає з чашечки і тремтить на снігу червоним кільцем. Ганна схиляється до нього. Перстенець в крові. Всі перстенці в крові. Вони лежать тихо під вінцями білих слідів. Коли Ганна торкає їх очима, вони висковзають з них і тремтять на снігу червоними кільцями.

Ганна випростується. Повертає обличчя в той бік, звідки прибіг зайчик. Ліс там порожній. Вдалині змикається його нижнє віття з землею. Аж дотіль ліс порожній.

Потім густішають тіні. Вони звисають до землі густими плахтами, лягають важкими складками. На них затримується погляд Ганни.

Ганна слухає.

З далеких кутків виповзає на ліс сторожка мовчанка. Вона посувається вперед, як імла, й витискає через верхів'я снігову тишу.

Верхів'я склеплюється за нею. Тіні опускаються вниз і входять у сніг. Нутро лісу пучнявіє напруженим чеканням.

Ганна переводить очі на доріжку перед собою. Вгризається в її далекий просвіт. Переступає стежку заячих слідів і йде просто на просвіт.

Згодом висковзає доріжка попереду з-поміж пнів і лягає м'яко між галявиною і низьким чагарником. Ганна поспішає і вихоплюється жадібно на край лісу.

З галявини йде їй назустріч повідь місячного світла. Тремтучою хвилиною спиняється воно по стіні лісу й, відбившись від гілля, обкидає Ганну шматками пухкої піни.

Ганна жмуриться від неї. Відступає назад і спирається плечима на крайнє дерево. На неї знаходить хвиля раптової втоми.

Ноги ниють млосно і тремтять у колінах. Дитина тяжить на руках. Ганна чує на голому тілі її рівне, тепле дихання. Дитина спить, не випускаючи груді.

Ганна стихає. Повіки в неї поникають на очі. Під китицями опущених вій переливається снігове плесо галявини.

Півколом відтиснуло воно від доріжки високу греблю чорнолісся. Згори лється на нього прямовисними потоками місячне світло. Галявина вдихає його глибоко й видихає назад у повітря світляною імлюю.

Серед галявини стоять самотно, пригорнувшись до себе, три молоді берізки. Тягнуться вгору тонкостебло, як висотані місяцем срібні струни. Їх вершки розсипаються вгорі русими гривками і спливають м'яко додолю.

Щось безпорадно дитяче вплетене в їх плакучі кісники. Ганна обнімає їх одним поглядом, на її устах з'являється слаба усмішка.

Тиха, безвільна усмішка. Вона стікає з віями по білих стеблах берізок додолю.

Обходить раз і другий довкола деревець по снігу.

Нерухоміе...

— Петличка.

По снігу довкола берізок петличка... Ганна підносить повіки. Вище.

— Петличка — правда.

Йде двома ясними кільцями по снігу. Вгрибається в нього вузькою канавкою. Заломлює на собі тіні берізок.

У петлички два кінці. Один видовжується в глибину галявини й доходить до лісу. Другий перетинає біле плесо по цей бік берізок і вибігає жолобком на доріжку.

Ганна схоплює все те нерухомими очима. Насилу одтягує їх од берізок і обводить вздовж темної стіни лісу. Доходить очима до доріжки. По ній до жолобка в снігу.

Спиняється коло нього. Він проведений по снігу, наче по ньому пройшов маленький плужок. Його стінки одгор-

таються в бік пухкими жовтими скибками. В його плитке денце повтикані в рівних відступах ямки слідів.

Сліди перекидаються через доріжку і входять у чагарник. Сніг тут високий, м'яко хвилястий. Жолобок вгрибається в нього й проходить долинами поміж кущами. Він в'ється між ними блискучою стежкою. Звиває два великих кільця довкола снігових горбків. Витягається просто і вповзає в широкий, розгорнутий кущ.

Ганна спиняється на кущі.

Він більший за інші. Зверху вкритий високо сніговою шапкою. З-під шапки темніє його тінисте, глибоке, як щелепи, нутро.

Ганна впивається в нього очима.

Кущ. В глибині куща лежать дві горючі жарини.

Могли б це бути два скручені листочки полумінного багоннику, що цвіте тут літом.

Ганна знизує плечима.

Могли б бути...

Жарини гаснуть. На них насувається згори щось темне і придушє. Жарини гаснуть. Потім темне підтягується вгору. Спершу займаються під ним зелені кільця. Згодом вони розтліваються досередини й запалюються знову двома жаринами.

Ганна пробігає очима по чагарнику. Не шукає нічого. Так тільки. Потім вертається до вогників. Поводить плечима. Її права долоня всовується під хустку й налапує сповиті ніжки дитини. Проходить від них по всьому тільці і спиняється під голівкою.

Дитина торкає через сон губами і стихає. Ганна натискає голівку. Вправляє глибше вершок цицьки. Губки ворушаться знову і вже не вгавають. Дитина ссе одностайно.

Ганна вирівнюється. Вдихає глибоко. Переставляє ноги й відходить униз доріжкою. Вогники пливуть услід за нею. Згасають. Нутро куща сколихується й засувається сніговою шапкою. Кущ згортається досередини.

Ганна йде ще шматок дороги й затримується. Обнімає цілий чагарник сторожкими очима. Приглядається.

Низькі кущі багонника лежать у снігу білими горбками. Вони дрібні і тихі, як дитячі могилки. В долинки між ними збігається місячне світло.

Дитячі могилки... Ганні вчувається з них самітне скигління. Її груди стрясаються зітханням. Воно виринає з нутра, як бульбашки повітря з водяної глибини. Рветься в гортанці. Від нього розтулюються губи й здригаються невтримно. Ганна хилиться до дитини. Обплітає її щільно руками і швидко йде.

Попереду темніє висока стіна лісу. Йде Ганні назустріч, виростаючи вгору. Її срібна гребінка піднімається поштовхами по небу.

Доріжка збігає з галявини. Вона звужується шийкою і втискається в ліс. З боків підступають до неї стіною молоді дуби. Здавлюють її терпким холодним тиском. Доріжка повзе між ними як стриманий болісний стогін.

Ганна йде по ній спішно. Ставляє довгі легкі кроки. Прислухається позад себе. Її плечі з'їжуються чуткими мацками в бік галявини.

Ось вона вловлює в себе ледве помітний дотик. Спинається. Втягає голову в плечі і слухає. Потім повертається враз.

Галявина. Доріжка. По доріжці котиться до лісу довгаста сіра грудка. Вона вбігає в тінь. По її сірому хребті сковзають місячні плями. Вона спинається й осідає на сніг. Вперед висовується сіра голова з зеленими вогниками.

Ганна знизує плечима й ворухить сухими губами:

— Вовк.

В Ганні обривається віддих. З грудей піднімається сипке щемління й заливає одним подувом усе тіло. Пронизує гарячими шпильками шкіру. Вздовж тіла озивається тихе бриніння.

Ганна подається вперед усією постаттю.

Вовк зводиться з землі. Стягає луком хребет і нерухоміє в натузі. Іде. Ганна йде.

Вовк втягає сіру голову й відступає перед нею. Звивається грудкою. Відкочується. Підстрибує на краю лісу і зливається з тінню.

Ганна чекає... Повертається й відходить помалу вниз доріжки. Теплою хвилиєю спадає з неї щемління. Тіло збігається й насторожується чуйно.

Ганна йде. Вершком груді ловить стукіт дитячого серця.

Слухає. Іде.

Шелест.

Котяча хода. За спиною шелест. Ганна повертається враз і йде перед себе.

Близько... Ближче...

Сірий вовчий хребет вистрілює вбік і кидається в тінь.

Ганна вдихає глибоко. Підносить голову і викидає в повітря гострий, протяжний зов.

В одну мить спалахує нутр лісу його полум'ям, що вибухає в верхів'я тремтючими пасмами. Цілий ліс стоїть хвилину в яскравому вогні Ганниного крику.

Ганна повертається рвучко. Вона стягає все тіло і збирається вздовж хребта, як лист на вогні. В жолобок між грудь-

ми вгортає дитину. Глибоко, глибше, мов намагається повернути її назад у лоно. Потім спинається на вершки постолів і, похилившись вперед, робить три довгі тихі скоки. Ще три — коротші. Ще три. Тіло витягається навскіс, як до упадку. Вмить схоплюють його легкі ноги й викидають вперед.

Дерева гнуться протягнутим верхів'ям і щемлять у натузі. Тіні тріпочуть у вітті шматками порваних вітрил. Блиски вириваються з верхів'я, і все склеплене нутро лісу сповнюється жовтим тривожним сяйвом.

У сяйві... навперейми Ганні несеться хижий вовк.

Го-го-го-го-го!..

Вовк!

В бігу повертає Ганна голову й намагає в повітрі місце стрічі. Канавка. Місток. За містком...

— Тук, ту-к —
серце дитини.

Го-го-го-го!..

Вовк!

Звірячим напруженням тіла скручує Ганна вбік і вистрілює скоком назустріч.

Зудар... Ганна схитується. Звивається кішкою в повітрі й падає грудьми на сніг.

— Ой!

— Мамо!

Пальці вгрибаються в сніг і врастають в дубове коріння. Коліна впираються в землю.

Чує:

— Тук, ту-тук!..

Спина стягається в лук і стигне містком над дитиною. Земля згойдується вправо і вліво. Розступається вглиб.

Ніч.

Тьма...

i:

— Тук, ту-тук...

* * *

З півдня насувається тепла, імлиста хмара. Спинається над лісом. З її мохнатого нутра опускаються вниз білі пухкі павучки. Вони осідають на вітрі, на пнях і землі. Засновують тонкою сіткою глибоку доріжку. Сповнюють її ясними сутінками. Обгортають м'якою габою.

Ганна відходить помалу під їх теплим диханням. Слухає. У лісі спокій.

Олександр Якимович
ГАВРИЛЮК

1911—1941

ПОВІСТЬ
ОПОВІДАННЯ

I

Молодий поет подорожує.

Міцний ланцюжок твердо перетискає руки. Обіч на лавці сидить поліцай з гвинтівкою на колінах. Вікна вагона затягнуті суцільною пеленою білого інею. Надворі лютий мороз.

Це не первина йому їхати скованим. Вперше,— коли це було вперше? Ага, весна тоді була в природі — Перший травень,— і весна молодеча була в його житті, коли поліція вивозила його на підводі з села, молодого сільського парубійку. Мати доганяла фіру — несла клунок з їжею, у воротах плакали якісь дівчата... Міцне і суворе було враження, гостре нове почуття втраченої свободи.

А потім? Потім було багато разів. Пройшовши тверду школу в'язниць, конспірації, підпілля, він почав одночасно виростати як письменник. Але замість стати професіоналом літератури, змінився тільки на професіонала революції у великому місті серед поневірюваних, гноблених і гнівних робітничих мас. Тому він знову їде скований.

І хоч він тепер більше гартований, як колись, та в ньому на цей раз вперто піднімається страх. Бо його не везуть до в'язниці. Йому вручили біленький папірець, холодний, бюрократичний папірець,— наказ «відокремити» його, як «загрозливого для публічного спокою», у Березі-Картузькій. На цей раз його не катували на поліції й не мучили допитами. З ним були навіть ввічливі. Але і вони, і він знали: таємна Береза старчить за все.

Береза! Два роки тому прозвучало з газет це слово і відразу лягло на країну потворною тінню, сколихуючи народні маси хвилею огиди, жаху, обурення й гніву. Наказ про створення Берези підписав у 1934 р. сам «великий маршал» і «любий комендант» Пілсудський². Це був останній видатний його твір, і твір цей відразу виріс до значення символу здичавілого, умираючого світу. Навіть реакційні польські кола були дещо збентежені таким

чи не надто «відважним» кроком свого уряду й питали себе: чи поплатно їм так відверто скинути личину всякої добропристойності та культури?

Іде поїзд. Арештований знає: його везуть не в'язниці, не покарати, не ізолювати від світу. Його везуть не попросту хоч би вбити. Ні, його везуть зламати. Йому створять такі обставини, де його революційний гарт, його гідність, відданість, вірність повинні скрушитись, як грудка в жорнах, розпастися, як стружина у вогні.

На це створена Береза.

Властиво сказавши, майже нічого конкретного про Березу не було відомо, а писати про неї суворо заборонялось. Він також нічого не знає, хоч це для таких, як він, вигадали її. Не зустрічав він ніде звільнених в'язнів Берези, хоч, здається, і є такі... Але при всій таємничості відомо всім одне, що це найжахливіша катівня з усіх, які створив світовий капіталізм. Польські пани, що з таким запалом наслідували своїх учителів з Заходу, в цьому випадку похвально перевершили їх.

Поїзд їде. А перед арештованим настирливо постає образ розстання з родиною. Якраз все тоді згустилось до найбільшого, майже ефектного — як у повістях Віктора Гюґо³ — напруження; тої ночі вони вартували при ліжку важко хворої (запалення легенів), непритомної, майже умираючої матері. Тоді до хати увійшли поліцаї... і от крізь маячіння гарячки мати в світлі лампи помітила блискучі козирки поліцаїв, проблизком свідомості зрозуміла, коли синові кували руки... Ох, який же він жахливий цей тихий, безсилий, але бездонно розпучливий плач умираючої старої вже жінки, плач за сином!.. Батько, трясучись від хвилювання і розпуки, почав проклинати і світ, і поліцаїв, лізучи на їх багнети... Але дружина, молода й слабка, майже дівча, якимсь найвищим зусиллям волі зібралась у заціплений, точний, розрахований спокій, останній, смертельний спокій, продумано лаштувала йому білизну і їжу і пристрасно заспокоювала всіх. Він розуміє — це було мудро-величаве у тихій простоті її героїство: видержати страшним зусиллям, не забитись у пристрасних риданнях цього — останнього, може, — прощання, а витримати в спокою, начеб і його зобов'язуючи до цього ж спокою скрізь, і в обличчі загибелі. І тільки після того, як його повели, вона, певно, впала, розпучливо й невтішно, тихо ридаючи. Така вона. А особливо не може він позбутися образу сина: як встає він, хлопчина п'ятилітній, на постелі у дитячій сорочині, зіщулившись у кутку, і яка недитяча розпука і горе, і яка недитяча зненависть до страшних поліцаїв в тих дитячих очах! Тоді молодий батько

притиснув його до грудей закованими руками і почав говорити тихо, ніжно і суворо, і так само суворо заціпенів, весь перетворившись в увагу, хлопчина, вслухаючись у великі, не на дитячий вік слова. Сказати ті слова було треба, бо хто зна, чи доведеться їм ще раз говорити з собою. Молодий батько знає: те, що сказав він синові при прощанні, дитина пам'ятатиме вже завжди, і слова ті формуватимуть ріст, розвиток і життєвий шлях нової людини. Слова, сказані в таких обставинах, не забудуться. Але... але страшний є світ, в якому вже діти мусять носити в серці такі заповіді. Страшний світ, де вже діти мусять так любити і так ненавидіти!

Та арештований відмахується від тих впертих образів. Тепер не треба вертати думками назад. Відтяти все за собою, щоб не волоклось перешкодою. Зосередитись на одному. Зціпеніти в тверду, сталеву, невразливу грудку. Ти тепер не син матері, не любий жінці, не батько дитині. Тебе взяли як представника твого фронту боротьби, всесвітнього фронту комунізму,— ти мусиш пронести честь бійця без єдиної плями. Тебе взяли, щоб ти розпався, скрушився, упав,— зціпеній так, щоб тебе нічим не можна було вразити.

Чи можна стати таким твердим, щоб видержати й не піддатись? Арештований знає: можна. Можна видержати й не піддатись скрізь,— цю велику правду здобув пролетаріат у десятиріччях своєї всесвітньої боротьби, у слідстві «третього ступеня», в катівнях охранки, сигуранци, дефензиви. Видержати без зради можна скрізь: біль має свої межі — заміняється смертю або омлінням. Треба тільки завчасу бути готовим сприйняти все, до смерті включно. Зрада родиться в страху, а не в болю. Треба бути готовим умерти. І такої готовності вимагає всесвітній великий авангард пролетаріату — партія. Хто став у лави великого фронту, хай знає тільки одне відношення: сприйняти все, сприйняти смерть. Інакше — зрада. Хай ніхто не пробує віддатись революції наполовину — це не вийде. Революціонером можна бути тільки, конкретно враховуючи можливість смерті. Бо половинчатість у певних моментах стане зрадою. Це великий досвід авангарду його класу. Так.

Настрій рішучості, почуття, що все лишилось за тобою: вертати не будеш, що б далі не сталося,— це почуття з'являється. Все направлено в одну ціль. Як стріла, що має прошити наскрізь тушу, так виміряти своє тіло, щоб пройшло наскрізь через усі приготовлені катування.

Він дійсно спокійний, бо поліцейський здивовано і майже ображено ворухить бровами: що, мовляв, за народ! Покинув конаючу матір, покинув напризволяще жінку й дитину, іде більше як на каторгу і — байдужий, мов колода.

А арештований думає тепер з тим вільним спокоєм, який постає з рішучості й готовності: «Властиво кажучи, твій побут у Березі, більше як чий-будь, оправданий. Хто зна, хто зна! Письменники навмисно їздять пізнавати життя в згущеннях його і вузлах, ласо полюють за його загостреною сутністю. Може, це доля призначила тебе дати світові писане свідоцтво про Березу, про страшний синтез здичавіння умираючого світу. Іди, щоб почислити всі удари й всі знущання, запам'ятай їх, щоб сказати,— може, тільки майбутнім,— чим була Береза. Тобі ж і легше сприймати, як іншим, удари, коли вони в тебе мають це особливе призначення. Будь навіть вдячним долі, коли тебе вона обирає за свідка долі твого класу».

Поїзд мчить. Пробігають назви поліських станцій: Жабинка, Тевлі, Кобринь. Крізь замерзлі вікна нічого не видно. Та що побачиш на Поліссі?

Нарешті, ось вона — Береза: маленька станція серед снігових полів. Кілька пригноблених обдертих візників.

Ага, виявляється, що від станції треба проїхати ще шість кілометрів.

На морозі й вітрі кайдани відразу починають пекти, як вогонь. Поліцай бачить, що руки арештованого відразу примерзають: він хоч не розковує рук, але сяк-так натягає на них свої рукавиці. Сани мчать. Вітер ріже обличчя. Вуха мерзнуть, і ніяк їх заслонити скованими руками. Візник мовчить і не оглядається. Мабуть, він щоденно возить таких подорожніх, і від цього життя йому — каторгою.

Очі шукають страшної мети. Пусте зимове поле. Ось вдалині зліва якісь шестикутні вежі, кам'яна стіна.

— Ні,— каже візник, не оглядаючись,— це руїни монастиря ордену Картузів,— через те і Береза-Картузька. Це он там!

Серед плоского поля виростають два величезні червоні будинки, триповерхові, понурі. Тут, на пустці, вони вражають своїми розмірами. Вони придавлюють і цілу місцевість, і душу. Будинки обнесені високим парканом, але загорожа видається низенька в порівнянні з їх величезними червоними стінами. У тих стінах довжелезні ряди вікон,— які ж одностайно довжелезні ряди вікон!

Все це письменник справно й чітко відмічає у пам'яті.

По шосе вздовж паркана їм назустріч котиться важкий, навантажений фургон. Без коней — тягнуть люди, люди в сірих арештантських халатах, в маленьких блазеньських шапочках. На плечах пришиті величезні номери, написані чорною тушшю.

З пекучою цікавістю дивиться на них письменник, намагаючись з їх облич відчитати таємницю Берези. Що на цих

обличчях? Відчай? Закам'яніла незламність? Жах? Спокій? Як на них відбилась сутність Берези, котру вони он уже збагнули до дна? Ні, ці обличчя непроникненні, мертві для всіх почувань обличчя. Дерев'яні маски. Ніхто навіть не глянув на нього, хоч, без сумніву, всі його помітили. У мертвій мовчанці віз покотився далі в супроводі одягненого в довгий кожух поліцейського.

Важка дерев'яна брама. В будці поліцай у кожусі. Сани спинились. Ба! Під'їжджають нові сани — видно, тим самим поїздом приїхали і інші товариші недолі.

З хвїртки виходить кілька поліцейських; навіть приїжджий ескорт боязко зіщулюється перед ними: березькі поліцаї — це здоровенні драбуги з направду звірячими обличчями. Огидні усмішки на губах, в руках гумові палиці, хижацькі й одночасно ласі погляди обмацують обличчя арештованих, немовби завчасу смакуючи якусь приємність. Є в цьому щось жахаюче. Тому й шуляться тривожно приїжджі поліцейські, хоч кожний з них у себе вдома на «постерунку» напевно щоденно лупцює різних «громадян», яким трапилось зачепитись за «закон». Але поліцаї почувають, що ціла їх домашня робота — це кустарництво в порівнянні з фабрикою катувань, зорганізованою в тих стінах.

Поліцаї-господарі легковажно й згїрдливо, як у школярів, щось питають у приїжджих колег.

Відкривається брама Берези, щоб ковтнути жертви.

Поліцаї, глузливо посміхаючись, підсуваються до купки арештованих.

Падає тиха команда:

— Бігом!

Одночасно скажений удар в голову оглушує з лівого боку. Такий же удар палиці справа повертає рівновагу. Удар гумової палиці глухо приготив голову зверху.

Арештовані ринулись у браму, але і тут удари сиплються з усіх боків. Біжать, спотикаючись і падаючи, схоплюються під ударами, гублячи і розсипаючи лантухи і вузлики. Біжать поміж якісь засіки з колючого дроту, але скрізь натикаються на поліцейських. Ті вискакують проти своїх жертв, націляються, як футболісти на розігнаного м'яча, і страшним замахом палиці валять людей з ніг.

— Бігом!

Арештовані біжать під градом ударів. Ні, не всі біжать: позаду хтось стогне передсмертним стогоном на снігу. Але гін не спиняється.

— Бігом!

Арештовані пробігають обіч останніх поліцаїв. Але тоді гримить новий наказ.

— Падній! *

В'язні виконують наказ. Перед ними й так зводяться високі іржаві колючі засіки. Поліцейські підходять і починають бити по розпластаних на снігу тілах. Переходять від одного до другого і б'ють, знову повертають і б'ють,— чи це й буде вже кінець, тут затовчуть до смерті?..

— Вставай!

— Бігом — марш!

Люди знов кидаються уперед під ударами. Біжать — куди? В очах темно, але знають, що біжать у глиб Берези, на дно Берези. Керовані ударами, попадають в якусь клітку з колючого дроту. Зустрінені ударами, вбігають у двері червоного дому. Ударами заганяють їх до маленької кімнати. Глибше, щораз глибше, на дно Берези.

Тут, за столом, молодцювато збивши кашкета на потилицю, сидить сухий поліцейський. Задерши голову вгору та заклавши ногу на ногу, поглядає на в'язнів, на збиті, покалічені, скривавлені обличчя. Ті чекають, ледве тримаючись на ногах від побоїв. Чекають: вони вже вступили в Березу! Але вона, властиво, починається отут, в цьому величезному будинку.

— Ну, прочитаю вам статут Берези,— озивається врешті поліцейський скрипучим, дерев'яним голосом. Дістає зі столу якийсь брудний шматок паперу з машиним письмом і читає приблизно таке: кожний арештований повинен неухильно слухати всіх наказів і виконувати їх негайно. На випадок непослуху застосовується примус, а також за кару дається арешт і карцер. До кожного поліцейського арештований мусить звертатися не інакше, як «пане комендант». Про все треба «рапортувати слухняно» і «просити слухняно». Без дозволу не вільно зробити ані одного кроку. Всі накази виконувати бігом. В Березі вимагається повної мовчанки. При вияві найменшого непослуху буде вжита зброя.

— Зрозуміло? — скрипить поліцейський і плюгаво посміхається.— Очевидно, це не все, всього не напишеш,— пояснює він спокійно.— Багато пізнаєте з досвіду!

Так, в'язні розуміють, що це не все. Послух, арешт, карцер,— що за ідилія! Застосування сили при спротиві... Так, вони вже переконались... Хоч в статуті, навіть березькому статуті, про це не написано.

В оточенні сонму зламаних в услужливості поліцейських в дверях з'являється короткий, але грубий поліцай, обліплений срібними галунами.

* Лягайте! (польськ.) — Ред.

— Нові? — мрукає мов до себе. — Як прізвище? — звертається до одного з арештованих.

— Охманський, — глухо відповідає запитаний.

— Охманський! — дивується той. — Значить, поляк, поляк — большевицький слуга! А ти?

— Правін, пане комісар, — відповідає другий.

— Правін? Ах, Правін! Правін же був у нас, — оглядається комісар на своїх підлеглих.

Довгий залізаний поліцай-канцелярист услужливо стукає закаблуками:

— Так є, пане комісар! Це рецидивіст. Другий раз!

Всі поліцаї вилуплюють очі на Правіна. Молодий поет робить це саме: ось перед ним людина, яка раз вже пройшла це пекло і знову повернула. Значить, і такі є! Що ж видно на твою обличчі?

Правін стоїть, — щуплий чоловік з простим, ошадно простим і твердим профілем.

— Гм, значить, так Правінові сподобалась Береза, що аж удруге повернув? — крутить головою комісар. — За що ж це? На волі знову комуно організував?

— Ні, пане комісар, — стримано стукнувши закаблуками, відповідає урядово Правін. — Я на волі взагалі не був. З Берези мене забрали до в'язниці, там держали рік, справи не було з чого зробити, і привезли назад ось...

— Ага, значить, у в'язниці грипси писав!

— Ні, пане комісар, у в'язниці я весь час хорував.

— А-а, хорував. А, так-так. Ми у Березі вилікуємо! О, так! У большевії немає таких лікарень! І в Іспанії немає, правда? О, Правін знає!

Поліцейські улесливо посміхаються на такий дотеп. Пан комісар виходить.

Скрипучий поліцейський вертає діла.

— А тепер роздягайтесь! — криче він. — Тільки швидко! З кишень все викладайте до шапок.

Арештовані починають швидко роздягатись, в поспіху розриваючи одяг.

— Швидше! — вигукує поліцейський. — Швидше! — Відкриває двері, когось кличе. Входять нові поліцаї з палицями в руках.

— Но, це щось задовго тягнеться, — крутить головою скрипучий. — Вдягайтесь назад!

Майже роздягнені люди поспішно починають знов одягатись, але поліцейський знову наказує роздягатись. Повторюється це багато разів підряд, сорочки з неймовірною швидкістю то осідають на плечах, то знову зісковзують через голову. Але поспіх цей ні до чого, бо викрикнути про-

тилежний наказ можна завжди скорше, аніж одягнутися чи розібратися.

— Ех, я вас приспішу! — скрикує поліцейський і вискакує з-за столу.

— Зігнись! — наказує Правину. — Зігнись! — кричить і штовхає голого чоловіка до вікна. Той стоїть з потемнілим обличчям. Поліцай поправляє мундир, приловчується і з страшною силою опускає палицю. Розлягається удар, мовби дерево упало в лісі. Слідом другий. Два сині пруги в долоню завширшки набрякають поперек голого тіла. Поліцай з задоволенням приглядається до синяків, як майстер до вдалого прийому, — Вдягайся, — наказує вже цілковито байдуже і нараз звертається до другого: — Шпіньки з рукавів вийняв? Ні? Ах ти!.. — Хапає палицю: — Зігнись! Нагнись, кажу... розтакий сину!

Палиця зі свистом розтинає повітря, страшний замах розбивається об тіло. Раз! І ще два!

— Дай-но мені, — не може стриматись другий поліцай. Підскакує, приміряється і звалює свою палицю на голе тіло.

Арештований, похитнувшись, падає.

— Бачиш! — зі спортсменською гордістю говорить до скрипучого поліцай. — Не встояв на ногах після мого одного удару!

— Та він нервовий, як холера, цей поет, — незадоволено оправдується скрипучий. — І ти не всякого звалиш

Так, перекидаючись словами, немов на турнірі зручності, б'ють третього, четвертого.

— А тепер до магазину — бігом!

Де є магазин, що робити в магазині — невідомо, але арештованих б'ють палицями у всіх дверях і в коридорі. Нарешті виявляється, що магазин — це кімната напроти. Тут, під стінами, полиці з мішками і валізками. За столом сидить поліцейський, рум'яний, як дівчина, з рум'яними дівочо-ніжними губами, імпульсивний і нервозний, виразний психопат

Магазин напевно буде новою порцією палиць. Але ні: дівка-поліцейський, матюкаючись і кленучи, записує речі, кидає на людей порожні мішки і наказує поскладати в них свої скарби.

Арештованих знову вигнано в коридор.

— Струнко! Комуністичними мордами обернутись до стіни! Не оглядатись!

Мимоходом письменник помічає: там, в кінці коридора, мури неначе розступаються, створюючи якісь зали, брудні й великі, мов стайні. Там видно столи і людей за столами.

Люди не люди — трупи; така несамовита їх нерухомисть і мовчанка. Є їх там багато. Молодого чоловіка опановує тривога. Незабаром ті живі трупи десь зникають.

— По коридору бігом — марш!

Коридор вливається в неохайний, величезний зал, підпертий стовпами. Крізь розбиті вікна, крізь щілини в дверях свищують протяги. Під стіною на колесах казан на дезінфекцію. Два спотворені в'язні, в лахмітті, з номерами по плечах, пораються коло паровика, підкладають дрова.

Прибулим знову наказують розібратись наголо.

Тавровані номерами в'язні байдуже й тупо працюють далі, навіть не глянувши на свіжих товаришів. Збирають одяг, мовчки кладуть його до паровика, не проявляючи жодного зацікавлення до голих свіжаків, котрі знову стоять обличчями до стіни, світячи жахливо скатованими спинами. Приходить ще один спотворений лахміттям в'язень і починає по черзі стригти новоприбулих. Але робить це з такою тупою холодністю, немов перед ним стоять не товариші недолі, а мертві предмети. Це жахливо. Лице без виразу, без думки, без почуття. Нумеровані, бездушні тіла.

На свіжаків це робить страшніше враження, аніж биття, і очі їм розширюються від жаху. Як то? То до цього доводить Береза? То і ці нумеровані, тупі автомати також були людьми, товаришами, палкими і пристрасними, гордими й мудрими?! То до цього доводить Береза?! До цього і їх доведе, що затратять всі риси людини? Будуть туподерев'яними обіч скатованих товаришів?!

Але ось за плечима чується шепіт:

— Товариші, спочиньте!

Що? Що? Це до них говорять ці бездушні?! Свіжо-прибулі не дослухали слів. Ах, шепчуть, щоб коло стіни не стояли струнко, а вільно, бо так легше! Нюанси Берези, «полегшення» в ній! Але не це важне, — найважливіше інше, і це свіжі зрозуміли відразу: оті тавровані люди — це товариші, живі й чутливі, як і скрізь. Під нумерованим лахміттям у них те ж серце й розум. Вони тільки носять на собі якусь потворну маску, маску Берези.

Поліцейський, що на хвилину було вийшов, знову повернувся, і знову обличчя людей в лахміттях стали тупо-безглузді.

Вивалюють з казана на бетон паруючий одяг.

— Одягатись!

Свіжаки натягають на себе важкий, мокрий одяг, з якого клубиться пара. Одежа з гарячої нагло стає льодово холодною. Гонять їх у глиб коридора і знову становлять обличчям до стіни, — мабуть, це нормальна поза мешканців Берези.

Тисячі продувів вие під тими склепіннями. Мокра одержа проймає тіло нестерпним холодом. Вода, випаровуючись, в одну мить витягає все тепло з тіла, і люди дрижать, як в лихоманці. Не дрижать — трясуться. Трясуться їм плечі, ноги, брязкають щелепи, всі м'язи сіпаються так, що годі втриматись на ногах. «Ф'ю-ю-ю!» — свищать продуви на коридорах і залах, крізь щілини вікон і дверей.

Та ось знову наближаються поліцейські, оточують в'язнів.

За плечима чути:

— Нагріти їх,— і регіт. Починається нова масакра людей, розставлених під стіною. Удари палиць вклеюють мокру одержу у тіло. Лічи, хлопче. Це доля твого класу. Це чара твого народу, його мірка. Раз!.. Два!.. Три!.. Чо-тири!!! Чо-о-тир!..

Чотири. Невже лиш чотири?! Може, більше, може, п'ять чи шість, свідомість корчиться від нелюдського болю, і коли б не рахував, то з суми болю думав би, що ударів було без ліку.

Раптом наказ:

— Бігом — марш!

Біжать коридором. За ними лакованими чобітками молодцювато крокує молоденький поліцейський.

— Стій! Нагору бігом — марш!

Ага, сходи. Біжать угору, пнуться на поверх...

— Назад бігом — марш!

Злітають надолину. Молокосос стає на половині сходів з палицею. І знову:

— Нагору бігом — марш!

Угору.

Наділ.

Угору.

Наділ.

Молокосос спритно увихається з палицею, неустанно катуючи людей, які за його наказом пробігають то догори, то наниз, обіч нього.

— Угору!

— Наниз!

Ця шалена біганина по сходах — нелегка гімнастика. В горлі пересихає, серце тріпоче в непомірному зусиллі, як птиця, ноги відмовляються носити тіло. І ось першим падає пекар, хворий на туберкульоз костей. Падає і тра-тить притомність.

Але гидкий молокосос не бентежитьсья.

— Що?! — викликаюче дивиться на інших арештованих. Пізніше додає: — Водю його!

Та пекар опритомнів сам. Товариші підхоплюють його з підлоги.

— Угору бігом — марш!

Тягнуть товариша по сходах, все під ударами палиці. Біжать горішнім коридором — у новий щабель Берези. По боках двері, одні, другі, треті, на команду вскакують у четверті, відкриті двері.

Великий порожній зал, метрів п'ятнадцять довжини, а вісім ширини. Стіни — голі. Троє великих вікон ззовні забиті дошками. Підлога бетонна, кам'яна пустка.

Входить кілька поліцейських з палицями. Регочучи, оточують скатованих людей. Ті вичікують — яку нову тортуру приготовано для них.

Поліцаї підморгують:

— Будемо вас учити муштри. Чудове військо з вас зробимо! Комуністичне! Служили у війську? Ні? Ну, певно, таких чиряків у нашій армії не треба. Ми вас у Березі навчимо. Але ми вас за три години навчимо того, чого у війську три місяці вчаться! Отже...

— Збюр-ка-а! Вшищі падній! Чолгайсен! *

Так, майже ніхто з арештованих у війську не служив, проводячи час по в'язницях. Тепер жодних вияснень, крім приголомшуючих ударів палиць по карку, вони не одержують. Все ж в'язні досить швидко орієнтуються у командах.

Закручується шалена, неправдоподібна гонитва у залі.

— Шикуйсь! Розійдись! Шикуйсь! Падай! Повзи! На ліктях, гаде, на ліктях і носках чобіт! Бігом! Бігом! Підведись! Присядь! Навприсядки довкола залу бігом марш! Зворот праворуч! Упади! Вашу мати!.. Упади! П'ятнадцять раз упади! Шикуйсь!

Уривані слова команди падають з неможливою швидкістю, між невпинний град ударів, що ляскають, як стріли.

Перший почав падати й не підводився уже під палицями туберкульозний пекар. Його викинули з громади, а решту гонять далі. Але рухи людей стають щораз розпучливіші, і, врешті, по бетону повзають серед непритомних стогонів троє людських тіл. Тоді наказ:

— По кутах розбіжись! Мордою в кут!

Але й стояти вже годі, ноги, змучені, не втримують ваги тіла. Втиснутися б у кут, опертися плечима в обидві стіни, щоб зависнути, підтримати власний тягар.

— Шикуйсь!

— Ти! Ти хто такий? Професія яка? — кричить поліцай до першого з ряду.

* Збірка! Всі лягайте! Повзай! (польськ.) — Ред.

— Електромонтер.

— А-га! Елек-тро-монтер! Комуністичні осередки монтував! Знаю! Зігнись! Нагнись... такий сину! От так!

Поліцай лагодиться до удару. Широченним замахом мигнула палиця і з гуком пострілу розбила свій розмах об тіло. Раз... І ще два!

— Слідуючий! Хто? А-а, доктор! Це той, що вдруге! Схились! Зігнись, біку, ти! Що, не хочеш? Допоможіть, друзі! Тепер твоя черга...

Сопляк поліцейський підходить до тебе, тиче палицею в лице.

— Ти письменник? Ти — хам збунтований! От побачиш зараз, що варті твої книжки! Ми тобі ось на заді випишемо інакше. Вклонись! Зігнутись кажу тобі... твою мати! За карк його, за карк, нижче йому лоба пригніть. О-о, та-ак!..— З якимсь незрозумілим задоволенням аж потягається поліцай, плює в долоні, ворушить плечима, чи не заважає мундир. Високо викидає руку, виструнчуючись.

Удар.

Як удар дроворуба, що напружує всі сили, щоб розбити впертий зів'ялий пень, такий удар в тіло.

Другий.

Тіло стоїть. Числи, письменнику. Лічи всі удари, щоб — коли вийдеш живим — засвідчити про «норми», які приймали люди в Березі! Три! Треба встояти й почислити.

Чотири, п'ять!

Вогонь заливає тіло, свідомість мутиться.

Шість,— ще відмічає думка, видираючись із полум'я, яке огортає мозок.

Сім!

Нараз розлягається дикий, нелюдський крик. Кризь пожежу болю в'язень чує цей крик. Вмить усвідомлює, що це він сам кричить. І тоді відразу перериває його шаленим зусиллям волі: кричати не буде!

Ще удар. Може, два? Може, десять? Тіло валиться без чуття на бетонну підлогу.

Не почислив ти удари в Березі...

— Шикуйсь!

Замість відпочинку в кутку, після «муштри» тепер «вчать словесності». Це означає, що треба стати струнко перед «паном комендантом» і одним духом продекламувати: «Пане коменданте, арештований такий-то докладає слухняно своє прибуття до місця відокремлення в Березі-Картузській. Професія така-то, сімейне положення таке-то».

Звичайно, що та нескладна декламація не становить б труднощів для людей цього рівня, що в'язні Берези. Але

від незмірної муки в очах темніє, пам'ять невпинно рветься, як зітліла нитка, немає сили за приписом стати струнко, і у висліді задихані в'язні ледве ікають уривчастим хрипінням: «Пане, ко... лошу... слухняно... арешт...»

— Ах і дурні! Ну й кретини! — дивується пан комендант. — А ще кажуть — вища освіта, доктори, редактори! Ні, їм, мабуть, не хочеться! Їх треба трохи розворушити, щоб стали жвавішими! Шикуйтеся! Кругом марш! Упади! Встань!

В певній хвилі в'язень перестав чути команду — вуха заткало, ніби клапаном. Тільки з рухів товаришів він відгадував накази і тому виконував їх зі спізненням, як повторення. Це стало причиною нового граду ударів. Але й в очах темніло щораз гірше. Страшна спрага валила з ніг. Одежа кілька раз була вже наскрізь мокра від поту і знову висихала від гарячого тіла. Та свідомість все ще сторожить і діє; є в ньому начеб дві людини: одна скручується від болю й розпуки, друга за всім стежить, все підмічає й оглядає, — оскільки можна стежити в шаленому гоні, у граді ударів, оскільки можна підмічати глухими вухами й сліпнучими очима.

Коли вже смеркло, поліцаї їх залишили, наказавши стояти обличчям до стіни в чотириметрових відступах один від одного.

Тіла, з яких випаровувала вся вогкість, попросту гинуть. Спрага пече не тільки в горлі й грудях: кожна висхла клітина тіла розпучливо жадає порятунку.

І ось, коли чути у дверях кроки поліцейського, в'язень обертається: хай на нього зваляться десятки ударів, він іде до свого ката і півпритомно простягає руки:

— Води!.. Води!..

Поліцейський змірює його грізним поглядом.

— Ти... сину! То ти ще не знаєш, як в Березі належить звертатись до пана коменданта?!

Тоді в'язень намагається стати струнко і, величезним зусиллям збираючи свідомість і віддих, шелестить висхлими губами:

— Пане ко... менданте... арешто... про... сить... слухняно... дозво... лу... напитись... води...

Поліцейський, вислухавши, киває головою: «О! Задовільнююче!..» Пізніше визвірюється:

— Але ти ще не заробив на воду в Березі, драбуго!..
...Люди знову стоять обличчями до стіни.

На шибці вікна, забитого зовні дошками, береться тоненька паморозь льоду: це пара з їхніх тіл, що зібралась за цілий день у цій порожній холодній кімнаті.

В'язень, мучений нестерпною спрагою, сходить зі свого місця, схиляється до шибки і злизує лід. Але на язиці чується вогкість тільки в першій секунді. Далі язик і губи мерзнуть, деревіють і лід від їх дотику не тане.

З правого боку, десь аж від кутка, доходить шепіт тихий, але впертий:

— Відваги, товариші, видержимо!

Ага, це доктор Правін, який уже вдруге в Березі! Він ще має в собі силу не тільки триматись, а й думає, щоб підтримати інших, як тільки вибрав підхожу хвилину. В'язень вдячно посміхається і махає рукою:

— А як не видержимо...

Так, Правін на правому флангу вловлює його шепіт. Стрясає сухою головою і стверджує:

— Так! То загинемо чесно.

Як просто й переконливо він це сказав! На душі стало погідно і спокійно. Ну що ж, загинемо, але чесно. Вже незабаром. Рештки сил тікають із тіла, як вода з пробитого начиння. Кажуть, що буває така смерть від перемучення, траплялось таке альпіністам. Тут спрага приспішить. Зі смертю вже можна взятися за руку — так близько вона. Пару годин, пару годин ще, тільки та спрага, але помремо чесно...

І коли в світлі маленької електричної лампочки знову заблищали ковані козирки поліцейських, страху вже не було. Може, ще буде трохи палиць, але ж смерть вже тут

Ні, принесено казанок води. Чудової, чистої води, такої холодної, що в горлі боляче. Життя повертає. Ні, тут, як видно, не дозволять так швидко померти. Знову:

— Стійте до стіни комуністичними мордами!

Якщо таке відстоювання є відпочинком, то відпочили досить. Знову входять поліцейські.

— Обернись! — тихо командує садист-жовтодзьоб. — Три кроки до мене.

Облизує рум'яні губки. Ті губки, подібні на незагоєну рану, якісь неокреслені контури, як буває у новонароджених. Такий мамин синок, залізаний, вичищений, напарфумований, навіть пудрований. Тільки очки його завжди мають якийсь питаючий вираз, силкуються щось зрозуміти. Мабуть, міркувати йому дуже важко. Але на його пичці весь час цвіте вираз захоплення з самого себе. Він подивляється кожний свій подвиг, кожне своє слово й чин. В'язні чекають.

— А тепер зробимо так, — говорить він, посміхаючись не стільки злобно, як самозакохано. — Упади! Обернись на правий бік!

«Що це буде?» — намагаються відгадати в'язні, припавши до холодного бетону.

— Спати,— тихенько кінчає поліцейський.— Але па-м'ятайте, якщо з вас котрий поворушиться або оберне-ться!..

Виходять. Двері лишають відчиненими.

Бетонна підлога лакомо вбирає наше тепло. Бетон стає вогким довкола розпластаного дерев'ючого тіла. Адже тут мороз майже такий, як надворі,— в цьому залі взагалі не палять. Немає лише вітру. Костеніє бік, нога, холод проймає груди, давить ребра. Для такого «сну» вистачило б одної години. Але зимова ніч довга. Витримати! Треба попросту витримати, не піддатись холодові психічно. Знайти в собі таку психічну відпорність, якою підтримуються сили.

Але це можливе тільки деякий час. Тіло, що з нього протягом дня витрясено всі сили, не здібне до такої відпорності. Холод немовби зачинає кружляти по всіх тканинах тіла, наче воно стало порувате, як губка. Втрачається почуття часу. Чи пройшло півгодини, чи ні? Чим міряють люди біг часу без годинника — ритмом свого серця чи бігом думки?.. Але коли тіло дрижить на бетоні всіма фібрами рівно й невпинно, рівно й невпинно, рівно й невпинно тоді хвилини розтягаються в якісь невідомі виміри.

Натягнути на голову піджака, тоді відслонюються плечі, поперек, але найважливіше, щоб закрити обличчя і, дишучи через полотно, зогрівати трохи повітря, бо так воно вривається в легені, як льодова вода.

Певно, що було б краще, якби поліцейські повернули і знову скомандували півгодини бігати, повзати, гатити тілом об землю. Але вони цього навмисне не роблять. Ось тихо з'явилися у відкритих дверях, але лишень на те, щоб поглянути, чи арештовані не підводяться, не пробують якомось зогрітись. І, усміхаючись огидно, зникли без шелесту, як коти.

І поволі в тих годинах і хвилинах без міри і обрисів холод виполіскує всю силу, і заливає тебе ніч, найчорніша з усіх, які бувають на землі: розпука. Бунт тіла проти муки. Знаєш, що кінець близько. Але це не так, як тоді, коли гинув від спраги. Тоді смерть була вже обіч. А тут кінець десь у ряду днів, вплетений між палиць і знущання. Нащо?

І будиться й шепче прагнення спокусливе й ніби розумне: «Ну, бачиш: навіщо? Все одно кінець, так нащо ж зносити цю неймовірну огиду знущань? Тікай! Втеча можлива! Виплигни з життя, щоб виплигнути з Берези!»

Як? Очі пильно шукають. Ні, тут немає жодного гака, немає й жодного шнура, пояса. Але... так! Якщо розігнатись уздовж залу і, опустивши голову, як бик, трієнути

нею об піч... ні, піч округла, гладка, але ось у цей канти з цегли. Череп напевно розскочився б! І... о, це звучить як тріумф,— упав би трупом і не терпів би вже жодного болю, ані знущань над собою. Вирвався б за межі недосяжні для катів.

«Але це ганьба! Це втеча!» — встає друга думка.

Але перша переконливо й спокійно: «Ганьба! А це не ганьба, коли ти мовчки піддаєшся биттю і по команді, мов блазень, скачеш та повзаєш у пилюці? Коли ти гордий, то зірвись до опору, на удари відповідай ударами і згинь у нерівній боротьбі. Піддаватись пасивно — це нестерпне підкорення. Чи я намовляю тебе до зради? Ти ж не заламаєшся, тільки, як господар свого тіла, визволишся з-під катувань. Дивись, там — цей ріг муру, розігнатись і...»

«А нас покинеш сиротами?» — виростають з п'ятьми очі сина, дружини, матері. В'язень немов бачить їх обличчя, з сумним докором звернені до нього. «Але що ж я зроблю? — пристрасно виправдується він. — Що я зроблю?! І що кому з того, що я сприйму більше знущань. Я не боягуз, але...»

«Брешеш, — чітко каже інша думка. — Ти боягуз, бо боїшся знущань. Ти дезертир життя. Ти дезертир революції, ти це знаєш!»

«Але ж ні! Це проста холодна розвага! Звичайно, ти заміряв гарно, ти гадав усе злічити, пізнати й зміряти власним бодем, може, колись засвідчити, але ж бачиш, що не переживеш, і тому... вставай! Розженись і...»

Думки гойдаються на якійсь божевільній вазі, шугаючи над безоднею на вістрі рішень, змагань, доведень і софізмів.

Але — що це? Вуха вловлює якийсь ледве чутний шелест. Що це?! Припластуючись до землі, як плаз, повзе кудись по бетону туберкульозний пекар. Цілий в якомусь напруженні, посувається ледве помітно, вершок за вершком, в напрямі дверей. Що це? Які заміри виростила в ньому ця божевільна ніч? Він... що це він робить? Приповз до дверей, ухопив у куті віника і, притуливши його, як дорогоцінну здобич, до боку, повертає тим самим гарячковим рухом плазуна на своє місце. Ага, підстелив собі віника під хворе стегно, яке йому, певно, розшарпує біль на холодному бетоні.

Хвиля сорому заливає лице в'язня: «Ось цей смертельно хворий товариш, які муки він тут зносить і не думає про самогубство, а ти!...»

Безконечна ніч! Хто злічить твої години? І хто зміряє їх зміст?

Як скінчилась ніч? Як прийшов ранок? Про це в пам'яті немає жодного сліду. Чи була непритомність, чи був сон і пробудження? Жодними зусиллями знайти цього в свідомості не можна, начеб цей час взагалі не існував. Але пам'ятаю, що в сірому світлі ранку я лежав загублений із сірою, впертою думкою: «Що буде далі?»

Ми прожили один день Берези. Ми пробігли один коридор Берези. Яка вона уся? Якими островами своїх таємниць буде виринати вона нам із днів, яке її цле обличчя? Ми пізнали її смак, але не її образ.

Хотілось якось запитати Правіна, — чей же він тут вже був, — чи вчорашній день — це нормальний день Берези? І скільки цього може витримати людський організм? Що в тих умовах діється з людьми? Чи, може, наступні дні легші? Але запитати було неможливо. Правін лежав якраз з протилежного боку залу, а найближчий від мене товариш на мій шепіт не відповідав: чи оглух, чи ошалів від побоїв і жаху?

Береза чекала просторами, повними невідомих таємниць. Що це, наприклад, за тупотіння на коридорі, майже цілу годину гатило вчора вечором і знов повторилось сьогодні вранці? Мовби там гнались незліченні когорти візників, сотні, сотні, тисячі, цілу годину, безконечні череди людей, і то в мертвій мовчанці. Вчора коротко під час цієї гонитви двері були відчинені: видно було — це бігли люди. Мчали коридором безконечною чередою, мигаючи в дверях один по одному. То знову летіли двома рядами, один туди, а другий напроти зі швидкістю напористих змагунів, мигаючи, як спиці колеса. У рамі дверей тоді витворювався дивний образ-ілюзія: здавалось, що це лише одна людина підвішена на шнурах, як забавка блазень, й сіпається розтрясено й невпинно в одну й другу сторону, вдаючи гротесковий танок. Чому пізніше все це стихло? Де зникло? Що означало?

І що це означало, що про нас немовби забули?

Майже до полудня панувала ця мертва тиша, мов у затопленому на дні океану підводному човні. Чи, може... Невже ж?.. Невже ж таким буде побут у Березі, тобто нас попросту триматимуть на бетоні в порожньому залі і виморожуватимуть, як блощиць? О ні, ні, цього не може бути, це було б занадто прекрасно, це була б пастуша ідилія — не бачити тих огидних морд, огиди їх знущань? Це була б попросту в'язниця, тільки з морозом. А в'язниця — що нам, людям боротьби, в Польщі в'язниця, хоч би й з мо-

розом? Сиди собі й замерзай спокійно. А якщо тримісячний строк, виписаний паном воеводою на білому папірці, дійсно буде дотриманий, то, бігме, навіть, може, хтось пересидів би й звільнився! Ну ясно, зловив би собі за цей час якийсь невинний кашель і вийшов би з сухотами. А в гіршому випадку тут помер би чоловік спокійно на бетоні на заpalення легенів, голодовий тиф чи ще яке паскудство, помер би собі природною, легкою, людською смертю. Все це пусте в порівнянні з нелюдським жахом і огидою катувань. Чи ж напrawdę дозволять нам спокійно замерзнути?

...І нараз двері відкриваються настіж і крізь них вривається дике, страшне клубовище скатованих постатей з викривленими з жаху і болю, роздертими криком обличчями. Як багато їх! Під ударами палиць розсипаються шалено в усі кутки залу; вбігають все нові й нові, а в дверях безнастанно ляскають, як постріли, страшні удари гумових палиць і зловісно поблискують козирки поліцейських кашкетів!..

...Нам — вчорашнім — дісталось сьогодні менше, бо поліцейські заходились обробити цей новий транспорт, а на всіх не старчало ні рук, ні місця, ні часу. Тому вчорашнім, хоч нерадо, наказано вкінці лише стояти обличчям до стіни. Але хто зна, чи не було ще більшою тортурою слухати, як за твоїми плечима рубають палицями одного за одним схилених людей. Удар! Другий, третій, п'ятий, десятий!.. І по кожному удару, виміряному в чуже тіло, міцніше товчеться твоє власне серце, і очікування нового удару виростає у вічність, і серце набирає розгону, наче якась міжпланетарна ракета до кінця свого лету — до розриву серця. Я тепер знаю, як умирають на розрив серця. Волосся стає дуба, в грудях рветься віддих, коли за тобою під ударами палиць з якоюсь нелюдською жвавистю, наче рій страшних тарганів, бігають на ліктях і носках чобіт розпластані на бетоні люди. Був це транспорт з Вільна⁴. Пам'ятаю деякі прізвища: Цукерман — вчитель. Рубінович — коминяр, Рогов — кравець.

Такий був другий день. За цей день ми пізнали, що в'язні Берези сидять в таких же залах, як і ми, але в тих залах є нари і навіть сінники, та що на день усіх кудись виганяють і казарма лишається пуста. Отже, ми й досі ще не знаємо Берези.

Після першого й другого дня розпухле від ударів тіло було, мов клямрами, гальмоване набряклістю глибоких синяків. Третього дня я відморозив руки.

Того дня вранці нас, нових, погнали на лікарські оглядини. Тобто в Березі був лікар, який устійнював, чи в'язень

не вмере негайно від березького «статуту». З темно-фіолетовими від синяків голими тілами ми по черзі проходимо перед тим, ще одним, катом. Дивною психологічною загадкою був цей лікар — людина з університетським дипломом, яка спокійно осіла на службу в Березі. Ще вчора здорові, а сьогодні з повідбиваними нирками, розбитими лицями, пощміленими кістками, проходили перед ним лікарі, математики, робітники, інтелігенти, і він же мусив краще, як ідіоти-поліцейські, розуміти, яку погорду викликає до себе.

Роздано вже нам огидні халати з величезними, на цілі плечі, номерами. Мені припав 820. Вечором викликали чотирьох — в тому числі й мене — і наказали:

— По воду!

Палицями зігнали нас на долину. Ударами скеровували біг. На щастя, доктор Правін знав з минулого стежки Берези.

Впрягшись в двоколку з бочкою, ми тягнули її через снігові замети. Я йшов у голоблях, товариші підпихали ззаду. Я відчував, що мої руки замерзають, пальці побіліли, але покинути голоблі... Так, я ризикував навіть кинути голоблі, бо розумів, що страчу свої руки, але одні з моїх товаришів не догадалися відразу, а другі, напівбожевільні від жаху, взагалі не відважувались самовільно змінити мене в голоблях, а стражник — дарма я йому показував побілілі пучки — обдав мене таким градом ударів, що мені залишилось тільки дві можливості: або бути закатованому в кучугурі снігу, або схопитись за голоблі відмороженими руками.

Коли ми вертали, накачавши в бочку води, в голоблях став Правін. Поліцай велів якнайшвидше скінчити роботу, тим часом ми застрягли з бочкою в заметі. Тоді він схопив палицю і знову шосили почав гатити у зігнуту від зусилля спину Правіна. Щоб врятувати товариша від ударів, ми страшним зусиллям мускулів вирвали бочку з кучугури. Стражник знову почав спокійнісінько ступати обіч нас. І от з потрясаючою яскравістю я зараз зрозумів, що він, властиво сказавши, не відчуває до нас ненависті, ні злоби і коли катує нас за наказом, то робить це так само спокійно, як рубають дрова, як виробляють цеглу, як будують хати. І що, катуючи нас тепер серед заметів, чинить це з єдиною діловою метою — на півхвилини прискорити поворот, щоб піти собі на відпочинок чи на розвагу. І що йому цілком байдуже, чи я при цьому страчу руку, чи Правін матиме відбиті нирки, — ми ж йому були доручені на цей один раз. З жахом, несподіваним жахом за людину я зрозумів, що ця двонога істота з карабіном і палицею обіч нас взагалі не є людина в загальному, зрозумілому понятті і одночасно є, однак, людиною. Пам'ятаю,

тоді з невимовною тугою я поглянув у снігове поле, немов шукаючи відповіді на цей потворний, несподіваний факт. Але вдалечині видніла тільки загорожа з колючого дроту, а обіч нас — нелюдська людина з гумовою палицею. І жоден інший світ для нас не існував.

Цього вечора нас кинули вже в інший зал, і я почав пізнавати щоденне «нормальне» обличчя Берези, порядок і режим її буднів.

Тут і далі все треба було вгадувати, бо замість пояснень існували тільки палиці, втім, палиці застосовувались з нагоди і без нагоди, — то було основне в програмі. Старші березівці допомагали нам, шепнувши при нагоді слово, і ми наслідували все, що робили вони. За короткий час ми вже знали в основному «порядок дня», ввійшли в колоію.

Ні, цей порядок зовсім не був тюремний. Удень тут взагалі двері не замикаються. Та й люди в будинку не сидять. Але ось вечір, людей укладають до сну. По всіх залах — їх сімнадцять — стоять нерухомо люди довкола величезних нар, що займають цілу площину, залишаючи тільки вузький прохід довкола. Кожний в'язень стоїть проти свого сінника і не має права зійти з місця. По коридорах ходять поліцейські у шинелях з хутряними комірами, — в будинку холод несамовитий. Свисток: приготуватись до сну. В'язні кидаються зі швидкістю пантер стелити сінники-мішки, у яких з давньої соломи лишилось по жменці потерухи. Але треба зробити цілий церемоніал різного укладання з простиралом і ковдрою. Свисток: розбиратися. В одній білизні в замороженому залі люди босоніж стоять на бетоні і чекають команди спати. Але ні, поліцаї з робленою повагою наказують провітрити:

— Відкрийте кватирки! Згинете ж у смороді. Фу, яке ж це хамство!

Через відкрите вікно вдирається вітер, зі свистом летить у відчинені двері, далі крізь двері протилежного залу і витікає, співаючи, крізь вікна. Люди починають тремтіти. Поліцейські марширують в кожухах і пильнують, щоб усі вікна були відкриті. Кидають дотепи про свіже повітря, про гігієну. Люди дрижать п'ятнадцять хвилин, півгодини. Нарешті наказ: спати! У кожному залі підраховують в'язнів і за наказом всі на одну секунду мусять пірнути під мізерну потерту ряднину. Над кожним табличка з прізвищем і номером.

Коли намучені люди сплять отак на нарах двома рядами, голова до голови, то в світлі жовтавої мутної лампки це нагадує військове кладовище. В жодному випадку сплячі не подібні до живих людей. Коли прийшла б свіжа людина, прийняла б їх за покалічені трупи — такий вираз облич сплячих людей, скам'яніла нерухомість — навіть у сні — їх тіл.

О четвертій годині ночі мертвої тиші нагло пронизує різкий свист. В ту ж секунду в усіх залах люди, мов викинені пружиною, скочуються з нар і стають струнко проти своїх сінників.

Брязкіт ключів, і кроки на коридорі.

Другий пронизливий свист. З дикою швидкістю люди збігаються довкола нар і стають подвійним рядом під стіною, проти дверей.

Входять поліцейські:

— По черзі — відлічи!

— Раз! два! три! п'ять! десять! чотирнадцять! Повна! — пробігають вигуки по рядах. Вдалось, ні до чого присікатись. Поліцейські виходять, але один залишається:

— На місця!

З такою ж швидкістю, збиваючи об дошки коліна, розбігаються люди вузьким проходом на свої місця. Але поліцая це не задовольняє: він роздає кільком в'язням по палиці за «недбалість» у виконанні наказу.

Через дві хвилини новий свисток. З усіх дверей вбігають на коридор люди, хапають складену тут на лавках одягу. Одним точним рухом сорочка натягається на плечі, а руки вже ловлять чоботи. Рівномірний голосний шелест стоїть в коридорі від того одягнення, швидкого, як блискавка. Поспіх зрозумілий: третій свисток — і всі застигають на «струнко»... І горе тим, хто не встиг, хто стоїть в одному чоботі або з піджаком в руках. Особливо ж треба стерегтись, щоб в хаосі поспіху не вхопити чужої одягу, замість власної.

Свисток: стелити постіль.

Свисток: приготуватись до сніданку. З казанками в руках люди стовплюються коло дверей, чекаючи наступного свистка. І ось на поданий знак ринулись у коридор. Зі швидкістю киненого каменя люди попарно вискакують з залу. З останньою парою першого залу лучиться перша пара наступного, пізніше третього, четвертого і так далі. Пробігши довгий коридор, людський потік звернув на сходи вниз, хлюпнув у долішній коридор і спинився при дверях кухні. Людський потік, в'ючися вздовж коридора, крізь сходи і ген ще нагорі, завмер, застиг. Далі починається повільний, поступовий рух: то перші пари вже держали сніданок — кусок хліба і черпак журу — неможливо кислого розчину з житньої муки. Ті, що своє дістали, швидко відходять убік, звільняючи місце іншим. Голодні люди з вовчою жадобою ковтають хліб, сідаючи за довгими столами, на вікнах і на бетоні. Панує при цьому та ж дивна березька тиша і непорушність. Жодного помітнішого брязкоту ложки, жодного зайвого руху. Але ось, заледве прийшла черга до останніх, свисток проголошує, що снідання скінчено.

Женуть нагору в зали, кваплячи палицями.

І знову негайно свисток: в нужник.

Нужник в Березі! Цю частину своєї розповіді я спеціально присвячую всім закордонним «гуманістам», які болять над руїною шляхетської держави польських панів.

В кожному залі, де спить двадцять вісім людей, ставиться на ніч невелике відро. Щоранку рідина з відра переливається через край і тече по підлозі. Люди сатаніють, але стриматись не можуть — віддають сечу до переповненої посуду. Результат той самий, якби мочились на підлогу. Чергові також сатаніють, бо ж рідини нічим зібрати, а поліцаї, знущаючись, палицями вчитимуть «акуратності і культури». Однак перед сніданком нікого в нужник не пустять, хоч нужник тут же, в кінці коридора, і двері всіх залів відкриті.

Тепер, очікуючи черги, люди стоять, червоні від напруження, вкриті рясними краплями поту від неймовірних зусиль. Нарешті — свисток. Люди з першого залу вискакують на коридор, мчать приписаним скаженим кар'єром обіч поліцаїв через цілий коридор, вриваються до маленької клітки нужника. Тут усього є три місця, але вдерлось сюди майже вдсятеро більше людей. Для кожного залу визначено три хвилини часу, долучаючи сюди й біг коридором. Справа роз'яснюється просто: на підлогу! Але й так місця вистачає тільки для половини людей з першого залу. Друга половина очікує своєї черги.

Та поліцейський вже репетує:

— Кінець!..— Але тут перший оклик рідко коли дає результат. Тоді стражник, вдершись до кімнатки, шмагає палицею по спинах і головах людей.

— Марш!

Камер, а властиво зал, багато — сімнадцять. Після кожної залишаються на підлозі сліди. А коли вже й на коридорі підлога вкривається смердючими слідами, поліцейський наказ затримує одну групу:

— Що це ви бігаєте, як сонні? Доведеться вас трохи розворушити! — І починається: — Падній! Повстань! Падній! Чолгайсен! Повстань! Сядь! — Підлогу витирають людські тіла. Одежа, руки, всі пори насичуються смородом...

Але годі! Може, й так мій опис надто натуралістичний. Та чей же в деяких столицях Європи не відвертають носів і від самих винахідників та творців цього образу, а навіть приймають їх як представників поневіряної європейської культури.

Щастя, що в нужник гонили тричі на день, і кожний раз встигала оправитись третина залу; організм же чудово, неправдоподібно пристосовувався до обставин. Старі березяки якось зносили й це.

Після нужника негайно був свисток на перевірку. Люди хапали свої нумеровані плащі і на другий свисток, з тою ж березівською швидкістю, цілою лавиною, дотримуючи в шаленому гоні найбільш суворий порядок, мчали парами крізь вузький коридор і сходи, під палицями поліцейських виривались із брами будинку, то гнались, щоб вишикуватись у лави на подвір'ї поміж колючими засіками. Цей біг з будинку, без сумніву, одна з найефективніших сцен Берези. Коли дивитись на це з подвір'я, то враження попросту несамошите: випадаючи з брами, люди з розгону летять навпростець, розмотуючись, як стрічка по кривій, немов вітер гонить полову сірих, нумерованих постатей. Передні пари людської стрічки вже добігли і завмерли в кінці подвір'я, решта все ще блискавично розсотується з чорного отвору брами, випинається, простується і, нарешті, випружується нерухомо вздовж цілого подвір'я. Нарешті групою виходить і шкутильгає кількадесят калік, інвалідів — чи то каліками забраних з волі, чи на калік перетворених в Березі.

Дивлячись на ту сцену, мимоволі кожний з нас у душі скрикував: «Це треба сфільмувати!» Взагалі Береза була, мабуть, найбільш «фотогенічною» установою в світі. Це легко зрозуміти, пам'ятаючи, що в Березі був тільки або шалений біг, або залякла нерухомість, що в Березі панувала така неприродна в людських скупченнях мертва мовчанка, порушувана хіба несамошитими криками болю і лясканням ударів. Крім того, ще ця мертва маска на обличчі в'язнів, яка ніби за камінь сховала усі переживання людей, мертва маска, яка несамошито вражала стороннього, викликаючи в свідомості образ трунів, а не живих людей.

На перевірці було «по порядку розрахуйсь», після чого поліцаї, комендант блоку, здавав рапорт «пшодовнікові» (сержантові), а часом комісарові або й самому інспекторові поліції. Далі цілість дробили на групи — кухня, дрова, пральня, бетонярня, сніг і т. д. — та гонили до праці.

Я до праці ще не ходив: свіжих гонили на вправи. Вправи ті різнились од навчання в «приймальному залі» лише тим, що брали в них участь близько ста чоловік. Цілими годинами ми мусили присідати й ставати, то знов, стоячи навкарачки, викидати ноги назад так, щоб оперте на долонях тіло прийняло положення рівнобіжне до землі, але не торкалось її, тоді ривком знову ставити ноги до рук. Зробити такий рух п'ять раз — це гімнастика, робити це протягом десяти хвилин — це вбивство. Над сотнею людей стояв стогін непомірних зусиль, а поліцаї монотонним свистком подавав команду, проходжаючись поміж упадаючими людьми і ляскаючи палицею по спинах. У когось бухала горлом кров,

людина важко стогнала, лежачи в снігу. Поліцейський підходив з палицею:

— Що, ти мене хочеш розжалобити кров'ю? Ригай, ригай, брате, виригай тут ціле своє комуністичне серце, на це тебе сюди привели! Рушай! Ще не здох, отже, вправляйся.

Коли удари не піднімали людини, поліцейський спокійно відходив і решті для відміни наказував повзти на ліктях і носках чобіт довкола будинку або робив незчисленні «Падній!».

Після кількох тих вправ ноги мої опухли, як стовпи, і ледве згинались у стопі при вправах. На щастя, моїм взуттям були широкі валянки. Але одночасно ті валянки були і моєю бідою: за годину вони набухали від води, і між пальцями хлюпало. Висушити їх не було де, бо печі у залах були холодні, як у мерця ноги, до того ж взуття не вільно було брати у зал на ніч. З грубої повсті валянок витиснути воду також було неможливим, і мої опухлі ноги цілими днями мокли у гнилій воді.

Отже, баланс кількох днів був такий: відморожені руки і вуха, розпухлі ноги, оглух на одне вухо. «Наскільки вистарчить мого організму, якщо він такими темпами надщерблюватиметься?» — питав я себе. У папірці мені було призначено тримісячний побут у Березі. Але я вже дізнався, що цей термін нікого не зобов'язує, так пишуть усім, а люди сидять і двічі, й тричі стільки, сидять і по два роки.

III

Я не впав духом, вперто не хотів піддатися розпуці.

Досі у всіх важких хвилинах свого взагалі нелегкого життя підбадьорював себе магічним словом: «Нічого! Буває гірше!» Так я потішав себе, попавши до в'язниці, — завжди були приклади, коли люди засипались ще глибше, підпадали під обвинувачення ще важчі. Отже: «Нічого! Буває гірше!» Я спробував, по звичці, застосувати цю формулу й тепер... і зі здивуванням спостеріг, що тут вона не діє й не переконує: гірше, ніж у Березі, немає. Гіршого нічого мене зустрінути не могло. Не було становища, на яке я не замінявся б сьогодні.

Пам'ятаю, якось під час вправ, коли ми, як звичайно, повзали, падали, ходили навприсядки, я підбадьорював себе: «Нічого! Можна видержати! Не страшно!» Я сам собі видавався бадьорим і радий був з цього. І нараз, проходячи обіч темних вікон нашого будинку, я побачив у шибці своє відображення: на моєму обличчі лежала печать такого відчаю, що я здригнувся! Значить, моя бадьорість була роблена і сковзалась по мені зверху, а дійсним моїм змістом була розпука.

Що мене найболючіше мучило, — хоч, може, підсвідоме — це цілковита відсутність у Березі цього стану духу, який позначає революціонерів: відсутність духу боротьби, опору, організованості й дисципліни, потрібних навіть у відступі й поразці. Я не знав і не замислився над тим, які повинні бути форми нашого опору. У в'язниці, коли катували одного, піднімала крик ціла тюрма, били шибки, ломили нари. Коли б ми так вчинили в Березі, нас викосили б кулеметами. Різницю я розумів добре у в'язниці сторожа відносно нечисленна і, щоб придушити такий бунт в'язнів, треба викликати поліцію, а коли поліція прямує до в'язниці, то в місті робітники починають заколот. Тут же на двох змучених, виснажених в'язнів припадав один озброєний атлетичний драбуга. Сховавшись від світу за багнами Полісся, поліцаї могли тут чинити над нами все, що їм забагнеться. Я це все розумів, проте почував, що навіть згинути під дощем кулеметів було б, може, краще, ніж пасивно піддаватися теророві. Коли з нашого боку немає жодного протесту й опору, якщо ми не сміємо висловити навіть нашого обурення й погорди до катів і співчуття до товаришів, то це означає, що під ударами палиць крушилась міць революційних переконань, віра в солідарність, крушилась наша гордість і віра в свою гідність — найдорожча й найбільша від усіх вір.

Я не роздумував над тим, але почував, що гину, що без внутрішнього морального стрижня мої фізичні сили швидко розтікатимуться. Довідаючись, що люди сидять тут не по три місяці, а по кільканадцять і не сподіваються якихось речинців звільнення, я зі здивуванням дивився на них: мені здавалось, що стільки сидіти тут і не покінчити самогубством було для мене не під силу. Чи вони почувуються інакше, не бачать, що їхня гідність знищена, коли вони не проявляють сили опору?..

Аж ось крізь маску сліпого послуху, крізь видимість цілковитого придушення нашої революційної волі, нашої особистості, під покривалом інертної пасивності я відкрив, що й тут наш опір існує й діє, що й тут точиться непримиренна, смертельна, невблаганна боротьба і в боротьбі цій зовсім не поліцаї є переможцями.

Проблиски цієї незламності долинули до мене ще в першому дні із шепоту арештантів, як обслуговували дезинфектор, із затисненого профілю Правіна, але це губилось у морі загального враження, тут треба було чогось постійного, якоїсь незламної опори назавжди.

І ось випадково я опинився у групі, яка працювала в бетонарні. Я пересівав лопатою з кута в кут купу мерзлого піску, щоб скрушити змерзлі грудки в ньому. Тоді непомітно

наблизився до мене молоденький в'язень, майже хлопчина, не розгинаючись від піску, вдаючи, що він цілковито заклопотаний працею, хлопчина почав говорити, не звертаючи на мене очей:

— Ти, новий... Слухай, держись!.. Не бійся, обудешся, звикнеш, дурниця. Це спочатку так жахно... Я ось вже шість місяців... Найважливіше — бережи революційну честь!.. Бо тут підсовують підписувати декларацію на провокатора. Звільняють негайно, щоб лише їхнім агентом став, товаришів продавати зобов'язався. Але на це тільки остання сволота піде! Краще сто раз здохнути. Давно вже хочемо з вами говорити, але вас, нових, все окремо тримають... А крім цього, ми і не знали, до кого приступити, бо вже й у вашому залі є сволота — декларанти... Треба протиставитись таким настроям... Треба вияснити, щоб...

— Райхштайн! * — нараз грізно виступив з-за рогу поліцейський.— Скільки ти просидів у карцері?

— Разом сто п'ятдесят днів, пане коменданте! — ставши на «струнко», по-дерев'яному урядово відповідав хлопчина.

— Ну і що, тобі знову туди хочеться?

— Ні, пане коменданте,— скромно стукає закаблуками Райхштайн.

— Ні? А чому розмовляєш? Агітуєш, га?

— Ні, пане коменданте, я не розмовляю,— все так само скромно відповідає хлопчина, видно, готов уже зі стоїцизмом піти знову до страшного карцера Берези.

— Знаю я тебе,— невпевнено каже поліцейський.— Марш на своє місце! Я тобі дам агітацію!

Райхштайн відійшов, виразно заклопотаний тим, що не вдалось йому до кінця довести дорученого інструктажу.

Будь спокійний, хлопче, ти свою мету досягнув повнотою. Ти попросту воскресив мене. Не словами своїми, а тим, що крізь тебе я побачив, що в Березі існує й діє, організовано діє наша незламна воля боротьби. Дякую тобі, ти правдивий «скарб-камінь» в особі простого столярського учня з галицького Тернополя.

На другий день я вже дістав доручення організувати конспіраційну керівничу «трійку» в нашому залі. Ми влучились у загальну комуна Берези, у загальну її боротьбу.

Так, березька комуна мала свої форми опору за дротами найжахливішого концтабору.

Фізичному опорі поліцейські були б дуже раді і на кожному кроці намагались його викликати. Фізичний опір розв'язував їм руки.

* «Скарб-камінь» (євр.).— Ред.

Дуже характерний, наприклад, такий випадок. Був час, що в Березі з примхи комісара забороняли в'язням носити кашне — дуже важливу частину вбрання при розхристаному арештантському халаті. Деякі товариші мали светри з відкладними комірами. Це не заборонялось. Отже, один з товаришів, що працював у групі полатайків-кравців, пришив кашне до светра. Поліцейський, помітивши цей особливий комір, вхопив за нього й хотів здерти. Арештований відруково притиснув руки до грудей, пояснюючи, що цей шалик на правах коміра. Поліцай негайно прийняв цей інстинктивний рух як фізичний опір у виконанні наказу і написав рапорт до влади. Вислід був такий, що наш інспектор посадив поліцейського на три дні до арешту за те, що він на місці не вбив в'язня: при такому опорі не належало розводити тяганини з рапортами, а відразу розстрілювати. Для науки іншим бідолашним поліцейський потерпів кару за свою «м'якотиість».

Отже, в Березі треба було інших форм опору, ніж яка-небудь оборона свого тіла. Оборона тіла була марна. Але форма опору найшлася, її не треба було вигадувати. І цей спротив являв єдину, справжню і найбільшу відсіч цілеспрямованості Берези, її меті.

Творці Берези видумали її механізм не на те, щоб тільки мучити людей, але щоб ламати їх. В'язнів Берези, падаючих з утоми, запрягали до фургонів, навантажених камінням, або до величезного багатотонного, трамбовочного чавунного валу, розрахованого на силу потужного трактора. Арештантів Берези можна було безконечно кидати об землю, морозити холодом, бити і валяти в калюжах грязюки, але це не було досягненням цілі. Це був тільки окремішний шлях, щоб болем і мукою знущань дібратись до духу в'язня, розщепити твердість, зламати вірність. Цілими місяцями його піддавали найдикішим наругам, даючи щохвилини змогу вийти на волю... за ціну підписання провокаторської декларації. Звичайно, що безпосереднє використання послуг здобутого зрадника було справою другорядною. Триумфом був факт, що комуніст ганебно зломився. Це було щось далеко краще, аніж фізичне знищення хоч би й сотні революціонерів, бо ті, що владуть з честю, житимуть далі в народному гніві, в прагненні помсти і розплати. Але революціонер, який зігнів морально, був не тільки сам знешкоджений для них, але ще й сів довкола огиду падіння й розкладу.

За це й провадилась непомірна боротьба за дротами Берези між крицевим активом революції і потворною машиною концтабору: не допустити людей до падіння! Натхнути їх волею, крізь усі тортури пронести свою честь!

Так, слабодухи знаходились у кожному транспорті. До Берези приїжджали усі разом. Але незабаром, через тиждень-два, вже кілька з них ішло на волю, проведені погордою тих, які вирішили хоч би й загинути, а не зрадити. В нашому залі я зустрівся з тим явищем у перших днях. Пам'ятаю, гарний хлопчина з дрібноміщанської сім'ї почав за різними потребами ходити до канцелярії, замкнувся в собі, таївся від нас з своїми думками, пізніше признався, що його мати, й тітка, і кузинки в листах вмовляють підписати такий папірець, про який вони чули; пізніше парубок таки підписав декларацію. Зал відвернувся від нього, як від смердючого трупа, він сидів понурий, а за пару днів поїхав додому.

Було дві відміни декларантів: одні огидно явні, що від жаху забули всякий сором, опановані одною сліпою жадобою вирватись з-під палиць ціною усякої ганьби і підлоти. Це були, звичайно, дуже слабкі люди, які цілком нерозмірно зі своїм психічним складом пішли у жорстокі жорна класових ударів. Не один з них мріяв про себе на волі як про героя, у нахилі до ефектних жестів. Але під палицями Берези розбризкувалось, розпадалось його мрійне геройство, тратилась найдорожча сутність його істоти — неусвідомлюване самолюбівання. Він розумів, що це наступив цілковитий, катастрофічний крах його думок про себе самого, але ошаліло мчав, несений жахом, до єдиної мети: вирватись з Берези, навіть поламаним, жалюгідним, погорджуваним боягузом, замість героя в ореолі, — як бачив себе досі.

Друга, більш поширена різновидність декларантів — це були ті, які намагались приховати своє падіння, не раз декламували про витримку і раптово звільнялись. Хоч утаїти це в Березі було неможливо. Декларанта в'язні чули за кілометр, як би він не позував на героя. Важко це пояснити, але факт, що й найспритнішим не вдавалось обманути чуйності в'язнів. Швидке звільнення арештованого завжди підтверджувало підозріння товаришів. Для маскуванню треба добре опанувати себе. Декларанти тому й ставали декларантами, що їм бракувало цього опанування.

За мого часу особливо вславився декларант з Варшави прізвищем Валь. Пам'ятаю, як насторожилась березька комунa, почувши про його прибуття до табору. Справа в тому, що Валь був провідником польських троцькістів. Товариші розказали мені його історію: міщанський інтелігент вплутався в революційний рух і, завжди зриваючись у роботі, для особистих амбіцій почав організовувати «фракцію» з таких же різних покидьків; у варшавських кафе Валь вдавав з себе політика й літератора.

Недовго довелося нам чекати, щоб побачити, як буде триматися у Березі цей «вождь». Ошалівши від переляку, з тремтливими руками й дикими очима, він почав на втіху поліцаям безчестити товаришів недолі. Оповідали: на запит поліцая Солеського, що належить робити з комуністами, Валь кричав, стоячи струнко: «Розстріляти, пане коменданте!» — «Це мало!» — крутив головою поліцая, і Валь силкувався придумати жорстокішу кару для комуністів. А через кілька днів я випадково сам був свідком, як Валь вибіг з канцелярії і, незважаючи на присутність двадцяти в'язнів, відрапортував, виструнчившись перед поліцейським:

— Пане коменданте! Арештований Валь слухняно рапортує свій поворот з канцелярії, де підписав декларацію. Запитує покійно, чи має вертати на вправи, чи дістане іншу, легшу працю?

Поліцая вибалушив очі: навіть у Березі ніколи ще не бачили такого падіння. Заіржавши, як кінь, поліцая погнав нещасного «вождя» таки назад на вправи.

На другий день товариші оповідали анекдотичну пригоду, яка трапилася з Валем на вправах. Поліцейський скомандував «падній». Всі упали, а Валь звалився на коліна і розкарячився на руках.

— Валь, нижче! — скомандував поліцейський (за два дні побуту в Березі Валя знали вже всі поліцейські).

Валь пригнувся до землі.

— Ще нижче! — крикнув поліцейський.

Горопашний декларант відрапортував тремтливо:

— Пане коменданте, голошу слухняно, що нижче, як я, впасти не можна.

Цей трагікомічний незумисний каламбур, що звучав як автохарактеристика, швидко оббіг усю Березу.

А через кілька днів Валь разом з двадцятьма іншими декларантами залишив Березу як знову «вождь»... на цей раз як ганебний вождь декларантів. А втім, його вчинки в Березі були дуже характерні для польських троцькістів взагалі. Вони майже завжди ставали безпосередніми спільниками поліції.

У великому сегрегатіві Берези відвіювалось все слабке і м'якотіле. Декларанти звільнялись, заледве пролетівши крізь Березу, а гартована сталь пролетаріату марширувала полями Берези, між пішими і кінними поліцаями, поміж кулеметами і муштрованими собаками-вовками — безборонна і змучена, але незламна, непохитна й грізна, виконуючи всі накази, а однак найбільш непокірна. Ні, одного наказу в'язні за постановою комуни не виконували: наказу про «склон». «Склон» — означало схилитись і підставити поліцаєві спину.

Добровільно цього не робили, хоч поліцаї наказував тоді упасти, і лежачого катував тоді ще гірше й лютіше. Цього не робили, бо це добровільне підставлення себе для катування принижувало гідність.

IV

Наближалася весна.

Майже кожного дня прибували нові транспорти в'язнів. Значить, як звичайно, з весною піднімалась хвиля революційної роботи голодних мас. В Березі ставало щораз тісніше. З «приймального залу» щоденно розлягались виляски палиць, відбиваючись відгомоном вздовж коридора. Через «конечність» пакування свіжих арештованих, «варшавські приятелі» змушені були випустити одного та другого з старих березяків. Звичайно під час перевірки опівдні викликали кілька прізвищ. Викликані виступали з рядів, їм наказували стати обличчям до муру, а решту нас поліцаї гнали до праці та на вправи. Ми прощались з товаришами, які покидали нас, мовчазними поглядами, обіцяючи держатись так само, як вони, до кінця, який би він не був, і вийти — якщо це вдасться — тільки з поглядом таким же ясним і спокійним, як їх погляд.

Тепер вже я був старим березяком, і мене гонили на роботу, а не на вправи.

Звичайно, що робота в Березі була розрахована також на муку в'язнів і придумана була так, щоб якнайбільше вишарпати сил з людини. Наприклад, поліцаї змушували нас двигати на плечах мішки з картоплею, хоч її можна було перевезти на фургоні, який без діла стояв тут же. До того ж, як і все в Березі, роботу виконувалось бігом: ми вантажили на плечі важку бетонну плиту, відносили її на склад, вгинаючись під непосильним тягарем, і в ту ж мить мусили конче бігом вертатись за другою. Не говорячи вже про те, що праця та була взагалі непродуктивна, праця на виснаження. Робити, бачте, в голодній і відсталій Польщі «не було що», стояли без діла фабрики, заводи, шахти, — для чого ж у концтаборі громадити «надпродукцію»? Тому в'язні безліч разів переносили з місця на місце бетонні плити на бруківку, а влітку навіть копали ями, носили на носилках землю і знов ями засипали, але таким «темпом», що тоді багато людей від напруги дістали грижу. Додатково невпинно когось гонили за «недбалу працю». Коли ж, падаючи від змори, люди, нарешті, дожидались свистка, що оголошував кінець дня, тоді часом поліцаї додатково влаштовували людям таку десятихвилинну гонку, що ті поверталися до зал, ледве дихаючи.

А все ж в порівнянні з вправами праця була раєм, особливо господарська праця — рубка дров для поліцейської казарми і кухні, прання та інші роботи. Найкраще було там, де дозором стояв один поліцай. Де їх була купа, там вони шаліли наввипередки, щоб проявити ревність у службі. Одинцем деякі з них дозволяли собі лінощі і не звертали належної уваги на «темпо». Але робіт, навіть вигаданих, часто не вистачало, і тоді всіх забирали на вправи. Тим-то березяки дуже «шанували» роботу і заощаджували її. Належало зробити якомога менше, щоб праці вистачало на завтра, на післязавтра. Ми не ледарювали, ми тільки намагалися робити безліч зайвих рухів, щоб не закінчити роботи, аби завтра не погнали нас на вправи. На щастя, тодішня зима була прекрасним постачальником роботи: вдень і вночі гуляли заметілі, з сірих хмар сипав сніг, ми цілими днями підмітали його маленькими, остряпаними віничками, а послужлива метелиця тут же за нами, жартуючи, замітала пророблену доріжку могутньою мітлою сніговію.

Але ж йшлося не тільки про те, щоб самим викрутитися від вправ, треба було рятувати од загибелі й нових товаришів. Частково це нам вдавалось організувати. Звичайно на вправи брали близько сотні в'язнів з найновіших транспортів. Загалом нас було в Березі понад 400. Таємно ми завели таку чергу: три дні кожному ходити до праці, четвертого дня влучатись до вправ. Таким чином тягар вправ розкладався рівномірно на всіх. До того ж так ми відразу налагоджували зв'язки з новоприбулими. Поліцаї — дарма, що були номери на наших плечах — слабко орієнтувались в особистому складі груп, по-перше, тому, що самі поліцейські змінювались щотижня, а, по-друге, їм і в голову не приходило, щоб хтось добровільно ліз на вправи.

Контакт з новими мав для нас ще одне винятково важливе значення: від них ми дізнались про політичні події у світі. Нам, які себе «професійно» віддали справі перебудови світу, нам, злитим в одне з цією справою, боляче дошкуляло, що ми не тільки не мали змоги брати участі в боротьбі, яка точилась у світі, а навіть нічого про неї не знали. Правда, дещо давала нам «читка» газет під час прибирання кімнат у казармі поліцейських. Але до цієї праці поліцаї намагались брати декларантів. Крім того, була ще праця, хоч і легка, але огидна — миття плювачок, підмітання підлог і чищення чобіт та мундирів поліцейським — все на пальчиках, щоб не розбудити відпочиваючих «панів комендантів». «Якраз для лакейських душ декларантів», — казали товариші. А однак за дорученням керівництва комуни Берези до цієї праці пролазило кілька товаришів зі спе-

ціальним завданням — прочитувати хоч би заголовки з розкиданих по столиках і шафах газет. Часто вдавалось навіть вкрасти забуту газету і принести в зал, хоч за це не одному діставалась порядна порція палиць або й тиждень карцера.

Зате кожний новий в'язень був для нас наче останнім номером газети або й цілим політичним оглядом: Під час праці чи вправ непомітно старий березяк підсувався до нового і, не повертаючи обличчя, шепотом читав:

— Що в Іспанії?..

Таке було завжди перше питання. Героїчна, стікаюча кров'ю Іспанія була в центрі уваги. Свіжий неспокійно оглядався на стражників і починав оповідати останні вісті з газет.

Друге питання:

— Що чути на волі про Березу? Як провадиться боротьба за скасування Берези, чи відбуваються під тим гаслом мітинги протесту, які закордонні відгуки про Березу?

Зрозуміло, чому березяки цікавились цим питанням.

Ну, звичайно, і все, що відносилось до Радянського Союзу. Тільки це мало сказати, що Береза цікавилась Радянським Союзом. Адже Береза була попросту обумовлена фактом існування Радянського Союзу, наперекір його великим ідеям була створена, як злобний зуб, щоб тим ідеям протиставитись. Хоч лежала в межах Польщі, то, безперечно, говорилось тут найбільше про Радянський Союз. В ім'я його і з вірою в нього мали силу витримувати арештовані; до нього палали шалом ненависті й злоби, ним лаялись і перед ним чули одночасно страх поліцейські. Як образ у страшному відверненому дзеркалі звучала із уст самих поліцейських велика слава боротьби пролетаріату. Одну з найвишуканіших тортур назвали вони, наприклад, «ходженням по комунському шляху». Поперек березького поля, від будинків лазні і карцера до поліційної казарми, вела дорога, вистелена з уламків цегли, утрамбована валом та тілами арештантів, яких катовано при цьому непосильному для людей валі. Влітку 1938 року катам Берези спала нова «дотепна» думка: примушувати в'язнів ходити голими колінами по цій дорозі. Гострі куснички цегли ранили тіло, і червона дорога ще яскравіше червоніла від крапель крові.

V

Так, в порівнянні з настроєм перших днів, було мені тепер набагато легше. Не тому, що тепер, скажімо, менше було катувань і знущань: адже щоденно був той же березький нужник, та сама дика гонка і випадково часом менша,

часом більша денна порція палиць. Але змінилось ставлення до цієї справи. В душі неначе запала якась клямка. Пам'ятаю, я випадково помітив вже в перших днях, що ходжу з затиснутими зубами, затиснутими міцно, аж до болю. Я почав слідкувати за собою і за кожним разом ловив себе на цьому ж. І щелепи мої роздалися тільки тоді, коли я вийшов на волю і струснув з себе настрої Берези. Така була зовнішня техніка витримки.

Справа була не в кількості палиць, а в тому, що їх стало зносити легше. Наприклад, на вправах, піддаючись разом з свіжоприбулими тим самим знущанням і катуванням, ми почували себе цілком стерпно, тоді коли свіжі вже буквально падали з розпуки. Це не була справа, скажімо, фізичного тренування,— ми були, без сумніву, багато слабші за новоприбулих, але у нас був якийсь психічний опір. Поволі я зрозумів, у чому тут справа: в перші дні кожний в'язень переживає страшну кризу у поглядах на людські відносини. Почуття гідності, не особистої гідності, а гідності людини взагалі, зазнає тут потворного перевороту. Справа не в тому, що тебе б'ють, але що тебе б'ють навіть без ненависті, без емоційного напруження, яке б вияснявало все це незносне. Опріч всього розуміння безоглядності класової боротьби, ця форма озвіріння застукує так несподівано, що людина взагалі не підготовлена морально її зрозуміти. Чоловік готовий до жорстокості ворога, до його ненависті й катувань, але не до того схудобіння. Те, що я відчув уперше яскраво, коли ми везли через снігові кучугури бочку з водою,— що поліцейський може нас убити чи цілими годинами катувати з цілковитою байдужістю,— це щось таке суперечливе щоденному, віками оформленому поняттю про людину, що свідомість стає сторчма. Літературно-сенсаційне зображення садизму мало допомагає для розуміння березьких поліцейських. У понятті садизму закладено, що кат екстатично насолоджується муками своєї жертви. В більшості випадків тут було куди простіше: поліцай звалив на тебе такий град ударів, що ти під ними зомлів, і ось коли ти опритомнів, то помічаєш, що він балакає зі своїм колегою про колір галстуків так спокійно, що, напевно, й забув про тебе. Катування було в нього тільки роботою. Інші намагались на кожному кроці катувати в'язнів з виразною метою звернути на свою здібність увагу начальства і вибитись на вищий пост. Так, наприклад, «зробив кар'єру» сухожилий поліцейський Питель, який читав нам статут Берези першого дня. Він у минулому році перевершив усі рекорди в катуванні в'язнів і за те вибився на становище коменданта блоку. Так, у Березі слово «вибитися» мало цілковито

дослівне значення: щоб вибитись, треба було бити. Тепер за щасливим прикладом Пителяя прямувало кілька інших поліцаїв. Ще інші поліцаї, особливо наймолодші, виразно розважались катуванням, бачили в ньому можливість порушити нудоту службового дня. Деякі, як, наприклад, жилавий силач Надольський, були страшними потворами жорстокості і катували довкола себе все живе з якимсь вічним озвірінням. На полі концтабору, між загорожами, жила пара сарн: вони невпинно ганялись по далеких закутках поля — спереду струнка, кокетлива самичка, а за нею пишний рогатий самець. Весною козел став агресивним і буйним. Яюсь ми в оточенні поліцаїв стояли перед лазнею, чекаючи на свою порцію води і київ. Наблизилась пара наших сарн. Надольський почав дрочитись з козлом. Спершу це скидалось на брутальну забаву, але поволі очі поліцая наливались кров'ю гірше, ніж очі козла, він почав гачити дрючком бідну тварину ще лютіше. Хоробрий козел хитався на ногах, але не поступався. І аж «пшодовнік» (сержант) Ковальський врятував козла своїм втручанням:

— Пане Надольський, що ви робите? До чорта, ви його вб'єте, що вам тоді пан інспектор скаже?

Отже, в перших днях в цьому оточенні, поки всі ці морди зливались в одну потворну маску, кожний в'язень переживає неймовірне почуття огиди й жаху. Він не може погодитись, що це люди: від людей такого не можна знести, треба їх зараз, негайно вбивати, щоб не ганьбили землі, або треба собі загинути. І аж пізніше приходить інше розуміння цього: починаєш сприймати їх, як злу стихію, терпіти їх удари, як терплять морози Арктики, важкі подорожі крізь пустині: без гніву, що здавлює, без огиди, яка є незносна, без обурення, яке вивертає тебе, а зі спокійною витримкою, впертою готовністю переборювати труднощі. Їх вереск, знущання й глум цілком вже не ображають тебе, хоч ти і не маєш змоги відповісти на них чи яюсь висловити своє ставлення. Ти залишаєшся камінно-спокійним і зрівноваженим. Це, мабуть, почуття найбільшої в світі погорди до свого ворога. Залишається тільки голий біль ударів, важке зусилля вправ, але це тільки фізичний біль, такий, який треба переживати при операції, при пораненні, при падінні з трамвая, втома, як при важкій переправі. А це все можна витримати спокійно і зрівноважено, маючи свідомість, що біль мине і все буде гаразд.

Спокій під палицями приходить повний і глибокий. Ілюстрацією цього може бути моя... ну як би сказати, літературна робота в Березі,— а відомо, що для літературної творчості треба досить рівноваги духу. Я почав складати

вірші. Не писати, очевидно, бо за кусник олівця; за шматок паперу в Березі довелось би загинути під палицями. Я почав творити поему, чи то пак — вона почала сама формуватись в моїй голові як самоусвідомлення переживань. Почалось від того, що двадцятої ночі, пам'ятаю точно — двадцятої ночі, перший раз у Березі я мав сон: снилося мені, що я читаю вірші, прекрасні, захоплюючі, глибокі й таємничі. В них, як рефрен, повторювались слова: «Мати моя! Що ж робити, коли така мені випала доля». Я був у якомусь трагічному упоєнні від своїх віршів, але, прокинувшись, пригадав собі, крім рефрену, тільки одне речення: «Птиці летіли в сонці над Березою і зранили мене в серце весняним криком...» Напружуючи пам'ять, я прийшов до переконання, що жодних віршів взагалі й не було, крім кількох окремих думок і образів. Але цей настрій залишився в мені — чіткий, напружений, схвильований, піднесений, і я піддався йому відразу. Швидко почали родитись в голові обриси поеми. Треба сказати, що до цього часу я віршів майже не писав (не згадуючи дитячих літ). Але без запису komponувати і пам'ятати можна тільки вірші, а крім цього, кожний піднесений настрій намагається перелитися у форми ритмічні, звучні, музикальні. І строфа по строфі почала укладатись в голові «Пісня з Берези»⁵. Велику допомогу в цьому дав мені товариш недолі Яків Рапопорт, який любив вірші. Його пам'яті, як картці паперу, довіряв я кожную свіжу строфу, щоб могли спокійно працювати над наступним чотиривіршем. А поетам відомо, як трудно буває, не записавши на папері, пам'ятати свіжий власний вірш, поки ще не відстоявся творчий процес і не забулись та мішаються всі пробні варіанти. Багато легше може запам'ятати вірш той, хто чує його одну і остаточну редакцію. І товариш Рапопорт пам'ятає досі. Пам'ятає мої вірші тепер у вільному радянському Львові.

Так створив я в Березі три розділи поеми, яку закінчив вже після звільнення з концтабору, на селі, а видрукував тільки з приходом Радянської влади. І до цієї своєї дитини я відчуваю найніжнішу любов, мабуть, не за художню вартість твору, а за спомин про обставини, в яких я укладав ці вірші.

Незабаром свіжоприбулі принесли до Берези дуже важливу для мене вістку, яка глибоко схвилювала мене: на волі розгорнулась широка кампанія за моє звільнення.

Хто не пережив цього, не може собі уявити, яке величезне значення для політичного в'язня має вістка про відгук світу на його ув'язнення. Радісною хвилиною огортає тебе почуття зв'язку одиниці зі світом, щільного пов'язання

з боротьбою, і цьому не можуть перешкодити ані багнети, ані в'язничні мури. Знати, що твоє терпіння звучить в інших серцях, що біль твій не пропадає, а будить бунт і гнів і мобілізує на твоє місце інших, — ця радість настільки велика, що дійсно кайдани стають легкими. Я переживав цю радість двічі: раз, коли ще сільським парубійком вперше опинився разом з батьком у в'язниці і там за короткий час дізнався, що сільська молодь, схвильована моїм арештом, пішла обсівати поле моїй матері. Вдруге — було тепер.

Про подробиці важко було дізнатись, але всі нові допитувались, хто це Гаврилук, за якого підняли такий галас у країні.

Я соромився тепер своїх хвилин відчаю, соромився, як невдячності перед світом. Я соромився, що мав страх перед ударами, що почув біль від тих ударів, соромився, що не розумів того щастя, гострого й чистого, як студена кринична вода, щастя цілковитого злиття з ричищем світового походу. Я питав себе, чи ті, що підняли тепер моє ім'я як гасло боротьби проти Берези, чи знають вони, що я закричав від болю у перший день. Я питав себе, чи я хоч трохи гідний такого великого довір'я до моєї стійкості і непохитності. І я присягав собі, що ніколи вже не понижуся до почуття пригноблення, горя, ніколи не буду невдячний до світу, який таким прекрасним буває й серед дротів концтабору

Товариші пророчили мені швидко звільнення.

Та незабаром я одержав подарунок протилежного характеру: прислано мені акт обвинувачення, згідно з яким мене притягали до судової відповідальності не менше як за вбивство. Вбивство поліцейного донощика Василя Маціюка.

Я вже звичний був до різних несподіванок, але такого обвинувачення не сподівався навіть від польської поліції. Підстава справи була така: в моєму селі темної ночі селяни дійсно побили цього хулігана, який з відвагою п'яниці почав бешкетувати та загрожувати селу пацифікацією. Від побиття він помер. Але моя непричетність до тої справи була така очевидна (я тільки перед тим приїхав зі Львова і нікуди не виходив, бажаючи тихо пересидіти різні львівські справи), що приточити мене сюди було, здається, неможливо. Однак, виходить, поліція це потрапила зробити, і то ще виводячи мене в ролі ініціатора. Ну, що ж, це була боротьба за мене: одні хотіли врятувати, другі намагались знищити. Тепер я вже був досить готовий на все.

З того часу, зустрічаючи мене, «пан комendant» Мацьоршак гудів своїм громовим басом: «А-а! Це той мордерца» (вбивця). Або: «Цього мордерцю також давайте до групи!»

Незабаром дізнався я про подробиці кампанії за моє звільнення. Розказав мені про це товариш по перу і недолі польський поет Леон Пастернак⁶. Я зустрівся з ним на вправах, в перших днях його перебування в Березі. На його схудлому, гострому обличчі не було страху, і тримався він молодецьки. Виконуючи карколомні скоки, він одночасно шепотом оповідав мені точно й річево: поступові письменники Польщі всіх національностей підписали протест, домагаючись від уряду мого звільнення з Берези. Широко відгукнулись газети.

Особливо енергійно і наполегливо виступав наш «Дзєнік популярни»⁷, який гуртував довкола себе всіх революційних літераторів. Польський селянський поет Кубицький⁸ опублікував поетичний заклик до мене під заголовком: «Витримай!» Значить, справа одиниці ставала суспільною подією в країні. Адміністрація табору про все, безперечно, також знала, бо діставала все, що про Березу писалось в газетах.

Незабаром до Берези приїхали міністерська комісія з Варшави, і, між іншими, на волю вийшов також Пастернак (вийшов, щоб на другий рік повернутись на час далеко більший).

Та міністерська комісія, приїжджаючи що три-чотири місяці, привозила все ті ж пропозиції підписання декларацій, а міністерські сановники дуже нагадували собою звичайних шпиків. Протягом трьох днів вони промацували всіх в'язнів по черзі. Ось зразок їх праці.

...Надходить моя черга. Переступаю поріг кімнати. За столом міністерський шпик.

— Пане Гаврилюк, сідайте, будь ласка.

Чорт подери, мало не падаєш зі здивування, зустрівши в Березі таку ввічливість. «Сідайте, будь ласка», га? Відвикли ми!

— Так. Отже... В армії ви служили, пане Гаврилюк? Ні? Чому? Щось із серцем? Ах, що ви кажете, в таких молодих літах і — нараз вже серце! Це недобре, пане Гаврилюк, це цілком погано. Тим більше, що... — голос сановника виявляє глибоке співчуття, — тим більше, що тутешні умови зовсім, гм... так сказати, не сприяють поворотові здоров'я, тобто, здається, що статут табору, гм... сказати б, дійсно дещо надто суворий... Гм, гм... пане Гаврилюк, ваше майбутнє ще все перед вами. Ви не повинні, рішуче не повинні лишатись у Березі.

Що? Не від вас залежить? Ні, ні, пане Гаврилюк, багачко від вас залежить! Так, так, саме залежить, так! Наприклад, от скажіть, як ви дивитесь на справу польсько-

українського співжиття? Ви ж знаєте, що провідники українського народу, пани Мудрий, Целевич і інші, зробили угоду про...⁹ А ви ж, так би мовити, український письменник і в цих відносинах...

Що? Ви хочете, щоб добрі відносини панували між усіма народами? Ха-ха-ха! Ні, ні, пане Гаврилюк, о, це ви з іншої бочки, це ми знаємо! Я питаю про дану, конкретну справу, а ви гнете он куди!.. А, може, однак, ви склали б таку маленьку письмову заяву, невинну дрібницю, жодних зобов'язань, крий боже, ми чей же шануємо індивідуальність і так далі, а ви ж письменник і так далі, але це тільки дрібничковий папірець: «Я, такий-то, осуджую комунізм і не хочу з ним мати нічого спільного...» Що? Чому? А ви ж твердите, що ви до партії не належите, що ви не комуніст, отже... Як то? Чому це дві різні речі? Коли ви не комуніст, то що ж вам заважає осудити його? Гм... гм... Ну, цю пісеньку ми чули. Так можете йти... Слідуючий!

VI

Вже зеленіли плоскі поля нашої Берези, і після кожного дощу вилізали з землі мільйони дощових черв'ячків.

Вже одібрано від нас халати.

Вже зник вовчий голод вічно змерзлого організму і під час обіду вже ніхто не кидався доїдати решток порції хворого товариша.

Торттури холоду і голоду змінились тепер на торттури спеки і спраги.

Великі групи в'язнів ходили тепер скопувати поле, садити картоплю і городину, сіяти овес, причому по троє людей запрягали в борони, і вони волочили їх, грузнучи у сипучій розмеленій землі, піднімаючи хмари пилюги, а погонич з гумовою палицею в руках стояв збоку і, коли хотів процьвохкати своїх особливих коней, то грізно закликав їх до себе та бив, наказуючи «падній».

Карцер Берези був тепер весь час заповнений. Не тому, що збільшилась кількість «проступків», а просто тому, що тепер вже можна було кидати туди людей. Зимом там чоловік замерз би на смерть протягом одного дня.

Карцер Берези: вісім кам'яних мішків у льоху серед поля, вісім гробів без одного промінчика світла. Кидали туди напівроздягнену людину на сім діб. Давали раз на два дні кусничок хліба, а щоб не дозволити заснути, сторожа день і ніч щогодини стукала чобітьми в двері, і на це в'язень мусив відповідати: «Єстем!» Найміцніші люди на третій-четвертий день починали підпадати галюцинаціям, голосно

розмовляли з давніми друзями, з померлими родичами. Тоді в яму навідувався сам пан інспектор і намагався непристойно людину вмовити підписати декларацію. А по сімох днях люди виходили зарослі щетиною, з запалими щоками, хитаючись на ногах, боячись глянути на сонце очима, відвиклими від світла.

А були люди, які наче на відпустку виходили з карцера на пару днів і знову туди повертались. Це були ті, на кого напосідала поліція. Таким був згаданий вже хлопчина Райхштайн, таким був в'язень Домб, таким був Беркович, що перекрив усі рекорди перебування в карцері. Таку «увагу» з боку поліції він завдячував глумливому темному вогникові своїх бистрих колючих очей, непоборній спокусі висловити свою глузливу погорду до Берези. Хоч би він найбільш казенно виструнчився перед паном комендантом, то в цьому завжди була така якась невловима риска презирства і глузування, що поліцаї казились. Наприклад, пан комендант Солеський був дуже гордий з своєї гімназійної освіти; дізнавшись, що хтось з арештованих звичайний малописьменний селянин, він презирливо знизував плечима:

— Три класи вселюдної школи! І також до політики лізе! Та це ж темнота!

— Так є, пане комендант! — в тон йому стверджував студент Беркович, стукаючи закаблуками і з глибокою пошаною схиляючи голову. — Це страшна темнота!

Вчений Геньо Солеський позирав на Берковича, облизував ранку свого ротика і говорив:

— Так ось... чого я до вас прийшов? Підете чистити нужник. Візьмете двоє казанки...

— Так, або двоє відрів, пане комендант, — з непорушно глибокою пошаною, у тон пропонував Беркович.

В'язні ледве стримувались, щоб не зареготати. Гордий з власної освіченості Геньо помічав, що спіткнувся, і намагався рятувати престиж.

— Говориться двоє відер, а не двоє відрів, Беркович! суворо поправляв він.

— Ах, так, так, — вдячно хилився Беркович, — я помилився, дійсно, говориться двоє казанки, але двоє відер. Коли це чоловік навчиться граматики, пане комендант! Та я й ніколи сильний в науці не був!

Пан комендант, почервонівши, виходив, в'язні мало не лускали від внутрішнього сміху, а Беркович з темним чортиком у глузливих очах вже лагодився знову піти в карцер.

Поліцаї дивувались, коли бачили його на перевірці

— О! І Беркович є! — казали вони.

Беркович виструнчувався і з глибокою пошаною відповідав:

— Трапляється часом, пане комендант.

Це дійсно лише часом траплялось, що він не був у карцері.

Взагалі головними квартирантами карцера були в'язні з сімнадцятого залу, вибрані поліцією з цілої Берези, найвидатніші, за її переконанням, «агітатори». Сімнадцятий зал гнобили найгірше. Його взагалі не пускали до праці, а щоденно мучили вправами. В цей зал забрали вже від мене і мого першого вчителя в Березі — Правіна.

Творені мною вірші в міру їх постанови розходились між в'язнями. Це було небезпечно для автора і тому імені автора не називали. Втім, це не була первина: в Березі вже існував свій фольклор — пісні, вірші, анекдоти і навіть скетчі — польською, білоруською і єврейською мовами. Я вніс український вклад. Звичайно, що пісень тих ніхто не співав, але під час праці в'язні тихенько вивчали один від одного не лише тексти, а й мелодії. І, безперечно, це було одним із засобів зміцнення духу в'язнів. Часом тексти були примітивні, але завжди пристрасно героїчні, похмурі у зняттому рішенні витримати. Звичайно, не могло бути пісень з декларативними настроями, бо тільки з високого виходить порив творчості.

Десь під кінець весняних польових робіт в багатий репертуар Берези вплетено було ще один, досить ефектний номер.

Після цілоденної праці ми, як завжди, спали тієї ночі глибоким і одночасно чутливим сном березяків. Як з голодної пайки Берези організм наш чудово вбирає все, що можна було взяти, так само максимально використовував він і нечисленні години сну для відновлення своїх сил.

Нараз десь по півночі скажений оклик «Струнко!!!» підкинув нас усіх і поставив на ноги на постелі. Я побачив, що в нашому залі повно поліцейських з палицями в руках, а роз'юшений комендант Ясневський, з мордою ящірки, вереснув знову:

— Розбирайсь!

Значить, було щось виняткове. ночі в Березі завжди проходили в найглибшій тиші, навіть вартові поліцаї ходили коридором тихо, мов коти. Тепер же, як ніколи досі, казарма наша була повна поліції. Згромаджені були поліцейські всіх змін і родів служб, всіх приведено серед ночі.

Ми були готові завжди до всяких несподіванок. При розгорненні поважних революційних подій у країні нас могли розстріляти, це звичайно. Але — наскільки можна було нам

судити з Берези — тепер чогось надзвичайного не випадало чекати... Хіба що іспанська війна розширилась поза Піренеї?. Або якісь події між Польщею і Радянським Союзом?..

Все це зі швидкістю блискавки пробігло в моєму мозку за цей час, який потрібний для березяка, щоб скинути білизну, тобто за дві-три секунди.

Вереснув уже новий наказ:

— Наниз бігом — марш!!!

Ми кинулись у коридор, а одночасно з усіх дверей вискакували сотні таких, як і ми, голих товаришів. Скрізь стояли купи поліцаїв. В'юнкий струмок голих тіл понісся сходами вниз.

Під склепінням нашої «їдальні», яка була, властиво, анфіладою брудних гаражів, нам наказали вишикуватись подвійною лавою під мур, обличчями до стіни.

З незвичайною ясністю думки я слідкував уважно і бачив з облич товаришів, що майже всі вважають це за підготовку до розстрілу. Здавалось, ніби відчуваєш десь у куті за спинами скероване дуло кулемета. Але почуття страху не було зовсім. Напевно, ми вже занадто зжились із думкою про можливість смерті. Я був такий спокійний, що аж радувався цьому спокоеві — в останній, мабуть, хвилині. Я бачив, що декотрі товариші намагались стати в першій від стіни лаві, щоб бути заслоненими другою лавою тіл, — немовби це для куль мало якесь значення. Очевидно, що це були цілком інстинктивні відрухи впертого почуття самоохорони. Тоді впала команда:

— Біг на місці!

Понад чотири сотні голих людських тіл в подвійній лаві під склепінням похмурої брудної будівлі почали витупувати тисячами підскоків якийсь дивний танець. Немов це вилася у конвульсіях якась дивна, біла, тисячонога передісторична потвора в темній печері. Образ цей був цілком несамовитий. Я уявив собі, що подумала б людина, яку, не попереджаючи, перенесли б зі світу сюди і показали б їй цю сцену. Вона гадала б, що бачить дикий кошмар у сні, або збожеволіла б. Навіть пан комендант Солеський, ступаючи на бетоні обіч рядів, піддавався настроєві і накази вимовляв шепотом.

Поволі сотні відокремлених, розірваних тупотів почали попадати в один ритм, і незабаром зазвучало вже об'єднане розмірене тупотіння ніг: гуп-гуп! Гуп-гуп! Гуп-гуп! Перед моїми очима скакав карк товариша Єнджейчика, робітника з Варшави. М'язи на його плечах дрібно і невпинно дрижали, але ошалілого, малодушного переляку не видно було ні на його, ні на жодному іншому обличчі.

Хвилини минали, а з нами нічого не робили. Але над нами, вгорі на поверсі, в наших залах, почався і наростав якийсь рівномірний шум і гудіння, наче там працював цілий цех фабричних верстатів. Я почав догадуватись: це попросту ревізія.

Не сам я, а більшість стали догадуватись. Настрій почав дещо спадати. Пан комендант витягнув когось із рядів і голого заходився «вишколювати» на бетоні.

Незабаром почулась команда: «Угору бігом — марш!» Ми помчали сходами, але на своєму коридорі відразу почали перекидатись і падати: підлога була завалена купами лахміття. Тут лежали наші сінники, ковдри, халати і білизна та казанки. Куби наших зал були щільно заповнені одностайною, густою хмарою пилюги, в якій ледве бовваніли електричні лампи під стелею.

За наказом почали ми виволікати з хаосу свої речі і, завдяки чудесній спритності березяків, — за кільканадцять хвилин були готові.

— Спати! — впала тиха команда. Ми зробили приписаний скок під ковдри на сінники.

Оце і все. Крім того, що в залах при «будженні» поділено між в'язнями кількадесят ударів, ревізія не дала нічого.

Не дала нічого, крім того, що мала дати: духовного виснажування сил. В цьому відношенні сцена була вдала, добре продумана аранжерами, одна з найефектніших у Березі.

Я вже перестав сподіватись успішного висліді з кампанії за моє звільнення. «Дзєннік популярни» був закритий владою, а члени редакції арештовані. Терор нівечив останні проблиски громадських прав.

В'язні готувались до Першого травня. Ми ж мушили цей день якось відзначити, незважаючи на найжахливіші обставини. Склали план святкування: у кожному залі один з товаришів повинен був, зловивши момент, шепотом виговорити коротеньку промову, після чого всі разом мали скласти присягу на вірність і стійкість до кінця.

Одночасно ми враховували можливість, що наші кати з нагоди революційного свята влаштують нам якусь виняткову масакру. Особливо якщо першотравневі демонстрації в країні пройдуть могутньо, тоді поліція схоче за це помститись на нас. Товариші згадували страшний у Березі день 9 травня 1936 року: тієї весни по всій Польщі пройшла могутня хвиля революційних подій. Майже в кожному місті відбувалися справжні бої між робітниками і поліцією за всіма правилами вуличної боротьби, причому робітники не раз виходили переможцями. Підвалини шляхетської держави захитались.

Щоб помститись за свої поразки на барикадах, влада влаштувала дuku розправу над беззбройними в'язнями Берези. Дев'ятого травня всіх в'язнів вигнали у поле, наказали впасти на землю і протягом кільканадцяти годин топтали чобітьми і били киями. Внаслідок цього двоє товаришів: Германський, студент із Вільнюса, і Мозирко, білоруський селянин, активіст партії,— померли від катувань, а понад шістдесят товаришів, напівживих, багато тижнів поневірялись у лікарні. Деякі назавжди zostались каліками.

Звичайно, що це могло повторитись і тепер. Все ж таки настрої між нами був піднесений і міцний.

30 квітня зранку ми працювали на розкопках фундаменту зірваної ще під час світової війни казарми, руками викочували з двохметрової глибини величезне каміння.

Під час обідньої перерви поліцей на коридорі несподівано почав викрикувати прізвища. Серед двох десятків інших назвав і моє. В обідню пору — що це означало? В обідню пору — звільняли...

Невже ж?..

Нас, викликаних, замкнули в малій комірці, і ми чули, як усіх інших вигнали з казарми на двір. Пізніше відчинили нам двері і наказали забирати із залів своє манаття, одержу і сінники. Сумніву вже не було — нас звільняють.

Не скажу, щоб ми оп'яніли від радості: щось вигоріло в наших грудях, — те, чим людина радується і горює, чим взагалі сприймає світ. Ми якось закам'яніли і не були здатні до зворушень. Нас повели у депозит, повернули наші пальта, документи і все інше, а від нас забрали своє. Нас помістили у цьому ж «прийомному залі» разом з нашими сінниками, але двері тепер міцно замкнули, і взагалі нас ізолювали майже герметично. Тільки в бігу якось ухитрився підскочити до вовчка з коридора Рапопорт і кинути радісне прощання...

До вечері ми все ж таки вже майже не доторкнулись і довго вночі не спали, а зійшовшись у гурт на сінниках, розмовляли. І вже ніхто не наказував нам триматись своїх місць. Вільна, хоч і тиха розмова була дивним враженням волі. Ми говорили про Березу, про те, що — о диво! — нам наче жаль було виходити звідси, жаль товаришів! В'язень-журналіст, який побував у Радянському Союзі, оповідав із захопленням про свої враження від Москви і Криму. Тільки декларанти, — а їх було в нашому гурті кілька, — не брали участі в розмові, а сиділи в іншому кутку. Деякі з них були сумні, хоч і виходили на волю. Лише один з них, з червоною, як полум'я, головою, крутився піднесено, хоч також не дивився нікому в очі. Десь аж при кінці ночі ми загубились у сні.

Рано-вранці, коли ще вся Береза спала, нас вивели з мовчазного будинку, і поліцейський на велосипеді проводжав нас до станції. Ми йшли серед зелених полів, йшли через греблю, а придорожні рови були завітчані молодою зеленню трав і першими квітами — незабудками, а в росистих вітах гаю пташки щебетом вітали світанок. Однак серце наше все ж не тануло в радості: Береза щось у нас умертвила. По дорозі зустрілась якась бабуся, завернула за нами і довго йшла збоку, не зводячи з нас очей, важко плакала і спотикалась, поки не відстала від нашого спішного маршу.

Станція, як усі станції на кресах, була порожня, а величезні плакати на стінах проголошували про створення нової урядової партії, що має відродити Польщу на підвалинах антисемітизму, католицизму, національного гніту і фабрикантсько-поміщицького визиску. Ми з огидою відвернулись від дурнуватої «декларації полковника Коца» і стали дивитись на залізничну колію, туди, звідки мав надійти поїзд.

І нараз рейки блиснули, як струмені сонця, і само воно виточувалось на небокрай, там, звідки бігли рейки, начеб рейки вибрикували з сонця. І звідти, з сліпучого пожару саява, розлігся в цю мить пронизливий молодечо бадьорий свист локомотива, із сонця виринув гримлячий поїзд.

І ми поїхали. Вагони були порожні і станції порожні, як скрізь у країні, здавлений в панських кайданах. Сонце, доганяючи нас, побідно піднімалось щораз вище.

В Бресті я попрощався з товаришами: мені треба було пересідати у другий поїзд. Звертаючись за інформаціями, я мимохіть ставав струнко — це прокляття в'їлося так глибоко, що, крикни хтось тепер мені «сядь» або «падній», я беркицьнувся б на підлогу і тільки пізніше подумав би, що я вже вийшов з Берези і їду додому. Недарма ж оповідали: коли до одного з старих березівців приїхав слідчий, то в'язень майже не міг з ним говорити, тільки все пристукував закаблуками.

Від Бреста я поїхав уже знайомими місцями, обіч вікон вагона пролітали знайомі гайки, долини і села. Весна святкувала свій розквіт, але я був все ще якийсь дивно чужий і, розуміючи красу очима, не сприймав серцем ні весни, ні світу. Я став — мов безчуттєва лялька з каменю. І мені було страшно і жаль, але страх і жаль були кам'яні і стримані. Давня людина в мені померла, а я був ніби на могилі і не міг оплакати себе.

Тоді, йдучи босими ногами від станції крізь вогкі надрічні луки, я почав вголос читати свої вірші з Берези і повторював їх щораз пристрасніше. І начеб якась щілина

роздалась у моїй закам'янілості, і з очей потекли сльози, хоч скупі, мов витиснені сидоміць. І я почав повторювати строфи вірша ще ніжніше й палкіше, і сльози полились нарешті, рясні, людські. І я ліг на вогкій теплій землі під кушем глоду, і плакав, щоб крізь сльози серце розкрилось на радощі і на горе, на тепло й ласку, на ніжність і любов, на всю невимовну красу світу.

VII

Минуло два роки, як я вийшов з Берези.

Два роки день і ніч хвилювало мене невідпорне бажання розкрити перед світом Березу, показати дійсне обличчя держави, яка хизувалася тільки дипломатичними раутами, костьольними святами, процесіями ксьондзів, балами та надутими глупими фразами про якийсь свій месіанізм на Сході.

Далі усе те змінилося. Почалася війна.

Деморалізована панська Польша пишно провела мобілізацію і, прогулявши всі бюджети на раутах, витягала на змоторизовану війну поламані селянські вози.

Незабаром перелякані пани почали нервуватися.

Мчали гінці з наказами, а в наказах тих важко сказати, що більше дивувало: безсилля, дурість чи нікчемність. Аж тепер пани відчули прикрість ситуації: погнали людей до лісу готувати кілки на дротяні загорожі. Селяни сміялися. Мобілізовані до армії радилися, чи одразу вдарити по офіцерах, чи трохи зачекати. Мені також захеканий солтис приніс наказа стати до праці, але я передбачав, що мене чекає ще й інший наказ.

І я не помилився: вночі, коли офіцери тремтячими від переляку голосами об'явили по радіо про свою перемогу, я почув тупіт кроків за порогом хати — знайомі відвідини поліції. Я не віддав би себе в її руки, коли б не те, що всі дороги і переправи були обставлені військом. Я був би не віддав себе, коли б знав, що треба витримати всього чотири дні і вже ніхто мене не забере. Але я про те не знав.

Звезено нас на постерунок поліції, коли понад містечком високо-високо, полискуючи на сонці, дудніли німецькі бомбовози. Повезено нас звідти до повітового міста. Крізь вікна вагона ми оглядали руїни недавно побудованого центрального аеродрому в Малишевичах та зруйновану фабрику літаків в Б'яло-Підляській. Я нарахував 14 розбитих літаків в полі перед фабрикою та скелети 6 літаків, спалених серед руїн.

Нас всіх, коло 25 чоловік, захпали в один вагон поїзда, що був скерований до Берези: були тут комуністи, були люди

з німецькими прізвищами, були якісь купці й спекулянти, постачальники харчів для місцевого військового гарнізону, які, певно, забагато знали про хабарництво начальства гарнізону. Були два нещасні і смішні старики, власники крамничок. Арештовано їх за те, що вони латиші, та ще й протестантського віровизнання. Так! Був навіть один православний піп, відомий поліційний «шпик». Коли восени 1938 року польська влада зруйнувала на Холмщині 131 православну церкву, щоб таким чином всіх православних зробити католиками, було розвалено також і церкву цього попа. Робити винятки було незручно, значить, він також міг належати до невдоволених, — тож, на всякий випадок, забрали і його. Але піп ще й тут домагався, щоб завели його до «пана шефа», адже ж він співпрацював з поліцією. Та на це не було часу. Зате я мав задоволення.

До поїзда завантажено нас уночі. Від Б'ялої до Бреста — 35 кілометрів — ми їхали 11 годин. Великий поїзд був переповнений втікачами з Варшави. Випещені чепурні дами, шикарні пани, здорові, ситі офіцери тікали на Полісся — якнайдалше від фронту. А навпаки, з Полісся до Варшави, з якнайбільшою швидкістю їхали інші поїзди. Вони везли на фронт солдатів, наших поліських селян, одягнених у військові мундири. Це вони повинні були захищати Польщу і багатства панів, які тікали на Полісся. На платформах стояли старосвітські дрантиві тарадайки-візки польських селян — вони поспішали на фронт, щоб протиставитися... німецьким танкам.

З часом ми вже остаточно переконалися, що нас везуть до Берези. Досі ми ще припускали, що нас чекає на Поліссі якийсь інший концентраційний табір, де, очевидно, будуть морити нас голодом, але пильнувати нас будуть звичайні солдати або звичайні поліцаї. Мені здавалося, що така кількість людей не вміститься в Березі, де в останній раз було найбільше 800 в'язнів. виявилось, одначе, що їдемо до Берези: спекулянти довідалися про це від поліцаїв.

Понурий морок заливає душу: ми їхали на певну смерть. Смерть, якщо війна потриває, від голоду, тифу. Смерть від кулі озвірілих катів, якщо війна буде для них без успіху. Морок заливає душу — краще вмерти, ніж вдруге побувати в Березі. Раз пережив Березу, і вже щось наче надтріснуло в моїй душі. З-поміж нас всіх лише я знав Березу. Інші товариші чули про неї, але чути — це не те саме. А спекулянти сподівалися, що за гроші і там себе влаштують.

Проймаюла гадка — тікати. Скористатися з того, що в нашому конвої був тільки один старий поліцай, інші —

це новачки-резервісти, які тимчасово виконують поліцейську службу. Тікати! Тікати в Березі зі станції. Нирнути в юрбу коло буфету, вирватися на вулицю. Вискочити з вагона крізь вікно... Але куди? На всіх дорогах військові патрулі. А тоді ж що? До Берези? Ні, ні!

В Бресті треба було пересідати. Чекаючи поїзда, я щораз рішався тікати, та в останню мить стримувався. І в результаті лише сили вимотав. Очевидно, втеча — це певна смерть, я був свідомий того, але радше загинути під час втечі, ніж сконати в Березі.

Ось їдемо через тихе Полісся, звичайний пасажирський поїзд іде звичайною швидкістю. Надвечір ми на станції Береза. Залишилось тільки 6 кілометрів дороги.

«Як? Пішки? — обурились наші солідні купці. Вони не відчували ще Берези. Мої товариші — свідомі люди, далекі від дріб'язковості, але й вони турбувалися, журилися тим, що їх у Березі чекає. Ось знов під ногами знайоме мені шосе. Крізь темряву намагаюсь пізнавати знайомі місця. Ех, прокляті місця, — я усією істотою так виривався від вас геть, а довелося знов сюди повернутися.

Нараз западаємо в якесь море піску: ноги грузнуть по коліна, піднялась така пілюга, що важко дихати. Ліворуч мрячно чорніє земляний вал і паркан. Їдемо спотикаючись закуреною дорогою, а вал і паркан тягнуться далеко.

Ось знов гладке шосе. Це вже королівство Берези. Тілами в'язнів бита дорога. Зараз видно, вона ще гірша, ніж до того була. Це бульвар, не шосе. Деревя клонять густі галуззя, обабіч дорога обрамлена квітниками. Скільки важкої праці і кривавого поту віддали мордовані каторжники на збудування цієї алеї до Берези!

По шосе, випереджаючи нас, з м'яким шелестом просунулось авто березького володаря. Притемнені фари автомашини освітлювали квітники. Тут на стовпах між галуззям висять електричні лампи. Вони зараз погашені, вся Береза в темряві: бояться ворожої авіації.

— Сій!

Наш загін затримано на шосе: праворуч нахилиються галузки дерев, ліворуч, з брами Берези, виходять мовчазні високі силуети, вирисовуючись на фоні нічного неба, ніби актори на сцені. В тому їх мовчазному виступі є щось лиховісне. Люди заціпеніли від жаху, заціпеніли у вичікуванні.

Чорні силуети мовчки підходять до нас, затримуються, приглядаються. Один з них підніс на мить кишенькову лампочку, але другий гнівно півголосом буркнув:

— Сховай!

Так, це вони, ті самі ненависні машкари, ті самі після двох років. Як добре зробив, що завбачливо заблукався в задніх шеренгах.

Примітили між нами дівчину й наблизились до неї.

— Панна? Також до нас завітала?

Дівчина завмерла. Мовчить.

— А чого ж ти взяла з собою валізку? — спокійно, тихо запитав її один з катюг. — Тут потрібні мішок на кості та відро на кров. Так. Ну, підемо, моя панно.

Взяв її під руку та повів у чорну челюсть воріт.

Другий підійшов до нас і тихо сказав:

— Бігом!

Я знав, що це значить, і кинувся у ворота.

— Лягай!

Я впав, притулюючи обличчя до землі. Та сьогодні били не гумовими палицями, а звичайними дрючками.

— Бігом!

Люди в темряві, не ознайомлені з лабіринтом доріжок в Березі, забігли між огорожі. Вимотавшись з колючих дротів, вони гнались далі. Коли я падав, відчинилася моя дуже стара валіза, і всі мої пожитки висипалися на дорогу. Схоплююсь і біжу далі.

— Стій!

Точна й швидка гадка: «Бігти далі? Буде гірше — затримують всіх і перевіряють, хто без валізки. Ну, попався»; — стверджую холодно і повертаюся, щоб зібрати розсіпані манатки.

Чую над собою знайоме сопіння грубого велетня, поліцая Томаки. Він важко сопе і звалює мене з ніг довгим дрючком. По кожному ударі я падаю, а між ударами намагаюся в потемках згорнути розсіпані речі.

І ось знову знайомий, ах, який знайомий коридор, впадаєм до порожнього залу.

Червоний жорстокий Томака, задихаючись від астми і злості, визвірюється на нас вибалушеними очима і верещить:

— Я тут вам всім!.. В'язи поскручую!.. Наша ойчизна... Всім дамо раду!.. І з тими, з Заходу, і з тими, зі Сходу!.. Ми вам покажемо!..

Проте видно було, що він хотів вереском приглушити свій власний страх.

* * *

Першу ніч ми пролежали, мов трупи, скатовані дрючками, ледве притомні. На другий день ніхто до нас не заглядав, а наступного ранку, посмілівши, ми почали гримати

у двері. Увійшов здивований поліцай — мабуть, про нас взагалі забули. Через півгодини всіх нас вивели на вільне повітря.

Сонячний день засліплював очі. Досить було одного погляду на поле, щоб зрозуміти, чому про нас забули. Береза стала не та, що була. Увесь простір, широку луку, поділено зараз високими перегородками з колючого дроту на чотири величезні клітки, і в кожній клітці вирувало людське муравлище. Над багатотисячною тичбою піднімався голосний шум. Лунало знайоме «встань» і «лягай». Поліцаї мали в руках довгі бамбукові палиці, розколені та надламані вже від частого вживання. Проте я досвідченим оком зауважив, що тут не будуть дуже бити: таку велику юрбу годі обділити палицями. Особливо коли кількість поліцаїв, видно, не збільшилася: я ж бачив тільки знайомі морди. Осіннє сонце пригрівало. Нас, з вчорашніх вечірніх транспортів — понад тисячу, — загнали до одної з кліток, забираючи в нас валізи та документи. Був наказ: харчі та білизну залишити при собі, все інше віддати. Тільки після цього дозволили нам присісти та підкріпитись харчами з власних запасів. Але люди хотіли пити. Суха страва збільшувала спрагу. А ми безтурботно змітали сало, цукор, хліб.

Сонце чимраз дошкульніше припікало, в горлянках засохло, ми стояли в рядах. Води не було. Обік мене сперечались два приятелі, здається, петлюрівські емігранти. Еге, їх також в загальній метушні заарештували невдячні польські приятелі: один просив у другого води; той обережно, як найдорожчий скарб, добув з-за пазухи маленьку пляшку, ковтнув води і сховав пляшку за пазуху. Його приятель, осатанілий від спраги, благав, закликав, лаяв, погрожував помстою, лякав, що вб'є його, бестію і зрадника. Але той з таким же шалом в очах мовчки випив решту води і порожню пляшку сховав за пазуху.

Минуло ще чверть години, і знепритомнілі люди почали валитися на землю. Один. Його відволікли набік. Другий. Третій. Обік мене впав старий, товстелезний єврей, поставачальник харчів для повітового гарнізону. Звалився носом у пісок, окуляри розбились, чоло в крові, з носа точилась рожева піна.

Тих, що впали, відволікали набік, і лікарі (також з-поміж арештованих) вливали їм в рот по ковтку води. Тільки тим, які впали. Та ще поліцай копав їх чоботом, перевіряючи, чи нема тут симуляції.

Нарешті привезли бочку води. Очманілі від спраги люди замотали ряди і кинулись до бочки. Не допомагали ні крики, ні лайки поліцаїв, люди товпились, витягаючи до кубків

дрижачі долоні. Але що значить бочка води на кілька тисяч спрагнених ротів? Стоїмо знов.

Першого дня я запитував себе, куди дінеться таке муравище людей. Але це питання розв'язане дуже просто: в кожний зал Берези, замість, як звичайно, 28 чоловік, втиснено по 140. Кожний зал поділено на три поверхи: одна верства людей на бетоновій підлозі, друга — на нарах, третя — на горішніх нарах під стелею. Скільки кубічних дециметрів припадає на кожного? Та зате вже не забито дошками вікон, бо інакше ми всі подушилися б.

Нові партії в'язнів прибували безупинно аж до 5 вересня. Прибулі розповідали про часте бомбардування поїздів. Деякі партії пригнано сюди пішки. Таким чином, на 6 вересня ми мали деякі відомості.

В перший день мого перебування у Березі загинуло, як розповідали, від спраги 8 чоловік. В наступних днях страждань майже не було, не тому, що було вдосталь води. Ні. Просто ми з'їли свої харчові запаси, а хто не їсть, того не мучить спрага.

Починався голод. Правда, давали нам «рацію», але це не була навіть березька чи тюремна рація. Давали нам коло 150 грамів якоїсь глини, що її звали хлібом, та по літрові каламутної води на день. В цій юшці (її навіть поліція не називала юшкою) лише раз, крім води, було кілька стеблин, мабуть з силосу для корів. Звичайно, в юшці не було навіть солі. Після такої юшки не було і спраги. Однак страждання від голоду не були такі жахливі, як від спраги. Лише сил було чимраз менше. Ноги підкошувалися. Зрештою, я приховав собі щось із кілограм цукру. Поділили його з товаришем і трохи підтримували сили — по ложці цукру на день. Було ясно, що незабаром тут вибухнуть епідемії тифу, холери і всяких інших хвороб. Дизентерія вже бушувала. При таких обставинах без епідемії довго не потягнеш. Зрештою, в випадок невдалої для Польщі війни можуть нас просто порозстрілювати. Ми приглядались до наріхтованих кулеметів, що оточували нас з усіх боків. Вони були скеровані в саму гущу людського натовпу, загнаного за колючі дроти.

16 вересня донеслися до нас відгомони вибухів зі сторони Бреста. Чи там ідуть бої? Таке було неправдоподібним.

Я докладно рахував дні. Здається, 15-го привели до Берези 17 німців — полонених. Між ними були ранені. Залишили їх на полі; поліцаї бігли дивитись на них, як на дивовижу. Не били їх, не знущались. Радше дивились на німців з боязким зацікавленням, навіть з покірливістю.

Одного вечора, після команди «спати», в таборі зчинився рух. Хтось бігав по коридору, грюкав дверима, а потім чути було скрипіння коліс багатьох важких возів. Що б це могло бути? Може, якийсь військовий загін приїхав забирати харчі з складів Берези? Так. Це можливе.

Потім зразу настала жахлива, мертвецька тиша. В коридорі анічирк... немов поліцаї залишили Березу...

Така гадка з'явилася у всіх. Всі наслухували, притаївши дихання...

Дехто в п'ятмі поспіхом взувався. Нервово слабші лазили по підлозі, скрикували, підводилися. Але люди зрівноважені, готові з гартом захищати своє життя і вмерти з гартом, не піддавалися легкодушній надії. Хтось у темряві спокійно і переконливо промовив:

— Товариші — цебто панове! Не горячуйте. Це може бути підступ, щоб спровокувати нібито бунт і засипати нас з кулеметів. Мені, як і вам, дуже хочеться на волю. Але коли будь-який ідіот буде зчиняти тут галас ні з цього ні з того, тоді вже я сам з ним порахуюся.

В залі знов стало тихо. Всі чекали вияснення загадки.

Так минуло цілі три години. І саме тоді, коли уже всіх огорнула надія певної волі, раптом в коридорі знов загрюкали дверима, голосно й швидко затупотіли чоботи. Значить, все як і було.

Проте сподівання залишилось. Напевне, щось таки сталося. Вирішили спати взутими. Всяке може бути. Допустимо, задумують розстріляти; треба сумлінно зробити все, що можливо для забезпечення життя. Спокійно, з гартом до кінця.

Ранок, як завжди. Як і щодня, гонять людей до відхідників, як і щодня, поліцаї кружляє з палицею і б'є людей навмання. День зовсім нормальний, навіть з муштрою. Вартові перешіптуються, морди їх невеселі. Але ж так було від самого початку війни. І вечір був такий «нормальний», що ми навіть пороззувалися на ніч.

Я спокійно заснув і, здається, довго спав. Раптом вранці розбудив мене голосний шум в залі. Всі були схвильовані, деякі нахилилися поза вікно, про щось серйозно шептали, а потім повертались до нас і, ридуючи, гукали голосно:

— Воля!

— Ох, товариші!..

— Адже за вікном!..

— Воля! Там люди!

Але ці оклики були такі безладні, рухи такі горячкові, що я та багато інших назвали це виявом збірною психозу. Через деякий час в темряві знов оклики:

- Що це? Хліб!
- Кидають!
- Кидають для нас хліб!
- Де? Де?
- Дай мені! Дай мені!

Під нарами біля вікна — метушня. Мабуть, ділили між собою хліб, який невідомо звідки тут узявся. Але і ця метушня здавалася маячінням людей, конаючих від голоду.

Більшість поміж нас, хоч у сильному знервуванні, зберегла звичний, холодний при певній напрузі, спокій. Момент був аж надто вирішальний, щоб не підходити до нього винятково серйозно. Всі були одягнені і готові привітати... волю...

Хтось знов голосно і рішуче закликав зберігати дисципліну і чекати ранку.

Але до ранку не чекали. Безладно, поодинокі люди виходили на коридор.

Двері, як виявилось, були вже відчинені. В'язні бігали від залу до залу, гукали, розшукували знайомих. Потім обережно виходили на подвір'я. Так, уже й сліду не було від поліцаїв. Значить, впала Береза, впала, завалилася капіталістична Польща.

Серед багатотисячної громади березяків знайшлися вже сторонні люди — місцеві селяни, робітники з містечка. Я швидко підходжу до групи цих людей. Стара, сива білоруська селянка з довгою закривленою палицею каже до мене:

— Ох, і натерпілися ви, голубчики. Ми здалеку лише бачили ваші страждання — і то важко було витерпіти. Ну, хлопці, ходіть, може, хочете їсти, може, вам що потрібне?

Я взяв бабусю за руку:

— Скажіть, скажіть мені про те найважливіше, якщо знаєте...

Очі в бабусі раптом заясніли, вона випросталась, вона підвела свою сиву голову і з якоюсь любовною гордістю сказала:

— Червона Армія вже зайняла Барановичі¹⁰. Ми чули по радіо.

Мене охопило дивне почуття, коли приреченого на смерть раптом помилують... Ні, не те, не те є найважливіше... Коли продовж усього життя ти змагав до однієї мети, коли ти всю силу і снагу віддав єдиній, але далекій мрії, і раптом, за одним стрибком, ти досягнув те, що недавно ще здавалося тобі недосяжним... Але і це не те. Велике стремління й боротьба всього народу, безнадійна недоля народу — і раптом, коли гніт дійшов до вершка, сон став дійсністю... Та й це не все:

адже це не якась часткова перемога, це ж народилась, відкривалася нова епоха, що починає історію, справжню історію людства. І саме це було в простих словах: «Іде Червона Армія».

Як завжди, коли народні маси залишені самі на себе, зразу виявилися намагання навести порядок. Група товаришів організувала видання «депозиту»: була це важка робота — видати із складу коло 9 тисяч чемоданів та мішків. Видавали крізь три вікна першого поверху, вигукували прізвища, власник ставав під вікнами, і чемодан летів униз.

Інші товариші видавали крізь вікно хліб. Зварили навіть обід з несоленої картоплі. Люди почали збиратися групами:

- Білосток¹¹ — сюди!
- Волинці — ставайте!
- Львів — разом!

І так ми вийшли з Берези.

Виявилось, що поліцаї дійсно втекли зразу 17 вересня, після першої звістки про перехід кордону Червоною Армією. Нічна тригодинна тиша в коридорі не була нашою ілюзією. Однак потім вони ще раз спробували повернутись, щоб зробити кілька злодіянь. Залишаючи Березу, ми знайшли сліди їх прощання з нами: два трупи лежали в клуні — один пробитий штиком, другий — старша людина, вбитий прикладом гвинтівки або обухом — голова розбита в кількох місцях. Товариші пізнали, хто вони: були це батько і син — робітники з Білостока. Та ще 8 трупів знайдено в картоплинні за клунею. Всі пробиті штиками. Катюги не насмілювались стріляти. Говорили, що понад 30 трупів лежить ще на полі, за бараками.

Ми йшли — колона воскреслих трупів, — і білоруські селяни виносили нам їсти: ось з подальшого хутора біжить хлопчина, ледве несе обіруч цеберку з молоком. Де він стільки того молока взяв! Ось жінка несе кіш сиру, а дідусь, підпираючись палицею, підходить до нас з яблуками.

Ніхто цієї допомоги не організував, але перед нами, випереджаючи нас, мчала вістка про падіння Берези. Так, Білорусь знає, що таке — Береза. Ціла країна жила під гнітом цієї жахливої тіні. Приймаємо подарунки, як заслужені нами, і дякуємо, і плачемо.

А села від радості вже шумлять. І хоч у лісах ще ховаються останні поліцаї, офіцери і пани, але країна вже буйно зацвіла вінками прапорів, вітаючи визвольний похід Червоної Армії.

ПРОЩАЙТЕ

Етюд

*...Кость докінчив читати листа і ще раз глянув на пошто-
вий штемпель на конверті. Звичайний округлий відтиск
зі звичайною назвою «Сернауті»*. І більш нічого. І ніякої
печатки цензора. Тільки чітке, спокійне письмо на звичай-
ній синій конверті. Значить, лист пересланий «наліво» кимось
на волі. Звичайний, незвичайний лист.*

Кость нервово затягнувсь папіросою і став удруге читати:

I

Так, панове судді, я хочу дещо сказати. Це тільки панові прокураторові так здається, нібито я «всупереч очевидності затято не признаюся до вини». Я вповні згоден з губернатором, що Сакко і Ванцетті¹ заслужили в його на смерть.

А вони не перші були і не останні.

Я лише з точки підходу психологічної заналізую причини «переступства».

Я читав у вашій газеті про «нові нахабні наклепи черво-
них бандитів».

Ми читали це в тюрмі, і якраз в цей час привели до нас ще одного з бадання. Він став розбуватись, і в черевикові осталася шкіра з п'яти. Він крикнув, з болю засміявся, бережно вийняв з черевика кусок власної шкіри і сказав:

— Перешлемо цю шкіру в конверті до шановного пана консула як доказ гуманітарності поліції.

І ми всі весело вишкірили зуби. Бо не уміли вже на це обурюватись, бо усі ми, 130 людей політичних в'язнів, у Б-ській тюрмі мали по кілька днів бадання.

Знайшлись ще серед нас такі «опортуністи» і «угодовці», що домагалися від лікаря посвідчення побиття. Вони одержали від лікаря відповідь, що «розум до голови треба нага-
няти». А прокуратор і делегат з «міністерства юстиції» лише

* Чернівці (рум.).— Ред

усміхалися. А після писали в газетах оклики обурення на «більшовицькі наклепи про білий терор».

Самі ж мусите признати, що не боротись з такими людьми і бути чесним не можна. І тому-то всі чесні мусять бути революціонерами, хоч би вони і не мали заміру заводити на землі соціалізму чи якого там нового суспільного устрою. Отже, пострахом для вас є не якась нова суспільна ідея, лише людська чесність, і тому-то ви цілком розумно робили, коли пробували за гроші купити у мене честь, зробити з мене зрадника і провокатора. А раз я не хотів позбутись честі, то треба її знищити разом з життям. Бо ви тоді лише зможете спокійно почуватися, коли створите свій ідеал громадянства з дріб'язково-егоїстичної, трусливої, плазучої, плюгавої грязі. А я ще швидше міг би вам простити голод, нужду і інквізицію, але цього планового нищення усього, що є самоофірне і людське, не можу перенести. І лише тепер я буду спокійніший, наче зложив на других свій обов'язок. Зробив у боротьбі з вами усе, що міг, віддаю, що маю, останнє — життя, тому сумління моє перестане мені робити докори, що я терплю вашу присутність на землі. Будьте ви прокляті.

II

І дійсно, після суду я став спокійний, як ніколи досі. Навіщо мені тепер думати, чим турбуватись, що планувати, чого бажати, коли усі рахунки будуть заспокоєні смертю. Ще лише 14 днів існування серед ґрат і решта. Я як той емігрант, що приїхав до порту і чекає корабля, а тим часом нічого не має робити — всі формальності полагодив.

Ах, як я був втомлений! Тепер відпочину.

Здається, перед смертю пишуть прощальні листи. Це навіть дуже красиво: перед смертю зазвати до боротьби, попрощатись з життям, а вірити у перемогу. І лист переходив би як безсмертна цінність, як амулет, що додає бадьорості духу в час розпуки і зневіри.

Але який я був утомлений! Я почував, що писання листа може захитати мій зрівноважений спокій, а я був такий утомлений, так потребував відпочинку. І я відпочивав, користаючи зі свого «упревілейованого» становища. Бо це хтось дуже добре сказав, що кожне положення має свої добрі, йому одному властиві сторони: навіть у моєму положенні були приємності. Дозорці не придирались до мене за кожний пустяк, товариші обходились з дивною укривано сумною пошаною. А я усміхався в свідомості своєї переваги над усіма. Так пройшло 13 днів. І сьогодні, коли я востаннє вийшов на прохід, я був, мабуть, найспокійніший і найбезжурніший.

Сонце дихало жаром, а я ходив собі самотньо по розпаленім піску, а товариші зденервовані, сумні, готові плакати наді мною, не розуміючи, слідкували за мною зором. Я знав їх положення: вони так жалували мене, так хотіли якось хоч словом співучасності осолодити мені останні години життя. А я був такий неподібний на страченця. Вартівники, стоячи під мурами, питливо споглядали то на мене, то один на другого: «Що в цій голові за думки, що за почуття у тім серці, що за кільканадцять годин буде прострілене?» І мені теж було трохи дивно.

І параз я спинивсь, цілий затремтів і, затаївши дух, став прислухуватись:

здавалось, кликнув мене рідний братній голос,
здавалось, що це усе близьке мені, дороге і кохане, ска-
зало мені сумне і ніжне «прощай».

Я почув запах сіна.

Ви розумієте?!

Непомітним ніжним зітханням приплив він із-за мурів, недоступний для всіх заборон, овіяв усіх нас, знайшов мене і зложив поцілунок від рідних лук.

Ага, знаю, це з тої сіножаті.

Там хлопці і дівчата вільним гуртом збирають сіно моїй матері. Сонце вже відміряло половину дня — на півдня ближче година морду. Несе мати обід, течуть по страждальницькому обличчю рештки сліз.

Але глянула мати на молодий гурт:

за яку заплату прийшли оці працювати для неї? За віщо їй дівчата доглядають, убирають хату, а хлопці доставляють дрова? І гордо, хоч скорботно, спокійно, викликуючо глянула мати в далечінь: «Прийди, кате, глянь! Глянь і зрозумій! Ти забрав сина,— чи осталась я сиротою? Полічи оцих моїх дочок і синів!»

Сумно люблячим зором обвела всіх і зупинилась на стрункій постаті дівчини, котру колись так ненавиділа, а тепер так з'єдналась з нею спільною тугою і коханням. Бо лиш тепер на старості літ збагнула, що є радості, котрі не від посагу залежать.

Посідали під купкою сіна.

Мовчали.

І тоді мати:

— Що це, дітки, у нас за гостина? Чи не весілля? Чи не заміж Галю віддаємо?

Схилилась, схилилась, схилилась на траву струнка дівчина, заридала. А дівчата поспішно відвернулись одна од другої, хвилю кріпились — і залились чистими, гарячими наболеними сльозами.

А голоси хлопців знялись тихо й гаряче над скошеними луками: «Ви жертвою в бою нерівнім лягли...»².

Була неділя. В селі у церкві дзвонили дзвони і несли з собою пісню: як кров гаряча тече з-під кайданів, а кати ешафоти готують, як уостаннє йдуть борці, гордо несуть чоло, сміються з-за ґрат, бо віщим зором бачать чарівну даль віків, бо знають, що їх кров світ украсить на червоно.

І серця у хлопців забились бунтом Прометея³, і грізно, як страшну примару, перед очі катів кинули вони слова пісні:

Надійде ось час, і повстане народ⁴
У силі могутній — свободі.

Вони чули силу, безмежну, необорну, забули, що це покора і страх. І перестали жалувати товариша засудженого, лише забажали тужливо, гаряче сказати мені, що кров лється не намарно. І їх думки, і їх туга, сильних хлопців і кохаючих дівчат, знялись запахом сіна і полинули в блакитах, у блакитах, прилетіли до мурів, запахом сіна поцілували мене і запахом сіна сказали:

«Прощай!»

І було в тім слові і ніжна любов, і розпучливий жаль, і віддання на жертву, і обіцянка помсти, і певність побіди.

І от, перший раз від часу засудження, я почув, що це багато ниток в'яжуть мене з життям.

І я зрозумів, ах, як я зрозумів, що не побачу більше ні лугів, ні дівчат.

Ніколи.

Ніколи.

І не зостанеться по мені нічого. А так мені не хочеться оставити вас, луги і дівчата!..

І для того я пишу, щоби був після мене слід.

Це моє серце, гаряче, буряне і зболіле, витікає на папір чорнилом.

І я писатиму, поки все витече воно з грудей на папір.

III

Ну і що ж, правда, кате, я нудьгую і тужу за життям, бо є в ньому краса,— усе те, що ти ненавидиш.

Але щоби мені подарували ще одне життя, я би знову приніс його на твій вівтар — шибеницю.

Через ґрати червоний промінчик сонця пестить мені шию: «Прощай».

Прощай, це ж уостаннє я тебе бачу!

Звідки упала ця сльоза? Хіба є ще у мене сльози?

Я не хочу сліз!

Я хочу лише розказати, розказати. Бо сльози лише капують і висихають. А я хочу полишити фотографію своєї душі.

Наперед тобі, Галю. Ти будеш читати, і тобі здаватиметься, що я з тобою балакаю. А я пишу і, здається, наново переживаю, лише як болюче, бо знаю, що це лиш спомин.

От якби колись людям сказали, що не буде більше весни на землі.

Сниться мені, Галю, щоночі в тюрмі. Лише після суду не снилось мені, як я усе особисте забув було.

Навіщо прилинув до мене запах сіна?

Я пригадую, коли сплять товариші на нарах, а в сріблі місяця білють за ґратами мури.

Снились мені сни весни.

Будилась природа з вогкої землі, парували свіжі безмежні сили — дух життя. І ми наче вперше побачили весну, бо це прийшла весна у наших життю.

Ой весна! Ой шумлять дерева
і колишуться віти в нестямі!

Мені здавалось, дійсно в п'яній нестямі колишуться віти, наче щось шептали, намагались сказати. А увечері, коли небо блистіло зірками, місяць дививсь мовчки і загадково, але здавалось, він таємничо обіцяє мертвим зором: «Скажу». А з-над річки, низько по траві плазували тумани, щось ховали в м'яких травах старанно і крадькома. Я дививсь, і здавалось — ось-ось відкрию велику таємницю природи.

А раз був вечір, тканий з місячного срібла і запаху бозу, на гладкім подвір'ї танцювали хлопці і дівчата, а ми сиділи з тобою і слухали, як у скрипці ломилися звуки болю, жалю, туги, ніжні і чисті, як твої очі. Кров'ю плакали, про кривду безмежну, безцілеву, глупу. Благанням гарячим зносились, криком болю жалили холодне небо. Хвилею знімались, кайдани рвали, вдаряли в неволю, як хвиля в граніт, і, як хвиля, безсило перекидались, падали на плесо, відкачуючись із тихим, знесиленим риданням.

А в такій пісні почали гнутись наші м'язи, і, здавалось, забриніли усі фібри тіла, це ми стуками скаржились і тужили, шукали правди і боролись. Так, це не смичок рве звуки з струн, це серця наші співають пісню. Так, це серця, і усе життя стало лише одною чудовою мелодією землі, і зрозумілим став запах бозу і плюскіт води. А звисока пильно дивився місяць і нерухомо моргав: «Розумієте?» А ми мали лише одне бажання — віддати життя одно за другого. І стала ти мені близька, близька, стала мною, а я тобою, і були ми одним звуком у мелодії світу.

Стихла скрипка, і розійшлась молодь, а ми і не спостерегли і все ще чули звуки. Коли врешті ми зауважили, що кругом тихо і нікого немає, — встали і зглянулись радісно і зчудовано. Так, у наших грудях співалась пісня. Ні, не пісня, лише щось, наче повний до вінця келих безцінного бальзаму. «Що це?» — питали ми себе очима. Ми не знали, що це, але зрозуміли, що сталося щось велике, найважливіше в житті, і ми спокійно, довірливо і радісно скорились. Бо «це», що увійшло у наші груди, було поясненням усього, було єдиним потрібним у житті, а груди наші були створені лиш на те, щоб служити приміщенням «цього». Серця наші бились тихо-притишено-спокійно, а розум признав, що кермувати тепер не його річ, і радісно уступився. «Розумієте?» — питав місяць. Ми вдячно кивали йому головою. Маленька самотня хмаринка, як пух, купалась у сріблі ночі. І сталося так, що я узяв тебе, легку, на руки і поніс росистими лугами, обережно ступаючи, щоби не порушити двох скарбів, що їх носив: цього, що у грудях, і тебе. А ти довірливо обняла мене за шию рукою. «А ми й не знали досі! А ми думали, що це було життя!» — думав я з захопленням. «А бач!» — моргав місяць. І у всій природі була така тиша, така мудра тиша. Ах, у грудях так фізично виразне почуття щастя. Радість м'яка, як риси її грудей, туга ніжна, як у її очах, спокій, як запах бозу, — все злилось, з'єдналось і обнялось у великому почутті. «Ага, так це кохання!» І я зрозумів, чому всі поети писали про нього, але мені здавалось, що все одно ще досі ніхто не знав кохання. Ми посідали над річкою, а вода, тепла і чиста, ніжно булькала в зелених рамцях берегів. Ти зірвала маленьку ніжну голубу зірку і причепила мені на грудях. Ах, так, незабудка — це ти, так само довірливо і ніжно дивиться. І я зрозумів, що без тебе немає життя і що весь світ є тільки цією рамкою, що тебе має оточити, а без тебе світ є позбавлений усього змісту.

Ах, були вечори, були вечори!

Галю, Галюсю! Пощо мені умирати, коли ти ще є на світі. Галю!..

Ні, я писати не можу. Я умру раніше, ніж мене розстріляють.

IV

Ні! На весь світ крикну — ні! Я гордо згину! Так було.

Ніччю наскочила поліція, було трохи штурханців, крику, трохи плачу і прокльонів. Мене з старим батьком вкинули на віз, обсіли довкола і повезли з села. За нами злякано дивились люди, плакали якісь дівчата, а хлопці стояли по-

нурим, як ніч, гуртом і, трясучи п'ястуками, харчали. «Прийде день заплати, холери!» Поліціанти ж штурхали форналя, щоби погоняв. Батько низько кланявся людям з воза, декотрим гукав: «Тіштеся», мати доганяла фіру — несла нам хліба на дорогу.

Гарно світило сонце, а село тікало назад, аж сховалось за лісок. Не видко. То ж вистарчить 50 кроків повернутись — і знову zobачиш село. Так легко — п'ятдесят кроків. А не можна! П'ятдесят кроків — і не можна. Ось вона — неволя!

Розташувались ми на брудних нарах, лежали, мовчали і думали.

Я: «Ну, нехай вже мені, я молодий, видержу тих кілька літ, що мені приліплять. Бо вийде ж таки на яв, що не я убив цього шпика. Але батько — старий, він, котрий заслужив, щоби прожити останні літа у пошані, а перед ним лиш кілька глупих літ життя за ґратами і смерть здалека від рідних і близьких.

Батько: «Ну, я вже старий, — пожив, нехай і помру тут. Але син, вісімнадцять літ, коли хлопці тільки починають життя»

Так думав батько. Але він не знав. Бо було страшніше: бо коли я вийду через кілька літ, Галя вже буде замужня. Пощо тоді мені воля?

Але ми мовчали. А день волікся, волікся...

Півгодини стукали ми в двері, щоби випустити нас до виходку, кричали — аж надривались. Поліціант «не чув». П'ять разів перебігав під вікном якийсь писарчук, і ми просили його, щоби позвав «пана вартівника». Писарчук усміхався весело, дивився на нас незлобно, лише з цікавістю, як діти дивляться на проткнуту патичком жабу, і все обіцяв покликати. І знову пробігав, і знову ми його прохали, а він весело витріщав рідкі зуби. Не прикликав. Аж врешті прийшов поліцай, відімкнув, глянув на забруджену підлогу... «Він тепер буде матюкати нас за нечистоту», — подумав я.

Плюгавенькі хитрі очі раді, що можуть над нами познущатись. Це весь його ідеал. І він буде нас матюкати! Спершу серце перестало мені битись, потому зробилось у грудях по-залізному спокійно — нехай скаже слово образи. Але він лише запитав, чи ми його звали, і порадив, що краще щити через вікно. Мій батько говорив без злості, без обурення: «Але ж, пане, так неможливо, що ви робите, це ж...» Тільки руки легко дрижали. Але поліцай ні моему спокоеві, ні батьковій гречності не вірив, порога не переступив і знову замкнув.

Доволікся день до вечора. Ах, скільки ж ще переді мною таких днів! Я дивився в брудну п'ятому ночі. Там десь

кричали діти, йшли згорблені чорні люди — раби землі, на них тряслась нужда рештками штанів. Ідучи побіч нас, заглядали у вікно і моргали незадоволено: «Знову є гості», клякли перед череватим ксьондзом і, наскільки мали сили, боязко випрошували згорблені плечі перед поліцаєм. Молодь пробігала під вікнами, заглядала, кидала камінці, кричала «Коза бе-е-е-е!» — і регочучи, тікала. І я бачив у думках: в садку на лавці молодь, що я її усе ганьбив, бо не знала, з якого року почали святкувати перший май. А тут молодь? Чи zobачу я вас коли, рідні ви мої, кохані? Там і Галя серед вас. Галю, Галю. Чи zobачу?

Підійшов до вікна, оперся чолом о ґрати і дививсь тужливо, наче сподівався, що через ліси прогляну аж до свого села. Почув у руці залізний прут. Засміявсь презирливо, іронічно і непритомно шарпнув: ґрата заскрипіла і зігнулась.

— Що ти? — запитав батько з нар.

«Ах, не можна, уб'ють! На кожному кілометрі поліцай».

Засвітили нам лампу-коптюшку: не вільно гасити, бо ми під контролем держави. Поставили за вікном двох обдертих вартівників на сторожі. Нам кинули оберемок соломи, так були ласкаві. Ми лягли.

На стіні кадить коптюшка. Сморід. Бруд. Тихо, тихо! А ми в соломі. Ми на дні життя. Тихо, тихо.

Там, як спомин молодості, як золотий сон, як легенда про смарагдову оазу, — село, мати, Галя. Ш-ш. Тихо, тихо.

А пощо ж ми не з ними? Пощо? Пощо?! Тихо, тихо.

— Синочку, синочку! Накрийся кожухом, — зимно!

«Зимно?» А хіба не все одно?

Але хто це каже? Мій батько?

Мій батько, що ціле своє життя, твердий, як криця, трусив заспанним селом, — будив його, —

і це його руки, такі завсігди шорсткі, так ніжно і пестливо закутують мене в кожух;

і це в його шорсткій мові знайшлося таке ніжне слово і так любляче говорене: «Синочку, синочку, синочку».

— Синочку! синочку! У тебе хворі груди. Гірше буде.

— Мені не холодно.

Нехай батько дума, що я сплю. Бо це тяжко — лежати разом і нічого не говорити.

Ах, щоб дійсно заснути!

Сон, сон! Де ти є? Прийди!

Закрий мені очі, сховай мозок в могилу несвідомості, і нехай я сплю, поки поломлять ґрати.

Сон! Нема? Нема!

І тоді встає батько, роздягнутий, став коло розбитого вікна, дрижачи від холоду. Оперся руками в ґрати.

За вікном раби-вартівники розпалили вогонь.

І тихо, як журчання ручаю, почав мій батько з клітки до рабів:

про кривду страшну, тяжку, як сира земля,—

про брехню гидку, що смородом землю залила, отруїла.

— Так, так,— байдуже згоджуються раби, що вже і обурюватись не уміють, ані боротись не мають охоти, лише гнутья за кожним наказом поліцая.

Оперся руками в ґрати, а коптюшка освічує, як дрижать від холоду руки і плечі. Це нічого, що він дрижить. Бо це не батько, це апостол, святий, великий, натхненний, покинув дім свій і пішов за правдою. Це нічого, що він дрижить,— йому все одно. Аби правду свою, велику і нову, кинути як промінчик, у душі темні, що вже й не болять, як і кожне омертвіле від побиття місце.

Так, так. Прощай, Галю. Галю, Галю, прощай! Заховаю тебе в серці, як символ краси життя, як промінь нашого майбутнього світу. А я піду по інквізиціях з апостолом. Прощай, прощай, прощай!

Я встав і станув побіч батька.

Тихо, як ручай, а гаряче, бо з душі, що вогнем горіла,— про гніт тяжкий і черевату, облудну розкіш, про п'яну радість, що танцює на людській нужді.

— Так, так,— трохи щиріше згоджувались темні за вікном. І чути було вже у їх голосі наче трохи жалю, наче там десь, на дні душі, слабко застогнала людина, що, здавалось, була вже зовсім убита. І зрадів апостол, і став роздмухувати в душі рабів маленьку кинуту іскорку, щоби розгорілась вона в полум'я бунту.

Про тих, кого розп'яли і розпинають, морять за ґратами, цідять сльози, за правду, за...

І тоді говорить один з-за вікна побідно і безвстидно:

Дурний піп тебе хрестив,
мало в воду не впустив,
але щоби був втопив,
то би добре був зробив.

І раби угодливо засміялись, і покvapно потоптали в своїй душі людину знову на саме дно бруду, і знову мали спокій рабів.

А з п'ятьми ночі виринув довгий скульбачений колоніст. Трясучись своїм худим виснаженим тілом, ліз сірим полупанним труп'ячим лицем на ґрату, затискав люто кострубаті п'ястуки і харчав ненависно:

— Сидиш? Сидиш?

Дряпав у люті грати і заричав:

— Ще й кайданки наложать. Старий псе!

Обернувся, звів очі до чорного неба, складав руки.

Виводив, як болісну пісню, навіть не обурений, лише безмірно здивований, що після такого злочину «хулитель» не упав трупом.

Я відгадав його думку.

Засміявся йому в лице побідно і весело:

— Ну? І не б'є нас бог громом?

І, сказавши це, я хитро ухилився від грати за стіну на випадок, коли б мій опонент захотів виручити бога — розторощити мені черепа цеглою. Та колоніст зніс до неба руки і пішов у п'ятьмю. Напевно, він тепер перший раз у житті нарікав на бога за його терпеливість таку безмежну навіть до таких гадів, як ми.

V

Батька випустили, а мене взяли до Б... на бадання. Це вже я описував вам у листах, що передавав з в'язниці не-легально.

VI

Дзвонить годинник: раз, два, три! Третя по півночі — ще дві години життя, а ось рядочки літер такі собі звичайні, чорні, не горять огнем і не течуть кров'ю. А хіба це не з серця мого кров тече?

А небо вже ніжно леліється, перед світом і зірки тонуть, прощаються.

Востаннє?

Швидше, швидше. Мало маю вже на світі часу, а це неправда, що я всі рахунки заспокоїв: я ще до тебе — ката.

Ну, що ж? Ти вб'єш мене. Безслідно всякне кров у пісок. Це буде за дві години. А сонце однаково радісно і буйно бризне промінням, тільки вже не приласкає мене.

Що ж, тебе це обходить, що до смерті буде плакати стара мати за сином, що їй був єдиною радістю в житті?

Що тобі, що й зараз вона десь б'ється чайкою довкола тих мурів, — чекає, поки гук стрілів за мурами ознайомить їй, що вже згасили синове життя?

Що тобі, що в темній ночі в порожній дикій хаті криваво зариди мій понурій батько?

Що якісь там хлопці, в зубах здушивши сльози, мозолисті затиснуть п'ястуки і десь тим на дно серця сховають

німу погрозу, хоч з понурим послухом ще нижче схилять карки?

Що все це тобі, к̄отрий своєю особою світ прикрашує, одною своєю присутністю ущасливлує людей, що батьківщину воскресив, прославив, звеличав?

Що це тобі, котрому співають гімни, і курять кадила, і запевняють, що голова твоя чуть-чуть не сяє від слави?

Але щоби ти чув, як я буду сміятись, коли по твоєму наказу мене поведуть розстрілювать, тобі б пішли мурашки за шкірою.

Знаєш ти ранню весну? Сонце так слабко блистить, сніг так побідно лежить, і такі ще маленькі вільні від снігу острівці чорної ріллі.

Але ростуть і ростуть острівці чорної ріллі.

Але тануть і тануть сніги.

Тому усмішку в лице кину я, радісну вам в очі усмішку — катам!

Тому б то я не схотів місце твоє наступить, хоча б і міг це зробити!

Линуть і линуть літа,
линуть і линуть літа,
гей, до крилатих віків!

Гей, затанцює зелена земля радісним циклом вкруг сонця!

І оглянуться в минуле люди майбутніх віків, диких згадають батьків. Час наш буде здаватись для них гидким, від крові людей липким болотом. Свої чисті, ясні очі з жахом відвернуть вони від ваших портретів — від усіх Неронів. Вони не плюнуть на ваші залізні могили, лише заплачуть зі стиду, що ви теж носили ім'я людей.

А кров бунтарів усіх віків, кров тих, що для майбутнього її пролили, вдячним словом згадають.

Стій!

Я ще тобі розкажу.

Ні, я тобі не буду розказувати. Бо ти недостойний, кате.

Там, за ґратами, в молочно-лілійному небі тонуть зірки.

Ах зірки, ви свідки багатьох подвигів і злочинів!

Коли тортували Джордано Бруно⁵, — ви також сяли на небі.

Колись тужливо і любовно, як на дітей своїх, дивився на вас Коперник⁶ і шепотів: «Нехай мене тепер проклинають. Але ви, зірки, будете бачити колись іншу землю, де не прокленуть, а вдячно згадають моє ім'я».

Ах, так, так! Промине сто літ. І буде вечір, а ви так само, як зараз, будете мерехтіти над світом. Передайте тоді привіт новому світові. Я для них оце розкажу, для нових людей

через сто літ. Бо їх світ буде і моїм світом. Бо теперішній світ мене вважає передчасно родженим і проганяє мене.

У тім місці, де я з Галею проводив колись срібні ночі, вечором через сто літ сидітимуть хлопець і дівчина.

Сядьте там, сядьте. У грудях у вас кохання, а світ такий вільний та широкий!..

Сядьте, я вам розкажу, щоб ви знали, що і в часи дикунства було на землі щастя велике, безграничне, яке лиш доступне людині. Я вам розкажу про найщасливішу хвилину свого життя.

Було так: прийшла моя мати до тюрми на побачення зі мною. Стала вона, така маленька і поважна, пестила мене зором, а сльози текли, текли. Але зобачила мій радісний усміх і успокоїлась. І спішно стала оповідати: усе в селі гаразд. Як нас з батьком заарештували, та зійшлась молодь і обробила наше поле. Це було в державне свято, і поліція наказала, щоб ніхто не працював. І вдома ніхто не працював, а вийшли на наше поле дівчата й хлопці, зорали, картоплі посадили, дрова порубали, загату налаштували, що то поліція при ревізії розвернула.

Я почув, що з-під грудей іде мені до горла щось тверде.

Чудовою мелодією, радісною, як воскресіння, дзвеніло мені в вухах.

Дівчата і хлопці прийшли на поле в державне свято! І почув я радість і безмежну красу життя, і стало мені соромно до болю, бо нагло видалось, що був я песимістом. Чорним і невдячним, і, як перше каюття, полились сльози гарячі і краплисті. Що перед цією хвилиною п'ять днів поліційного биття! А радість лилась і лилась з очей, не даючи мені промовити слова.

«Скажи, подякуй, скажи, що заплакав, що дякую». І ми розійшлись: вона на вулицю, я до камери. Але увійшов я побідником, не в'язнем. Настільки велика була моя перемога, що я аж жалував своїх ворогів, котрі держали мене за ґратами. Я був майже вдячний їм. Бо говорилося цілі літа, а молодь сміялась, а взяли мене на дефензиву, стукнули у п'яти — і сталось чудо: усі зрозуміли і послухались. Ах, це ж так легко агітувати. І я почув цілою своєю істотою, почув уперше, що «солодкі кайдани» не риторична фраза, а факт, незбитий чудовий факт. Я взяв люстро, щоб усунути сліди сліз, і сам себе не пізнав. Через ґрати сипались на моє обличчя промені сонця, і з мого обличчя сипались промені. Я побачив людину майбутнього. Щастя, горде, творче, безмежне, ясніло з мого преображеного обличчя, запал, одчайдушний, молодечий, смілива безмежна сила. Ах, я почув, що я молодий! Такої краси, як у себе тоді на обличчі,

я ніколи не бачив і ніколи не думав, що щастя так може людину змінити. Я душею обняв весь світ, а ката лише жалів, як нерозумну дитину, жалів, що недоступна йому краса життя.

VII

Світає. Згасли зорі.

Надходить день, ще один чудовий радісний день.

І будуть проміння, і метелики, і квіти, а мене не буде.

В золоті сонце затоплює світ,
де паде промінь, там виросте цвіт,
в небі пташина пісня дзвенить,
радість весна розсіває.

Світе! Чи ж бачив я твою красу? Чи збагне її хто, крім того, що помирає?

Я ж частина тебе, і цей промінь, і метелик мені рідні!

Але ж мене не заберуть від тебе, світе. Моя кров угноїть землю, і виростуть на ній червоні квіти. І будуть на них сідати метелики, і гойдати їх буде вітер, а з квітів полине він і поцілує тебе, Галю, в личко.

Хай тобі кожний метелик буде привітом, а кожний подих вітру поцілунком.

Мене зі світу не знищать, бо матерія вічна.

І колись, коли за кривавою загравою над землею зійде наш у серці виконаний ідеал, я буду літати білою хмаркою або ростиму жовтою пшеницею і буду шептати з вітром.

Чути — відчиняють браму. Це ідуть жовніри.

Прощайте, прощайте, прощайте!

Вересень
1929

В ОЧАХ ДИТИНИ

Нарис

I

Крізь маленькі завішені хустками вікна безуспішно намагався вдертись до хати променистий жар літнього дня; в штучнім сумерку часом безпомічно пробзючала муха, ударилась об стіну і змовкла. Коло коліски на запічку, підбравши ноги, сиділа сліпа тітка Юстина, понурена у півсон чи півсмерть, — тільки чорні зернятка «ружанця», порушувани

на хвалу божу привичними пальцями, доводили, що в тітці ще є не лише життя, а навіть і стремління.

Нараз притуплений, але завжди причаєноуважний слух тітки вловив легкий шум при деревах; питливо звернула туди свої мертві очі і, не діждавшись пояснення, дзвінко запитала:

— Хто там?

— Добрий день, тітко.

Голос тітці знайомий. Цей ширий радісний голос не лише знайомий, а близький, рідний. Хто ж би це? Одно певне, що це хтось молодий, бо старші вітаються «Слава Йсу», а молодь, ох, наче ті нехристи. Та хто ж це?

— Не пізнаєте, тітко?

— Ні, не впізнаю.

— Не диво: три роки не бачились, та ви й не сподівались.

— Василь! — радісно скрикнула тітка.

— Я, я, — ствердив гість, і тітка відчула, що він підходить до неї, а лице його сяє усмішкою, блищать рівні зціплені при усмішці зуби. Тітка пригадала, наче зобачила його обличчя.

Обнялись, поцілувались.

— Васильку, дитино! Ну, що ж ти, як? Ох, богу дякувати! Відсидів уже чи та, що то малась бути, паляція! Ну, як же? Схуд? Змарнів? Богу милосердному дякувати! Як же тобі там?.. Ах, боже, я й забула, — ти ж голоден, ти ж не їв!

— Не хочу, тітко, не треба. Не бійтесь, і не схуд, і не голодував так дуже, і зараз не голоден.

— Говори! Вже тебе ті поляки накормили!

— І поляки, і українці не давали гинути.

— Ти мені не говори, лише йди-но сам до печі пошукай, бо я, ти ж знаєш, не бачу.

— Не хочу, тітко, не хочу, я добре поснідав. Я там зайшов до одного товариша, так він і вгостив мене, і грошей на дорогу дав. Скажіть ви мені краще: брат, братиха де? У полі?

— Братиха у полі, а Пилип поїхав до колії за братом Йосифом.

По розсяяному блідому обличчі пробігла тінь.

— Йосиф якусь службу дістав, чи що?

Ага, помічником писаря. Він просився за учителя — не прийняли, що-то руський.

Василь мовчав якусь хвилину, але воля співала йому пісню руху. Він запитав, де братові діти, і вибіг з хати шукати їх.

Сонце давно вже і в найтемніших кутках лісу зігнало росу, пастухи опорожнили свої торби з їжею, а корови гасанням у корчах рятувались від мух, коли Семен Кізлюк проїжджав лісом мимо пастухів і сказав:

— Знаєш, Андрію, твій дядько з тюрми прийшов.

Андрій глянув на Кізлюка як на нетактовного дотепника і схилив голову.

— Не віриш? От чудак! Та я ж сам його тільки що зустрів. Дивлюсь — іде дорогою, босий, черевики на плечах, а сам такий білий-білий, як питльовий.

— Худий?! — злякано скрикнув Андрій.

— От ні, не так дуже худий, лише білий, кажу, як питльовий.

І Кізлюк поїхав.

Андрій хвилину мовчав, лише мінився на лиці, аж почав жагуче:

— Іване, я збігаю додому zobачу, а ти попаси мені товар.

— Чого тобі бігати? Zobачиш вечором.

— Іване, попаси, Іване, день тобі пастиму. Я раз-два — і назад.

— В лісі самому страшно.

Андрій благав, гинув, дрижав, вився. Йому здавалося, що і пеньки не так байдуже слухають, як товариш. Чи ж може так заховуватись приятель, а хоч би й незнайома людина?

— Собако! Сволоч! — вибухнув Андрій і, круто завернувшись, побіг лісом.

Андрієві було 9 літ, коли дядька заарештували, але дядькових розмов немало пам'ятав. Ув'язнення дядька він вважав найбільшою кривдою у світі. І він з запалом дитини постановив іти тою ж дорогою. Мішаючи дядькові ідеї з фантазіями Верна, він оповідав товаришам цілі повісті про чудовий інакший світ на далеких островах.

Хлопець біг лісом наче від вовків, здавалось, йому цілі літа, віки, а все лісові не було краю. Здавалось, ліс до спілки з чорними поліцаями, хоче назавжди розділити його від дядька. Ноги його дріботіли швидко-швидко, а здавалось, майже не зрушували його з місця.

«Але чи ж таки дядько на правду прийшов? Ще ж він не відсидів присуджених 6 років. Хіба ця куца амністія? Прийду до нього, скажу: «Нарешті прийшов борець за волю, за правду», — і міцно здавлю його руку своєю. Нехай він бачить, що слова його не на вітер пішли, а у мені ростуть, що я йому товариш борець.

І не вірилось, щоби це було можливо в тому сірому житті, що не давало йому навіть досить хліба, навіть книжки. Чи не здивувалася б сирота, побачивши, що люта мачуха, замість дати стусана, ніжно і любляче приголублює її. Ні, це неможливо!

Не вірилось.

Ось нарешті кінець лісу. Чи ж таки насправду прийшов? Це питання гнало його, як стрілу. Вперед, вперед! Ще довго, довго, ось вже село. «Прийшов, чи ні?» В голові не було більше ні одної думки, ані місця на якусь думку, бо увесь мозок щільно просякло величезне, настирливе, нетерпляче питання: «Прийшов чи ні?» Здавалось, якби у цей час його хто задержав на дорозі, він упав би мертвим.

Хати, хати, хати. Як багато їх! Він летів непритомно майже. Нарешті подвір'я, двері. В голові дзвонило: «Прийшов чи ні?» Шарпнув двері. «Прийшов чи ні?»

Глянув...

Питання зникло з голови.

На лаві коло столу сидить усміхнений, як передвісник волі, як її посланець.

Так це правда? Не сон?

Андрій став вдячний до життя, почув, що він його син, не пасинок. Підходив на пальцях.

Дядько блищав йому назустріч зубами, як сонце.

Андрій спинився. І згадав усі свої приготовані на привітання високопарні слова, і стало їх соромно, як поганой брехні, бо дійсності словами не можна було сказати. І він не оглядівсь як, але почув, що летять у нього сльози, як горох, швидко-швидко, і він сховав обличчя у руки.

Дядько глянув здивовано, усмішка зчезла. І став питати ніжно, заклопотано, підбадьорююче.

— Ну, чого це ти, Андрію?

«Це сльози радості, це сльози радості»,— хотів сказати хлопець, але і цього не сказав, лише спазматично заридав і безсило упав на лавку.

— Андрію, ну, Андрію, та який-бо ти! Нема нічого злого!

— Це він так з радості плаче,— сказала за Андрія тітка.

Андрій зусиллям волі загамував плач, нездарно поцілувався з дядьком.

— Ха, який вже молодець виріс!

Дядько сміявся, жартував і засипав питаннями. Але хоч як рад був Андрій бути з дядьком, та сказав, що мусить іти до корів.

— Чому ж так швидко? Там хлопці попасуть.

— Ні, не хочуть попасти.

Потяг рівно підкотився до маленької станції серед зелених піль, загрюкав так, що навіть Тимкові конята наполохались, викинув зі свого нутра двох пасажирів, сердито, викикуюче зачмихав, зафукав до синього неба і гордо погнав у далечінь.

Йосиф сів до брата на фіру, і малі конята ліниво подріботили дорогою в житах. Брати сиділи поруч, обидва високі, аж згорблені, обидва легко зачеплені віспою, але на плечах Пилипових латаний каптан власного виробу, а у Йосифа старанно вичищений піджак і крават, але в Пилипа руки порепані, як терка, а в Йосифа дбайливо випещені нігті.

Розмова якийсь час велася чисто офіціальна: що чувати, як діти, як служба Йосифова. Але Йосиф бачив, що брат збирається, як до скоку, щось говорити.

— Тяжко, брате, нужда! — сказав Пилип. Йосиф зрозумів, що це лише передмова до чогось. І дійсно, Пилип кашельнув і несміло сказав: — Я до газети написав, як секвестратор у нас з бабами бився.

Йосиф боязко оглянувся і гірко глянув на брата:

— Чи не досить, що з нашої родини один тюрму загатив, то ще й ти хочеш?

Пилип хотів щось опонувати, але Йосиф легковажливо перебив.

— Що ви можете проти влади?! Ну, Василь, ну, що він зробив для себе чи для кого? Яка кому користь з цього, що він там гниє? А пам'ятаєш, я ж не раз з ним спорив, як він ще колись-то брався був за ці партії, організації. І не так вийшло, як я казав? Ну, але він хоч без дітей, без сім'ї, а як ти попадешся? Не в твої літа, знаєш, бавитись такими речами.

— В мої літа... — повторив Пилип, здригаючи підборіддям. — Вже, знаєш, все одно.

І став говорити швидко, захлинаючись словами:

— Поки молодий був, працювати міг, як віл, робив. Здавалось, ще рік, ще рік — і легше буде. Але тепер вже бачу, що нічого з того... що і здихатиму, а і хліба для дітей досить не дам. Так чорт же його бери! У нас хлопці організацію заложили, — запишусь. Досі не записувавсь, бо все там молоді, так мені старому незручно. Але час вже...

— Дурень ти! — скрикнув Йосиф злякано. — А чи ти знаєш, що цим і мене загубиш? І так через Василя досить мені біди! Чому мої шкільні колеги давно на посадах, а я ледве сього року вперся? Бо де тільки зайди, чи до староства, чи у сеймику, скрізь тобі: «А, Листовський, то пан,

запевно, брат того комуніста». А мені червоній. А ти хочеш зовсім вже мене доконати.

Помовчав і став говорити м'яко, лагідно:

— Слухай, брате, у тебе нужда, я знаю. Але ж послухай, я швидко, напевно, буду вже секретарем. Тоді і тобі допоможу. Слухай, я тобі зараз дам двадцять злотих. Тільки закинь ці дурниці.

Пилип мовчав неперекоаний. Йосиф поспішно шукав рятунку.

— Слухай, думаєш, я не дбаю про твою долю? Ось ти ж знаєш, такий здібний хлопець твій Андрій. Я давно думав і тепер, мабуть, уже можу... пристроїмо його у торговельну школу. А так ти і дітей змарнуєш. Як не за себе, так за дітей своїх дбай. Ти завжди слухав мене і тепер послухаєш.

Пилип сидів ще більше згорблений, нужденний, безсилий. Конята дріботіли. Сонце хилилось до заходу.

— П-пру! Хлопці! Відкрийте ворота!

На подвір'ї, як вихор, заметушився цілий клубок дітей, кинувся, як на штурм, до воріт і галасливим роєм обліпив воза.

— Дядько плийсли! Дядько плийсли!

— Дядько приїхали,— справив Йосиф і став ущаслилювати дітей цукерками.

— Біжіть покличте маму.

Найменший вчепивсь за рукав батька.

— Тату, а дядько Василь куплять нам цуцолка? Тату, куплять?

Батько притакнув:

— Але дядько Василь ще в тюрмі.

— Вже прийшли! — закричали діти.

А найменший знову рвав за рукав:

— А я поліцію каменем. Тату, а я поліцію наб'ю.

— Не можна так говорити,— суворо зауважив дядько.

Малий злякано драпанув навіткіача в садок. Батько слідував за ним зором... глянув і очам не вірив. З садка йшов Василь. Усміхнений, веселий. Йосиф стояв трохи ніяково.

IV

Запашний сумерок вільно вливався до хати через відчинені вікна. Пилип з пляшкою монопольки в руках запросив братів за стіл.

— Е, це, товаришу, не годиться. Нашим завданням є, крім боротьби з капіталізмом, ще й боротьба з алкоголем.

Пилипові безмірно хотілось матеріально виказати свою радість з прибуття Василя. А горілка коштує три злотих,

а за три злотих Пилипові нелегко. Тому-то йому хочеться, щоби була горілка, і він говорить:

— Так-то так, але що пошкодить, як ми вип'єм.

Діти стояли брудним колом при дверях і, старанно всмоктуючи «дядька» з-під носа, пасли очима дорослих коло столу.

— Гаразд, вип'ємо,— згодився Василь, беручи келишка.— За здоров'я політичних в'язнів.

— Дай боже,— притакнув Пилип,— чи то як там тепер відказувати. Бо то, як тут був посол, то так казав: каже, як ми були дітьми малими, просили у бога хліба,— не дав бог. І, мабуть, правда, нема пощо тепер його згадувати.

— Як то, вже бога і не згадувати? — заступилася з запічка тітка, але її голос минув усі вуха.

— За наше родинне щастя,— проголосив Йосиф, випиваючи.

— А ти, Андрію, вип'єш? — запитав Василь.

Хлопець почервонів, збентежено сказав було: «Я не п'ю»,— і поспішно приступив до столу, бо здавалось йому неможливим відмовити щось дядькові.

— Не п'єш? Зовсім? Найкраще. І ради мене не пий; не поступайся переконанням ні ради дядька, ні батька, нікого. Демонструй це перед нами як напімнення обов'язку. І я в такому разі більше не п'ю.

— Бери од життя те, що воно тобі дає,— продекламував Йосиф, задиркувано дивлячися на Василя.

Андрій здивувався: як-то! «Цей» тільки що прийшов з тюрми за народ, з гарячим серцем для народу, а Йосиф з ним сперечається? А де ж в людини серце!

— Що було б, якби усі люди слідували цьому гаслові? — обрізав Василь.— Якби кожний зокрема, не оглядаючись на долю інших, не підпорядковуючи своїх потреб потребам суспільства, брав від життя. Ця теорія, товаришу, провадить до занепаду. Мабуть, ти не учився біології.

Йосиф бачив, як Андрій з жадібним поспіхом ловив кожне слово Василя, бачив, що усі тут присутні, навіть смаркаті діти, наче і не зауважують його, Йосифа, за Василем. Але він не міг з цим погодитись, бо коли так, то Василь має рацію, Василь герой, а ціле дотогочасне життя Йосифове — одна підлість. Цього він не хотів признати.

— Ти ще не знаєш життя. Ти дивишся на нього через окуляри Маркса чи якого там з ваших божків. Ти ще не знаєш, що це — люди. Ти думаєш, що вони варті, щоби за них розпинатись. Але я вже бачив, як маса віддячує таким, як ти. Ти готов за неї сто разів життя віддати, а тобі за те насмішка. За любов твою. Я це бачив і тому я не можу за них

розпинатись, моє естетичне почуття мені цього не дозволяє. Нехай гинуть! — закінчив Йосиф похмурно-безнадійно і з театральною трагічністю опустив голову.

— Так, ногою поштовхнути, бо вони невдячні! А чи ж це не самі ви переконали їх, що революціонери — це вороги народу,— піднесено скрикнув Василь.— Кого ж я маю за це ненавидіти? Вас чи «невдячну масу»? Та ти і не думай, що я так у цю «масу» наївно закоханий. Любіть її ви, бо вона з її теперішньою забобонною рабською душею легко дається до визиску, а ми, наше діло — здерти їй з очей цю полуду, що ви наложили, і вона тоді зуміє усіх слушно оцінити. Так, вона з теперішньою своєю психікою і не може нас любити, бо хіба ж ми не вороги тої душі, що ви їй накинули. Вона бридка! Так, вона бридка, а ви, сільські інтелігенти, делікатні, ніжні естетичні душі, до Пушкіна, Лермонтова утікаєте від брудного життя. Але де ти сховав своє естетичне почуття, коли йдеш підлизуватись до тих, що зо мною, твоїм братом, ти сам знаєш, як поводитись! І після цього — скажи: де твоє естетичне почуття?!

Йосиф уже подумав, що це таки забагато і що йому треба нагніватись, але не мав на це часу: Василь курчаво перегнувся до нього через стіл, палючими очима до очей Йосифа, і в якомусь екстазі моральної муки, вимахуючи обома п'ястуками, заговорив:

— Ти знаєш, ти знаєш! Я от зараз прийшов,— сонце, квіти, трави,— ти знаєш, як мені зараз видаються трави, я їх такими ніколи не бачив! А за садком на зеленому житі, бачу,— голівка, отой — дитина! Глянь, глянь, рученята он які! Худенькі, безкровні, знесені вгору, а очі, великі-великі, круглі, сині, ах, очі на прозорому ластівчиняному личку,— зняті до синього неба. І говорить звучно, автоматично, однак щиро, розумієш, щиро! «Боже, боже, вроди житечко, щоби був хлібець». — «Ах, пощо це робиш?» — «Я хочу їсти, а бабуся каже, що нема, так бабуся каже у божечка просити».

Василь змовк. Стояв, здригаючи губами, ще блідіший, як був.

І нараз з діточого гурту коло дверей прорізало сумерк діточе ридання. Василь здригнув, повільно сів і зложив руки.

— Ну? Де твоє естетичне почуття? — сказав тихо.

— Я учився в семінарії,— навіщось, як би оправдуючись, бовкнув Йосиф.

— Ти мені давав гроші, щоби я не вступав до партії,— озвався Пилип, що досі мовчки слухав дискусії. Василь встав, дивлячись на Йосифа зором, що не обіцяв нічого доброго.

Але нагло обличчя Василя змінилось, наче вражене дивною думкою: на чоло осіли зморшки, напружено збіглись брови; у голові щось формувалось, кристалізувалося. І ще не перестаючи думати, наче прислуховуючись до цього, що творилось в голові, він почав говорити:

— Коли тебе батько віз до школи, то казав тобі: «Учись, синку,— паном будеш». З цим заповітом ти узявся до науки. В науці ти бачив не вільне знаття, лише можливість гарно жити, мало працюючи. Ця думка була тобі провідною ідеєю, в'їлась у саму глиб свідомості, стала твоєю суттю. Так, так, я розв'язав загадку, чому інтелігенція в більшості сторониється революційного руху. Бо в життя увійшов той дрібногоситичний елемент, що рвався бути «паном».

Андрій глянув на дядька Йосифа,— він був певний, що побачить його як кающогося грішника, але замість того він побачив легковажну, іронічну, високомірну усмішку, для Андрія святотатну, цинічну. І його маленьке ентузіастичне серденько закипіло великим, як розбурхане море, гнівом.

А Йосиф виліз з-за столу, вийняв з кишені срібну монету і втиснув її в рученята заплаканої дитини.

— Стьопа, Стьопа, на тобі грошей, іди до склепу, купи собі булки, ковбаски, їж.

— Поцілуй дядю в ручку,— сказала мати.

Але друга, більша діточа рука вирвала від Стьопа гроші і жбурнула просто в лице дядька. Андрійко, трясучись з обурення, проікав:

— Дядьку Йосиф, ви... ви падлюка.

Наступила тяжка, гнітюча мовчанка.

Йосиф з виглядом глибоко ображеної гідності узяв плаща і капелюха і серед загальної мовчанки пішов у п'ятьму ночі.

1930

НАІВНИЙ МУРИН

Оповідання

Привезли раз до Європи мурина. Не якого-небудь мурина з держави Конго чи Анголи, що він уже від європейця сто палок обірвав, і при будові залізниці через ліси на плечах каміння возив, і взагалі усю цивілізацію від рому починаючи, а на карабіні кінчаючи, пізнав. Ні, привезли такого мурина романтичного, яких скоро і зовсім на світі не стане,— правдивого дикуна, десь аж з нетрів Нової Гвінеї, такого, що він не то що антрополога якого, а навіть місіонера чи пляшки

рому не бачив. (А пляшка рому, як звісно, швидше за усю цивілізацію до диких країн доходить.) Був це наодно представник самої первісної культури чи, радше, безкультурності. Його плем'я не знало навіть вогню, ані користі з нього, живилося лише дикими овочами та сирим м'ясом убитих палкою чи каменюкою кенгуру і інших звірів. Мова їх — це лише кільканадцять слів, що означають найпростіші тямки і предмети, як, наприклад, «їсти», «вода», «дерево». Однак у них були вже початки релігії, а властиво, віри в чари та духи померлих. Був навіть чаклун, що готував ліки та причаровував злих духів.

Коли цього горопашного дикуна забрали з пралісу та посадили на пароплава, він був дуже переляканий і цілком приголомшений, але професор Гарльбет узяв його під свою дбайливу опіку, обласкав і збудив у дикуна довір'я до себе. І поки пароплав приїхав до Європи, дикуна вивчив уже багато англійських слів і освоївся з корабельним оточенням. Але коли він опинився у цілі подорожі — великому місті, то був певний, що пропаде безповоротно. Про вулиці він гадав, що це глибочезні рівні яруги серед дивно простопадлих скель, а по яругах товклась така сила людей, що він ніколи стільки їх не міг уявити, і вряд чи менше мчало якихось дивних великанських звірів, мчало з грюкотом і ревом, швидше від найшвидшого кенгуру. А коли приглянувсь, що в цих стрімчастих скелях гніздяться люди і на страшних швидкобіжних звірах також їздять люди, то впевнився, що ніколи не віднайде тут ніякого глузду чи порядку. Опісля, коли він сам вигідно замешкав у тих скелях і професор втовкмачив йому, що це все є діло людських рук, почав він вважати цих людей безмежно щасливими чарівниками.

Та професор не задовольнився цим: він учив мурина далі, відкриваючи йому суть речей. Пояснював, що самоходи та трамваї — це не живі, створені чарами, істоти, лише мертві машини. Та мурин не міг на те погодитись, щоби це, що є мертве, бігало або ще і літало (аероплани). Професор був терпеливий, розумів, що це так з кінця дійсно неможливо зрозуміти, і взявсь учити послідовно, від початку: показав спершу дикунові маленького млинка — діточку забавку, що вертів крильцями на вітрі, опісля запровадив мурина на село, показав там правдивого вітряка та наочно виявив цілу його нескладну конструкцію. Мурин зрозумів і танцював від радості і захоплення, а професор говорив йому так:

— Так і все на світі, коханий мій Папуо; рух наших самоходів і усіх дивних машин — усе має свою причину. Як будеш це пам'ятати, то усе на світі зрозумієш: ніщо не діється без причини. Нічого не робиться чарами, бо

ніяких чарів нема і ніяких духів. Це тобі кажу я, а ми, учені, впізнали вже і землю, і воду, і те, що у небі, і ніде не знайшли нічого такого, що діялось би без причини. Ось ваш чарівник: не тому його стріли смертоносні, що він шептав над ними, лише тому, що він їх мочить в отруї, а отруя псує організм людини так, якби то попалити у млині труби. І ми теж ніякі чарівники, лише люди, що пізнаємо причини і ті причини використовуємо. Ось бач, який вітер дужий — які міцні дерева нагинає! А ми придивилися і ту його силу запрягли — працею на нас.

Папуа вдався цілком незгіршим учнем, а професор — таким впертим учителем, що за два роки спільного життя зумів втовкмачити в цю кучеряву чорну голову такі тямки, як мільйон або біологія. Отже, Папуа міг зватися не лише культурною, а просто-таки освіченою людиною, та все одно знав він європейську цивілізацію дуже неповно, особливо з питанням суспільного життя не умів дати раду. Його міркування на цю тему були часами так наївно комічні і дивоглядні, що ми беремося розказати про це дещо більше, чим, напевно, справимо своїм шановним читачам трохи приємності.

Одного тихого дорослішого дня, коли навіть над містом плавало бабине літо, професор пішов на прохід далеко за рогачки, «на лоно природи». Папуа, як звичайно, був із ним. Вони йшли гладеньким шосе, що легенько п'ялось угору, ховаючись під лапатими каштанами. Над шосе безконечними нитками звисав телефонний дріт, бо навіть і «лоно природи» в Європі обмотане дротами. З обидвох сторін шосе їжились стерні, а де-не-де стояло ще чотирикутними ланами збіжжя, а біля нього комашилися люди, зрізуючи його машинами, а де пройшла ця машина, — там залишилася лише цітка стерні.

Папуа цікаво розглядався, ідучи, а після запитав:

— Чому тут, над дорогою, не ростуть ніякі інші дерева, лише ті лапаті каштани?

— Тому, — відповів професор, — що ми так хочемо, щоб росли каштани, а не інші дерева, бо каштани гарні і дають найкращу тінь.

Папуа глибоко задумався, і його обличчя виказувало щораз більше здивування, начеб вразила його безмірно велика думка, аж професор це зауважив і, усміхаючись, запитав:

— Що тебе так схвилювало, дорогий Папуо?

Папуа поволі озвався:

— Значить... ви це все зробили... у цілому вашому світі? Ах. Я не думав досі, скільки ви зробили. І цю кам'яну дорогу... і ці дроти, багато-багато дротів — цілий світ обмотаний! І залізні мости! І кораблі!

Професор зрозумів.

— Так,— сказав він урочисто,— усе. І ця камінна дорога. Ми з усіх піль позбирали каміння, і вони лежать тепер тут, де ми хочемо, і інакше не уміють лежати. Кожний цаль землі є зрушений, зритий чи зрівняний людиною, кожне дерево і зело росте там, де ми визначили, і лише таке, яке ми хочемо. Ти глянь, тут світ здається створеним нами, наш світ! А пригадай свою батьківщину: там ви ходите в пралісах незамітні і боязкі і навіть не думаєте, що людина — найвищий твір природи.

— «Кожний цаль землі, кожний камінь, кожне дерево...» — захоплено повторив приголомшений Папуа.— Так, ви уже усе на світі поробили, ви тепер вже не маєте чого робити.

Професор засміявся:

— Чому? Ось ми йдемо по кам'яній дорозі, а чому би не зробити дороги гумової? Мешкаємо в кам'яних будинках,— чому не побудувати скляних? Це ж краще! І обов'язково зробимо це, як будемо мати вільний час! Ні, коханий Папуо, не роботи нам бракує, а робітників! Світ ще можна сто разів зробити кращим і приємним. Ось глянь,— професор вказав на поле,— косить чоловік збіжжя — мах косою, мах по маленькій жменьці. А пощо це? Ось дивись, там далі коні тягнуть таку машину на колесах, а вона косить, а вона косить, та швидко ж як! А тепер така вже машина є, що разом і косить, і молотить, і зерно посортує. Ось коли люди такими машинами досконалими скрізь працювати будуть, тоді легко заживуть і часу більше матимуть. Машинами зроблять куди більше, а більше зроблять — більше будуть мати.

Вони повернули йти додому. Папуа йшов в задумі про велике безконечне вдосконалення життя. Коли увійшли до міста, він нараз за решіткою під великим дахом зобачив дуже багато тих машин, що косили збіжжя. Папуа схопив професора за руку:

— Пане професоре, ось гляньте — коси на колесах. Стоять тут без діла, а там люди косять руками, так поволеньки. Наказати треба їм, аби брали ті машини до роботи, швидше викосять і будуть мати час до іншої роботи, до гумових доріг і скляних домів. Пане професоре, адже ті машини тут без діла.

Але професор лише знизав плечима та промуркотів:

— Який ти наївний, Папуо.

І пішов далі, не оглядаючись.

На другий день Папуа прокинувся з думками про В е л и к у Р о б о т у на світі. Вона снилася йому цілу ніч. Снилось йому, що по гумових дорогах їздили скляні будинки, пору-

шувані запряженою силою вітру, що натворив електрики, а люди робили усе більше і краще.

Папуа пригадував сон і жалкував, що це був лише сон. Але в цей час почув він нараз за вікном, на вулиці, дивний гамір, не такий, як звичайно, грукіт та туркіт, ні, лише людські вигуки, крики та спів. Він виглянув через вікно: ціла вулиця була загачена людьми так щільно, що в цій масі безпомічно загрузли самоходи і трамваї. Але це не були ті люди елегантні і вдоволені, що їх Папуа звичайно бачив. Ні, вони мали на собі погану одіж, були якісь виснажені, нещасливі і нервово піднесені,— якісь чужі, як прикрі гості на цих блискучих вулицях. Вони несли над своїми головами червоні ганчірки на дрючках, співали і вигукували і бурхливою рікою перли вперед. Папуа в тому нічого не міг зрозуміти.

Нараз обдертим людям загородили собою вулицю чорно убрані люди, що їх Папуа не раз бачив на вулиці, та ніколи не звертав на них уваги. Людей у чорному було небагато, але стали вони лютою стіною і скерували до обдертої маси машини, довгі й тонкі.

Папуа скрикнув з жаху так голосно, що до кімнати на крик убіг професор.

— Що це? Пане, що це?

Професор зблід і підбіг до вікна.

Обдерті люди метушилися на місці, кричали. Ті, що були ззаду, напірали вперед. Почали виривати з вуличного бруку каміння та погрозово махали руками. Але вони не виглядали на лютих, скоріше — були вони нещасні.

Нараз із бічної вулиці вирвався на конях другий гурт озброєних людей у чорних вбраннях, що, люто нагнавшись на юрбу, без милосердя почав лупити палками на всі боки.

Обдерті люди в страху утікали, падали під кінські копита, зривались, кричали і плакали.

Усе це діялось тут же, під вікнами. Папуа дуже налякався, а ще більше тому, що нічого тут не розумів.

Поволеньки натовп зник, а властиво, побіг вулицею далше, а за ним все мчали і били палками чорні люди.

Тоді Папуа відклеївся від вікна і встромив у професора запитливі очі, шукаючи на його обличчі пояснення цього божевілля, що він зараз бачив. Але професор стояв мовчки, лише кусав нервово губи. Та Папуа бачив — професор знає, напевно знає, бо на його обличчі немає здивування. Він навіть вважає це за зрозумілу, природну, логічну річ. Тоді Папуа підбіг до нього і нетерпеливо, вимагаючи, скрикнув у очі:

— Що це є?!

— Це безробітні,— неохоче відказав професор.

— Що таке безробітні?

Папуа не уставав, він мусив мати відповідь,— як це може бути у тому гармонійному світі, де кожний камінчик лежить у призначеному місці...

— Безробітні — це ті, що не мають роботи. Вони хочуть працювати, а роботи немає.

Папуа недовірливо глянув на професора, гадав, що цей, мабуть, кепкує.

Не мають роботи? Таж учора, тільки учора професор говорив про Велику Роботу вічного вдосконалювання світу.

— За що їх б'ють? — запитав він.

— Їх розігнали, бо... роботи немає, а вони — все одно... Але дай спокій, Папуо,— нетерпеливо відмахнувся професор,— ти нічого не розумієш.

Але мурин був тепер зовсім не той, що завжди, а виглядав майже непритомно. Без ніякої церемонії він схопив професора за рамена, поставив перед собою і пристрасно питав:

— Вони хотіли роботи? А чому ті чорні їм не дають? Хто такі чорні, що забороняють людям будувати скляні доми? Чому не зв'яжуть цих чорних? Вони не дають робити! Вони гірші за крокодилів!

— Ти, Папуо, закінчений дурак! — закричав професор.— Ніяких вони скляних домів не йшли будувати, а просто це текстильні робітники, що виробляють матерію на одяг. І нарobili вони стільки, що вже нікуди діти, нікому вже не треба.

— Неправда! — перебив Папуа.— Вони самі ще не мають доброї одежі! Але коли і так, то чому вони не роблять іншої роботи? Чому їм чорні забороняють?

— Їм не «чорні» забороняють, а просто господар узяв і замкнув фабрику, бо це його власність.

— Фабрика власність? А чому ж фабрика його власність, а не їхня?

— Бо він одержав її від батька.

— А батько?..

— Побудував.

— Фабрику?! Неправда, я бачив фабрику і бачив, як будують, фабрику не може побудувати один чоловік!

— А, відчепись, дурню,— гнівно гукнув професор, виврався і вийшов.

Папуа залишився сам. Опам'ятався. Що це? Професор на нього розгнівався? Муринові зробилось соромно, дуже соромно. Мабуть, він обидив професора, цього безмежно мудрого, це втілення розуму, бездонну криницю мудрості і добра. Професор перестане його любити. І напав на мурина такий

жаль, що він сів і почав плакати, а що більше думав, то дужче плакав. За що на нього нагнівався професор? За те, що він хотів знати? Адже професор його завжди хвалив за цікавість. А тут?.. Не пояснив, залишив його, бідного, немудрого мурина, самого перед цим таким страшним фактом, а ще й нагнівався. І плакав Папуа, і обіду не їв. А професор цілий день до нього не приходив. Аж вчором, коли вже місто залляла електрика, професор до нього прийшов і ласкаво, щиро, як колись, ударив по спині:

— Не сумуй,— каже,— лісовику!

Втішився Папуа та давай знову прохати, щоб професор пояснив йому оцю вранішню подію.

— Добре,— каже професор,— лише гляди, щоби спокійно слухав. Кажу, що це тебе так вразило?

Папуа, подумавши, почав говорити:

— Багато я бачив тут різних див, просто це ціла країна чудес. Але ви, пане, розказали мені, що то ніякі чудеса і немає на світі ніяких чудес, бо усе має причину, а люди застосовують усе для себе на користь. А пізніше сказали ви, що іще не кінець роботі, що іще сто разів краще на світі зробити можна, лише часу бракує з усім упоратись. І мріяв я про це вічне вдосконалювання світу. Аж уранці zobачив я таке диво, якого ще ніколи не бачив: люди людей б'ють. Чоловік б'ється з крокодилем і зі змією, але чого поміж собою? Але ще чудніше, що є на світі якісь безробітні, що робити хочуть і не мають, в той час як світ без меж вдосконалювати можна. А ще чудніше, що цих людей б'ють за те, що вони роботи хочуть, начеб краще було, коли б люди не працювали, лише напрацьоване з'їдали та зношували. І не б'ють того якогось «господаря», що людям робити не дає (а коли б робили, то би більше на світі добра було), бо видумали, що він якийсь «власник» і фабрика є його. А як вона може бути його, як її він не міг збудувати, а крім того, навіщо ж вона йому одному, коли одна людина у фабриці нічого нічого не зробить, бо треба, щоби ті вугілля натаскали, а ті в печі палили — пару гріли, а ті те, а ті інше,— як же ж вона одного чоловіка бути може? Один чоловік лише замкнути її може, а більше нічого. Ось тепер володіє нею один, і стоїть вона замкнута, без користі. Але за все дивніше мені, що ви — наймудріша людина, а оповідаєте мені про ті речі байдуже, наче ті нісенітници вас не чудують, наче вони є зрозумілою річчю, що теж має причину.

Папуа сумно змовк, а по хвилі додав:

— Зрештою, я ж дикун, не знаю, може, це й інакше, але ви поясніть мені, поясніть, бо це мені дуже тяжко.

Професор доброзичливо засміявся.

— Гаразд. Воно, бач, ніби так: фабрику замкнено... але коли б і ні, то робити у ній все одно не варто, бо робітники хочуть їсти, а полотна свого не наїдяться. Поки полотно роз- продувалось, то робітники мали гроші й купували хліб.

— Ну, коли так, то хай вони йдуть хліб працювати.

— Але ж, Папуа, працювати хліб — треба поля, а у них поля немає. Де вони робитимуть?

— Як то де? А де всі?

— Але ж, Папуа, інші працюють на власній землі!

Папуа витріщив очі:

— І земля власна. А як же земля власна? Її ж ніхто ні- коли не побудував. І... і що ж, нарешті, робити мають ті люди? Вони ж їсти мусять, все одно ж щось їсти будуть. А замість того, щоби на світі робити те, що потрібно, не дають працювати. А від цього ж на світі...

— Бач, дорогий мій,— урвав професор,— я цього тобі пояснювати не буду, бо це питання соціології, а я природник. Але ти постарайся, постарайся зрозуміти.

І професор знову від початку викладав йому про при- ватну власність.

Та хоч Папуа вкрився рясним потом, силкуючись зро- зуміти, та таки ніяк не зумів віднайти логічності у такій про- стій річі, що її без найменшого труда розуміє кожна європей- ська дитина.

Ми не можемо опертися спокусі — звеселити наших читачів ще деякими пригодами цього чорношкірого телепня.

Після події з безробітними Папуа дуже зненавидів чорно убраних озброєних людей і, щоправда, трохи їх боявся. Бо взагалі він терпіти не міг якої-небудь зброї. Ген там, у рідних далеких лісах, карабін був би корисним, потрібним, бо там живуть крокодили і змії, що їх треба убива- ти для оборони власного життя або для поживи. Але тут, де кожне дерево росте у призначеному місці і звірята живуть лише ті, яких хочуть мати люди, тут немає потреби носити зброю, отже, коли тут хто її носить, то призначає її на других людей. Коли Папуа думав про це, його кидало в тремтіння. Він дуже здивувався, що люди такі злі, а таких людей, що носили зброю, було дуже багато; звичайно носили маленькі револьвери, хоч ховали їх по кишнях, наче соромились; лише ті, у чорних вбраннях, цинічно вихвалялися своїми кара- бінами і гострими багнетами і ходили пострахом для меш- канців улиць.

Та скоро довелося муринові довідатися про озброєних людей багато більше. А сталося це так: у цьому ж самому

домі, що і професор Гарльбет, лише на поверсі нижче, мешкав зі своїми родичами один молодий русявий хлопчисько, вічно веселий, ширий Джон. Правда, балакали про нього, що він легкодушний та неуважний в науці, а Папуа, що сам поважав науку безмежно, розуміється, дивився на таку легковажність незадоволено. Одначе він полюбив Джона за щирість, хоч спершу Джон і реготав з купчастого папуасового чуба.

Аж одного разу Джон сказав:

— А знаєш, Папуо, швидко вже я з тобою попрощаюся.

— А що таке? Хіба поїдеш куди?

— Так, йду до війська.

— До якого Війська? — не зрозумів Папуа. Він гадав, що «військо» — то, може, назва якогось міста.

— До якого ж? До нашого війська. Жовніром буду.

— А що ж це таке?

— А ось хіба ти не бачив, як марширують часом такі хлопці з карабінами і в одностроях?

— У чорному вбранні?! — з жахом скрикнув Папуа.

— Не в чорному, у чорному — це поліція, у зеленому!

У зеленому? Ах, Папуа пригадав собі, таки правда, він бачив цих молодих хлопців, що так гарно, рівно та дружно вибивали крок вулицями.

— А чого тобі до війська? Навіщо?

— Що ж зробиш, про це не питають, змушують мене!

«Ну,— подумав собі Папуа,— такого лінюха не диво, що й змушують: без примусу й читати не навчився».

— А що ж там робити у тому війську?

— Учитимусь стріляти, а як треба буде, то піду воювати.

— Вибач, Джоне,— що це значить «воювати»?

— Ох ти, дикуне, дикуне,— похитав головою Джон,— навіть не знає, що значить «війна»! Це значить — узброяться люди, багато-багато людей, більше, як у цілому місті, і вийдуть у поле, а назустріч їм вийде багато інших узброєних людей. Це зветься — армії і фронт.

— Ну?..

— Ну, а тоді одні на других давай з карабінів стріляти, і з гармат, і з аеропланів бомби кидати, і газами труїти. Багато поб'ють, стараються вбити якнайбільше, усіх. Ось це і є війна.

У мурина з обурення, перестрашу й здивування очі ледь не вилізли на чоло.

— Слухай!.. — скрикнув він, тремтячи. — І ти не брешеш? І це на правду буде?

Джон зареготався так, як лише він вмів реготати.

Тоді Папуа зірвався на ноги. Коли б його шкіра на це дозволила, він був би тепер блідий зі злості.

— Ти смієшся,— скрикнув він, ображений до глибини душі,— але я, мурин, кажу тобі, що твої жарти є дурні і не гідні не лише культурної людини, а навіть мого брата, дикуна! Такі жарти — це образа для людей.

Джон перестав сміятись і нахмурився.

— Це ніякі жарти, а зовсім правда, і я цілком не думаю тебе піддурювати.

— Як то? Це буде?! Це хочуть зробити? Це неправда!

— Дурний ти,— відказав Джон.— Розуміється, це хочуть робити. Тепер у нас і в кожній іншій державі є яких по півмільйона людей, що нічого більше не роблять, лише вчаться убивати. Усього тепер є з тридцять мільйонів людей, що вчаться це робити.

— Тридцять мільйонів вбивців! — прошепотів Папуа.

— Так, вони ходять в одностроях, сплять у спеціальних будинках, встають рано і до самісінького вечора учаться убивати.

— Зажди, цього не може бути, щоби люди спеціально учились убивати. Таке вони соромились би робити. А крім цього, хіба можна, щоби тридцять мільйонів,— т р и д ц я т ь м і л ь й о н і в! — так марнували час, коли на світі така велика і чудова робота чекає!

— Так, так,— говорив далі Джон.— З усього доходу, що його приносить країна, більше половини йде на виготовлення різних приладів до вбивства. Один військовий пароплав коштує удесятеро дорожче пасажирського. А з літаків майже ніхто не користує, вони будуються лише для вбивства людей. Одним словом, як кажу: більше половини усіх прибутків.

Папуа почав сміятися.

— Джоне, коли ти і не брешеш навмисне, то сам не знаєш, що балакаєш: ти ж сам подумай — хіба може це бути, щоби люди віддавали більше половини прибутків на таку не лише непотрібну, а божевільно шкідливу, страшну і з усіх гідот наймерзотнішу річ, як знаряддя вбивства людей, і то в той час, коли тими матеріалами, тими робочими руками можна вдосконалювати без кінця світ. О Джоне, учитися тобі треба, багато вчитися! Тоді не будеш оповідати байок.

Джон страшенно розсердився.

— Байки? Не байки! Війна уже була! І не раз, мій коханий. І нещодавно, ось кілька літ тому була.

— Як була? — задихаючись, застогнав Папуа.

— Так була, як я казав: зійшлись узброєні люди, цілі мільйони,— ти розумієш, що то — мільйони? — і давай убивати один другого. Чотири роки убивали.

— Що-о-о? — вихрипів Папуа.— Чотири роки?

— Чотири роки!

Джон почав оповідати гордо, наче хвалився:

— І знаєш, скільки убили? Рахують на десять мільйонів.

А скалічили двічі стільки. А з крові, що при тому виллялася, могло б бути озеро на сто п'ятдесят метрів упоперек! А знищили при тому усякого добра,— будинків, кораблів,— знищили третю частину усього того, що люди напруцювали протягом століть!

Папуа слухав у безсилій розпуці, лише благаючи зніс догори руки:

— О Джоне, але навіщо ж вони це робили, пощо?..

— Пощо? Це дурне питання! Звісно — війна! Щось там було таке! Щось там німець на нашу вітчизну... Одним словом, щось там було,— я докладно не знаю, а може, і ніхто докладно не знає. Війна, одно слово!

— Стій! Зажди! — закликав Папуа.— Як то не знають? Робили таку річ і не знали навіщо? Не були сердиті одні на других, не обидили одні других і йшли битись, десять мільйонів убили і не знали навіщо?

— Ну от! Чому ж не знали? Я ж кажу — щось таке було. Якийсь студент убив якогось князя.

— І за це убили десять мільйонів?

— Крім цього, проклятуший німець зазіхав на наші колонії, з котрих ми маємо мільйони прибутків.

— О Джоне, я ніяк не зрозумію, що то значить «наше» — «чуже». Але що ж ті німці хотіли зробити? Знищити що? Є земля, а з неї користь. Аби лише не нищити, а працювати. А ти кажеш, що війна знищила третину усього багатства світу!

Папуа зірвався з місця, розбурханий хмарами думок.

— Ні! — закричав він.— Що ти мені брешеш! Значить, на те, щоби не втратити пару мільйонів зисків, ви пожертвували десять мільйонів людей і цілу третину багатства цілої землі. Що ти мені брешеш! Який дурень згодиться спалити дім, щоби врятувати буду?! Що ти мені брешеш! Я читав про землетруси і урагани, але вони за тисячу літ не причинили стільки шкоди, як ця одна війна! Де така небезпека, що задля неї варто пожертвувати десять мільйонів голів!

Джон був хлопець молодий і простий. Він слухав тепер мови муринової так само здивовано й вибалушивши очі, як перед тим мурин. Йому здавалось, що він несподівано зобачив усе життя зовсім з іншого боку.

— І ти підеш учитися вбивати людей, не знаючи навіщо, і будеш з'їдати хліб, марнувати час на такі підлі пакощі! — скрикнув нарешті Папуа.

Тоді Джон підвівся на ноги. Був тепер блідий як полотно.

— Я... я подумаю,— тихо сказав він і, хитаючись, вийшов.

Після тої розмови притрапилася з Джоном дивовижна пригода, причиною якої був, без сумніву, цей простосердечний мурин. З веселого та безжурного став Джон дивно замисленим та сумним, навіть бачили, що був заплаканий.

Родичі цьому дуже здивувалися, бо спершу Джон зовсім не журився військовою службою.

Але до прийому Джон прийшов спокійний, лише блідий. Коли прийшла черга до нього,— сказав просто військовим урядовцям, що служити у війську не буде.

Офіцери зглянулися, заскочені тою несподіванкою.

Почали питати.

— Ви баптист? Унітаріанець?

— Ні.

— Толстовець?

— Ні.

— Комуніст? — уже шорстко.

— Ні.

— Чому ж ви відмовляєтесь?

— Не хочу убивати людей без потреби.

— Ви гадаєте, що ми такі кровожадні, що раді вбивати людей без потреби? — обурились офіцери.— Але скажіть, коли більшовики підбурюють проти нас наші колонії, ми маємо не боронити своїх прав?

— Ви не маєте до колоній ніяких прав,— відповів Джон, що ніколи раніше подібних думок не висловлював.— Ви колоній не створили, значить, вони не можуть бути власністю. Ви створили гніт в колоніях, та цю свою власність можете собі забирати.

Офіцери значуще зглянулися і, жуючи злість, питали далі:

— В такому випадку нам зовсім не боронитися перед червоною загрозою? Чи, може, по-вашому, більшовизм не є загрозою?

— Так, тепер я не гадаю, що більшовизм є небезпекою, але я знаю, що ніколи не було такої небезпеки, що грозила б вбивством десяти мільйонам людей та знищенням третини усього багатства землі, а війна знищила й обіцяє повторитися. Більшої небезпеки немає, і урагани, і землетруси за тисячу років не знищили стільки.

Що мали на це говорити військові урядовці? Розуміється, обурились й заарештували Джона, як ворога держави, та присудили незабаром на довголітню в'язницю.

Папуа дуже врадувався, коли дізнався про відмову Джона від військової служби. Але Джонові родичі були заплакані й сумні.

— Чого вони журяться? — питав Папуа.

— Бо Джон сидить у в'язниці, — відповідали йому.

— Що це таке «в'язниця»?

— Це такий дім, де замикають злочинців.

— Злочинці — це, мабуть, ті, що чинять зло? — здогадався Папуа. — А навіщо цих злих людей туди замикають?

— Замикають їх, бо вони такі, що на волі убивають людей, насилують, крадуть — взагалі творять різні непорядки.

— Мені жалко їх, вони, нещасні, без волі, — подумавши, сказав Папуа. — Але це, мабуть, конечно, — я і сам бачив таких людей, що їх таки дійсно потрібно замкнути. Це були люди у чорних вбраннях. Тоді вулицею йшли робітники, що хотіли працювати, а якийсь варіат «хазяїн» замкнув фабрику, бо видумав, що від роботи є лише страта (а нібито від дармування є дохід!). Робітники, розуміється, були б відімкнули, та чорноубрані заступили їм дорогу і давай їх страшенно бити за те, що ті хотіли працювати. Ну, так, розумію, — коли таких людей не замкнути, то вони усе на світі перемарнують. Працювати не дають, а їсти й убиратися потрібно ж. Так цих чорноубраних уже замкнули? І цих, що убивають, кажете? Так-так, це добре, бо я чув, що недавно убили десять мільйонів людей. Дивуюся, чому це люди такі дурниці творять. Але чого ж Джон у тій в'язниці?

— Папуо, це зовсім не так, як ти собі уявляєш, — відповіли йому. — А Джона посадили до в'язниці, бо він також злочинець, адже він відмовився від військової служби.

Тут довелося муринові здивуватися більше всього попереднього:

— Джон злочинець?.. Бо не схотів убивати? Так???

— Папуо... так, ніби так, щось подібне. Але ти, бач, не розумієш: і зовсім не замкнуті до в'язниці ті, у чорному, що не давали працювати, а сидять там ті, що підбурювали проти власника фабрики. Бо фабрика — це ж його власність, розумієш? В л а с н і с т ь! І він має право...

— Розумію! — вереснув Папуа. — Тому у вас існує власність, що чорні напасники, злочинці обстоюють за тим божевільним хазяїном. І це є те «право». А від того «права» обов'язково люди будуть голодні й обдерті, бо робота йде без найменшого ладу, а «злочинець» у вас той, хто виступає проти того безладдя.

По тих словах Папуа завернувся на п'яті і, як стріла, помчав геть.

Він влетів до професорового кабінету, мов бомба, і бебехнувся перед професором навколішки, та, благаючи, обіймав його коліна:

— Пане, пане! Верніть мене додому! Пустіть мене у мої дикі ліси.

— Що тобі? Чого ти? Що знову ж за фантазія? — боронився професор.

— Не хочу! Не можу! — ревів мурін.

— Що таке? В чім річ? Встань же, говори, толком скажи. Чого не хочеш?

Мурін підвівся. Зрозумів, що потрібно висловитись виразніше. Але коли став говорити, — звучала в його голосі найміцніше вперта постанова:

— Пане, хай я у своїх лісах буду ходити голий, а їсти лише нужденні корінці і ягоди, а ночувати на гілляці між листям, — але я не хочу жити тут!

— Що... що?

— Спершу я гадав, що дістався до країни мудрості, подивляючи ваші машини. Але коли у вас ті, що убили десять мільйонів, називають злочинцями тих, що не хочуть убивати, а ті, що руйнують продукцію, замикаючи фабрики, називають злочинцями тих, що з цим не хочуть погодитися, і це у вас зветься «право», то ваша уся технічна мудрість є нуль супроти вашої геніальної суспільної глупоти.

Що професор мав на це сказати? Він, вже переконався, що ніякий соціолог не зуміє втовкмачити муринові в голову основ нашого суспільного життя.

Це, розуміється, доказує те, що, помимо поверхових здібностей, мозок представника чорної раси ніколи не дорівнює інтелектові арійця.

1930

ОПОВІДАННЯЧКО ПРО ЗЛУ І ПРО ДОБРУ ДІВЧИНКУ

Було так, що над річкою та стояли дві хатки. Одна була велика, з прикрашеними вікнами, з ганком, крита бляхою, а друга маленька, обложена мохом та шихтою, з прогнилою стріхою і з віконцем таким, що котові пролізти.

І сталось так, що в обох хатках та одного тижня вродились дівчатка. Були вони зовсім однаковісінькі — вогко-рожеві і так нетерпеливо, безапеляційно вимагаючи, начеб увесь світ був лише на те, щоб їм догоджати. І всі їм і догоджали, признавали їхні такі надзвичайні права.

Але що їх мами не в однакових хатках жили, то й неоднакове життя давали своїм донечкам. Ця дівчинка, що у великій хаті, мала вигідну постільку, ясне сонечко і ласкаву молочну маму. А ця, у малій хатці, темній і брудній, мала сморід, не завжди чисту пелюшку і хвору, суху маму. І тому дівчинка з малої хатки багато кричала, а від того видувся у неї пупок, як кулачок, і болів, і вона ще дужче кричала. А мама лежала хвора, а тато варив їсти, і в нього все лилось-вибігало з горшків, і пшикало, і смерділо. Мама стогнала і плакала, дівчинка кричала так, аж випинала з колиски животика з великим пупком, а тато розпучливо тряс її в колисці, а вона кричала. А тато злісно шугав колиску, а дівчинка кричала... І тоді він бив її великою рукою по маленькому задочку.

Часом приходили чужі люди. У великій хатці бачили вони гарну чисту дівчинку, через великі вікна ясне світило сонце, і людям було приємно, і вони гукали до дівчинки, і сміялись привітно, і вона до них сміялась. І люди казали:

— Ах, яка це гарна дівчинка!

А опісля звертались до дівчинчиного тата:

— Дядьку Федоре, може би, ви мені та позичили пару золотих.

А як приходили до маленької хатки, то бачили сміття і від смороду морщили носа. А в куточку на лахмітті бачили замурзану дівчинку з тоненькими ніжками і великим пупиком і відверталися від неї. А опісля казали сердито до дівчинчиного тата:

— Денисе, чи не час би вже віддати гроші? Чи то я ще за своїм добром ходити повинен?

І дівчинка з маленької хатки потроху стала вважати всіх людей за дуже недобрих і боялася людей.

Але обидві дівчатка ще нічого не знали на світі, окрім цього, що було в хатці. Аж поволеньки научились вони ходити ніжками,— а була тоді зима. І тоді мама тої дівчинки, що у великій хатці, говорила своїй донечці:

— Ось прийде літечко, буде тепленько, сонечко, і тоді ти побіжиш-побіжиш нозями аж он до тої дівчинки, що в маленькій он тій хатці. Занесеш їй пиріжка, а там та дівчинка так радується і так буде тебе любити!

А мама тої дівчинки, що з малої хатки, говорила своїй донечці:

— Як прийде літечко, буде тепленько, сонечко, тоді ти побіжиш-побіжиш нозями он до тої дівчинки, що в великій хатці, а та дівчинка дасть тобі пиріжка.

І прийшло літечко. І зайшла дівчинка з малої хатки до дівчинки у великій хатці, і ця відразу дала їй пиріжка, а сама

стала їсти яблучко. Дівчинка з малої хатки з'їла пиріжка і так дивилась на яблучко, аж слинка їй котилась. Вона ще не знала соромитись, так як великі люди. Вона слідкувала, як відкушувала дівчинка кусок яблучка і заглядала дівчинці в ротик. Тоді дівчинка з великої хатки сказала своїй мамі:

— Мамо, дай і оцій дівчинці яблучко.

Але мама крикнула сердито:

— Не можна їй! Ще чого?! Буде з неї, з'їла пиріжка.

Дівчинка з малої хатки ще не знала, що то обида, але їй так стиснулося серденько, що аж слізки пішли.

Коли дівчинка з великої хатки з'їла яблучко, то показала дівчинці з малої хатки велику ляльку і м'яча. Лялька була не зі шмаття, а така, як жива,— рожева, з очками, з носиком, з ніжками й руцями, аж дівчинка з малої хатки запитала, чи лялька вміє плакати. І дівчинка дуже покохала ляльку і довго бавилася з другою дівчинкою. Аж дівчинка з великої хатки захотіла їсти й побігла до хати. Їй мама дала булки з маслом. Вона стала їсти, а дівчинка з малої хатки знову заглядала їй у ротик, аж нарешті тихо сказала:

— Дай мені.

І дівчинка дала їй, і вони удвох дуже швидко з'їли булку, і дівчинка з великої хатки побігла до мами прохати ще булки.

— А цю вже з'їла? — запитала мама.

— З'їли з тою дівчинкою, що з маленької хатки,— відказала дівчинка. Тоді мама стала сварити, казала, що не дасть булки. Але таки дала, лише наказала не ділитись з дівчинкою. А для дівчинки з малої хатки дала хліба і сказала злісно:

— На, жери, але не виманюй булки, а то я тут тебе!..

І дівчинка їла хліб, та все дивилась на булку.

Опісля дівчатка пішли до малої хатки.

Дівчинка з малої хатки зробила ляльку з хустки, але дівчинка з великої хатки не схотіла такою лялькою бавитись. В малій хатці не було ніяких забавок і тому, як дівчинка з великої хатки відходила додому, то дівчинка з малої хатки прохала залишити їй м'ячика. І ця залишила.

Цілу годину дівчинка була щаслива: носила на долоньках м'ячика, гладила його й пестила, люляла у колісці і навіть давала йому їсти шкірочку хліба. М'ячик не хотів їсти хліба, і дівчинка несміло підійшла до хворої мами прохати для м'ячика булки. Але булки не було,— булки ніколи не було в маленькій хатці.

Але за годину прибігла мама тої дівчинки, що з великої хатки. Привіталась, спитала про здоров'я і давай говорити спокійно і лагідно, але з прихованою претензією:

— Тут ваша дівчинка забрала від моєї м'ячика. А моя прийшла плаче, аж я мусила йти.

— Так, так,— каже хвора мама,— вони тут бавились, може, ваша й покинула, може, забула.

— Не забула, а ваша вимантила від неї.

Тоді хвора мама крикнула на свою дівчинку, щоб віддала м'ячика. Але дівчинці так було жаль м'ячика, і вона не хотіла віддати. Тоді хвора мама злізла з постелі і стала бити свою дівчинку, знайшла м'ячика і віддала мамі з великої хатки.

Чужа мама пішла, а дівчинка плакала. І мама її почала плакати. І плакали разом, і мама казала дівчинці, щоби вона не ходила до великої хатки, бо там її не люблять.

Але одного разу дівчинка хотіла їсти, а мама їй дала лише холодну, несмачну картоплю. І дівчинка пішла до великої хатки. Дівчинка з великої хатки врадувалась і хотіла бавитись, але дівчинка з малої хатки все ходила коло столу, бо на столі лежав хліб. Мама з великої хатки зауважила це, накармила її та сказала бавитись.

Але другим разом, коли дівчинка прийшла і споглядала на хліб та чекала, щоб її накормили,— їй нічого не дали їсти. Тоді вона сумна стала збиратись додому. Але дівчинка з великої хатки зачала плакати за нею, і тоді мама повернула дівчинку з малої хатки і дала їсти, та при тім сердито накричала:

— Лише жерти приходиш! Тільки те й думаєш! Не знаєш ти, як то інші діти, побавитись, чи що, лотоку ти ненаситний!

А дівчинка що могла зробити, коли їй хотілось їсти? Вона лише спідлоба споглядала, вислухуючи упокорень, і мусила привикати мовчки зносити це, бо хотіла їсти. А люди казали:

— Хіба вона знає стид?

З того часу вона, як приходила до великої хатки, а їй не давали їсти,— відразу страшила дівчинку з великої хатки, що піде додому, а дівчинка плакала і домагалась, щоб мама дала їсти дівчинці з маленької хатки.

Прийшов раз до цих дівчаток ще один хлопчик. І научив він їх бавитись у коні. Дівчатка покинули ляльки, запрягли шнурки під руки, а хлопчик ухопив за кінці і поганяв їх. А опісля сказав, що треба коней покормити. Для того поставили вони скриньку — це був жолоб — і почали над

скринькою плямкати ротиками — їсти обрік. Аж дівчинка з великої хатки сказала:

— Ти не їж, бо то наш овес. Не їж.

І дівчинка з малої хатки перестала плямкати ротиком, — вона так вже звикла, щоб усе було для інших, а для неї лише те, що їм із носа спаде. Але стало їй так тоскно і смутно, що вона перестала бавитись, пішла додому, загорнулася у солому і плакала так довго. Вона не знала чого. А вона плакала того, що маленька дівчинка з великої хатки робиться така ж, як і інші великі люди.

Але нічого на це не можна було зробити, бо дівчинка переконалась, що у малій хатці не можна нічого ані випросити, ані виплакати, бо у хатці нічого немає. І дівчинка ще частіше залишати стала хатку. Знайшла вона дорогу до інших хаток і скрізь дивилась, щоб роздобути із'їсти. Часом випрошувала у дітей. А одного разу зайшла до хати, коли нікого у ній не було, і вона узяла зі столу хліба, і почала їсти, а коли хтось рипнув дверима, приховала хліб. Пізнала, що така форма здобування найзручніша, бо ніхто не сварить і не глузує. А коли раз дівчинку проловили на крадіжці та почали соромити, їй було-таки дійсно дуже сором. Але великі люди не знали, що їй і тоді було сором, коли їй з насмішкою давали їсти, щоби вона бавила чужу дитину. І вона крала, наумисне підглядала, коли нікого не було у хаті. Її били. Але у неї був уже світогляд, чи просто, так би сказати, зрозуміння факту: люди злостяться на неї за те, що вона у своїй хатці не має чого їсти і їсть їхнє, як би вона не здобувала від них їжу. А їсти хотілось, і вона здобувала. Мусила погодитись на це. Це було натурально. Вона тоді лише матиме, як здобуде, а за це заплатить часом своєю шкірою, часом лише вислухає глузування. Люди сміялись, що для неї уся ціль лише у жертю.

— Глядять, навіть коли напраться вже по пельку, то все одно ще чогось шукає. Інші діти бавляться, віднаходять якісь розривки, щось творять — мають якесь духовне життя, а вона, крім свого черева, нічого не знає.

Людям здавалась вона такою обмеженою, і вони нею гидували. І правда, вона навіть не уміла бавитися, не розвинула своєї уяви. Але думала вона, напевно, не менше від інших дітей, лише думала про інше — про здобуття хліба. Найлегше здобути крадіжкою, — і вона крала. Спочатку лише те, що можна було із'їсти, опісля забавки і, нарешті, все, що попадалося під руку, хоч нінащо їй воно не було придатне. Крала тому, що життя навчило її: що придбаєш — це будеш мати. Але люди обурювались:

— Кажуть, що вона краде з голоду! А ось тібрить усе, що бачить! Це вже таке злодійське насіннячко! Ляльку у моєї Наді украла, то також з голоду? Хіба моя Надя у кого що б украла? Ніколи! Вона, як зобачить у чужих дітей яку забавку, то так, бідненька моя дівчинка, дивиться, мало не плаче, але щоби крала!.. Просить лише, щоб їй купили. Ну їй купиш.

І це була правда. Дівчинка з великої хатки була хороша, чиста, ніхто перед неї не потребував пильнуватись, до всіх вона привітно усміхалась — одним словом, була добра дівчинка. А дівчинка з малої хатки крала, брехала, дивилась спідлоба, як прилапане вовчєня, і була зла, як вовчєня.

— Це мати всьому винна, — говорили чужі мами.

— Мати, розуміється, мати! — стверджували інші. — Коли б вона та зрізала її раз-другий лозою — не бійсь, закаялась би вона красти. Ось, чому мої діти ніколи нічого?

— Або мої? Та якби моя що чуже зачепила, то я б її!..

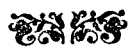
* * * .

А втім, це, що я розказав, зовсім не цікаве, бо і самі ви цих обох дівчаток дуже добре знаєте.

Я лише пригадую вам, дорогі батьки й вихователі, щоби не забували ви за різку для своїх діток, а то можуть вони вирости на таких бридких і злих, як оця дівчинка.

[1931]

ПРИМІТКИ

РОМАН. ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ

(Роман)

Вперше надруковано: *Тудор С. День отця Сойки*. Роман. Вступна стаття П. Козланюка. Львів, «Вільна Україна», ч. I, 1947. Повніше, як додаток до журналу «Україна», з передмовою П. Козланюка «Степан Тудор. Життя і творчість» та післямовою В. Беляєва «Отець Сойка і його хазяї», твір надруковано у вид.: *Тудор С. День отця Сойки*. К., «Радянська Україна», ч. I—II, 1949. Відомі одинадцять публікацій українською та п'ять російською мовами. Роман перекладено білоруською, литовською, латиською, польською, чеською, румунською, угорською мовами.

Редакція журналу «Західна Україна» (1930 р., № 2-3, с. 54) повідомила, що С. Тудор має намір написати «велику повість» і збирає для цього потрібний матеріал. До реалізації задуму С. Тудор приступив 1932 р. У 1934 р. львівський альманах «Поцейбіч» (с. 29—33) подав «уривки з повісті» під назвою «Один день отця Михайла Сойки». Праця над твором, першу частину якого було закінчено 1937 р., тривала до 1941 р. У передмові П. Козланюк свідчить, що С. Тудор до війни підготував рукопис до друку у вигляді машинопису. Під час фашистської окупації Львова роман був сильно пошкоджений: в результаті пропало багато сторінок, а на уцілілих зникла пагінація. Товариші письменника врятували лише розрізнені сторінки авторського машинопису. В другому томі й досі не вистає 4,5 друкованих аркушів. Зберігся — без численних сторінок — автограф першого тому. Через це помертві видання роману доводилося контамінувати за різними рукописними джерелами. Втрачені прикінцеві розділи, через що, по суті, невідомою залишається розв'язка твору. Щоправда, П. Козланюк згадував: «войовничий піп» — отець Сойка — зазнає цілковитого краху на виборах повітового правління «Просвіти» в м. Кальному (див.: *Цегельник Я. Степан Тудор: Життя і творчість*. — К.: Дніпро, 1968. — С. 160).

Від самого початку не було єдності у визначенні жанру твору: за П. Козланюком, найпершим його видавцем, це — роман. Такої ж думки був дослідник творчості С. Тудора С. Трофимук. Інші вважають, що йдеться про повість, оскільки саме так визначив жанр свого твору С. Тудор. Зорієнтуватися в двозначному становищі допомагає вірогідне міркування С. Трофимука: «...Термін «повість» широко побутував у 30-х роках на Західній Україні і вживався не стільки на означення жанру, скільки на означення епічних, розповідних творів великої прози взагалі. Що ж до терміну «роман», то він вживався тут дуже рідко і то найчастіше стосовно до великих прозових творів, в основі яких лежала любовна колізія. Тепер, коли наша літературознавча наука на основі багаторічного досвіду радянської літератури розширила ці традиційні рамки і запровадила такі терміни, як «філософський роман», «соціально-викривальний роман», «роман-памфлет», ми хоч і зберігаємо авторське визначення, все ж не можемо не зазначити, що назва «повість» не цілком

відповідає жанровим особливостям Тудорового твору» (*Трофимук С. М.* Творчість Степана Тудора. К., Видавництво АН УРСР, 1963, с. 91—92).

Безперечно, значно більшої уваги заслуговує таке текстологічне питання, як ремінісценції в романі. Чи не вперше їх наявність у ньому з'ясував літературознавець Я. Цегельник, зіставивши пасажі, що стосуються злодіянь інквізиції, в «Дні отця Сойки» з відповідними місцями мракобійного трактату німецьких теологів минулого Я. Шпренгера та Г. Інстіторіса «Молот на чародіїв» і праці німецького вченого П. Генсбреха «Папство та його суспільно-цивілізаційна роль» (див.: *Цегельник Я.* Степан Тудор: Життя і творчість.— С. 114—116). Досліджень з історії інквізиції та папства німецькою і польською мовами, якими добре володів С. Тудор, у першій половині ХХ ст. було опубліковано багато, і не виключено, що письменник був обізнаний з ними. Досі не вивчені аналогічні ремінісценції історико-філософського плану в творі С. Тудора. А вони цілком очевидні, якщо звернутися до його конспектів праць іноземними мовами з історії філософії та християнства, що зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (далі — ІЛ, зокрема, ф. 56, од. зб. 180, с. 11, 12, 15, од. зб. 205, 207). Так (дуже близько до першоджерела) переповідаються відповідні місця з «Історії стародавньої західноєвропейської філософії» В. Віндельбанда (див.: ІЛ, ф. 56, од. зб. 185, с. 50—51, 52).

Читач неодмінно помітить оригінальну — безпрецедентну в українській літературі — манеру викладу. Вона, між іншим, теж є своєрідною ремінісценцією. Наразі у твір запозичено із філософських джерел не факти чи події, а описаний там принцип мислення (в структурі «Дня отця Сойки» вирішальну роль відіграє не традиційна композиція, а саме принцип мислення!). Через свідомість отця Сойки протягом одного дня проходить багатовікова історія минулого із побутовими і громадськими клопотами вчорашнього та буквально сьогодишнього дня. Для цієї калейдоскопічності світосприймання С. Тудор винайшов адекватне письмо, яке надає оповіді поліфонічності звучання, а текстові самотнього поліграфічного зображення: в традиційну «лінійну» оповідь у вигляді спогаду вторгаються спогади іншого характеру (їхню наявність засвідчують окремі речення, взяті в лапки й відділені від решти тексту дужками), в свою чергу — майже одночасно — з інших шарів Соїчиної пам'яті нерідко зринають спомини-«мікрооповідання» (візуально автор виділяє їх через «уступи», в яких теж можуть вишкати автономні оповіді «вкраплення»). Таким чином, оповідь у своєму плині дуже варіює: вона то одно-, то дво-, то три- або й чотиришарова. Це той принцип мислення, в якому нерозривно переплітаються свідоме і підсвідоме. Після того як цей сплет відкрили психологи, осмислення йому намагались дати філософи-феноменологи (зокрема Гуссерль, Моріц, Інгарден та ін.), чії праці ґрунтовно студював С. Тудор (див. архів письменника: ІЛ, ф. 56, од. зб. 178). Копітка підготовча робота Тудора-філософа до написання докторської дисертації про особливості людського сприймання в світлі досягнень новітньої філософії і психології знадобилась Тудору-письменнику. Тому є підстави вважати, що роман Д. Джойса «Улісс», широковідомий в Європі 30-х років, справив лише певний вплив на принцип художньої оповіді «Дня отця Сойки». Вирішальну роль відіграли академічні філософсько-психологічні студії С. Тудора.

Роман задумано як велике епічне полотно та не закінчено автором через передчасну смерть. У рукописному відділі (ІЛ, ф. 56, од. зб. 2) зберігається неповний автограф першої частини повісті, в якому нема сторінок: 31, 32, 35, 36, 39—43, 54, 88—120, 123—126, 128—140, 154—168, 193, 195, 198—235, а також неповний авторський машинопис усєї повісті (ІЛ, ф. 56, од. зб. 80). За цими ж матеріалами вперше найповніший текст підготовлено літературознавцем П. М. Довгалюком: *Тудор С.*

Твори. К., Вид-во АН УРСР, 1962; перевидано у вид.: *Тудор С. Твори. К., «Дніпро», 1982.*

Історичні прізвища, міфологічні імена та інші специфічні реалії вправлено за сучасним правописом.

1 Подається за останньою публікацією.

1 ...Що таке один день нашого життя...— В автографі (ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 2) цей абзац не відділено від подальшого тексту. Як мотго він поданий в авторському машинописі (ІЛ, ф. 56, од. зб. 80) Початок роману в автографі такий: «Не йде нам тут, читачу, про якийсь день життя Михайла Сойки, взятий сам про себе... Бо й що таке — в істоті — який-будь день нашого життя? — Не більше, мабуть, як джерело, крізь яке наш учорашній день, побіджений або побідний, бурлить у наше майбутнє... І чи наш тільки?.. Кожний мент нашого життя вплетений у дні нашої доби, нашого близького й далекого оточення, як-от уплетені поодинокі очка сітей у простягнуту на щоглах їх плетінку: сколихнеться десь одне очко — й уся площа плетінки б'ється вже суперечливими хвилями, до краю сітки й навпаки... Отож поглянемо, читачу, якими суперечливими рухами заб'ється уривок нашої доби, коли зворушимо один із днів життя нашого вибранця, новоклимівського пароха і віце-декана, одного з чоловічих діячів Кальнянщини, отця Михайла Сойки. Розхилимо цей день, як вікно, що дає нам вигляд на сучасну нам дійсність: прозоре видюче вікно, що в його широкій перспективі пробурлить нам потік тієї дійсності, шматок бурхливого потоку, обнятий ранком, і вечером, і цілим сонячним луком низького грудневого дня...

В багатогранній, ціпкій, різними своїми сторонами цікавій постаті отця Сойки є одна властивість, яка перш за все притягає до себе нашу увагу: це його студений, в основі практично спрямований, деякою настирливістю й безоглядністю, а то й цинізмом забарвлений інтелект...»

2 ...у цвітучій Новій Клімівці, в тому «Версаю» південного Поділля, в споконвічній резиденції отців і дідичів Климівичів...— Сойка, жартівливо називаючи означений маєток «Версаєм», асоціює його із знаменитим Версалем біля Парижа (резиденцією французьких королів у 1682—1789 рр.).

3 Серет — річка на Західній Україні, ліва притока Дністра. Середній Серет — річка на південному заході Тернопільщини.

4 «Рідна школа» — західноукраїнське педагогічне товариство. Засноване у Львові 1881 р. як «Руське товариство педагогічне». Розпущене 1939 р. після воз'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною. Друкований орган — «Рідна школа», що виходив у Львові з 1927 по 1939 р. В тексті мова про школу цього товариства.

5 Фавн — у римській міфології бог родчості, покровитель тваринництва, полів і лісів. Відповідав грецькому Пану. Зображувався як козлоногий весельчак, мав славу невідпорного зальотника. Тим-то ще й вважався покровителем чоловічої потенції.

6 ...хлопнула в нього хвилею гарячої, несподівано настирливої змисловості...— Змисловість у тексті роману найчастіше означає чуттєвість у широкому філософському плані. Тут йдеться про хтивість, що охопила темпераментного отця Сойку.

7 «Біла челядь» — тобто жінки (дівчата й заміжні).

8 Чуйна святоюрівська мишка, золота рука отця Сойки, його дяк і гуменний...— Цей чоловік був у минулому староранним служителем у львівській кафедральній церкві святого Юра (аб- Георгія Великомученика). Святий Юр — народна назва Святоюрської гори у Львові з усіма забудовами на ній. За переказами, 1280 р. тут був заснований монастир із дерев'яною церквою при ньому. Першу муровану церкву споруджено на горі 1360 р. У 1744—1764 рр. замість неї зведено в стилі рококо кафедральну церкву св. Юра.

⁹ Приймає від нього епітрахиль і вдягає на шию. Приймає фелон і, цілуючи, накладає поверх епітрахилі. Виймає ковчежець з шафки й шовкову піру і, обгорнувши їх долонями при грудях, йде в гліб церкви до престолу.— Отець Сойка відправляє проскомидію — першу частину християнської (тут уніатської) літургії, коли священнослужитель, здійснивши облачення в церковну одіж, береться готувати причасальну речовину: п'ять проскур і вино для них (виноградне, червоне, здебільшого кагор, але в жодному разі не плодягідне).

¹⁰ Молиться по дорозі, ведучи механічно співний голос... Всі його рухи: коли він підноситься помалу по застеленій ступениці («помилуй мя [боже,] по великій милості твоєй») — Початок проскомидії у православних та уніатів супроводжується наспівом молитви «Отче наш» та піснеспіву «Помилуй нас, господи, помилуй нас». У католиків, які одразу приступають до літургії, проскомидії нема; в уніатів, порівняно з православними, вона спрощена, і цим самим посідає як ніби проміжне становище між православним та уніатським зачином богослужіння. Сойка-уніат не випадково молиться старослов'янською мовою. В його часи богослужіння в усіх уніатських церквах правилося по-старослов'янському з українською вимовою. Однак чимало молитов, піснеспівів, проповідей звучало українською мовою.

¹¹ Був це культ, за словами одного з веселих філософів тієї доби, в якому найголовніший релігійний акт полягав у з'їданні свого бога...— Цей насміх над таїнством християнського причащення до тіла і крові Ісуса Христа (через з'їдання освяченого хліба і вина під час богослужіння) належить французькому філософу і письменнику Марі Франсуа Вольтеру (1694—1778).

¹² Було літо 1912 року, балканський котел кипів перехресними боями...— Йдеться про так звані балканські війни 1912—1913 рр. Перша Балканська війна (9.X 1912 — 30.V 1913) між Балканським союзом (Болгарією, Сербією, Грецією, Чорногорією) і Туреччиною. Саме її отець Сойка й має на увазі. У 1913 р. Туреччина зазнала поразки і втратила всі європейські володіння, крім Стамбула і невеликої частини східної Фракії. Друга Балканська війна (29.VI — 10.VIII 1913) — війна Болгарії проти Греції, Сербії та Чорногорії, до яких приєднались Румунія і Туреччина — завершилась поразкою Болгарії. Балканські війни загострили міжнародне становище і прискорили розв'язання першої світової війни.

¹³ Та не, як борщ...— Це місце (подане тут за машинописом) в автографі (ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 16): «То, що найменше коштує». Таким чином, Мар'ян кепкує з дешеvizни богословської освіти.

¹⁴ Берклей (правильніше: Берклі (Berkeley) Джордж (1685—1753) — англійський філософ, представник суб'єктивного ідеалізму, єпископ. У «Трактаті про начала людського знання» (1710) стверджував, що зовнішній світ не існує незалежно від сприймання та мислення.

¹⁵ Грегоріанський університет (точніше: Папський Грегоріанський університет (Pontificia Universitas Gregoriana) — один із п'яти ватиканських університетів. Заснований Ігнатієм Лойолою та Франціском Борджа у 1553 р. під егідою папи Юлія III. Остаточного викінчення надав йому папа Григорій XIII у 1582 р. Є головним вищим навчальним закладом ордену єзуїтів. Викладання у ньому ведеться італійською, латинською, англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами. Має близько двох з половиною тисячі студентів на п'яти факультетах: канонічного права, філософії, історії церкви, місіонерської діяльності, соціальних наук. Крім того, йому підпорядковано кілька дослідних інститутів теологічного та суспільствознавчого профілю.

¹⁶ Єзуїти (від лат. *Jesus* — *Iesus*) — члени товариства Ісуса Христа (*Societas Jesu*), заснованого Ігнатієм Лойолою (1534). Спершу товариство не мало офіційної чинності, і тільки 1540 р. його затвердив папа Павло III для боротьби з лютеранським протестантизмом. Свого часу єзуїти були могутньою політичною силою папства. Насаджуючи свої осередки фактично на всіх континентах, скрізь силоміць насаджували католицизм. Через Польщу (1565) єзуїти проникли невдовзі і на східнослов'янські землі. На Україні й у Білорусії засновували свої школи-колегії, до яких залучали на викладацьку роботу якнайкраще підготовлену професуру Колегії готували передусім кадри для покатоличення православного населення (наприклад, саме єзуїти «полатинили» синів князя Костянтина Острозького та Ієремію Вишневецького). Єзуїтська колегія ділилася на п'ять нижчих класів (гімназію) і на сім післягімназійних класів, де три роки студювали філософію і чотири — теологію. На Україні налічувалось 23 колегії, до найважливіших належали ті, що в Ярославі (1574 р., на початку XVII ст. мала понад 600 учнів, тут, між іншим, навчався також Богдан Хмельницький), у Львові (1608 р., 600—700 учнів), Луцьку (1614 р., 400 учнів), Кам'янці-Подільському, Вінниці, Барі, Бресті, Перемишлі, Пінську тощо. З 1647 р. єзуїти мали свою колегію у Києві. Українські козаки ненавиділи єзуїтів і винищували їх. 21 липня 1773 р. папа Климент XIV (понт.* 1769—1774) видав брєве «*Domínus ac Redemptor poster*», оголосивши розпуск ордену єзуїтів у всіх країнах, звідки виганяли «воїнів Христа», було розкрито їхні зловживання. За таких обставин папа не міг підтримувати «Товариство Ісуса», яке скрізь зганьбило себе. Та у серпні 1814 р. папа Пій VII (понт. 1880—1823) повернув йому легальне існування. Єзуїти стали опорою «Священного союзу» (1815) в його боротьбі з революційними рухами.

¹⁷ Есте (*Este*) — прізвище, яке у буквальному перекладі з італійської означає «схід». Особу з таким найменням письменник, очевидно, не випадково зробив опікуном Сойки. Вона має символізувати водночас й опіку римським престолом «східної» (уніатської) церкви. В історії Італії серед найстаровинніших і найвисокопоставленіших князівських династій відома також родина Есте (з X ст.).

¹⁸ Бернардинський монастир — монастир чернечого ордену бернардинців або цистеріанців, заснованого Бернаром Клервоським (1090—1153), французьким теологом містиком, абатом монастиря в Клерво, натхненником другого хрестового походу, видатним церковним політичним діячем західноєвропейського католицизму. Вже у XII—XIII ст. орден бернардинців (цистеріанців) мав понад 700 чоловічих і жіночих монастирів. У новітній час втратив колишню популярність. Бернардинці (вони ж різновид францисканських монахів) були найпоширенішим католицьким орденом на Україні. Монастирі — у Львові (1460), Житомирі (1764), Луцьку, Дубні, Ярмолинцях, Сокалі, Янові, Збаражі, Бережанах і т. ін.

¹⁹ Августин Блаженний Аврелій (354—430) — християнський теолог і діяч, головний представник католицької патристики (сукупності теологічних, філософських і політико-соціологічних доктрин християнських мислителів II—VIII ст. або ж отців чи батьків церкви).

²⁰ Фома Аквінський (бл. 1226—1274) — католицький філософ-геолог, представник ордену домініканців, висунув п'ять доведень існування бога. Автор фундаментальних філософських творів «Сумма теології» і «Сумма проти язичників»; положення їх лягли в основу філософських томістських і новочасних неотомістських учень.

²¹ Кузанський Микола (1401—1464) — німецький філософ і теолог, учений періоду переходу від середньовіччя до Відродження,

* Тут і далі скороченням «понт.» передається слово «понтіфікат» — роки перебування на папському престолі.

церковний політичний діяч, найближчий радник папи Пія II, ватиканський кардинал (1448).

²² «Не знаємо й не будемо знати!» — кредо середньовічного теологічного містицизму. Але є в ньому і раціональне зерно: істини в останній інстанції (в містиків то був бог) ніколи не вдається досягнути людському розуму. Це — у трактаті Миколи Кузанського «Про вчене незнання» (кн. I, гл. 3 — «Про те, що точна істина непізнана»).

²³ «De docta ignorantia» («Про вчене незнання», 1440) — видатна філософська праця Миколи Кузанського.

²⁴ «Вчена невідомість» — найвища ступінь релігійного пізнання, свідоме упокорення в обличчі бога, в містичному єднанні з тайнами потойбічного світу... — Найочевидніше означену думку розвиває Микола Кузанський у трактаті «Про вчене незнання» (кн. 3, гл. 4 — «Про те, що ця боголюдина є Ісус благословенний»).

²⁵ ...коли йде про християнське знання... — Мається на увазі знання, яке ґрунтується не на емпіричному досвіді, а не безапеляційній вірі в релігійні догмати, факти і події Святого письма, в чудеса і знамення, у можливість потойбічного світу та життя на небі. Не можна сказати, що таке знання не досягається витонченим логічним мисленням, але досліджуючи дійсність містичну замість реальної, воно стає особливим типом знання — схоластичним. Кінцевий і єдиний смисл християнського гносису: пізнання веде до спасіння.

²⁶ Отці церкви — традиційна назва видатних діячів християнської церкви II—VIII ст., які по-філософському обґрунтували її догмати і принципи адміністративної організації (термін «отці церкви» встановився у візантійському православному регіоні, у римсько-католицькому він інший: «вчитель церкви», «doctor ecclesiae»). Найбільші отці церкви — Афанасій Александрійський, Василій Великий, Григорій Назіанзін, Григорій Нісський (три останні — так звані «великі каппадокійці»), Псевдо-Діонісій Ареопagit, Іоанн Злотоуст; найзнаменитіші «вчителі церкви» у католиків: Амвросій Медіоланський, Августин Блаженний, Ієронім, Григорій I Великий. Слід зазначити, що вчені мужі, які від кінця I до кінця III ст. писали на території Західної Римської імперії, захищаючи християнство та його віровчення, як представники «африканської церкви» належали візантійській «східній церкві».

²⁷ Російська окупація — один рік першої світової війни на території Західної України. В свідомості отця Сойки у вигляді «російської окупації» переломлюються події між серпнем — вереснем 1914 р., коли російські війська зайняли Галичину зі Львовом, і травнем — вереснем 1914 р., коли після невдалих воєнних дій проти Німеччини та Австро-Угорщини вони відступили на схід.

²⁸ Церковні ієрархи — представники ієрархії, вищої духовної влади, мержновладді церкви. У вужчому розумінні — це єпископат (влада єпископа як найвищого чину серед священників). У католицькій церкві верховну ієрархічну владу обіймає римський єпископ — папа, йому і підпорядковані всі єпископи католицького світу. Найвищу ієрархічну інстанцію у православній церкві становить собор єпископів, хоча фактично вся влада зосереджена в руках митрополита. Керівництво автокефальною православною церквою здебільшого здійснюють патріархи.

²⁹ ...згодом до відомого осередку теологічних студій, альпійського Інсбрука. — Йдеться про нинішнє місто в Австрії — Інсбрук, столицю етнографічної землі Тіролії. В його єзуїтській богословській академії «Канізіанум», відомій у Європі, навчалися також діячі української католицької (уніатської) церкви. В місцевому університеті здобуло освіту в різні часи понад 400 українців.

³⁰ «Католицько-наукове товариство» (тут: «Всесвітній союз викладачів-католиків») — об'єднує в своїх рядах учителів католицького віросповідування, які працюють як у католицьких, так і світських школах. Через цю організацію Ватікан спрямовує діяльність учителів-католиків по вихованню молоді в дусі католицизму. Союз створено в 1912 р. у Бохумі (Німеччина) Нині центр знаходиться в Римі. 1951 р. його реорганізовано відповідно до нових умов. Має національні асоціації в 58 країнах і налічує понад півмільйона членів.

³¹ «Руська колегія» (тут — за машинописом, в автографі — «Руська студія», ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 22) — спрощена назва «Української папської великої семінарії св. Йосафата в Римі» або «Колегії св. Йосафата». Заснована 1897 р. як «Папська руська колегія» на чолі з уніатсько-езуїтським духовенством при церкві св. Сергія і Вакха у Римі. Під час навчання в ній отця Сойки вона саме так і називалася. Щоправда, з 1904 р. керували нею вже не езуїти, а священники ордену василіанів, провідного на Західній Україні. Після першої світової війни набір на теологічні студії до «Папської руської колегії» значно збільшився, відповідно постало питання й про її розширення. На пагорбі Джанікольо (або Янікульському горбі — так найчастіше пише про нього С. Тудор у своїй повісті) 1932 р. було споруджено нову будівлю колегії. Після цього вона й почала називатися по-іншому: «Українська папська велика семінарія св. Йосафата в Римі». Основну освіту студенти здобувають у Папському грегоріанському університеті; в колегії вони вивчають лише мистецтво ведення літургійної служби, дістають найнеобхідніші знання з історії української культури.

³² Брати Картузи (точніше: картузіанці, картезіанці) — члени католицького чорного ордену, що отримав назву за своїм першим монастирем, заснованим 1084 р. св. Бруно, поблизу Гренобля у французькій місцевості Шартрез (лат. Cartusia). Орден картузіанців виник 610 р., тобто задовго до відкриття їхнього першого монастиря. Общини братів Картузів ще у середні віки дійшли і до східних слов'ян через Прибалтику, зокрема на північ Польщі й Литву. Так, у Західній Білорусії вони заклали монастир Березу, перетворений властями Польщі перед другою світовою війною у катівню Березу-Картузьку Брати Картузи дотримують суворого посту і мовчання.

³³ Церква святої Марії Янгольської (Santa Maria degli Angoli) — одне з найбільших приміщень у «термах Діоклетіана», пристосована для потреб християнського культу, наймонументальніша споруда цього типу в Стародавньому Римі. Папа Пій IV (понт. 1559—1565), щоб раціонально використати величезні руїни, доручив Мікеланджело використати центральну залу терм (Teridagium) під церкву, а решту більшменш уцілілих приміщень — під монастир для братів Картузів. Церкву, оформлення якої Мікеланджело закінчив у 1563 р., пізніше, зокрема у XVIII ст., піддавали суттєвій реконструкції. Крім Мікеланджело, її інтер'єр розписували Батоні, Доменікіно, Романеллі, Ронкаллі та ін.

³⁴ Матірня церква — головна, провідна церква у місті, окрузі, на певній церковно-адміністративній територіальній одиниці. Всі інші церкви, адміністративно-територіально співвіднесені з нею, будуть дочірніми. В даному випадку йдеться про римську базиліку св. Іоанна в Латерані (San Giovanni in Laterano), присвячену Іоанну Хрестителю. Про неї в католицькому світі кажуть: «найперша серед усіх церков і їх мати». На її фронтоні зроблено такий латинський напис: «Omnium urbis et orbis ecclesiarum mater et caput» («Мати і глава церквам усього світу»).

³⁵ «Іль Д жезу» (IL Gesù) — головний храм езуїтів у Римі. Одна з найперших церковних будівель, створених у стилі барокко, причому своєрідного барокко (IL Gesù — тут криптонім: IL — Ignatius Loyola; Gesù (ісп.) — Ісус; храм Ісуса, споруджений Ігнатієм Лойолою. Йї проект розробив архітектор Джакомо Бароцці да Віньола, задум перетворив у дійсність

зодчий Джакомо делла Порто у 1568—1575 рр. за кошти кардинала А. Фарнезе. Виконана й оздоблена у тому розкішному бароковому стилі, що отримав назву «архітектура єзуїтів». Інтер'єр вишукано декорований різнобарвним мармуром, бронзою, скульптурою, живописом, щедрою позолотою. Склепіння покриті чудовою фрескою Бачіччіо «Тріумф Ісусового імені». У правому трансепті знаходиться вівтар святого Франціска Ксав'є з картиною «Смерть святого Франціска Ксав'є» (робота художника П. да Кортоня). У лівому — вівтар св. Ігнатія Лойоли, засновника ордену єзуїтів. Усе тут промовляє про сліпучі багатства ордену. Колони покриті лапіс-блакиттю і золоченою бронзою, гігантську статую св. Ігнатія Лойоли окуто сріблом, угорі над нею земна куля (глобус) вся з лапіс-блакиті. Урна із золоченої бронзи містить рештки вождя єзуїтів (її встановлено внизу біля вівтаря). Обабіч неї — мармурові статуї «Релігія» і «Віра».

³⁶ Венеціанська площа, палац Венеції...—Ця площа завдячує своєю назвою палацу, який є її основною окрасою. Фасадом палац виходить на площу багатьма вікнами, що ритмічно розташовані на кожному його поверсі і розчленовані горизонтальними тягами. Проте виразно проявляється в ньому й середньовіччя — особливо в машикулах та зубцях, що увінчують гладкі стіни (традиція від тих часів, коли кожен будинок мав бути і фортецею). Споруджено палац 1445 р. за проектом архітектора Леона Баттісти Альберті для кардинала П'єтро Барбо, який у 1464 р. обраний папою під іменем Павла II (понт. 1464—1471). У цьому палаці, що став його резиденцією, він розмістив особисту колекцію творів мистецтва. В колишніх хоробах Павла II мешкали й інші папи, проживав у них також французький король Карл VIII (1494). Папа Пій IV передав палац Венеціанській республіці (1564) для її посольства у Ватікані. У 1797 р. палац зайняв австрійський дипломатичний корпус. З 1916 р. він перейшов у власність Італійської держави, яка перетворила його в Історичний музей разом з внутрішніми дворами і церквою св. Марка.

³⁷ Лойола Ігнатій (справжнє прізвище: Дон Інніго Лопес де Рекамуе; 1491—1556) — засновник ордену єзуїтів, народився у замку Лойола, належав до одного з найстаровинніших родів Іспанії. Для ордену єзуїтів виробив організаційні і моральні принципи. Коли папа Павло III (понт. 1534—1549) прочитав розроблений Лойолою проект статуту ордену єзуїтів, він захоплено вигукнув «*Digitus est hic!*» («Тут перст божий!»). Павло III добачив в єзуїтах надійне «воїнство Христове» проти смертельно небезпечної для папського престолу ересі, якою була Реформація, що розповсюдилась у центрі Європи. 27 вересня 1540 р. буллою «*Regimini militantis Ecclesiae*» затвердив орден, який отримав назву «Товариство Христа».

Сойка споглядає статую Лойоли в римському соборі «Іль Джезу».

³⁸ Велика агатова куля горіла над головним вівтарем, і цілий престол мінився в золоті й дорогому камінні.— Молодий Сойка бачить над статуєю Ігнатія Лойоли земну кулю суціль із лапіс-блакиті, що символізує «світлу» думу інквізиції про «священний» порядок на всій планеті.

³⁹ Багато в Римі церков, але нема подібної...— В Римі налічується близько тисячі будівель конфесійного характеру.

⁴⁰ «Святий Андрій з Долини» (*Sant'Andrea della Valle*) — церква, спорудження якої було розпочато 1591 р. архітектором Олів'єрі на місці знесеної її попередниці і закінчено зодчим Карло Мадерно. Має чудово орнаментований фасад і є після собору св. Петра найбільшим храмом у Римі.

Просторий і розкішний інтер'єр із крупноплановими фресками художника Доменікіно, обрамлений золотом, є прикладом пізньоренесансного стилю. Цьому ж майстрові належать малюнки у склепінні абсиди. Фрески у глибині куполу, на яких показано принади райського життя, виконав самобутній художник Ланфранко. Привертають увагу два вишукані

скульптурні зображення Пікколоміні — Пія II (понт. 1458—1464) і Пія III (пом. 1503 р.).

⁴¹ ...знаходились чотири евангелісти Доменікіно...— Ці фрески зображення фігур евангелістів (Іоанна, Марка, Матвія, Луки) в оточенні відповідних персонажів християнської міфології належать до найкращих у мистецтві настінного розпису епохи Відродження. Доменікіно, або Домінікіно (справжнє прізвище Доменіко Камп'єрі; 1581—1641) — італійський художник, автор численних фресок-шедеврів; представник болоньської школи живописців.

⁴² Площа Навона (або площа Навона, Навонська площа, Piazza Navona) — щодо архітектурного оформлення типова площа для Рима. Знаходиться у центрі Старого міста. Остаточного вигляду набула в епоху барокко (XVII ст.) на території стародавнього стадіону Доміціана. В її конфігурації — сильно видовженому овалі — збереглися розміри (240 м x 65 м) і контури античної спортивної споруди. Оточена грандіозними палатами і двома церквами чудової архітектури. У середні віки площа була традиційним місцем для народних карнавалів, гулянь, кінних скачок, в наш час — для ярмаркових забав. Посередині площі — три фонтани XVII і XIX ст.

⁴³ «Свята Марія Мучеників», що виросла на Пантеоні Агріппи.— На основі будівлі, зведеної у 27 р. до н. е. консулом Марком Агріппою з нагоди перемоги при Акціумі над Клеопатрою й Антонієм, у першій чверті нової ери було споруджено ротонду з величезним портиком, яка збереглась у початковому вигляді. (Через це «Пантеон Агріппи» має паралельну назву «Ротонда».)

Весь внутрішній простір заповнює м'яке золотаве сяйво, що проникає лише через один круглий отвір угорі і розливається по всій залі. Напрочуд гармонійний інтер'єр охоплений кільцем стін і напівсферичним куполом. Храм присвячено богам семи планет: Юпітеру, Марсу, Аполлону, Венері і т. ін. Пізніше пантеонами в різних народів стали називати будівлі, де поховані видатні представники нації, хоч першопочатково — в античності — Пантеон (грецькою мовою «пан» — все, «теос» — бог) означає храм для всіх богів. Для такого храму й було пристосовано Ротонду. По всьому периметру її кругового внутрішнього простору розташовані численні капелли, в яких знаходились античні боги. Пізніше там встановили статуї християнських святих, бо за папи Боніфация IV язичницький храм, закритий «першими християнськими імператорами», було вихрещено 609 р. в церкву «Святої Марії Мучеників» (Santa Maria Martyres). На її територію з найближчих катакомб зведено і закопано останки багатьох ранньохристиянських мучеників, замордованих римськими імператорами. Нині богослужіння тут відбувається рідко. Церкву, по суті, перетворено на музей та усипальницю великих синів Італії, художників та архітекторів: Рафаеля (поруч з ним його наречена Бібієна), Таддео Цукаррі, Аннібале Карраччі, Балтазаро Перуцці; тут поховано також відомих національних політичних діячів, зокрема королів Віктора Еммануїла II (пом. 1878 р.) та Умбесто I (пом. 1900 р.).

⁴⁴ ...перед входом до «Святої Марії Спокою», різьбився мініатюрний монастир Браманта...— Церква «Святої Марії Спокою» (Santa Maria della Pace) побудована папою Сікстом IV у 1484 р. з нагоди досягнутого миру між ворогуючими князівствами Італії. За папи Александра VII (понт. 1655—1667) її було реконструйовано архітектором П'єтро да Кортоні. Перед входом до храму за проектом видатного будівничого Донато Браманте (1444—1514) споруджено криту аркаду (1504), яку отець Сойка неточно називає «мініатюрним монастирем».

⁴⁵ Внутрі церкви... обіймалися чотири сивілли Рафаеля... Головним художнім твором, що прикрашає інтер'єр церкви «Свята Марія Спокою», є знаменита фреска Рафаеля «Чотири

сивілли». Сивілли — легендарні пророкиці, які згадуються грецькими і римськими авторами. Найвідоміші — дельфійська, еритрейська (вона ж кумська, троянська або самоська), італійська, тібуртинська. В образі таємничих дів вони мешкали біля струмків у печерах. За свідченням деяких античних авторів, були коханками Аполлона, завдяки йому знали все про майбутнє, провіщали долі людей. У різних стародавніх письменників налічується різна кількість сивілл: три (як-от в учня Платона Геракліта Понтійського), чотири, вісім, десять і дванадцять. У Римі до них додали ще дві: кумську і тібуртинську. На Капітолійському горбі нібито зберігалися дев'ять книг із пророцтвами, проданих кумською сивіллою римському царю Тарквінію. Їх розгортали лише за особливою вказівкою сенату, щоб прочитати про майбутнє. У 83 р. до н. е. вони нібито згоріли під час пожеги Капітолію. Тому на Близькій Схід відрядили спеціальну місію, щоб відтворити «сивіллині книги». Було зібрано близько тисячі віршів. Розповідають, що сивілли провістили прихід Христа на землю (існує припущення, ніби це пророцтво стало змістом «Четвертої еклоги» Вергілія). Тим-то вони часто й фігурують у християнському живописі. Римські імператори повстали проти нових «сивіллиних книг», вони спершу їх заборонили, а потім спалили. Рання християни перейняли традицію шанування висловів, оповідань і пророцтв сивілл. Язичницькі сивілли стали улюбленими героїнями ренесансного живопису: крім згаданих сивілл Рафаеля, відомі також сивілли Джотто в падуанській капеллі дель Арена, сивілли Мікеланджело в Сикстинській капеллі Ватикану, портрети мудрих та заворожливо вродливих пророкиць за станковим живописом, як наприклад, «Сивілла» Г. Кагначчі і «Кумська сивілла» З. Доменікіно.

⁴⁶ Корза (треба: Корсо) — від *итал.* corso — «біг»; того ж самого кореня, що *лат.* circus — «вільно рухатися», «курсувати». Таке етимологічне пояснення назви головної вулиці в Римі Via del Corso або Corso Italiano, 1500 м довжиною, 12 м шириною, що північніше Траянового (Великого) форуму, яка з'єднує дві великі площі — Венеціанську та П'яцца дель Пополо. Обабіч цієї вузької середньовічної вулиці постають похмурі масивні палаццо доби Відродження, нині вони належать світським і духовним можновладцям. Серед них — резиденції найбільших італійських банків, є в Римі й інші вулиці, до назв яких додається прикладка «corso», що вказує на значну довжину міського тракту.

⁴⁷ Сади Пінчія (правильніше: «Сади Пінчіїв» — тільки у множині) — від назви гори Пінчію, що на північ від Рима (*лат.* Mons Pincius, *итал.* Monte Pincio — відповідно «Гора Пінцій», «Гора Пінчію»). В пізьоантичну добу, зокрема останнє століття до н. е.— друге століття н. е., на цій горі римські багаті (серед них родини Луккулів, Саллюстіїв та інші) мали великі сади. Всі, хто займався садівництвом на Горі Пінцій (Пінчію), отримали кличку Пінчіїв (Пінчіїв). Крізь сади Пінчіїв у 19 р. до н. е. консул Агріппа проклав у місто підземний водогін (Aqua Virgo — Джерело Діви, відкрите, за легендою, молодою дівчиною і проведене в Рим Агріппою). У міську зону сади Пінчіїв увійшли 49 р. н. е. за імператора Клавдія. У 138 р. н. е. імператор Адріан спорудив там гробницю Антіноя, встановивши грандіозний обеліск, який 1822 р. знову постав у своїй колишній величі на цьому ж місці. Пізніше садами Пінчіїв почали називати парки, що з'явилися тут, на Горі Пінчію. У XVI ст. на ній виросла чарівна Villa Medici, яку 1803 р. купив Наполеон, перетворивши її у Французьку Академію мистецтв для художньо обдарованого юнацтва, що після здобуття вищої освіти у Парижі повинно було проходити трирічне стажування у Римі — світовому місті музики, архітектури, живопису, скульптури.

⁴⁸...«Свята Марія Народу», повна розкішних каплиць, що горіли в шляхетному камінні.— Церква «Свята Марія Народу» (Santa Maria del Popolo) розташована біля головного (північного) в'їзду в Рим (Porta Pinciana), на підніжжі гори Пінчію, неподалік

від того місця, де був похований імператор Нерон; непоказну церкву, збудовану 1099 р., повністю реконструював в 1480 р. папа Сікст IV (понт. 1471—1484). Він же прибудував до неї монастир, у якому проживав Мартін Лютер — на той час ще правовірний католик — під час свого перебування в Римі 1511 р. За понтифікату Юлія II (1503—1513) її оздобою стали твори Рафаеля, Пінторіккіо та інших славетних митців. Церква стала знаменитим місцем поховання кардиналів та різних видатних людей; каплиці з їхніми гробницями та пам'ятниками, датовані періодом розквіту ренесансного мистецтва, є високохудожньою цінністю храму.

⁴⁹ «Свята Трійця на Горі» (SS. Trinita del Monti) — церква, побудована 1494 р. французьким королем Карлом VIII. Сильно пошкоджену під час Французької буржуазної революції (коли церкву поспіле руйнували), її реставровано у 1816 р. за кошти короля Людовіка XVIII. Нині цю церкву об'єднано з французьким монастирем «Sacre-Coeur», що займається вихованням жінок. Внутрішнє її оформлення має справжні перлини живопису, серед них «Зняття з хреста» художника Даніеле да Вольтерра.

⁵⁰ ...мигтіла над блискучими герасами Іспанської площі... — Іспанська площа (Piazza di Spagna) отримала свою назву від Іспанського палацу (Palazzo di Spagna), який розташовано тут же; він є резиденцією іспанського посольства з XVII ст. Так звані Великі сходи (137 сходин) ведуть на терасу церкви «Свята Трійця на Горі». Збудовано їх 1725 р. на власний кошт французького посла у Римі М. Гуф'є. Перед Великими сходами — фонтан у вигляді ковчега «Баркаччіа».

⁵¹ Над її хорами вибухав угору великий фреск Доменікіно «Святий Себастьян»... — Мовиться про фреску, яку Доменікіно виконав у 1629—1630 рр. спершу для храму св. Петра, а потім переніс до церкви св. Марії Янгольської. Святий Себастьян — християнський мученик кінця III ст., шанування якого припадає у святцях на 20 січня. Був високим військовим чином у римських імператорів Діоклетіана та Максиміана. Приймавши християнство, обертав у «нову віру» своїх воїнів. Діоклетіан звелів прив'язати його голого до стовпа і пробити стрілами (так його молодим юнаком-воїном і зображує християнський живопис). За легендою, Себастьян від ран не вмер, уночі його врятувала якась віруюча жінка. Іншого разу Діаклетіанові солдати вкинули замордованого Себастьяна у міську клоаку. Проте одновірці винесли його звідти й поховали біля катакомб, недалеко від Аппієвої дороги. Пізніше там спорудили храм св. Себастьяна для середньовічних паломників-католиків.

⁵² «Свята Марія Велика», королева всіх Марій... — Церкву «Свята Марія Велика» (Santa Maria Maggiore) називають «королевою всіх Марій», бо вона є матірною серед інших дочірніх церков, присвячених богородиці Марії (їх у Римі близько 20). Вона має також іншу назву: «Свята Марія від Снігу» (Santa Maria ad Nives). Існує переказ, ніби її побудовано точно в межах тієї великої снігової плями, що випала в серпні 352 р. після «чудесного» явлення у сні богородиці папі Ліберію й одному багатому римському патрицію.

⁵³ ...красувалася в гордїй простоті на Есквілінській площі. — «Свята Марія Велика» є якнайкращим зразком ранньохристиянської базилики. Побудовану просто і скромно при папі Ліберії (IV ст.), її за наказом Сікста III (понт. 432—440) повністю реконструювали, надавши їй імпозантнішого, але не пишного зовнішнього вигляду. У XIII ст. над нею зведено башту з курантами, одну з найкращих у Римі. Перед фасадом на високій колоні встановлено бронзову статую Пречистої. Фронтон оздоблено мозаїками, які передають історію легендарного виникнення церкви. Рідкісною красою вражає склепіння центрального нефа, художньо оформлене 1498 р. талановитим митцем Джуліано да Сангалло (на нього ліг шар найпершого золота, вивезе-

ного Колумбом із Америки і подарованого папі Александру VI короно-
ваним подружжям Іспанії — Фердінандом та Ізабеллою) Від XIII ст
«Свята Марія Велика» — місце поховання деяких пап. Есквілін —
узвиштя (58 м над рівнем моря), що зі своїми храмами та численними
монументальними спорудами було східною окраїною античного Рима
і належало до одного із «семи» горбів, на яких він виник. На ньому ж
старовинна Есквілінська площа.

⁵⁴ «Латеранський Іоанн» (St. John in Laterano) — це
комплексна пам'ятка античної архітектури і середньовічного культового
малярства. Латераном називається палац у Римі, який належав багатій
родині Латеранів — сучасників імператора Нерона. Перший християн-
ський імператор Костянтин Великий, реконструювавши і по-новому офор-
мивши інтер'єр Латеранського палацу, подарував його — спершу част-
ково — папі Мельхідору, а потім і повністю папі Сильвестру I разом з цер-
квою, побудованою для себе особисто при цьому ж палаці Церква належить
до категорії базилік. Попервах іменували її то basilica constantiniana
(в пам'ять про засновника — Костянтина Великого), то basilica lateranensis
(через те, що вона прилягала до палацу Латеранів), то базиліка Спасителя
(імператор нарік її в честь Ісуса Христа). У 898 р. землетрус зруйнував костян-
тинівську базиліку. Повністю відбудовану її назвали ім'ям Іоанна Хрестителя.
Таким чином, переважила назва «церква святого Іоанна в Латерані».
А сам палац Латеранів, розписаний в інтер'єрі відповідно до вимог хри-
стіянської релігії, став доповненням до храму Іоанна Хрестителя і по-
стійною резиденцією пап аж до так званого «авіньйонського полону», за
якого в 1307—1377 рр. волею французьких королів папський престол зна-
ходився за межами Італії. Після цього папи обрали собі резиденцією
Ватикан. В ті часи, коли Латеранський палац був резиденцією пап, у бази-
ліці св. Іоанна не лише понтифікували пап живих та покладали в гріб
мертвих; у ньому відбувалися і вселенські собори (найвідоміший серед
них скликано було Іннокентієм III у 1215 р.).

⁵⁵ У круглих заглибленнях зеленого мармуру бл-
діли дванадцять апостолів Берніні...— Тут слід говорити
не про статуї дванадцяти апостолів роботи скульптора Берніні у нішах
центрального нефа базиліки св. Іоанна в Латерані, а про статуї, створені
скульпторами школи Берніні. Берніні Лоренцо (1598—1680)
італійський архітектор і скульптор, митець періоду барокко. Відомі його
колонада площі собору св. Петра у Римі та скульптурні групи — «Апол-
лон і Дафна», «Екстаз св. Терези». У романі С. Тудор акцентує на прита-
манному скульпторові Берніні поєднанні релігійної афектації з екзальто-
ваною чуттєвістю та піднесеністю руху.

⁵⁶ Дві білі мармурові каплиці: Терлініх і папи Кли-
ментія...— Кінець цього уривка за автографом: «родини Терлініх
і папи Климентія» (ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 24). При храмі св. Іоанна в Ла-
терані є каплиця св. Андреа Корсіні (пом. 1302 р.), в якій похований папа
Климент XII (понт. 1730—1740).

⁵⁷ ...Було щось жіночо-принадне в тонких кольорах
«Святого Павла поза мурами»...— Означена церква-базиліка
(Santa Paoli fuori le Mura) належить до найграціозніших будівель цього
типу в Римі. Закладену 386 р. імператором Валентиніаном, її добудо-
ували імператори Феодосій (пом. 395 р.) та Гонорій (пом. 423 р.). Нова
споруда виросла на тому місці, де перед цим Костянтин Великий збудував
храм над «захованням» апостола Павла, яке на той час знаходилося за
міською смугою, тому церква відповідно отримала нинішню назву. 1823 р.
вона майже повністю згоріла. Одразу після пожежі папа Леон (понт.
1823—1829) приступив до відбудови базиліки у попередньому вигляді.
1854 р. за папи Пія IX (понт. 1846—1878) вона знову стала діючою. В ній
уздовж фризів бокових нефів і трансепту викладено мозаїкою в окремих

медальйонах портрети всіх римських пап (а їх було кілька сот!), від апостола Петра і до Бенедикта XV (понт. 1914—1922).

⁵⁸ «Святий Петро в Оковах» (San Pietro in Vincoli) — церква, заснована 442 р. Євдоксією Августою, дружиною візантійського імператора Феодосія II (тому вона має також паралельну латинську назву Basilica Eudoxiana). Задумана як місце зберігання для кайданів, у які начебто було закуто апостола Петра за його перебування в Єрусалимі, і для кайданів, у яких він нібито терпів муки у Римі. Церкву реконструйовано у VIII ст. й обновлено в 1475 і 1503 рр. за пап Сікста IV і Юлія II. Збереглась у первісному вигляді. На стелі зображено сцену, як одним лише доторком до кайданів Петра людина може вилікуватись від біснуватості. Кайдани знаходяться у бронзовому ларі біля горішнього вітара. В настінному живописі храму чимало творів талановитих художників епохи Відродження. Та найцікавіший експонат — гробниця Юлія II, незакінчена робота Мікеланджело (за словами самого митця, справи всього його життя як скульптора). Святий Петро — за Євангелієм, один із 12 апостолів, найближчий учень Христа. Церква вважає його першим єпископом Рима. Замордований Нероном 467 р.

⁵⁹ ...у великій каплиці сидів «Мойсей» Мікеланджело... — Тут неточно. Статуя «Мойсей» встановлена її автором (і весь час знаходиться там) у невеликій центральній нижній ніші гробниці папи Юлія II (понт. 1503—1513) у церкві «Святий Петро в Оковах» (вірогідніше: Верігах). Юлій II вирішив побудувати гігантський мавзолей, який би розмірами та красою перевершував усі досі існуючі аналогічні споруди. Для здійснення свого задуму він запросив Мікеланджело, пообіцявши йому необмежені кошти. Будівництво мавзолею затягнулось, і Мікеланджело не влаштувала платня за роботу, крім того, між ним і папою виникали суперечки щодо деталей у проекті. Юлій II хотів розмістити свій мавзолей у «новому» соборі св. Петра, будівництво якого розпочалося за його ініціативою. Він помер 1513 р., омріяну ним усипальницю Мікеланджело закінчив наприкінці 30-х років XVI ст., а собор св. Петра було освячено ще пізніше, вже після смерті Мікеланджело. Тим-то мавзолей Юлія II називається так умовно: покладено його в церкві «Святий Петро в Оковах», від якої ще до понтифікації Юлія II (тоді Джуліано делла Ровере) був титулярним кардиналом. Сам папа похований у зовсім іншому місці (у склепі Сікста IV в соборі св. Петра). Мавзолей Юлія II став всесвітньою пам'яткою не тільки завдяки статуй «Мойсей» Мікеланджело, вона — невід'ємний елемент цього унікального архітектурно-скульптурного ансамблю. Мойсей — у біблейській міфології вождь ізраїльських племен, покликаний богом Яхве вивести їх з фараонівського рабства («египетського полону») у «землю обітовану» через Червоне море, що розступилося водами назустріч знедоленим. Мікеланджело Буонароті (1475—1564) — італійський скульптор. Статую «Мойсей» виконав у 1516—1517 рр.

⁶⁰ ...законодавець - велетень... — Біблейський Мойсей на горі Сінай нібито перейняв від бога скрижалі з відомими «десятьма заповідями», що лягли в основу громадянського життя ізраїльтян. Мармуровий Мойсей у скульптурному зображенні Мікеланджело незрівняно більший від середніх розмірів людини (його висота навсидячки 2,35 м), чим підкреслюється його велич як вождя і пророка.

⁶¹ ...володарі дотепний гнобитель, задивлений у віки... — Тут розкриття художнього задуму, закладеного в образ Мікеланджело, суб'єктивне. Загальновизнано, що з часів античності мистецтво ліплення нічого нового цій скульптурі не створювало.

Скульптура символізує з безперечним ренесансним аранжуванням під «титанізм» чідьну рису ідеального «вселенського пастиря»: вміння тримати людство в рамках «передписаної богом» моралі. Істинний вождь-пророк, вождь-титан сповнений усвідомлення найвищої відповідальності за довіреніх йому богом людей.

⁶² Одну ногу підібгав під себе: встане за хвилину, й промовить, і голос його піде по горбах Рима...— Мікеланджело зобразив свого Мойсея так: пророк сидить, правою рукою спершись на скрижалі, на яких закарбовано «самим богом» продиктовані правила людського співжиття, а поглядом якнайсправедливішого судді та водночас батька-пастиря, занепокоєного долею своїх дітей, всебачно вдвляється, чим займаються вони, несподівані у своїх вчинках. Здається, будь-якої миті він готовий встати, запримітивши найменший негаразд — той, що стихійно спігав їх, чи той, що вони свідомо спричинили самі. Раціоналістичний Мойсей Мікеланджело повністю вже не належить Відродженню — за своїм духовним складом він краще почував би себе у Просвітництві, поруч із таким же на просвітницький лад раціоналістичним Ісусом Геґелея

⁶³ Велет Колізей (тут дубльована назва, оскільки «Колізей» від лат. *colosseum*, «кокос», «велетень») — руїни амфітеатру давньогрецьких імператорів Флавіїв (69—96). Призначався для гладіаторських боїв, спортивних видовищ, цькування хижими звірами (на очах у публіки) рабів та іновірців, зокрема християн. Уціліло понад половини зовнішньої кільцевидної стіни з усіма елементами архітектури. Закладений імператором Веспасіаном Флавієм у 70 р. і закінчений імператором Титом Флавієм у 80 р. Глядацькі місця багатоярусними замкнутими овалами охоплювали арену, кров на якій посипали піском, щоб вона не збиралась у калюжі. Одні вважають, що Колізей вмщав 50 тис. глядачів, інші — 100 тис.

⁶⁴ Каракаллові купальні (терми Каракалли) — архітектурний ансамбль найбільших у Римі терм, відкритих 216 р. імператором Каракаллою (186—217). За один раз обслуговували 1600 чоловік. Були це тільки лазнею, а й великою культурно-просвітницькою установою з бібліотекою і читальнями, гімнастичними залами, стадіонами для занять бігом і боротьбою, з перистілями для бесід і прогулянок у негоду, галереями для виставок найновіших картин і скульптур, із сценою, з якої звучала щойно написана поезія, їдальнями, парфумними крамницями тощо. Сервіс забезпечувала ціла армія рабів: за чийсь першим-ліпшим бажанням вони мерщій з'являлися «невидимками», використовуючи приховані ходи. Терми працювали від сходу і до заходу сонця. Купання було вельми цікавим процесом. Римлянин роздягався у так званому «аподитерії»; після ніжного масажування тут його ароматизували; потім був «тепідарій» — приміщення достоту тепле, щоб приготувати тіло для парення в «судаторії», після якого чекало купання в гарячій воді «калідарію»; з «калідарію» через «судаторій» відвідувач повертався в «тепідарій», де готувався до плавного переходу у «фрігідарій» — басейн з прохолодною водою. На всіх етапах раби втирали у шкіру коштовні пахучі олії.

Пізноантичний Рим мав 11 великих терм. У VI ст., коли готи зруйнували їх водопостачальну систему, Каракаллові терми перестали існувати. Нині в них найбільший відкритий театр у Західній Європі.

⁶⁵ ..робота циклопів, що відламки скал зносили на її будівлю.— Давньоримські будівлі нерідко складено з гігантських кам'яних брил багатотонної ваги. Здається неймовірним, у який спосіб доставляли їх з каменоломень за досить примітивної техніки, а потім піднімали на значну висоту. Та ще більше вражає те, що давні римляни могли перевозити велетенські гранітні або мармурові вантажі із-за моря. Таким є, наприклад, монолітний обеліск вагою в 320 тонн на площі перед собором св. Петра, привезений з Єгипту в I ст. Циклопи (або киклопи) — у давньогрецькій міфології одноокі велетні-силачі. Коли Одиссей плив біля острова, на якому жили циклопи, вони відламували від скель величезні брили і кидали їх у море, щоб потопити корабель аргонавтів.

⁶⁶ Великий Форум (точніше: Форум Римський — *Forum Romanum*) — центр стародавнього міста Рим. Займав площу між узвишсями Капітолій, Есквілін і Палатін (154 м × 52 м) З усіх боків оточений будівлями,

попервах служив за базарний майдан, потім — за місце для народних зібрань. Тіснота Форуму Римського, що сформувався за часів республіки, змусила римських імператорів будувати поблизу нього нові парадні ансамблі — форуми з храмами богів-покровителів. Такими є форуми Юлія Цезаря, Августа, Нерви, Веспасіана і Траяна. Разом з попереднім Римським Форумом вони склали парадний центр імператорського Рима. Ансамблі імператорських форумів, обнесені колонадами, зі статуями і жертвоприношеннями перед портиками храмів немовби конкурували між собою величчю та красою архітектури.

⁶⁷ Колони Веспасіана — рештки храму, спорудженого в 94 р. на території Римського Форуму і присвяченого «імператорам-богам»: Веспасіану (9—79) та його сину Титу (39—81), які вважали себе кровно спорідненими з богами. Уціліло три граціозні колони. На фризі — ліплення предметів для спорудження священнодійства: ніж, сокира, митра тощо.

⁶⁸ ...здіймався на заході Капітолій, старовинний храм богів і обожаних цезарів. — Серед усіх семи горбів у старовинній частині Рима найменшим є Капітолій (46 м над рівнем моря). Але на ньому зосереджувались найсвятіші місця столиці. Тут стояв храм Юнони Породниці, на південному схилі знаходились дрібніші капища. Та Капітолій у вузькому значенні називали найбільшу святиню римлян — храм їхнього верховного божества Юпітера на вершині цього ж горба, з південного його боку. Храм було присвячено не лише Юпітеру, а й Мінерві та Юноні, оскільки обидві богині мали у ньому свої окремі відділи. В центральній — Юпітеровій — целлі інколи засідав сенат (Форум прилягав до підніжжя Капітолія). Крім того, в епоху римських цезарів приміщення храму Юпітера (у вузькому значенні — Капітолія) служило за сховище для численних скульптур «обожаних цезарів», тобто імператорів, починаючи від Октавіана Августа. У 83 р. до н. е. храм згорів дотла. Тим-то у тексті неточність, коли мовиться про Капітолій у вузькому значенні як про «старовинний храм богів» (Юпітера, Юнони, Мінерви) та «обожаних цезарів».

⁶⁹ Над тим храмом, удалині, по той бік Тібру, вгрузала в небо стрімка копулиста маса... — Сойка оглядає Рим з пагорба Есквілін (58 м над рівнем моря), що на лівому березі Тібру. Перед його поглядом постає панорама лівобережного міста, але бачить він і будівлі на ватиканському узвишші, що на правобережжі («по той бік Тібру»), — зокрема храм св. Петра («стрімку копулисту масу»). Більша частина античного і післяантичного Рима розташована між сімома легендарними горбами і лівим берегом Тібру. Інтенсивна забудова правого берега розпочалася після 1870 р.

⁷⁰ Собор святого Петра (інші назви: базиліка св. Петра, San Peter in Vaticano, Sankt Peter) — найвище художнє досягнення ренесансної архітектури, плід майже двохсотрічної праці найкращих зодчих, скульпторів, художників епохи Відродження (Браманте, Рафаеля, Мікеланджело, Берніні та ін.); понад сорок пап щиро фінансували зведення цієї святині, другої за красою (після візантійської «Агія-Софія», сплюндрованої турками 1453 р.) у християнському світі. За легендою, 67 р. імператор Нерон розп'яв апостола Петра на ватиканській — тоді замиській — арені, поруч із кладовищем, де вже було поховано багато замордованих християн. Там поховали й Петра. У 90 р. єпископ Анаклет збудував невелику молитовню над могилою апостола. На початку IV ст. імператор Костянтин I зруйнував Неронову арену на Ватиканському горбі і північніше від неї (власне, на цвинтарі ранніх християн) спорудив першу велику церкву-базиліку, яка проіснувала до 1452 р., коли папа Микола V (понт. 1447—1455) зібрався її демонтувати. 18 квітня 1506 р. папа Юлій II (понт. 1503—1513) особисто заклав перший наріжний камінь нового собору св. Петра, який було закінчено лише за папи Урбана VIII (понт. 1623—1644) у 1626 р. В обстановку нового храму перене-

сено чимало творів мистецтва з інтер'єру «старого Петра» (зокрема, мозаїку «Голови Христа», первісно створену ще в молитовній Анаклета, бронзову статую св. Петра, права стопа у якої аж до вищербу зацілована віруючими; звідси ж представлено і настінне малярство великого Джотто).

⁷¹ Так, любий,— собор світу, храм папи, отця її володаря з немого світу...— Справді, краюху храму від собору св. Петра, що в Римі, жодна релігія на землі не спорудила. Але, згідно з ідеологією католицизму, римська церква має стати панівною на земній кулі. Тим-то собор св. Петра мусить сприйматися віруючою людиною як символ всепереможної сили католицької церкви та її вишості над іншими релігіями світу.

⁷² Борго (*італ.* замок) — назва багатьох місцевостей Італії, а також передмість, розташованих за мурами старовинних фортець, і нових міських кварталів. Це стосується римських забудов між р. Тібр і Ватіканом на тих поселеннях, що виникали внаслідок розподілу великих земельних маєтків. У романі згадано один із 14 районів Рима, розташований між Ватіканом та середньовічною фортецею пап — замком св. Ангела. В римському Борго селилося здебільшого вище духовенство.

⁷³ ...перед блискучою колонадою святого Петра...— Перш ніж потрапити до самого храму св. Петра, відвідувач опиняється на просторій круглій площі, з якої, власне, вже і починається геніальний архітектурний витвір. Майдан оточений по всьому колу чотирма рядами колон, між якими під одним дахом утворюються два кругові прольоти для вільного проїзду карети. На контрфорсах — 162 статуї святих мужів. Колонаду побудував Берніні за понтифікату папи Александра VII (1655—1667).

⁷⁴ Цілий овал площі лежав перед ним...— Площа символізує круглу відкриту арену імператора Нерона, на якій, за християнською легендою, біля могутнього обеліска у 67 р. було страчено апостола Петра. Тепер на місці тієї ариени собор св. Петра. Сорокаметровий мармуровий обеліск, вагою у 320 тонн (доставлений у Рим з Єгипту імператором Калігулою у I ст. і встановлений тут папою Сікстом V у 1586 р.) — безпосередній свідок тієї трагічної події. Справа і зліва від нього, на однаковій відстані, ближче до лінії колон, струмує, майже на 15 м угору, вода двох фонтанів.

⁷⁵ І стрімка маса собору, що виростала з-за плечей, не пригноблювала своїм тягарем, тільки підхоплювала вверх...— Висота середнього корабля собору св. Петра 46 м, а до верхечка хреста на центральному куполі (виконаному 1590 р. за проектом Мікеланджело) — 141 м, основа храму являє прямокутник (базиліку) — 187 м x 137 м.

⁷⁶ ...Сойка повернувся у бік портика і ввійшов у двері собору.— П'яти входним дверям до базиліки св. Петра передує портик (вірогідніше: парапет) — 70 м x 13 м і 20 м заввишки, стелю якого оздоблено художнім ліпленням і золотим декором. На лівому кінці виставлено кінну статую Костянтина I Великого, на правому — Шарлеманя (Карла Великого). Перші двері справа — так звані «священні врата» (*Porta Santa*) або «урочистий впуск», який відчиняється лише один раз у кожні 25 років для масового — і, звичайно, платного — прощення гріхів (увесь католицький світ, крім собору св. Петра, має ще лише дві церкви — обидві в Римі — з такими «священими вратами»: церкви «Святого Іоанна Латеранського» та «Святої Марії Великої»). Шедевром мистецтва є майстерно офортовані бронзові двері головного входу, переставлені сюди із попередньої старої — «костянтинівської» — базиліки св. Петра. Через них молодий Сойка і завітав до храму.

⁷⁷ Могутні подвійні сходи провадили до нього, підіймаючись широкими ступнями,— правдива дорога народів, обрамлена невгасними вогнями.— Головний вівтар собору св. Петра знаходиться під його гігантським куполом і є «золотим», тобто

вівтарем усіх вівтарів на землі; сходи до нього — «правдива дорога народів» (усього католицького світу): адже в середині «золотого вівтаря» міститься ще й вівтар первинного стародавнього собору св. Петра, а внизу, в оточенні 89 негасимих лампад,— гробниця самого апостола, найпершого архієпископа католиків. День і ніч на балюстрадах з найкращовнішого мрамору довкола «золотого вівтаря» палає 95 світильників. Окриває вівтар мистецьке дітище Берніні — масивний (майже тридцятиметрової висоти і понад сімсот тонн ваги) бронзовий, з орнаментною позолотою балдахін — по-церковному сінь,— споруджений 1633 р. З цього вівтаря — і то тільки по надзвичайно урочистих святах — правлять службу лише папа римський та високопоставлені кардинали.

⁷⁸ Обабіч, між колонами, склепилися бічні трансепти й хори... Усе було коване в чистому мрамурі, барвистому й дзеркально гладкому...— Інтер'єр центрального нефа чи головного корабля (довжиною в 150 м) облицьовано різнокольоровими найціннішими породами мрамору. Підлога схожа на квітчастий мрамуровий килим. Серед її барвистого кам'яного мережива виділяється порфіровий круг з білим хрестом у центрі — так увічнено місце, на якому короновано Шарлеманя та інших середньовічних імператорів. У правому нефі — знаменита капела Благочестивої, що отримала свою назву від скульптурного шедевра двадцятирічного Мікеланджело (1499): «Мати-страдниця» («Pietà»); у правому — здебільшого монументи-усипальниці римських пап, серед них видатне художнє досягнення Торвальдсена — гробниця папи Пія VII (понт. 1800—1823).

⁷⁹ Над головним кораблем підносилося велетенське склепіння, а осередня копула...— Склепіння собору св. Петра спирається на чотири гігантські, у периметрі майже семидесятиметрові стовпи, що мають усередині нижні і верхні ніші; долішні зайняті велетенськими статуями засновників католицьких монашеских орденів, горішні правлять за хори. По центру головний неф (корабель, висота якого 46 м, а до вершини хреста — 141 м) утворює вгорі гігантський купол з конусоподібною заглибленою («осередньою копулою» діаметром 137 м), розбитою на шістнадцять однакових позолочених сегментів із зображеннями Спасителя, Пріснодіви, апостолів та інших святих. Будівництво куполу закінчено у 1590 р. за проектом тоді уже покійного Мікеланджело.

⁸⁰ Десь правлять службу богу при бічних вівтарях...— Собор св. Петра має 45 вівтарів; вночі і вдень їх освітлює 121 лампада.

⁸¹ «Творення» — назва циклу фрескового розпису на плафоні Сікстинської капели (Cappella Sistina), який відтворює біблійний сюжет створення світу і людини. Виконаний у 1508—1512 рр. геніальним Мікеланджело на замовлення папи Юлія II.

⁸² «Остаточний суд» — картина-фреска Мікеланджело на завітартній стіні Сікстинської капели. Ідея створення належить папі Кліменту VII (понт. 1523—1534) у 1533 р., суть її полягала в доведенні до логічного кінця циклічного розпису каплиці: плафон Сікстинської капели мовою живопису вже розповідав про біблійне створення світу і людини, а фрески на лівій і правій стіні, намальовані художниками Перуджіно, Пінторіккіо, Козімо Росселлі та ін. під керівництвом і за участю Боттічеллі, відтворювали біблійні сюжети із циклу «Спокути» (провіщення приходу Спасителя на землю, його явлення людям і мученицька смерть за них в ім'я їх порятунку); отже, бракувало лише зображення заключного етапу історії гріховного світу — Страшного суду. Цю прогалину і заповнив Мікеланджело у 1536—1541 рр. на передній стіні каплиці, заздалегідь знявши з неї чудові фрески попередніх майстрів, які, однак, не стосувалися «остаточної долі людства».

⁸³ ...широкі королівські сходи внутрі ватиканських палат.— Ідеться про Scala Regia («Королівські сходи»), побудовані архітектором Берніні у 1661 р.

84 Сікстинська каплиця — те ж саме, що й Сікстинська капела, одна із двох «папських капел» на території Ватикану. Збудована (40,23 м x 13,4 м) за папи Сікста IV (понт. 1471—1484) і названа його іменем. Інколи в науковій літературі її, як і Сістинський міст (Ponte Sistino) або Сістинську вулицю (Via Sistina), називають Сікстинською. Робиться це для того, щоб приурочувани Сіксту IV споруди не плутати з нашумілим прикритим фактом в історії західноєвропейської теології, пов'язаним з ім'ям Сікста V (понт. 1585—1590), — «Сікстинською Вульгатою». Для фрескового оздоблення бокових стін капели Сікст IV у 1482 р. залучив найвидатніших тосканських та умбрійських художників з останньої ранньоренесансної генерації (Боттічеллі, Гірландайо, Сігнореллі, Росселлі, Перуджіно, Пінто-ріккіо та ін.). Розпис виконано за принципом біблійної ексегетики та середньовічного художнього типологічного мислення: на лівій стіні подано шість старозавітних епізодів із «Мойсеєвого циклу» *sub lege*, які відповідно символізують шість новозавітних подій із «Христового циклу» *sub gratia* (їх відтворено на лівій стіні). Символічна сама кількість цих сцен — шість, шість, що натякає на ім'я папи «Сікст». У 1483 р. капелу було висвячено. Голубий плафон із «звіздами» символізував небеса. Однак папа Юлій II (понт. 1503—1513), племінник Сікста IV, вирішив заповнити сюжетним розписом також стелю каплиці (1506). Навесні 1508 р. Мікеланджело приступив до роботи, спершу з помічниками — кращими флорентійськими художниками, потім відмовився від них. Над плафоном Мікеланджело працював з незначними перервами до 1512 р. Понад двісті старозавітних фігур, намальованих на стелі капели, тематично підпорядковувалися єдиній меті: відтворенню біблійної доби *ante legem*, що передувала проголошенню «Мойсеєвих законів» на Синаї. Мікеланджело подав дев'ять основних сцен — від створення богом світу до Ноя. Папська капела, папська каплиця (Capella Pontificia) — будівля церковного типу, в якій здійснює урочисті богослужіння сам папа римський або принаймні присутній на них із свитою кардиналів та прелатів. У Ватикані дві такі капели: Сікстинська і Павліканська. Найбільш релігійні свята вшановуються в каплиці Сікстинській. У ній після смерті папи сходяться на конклав кардинали, щоб обрати нового папу. До спорудження Сікстинської капели така першість була за «папською каплицею» у соборі Іоанна Латеранського (розташованого у древній частині Рима, за межами Ватикану).

85 ... з кам'янецького боку... — тобто з південного сходу, звідти, де по відношенню до маетку Сойки знаходиться м. Кам'янець-Подільський; тут іще у значенні — із-за кордону, з Радянського Союзу.

86 ... Дванадцять буйних молодців тремтіло в нетерп'яському ожиданні над гзимсами стін... — У Сікстинській капелі по краях плафона, на його стиках з карнизами («гзимсами») стін, зображено дванадцять старозавітних персонажів (сім пророків і п'ять сивілл), могутніх, енергійних, відповідно до ренесансного художнього письма, яке навіть при змалюванні біблійних осіб зневажає аскетизм і всіляко підносить повноту життя. «Нетерп'яске ожидання» в їхніх позах символізує передчуття приходу на землю месії і настання новозавітної дійсності.

87 Чотирьох їх братів, буйніших за всіх і найбільш непосидючих, вихопилося в розгоні на луки склепіння... — Насправді у центрі сферичного плафона («на луках склепіння») представлено у чотирьох різних сценах творення світу одну і ту ж саму особу: бога.

88 Самітний богатир-бородань крутнувся нагально на церкву, й була така потуга в його русі... — Плафон Сікстинської каплиці поділено на дев'ять окремих піль, на кожному з них зображено певну подію, що стосується створення світу і перших сторінок його біблійної історії. Щоб дотримувати послідовності в сюжеті, прочитання його починають з протилежного кінця плафона при вході до капели. Сойка бачить один такий

епізод на другому полі, де передано третій і четвертий день світостворення. Бог («самітний богатир-бородань»), який щойно створив сонце, місяць і рослини, показаний у двох іпостасях: праворуч він летить у просторі в бік глядача, ліворуч — дружно розвертається і мчить далі на нові звершення, а водночас пробуджує до вічного життя рослинність.

⁸⁹ І другий, з зігнутих тулубом, з відкинутою на плечі головою, гримів могутнім голосом, з притискаючи до грудей п'ястуки...— Сойка озиряється назад і розглядає космічне дійство бога у перший день світостворення (на першому полі плафона). Відділивши світло від тьми, господь-бог рече громово, щоб було чути усьому всесвіту: «Хай буде світло!»

⁹⁰ А над усім тим кипінням... летів, рознявши рамена... могутній Саваоф...— На третьому полі фрескової композиції на стелі Сікстинської капели у вигляді означеного «шумовиння» засимволізовано другий і п'ятий день творення світу: бог відділяє воду від тверді, створює ріки, озера, моря і населяє їх усіляким життям. Саваоф — одна із назв біблейського бога Яхве, ім'я якого в іудаїзмі заборонялося вимовляти.

⁹¹ Відривався насилу від Анджелівської бурі...— Мова йде про геніальну фрескову композицію Мікеланджело «Страшний суд» на передній — позавітній — стіні Сікстинської капели, що є рідкісним випадком у церковному розписі, оскільки сценою із «Страшного суду», як правило, відводилося місце на стіні при вході. Гігантську картину, за розмірами найбільшу у всьому світі (17 м x 13,3 м), Мікеланджело виконав сам упродовж п'яти років; один тільки улюблений слуга Урбіно розтирав йому фарби. Фрескове полотно заповнене юрбою з 316 постатей, висота деяких з них 3—3,5 м, найбільша фігура «судії» — Ісуса Христа (4 м). Аби велетенський малюнок не покривала пилюка, Мікеланджело трохи «нахилив» стіну наперед, нажививши її верхню частину цеглою і теньком. Готову картину одні називали «дивом Рима і всього світу», інші — «лютеранським сміттям». Художнику дорікали, чому Христос без бороди, ангели без крил, чорти без хвостів і рогів, а надмір голізни на тілах дратував «релігійні почуття» кліру. Наприклад, ще коли картину не було закінчено, папський церемоніймейстер глузував, що вона добре сприймалася б у лазні. Мікеланджело, завершуючи твір, намалював цього наслідника оповитим змією і з вухами віслюка серед грішників у пеклі. Церемоніймейстер носкаржився папі Павлу III, але той розвів руками: «Якби тебе Мікеланджело помістив хоча б у чистилищі, звідти я тебе ще б вирятував. А з пекла не можу, бо з нього нема вороття...» У картини чотири яруси. Вгорі посередині сидить сам Судія, грізний, неблаганний, до нього тягнеться зусбіч, даремно прохаючи ласки і помилування за гріхи, звихрений рій людських тіл («анджелівська — мікеланджелівська! — буря»). Динамікою буремного звихрення перейняті оголені могутні тіла також з інших «поверхів» картини: в цілому ж то не буря, а щонайвиразненіша ілюзія пробудження покійного людства від могильного сну в день Страшного суду.

⁹² ...увійшов зовсім у лагідну регулу братів Картузів...— тобто призвичаївся до чернечого життя, що його вели брати Картузи.

⁹³ ...занять у Колегії...— Тут подається за авторським машинописом (в автографі: «занять у Collegium ruthenum — ІЛ, ф. 56, од. зб. 2, с. 29). Найдавнішим закладом у Римі, де могли навчатися українці, була Грецька колегія св. Афанасія, заснована Григорієм XIII у 1573 р. У ній виховувалися уніатські (греко-католицькі) богослови, здебільшого василіани. Навчалася в колегії й православна молодь (М. Корняк зі Львова, Ф. Прокопович, В. Григорович-Барський, ченці з Манявського скиту та ін.). З 1845 р. ця колегія зветься Греко-Руською. 1897 р. папа Лев XIII (понт. 1878—1903) заснував окрему Українську

колегію (Collegium ruthenum, або Колегію св. Йосафата), яка виховувала священників для уніатської церкви. Від 1904 р. керівництво Українською колегією здійснюють галицькі василіани.

⁹⁴ «Правильник покірливості» — статут чернецого життя. Необхідно зважити, що Сойка — представник уніатської церкви, сподієної з чернечим чином (орденом) василіан. Орден засновано Василієм Великим (бл. 330—379), який 362 р. уклав для нього 55 «ширших» і 313 «коротших» правил. Спершу василіанський чин був православним, потім поступово перейшов в унію з цілковитим підпорядкуванням папі римському. Уніатський митрополит Йосиф Вельямін Рутський 1617 р. провів ґрунтовну реорганізацію чернецого ордену василіан, переробив його статут, спершись на тринадцять «Правил скромності» та «Духовні правила», що їх вигадав Ігнатій Лойола для заснованого ним ордену єзуїтів. Ось чому між єзуїтами й василіанами (уніатами) в ладі мислення та громадянській поведінці суттєвої різниці немає. У кінцевому підсумку василіанський (уніатський) «Правильник покірливості» вимагає від уніатських священників, як і лойолівський статут від єзуїтів, беззастережного послуху католицькому керівництву всіх рангів та шпіонажу на його користь. Для католицького чернецтва перший «Правильник покірливості» за латинською назвою «Regula» розробив італійський монах Бенедикт Нурсійський (VI ст.).

⁹⁵ Життя святих (агіографія) — опис життєвого шляху духовних та світських осіб, які прославилися «подвигами» в ім'я християнської моралі та утвердження церкви. Церква ж помертню канонізувала їх, оголошуючи святими.

⁹⁶ ...Говорив вогняний карфагонець, педантний поганський ритор Тертулліан...— Тертулліан Квінт Септімія (160—222), родом із Карфагена, був полум'яним пропагандистом християнства, апологетом церкви. Високоосвічений юрист, талановитий оратор і письменник, послідовно картав залишки язичництва у християн.

⁹⁷ ...Вірю, бо це абсурд!...— У своїх філософських поглядах Тертулліан суворо розмежовував знання і віру. Це чітке розрізнення знайшло афористичне вираження в його вислові: «Credo quia absurdum est». Тертулліанова думка здебільшого перекладається буквально («Вірю, бо це абсурд»), що дає привід для її вульгаризаторського витлумачення: мовляв, християнське віровчення базується на усвідомленні вірі в пісенітницю. Слово ж «абсурд» у часи Тертулліана мало інше значення, ніж тепер: «щось непідвладне розуму». Отже, Тертулліанове кредо потребує точнішого перекладу: «Вірю, бо це непідвладне розуму». Тобто є речі на світі, які недосяжні для обмеженого у своїх спромогах людського розуму. Вони доступні лише надрозумові — розумові божественному, і людині з її слабкими пізнавальними потенціями лишається тільки вірити в їхню істинність. Адже вони уже «по той бік» від очевидного матеріального світу, вони є бог, який тільки сам сповна знає себе.

⁹⁸ Стоїки — послідовники філософського вчення (IV ст. до н. е. і пізніше), одного з найголовніших в елліністичній античності. Культивували подолання особистих пристрастей, бажань, уміння лагодити з волею фатуму і цим самим становити з ним гармонійне ціле.

⁹⁹ І яка могутність аргументів мусила міститися в інших отців церкви, щоб перемогти смертельні висновки, що плили з Тертулліанового крику!...— З точки зору історії богослов'я тут маємо неточність, пов'язану з хибним витлумаченням Тертулліанового девізу: «Credo quia absurdum est» («Вірю, бо це абсурд»). За правильним розумінням думки Тертулліана («Вірю, бо це непідвладне розуму») усе виходить саме навпаки: подальші теологи, зокрема найбільші авторитети серед них: Августин Блаженний та Діонісій Псевдо-Ареопіт — усіляко поглиблювали й утверджували її.

¹⁰⁰ Гностики — послідовники гностицизму, релігійного дуалістичного руху пізньої античності (I—V ст.), яке сприйняло деякі моменти християнського віровчення, популярної грецької філософії та східних релігій, зокрема зороастризму. Гностики александрійські: Василід із сином Ісидором, Карпократ із сином Єпіфаном; антиохійські або сирійські: Татіан, Вардесан, Сатурнин; окремо стоїть гностик Валентин, який 140 р. прибув у Рим з Єгипту, потім виїхав на Кіпр, де 160 р. помер. Гностики претендували на істинне знання про бога і про кінцеві таємниці світоутвору. Все зло у світі вважали породженням суперечностей між духом і матерією, визнавали існування досконалого божества, гріховного матеріального світу та численних проміжних сходи́н між ними, які необхідно пізнати. Відкидали Старий завіт, втілення Христа в людині, фактично підірвали міф про Ісуса як боголюдину.

¹⁰¹ Василід-александрієць (пом. між 125—130 рр.) — знаменитий представник александрійських гностиків. Написав багато книг під назвою «Розмірковування» (власне, «розмірковування» були його улюбленим літературним жанром у проведенні певних філософських думок). Церква вважає, що йому вона зобов'язана найстаровиннішим свідченням про Євангеліє Іоанна. Доводив, що спокута, як і сама постать Христа, мають ідеальний характер, а божество — воно ж абсолют, вічно непримиренне з очевидним матеріальним світом як кінцевістю, і ця непримиренність є неминучою, оскільки виникає внаслідок віддалення матерії від її вихідного божественного начала (поміркований космогонічний дуалізм).

¹⁰² Протижидовець Марціон (або Маркіон; нар. кінець I ст. — пом. між 160—180 рр.) — один із найперших представників ранньохристиянської теології, хоч у нього ще багато спільного з гностиками. Виходець із Сінопа, грек за національністю (тим-то справедливіше говорити Маркіон — *грецьк.* Markion; Марціон, Marcion — латинізована форма), син багатого кораблевласника. Близько 140 р. прибув у Рим. На християнському синоді (липень 144 р.) запропонував своє вчення і зазнав цілковитої поразки. (Церква маркіонітів, яка прийняла його вчення, вважає це початком свого існування.) Ядром концепції Маркіона є різке протиставлення Старого і Нового завітів, а по суті — юдаїзму та християнства. Старозавітний (іудейський) бог створив світ і править у ньому, дотримуючи суворих законів: він немилосердний, бо тільки карає і насаджує страх. Яхве справедливий, але жорстокий. Над ним існує інший, «добрий», «чужий» йому бог. Про себе він оповістий у Новому завіті, надіславши на землю для спасіння людей свого сина Христа, який милосердний до кожного без винятку; він судить не законом, а серцем, і його Нагорна проповідь найкраще свідчення цьому. Христос простив навіть найбільшим старозавітним грішникам: Каїну, содомітам, єгиптянам і всім язичникам. Таким чином, Маркіону близька філософія апостола Павла, який приписи закону ставить нижче від веління серця. Маркіон уперше в історії церкви уклав «канон» (щоправда, еретичний) Нового завіту. До нього ввійшло очищене від «іудейських» елементів Євангеліє Луки і десять послань апостола Павла. Общини й церква маркіонітів-«протижидівців» проіснували до середини V ст.

¹⁰³ Невтишний Варседон (правильно: Бардесан; *сирійське* Bardaisan, *лаж.* Bardesanes; 154—222) — сирійський ранньохристиянський письменник, займався також астрономією. Переважно жив (179—216) в Едессі при дворі сирійського короля Абгара IX, де його називали «арамейським філософом». У 216 р., коли римляни завоювали місто, втік до Вірменії, де і помер у 222 р. В інтелекті Бардесана поєднується близько-східно-грецька освіченість із християнством, іще позначеним гносісмом.

Для своєї уже сильно християнізованої спільки чи школи написав 150 сирійських гімнів (наслідувань біблійним псалмам), які, перекладені грецькою мовою, не втрачали популярності до кінця IV ст., збереглися лише

частково. Нині вчення Бардесана реконструюється дуже приблизно за різними невичерпними даними. З одного боку, він представник давньосірійського християнства, з іншого — «останній гностик». Його світогляд, що передувало маніхейству, наскрізь песимістичний і висновується на дуалізмі бога і тьми, між якими знаходяться чотири першоелементи: світло, вітер, вогонь і вода. Змішуючись із тьмою, вони ведуть до виникнення неврівноваженого світу із Сатаною, світу, що вічно потребує присутності в ньому Христа. Бардесан мав своїх послідовників, які об'єдналися в секту бардесанітів (проіснувала до IV ст.).

Песимістичне вчення Бардесана дає більше підстав називати його «невтишним», ніж «невтишним». У тексті, очевидно, описка.

¹⁰⁴ В а л е н т и н (бл. 114—160) — один із найбільших представників гносісу. Навчався в Александрії, в Римі з'явився бл. 140 р. (одночасно із відомим греком із Сінопа Маркіоном). Мав багато прибічників та учнів. Відлучений від церкви за ересь, помер у вигнанні на острові Кіпр. Залишив після себе велику школу римських гностиків-валентиніанів.

¹⁰⁵ А п о л о г е т и — збірна назва ранньохристиянських письменників, головним чином II—III ст. Захищали принципи християнства від філософів-нехристиян. Найвидатніші апологети: Юстин Мученик, Оріген, Тертулліан.

¹⁰⁶ Ю с т и н (мученицька смерть 166 р.) — вчитель і «святий отець» християнської церкви, один із найперших її апологетів (не слід плутати з тогочасним александрійцем Юстином-гностиком). З легкої руки Тертулліана дістав два прізвиська — Філософа і Мученика. Грек-колоніст за національністю, язичник за початковим віруванням. Народився, очевидно, в першому десятилітті другого віку в самарійському містечку Сіхемі (Палестина). Приймаючи християнство бл. 140 р., багато подорожував по Європі й Азії з проповіддю «нового вчення». Найдовше жив у Римі, де заснував християнську школу, в якій наставником після нього був його учень Татіан-апологет. Запеклий ворог гностиків, двічі виступав з літературним захистом християнства перед римським імперським судом. Найбільша праця — «Розмова з Трифоном-іудеєм». За проповідницьку діяльність обезглавлений.

¹⁰⁷ В и с о к о у м н и й А т е н а г о р (правильніше: Афінагор) — апологет, церковний філософ і богослов II ст. За блискуче красномовство його називали християнським Демосфеном. Збереглися два його твори: апологія «Про ханна за християн» і філософський трактат «Про воскресіння мертвих», в якому він доводить можливість воскресіння і його необхідність.

¹⁰⁸ М і н у ц і й б л а ж е н н и й (точніше: Мінуцій Фелікс; пом. бл. 210 р.) — римський адвокат, народився в Африці. Автор апології «Октавій», в якій у вигляді бесіди доводить переваги християнської релігії.

¹⁰⁹ Л а к т а н ц і й Л ю ц і й Ц е л і й Ф а р м і а н (бл. 250 — бл. 330) — знаменитий християнський письменник, ритор і поет. Одні (напр., Ієронім) називали його «християнським Цицероном», інші — «Григорієм Богословом західної церкви». Належав до найосвіченіших людей свого часу. Автор не стільки суто конфесіональної, скільки постановчо-філософської праці «Про творчість божу». В трактаті «Про смерть переслідувачів» доводив, що всіх гонителів християн спіткала тяжка або ганебна смерть. Апологетом на всю широчінь розкрився у своїх «Institutiones divinae» («Божественних установленнях»).

¹¹⁰ Ц і ц е р о н М а р к Т у л л і й (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор і філософ, прибічник республіканського ладу. Один із найшанованіших язичницьких письменників у християнській філософській думці.

¹¹¹ П р о с т о р і к и й з е л о т Т а ц і я н (точніше: Татіан або Татіян; 110— бл. 180) — письменник, апологет християнства, народився в Ассирії.

Був високоосвіченою людиною, багато мандрував. Посвячення в грецькі язичницькі елевсінські таїнства не задовольнили його. В Римі прийняв християнство і став учнем блаженного Юстина Філософа-Мученика. Почав проповідувати і сам, за що переслідувався властями. Татіан — автор творів: «Про тварин», «Промова проти еллінів», дуже поширеного серед раних християн «Зводу чотирьох Євангелій» та ін. Зелоти — фанатичні послідовники закону Мойсея, найсамовідданіші борці з Римом у Галілеї та Іудеї I ст. н. е., народні герої в Іудейській війні 67—73 рр. Основною їхньою зброєю були короткі кинджали — так звані «сіки», за що римляни та зрадники-співітчизники не без страху називали їх «сікаріями». Після падіння Єрусалима в 67 р. зелоти аж до 73 р. мужньо стояли проти римських окупантів у фортеці Масада, що над Мертвим морем. Воліли смерті разом зі своїми сім'ями, тільки не здатись на ласку переможця.

Зіставивши роки життя Татіана з часом загибелі зелотів, неважко помітити неточність у виразі: «просторікий зелот Таціян». Очевидно, правильнішим мав би бути інший варіант: «просторікий прозеліт Татіан» оскільки Татіан, учорашній язичник, прийняв нову віру й одразу став полум'ямом її проповідником та захисником. Викликає певне непорозуміння слово «просторікий» (очевидно, тут у значенні: проповідник мовою, зрозумілою народній масі).

¹¹² Б о ж е о б' я в л е н н я (від польсько-галицького — одкровення) — засіб, за допомогою якого абсолютне буття (бог) робить себе, так би мовити, доступним пізнанню віруючої людини. Абсолют «відкривається», «об'являється» їй у трьох основних формах: у явищах та предметах матеріального світу; у слові (і перше, і друге має сприйматись як символіка божого промислу); у Святому письмі (яке вважається надприродним одкровенням).

¹¹³ З м и с л о в а д і й с н і с т ь (від польсько-галицького — відчуття, чуття) — дійсність чуттєва, така, що дається людям у їхніх відчуттях.

¹¹⁴ А л е к с а н д р і й с ь к а ш к о л а з а к о п о в ч и т е л і в (оголошувальна чи катехізична школа).— Йдеться не просто про школу в широкому значенні цього слова. Перш за все, принаймні від Патена (друга половина II ст.), це формально діючий церковний навчальний заклад, що мав окреслену структуру і програму. Зразком були давньоєврейські двоступеневі школи в Александрії, де в нижчих класах викладались священний закон та священна історія, а у вищих — прищеплювались навички пояснення Святого письма, його поглибленого розуміння. Попервах у християн були одноступеневі школи із спрощеною програмою скрізь, де набиралася значна кількість слухачів з новообернених у християнство. У II ст., коли ідеологи нової віри зіткнулися з академічно підкованими супротивниками (гностиками й еллінами-язичниками), довелося і самим законовчителям церкви (першим викладачам у «післяапостольських» ранньохристиянських школах) вдатися до висококваліфікованого обґрунтування її істин. За таких обставин з'явилися школи вищого розряду, де готувалися кадри апологетів нової віри, умів, які у філософській освіченості нічим не поступалися своїм опонентам. Найважливіші школи існували в Александрії, Кесарії, Єрусалимі, Антіохії, Римі, Константинополі, Карфагені, Едессі та ін. Для всіх за своерідний зразок організації навчального процесу була найдавніша і найзнаменитіша «александрійська школа», в якій навчали і творили: Патен, Климент Александрійський, Ориген, Діонісій Великий, Петро Мученик, Макарій, Афанасій Александрійський та ін. З IV ст. школа почала занепадати. Була церковно-науковим закладом, очолюваним єпископом. А л е к с а н д р і я — на той час столиця Єгипту. До IV ст. друге (після Рима) місто в імперії.

¹¹⁵ В і д К л и м е н т і я , в ч и т е л я й п р о в і д н и к а ш к о л и . . . — Йдеться про Климента Тита Флавія Александрійського (пом. бл. 215 р.) одного з найперших отців церкви, автора релігійно-філософських творів, у яких розробляв концепцію християнського гносису, намагався поєднати

християнське віровчення з еллінізмом та грецькою філософією. Провідний твір — «Стромати» («Килими»), збірник писань про тогочасну церкву, гностичні рухи, права.

¹¹⁶ **Оріген** (бл. 185 — бл. 254) — християнський теолог, філософ, філолог, представник ранньої патристики. Найплідніший з-поміж християнських письменників III ст., автор багатьох коментарів до Старого і Нового завітів, а також полемічних творів (найвизначніший серед них — «Проти Цельса»). Прагнув зблизити християнство з грецькою філософією. Переслідувався за ересь.

¹¹⁷ **Афанасій Александрійський** (бл. 295—373) — один із отців церкви, єпископ в Александрії (з 328 р.), автор релігійних праць і полемічних творів проти еретиків. Розробив містичне вчення про єдиноіснування бога-батька і бога-сина. Захищав незалежність церкви від імператорської влади, протягом 50-ти років у IV ст. був основним стовпом християнства. Уславився нетерпимістю і жорстокістю до «інодумства». Спираючись на авторитет помієних соборів, імператори п'ять разів змушували його покидати єпископію і переховуватись до кращих днів.

¹¹⁸ **Григорій з Нісси** (або Григорій Ніський; бл. 335 — бл. 394) — церковний письменник, богослов і філософ-неоплатонік, один із найперших християнських екезетів, представник патристики з так званого «каппадокійського гуртка» (від назви провінції Каппадокія в центрі Малої Азії, нині Туреччина). Висунув погляд, ніби людство є однією — «колективною» — особою «у Христі».

¹¹⁹ **Августин** (у католиків — «Святий Августин», у православних — «Августин Блаженний») — найвидатніша особа серед отців церкви. Від 395 р. і до кінця життя — єпископ у містечку Гіппон, на півночі Африки, через що в літературі його називають ще Августином Гіппонійським. Автор величезної кількості трактатів, листів, проповідей. Вершина його творчості — «Сповідь» і «Про місто божє». В середньовічному філософському і богословському мисленні — верховний авторитет. Розробив систему християнської догматики, доктрину послуху церкві всіх представників світської влади, ідею божественного провіденціалізму у світовій історії.

¹²⁰ **Францисканці** (або францискани, злидарі, мінорити, менші брати) — чернечий чин (орден), у латинській церкві провідний, поряд із домініканцями. Розпався на обсервантів, конвентуалів, капуцинів. Заснований Франціском Ассізьким (інші прізвиська: «з Ассіза, Фіоретті; 1182—1226), сином багатого купця. Покинувши дім батька-заможника, Франціск став подвижником. Бідність оголосив царницею всіх добродійств і своєю «коханою дружиною». Подорожував босоніж з малочисельними послідовниками, зневажаючи чернече затворництво, поширював братерську любов на все суще: звірів і птахів, дерева і квіти, вогонь та сонячне світло (його художня перлина «Гімн сонцю», в якій він називає всі створіння на світі «братами і сестрами», є найдавнішою пам'яткою італійської поезії). Таке спілкування з природою вважалося у францисканців «радістю у бозі». Самі вони іменували себе «веселунами господніми», їхні молитви супроводжувалися жвавими жєстами та приспївами й нагадували пісні мандрівних жонглерів. Папа Інокентій III (понт. 1198—1216) насторожено поставився до ордену францисканців і затвердив його з чималим внутрішнім опором. Пізніша римська церква оголосила Франціска святим, причому значно спотворила первинну демократичну суть вчення францисканців. У XIII—XIV ст. навколо особи його основоположника виникло багато легенд, найпоетичніші зібрано в книзі «Фіоретті» (або «Квітеньки Франціска Ассізького»).

¹²¹ **Скотт Джон Дунс** (бл. 1266—1308) — провідний представник францисканської схоластики, родоначальник учення «скоттизму», що протистояло «томїзму» — схоластичі домініканців, яку заснував Фома Аквін-

ський. «Скоттизм» був ближчий до матеріалізму, ніж «томізм», оскільки, на відміну від останнього, визнавав примат волі над інтелектом і примат однинного конкретного над загальним абстрактним.

¹²² **Оккам Вільям** (бл. 1285—1349) — англійський філософ-схоласт, логік і церковно-політичний діяч, головний представник номіналізму XIV ст., французьканець. Відома так звана «бритва Оккама», згідно з якою не можна вважати гідними науки поняття, що не піддаються інтуїтивному і досвідному знанню. Це гостро суперечило абсолютному містичному теологічному знанню. Проживаючи як вигнанець в Мюнхені (з 1328 р.), Оккам теоретично обгрунтував незалежність світської — імператорської — влади від папської.

¹²³ **Базиліка** — тип споруди християнського храму, витягнутої прямокутної форми. Всередині розділена продовжними рядами колон на кілька частин (нефів). Крім неї, католицькій церкві притаманні й три інші архітектурні типи: ротонда, «латинський хрест» і «грецький хрест». Спершу в давньоримській літературі базиліка означала просторі прямокутні публічні приміщення зі спадистим дахом (криті ринки, великі зали для бесід і прогулянок тощо). Для церкви серед усіх інших типів античних будівель найзручнішими виявилися саме базиліки, і передусім тому, що вони ніколи не мали жодного відношення до відправи язичницьких культів. Тим-то за їх зразком почали будувати перші християнські храми у Римі, які також отримали назву базилік. Найдавнішою християнською церквою у Римі спеціалісти вважають базиліку Пуденціани на Есквілінському горбі. До 90-х років IV ст. належить базиліка св. Климента. Найпродуктивнішим періодом будівництва ранньохристиянських культових споруд є IV—V ст. Однак від 32 базилік, зведених тоді, залишилось усього кілька — серед них найвідоміші: святого Іоанна Латеранського (або Сан-Джованні ін Латерано) та святої Марії Великої (Санта Марія Маджоре).

¹²⁴ **Тома з Аквіна** (точніше: з Аквіно) — Фома Аквінський, мова про нього була раніше. **Аквіно** — містечко в італійській провінції Фрозіноне, неподалік від якого у замку Роккасекка народився Фома Аквінський.

¹²⁵ **Арістотель** (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ та учений, найбільший мислитель античності, за висловлюванням Маркса. Основоположник логіки та інших наукових дисциплін. Впровадив у філософію початки діалектики в сучасному нам розумінні (діалектика доарістотелівська була вченням про пізнання загальних початків буття через правильне їх розчленування). Справив великий вплив на розвиток прогресивних ідей у подальшій філософії. Щоправда, середньовіччя, якому Арістотель відомий під прізвиськом Філософ, спиралося, за рідкісними винятками, на метафізичні сторони його вчення про буття і діяльність (онтологію).

¹²⁶ ...від сухолицього **Орігена**... — Аскетизм знаменитого християнського богослова і філософа Орігена став легендарним. Так, викладаючи граматику і риторику в ушлюбленій Александрійській катехитичній школі, яку відвідувало чимало чарівних жінок, Оріген, щоб не впасти у «плотський гріх», пошкодив собі статеві органи і спотворив лице. Упродовж всього життя мало їв, спав і багато постив.

¹²⁷ ...через полу'яного блудника **Августина**... — У перших розділах своєї «Сповіді» Августин Блаженний, великий учитель західної церкви, зізнається, що в молодості, аж до тридцяти трьох років, поки не прийняв християнську віру, відзначався надзвичайним жонолюбством.

¹²⁸ ...до янгольського аквінца **Томи**... — тобто до Фоми Аквінського, який був удостоєний папським престолом за богословську вченість звання «*doctor angelicus*» (учитель-ангел).

¹²⁹ **Львівське товариство теологічних студій** (інша назва: «Богословське наукове товариство у Львові») — засноване 1923 р.,

видавало щоквартальник «Богословія» (1923—1942), «Праці Богословського наукового товариства у Львові» й інші неперіодичні видання. Функціонувало під егідою Ватикану.

¹³⁰ Б е р н а р д з К л е р в о (або Бернард Клервоський; бл. 1091—1153) — абат заснованого ним у 1115 р. монастиря Клерво (в Бургундії), творець ордену бернардинів і один із творців ордену тамплієрів, патхнепник другого хрестового походу, активно боровся з еретиками, зокрема з П'єром Абеляром (1079—1142) та Арнольдом Брешианським (1100—1155), церковним реформатором із Брешиї (в Ломбардії), послідовником Абеляра. Для бернардинів характерна сувора аскеза. Вони мають певні заслуги в галузі агрокультури та садівництва.

¹³¹ ...в «Духовній мандрівці до бога» серафимського доктора Фіденци-Бонавентури...— У своєму творі «*Itinerarium mentis in Deum*» («Духовна мандрівка до бога») Бонавентура називає теологію володаркою усіх світських наук, а єднання з богом, до якого людину веде шість шаблів пізнання,— найбільшим благом. Безперечно, містичний спосіб осягання божества, що його пропонує Бонавентура, опирається на трактати знаменитого Псевдо-Діонісія Ареополіта. Б о н а в е н т у р а Джованні Фіденца (1221—1274) — один із найбільших середньовічних схоластів-францисканців. Був генералом свого ордену, кардиналом, єпископом, папським легатом. Папа Сікст IV прилучив його у 1482 р. до лику святих. Францисканці протиставляли його як могутнього мислителя стовпу домініканців — Фомі Аквінському. За велику вченість і благочестивість йому присвоєно звання «*doctor seraphicus*». *Doctor seraphicus* (доктор-серафим) — те ж саме, що й «*doctor angelicus*» (доктор-ангел). У середньовічних західноєвропейських університетах «доктор» (лат. «учитель») був найвищим ученим званням після «бакалавра» і «магістра». Мали його, як правило, юристи, філософи, богослови і медики. Видатним богословом папа римський міг присвоювати спеціальним розпорядженням звання «*doctor seraphicus*» і «*doctor angelicus*». Малося на увазі, що ці високовчені мужі, немов ангели, були посередниками між небом і землею у звітуванні божественних істин. Їхніми устами промовляв ніби сам бог. Такі «доктори» прирівнювались у католицькому регіоні до вчителів церкви (як Амбросій, Григорій Великий, Августин Блаженний та ін.) і до отців православної церкви (Афанасій, Григорій Назіанзін, Василій Великий, Іоанн Златовуст та ін.).

¹³² Б о м е Якоб (1575—1624) — німецький філософ-пантеїст, за професією чоботар. У своїй картині світу прагнув поєднати містику з натурфілософією — акція, яка пізніше так прийшлася до вподоби романтикам. Стихійне діалектичне мислення зближувало його з матеріалізмом.

¹³³ П л о т і н (204—269) — давньогрецький філософ, засновник неоплатонізму (його єгипетської школи), вчення про непізнане божественне першоначало світу, яке послідовно проявляє себе в іншій формі спочатку як світовий розум, як світова душа, потім — у душах людей, далі — у матерії, яка сама по собі — без божественного першоначала, без цієї «внутрішньої форми» усього суцього — є небуття. Неоплатонізм ліг у підвалини філософії християнства.

¹³⁴ («А хто думає, що ті речі є порожніми фантазіями, той грішить і блудить проти покійності, належної нашій матері, святій церкві...») — Йдеться про принцип інквізиторських судів, який висловлено у книзі Я. Шпренгера і Г. Інстіторіса «*Malleus maleficarum*» («Молот на чародіїв»): «Хто каже, що відьом і чарівників не існує, той сам приналежний до їхнього гурту».

¹³⁵ Т а і ч і Анна-Марія — зафіксоване в протоколах інквізиції ім'я жінки, звинуваченої у зв'язках з дияволом і спаленої на вогнищі.

¹³⁶ С в я т и й П а х о м і й (бл. 292—348) — один із засновників монастирського (тодішньою мовою — «кіновитного» общинного) життя. Створив

ряд монастирів і написав для них статут, що широко розповсюдився на Сході.

¹³⁷ Г е с Крестенція — зафіксоване в протоколах інквізиції ім'я жінки, звинуваченої в зв'язках з дияволом і засудженої інквізицією.

¹³⁸ Святий Антоній (тобто Антоній Великий; бл. 250—356) — найперший фундатор монастирського життя. Сам звікував свій предовгий вік в одному із монастирів у Єгипті.

¹³⁹ Е с к о б а р Марія — зафіксоване в протоколах інквізиції ім'я жінки, запідозреної у зв'язках з нечистою силою і засудженої інквізицією.

¹⁴⁰ Свята Катерина Е м м е р і х (або Еммеріх Анна Катарина; 1774—1824) — німецька монастирська схимниця, яка уславилася дивовижною, як на новітні часи, аскезою.

¹⁴¹ Б р о н ь о л і й.— Очевидно, маловідома духовна особа.

¹⁴² Коли святий Домінік навчав у Каркассоні...— Святий Домінік (1170—1221), засновник ордену домініканців («братів-проповідників»), був натхненником боротьби проти еретичного руху альбігойців. У Каркассоні (місті у південно-західній Франції, 57 миль на південний схід від Тулузи) Домінік «навчав» у 1205—1215 рр. Там був один із найбільших осередків альбігойської ересі. Спочатку Домінік намагався навернути альбігойців на «праведну путь» проповіддю, переконуванням і знаходженням істини у диспутах з їхніми духовними наставниками. Проте наслідки були далекими від бажаних, і св. Домінік, при підтримці папи римського Іннокентія III, почав провокувати французьких рицарів на війну з альбігойцями.

¹⁴³ А л ь б і г е н е ц ь (латино-польська форма слова «альбігоець») — ересь XII—XIII ст., походить від назви міста Альбі в Лангедоку на півдні Франції. Є припущення, що її заклали богоміли, еретики з Візантії X—XI ст., через що альбігойців часто і називають болгарями. Альбігойці вважали папу римського дияволом, заперечували церковні догмати та обряди, виступали проти експлуатації як світської, так і духовної, феодального землеволодіння, десятини тощо. Знищені інквізицією у 1229 р.

¹⁴⁴ ...й по кожній «Богородиці»...— тобто після кожної молитви на честь богородиці.

¹⁴⁵ Святий Югон (латинізоване французьке ім'я Hugo; 1024—1109) — абат відомої обителі Клоні, один із найвидатніших церковників XI ст. у Франції. Хрещений батько імператора «Священної Римської імперії» Генріха IV, радник пап: Леона IX, Віктора II, Стефана IX, Александра II, Урбана II, Григорія VII. Його день у святцях — 29 квітня.

¹⁴⁶ Р і м і н і — місто в Північній Італії, порт на Адріатичному морі. У першій половині VIII ст. належав лайнгобардам. Піпін Короткий, вождь франків, розгромивши їх, подарував місто у 756 р. папі римському Стефану II (попт. 752—757).

¹⁴⁷ В а л ь о л і — можливо, неточно (на французький лад) відтворена орфоєпія назви знаменитого міста у середньовічній Іспанії — Вальядолід (Valladolid), адміністративного центру давньої Кастилії, а після об'єднання останньої з Арагонією (власне, з утворенням новочасної Іспанії), то і столиці всієї держави в 1469—1606 рр. Тут помер Колумб (1506). У місті один із найстаріших європейських університетів.

¹⁴⁸ ...про Ганну Шультербаерін з Відня говорять, що носила в собі 12·652 чорти.— Єзуїти часто вдавалися до заклінань, щоб відбити у диявола його жертву — одержимому ним та його поріддям людину. В 1583 р., з наказу австрійського імператора і віденського єпископа, єзуїти виганяли бісів з однієї шістнадцятирічної дівчини Анни Шлуттенбауер з села Манке під Віднем. До цього завдання вони заздалегідь готувались бичуванням та іншими «подвигами», до яких диявол ставиться з огидою. Боротьба диявола з благочестивими патерами відзначалася «величезною наполегливістю» і тривала кілька тижнів. Нарешті патери отримали перемогу

і вигнали з тіла одержимої 12 652 чорти. Одразу після цього на тортури інквізиції потрапила її сімдесятирічна бабуся, яка зізналася, що уже 50 років має зв'язок з дияволом, літає на шабаші до нього, псує погоду, накликає імпотенцію на чоловіків тощо. Стару жінку прив'язали до хвоста коня, а потім на велелюдному майдані спалили живцем.

¹⁴⁹ Лотарінгія — історична провінція на сході Франції у басейні р. Мозель, одна із частин, на які розпалась імперія Карла Великого. У IX ст., Лотарінгія — королівство, межі якого сягали нижнього і середнього Рейну. Від X ст. і до 1776 р. (з перервами) була герцогством. Пізніше перебувала у складі Франції. Тут чинив суди над еретиками, відьмами і знахарями найжорстокіший французький інквізитор, автор «Історії Лотарінгії» Нікола Ремі, який за 15 років (1576—1591) виголосив близько 900 смертельних вироків і узагальнив цей свій досвід у книзі «Культ демонів» (1595).

¹⁵⁰ У Лябур знайшли три тисячі осіб, позначених дияволом...— В історичних джерелах сказано, що вся людність баскської провінції Лябур (і не три тисячі осіб, а майже тридцять тисяч!) зналась на чародійстві. Виняток не становили ні діти, ні дівчата, ні навіть священники. Такого сумного висновку дійшов П'єр де Ланкре, обстеживши місцеве населення на наявність у нього «чортової плями» (у всіх знаходив на тілі точку, нечутливу до наколювання голкою — точку, отже, «впечатану дияволом»). Для багатьох басків найперші роки XVII ст. обернулися смертю на інквізиторських вогнищах. Ці події описав польський письменник Станіслав Пшибишевський у романі «Діти сатани». Лябур — французька місцевість у західних Піренеях. Головне місто — порт Байонне.

¹⁵¹ Є декілька родів чарівниць: одні накликають град і бурю; другі відбирають плідність звірятам і людям; треті вбивають і їдять дітей або посвятиють їх злому духові.— Починаючи з XV ст. і пізніше, у чародійстві звинувачували в основному жінок. Поріддя чародійок і чародіїв, говорить один із найбільших знавців у цій справі абат Тритемій, ділиться на чотири основних види. Одні у своїх злочинних діях використовують природні засоби (отруту тощо); інші знають магічні слова, знаки і закляття; треті, як люди, що займаються некромантією, кличуть собі на поміч нечисту силу, але повністю не продають себе їй; і, нарешті, четвертий вид становлять справжні відьми та характерники, які цілком зрікаються бога і визнають своїм повелителем сатану, віддаючись йому не тільки душею, а й тілом, за що отримують від нього уміння творити дива, на які не здатні чарівники трьох перших категорій.

¹⁵² ...під час урочистих зібрань і чарівницьких сабатів.— У численних «теоретичних» студіях інквізиторів з усією ґрунтовністю окреслюється християнське розуміння чарівництва. Та «пайфундаментальніше» воно розкривається в сумнозвісному «Молоті на чародіїв» («Malleus maleficarum», 1489) німецьких богословів Г. Інстіторіа і Я. Шпренгера. У цьому трактаті названо компоненти, з яких складається чарівництво.— їх чотири: використання магії для шкідливих дій супроти християн, тварин і рослин, присяга на вірність дияволу, участь у сабатах, здатність літати на різних предметах і перекидатися у звірів. Сабати (або чарівничі шабаші) начебто були головним засобом безпосередніх зустрічей з дияволом. Відбувались вони двічі-тричі на тиждень або, за вказівкою диявола, скликались і позачергово. На такі рядові сабати сходилась не обов'язково вся нечиста сила. У повному складі поставала вона перед дияволом щороку один раз — під час «урочистого зібрання» (наприклад, у слов'ян вони найчастіше відбувались на св. Івана, в ніч на 24 червня, у німців — у Вальпургієву ніч, напередодні 1 травня). Гола відьма, ставши навпроти домашнього вогнища, натиралася «чортовою» маззю, інколи випивала відповідні порошки, сідала кочергу чи мітлу і через димар вилітала на сабат. Бувало, їхали туди на чорному коні, червоній клячі, упиреві, чорному котові тощо. Польські відьми

вїздили і в бричках. Пішки у всіх народів рідко коли ходили на ці нічні гуляння, як правило, у якомусь відлюдному місці (на великих луках, узмор'ї, болоті, цвинтарі, в лісі, під шибенницею, в горах; у слов'ян це мала бути Лиса гора). Найбільшою втіхою на сабаті були застілля, а після нього — танці з дияволом та любовне розкошування з ним. До столу подавали вишукані наїдки і напої — їх прихоплювали з дому відьми або й приносив сам диявол. «Глибокі дослідники» злочинств ворога роду людського вказують у своїх трактатах, що відьми на сабатах з превеликим задоволенням куштували також усіляке паскудство: сирі нутрощі жаб, гадючі язики, мозок мерців. Екскременти диявола вважалися найвитонченішим делікатесом. Йому програвала у смакових якостях навіть убита дитина, вкрадена у якої-небудь богомільної родини для сабату.

¹⁵³ Содо м с ь к и й — тобто характерний для біблейського міста Содом; з протиприродними пороками, глибоко аморальний (скотоложництво, гомосексуалізм тощо). У середньовіччі це слово (зі своїм паралельним відповідником «содомітський») мало якнайконкретніших адресатів. «Содомітами», задля підвищеної саркастичності і зневаги, називали еретиків — «слуг диявола», відьом та чарівників.

¹⁵⁴ Лю ц и п е р (або Люцифер) — у християнській міфології ангел, вигнаний богом з неба; диявол.

¹⁵⁵ А с м о д е й — у давньоєврейській літературі (зокрема Талмуді) вважається главою демонів. Згадується як злий дух у Біблії (Товія; 8, 3) й апокрифах. Нібито умертвив сімох чоловіків Сарри, будучи закоханим у неї. Але Товія одружився на Саррі і прогнав демона. В одному апокрифі розповідається, як Соломон задував у кайдани Асмодея, та, бажаючи знати, що той робитиме, випустив його на волю і подарував йому свій магічний перстень. Асмодей позбавив Соломона царства і правив ним його іменем, прибравши Соломонів образ, поки той не прогнав його знову. Асмодей вважається руйнівником шлюбів.

¹⁵⁶ Св я т и й Б е р н а р д — Бернард Клервоський.

¹⁵⁷ Св я т и й С е р е н — садівник із Паннонії (III ст.), що прийняв мученицьку смерть від римських солдатів за утвердження християнства.

¹⁵⁸ Р е в е н с б у р г (правильно: Равенсбург) — нині повітове містечко в західнонімецькій землі Баден-Вюртемберг, північніше від Баденського озера, з численними пам'ятками середньовічної архітектури: фортецею, церквами, ратушею пізньої готики. У 1482-1486 рр. у Равенсбургу процеси проти відьом і чарівниць очолювали Я. Шпренгер та Г. Інстіторіс, неперевершені майстри і теоретики цієї справи, автори «Молота на чародіїв» — біблії інквізиторів, — які спалили в Равенсбурзі та його околицях 48 «чарівниць».

¹⁵⁹ ...ніхто не накликав так до нищення чарівниць, як святі отці... — Список, поданий письменником (Григорій IX, Бенедикт XII, Мартин V, Калікст III), можна продовжити й іншими знаменитостями. Папа Іоанн XXII (понт. 1316—1334) буллою 1326 р. оголосив про наявність серед християнського люду чимало «відьом» та «чарівників», які вступили у зв'язок із сатаною, за що їх необхідно знищувати. Веліли інквізиторам вистежувати й карати «шанувальників рогатого» папські булли і послання: Александра V (1409), Євгенія IV (1434, 1437, 1445), Миколи V (1451), Пія II (1459), Сікста IV (1734, 1478, 1483), особливо ж Іннокентія VIII (1484).

¹⁶⁰ Г р и г о р і й IX (понт. 1227—1241) — папа римський, з чім іменем пов'язано запровадження інквізиції («священного суду» на еретиків) у 1231 р. Коли посів папський трон, він мав уже вісімдесят років. Незважаючи на свої літа, виявився затятим суперником німецького кайзера Фрідріха II Гогенштауфена, який претендував на абсолютну владу над Італією, що силою зброї уже раніше була приєднана до так зва-

ної «Священної Римської імперії». Ні мужністю, ні енергією Григорій IX не поступався своєму ворогові. Іменем усіх католиків-християн оголосив йому прокляття і відлучив від церкви. Дарма, що німецькому імператору пощастило вигнати старого папу з Рима, — відлучення той не скасував. У 1230 р. обидва примирилися. Але сварка відновилася в 1239 р., і папа вдруге вдавсь до крайнього заходу — відлучення. Кайзер Фрідріх II увійшов із військом у Рим, полонив папу, який бранцем у своїй столиці і помер.

¹⁶¹ Бенедикт XII (понт 1334—1342) — папа римський, до понтифікату — кардинал-інквізитор в Авіньйоні, де згодом обіймав святий престол за так званого «авіньйонського полону» і звідки не хотів повернутися в Рим, незважаючи на настійні прохання римлян. Фанатичний мисливець на «відьом», «чарівників» та еретиків. Наприклад, у 1336 р. зажадав від паризького єпископа, щоб той негайно доправив йому ув'язненого в Парижі англійського «чародія» Вільгельма Альтафєкса та обов'язково з магичною шифрограмою, знайденою при ньому; наступного року ув'язнив двох чоловіків за спілкування з дияволом; 1338 р. звелів інквізиції зайнятися двома французькими молодницями (з дієцезії Вів'є), яких було запідозрено в любовних зв'язках із сатаною; в грудні 1339 р. надсилав універсал абатові одного південнофранцузького монастиря з вимогою вчинити суд над групою своїх монахів, які, довідавшись від якогось клерика про існування зачарованого скарбу в горі, схотіли добути його магичним заклинанням.

¹⁶² Мартин V (понт 1417—1431) — папа римський, за чийм безпосереднім розпорядженням (булла від 1418 р.) інквізиція розгорнула активне вистежування і винищення «відьом» і «чарівників» в Альпах. Процес тривав з 1420 по 1439 р., досягнувши апогею у 1428—1434 рр. під час масових спалень за «чарівництво» в швейцарському кантоні Вале (Valais). Альпи привернули увагу Ватікану з його «священними судилищами» не випадково. Тут, високо в горах, збереглось чимало язичницьких традицій, які інквізиція витраكتовувала як наслідок успішних підступних дій «ворога людського» — диявола. А крім того, на альпійських полонинах переховувались рештки відвертих недругів папи — вальденсів, які втекли сюди з рідного Ліона від вірної загибелі на вогнищі. Мартин V призначив польсько-литовського короля Ягайла генеральним вікарієм у землях руських, доручивши йому докласти всіх зусиль для об'єднання православної церкви з римсько-католицькою. Латинізацію й ополячення східнослов'янського краю започаткував папа Мартин V.

¹⁶³ Калікст III (понт. 1455—1458) — папа римський, за походом іспанець (Альфонсо Борджа). Утвердив при владі в Італії знамениту родину Борджів. На «священний трон» зійшов у 78 років. Клявся відвоювати у турків Константинополь. Його доблесний полководець Джованні Корвін Гуніад розгромив Магомета II під Белградом. Але на сторінці, вписаній ним в історію папства, найбільше місця займає «непопизм» — щедра осипання благами своїх племінників та інших родичів. Тут ніхто із пап не зміг би зрівнятися з ним. Двох племінників (і це в неповні три роки свого понтифікату) він зробив кардиналами, одного — герцогом. На відміну від інших пап епохи Ренесансу, ненавидів мистецтва та науки. 11 червня 1455 р. видав рескрипт про реабілітацію Жанни д'Арк, яку 1431 р. спалили за те, що на війні користувалась «допомогою диявола». Сам був чуйним патроном інквізиції. 1456 р. з його благословіння інквізиторське аутодафе спіткало всю «відьмарську» Лотарінгію.

¹⁶⁴ Говорить Святе письмо: «Не оставиш при житті чарівника!» — Можливий також варіант біблійного перекладу: «Не лишай відьми живою» (Вихід, 22, 17). У древній Іудеї чарівництво заборонялося під загрозою смертної страти законами Мойсея (наведений

вислів є одним із його юридичних параграфів). І все ж під впливом сусідніх Вавілонії та Єгипту, де чародійство культивувалось дуже широко, Іудея далеко не змогла викоринити у себе це лихо, до якого були пелегально причетні здебільшого жінки. Цей біблійний вислів став девізом сумнозвісної булли папи Іннокентія VIII (1484), після якої розпочалося страшне полювання на «відьом», «чарівників» і «жидів».

¹⁶⁵ Канонічне право (від «канон» — передпис в галузі догматики або культу, встановлений церквою як обов'язковий) — те ж саме, що й церковне право, тобто вигрунтоване на церковних канонах, сформульованих у писаннях отців церкви, рішеннях соборів, основоположних документах пап. У середні віки (не завжди без цього обходиться і тепер) протиставлялося законам світської влади. Норми канонічного права є організуючим началом у всій структурі церкви, регулюють деякі сімейно-шлюбні та майнові відносини. Найбільше відома кодифікація канонічного права — Звід канонічного права від 1582 р.

¹⁶⁶ А коли б існувала тяжка кара, як смерть на вогні, належало б її вживати, — така безмежна є проступність чарівників і така її обридливність... — Тут саркастична алюзія на численні середньовічні і післясередньовічні посібники по правильному розпізнанню «відьом» та «чарівників», а також на богословські трактати і папські булли, що доводили і роз'яснювали, якою небезпечною є для усього людства порода перскинчиків у табір диявола. Вже інквізитори XIII ст. ототожнюють чарівництво з ерессю, а «відьом» і «чародіїв» — з еретиками, бо всі поклоняються нечистій силі. Від них мор, градобиття, засуха, порожнє вим'я в корів, падіння худоби, імпотенція у чоловіків. «Якщо чарівництво, — сказано в одному інквізиторському трактаті, — що є лихом гіршим від шанування поганських божків, від гріхів ересі та невіри сарацинів, угніздиться між людей, упадуть тоді держава, громадський порядок. Злі люди, triumфуючи, захоплять владу... У страшних війнах люди вбиватимуть один одного, друзі стануть недругами, діти заворогують зі старшими і розумнішими від себе, бідняки зітнуться з багатими. Ось чому весь світ повинен співпрацювати у викориненні чарівництва — прелати і священники, все духовенство мусять боротися з ним».

¹⁶⁷ В місті Тулузі спалили 1275 року Анелю Лябарт (правильно: Анжелі де ля Барт, від *франц.* Angeli de la Barthe). — У найновіших дослідженнях історики ставлять під сумнів вірогідність згаданої події, оскільки аутентичних матеріалів (протоколів інквізиції, свідчень безпосередніх очевидців тощо) не збереглося. Аж у XV ст. французький хронікар Барден описує дивну подію, яка сталася в Тулузі 1275 р. П'ятидесятишестирічна аристократка Анель де ля Барт (у цьому вона нібито зиялася сама на суді інквізиції) після любовних зносин з дияволом народила потерча з вовчою головою та хвостом якогось плазуна, може, й вужа. Щоночі вона крала у чесних християн немовлят, вбивала їх, щоб годувати ними своє мале чудовисько. Через якихось два роки воно вмерло. Маму-відьму вислідили і спалили. Тулуза — старовинне французьке місто, відоме вже в античності, над р. Гароною й Південним каналом. Центр департаменту От-Гарон. Має університет (1223) і собор (XIII ст.).

¹⁶⁸ Аррас — столиця французького департаменту Па-де-Кале. Давніше місто славилось чудовими ткацькими виробами, особливо так званими «аррасами» (XVI ст.) — килимами тутешнього виготовлення. Батьківщина Робесп'єра.

В Аррасі, який входив тоді до графства Бургундія (Франш-Конте), 1460 р. відбувся (започаткований у 1459 р.) один із найголосніших за всю історію інквізиції процес над «відьмами» і «відьмаками». Знаменитий інквізитор П'єр-ле-Бруссар у вирокі про страту звинуватив «чарівниць»

у тому, що вони для своїх нечистих вчинків виготовляли мазь із попелу спалених жаб, відгодовуваних освяченою проскурою, з розмеленої кості якого-небудь повішеного на шибениці, з усілякого гид-зелі і крові заморожених дітей. Тією маззю змащували себе і, осідлавши кочергу, виїжджали на шабаш. Там навколішки складали шапу Цяпові (сатані), продавалися йому своїми душами, дарували щось зі свого тіла (найчастіше нігті або волосся з паху), потім обцілювали йому сороміцькі місця і злягали з ним.

¹⁶⁹ Франш-Конте — історична провінція на сході Франції з головним містом Безансон. У X ст. на його території виділилось графство Бургундія, за яким у XIV ст. закріпилася назва Франш-Конте («вільне графство»). До 1678 р. належало «Священній Римській імперії».

Довгий час провінція була одним з найбільших центрів ересі у Західній Європі. Зокрема, тут переховувалися найлютіші вороги папи — вальденси, втікачі з Ліона (Люддуна). Вальденсів у Франш-Конте народ прозвав «бургундцями», надалі так казали на них і в інших землях, що засвідчувало їхню чималу чисельність у цьому краї. Перші великі вогнища інквізиторів на еретиків, відьом і чарівників (здебільшого ними вважались вальденси) у Франш-Конте запалили в 1322 р.

¹⁷⁰ Кульоміє (від *франц.* Coulommiers) — центр французького департаменту Сена-і-Марна (Seine-et-Marne). У 1602—1609 рр. тут щомісяця спалювали в середньому по вісім душ.

¹⁷¹ В Людуні спалили отця Урбана, що робив біснуватими своїх монахинь. — Зазначена подія відбулася не в Людуні, а Людуні. (Люддун — латинсько-польська назва м. Ліона; Людун, Loudun. — місто у французькому департаменті В'єн, Vienne, недалеко від Пуатьє.) У 1632—1634 рр. увагу всієї Франції привернула «чарівнича справа» молодого священика Урбана Грандьє, добре освіченого й інтелігентного красеня. Вродливий отець швидко здобув симпатію у місцевих жінок: наприклад, таємні побачення призначала йому дружина королівського адвоката, а дочка королівського прокурора народила від нього дитину. Чимало й інших спокусилось на його палкий темперамент. Був у Людуні також монастир для незможних шляхтянок, які марили отцем Грандьє, забуваючи про передписану їм чернечим статутом цнотливість. Світська знать і ценці, природно, зненавиділи Урбана. На п'ять років його вигнали з міста, але невдовзі, помилований вищими інстанціями, він знову повернувся й, очевидно, поведив себе, як і раніше, бо наглядачі монастиря голосно заремствували, ніби їхніх молодих монахинь «попугав диявол». На цей раз слідством зайнялась інквізиція, і «диявола», який «бунтував кров» монастирським послушницям, таки вилунали. Ним був отець Урбан Грандьє. Певна річ, його спалили на інквізиторському вогнищі, а у вироківому протоколі записали — за те, мовляв, що надсилав до монахинь знайомих чортів.

¹⁷² Логроньо — у середні віки фортеця, нині місто в іспанській області Стара Кастилія, адміністративний центр однойменної провінції, яка славиться далеко за своїми межами виноградарством та виноробством.

¹⁷³ ...що належали до товариства «Козлячий луг». — Наприкінці 1610 р. інквізитори в Логроньо відсвяткували одне з найурочистіших своїх аутодафе, на яке доставлено було 29 чарівників з двох сіл: Вера і Цугаррамурді, що у долині Бастан. Інквізиція «встановила», ніби вони вчущали на оргії сатанинського товариства «Козлячий луг». Виловлені відьми і відьмаки «зізналися», що диявол з'являвся їм у вигляді великого Козла, Цапа. Ось точний витяг із слідчого протоколу інквізиції: «Зібрання у Цапа відбувалися щотижня в понеділок, середу і п'ятницю. Але й траплялися збіговиська екстренні — напередодні урочистих церковних свят: великоддя, трійці, різдва і т. п. Щошабашу (особливо

тоді, коли у дідькове поріддя мали приймати нового члена) диявол надходив в образі чорного потворного чолов'яги, з лицем засмученим і недобрим. Вмощувався на своєму високому троні, який мінився у кольорі: то золотав, а то виблискував, немов поліроване чорне дерево. На голові був у Цапа вінець з маленьких ріжків, два інших здоровенних рожиська випинались позад голови, а третій, теж нітрохи не менший, стріляв прямо з лоба — ним Цап освічував усе збіговисько.

Світить той ріг яскравіше від місяця, але тьмяніше від сонця. Очі у Рогатого великі, круглі, вирачені, блимкотять і страхають, борода, мов у козла, а сам він — напівлюдина, напівцап. Руки-ноги начебто людинячі, та придивитись, пальці довгі-предовгі, з гострими-гострими пазу-р'ями. П'яді криві, наче кігті у хижих птахів, а стопи, як у гусака лапи. Не говорить — белькоче занизьким голосом, схожим на осяляче мукання, котре дратує вуха і наганяє ляку. Слова вимовляє якомсь так, наче він сердиться, тон серйозний, погрозливий, задерикуватий. При погляді на його фізіономію — скиснути можна.

Як Цап відкриває шабаш, усі падають долу і починають вихваляти його, — кличуть диявола своїм паном і богом, ще і ще засвідчують йому своє зречення від віри Христової, перший раз висловлене, коли кожного приймали в товариство «Козлячий луг». Потім усяк цілує його у те місце, звідки ноги ростуть, і в чоловіче знаряддя. (Шабаш розпочинається о дев'ятій вечора і, як правило, закінчується опівночі, перед першими півнями.)

За цією церемонією іде інша, яка на диявольський лад відтворює церковну обідню, перекривляючи її. Менші чорти підносять дияволу престол і прислужують йому, мов діти-причетники на християнській обідні. Диявол перериває службу і заходитьсь переконувати присутніх ніколи не повертатися до християнства, при цьому обіцяє їм раювання, якого годі сподіватися за віру в бога.

Щойно «обідня» закінчується, диявол починає знюшатися з усіма чоловіками і жінками, після чого наказує їм зробити те ж саме між собою. І тоді уже не зважають, хто якої статі, хто кому чоловік і жінка, брат чи сестра, батько чи донька. Новоприйнятих у товариство диявол здебільшого першими підкликає до себе, щоб у зншанні звідати їх. Чоловік, який видається йому найсмачнішим, стає королем чарівників, за таку ж заслугу досягає королювання над відьмами котрась жінка.

Відтак сатана відпускає своїх шанувальників, зобов'язуючи кожного щомога шкодити християнам і всім плодам земним. Для цього вони мусять перекидатися в собак, котів, вовків, лисиць, хижих птахів та інше звір'я, залежно від випадку. Крім цього, для означеної мети вони повинні користуватися отруєними порошками і питвом, виготовленим на воді, добутий з жаби, яку кожен чарівник має носити з собою. Вода ота є не що інше, як сам диявол у вигляді рідини; нею він стає для того, щоб всіляко помагати тим, хто висвятився на чарівника.

Це посвячення здійснюється під час шабашу: новачок відмовляється від віри в бога й обіцяє дияволу послух до самісінької смерті. Сатана закарбовує посвячення на лиці наверненого — пазурами своєї лівої руки цілком безболісно вицарапує на білку його лівого ока печать у вигляді маленької жаби. Ця жаба служить знаком, за яким чарівники опізнають один одного.

Потім новому чарівнику або відьмі подають маленьку, загорнуту в абищо жабу, яка спроможна робити свого господаря невидимим і переносити без будь-якої втоми в найвіддаленіші місця, а також перетворювати його у всіляких тварин.

Перш ніж вирушати на шабаш, відьмаки і відьми обов'язково повинні натерти собі тіло рідиною, яку зригує жаба, якщо її шмагати

маленькими прутиками доти, поки диявол, що сидить у ній, не згукне: «Годі». Тільки натершись цією блювотою, може чародій літати куди йому треба зі швидкістю блискавки. Та це збувається лише вночі до перших півнів. Щойно вони заплюють, жаба зникає, а відьмаччя втрачає свою чарівничу силу.

Диявол також наділяє своїх служителів здатністю виготовляти усілякі смертельні напої, вживаючи для цього здохла гаддя, комашню, мозок мерців і соки різного гид-зела. Чарівники пожиткуються цією трутисною по-різному, вони можуть розповсюджувати її смертоносну дію навіть дуже далеко.

Та ніщо так не подобається дияволу, як те, коли відьма чи відьмак викопують мерця-християнина з могили біля церкви і з'їдають його хребці та мозок, перемішавши з водою, що її виригала жаба.

Прагнення до зла у диявола величезне. Хай-но котрийсь чарівник деякий час не пакотив би людям, тваринам і плодам земним! Диявол неодмінно звелів би добряче відлупцювати його на шабаші».

¹⁷⁴ Л і н ц — тут, на відміну від головного однойменного міста гірської Австрії над Дунаєм, мається на увазі нинішнє західно-німецьке місто Лінц, що над Рейном, відоме уже в епоху Карла Великого. Зберегло цікаві ранньосередньовічні архітектурні пам'ятники, входило до Кельнського єпископства, розташоване саме на тій території, де в особі богословів Кельнського університету Шпренгера та Інстіторіка отримало своє найперше «теоретичне» обґрунтування спалення «відьом» і «чарівників».

¹⁷⁵ М ю н х е н — нині місто у Федеративній Республіці Німеччини, адміністративний центр Баварії, ще з епохи середньовіччя визначний культурний осередок.

¹⁷⁶ Ц і л л е р т а л ь — долина довжиною в 30 км, з рядом населених пунктів, у так званих Ціллертальських Альпах (східній частині високих Татр), що в Тіролії.

¹⁷⁷ Г а й д а в і — слов'янізована назва німецького міста Гайденау, що недалеко від Дрездена.

¹⁷⁸ Ф р е й з і н г — старовинне, нині західнонімецьке повітове місто в Горішній Баварії, із численними архітектурними пам'ятками раннього і пізнього середньовіччя. Вже в 739 р. відоме Фрейзінзьке єпископство. За Каролінгів — колиска давньверхньонімецької мови. У Фрейзінзькій хроніці засвідчено одне із найперших у Європі спалення чарівниць. У недалекому від Фрейзінга селі 1090 р. фанатична юрба запідозрила у відьмарстві трьох бідних жінок і після тортур на зізнання в чародійстві спалила їх на вогнищі. Поки що це був так званий «гнів народний», а не інквізиція, яка юридично оформилася значно пізніше.

¹⁷⁹ Ф у л ь д а — старовинне німецьке місто (має церкву св. Михайла з IX ст.) над однойменною річкою, що впадає у р. Везер. Страшні процеси над «відьмами» і «знахарями» лютували тут з 1593 по 1606 р., за цей час інквізитор Балтазар Фосс спалив 700 жертв.

¹⁸⁰ Ш л е с ь к — польсько-галицька назва Сілезії, історичної слов'янської області у верхній і середній течії Одера, нині в основному територія Польщі.

¹⁸¹ К н я з і в с т в о Н и с а (точніше: князівство-єпископство Ниса).— Йдеться про старовинне місто Нису в Горішній Сілезії, на р. Сілезька Ниса, яке в 1199—1810 рр. разом з навколишніми лісами, полями й угіддями становило однойменну історичну землю, мирську територію вроцлавських єпископів. З кінця XIII ст. Ниса — центр єпископства, удостоєного назви «Ниське князівство», у якому єпископ обіймав духовну і світську владу. 1810 р. «князівство-єпископство» було секуляризоване. Довший час його називали «Сілезьким Римом» за численні церкви чудової архітектури та інші споруди. Наприкінці другої світової війни (1945) майже повністю було знищене у ході боїв.

За часів інквізиції в Нисі магістрат побудував для спалення відьом спеціальну (і по-своєму унікальну в усій Європі) піч.

¹⁸² В місті Цукманталі працювало ревно вісьмох катів. В двох містах того князівства спалили сто шістдесят чарівниць, між ними дітей від одного до шести літ...— У 1639 р. інквізиція, щоразу послуговуючись не менше як вісьмома катами, спалила тут 242 чоловіки, через кілька років — ще 102, серед яких було двоє малюків, визнаних потерчатами диявола. Цукманталь (правильніше: Цукмантль — чехізоване *нім.* Zuckmantel) — місто в колишній австрійській Сілезії, з 1920 р. чехословацьке.

¹⁸³ У тревірському єпископстві знайшли в двох містах тільки дві жінки, що не були чарівницями. Під доглядом єпископа Петра Бінсфельда спалили протягом кількох літ 380 чарівниць і чарівників.— Тревір — польсько-галицька назва старовинного німецького міста Трієр у Рейнській області. Затятий контрреформатор трієрський архієпископ Іоанн VII за допомогою підручного йому єпископа Петера Бінсфельда в 1587—1593 рр. спровадив на вогнище 386 жертв. У всьому єпископстві уціліло лише дві жінки (у двох селах із двадцяти).

¹⁸⁴ У місті Бамберзі спалили шістсот чарівниць...— В означеному місці страчували і чарівників, хоча переважали чарівниці. Історичні джерела вказують на значно меншу кількість жертв: у 1617 р. тут було замордовано 102 особи, а в 1626—1630 рр.— 236. Найбільшого розголосу досягли два процеси в 1628 р.— проти бамберзького бургомистра Йоганна Юніуса і місцевого канцлера Георга Хаана, яких інквізиція стратила за зв'язки з дияволом і вірне служіння йому. В Бамберзі інквізитори мали особливий будинок для відьом, де їх тримали до суду; приречених годували страшенно солоними оселедцями, не давали їм води і купали в окропі, в який кидали перець тощо. Бамберг — місто у Середній Німеччині (у Франконії), центр єпископства.

¹⁸⁵ Ельваген (правильно: Ельванген, *нім.* Ellwangen) — старовинне місто у німецькій землі Вюртемберг, де в 814 р. споруджено монастир. У 1350—1802 рр. було центром однойменного абатства-держави, на чолі якого стояв абат, що поєднував у своїй особі владу духовного пастиря та світського князя. В цьому абатстві єзуїти 1612 р. відправили на вогнище 167 жертв.

¹⁸⁶ Зундаві — слов'янізована назва узгір'я Зундгау (Sundgau), колись німецького, нині (з 1918 р.) на території Франції, між горами Юра та Vogesi.

¹⁸⁷ Штрасбург (точніше: Страсбург) — місто у Франції, порт на р. Іль, недалеко від Рейну, адміністративний центр департаменту Нижній Рейн. З X ст. належав Німецькому королівству, через що і має німецькомовну назву. 1681 р. відійшов до Франції. У 1871—1918 рр. був тимчасово відвойованою Німеччиною і став центром імперської землі Ельзас — Лотарінгія.

¹⁸⁸ У місті Вюрцбурзі відбулося в трьох роках сімнадцятого століття двадцять дев'ять групових палень...— Сталося це у 1627—1629 рр., коли внаслідок 29 групових спалень інквізиція перетворила в дим 157 жертв. На вогнища спроваджували не лише жителів самого Вюрцбурга, а й люд усього вюрцбурзького єпископства та випадково «зайшлих здалеку», не тільки простих і рядових, а й єпископів, священників, панів та підпанків (інквізиція була однаково немилосердною до представників усіх соціальних верств — запідозра у зносинах з дияволом, як правило, уже й означала, без огляду на особу, вірну смерть на багатті). Вюрцбург — місто у землі Баварія (нині ФРН), над р. Майн. Добре відоме вже у VIII ст. в імперії Каролінгів.

Масове (групове) спалення (die Massenverbrennung) — метод знищення інквізицією еретиків, відьом і чарівників, коли на одному багатті

гинули разом по кілька душ, яких або прив'язували за шню до однієї палі на дров'ятні, або бік о бік прикріпляли на великих дощатих щитах, перед тим як кинути у вогонь.

¹⁸⁹ Ш т а й н б а х — церковна община (парафія) зі старовинним собором (821 р.) у німецькій землі Тюрингія.

¹⁹⁰ Р е н с а к е р — населений пункт у єпископстві Вюрцбург.

¹⁹¹ Р а ц е н ш т а й н (точніше: Ройтценштейн, Reutzenstein) — місто в історичній землі Вюртемберг (нині ФРН), недалеко від нього збереглися руїни середньовічного замку.

¹⁹² 20-е палення — шість осіб: Бабелінка, найкраща вюрцбурзька дівчина; ученик п'ятої групи; два малі хлопці; дочка Штепера; Гітерова. — В історичному першоджерелі це місце читається так: «Гебель Бабелін, найкраща дівчина у Вюрцбурзі; учень із п'ятої школи, який опанував багато мов, був прекрасним музикантом (умів добре грати і добре співати); двоє дванадцятирічних хлопців із нового кафедрального собору; дочка виконавця чечіток Бабеля; сторожика мосту» (в тексті остання особа відтворена українською мовою неправомірно як «Гітерова», бо в оригіналі: «die Hütterin auf der Brücke», отже, жодного прізвища нема). Увесь витяг з протоколу суду інквізиції передано надто довільно і через надмірну українізацію не досить точно.

¹⁹³ Б р е н е р б а х (правильно: Бреннербад, Brennerbad) — природний прохід в Альпах (1320 м над рівнем моря). Знаходиться власне в німецькій Тіролії, але з 1920 р. — в італійській. Уже за часів Давнього Риму з'єднавав Італію з Німеччиною.

¹⁹⁴ ...весною 1775 року спалили в духівницькому заведенні в Кемптен чарівницю Анну Швегелін. — Це було останнє аутодафе в Німеччині. Анну Марію Швегель (у тексті неточно: Швегелін), католичку років 30—40, спокусив кучер-лютеранин. Одружитись на ній він пообіцяв за тієї умови, якщо вона вихреститься на лютеранку. Обманута, Анна знову зажадала стати католичкою. Виникло непорозуміння з духівниками, яким вона в усьому зізналася. Важкі психічні травми призвели її до божевілля. Жінку запідозрили в сексуальних взаєминах з дияволом, і їй стяли голову (у тексті неточно: «спалили»). К е м п т е н — місто й однойменна округа в баварській Швабії (передгір'я Альп). Римляни завоювали його в 15 р. до н. е.

¹⁹⁵ Бібліотека Грегоріанум (передача кирилицею латиномовного: Bibliotheca Gregoriana). — Йдеться про книгозбірню при єзуїтському Папському Грегоріанському університеті, що палічує понад 800 тис. томів.

¹⁹⁶ Давно з Лисої гори, отче директоре? — У сприйманні Сойки хижий — «зміеокій» — домініканець (доречно зауважити, що інквізицію та «Союз єзуїтів» в усі часи представляли здебільшого члени ордену св. Домініка) видався бісом, який щойно побував у товаристві самого диявола, на шабаші нечистої сили. Слугам диявола — у слов'янській міфології — «Лисі гори» правили за найзручніше місце для збіговиськ.

¹⁹⁷ Шукаю за буллою папи Іннокентія VIII «Summis desiderantes...» — Назва цієї булли «Summis desiderantes affectibus» («Прагнучи з якнайбільшого набоженства...»). Видав її папа Іннокентій VIII (понт. 1484—1492) 5 грудня 1484 р. Цей папа хворобливо боявся підступів чарівників, смерті від їхньої отрути і через те фанатично ненавидів їх. Його булла виповнена переліків різноманітних страшних злочинів, яких завдають чарівники та відьми чесному християнському людові. Звідси й необхідність повсюдного і безжального винищення їх.

¹⁹⁸ Зміст її знайдете в Бенонія, фрагменти, мабуть, те ж... — Тут неточність: насправді має йтися не про Бенонія, а про історика

римської церкви Чезаре Баронія (1538—1607). Незважаючи на те, що його «Аннали католицької церкви» у дванадцяти томах були доведені лише до 1196 р., вся гігантська сорокатири томна праця під назвою «Аннали католицької церкви», дописана вже іншими теологами, не переставала переносно називатися «опусом Баронія». В одному з томів, присвяченому 1484 р., коли вийшла означена булла Іннокентія VIII, Соїко міг знайти про неї детальні дані. Повний текст булли був прикладений також до широковідомої і, за висловом М. Горького, найжахливішої та найогиднішої у світі книги Г. Іститоріса й Я. Шпренгера «Молот на чародіїв». Ось найсуттєвіші фрагменти з булли Іннокентія VIII, про які мовиться у повісті: «На превеликий наш сум, дійшла до нас чутка небрежлива, що в подекажх частинах Горішньої Німеччини, а саме: у провінціях, містах, землях, місцевостях та єпархіях Майнцської, Кельнської, Трірської, Зальцбурзької та Бременської округи багато осіб обидвох статей, забуваючи про власне спасіння й ухиляючись від католицької віри, паруються у блуді з демонами *incubus*'ами й *succubus*'ами і своїми нашіптуваннями, чародійствами, заклинаннями та іншими безбожними, марновірними, гріховними злочинницькими вчинками згублюють і доконують дітей в утробі матерів, зачатих тварин, урожай на полях, виноград на лозах і плоди на деревах, а водночас чолов'яків та жінок, домашню скотину і взагалі всіляку живину... що вони тим же чоловікам не дозволяють бути батьками, а жінкам — матерями, позбавляючи їх спроможності виконувати свій подружній обов'язок... що вони за намовою ворога роду людського зважаються й на інші різноманітні невимовно важкі лиходійства і злочини».

¹⁹⁹ Є там, здається, перший раз мова про диявола чоловічого й жіночого роду, чортів і чортиць, «*incubi et succubi*», — дуже тонке розрізнення... — Так звані «*incubi et succubi*» були відомі середньовічній богословській думці задовго до булли Іннокентія VIII «*Summis desiderantes affectibus*» (1484). Їхню реальність, зокрема, визнавали такі великі авторитети, як Августин Блаженний та Фома Аквінський. *Incubus* (лат. букв.: «той, хто за любовних зносин знаходиться зверху») — демон чоловічої статі, чорт; «*succubus*» (лат. букв.: «той, хто знизу») — демон жіночої статі, чортиця. Взагалі, гадали богослови, диявол та його численне плем'я існують як «*incubus*» і лише за необхідних обставин набирають жіночого образу (*succubus*), наприклад, тоді, коли хочуть спокусити чесного християнина і постають перед ним у вигляді, так би мовити, повноцінної жінки. Із «суккубусами» чарівники парувалися на шабашах. Ісидор Севільський (VII ст.) у своїй енциклопедії «Етимології» без жодного сумніву пише про статеве життя диявола з жінками. Аби легше заволодіти обраною молодницею, диявол здебільшого вдавався до хитрощів: позбавляв її чоловіка потенції. Один абат навіть вважав, що народився на сім років пізніше саме через підступи диявола, який, вчепившись до матері, наслав на батька неміч. Зрештою, нібито існували випадки, за яких від зв'язку інкубусів з жінками народжувалося потомство. Такого походження були гунни і жителі Кіпру; розповідали, ніби англійський король Мерлін — виплід зусиль інкубуса та монахині королівського роду. Бернар Клервоський «умів» розпізнавати і рятувати жінок, яких поплутали інкубуси. А Петро Ломбардський (пом. 1164 р.) радив чоловікам, в яких диявол відібрав потяг до дружини, негайно брати розлучення й одружитись на іншій, щоб у такий спосіб осоромити ворога.

²⁰⁰ П л о щ а Т р а я н а (те ж саме, що й «Форум Траяна») — великий майдан з архітектурним ансамблем, спланований видатним зодчим античності Аполлодором (з Дамаска) після повернення імператора Траяна (93—117) з війни проти даків (106 р.).

Його будівництво закінчено в 114 р. За вхід на площу слугувала триумфальна арка. Площу з трьох боків оточував портик, на четвертому стояла базиліка Ульпія, за якою знаходились два бібліотечні корпуси, меморіальна

колона на честь перемог Траяна у війні з даками і храм, присвячений «божественному Траяну». Ансамбль-шедевр «золотого віку» римської архітектури.

²⁰¹ М а н у (закопи Ману) — найбільш відомий збірник постанов і правил, який регламентує поведінку індійців у приватному та громадському житті, узгоджуючись із релігійними догматами брахманізму.

²⁰² Б р а м і н и — те ж саме, що й брамаши, брахмани; одна з найвищих каст в Індії, за походженням — стародавня верства (варна) жерців. С. Тудор, згадуючи «брамінів», має на увазі стародавні священні книги (VII—VI ст. до н. е.), які доповнювали і конкретизували релігійні ритуали.

²⁰³ Паріяси (точніше: парії) — представники однієї з релігій у Південній Індії. В Європі переносно означало зневажену усіма, безправну людину.

²⁰⁴ Говорив старий Цицерон: «Релігією здобули ми світ... Що ми не думали би про неї,— належить зберегти релігію...» — Така думка викладена в Цицероновому трактаті «Про державу» (кн. II, гл. XIV).

²⁰⁵ Майбутній імператор, молодий Октавіан, наслідував у гурті молодих патриціїв бенкети олімпійських богів... Зевс мав звичай збирати підлеглих йому богів на олімпійські наради, після яких розпочиналось бучне бенкетування. Боги всідалися за столами або, за давньою традицією, вкладалися на ложах зі слонової кістки, застелених перинами. Їм прислужували богиня вічної молодості Геба і чарівний хлопчик Ганімед, якого Зевс, полюбивши, забрав із землі і зробив безсмертним. Геба і Ганімед розносили амброзію, повсякчасний харч богів, від якого дужчало тіло, світлішав розум — а душа робилась невідчужливою смерті. В золотих чашах подавали нектар, невимовно ароматне вино олімпійців. Після того як всі донесхочу наїдалися і напивалися, вставав Аполлон і, оточений дев'ятьма музами, разом з ними співав прекрасних пісень, виграваючи на арфі. Раділи боги в щасливому мовчанні. Харити (три богині краси і чарівності), завітчані з ніг до голови, взявшись за руки, втішали їх своїм витонченим танцем. А коли поночило, всі розходились по домах на спочинок. У молодого Октавіана, який сценічно відтворював учти олімпійських богів, замість спочинку розпочиналися нічні гуляння з імпровізованими «харитами». Олімп — найвищий гірський масив у Греції (2917 м). У давньогрецькій міфології — священна гора, місце проживання богів.

²⁰⁶ ...а старий гріховод Юпітер покидав Капітолій... — Юпітер покидав храм, присвячений йому, на узвишші Капітолій у Римі. Юпітер — верховний бог у римській міфології, відповідав давньогрецькому Зевсу. Разом з тим він був і богом небесного світла, світлого неба з його атмосферними явищами — дощем та грозою, богом родючості, достатку, перемоги, лікування, справедливості, вірності.

²⁰⁷ Луцілій Гай (бл. 180—102 до н. е.) — римський поет, відомий як автор побутописних віршів.

²⁰⁸ Діон Кассій (бл. 160 — бл. 235) — грецький історик, римський сановник і адміністратор, автор історії Риму (у 80 книгах) від Енея до Александра Севера. Оригінальний текст зберігся частково, до нас дійшли також зкупі переповіді цієї праці.

²⁰⁹ Август — тобто Октавіан. За християнською легендою, під час правління Августа народився Ісус Христос (Євангеліє від Луки, 2, 1). Цей імператор заснував перший тріумвірат.

²¹⁰ Боги були тільки тінями, а він повернув їм життя. — За розквіту античної міфології, в її класичний період, грекам та римлянам уявлялося, ніби боги постійно живуть серед них. На час приходу до влади імператора Октавіана Августа в 27 р. до н. е. відбувався

інтенсивний занепад античної міфології: боги з живих, мов і люди, істот перетворювались у тодішньому мисленні та світоуявленні в абстрактні поняття. Введений Августом звичай «обожнення» імператорів, який прирівнював їх до мешканців Олімпу, знов повернув богам повнокровність існування, щоправда ненадовго, лише на якихось три століття.

²¹¹ Юнона — у римській міфології належить до пайповажніших богинь, дружина Юпітера, відповідає давньогрецькій Гері, царці богів, покровительниці шлюбу.

²¹² Упродовж трьох віків жились олімпійські боги політичною мудрістю богорівного Августа, а його престольні нащадки... засіли між богами... — «Август» означає в перекладі з латині «шляхетний», «благородний» і є кличкою римського імператора Октавіана (63 р. до н. е. — 9 р. до н. е.). Її він отримав за те, що в 27 р. до н. е. відмовився від своєї диктаторської влади. Насправді диктатором, імператором він залишався й надалі, але паралельно надавав чинності сенатові, чим створювалася видимість республіки при фактичному існуванні монархії. Кличка «Август» відтепер аж до імператора Діоклетіана (243 р. н. е. — бл. з 16 р.) стала й титулом носія найвищої влади, специфіку якій задав Октавіан Август. Вона була не тільки світською, а й релігійною, оскільки Август Октавіан у 12 р. до н. е. (а йому наслідували й імператори упродовж трьох віків) обійняв верховний жрецький сан Pontifex Maximus. У такий спосіб Август і його спадкоємці зробилися посередниками між своїм народом та богами, більше того, почали виводити своє походження від уподобаного ними бога. Октавіан Август вважав себе нащадком Венери та Енея. Вергілій цілком серйозно, без найменшого відтінку міфологічності, назвав Августа новою зорею на небозводі. Приособивши Августа ще прижиттєво до зірок, Вергілій повідомляє, що сузір'я Скорпіон трохи стягнулося, щоб дати місце новому світилу.

²¹³ Клавдій (10 до н. е. — 54 н. е.) — римський імператор (з 41 р.), заклав основи загальнодержавної бюрократії, нагороджуючи правом римського громадянства також провінціалів.

²¹⁴ Нерон Клавдій Цезар (37—68) — римський імператор (з 54 р.), жорстокий, як жоден володар у світовій історії, самозакоханий і фантастично розбещений. Лютий ворог християнства. Тодішній поет Лукан радив Нерону, що коли той стане богом (тобто коли помре), то хай посяде місце саме посередині неба, бо, якщо він почне надто сильно тиснути на один бік небозводу, вісь світу зігнеться під тягарем такого великого імператора і космос втратить рівновагу.

²¹⁵ Тит (39—81) — римський імператор (з 79 р.), син імператора Веспасіана, під час Іудейської війни захопив і зруйнував Єрусалим (у 70 р.).

²¹⁶ Калігула (12—41) — римський імператор (з 37 р.), у розпусті та жорстокості мало чим поступався Нерону. Вважав себе земним Юпітером.

²¹⁷ Доміціан (51—96) — римський імператор (з 81 р.). У війні з даками, очолюваних Децебалом, зазнав поразки (у 89 р.). Убитий змовниками за деспотизм.

²¹⁸ «Дивіться, це постає бог!»... — Римський імператор Веспасіан вважав себе богом, що тимчасово проживає на землі. Тим-то коли вмирав, наївно закликав присутніх помилуватись, як цей «бог» піднімається («постає») до сонму небожителів.

²¹⁹ А злочинець Нерон послав на Олімп свою любовницю Пoppею, вбивши її ударом ноги. — Римський імператор Нерон, розлучившись із дружиною Октавією, через 12 днів побрався з Пoppеєю Сабіною, яку безмежно кохав. Але, хвору і вагітну, убив її, вдаривши ногою, коли пізно повернувся додому з кінних перегонів, а вона зустріла його докорами. Нерон переконував усіх, що відправив Пoppею на Олімп до сонму небожителів.

²²⁰ І коли задумував убити матір Агриппіну, радив йому веселий приятель: «Не вагайся, обожаний!..— Свою матір Агриппіну Молодшу Юлію (15—59) Нерон знепавидів за те, що вона суворо засуджувала його вчинки. Спершу Нерон трічі намагався її отруїти, але завжди безрезультатно, бо Агриппіна вживала протиотруту. Врешті з його наказу один вбивця заколов її. Нерон глумився над її тілом.

²²¹ Плутарх (бл. 46—бл. 127) — давньогрецький письменник, історик і філософ-платонік, автор творів з етики («Моралії») та біографічних «Паралельних життєписів». Ворог догматизму й аскетизму, звеличував почуття громадянської честі і громадського обов'язку, героїку високої моральності, справив вплив на культуру Відродження і Просвітництва.

²²² Костянтин Великий (точніше: Костянтин I Великий; бл. 285—337) — римський імператор, видав історичний Міланський (Медіоланський) едикт (313 р.), що дозволяв вільне сповідання християнства. Костянтин утвердив «церковний мир» нібито у віддяку за своє видужання від тяжкої недуги біля могили св. Петра у Римі, де він спорудив на честь святого на Ватиканському горбі базиліку.

²²³ ...«богові віддавати боже, а кесареві кесареве»... — вислів із Нового завіту (див. Євангеліє від Марка, 32, 12; від Луки, 20, 25).

²²⁴ Коли Костянтин залишив Рим, шукаючи захисту в східному Царгороді... — Костянтин Великий був римським імператором у 306—337 рр. 11 травня 330 р. переніс столицю з Рима у Візантію, грецьку колонію на європейському березі чорноморської протоки Босфор. Тут і виросло місто Константинополь, попервах столиця всієї Римської, а потім — Візантійської імперії. Перенесення столиці з Рима в Константинополь було зумовлене економічними і політичними причинами: безпосереднім сусідством Константинополя з багатими східними провінціями, сприятливим торговельним і військово-стратегічним положенням, відсутністю сенаторської опозиції, що відстоювала республіканські і язичницькі традиції.

²²⁵ Наткнулася на молодшу силу Франконської держави й, оплівшись на ній, сп'ялася вгору разом з її піднесенням. — Дружні стосунки між «папським престолом» і «молодою силою Франконської держави» вперше зав'язуються в 741 р., коли папа Григорій III (понт. 731—741) звернувся до вождя франків Карла Мартела по допомогу проти агресивних щодо Риму лангобардів. Папа Захарій I (понт. 741—752) саме з цією ж метою підтрмавав (750 р.), намір Піпіна Короткого на королівський трон. А папа Стефан II (понт. 752—757) помазав Піпіна Короткого на верховного володаря й уклав з ним угоду, за якою Франкська держава ставала захисницею панства. Наймогутнішого покровителя воно здобуло в особі Карла Великого. Проте в IX ст. папська влада настільки зміцніла, що папа Пасхалій I (понт. 817—824) уже не потребував затвердження своєї посади імператором. Навпаки, набирала дедалі переконаливішої сили ідея переваги духовної влади над світською: її достаточо провів у життя Григорій VII (понт. 1073—1085), але вже папа Іоанн VIII (понт. 872—882), коронуючи Карла Лисого у 882 р., заявив, що право вирішувати долю імператорської корони належить папі римському.

²²⁶ Вкоронувала Піпіна Молодшого за те, що розбив її ворогів лангобардів... — Ця подія сталася 754 р., коли франкський король Піпін Молодший, долаючи опір лангобардів (лангобардів) на півночі Італії і візантійців усередині країни, переможно вступив на Апеннінський півострів, назвавшись союзником папи. Достаточо розгромив лангобардів Карл Великий у 744 р., оголосивши їхнє князівство Ломбардію домініоном папи римського. Піпін Молодший (або Піпін Короткий; 712—768) — франкський король (з 751 р.), засновник династії Каролінгів.

²²⁷ Благословляла криваві підбої Карла Великого, а як підкорив їй багаті краї й народи, вінчала його короною римського імператора...— Карл Великий (742—814) став єдиним правителем Франкського королівства в 771 р. Усі численні західноєвропейські землі, які Карл Великий об'єднав у своїй гігантській імперії, неодмінно потрапляли в сферу духовного впливу римських пап. Король був їхнім покровителем і захисником. Недарма ж від свого батька Піпіна Короткого, теж вірного союзника пап, успадкував титул римського патриція і протектора римлян, регулярно відвідував Рим як «своє місто», започаткував спорудження та реконструкцію релігійних будівель на Ватиканському узвишші. Коли вождь лангобардів Дезидерій напав на Папську область і розорив її, Карл Великий, на прохання папи Адріана I (понт. 772—795), у 773—774 рр. поклав остаточний кінець лангобардському королівству, один раз уже розбитому Піпіним Коротким. Лангобарди визнали Карла Великого своїм королем, а він у свою чергу підтвердив за папою володіння на відібраний у нього лангобардами в 752 р. так званий Равеннський екзархат (побережжя Адріатичного моря від гирла р. По до м. Анкони, включаючи Венецію, Равенну й Неаполь). У 781 р. папа Адріан I настановив другого сина Карла Великого королем італійським, а третього, трілітнього, — королем аквітанським. У 785 р. було покатоличено підкорені Карлом Великим племена саксів, римські місіонери не забариліся охрестити також оборитів, фризів, баварів, аварів (на території сучасної Угорщини та Австрії). Трохи раніше паству римського папи поповнило населення частини Іспанії — землі між Піренеями та Ебро, приєднані до Франкської держави в 778 р. Від 799 р. влада франків поширилася з Іспанії на Балеарські острови, у 803 р. вони захопили Барселону. Скрізь, де утверджувалися франки, тріумфував посох і хрест посланців католицької церкви. За допомогою Карла Великого папі Льву III (понт. 795—816) вдалося повернутися в Рим, звідки він утік до вождя франків, рятуючись від могутньої політичної опозиції в особі рідних і близьких попереднього папи. Карл Великий у 800 р. втихомирив бунтівників, а папа Лев III того ж таки року, під час різдвяного богослужіння, із вдячності увінчав його голову імператорською короною, якої удостаювались колись всемогутні римські цезарі і яка символізувала необмеженість світської влади. Так Карл Великий, король франків, отримав з рук папи римського титул імператора.

²²⁸ Григорій II (понт. 715—731) — папа римський, рішучий противник іконоборства, оголосив його ересю, засуджував втручання світської влади у церковні справи, схвалював повстання Риму й Італії проти Візантії. Воював за незалежність Равенни і ще кількох міст, захоплених лангобардами. Лавіруючи між останніми та візантійцями, розширив свій церковний вплив на Німеччину. Це за його понтифікату для хрещення північної Німеччини був відправлений св. Боніфаций («апостол Німеччини»).

²²⁹ Каролінги — королівство (з 751 р.) й імператорська династія (з 800 р.) у Франкській, або Франконській державі, в основному на території північної Франції та північно-західної Німеччини. Провідним етнічним елементом цієї держави було германське плем'я франків. Нині залишки від неї — історична область Франконія (ФРН).

²³⁰ Оттон Великий (або Оттон I; 912—973) — з 936 р. германський король, з 962 р. імператор «Священної Римської імперії» із Саксонської династії. Як засновник цієї імперії підкорив північну і середню Італію, спирався у своїй політиці на союз із вищим католицьким духовенством.

²³¹ Фанатизмом кльонівських монахів очистилася від унутрішнього розладдя, знайшла послух в Іспанії й у Франції...— У 910 р. монахи чину (ордену) бенедиктинців заснували в Бургундії монастир Кльюні (Clugny). В X—XI ст. він став центром реформаційного руху у Франції, на території якої він знаходився, та у сусідній Іспанії. «Кльюніці» виступили з програмою церковних перетво-

рень, яка увійшла в історію католицизму під назвою «Клюнійської реформи» Суть її зводилась до зміцнення могутності церкви і папської влади в ній через підняття морального престижу духовенства, запровадження суворої церковної дисципліни, строгих правил чернечого співжиття, аскетизму, безшлюбності, через заборону симонії, усунення світських феодалів та імператорів від участі у виборах папи і призначенні єпископів.

²³² ...руками Вільгельма Завойовника сягнула на Британські острови.— У 1066 р. Вільгельм I Завойовник (бл. 1027—1087), на той час герцог Нормандії, очоливши військо з норманських, французьких та італійських феодалів, висадився на побережжі Британських островів і розгромив у битві при Гастінгсі (14 жовтня 1066 р.) військо англо-саксонського короля Гарольда. Як своєму політичному ставленнику римська церква допомогла йому зайняти королівський престол в Англії.

²³³ Створила власну державу в південних краях Італії й, міцна вже й упевнена, під суворою рукою монаха Гільдебранда готовилася скинути маску покорн...— Йдеться про виникнення Папської області (або Папської держави, Церковної області). Ще лангобардські королі на початку VII ст. подарували папі Боніфацію IV (понт. 608—615) деякі свої володіння у завоюваній ними Середній та Північній Італії. Та помітного значення ці дарунки не мали. Справжнє виникнення Папської держави пов'язують із 756 р., коли король франків Піпін Короткий подарував папі Стефану II Римську область, Равенський екзархат і Пентаполіс (п'ять міст на північному і середньому сході півострова). В 774 р., коли Карл Великий підтвердив благочинство свого батька щодо католицької церкви, утворилася Папська держава, яка, міняючи в різні часи свої кордони, проіснувала з 756 по 1870 р. До середини IX ст. вона входила в імперію Карла Великого та його наступників, з 962 р. до кінця XII ст. була у складі «Священної Римської імперії» на чолі з германськими кайзерами. Папи римські лише лицемірно корилися владі німецьких імператорів. За папи Григорія VII — «монаха Гільдебранда» (понт. 1073—1085) — спалахнула боротьба «священного престолу» за свою незалежність від диктату світських віценосців, боротьба, яка закінчилась для Генріха IV більш ніж принизливим «ходінням у Каноссу».

²³⁴ Генріх IV (1056—1106) — німецький король і римський імператор. З його ім'ям пов'язані історичні події: придушення повстання саксів, чвари — щодо інвеститури (права першості у призначенні папської церкви — передусім єпископську та абатську — посаду) — з папою Григорієм VII (Гільдебрандом), так зване «ходіння в Каноссу» (1077), здобуття Рима і помста за приниження в Каноссі (1084), державні зв'язки з Києвом (1077 р. король прийняв прогнаного Ізяслава Ярославовича, одружився з Євпраксією, дочкою Всеволода Ярославовича). І, нарешті, був заточений до темниці рідним сином, майбутнім королем Генріхом V (1106—1125), який у такий спосіб вирішив сам сісти на трон.

²³⁵ На новому вселенському соборі проголосила свою незалежність світської влади...— Мова йде про другий Латеранський собор (1125 р.). Таких соборів було одинадцять, названі вони за місцем, де відбувалися — в Латеранському палаці у Римі, поруч із собором св. Іоанна Латеранського. На другому Латеранському соборі було прийнято канон про інвеституру й затверджено Вормський конкордат (за назвою міста Вормс, нині ФРН) від 23 вересня 1122 р. між папою Калікстом II (понт. 1119—1124) та імператором Генріхом V. Цією угодою закінчилась боротьба між папським та імператорським престолом за інвеституру. Імператор відмовлявся на користь папи від духовної інвестиції. Папа зберігав за імператором право бути присутнім при обранні єпископів на території Німецького королівства і надавати обраному одразу ж світську інвеституру, тобто утверджувати його в праві користуватися світськими маєтностями (землею, будівлями, угіддями тощо). Вормський

конкордат як компромісне рішення відкривав більші вигоди перед папою, ніж імператором, посилював владу папи над єпископами, фактично відбираючи її від імператорів.

²³⁶ І буллою «Єдина свята» подала королям і народам до відома свою найвищу волю...— Цю буллу точніше називати «Єдину святу» (в оригіналі — «Unam sanctam»). Видав її у 1302 р. папа Боніфаций VIII (понт. 1294—1303). Спираючись на теорію двох мечів, яку висунув Бернар Клервоський (на світі є два караючі мечі або ж дві влади: церковна і світська), Боніфаций VIII заявив, що обидва ці мечі повинні знаходитися в його руках — йому самим богом дано верховодити в царині світській і духовній. «Двома мечами,— звістував папа у своїй буллі,— володіє церква: духовним і матеріальним... Перший вкладено в руки священнику, другий — в руки королів і солдат, але й він застосовується з дозволу священника. Необхідно, щоб один меч перебував вище від другого і щоб світська влада слухалася духовної». По суті, Боніфаций VIII уперше надав чинності догмату віри теологічним висновкам Фоми Аквінського: церква — організація ієрархічна, на вершині її знаходиться папа, наділений необмеженою політичною владою, а до того він же і володар душ християнського людства.

²³⁷ Філіпп французький полонив папу Боніфация й переніс його столицю до Авіньйона.— Папа Боніфаций VIII був владним і хитрим політиком, але знайшов собі гідного суперника в особі французького короля Філіппа IV Красивого (1268—1314). Останній обклав податками у своїй країні церковні володіння. Папа опротестував дії короля буллою. Тоді Філіпп IV Красивий заборонив вивіз золота із Франції, чим відчутно підірвав спроможність папської казни. Зав'язалася запекла і довготривала боротьба, в якій були і взаємні прокляття, і погрози. Боніфаций VIII звинуватив Філіппа у ересі. Французький король відправив до Італії рицаря Ногаре, який, організувавши загін із противників папи, спіймав його в одному з містечок в Апеннінах і відлупцював. 86-літній папа хоч і був визволений римлянами, проте не стерпів ганьби і помер. Після поразки Боніфация VIII авторитет папської влади різко упав. У 1305 р. Філіпп IV Красивий переніс столицю католицької церкви з Рима в місто Авіньйон, що у Провансі. Аж до 1377 р. Авіньйон став резиденцією семи римських пап (Климент V, Іоанн XXII, Бенедикт XII, Климент VI, Іннокентій VI, Урбан V та Григорій VI). Ці сімдесят років увійшли в історію католицької церкви під назвою «вавілонського полону пап» або «полону авіньйонського».

²³⁸ Антипапа — претендент на посідання папського трону, особа, яку обрали папою, але не належним канонічним чином. Вся історія римської церкви знає близько 30 антипап. Так, 1046 р. було аж чотири ворогуючих між собою папи: Сильвестр III, Бенедикт IX, Григорій VI і Климент II. За таких ситуацій нелегко пастві вдавалося визначити, котрий папа істинний, а котрий — підставний. Тоді йшлося про так звані розколи церкви. Найбільший із них стався після смерті Григорія XI, затягнувшись майже на 50 років (1378—1427). Недарма його й названо «великим розколом», який розпочався одразу після закінчення «Авіньйонського полонення» (1309—1377), коли на папський престол обирали тільки французьких єпископів. Щойно папський трон знову перемістився у Рим, англійські, німецькі та італійські кардинали висували на нього пап своїх національностей, а французькі (разом із Сицилією та Кіпром), іспанські і шотландські — своїх, причому й надалі в Авіньйоні. У 1414—1418 рр. у Констанці (територія сучасної Швейцарії) вселенський собор зробив відчайдушне зусилля відновити єдність церкви. Три папи (Бенедикт XIII, Александр V та Іоанн XXIII) були оголошені антипапами і прокляті. Католицьку церкву очолив Мартин V. Водночас собор прийняв п'ять декретів про реформу церкви та засудив на спалення за ересь Яна Гуса й Ієроніма Празького.

²³⁹ Кривавилася папська столиця злочинами родини Борджів... — У XV — на початку XVI ст. визначну роль в історії Італії зіграв знатний рід іспанського походження. Найвідоміші з нього Родріго Борджа (згодом папа римський Александр VI; попт. 1492—1503), Чезаре Борджа (бл. 1475—1507), який за допомогою свого батька — папи римського — створив на півночі Італії велику державу, Лукреція Борджа (1480—1519), дочка папи і сестра Чезаре, хитра і спритна політична інтригантка, покровителька талановитих митців, серед них Аріосто. У боротьбі за досягнення своїх цілей не гребували жодними засобами, використовуючи шантаж, підкуп, зраду, підступне вбивство. Ім'я Борджів стало символом віроломства, авантюризму, розпусти.

²⁴⁰ ...адихалася проступною пристрастю Александра VI — папи — й його дочки-любовниці Лукреції... — Як ніхто з пап епохи Відродження Александр VI виявив жагоду до насолоди світськими благами і до набуття їх мирськими засобами. До того як став папою, перебував у позашлюбному зв'язку з одруженою, набагато молодшою від себе жінкою, яка народила від нього трьох хлопців та дівчину (їх він публічно визнав своїми). Крім цих чотирьох побічних дітей, мав і чотирьох законних. Уже незадовго до обрання на папу, захопився ще одною великосвітською сімейною дамою — Юлією Фарнезе. В істориків не існує єдності щодо того, був чи не був у нього інтимний зв'язок з власною дочкою Лукрецією. Але добре відомо, що духовної природи церкви він не визнавав, а папську владу вважав вигідним зняряддям світського панування. Як особистість добре вписується в атмосферу так званого «ренесансного титанізму». І досі католицька церква виставляє за зразок легендарної працьовитості саме цього папу, який спав лише по дві години на добу. Сприяв живописцям та архітекторам (Рафаелю, Браманте, Мікеланджело, Пінтуріккію), відомий його визначний внесок у реконструкцію і впорядкування Рима. Існує припущення, ніби хотів отруїти дванадцять неприємних йому кардиналів, та, переплутавши посуд, сам випадково випив отруту.

²⁴¹ ...проймалася жахом від нелюдських жорстокостей його сина Чезаре... — Папа Александр VI чинив свою світську політику у тісній спілці з сином Чезаре Борджа, якого наділив найвищою духовною посадою кардинала і висунув на пост полководця. Вони перемогли володарів в італійських містах Пезаро, Ріміні, Фаєнца і зробили ці добре укріплені твердині своєю власністю. Відтак приступили до розправи з друзями, які їм допомагали. Чезаре захопив їхні землі, знищив помісних баронів. Александр VI збирався на чолі своєї войовничої родини заснувати в Італії велику спадкоємницьку державу. Та син його Чезаре не хотів ділити владу ні з ким. Свого брата він наказав убити і кинути в Тібр. Далі вирішив знищити шурина. Сестра, щоб запобігти отруєнню чоловіка, сама готувала йому їжу, а папа для безпеки зятя приставив до нього приватну варту. Чезаре усі ці заходи висміяв: «Чого не можна зробити вдень, те легко вдається увечері». Він все-таки вірвався з своїм катом у помскання шурина і заколов його. Був у папи Александра VI улюбленець Перото; Чезаре заколов його під мантією папи, куди той сховався, рятуючись від смерті. Увесь Рим тремтів перед Чезаре, красунем-силачем, гвалтівником жінок. Щоранку в Римі знаходили когось убитого вночі. З новим папою Юлієм II (попт. 1503—1513) Чезаре заворогував. Люди папи заарештували його, ув'язнили в іспанській фортеці Віана і там убили в 1507 р.

²⁴² А папа Юлій II плевав тонке богохульство на святому престолі й учив столицю ласувати в мистецтві й земних утіхах... — Юлій II був визначним покровителем мистецтва та літератури; заклав наріжний камінь під всесвітній шедевр архітектури — собор св. Петра (18 квітня 1506 р.), започаткував колекціонування статуй усіх віків і народів у Ватиканському музеї (власне, він його засновник), був другом і постійним замовником Браманте, Рафаеля,

Мікеланджело. Під його егідою завершено художнє оформлення Сікстинської капели. У своєму маєтку зібрав велику бібліотеку. Його «тонке богохульство» полягало в надмірному, як для папи, захопленні мистецтвами. Юлій II (понт. 1503—1513) — папа римський, до обрання на «священний престол» іменованій Джуліано делла Ровере. Народився у сім'ї бідного рибалки, в соціальні верхи вибився завдяки старанням свого дядька — папи Сікста IV. Юлій II був неординарним папою передусім як політик, покровитель мистецтвам, мав широку натуру.

²⁴³ Вікліф (Уікліф) Джон (1320—1384) — англійський богослов, професор Оксфордського університету. Виступав проти догми про непогрішність папи, критикував культ святих, торгівлю індульгенціями, заперечував таїнство причастення, вимагав відмови церкви від земельної власності. Засуджений як еретик.

²⁴⁴ Гус Іван (правильніше: Ян Гус; 1371—1415) — національний герой чеського народу, ідеолог чеської Реформації, ректор Празького (Карлового) університету. Натхненник національного руху в Чехії проти понімечення та покатоличення. Протибожною вигадкою пап вважав торгівлю індульгенціями, істинною релігією проголошував раннє християнство, урівнював у правах мирян та духовенство. Засуджений на спалення церковним собором у Констанці.

²⁴⁵ Таборити (від назви м. Табор у Чехії) — революційне антифеодалне крило гуситів (прибічників чеської Реформації у першій половині XV ст.). Програмою мали так звані «Дванадцять празьких статей» (1420). Створили військо, розробили свою знамениту «табористську» тактику ведення бойових дій. Зазнали поразки у 1434 р., проте окремі загони чинили опір феодално-католицьким збройним силам аж до 1437 р.

²⁴⁶ І вже Лев X метався між могутніми цього світу й шукав у них допомоги проти упадку церкви...— У своїй зовнішній дипломатії папа Лев X (понт. 1513—1521) справді «метався» між можновладними сусідами-монархами. Вже у перший рік свого перебування на «священному престолі» він уклав союз із імператорами «Священної Римської імперії», австрійським ерцгерцогом Максиміліаном I (1459—1519), Англією та Іспанією проти французького короля Людовіка XII (1462—1515) та Венеції, але невдовзі, зрадивши союзникам, вступив у зговір з Францією, щоб здобути для свого племінника Тоскану (з Феррарою та Урбіно), для рідного брата — Неаполь, а Парму і Піяченцу (П'яченцу) приєднати до своїх церковних володінь. Щойно Людовік XII помер, папа Лев X знову перейшов на бік попередніх союзників, яким вдруге зрадив після блискучої перемоги нового французького короля Франціска I (1494—1547) на території Італії у війні за Мілан, Парму та Піяченцу. У чварах за німецький престол після смерті Максиміліана I одночасно уклав угоди з різними антагоністами, а коли зрозумів, що новообраний імператор «Священної Римської імперії» Карл V (1500—1558) наймогутніший серед них, то відверто перекинувся на його бік.

²⁴⁷ ...оставив Лютера в вюрцбурзькій в'язниці, а границі своєї держави розширив Пармою, П'яченцою й Медіолоном.— У травні 1521 р. імператор «Священної Римської імперії» Карл V видав, не без настанови папи Льва X, «Вормський едикт» (за назвою німецького міста Вормс, нині у ФРН), який оголошував Лютера еретиком і закликав до його арешту. Від переслідувань, згідно з «Вормським едиктом», Лютера переховував могутній курцфюрст Фрідріх Саксонський. Деякий час ходили чутки, що Лютер загинув. Тим часом Лютер у «в'язниці» свого друга Фрідріха Саксонського зайнявся перекладом Біблії на нову німецьку мову. Певно, що і папа Лев X, який відлучив Лютера від церкви, не знав достеменно, куди зник його лютий ворог. Можна було приділити більше уваги мирським справам. Кардинал Юлій Медічі, один із найближчих родичів папи, почав успішно відвоювати у французького короля Франціска I нещодавно втрачені міста:

Мілан (Медіолан), Парму та Піяченцу. Лютер Мартин (1483—1546) — діяч протестантизму або Реформації в Німеччині, ідеолог консервативної частини бюргерства. Протестантизм він започаткував 95 вюртсберзькими тезами, що відкидали основні догмати католицизму. Парма — північно-італійське місто на р. Парма, притоці р. По, адміністративний центр однойменної провінції. Піяченца — північноіталійське місто на р. По. Медіолан — старовинна назва міста Мілан, адміністративного центру північноіталійської області Ломбардія.

²⁴⁸ ...І вже за Климентія VII піднялося панство проти іспанського насилля...— Іспанці, ревні католики, тривалий час були оплотом римської церкви. Вони всіляко сприяли розширенню й утвердженню Папської держави (області), повернули силу домові Медічі у Флоренції. В цьому союзі з папами, з домом Медічі іспанці змінили свій безпосередній вплив в Італії як її союзники в боротьбі з французами: Александр VI (понт. 1492—1503) відкрив для них долішню Італію; Юлій II (понт. 1503—1513) привів їх у середню; завдяки нападowi на Мілан, вчиненому ними разом з Львом X (понт. 1513—1521), вони зробилися володарями й горішньої Італії. Та й сам Климент VII (понт. 1523—1534) з родини Медічі, який здобув владу завдяки доброзичливому ставленню до нього могутніх іспанців, неодноразово підтримував їх. Засилля іноземців, дужчих зброєю і незрівнянно відсталіших культурою, викликало внутрішній опір не тільки у пап, а й у світських верхів та народних низів. Улітку 1526 р. папа Климент VII, заручившись підтримкою швейцарців, французів, англійців та кількох дрібних італійських держав, зробив спробу звільнити Італію від іспанського засилля, впустивши на її територію у ролі визволителя французького короля Франціска I. Французи діяли нерішуче, і в травні 1527 р. іспано-імперська армія захопила Рим і сплюндрувала його.

²⁴⁹ ...боролося з ним у хитрих задумах Павла III...— Папа Павло III (понт. 1534—1549) ще кардиналом був досвідченим й обачним політиком. За основну мету в своїй політиці мав знищення реформаційного руху в Німеччині й усунення могутнього впливу турків у Європі, бажав також забезпечити добре майнове і громадське становище своїй родині. Спершу старався всіляко примирити французького короля Франціска I (1494—1547) з імператором «Священної Римської імперії» Карлом V (1500—1558) та породичатися з обома, щоб у такий спосіб полегшити Карлу V боротьбу з протестантами, уможливити похід проти турків і забезпечити своїм нащадкам надійне династичне майбутнє. Майже всі задуми вдалися Павлу III: Карла V він помирих із Франціском I, добився союзу Карла V з Венецією для війни проти турків, одного свого онука оженив на незаконнонародженій дочці Карла V, а Франціск I пообіцяв одружити свого герцога Вандомського на онуці папи. Та після примирення з Францією Карл V видався надто грізним для папи в Італії, і він почав робити все можливе, щоб нетривкий союз між двома монархами розпався. Павло III волів бачити імператора Карла V поза союзом із королем Франції. У війні з протестантами папа підтримував Карла V і морально, і матеріально. Але скоро надмірні успіхи Карла V на цьому терені знову занепокоїли папу. Тому він відкликав з армії Карла V своє військо, бажуючи успіху тепер уже протестантам, створив проти Карла V оборонний союз Ватикану, Франції, Швейцарії та Німеччини, і при цьому одружив одного із своїх онуків на незаконнонародженій дочці нового французького короля Генріха II (1519—1559).

²⁵⁰ ...і в военній задириливості папи Юлія III.— Папа Юлій III (понт. 1550—1555) відзначався рішучим характером. Уживав усіх заходів, щоб зміцнити авторитет католицизму у скрутних умовах боротьби з Реформацією, розправу з якою він цілковито довірив ордену єзуїтів. Сміливо протистояв Октавію Фарнезе, володарю Парми, та Генріху II, французькому королю. «Военна задириливість» Юлія III позначилася і на його суто релігійній політиці: він найсуворіше заборонив зберігання, читання

і розповсюдження Талмуду «як украй шкідливого твору», вжорсточив дисципліну в монастирях, розпочав підготовку до реформ у католицькій церкві. Не побоявся зачепити інтереси свого найближчого оточення — кардиналів: їм заборонив мати більше ніж одну церкву, а також видав закон, за яким два брати не можуть бути водночас кардиналами.

²⁵¹ Інквізиція — у буквальному перекладі з латині — «розслідування». У католицькій літературі і церковному діловодстві найчастіше вживається: «свята інквізиція», «священний суд», «священний офіс», «божественна юстиція». Офіційно існує з 30-х років XIII ст., заснована домініканцями для боротьби з найбільшою тогочасною ерессю — альбігойцями. В інквізиції верховним суддею завжди вважався папа римський, а чин домініканців — найреакційніший серед усіх інших католицьких орденів — був у ній найслухнянішим виконавцем папської волі. В 40-х роках XVI ст. інквізиція у своїй жорсткості досягає апогею, відколи її судища почала вести «чорна гвардія» папи — орден єзуїтів. У всі часи вихідним принципом інквізиції було таємне вистежування еретиків, відьом і чарівників. Так би мовити, первинні її організації створювалися в епархіях на чолі з єпископами, а функції шпигунів та вивідувачів покладалися здебільшого на дрібне духовенство, яке було вухами й очима інквізиції. Повсюди нищпорили переведені фіскали. Виловлених еретиків, відьом і чарівників кидали до темниць на попереднє розслідування, яке зводилось до звірячих тортур. Однак саме катування теоретично розглядалося як єдиноборство між «божественною юстицією» та «батьком усілякої олжі» — дияволом. Допити, як правило, закінчувалися спаленням підсудних на вогнищах. Та й під неминучість страти підводилося «фундаментальне» підґрунтя. Без вульгаризації історичної істини треба визнати, що в слушність його щиро та фанатично вірили в основній своїй масі як духовенство, так і світські верхи та низи. Наприклад, Фома Аквінський доводив (і думка його була авторитетною), ніби еретиків не треба милувати, а лише карати на смерть. Адже еретики більші злочинці від фальшивомонетників, яких неодмінно страчують. Кардинал Роберт Белларміно (1538—1607) «глибший» у своїх аргументах: еретиків необхідно спалювати на вогнищах, оскільки смерть для них є не кривдою, а доброчинством, бо чим довше вони живуть, тим більше наживають гріхів і тяжчої кари за них.

²⁵² З заїлим фанатизмом Павла Караффа впало на голови розпусних кардиналів і баронів.— Тут правильніше говорити про Джованні П'єтро Караффу, який став Павлом IV (понт. 1555—1559; надалі уже без будь-якого прізвища) після обрання його папою у 1555 р. Караффа за час перебування кардиналом при папі Павлові III очолював створену останнім «Римську інквізицію», був її генералом. Його караюча рука опускалася з однаковою немилосердністю як на превелебних церковних і світських, так і найнижчих чинів. У Римі панувала атмосфера жорстокого терору. Вона нітрохи не розрядилась, коли у 79 років Караффа став папою. Не згасав і фанатизм Павла IV. В глибоко запалих очах блищала величезна життєва енергія, його називали «залізним мужем». Завершуючи розпочате Павлом III оновлення римської курії, він прагнув до поліпшення моралі у кліру, до безповоротного викорінення непотизму в його середовищі (двох своїх родичів не вагаючись вигнав з ватиканської колегії кардиналів). У 1559 р. папа вмер, народ з радісними вигуками заповнив вулиці Рима, знищив штаб-квартиру інквізиції, а статую щойно захопленого в домовині Павла III повалив у Тібр.

²⁵³ Скасувало торгівлю божими ласками й пануванням папських родин у Ватікані.— Папа Пій IV (понт. 1559) вчинив жорстоку розправу над племінниками свого попередника — папи Павла IV. Вони (тобто герцог і кардинал Палліано з двома його близькими родичами — графом Аліффе та Леонардо-ді-Кардіне) постали перед кримінальним судом, звинувачені в найстрашніших злочинах: вбивствах, граничному управлінському деспотизмі, постійних обманах ста-

рого Павла IV. Решта злочинної рідні покійного папи врятувалася втечею. Пій IV на початку своєї діяльності припускався в окремих випадках nepotизму, з яким неодмінно пов'язувалося й панування папських родин у Ватикані. Однак після грізного суду над фамільною челяддю Павла IV він більше не зважувався на щось подібне. Скасував nepotизм Пій V (понт. 1565—1572), заборонивши на майбутнє свавільне поведіння з маєтностями церкви під страхом відлучення від неї.

²⁵⁴ Здобувши собі прихильність королівських дворів, за їх владною волею на Тридентському соборі накинulo єдність і послух цілій церкві.— Тридентський (XIX Вселенський) собор отримав назву від міста у південній Тіролії Тренто (лат. Tridentum), де він неодноразово збирався у 1545—1563 pp. Його ще називають Трентським або Трієнським. Собор відбувався у розпалі Реформації та релігійної війни в Німеччині. Завершився він за папи Пія IV. Довготривалість його пояснюється боротьбою на ньому двох партій — імператора «Священної Римської імперії» та Іспанії Карла V і римських пап. Перша наполягала на обмеженні папської влади та деяких особливостей для оздоровлення церкви реформах. Друга, навпаки, домагалася зміцнення папської влади, добачаючи в цьому вихід із кризи, в яку втратила католицька церква під час Реформації. Релігійні партійні суперечки на соборі відбивали неодноразову відкриту політичну ворожнечу між Карлом V та римськими папами в ході тогочасних релігійних воєн у Європі. Перемога на Тридентському соборі дісталася 1563 р. папі Пію IV. Собор визнав повну недоторканість папської влади, підтвердив непогрішність особи папи та весь обсяг його повноважень. Було також ухвалено, що святість папи підноситься над собором і що йому як наміснику бога на землі надається право відміни будь-яких постанов собору. Таким чином, Тридентський собор зайняв рішучу позицію антагоніста щодо Реформації і кінцевих цілей її руху.

²⁵⁵ ...під кермою могутнього старця Сікста V, павіженого й незміряного в своїх задумах, рушило на підбій світу...— У міжнародній політиці папа Сікст V (понт. 1585—1590) засвідчив себе спритним дипломатом. Зовні він нібито прагнув підтримувати добрі стосунки з усіма європейськими монархами. На ділі ж намагався одного — послабити руками іншого, а всіх разом поставити в залежність від папського престолу. Плакаючи плани на розширення світської та церковної влади, Сікст V створив розгалужену систему шпіонажу, яка оперативню повідомила йому про те, що діється безпосередньо біля нього і в чужих краях. Сікст V перебував на папському троні лише п'ять років, і більшість його задумів не здійснилася. А «навіженість», з якою він їх здійснював, обернулася народною ненавистю до його імені. Вона побільшувалася підбурюванням з боку єзуїтів, яких папа-францисканець ненавидів і погрожував перейменувати їхнє «Товариство Ісуса» в «Товариство Ігнатія». В 1590 р., коли Сікст V помер, римляни повалили його статую, встановлену світськими властями в Капітолії.

²⁵⁶ ...прокрадалося в ворожі краї підземними річками єзуїтської «Пропаганди», невловної, як живе срібло, й, як воно, проникливої...— Протягом майже чотирьохсот років єзуїти були «очима й вухами папства». Як пропагандисти католицької віри в усьому світі вони звідусіль щонайменше один раз на місяць доносили до папи римського новини найрізноманітнішого характеру. Їхня всюдисутність збільшувалась завдяки тому, що в XVII—XVIII ст. ніхто зразковіше від них не організував освіту (з єзуїтських шкіл, наприклад, вийшли Декарт, Моле, Мольєр, Монтеस्क'є, Корнель, Фонтепель і навіть Вольтер). Вони влаштувалися радниками (шпигунами!) при багатьох королівських дворах, інспірували політичні інтриги, релігійні свари (єзуїти підготували Брестську унію 1596 р., після якої «Русь

почала нищити Русь»). В їхньому середовищі народилося прислів'я: «Мета виправдовує засоби». Хто вступав в «Товариство Ісуса», той більше не мав змоги ні писати, ні отримувати листів, так щоб його патрон попередньо не перечитував їх. Єзуїт повністю зрікався від власної думки і керувався тільки думками своїх зверхників, у яких «виявлявся божественний промисел».

²⁵⁷ З навіженістю скупаря руками Сікста V нагромаджувало грошові засоби в папському скарбівці.— Сікст V, посівши папський трон у 1585 р., застав центральну казну католицької церкви порожньою. Тому енергійно приступив до поліпшення фінансового становища. Вже через якийсь рік, у квітні 1586 р., він зібрав один мільйон скудо золотом, у листопаді 1587 р.— другий мільйон, а в квітні 1588 р.— третій. Виняткова ощадливість Сікста V була запорукою подальших грошових нагромаджень. Сікст V (понт. 1585—1590) — папа римський, францисканець, рідкісного хисту проповідник і майстер контроверзи. До обрання на папу був генералом інквізиції у Венеції, видавець творів св. Амбросія. Починав життя бідно, а закінчив його найбільшим багатцем у Європі. В історію католицизму увійшов як реформатор центральної адміністрації церкви (по суті, закінчив діло, розпочате Юлієм III).

²⁵⁸ Основувало лихварські банки в святому Римі, підвищувало податки, множило продажні уряди...— Папа Сікст V одне з найголовніших джерел фінансових доходів добачав у продажу посад, що і було «множенням продажних урядів». Насамперед він підвищив ціни на службові місця вже продані, домігшись додаткового збору за них, крім того, запровадив продаж посад, які досі роздавалися безкоштовно: нотаріусів, фіскалів, генеральних комісарів, адвокатів для бідних. Суми здебільшого стягалися чималі: за генерал-комісарство — 20 тис., нотаріат — 30 тис. скудо. Нарешті, він ввів багато платних посад цілком нових і притому значних: скарбничого датарії, чин префекта тюрем, 200 кавалерів, нотарів тощо у найбільших містах Італії. В 1587 р. Сікст V урізноманітнив прибуткові податки, як наприклад, за сплав суден вгору по Тібру, за дрова і дрібну торгівлю вином. Сікст V мав радником Лопеца, який втік з Португалії від антисемітської інквізиції. Здобувши довір'я у папи, саме він і винаходив для нього ці операції.

²⁵⁹ Протягом десятих літ наповнило золотом замок святого Янгола на ріці Тібрі...— Сказати б точніше, все сталося за п'ять років понтифікату папи Сікста V, який уже перший мільйон золотих скудо, «хитромудро» зібраний ним у 1586 р., поклав у замок св. Янгола. Всього ж Сікст V зібрав у фортеці понад 4,5 млн скудо. Замок святого Янгола, або Башта Адріана (Castel Sant' Angelo) — переобладнаний римськими папами гігантський мавзолей, що його 136 р. спорудив римський імператор Адріан для себе і своїх спадкоємців на правому березі Тібру. За християнською легендою, у 590 р., коли в Римі лютувала чума, папа Григорій Великий очолив покайну процесію вулицями «вічного міста», щоб замолоти пошесть. На вершині Адріанової усипальниці він угледів архангела Михайла, який переможно вкладав у піхви меч. Вважалося, що то був знак перемоги над чумою. На самісінькій маківці мавзолею (там, де колись була бронзова антична квадрига) встановили спершу каплицю, а потім бронзову статую архангела Михайла, чий меч убив дракона Чуму. Та у фортецю мавзолей було перетворено значно раніше — у V ст., у ній рятувалися князі церкви від численних варварів-нападників. З містом з'єднує її «Міст святого Янгола», збудований також імператором Адріаном, який дав йому назву «Pons Aelius» («Міст Елія»). Папа Александр VI (понт. 1492—1503) провів критий хід від Ватикану до замку і заклав на його території розкішні «папські апартаменти», з великим хистом оздоблені учнями

школи Рафаеля. Довершеності надав їм папа Павло III (понт. 1534—1549). Глибокий льох став центральною папською темницею, в яку закидали «особливо небезпечних» злочинців (у ній томилися Джордано Бруно, Беатріче Ченчі, Каліостро, Бенвенуто Челліні). У страшних казематах замку в'язнів тримали аж до 1870 р. З 1911 р. у ньому розміщено музей.

²⁶⁰ Військами дрібних князів здавило Реформацію в південних краях Німеччини...— Папа Климент VII погодився на обмеження свавілля римської курії та її поборів на південних землях Німеччини, охоплених Реформацією (Австрія, Баварія, Зальцбург та ін.). Разом з тим він розширив владу князів над місцевим духовенством і навіть видав їм частину церковного майна та доходів, за що князі зобов'язалися переслідувати лютеран у своїх володіннях. Таку угоду Ватикану з південними німецькими князями було оформлено на з'їзді у Регенсбурзі в червні 1524 р., після чого вони й розпочали гоніння на протестантів.

²⁶¹ ...надихнуло фанатичною ненавистю іспанські полки князя Альби й у крові, й вогні затопило вільнолюбну нідерландську країну...— Іспанський герцог Альба як полководець здобував авторитет за короля Карла V і закінчив військову кар'єру при Філіппі II (1527—1598). Не менше, ніж його королі, відзначався фанатичною відданістю католицизму. Коли у 1566 р. у підкорених іспанцями Нідерландах вибухнула буржуазна революція з утвердженням протестантизму, король Філіпп II, політичний друг папи Пія V, надіслав для її придушення невелике, але добірне військо на чолі з суворим і безпощадним Альбою, наділеним необмеженими повноваженнями. Він повинен був скарати жителів за повстання, знищити ересь в Нідерландах і за всяку ціну позбавити їх будь-якої незалежності. Король видав едикт, за яким чи не весь народ Нідерландів був засуджений до страти з конфіскацією майна за зраду та протестантську ересь. Альба знищив близько семи тисяч людей і лише в одному Брюсселі кинув до тюрми п'ять тисяч.

²⁶² ...збудило злочин і лють у серці Катерини Медічі й звернуло її варфоломійською мезтою на приспаних похміллям гугенотів.— Катерина Медічі виступила союзницею Ватикану, взявши на себе провідну роль в організації масової різни гугенотів католиками у Парижі. Партія гугенотів — французьких кальвіністів-протестантів, ворогів папи — стала впливовою політичною силою у Франції завдяки адміралу-гугеноту Коліньї. Катерина Медічі, яку лякала дружба Коліньї з її сином Карлом IX, королем Франції, вирішила вдатися до рішучого заходу — знищення гугенотів. У ніч на 24 серпня 1572 р. (свято св. Варфоломія) було вирізано близько двох тисяч гугенотів, що з'їхались у Париж на весілля свого вождя Генріха Наваррського з Маргаритою Валуа, сестрою Карла IX. Згодом у всій Франції ще загинуло 30 тис. гугенотів. Катерина Медічі (1519—1589) — французька королева, з роду флорентійських герцогів Медічі, дружина французького короля Генріха II.

²⁶³ Вождя їх, хороброго Генріха, заманила на своє лоно й, примиривши його з Філіппом Іспанським, з двох королівств створила собі силу, непереможну в зброї й у вірі...— Вождь гугенотів французький король Генріх IV (раніше — Генріх Наваррський) у липні 1593 р. прийняв католицизм, щоб надійно утвердитися на троні. Коронований за благословенням папи в лютому 1594 р. у Шартрі, він 22 березня вступив у католицький Париж, який доти не визнавав його за гугенота. Покатоличений король Франції при посередництві папи римського Климента VIII (понт. 1592—1605) знайшов спільну мову зі своїм учорашнім залятим ворогом — Філіппом II, королем Іспанії. Їхній союз був великою політичною перемогою Ватикану.

²⁶⁴ В кривавій повені втопило непокірну чеську державність...— Йдеться про події в Чехії, пов'язані з її поразкою 8 листопада 1620 р. при Білій Горі (недалеко від Праги) від імперських військ Габсбургів, що чисельно переважали чехів. Біла Гора означала для останніх втрату національної незалежності і масові репресії на цілі десятиліття.

²⁶⁵ Об'єднаними військами рушило побідно на північ і схід,—закріпилося в шляхетській Польщі, сягнуло її полками у Швецію й царську Росію...— Мова йде про заключний етап контрреформації в другій половині XVI ст. і подальші після неї найважливіші політичні події на території Європи за участю Ватикану. 1587 р. королем польським і великим князем литовським став Сигізмунд III Ваза (1566—1632), вихованець єзуїтів, поборник католицької реакції, вірний слуга ідеям контрреформації і папства. Будучи сином шведського короля Іоанна III Вази (1537—1592) і Катерини Ягеллонки (1526—1583), дочки польського короля Сигізмунда I Старого (1467—1548), він після смерті свого батька був обраний також королем шведським. Склалася дуже вигідна для «священної римської курії» польсько-шведська унія, яка обіцяла покатоличення протестантської Швеції, де королем став затятий католик Сигізмунд III; його мати Катерина Ягеллонка, королева Швеції, вже раніше підтримувала якнайтісніші зв'язки з високими чинами римської церкви. Шведи, побоюючись настання контрреформації у своїй країні, 1599 р. скинули Сигізмунда III зі шведського престолу, після чого він залишився тільки королем польським. Не один раз (1600—1611, 1617—1620, 1621—1629) вступав Сигізмунд III у війни зі Швецією, щоб повернути її своїй короні, але щоразу даремно. Разом з тим у руках Ватикану Сигізмунд III зробився зручним знаряддям для спроб покатоличити Україну, Білорусію та Московську Русь, Брестська унія 1596 р. укладалась під подвійним тиском: папи римського та Сигізмунда III. Польські єзуїти, попередньо вихрестивши Лжедмитрія I з православної віри на католицьку, добачили в ньому разом із Сигізмундом III вірного воїна Ватикану і вирядили його з чималим військом (1604—1606) на захоплення російського трону. Невдача змусила повторити цей самий похід — і теж невдало — на чолі з Лжедмитрієм II у 1608 р.

²⁶⁶ Далекими стежками «Пропаганди» обняло обі півкул землі...— У 1622 р. папа Григорій XV (понт. 1621—1623) створив Конгрегацію пропаганди віри (скорочено — «Пропаганду») для керівництва місіонерською діяльністю римської церкви — розповсюдження католицизму — у всіх країнах світу. Найбільш активними місіонерами ще до створення «Пропаганди» були єзуїти. По суті, в їхній хресній ході «далекими стежками обох півкуль» «Пропаганда» вже існувала задовго до її офіційного запровадження. Найвідомішим серед єзуїтів-місіонерів був іспанець Франческо Ксав'єр (1506—1552), «апостол Індії». В Індії, Малаці, Індонезії, Японії, на Цейлоні йому вдалося обернути в католицизм чимало тубільців (1542—1552). Героєм в аннали церкви увійшов також італійський місіонер Маттео Річчі (1552—1610). Побутує образний вислів: кістки єзуїтів-місіонерів розсіяні по всій землі. Християнське віровчення вони насаджували в Південній Америці 1546 р., в Китаї — 1583 р., в Конго — 1586 р., на Мадагаскарі — 1607 р., у Північній Америці — 1625 р. Новостворена Конгрегація пропаганди віри повністю зберігала і підтримувала традиції попереднього місіонерства єзуїтів, які й надалі залишалися її авангардною силою. При Конгрегації пропаганди віри від року її виникнення (1622) існувала інтернаціональна колегія, яка відала справами Української католицької церкви аж до часу створення окремої Конгрегації східної церкви (1917).

²⁶⁷ ...й, сите вже й ненаситне, покірне й палене незміряною гордістю,— в науці Парсона й Белларміна...—

Говориться про богословське вчення двох видатних діячів католицької церкви другої половини XVI — початку XVII ст.: італійського кардинала Белларміно Франческо Ромоло (1542—1621) та англійського єзуїта, фанатичного пропагандиста католицизму Парсонса Роберта (1546—1610), який закінчив життя у Римі. Концепція в обох, по суті, одна, оскільки Белларміно працював над вдосконаленням уже написаного Парсонсом. Англієць Парсонс доводив, що основна передумова влади королів полягає в їхньому сповідуванні католицької віри та її захисті ними. Якщо вони цього не роблять, то підлеглі повинні прогнати їх. Белларміно зайнявся конкретизацією королівської влади на фоні папської. Папа начебто самим богом поставлений на чолі церкви. Бог заповів йому також захищати її. Тим-то від бога він наділений усією повнотою духовної влади. Папа — непогрішний, він судить усіх, а сам ніким не судимий. На цій підставі йому належить найбільша доля могутності у ділах мирських. Белларміно порівнює світську владу з тілом, а духовну — з душею. Церква з напою на чолі має ті ж самі переваги над державою, що й душа над тілом. Кардинал-єзуїт Белларміно був одним із суддів Галілео Галілея. 1615 р. він підписав документ, за яким пошуки істини не є завданням науки. Мракобіса Белларміно папство спершу оголосило блаженным, потім святим, а відтак учителем церкви.

²⁶⁸ Довкола нього палав клекіт велетенських тіл... що підносились, як гори, й опадали обривисто.— Йдеться про картину Мікеланджело «Страшний суд» в Сикстинській капелі.

²⁶⁹ ...занадлива краса королеви всіх Марій, Марії Ма д ж о р е...— Мається на увазі римська церква «Свята Марія Велика» (Santa Maria Maggiore).

²⁷⁰ Але цісар Карл V забажав бути суддею над обома вірами і велів скликати собор, щоб стати над ними як спільний суверен...— Мова йде про Аугсбурзький релігійний компроміс від 1548 р. (або Аугсбурзький інтерім; від *лат. interim*, букв.— поки, тобто тимчасовий стан) та Аугсбурзький релігійний мир від 1555 р. Аугсбурзький релігійний компроміс укладено між католиками і протестантами Німеччини. Вироблений він за дорученням імператора Карла V і прийнятий на рейхстагу в Аугсбурзі, місті на південному заході Німеччини (нині ФРН). Карл V прагнув завдяки цьому інтеріму встановити в Німеччині дещо реформований католицизм, щоб підкорити собі протестантів і зайняти більш незалежну позицію щодо римського папи, якого в означеному документі було визнано тільки верховним єпископом, але католицький догмат про божественне походження його влади не згадувався. Інтерім викликав, з одного боку, незадоволення папи та єпископату, а з другого — жорстокий опір протестантів. У 1552 р. між католиками і протестантами знову вибухнула війна. Інтерім було скасовано Аугсбурзьким релігійним миром від 1555 р., укладеним між протестантськими князями Німеччини та імператором-католиком Карлом V на рейхстагу в Аугсбурзі. Цей мир завершив війни між католиками та протестантами. Він підтвердив завоювання протестантів у Німеччині, визнав лютеранство офіційним віросповіданням (поряд з католицизмом). Карл V (1500—1558) — імператор «Священної Римської імперії», іспанський король, принц Нідерландів, король Сіцилії.

²⁷¹ І папа Климентій спротивився соборові. Через короля Франції порозумівся з противниками в вірі, протестантськими князями...— 23 липня 1532 р. між імператором «Священної Римської імперії» Карлом V, зятим оборонцем католицизму та його супротивниками (німецькими князями-протестантами на чолі з курфюрстом Саксонським) було укладено Нюрнберзький релігійний мир. Карла V на компроміс із протестантами змусила загроза нападу турків. Обидві сторони пообіцяли залишити одна одну в спокої до

найближчого вселенського собору. Про найшвидше його скликання імператор посилено клопотав перед папою Климентом VII. Але цей боявся, як би собор не завдав відчутної шкоди його папській владі, і почав зближуватися з французьким імператором Франціском I, який ще в 1526 р. для звільнення Італії від іспанців проголосив священну лігу (Франція, Англія, Генуя, папа Климент VII), до того ж невдовзі набув могутнього союзника в особі турецького султана й німецьких князів-протестантів, опозиційних католику Карлу V. За такої розстановки політичних сил Климент VII 1633 р. видав заміж свою племінницю Катерину Медічі за сина французького короля Франціска I — Генріха (майбутнього короля Франції — Генріха II). Усі протестантські німецькі князі, союзні з Франціском I (теж протестантом), зробилися, при його посередництві, спільниками папи римського, виняткового антипода протестантизму.

²⁷² ...й кинув їх на цісарські посілості в півночі.— Папа римський зробив протестантських князів реальними ворогами: північних земель «Священної Римської імперії» на чолі з імператором (цісарем) Карлом V.

²⁷³ Вюртембергія — тут: Вюртемберг, Вюртемберзьке королівство у південно-західній частині Німеччини (нині земля ФРН — Баден-Вюртемберг).

²⁷⁴ За понтифікату Павла III збудилася реформатська туга серед провідних католиків Італії.— Роки понтифікату Павла III становлять поворотний пункт в історії католицької церкви: вперше застосовуються реформні заходи щодо цього «священного», досі фактично недоторканого суспільного інституту. Своє довершення вони знайшли вже після смерті Павла III — в ухвалах Тридентського собору. Його прижиттєві булли сповіщали про необхідність внесення тих або інших змін в адміністративне життя церкви. Зокрема, зазнала реорганізації римська курія. 1542 р. Павло III на пропозицію кардиналів Караффи і Альвареза де Толедо заснував «Римську інквізицію» (вдосконалений варіант інквізиції, що вже існувала кілька років) для покарання ересі та можновладного духовенства за зловживання церковними посадами на території Італії; аналогічні трибунали папа «освятив» у Венеції, Тоскані, Неаполі, Медіолані (Мілані). Окрім того, це був реакційний едикт проти наукового прогресу, який «Римська інквізиція» придушувала під знаком захисту віри від «лженаук». Павлу III належить авторство горезвісного «Списку заборонених книг» (Indices librorum prohibitorum). В авангард боротьби за всевітнє утвердження католицизму Павло III висунув ухвалений ним 1540 р. орден єзуїтів на чолі з Ігнатієм Лойолою.

²⁷⁵ Павло III призначив кардинала Контарінія в Ратисбону на розмови з лютеранськими вченими.— На сеймі в Ратисбоні (Регенсбурзі) 1541 р. досягнуто першої мирної релігійної угоди між католиками та протестантами-лютеранами. Папа Павло III направив своїм легатом на ці переговори Гаспаре Контарінія (1483—1542) як людину із значним дипломатичним досвідом. Наприклад, будучи представником багатой венеціанської родини, він ще задовго до свого кардинальства успішно мирив папу Климентія VII з німецьким імператором; увійшовши до складу римської курії, зумів переконати Павла III у 1540 р., щоб той затвердив орден єзуїтів, бо католицька церква в особі Ігнатія Лойоли знайшла надійного захисника.

²⁷⁶ Гарячий серцем Караффа, папа Павло IV, у спілці з королем Франції рушив проти Карла V, щоб відбити італійські міста й зламати політичну перевагу католицького цісаря.— Тут точніше говорити про похід Павла IV вже проти сина Карла V — Філіппа II. Карл V, водночас імператор «Священної Римської імперії», принц нідерландський та сіцилійський (а в першу чергу все-таки король іспанський), 1552 р. зазнав нищівної поразки від німецьких

протестантських князів, яких як ревний католик він хотів придушити, вбачаючи в них богоненависних еретиків. Саме цього ж 1555 р. папа напський трон зійшов знатний неаполітанець Караффа, у віці 79-ти років, але неймовірно вольовий і рішучий. Ще раніше Карл V відмовився від свого неапольського і сцилійського королівства на користь сина Філіппа. Новий папа був смертельним ворогом Карла, по-перше, тому, що неаполітці взагалі неохоче визнавали над собою владу Карла, який належав до австрійського дому; по-друге, ще й тому, що Карл і його син були покровителями ворожих папі фамілій у Неаполі — Колонна і Сфорца. Павло IV задумав відібрати у Карла імператорську корону, а у його сина — Неаполь та Сцилію і, за допомогою Франції, передати їх одному із своїх племінників. З цією метою він розпочав процес проти Карла і Філіппа, звинувачуючи їх у несправедливості до найсвятішого престолу. Крім того, щоб зробити Карла ще більшим зловмисником в очах усього світу, Павло IV не посоромився зганьбити такого запеклого католика, як Карл, за схильність до лютеранської ересі і в покровительстві лютеранам-протестантам, з якими той не на життя, а на смерть воював. При цьому папа посилався на те, що найближче Карлове оточення — майже все заражене ерессю. Тому папа оголосив Карла позбавленим імператорської корони, Іспанського королівства і всіх його володінь, а сина його Філіппа — неапольського трону. Воднораз обох відлучив від церкви. Усі підвладні їм народи було оголошено вільними від присяги. Папа вступив у союз із французьким королем Генріхом II, щоб оголосити війну іспанському володареві та австрійському дому. Однак іспанці розгромили Генріха II, і папа, залишившись без союзника, поспішив попросити миру. Через свого полководця Альбу, військо якого уже штурмувало Рим, новий король Іспанії Філіпп II задовольнив бажання Павла IV.

²⁷⁷ Але цісарські війська пройшли перемогою вниз Італії й облягли під князем Альбою святе місто. — Йдеться про початок іспано-папської війни 1556—1557 рр., причиною якої стала спроба папи Павла IV звільнити Італію від іспанської окупації. Папа уклав угоду із Францією проти короля іспанського Карла V, заручився підтримкою трьох італійських міст (Феррари, Флоренції, Неаполя), погрожував відлученням від церкви Карла V та його сина Філіппа II. У відповідь на ці дії папи Альба вирушив з неаполітанських володінь із півночі до «святого міста» Рима. А л ь б а Альваресде Толеро Фернандо (1507—1582) — іспанський воєначальник, політичний діяч, герцог. Будучи губернатором (1567—1573) завойованих Іспанією Нідерландів, виявив себе жорстоким душителем національно-визвольної боротьби.

²⁷⁸ ...а в розбитих церквах святого Рима гуляли папські наємники, швейцарські кальвіни, що глумилися над католицькими святощами. — Іспано-папська війна 1556—1557 рр. була певною мірою гротескною. Фанатично відданий католицизмові іспанець Альба воював з верховним пастирем католиків — папою римським. Тим часом останній просив турецького Султана I, найлютішого ворога християнства, аби той напав на беззавітно вірного католицькій церкві іспанського короля Карла V. Папа, ставши на прю з найправовірнішими католиками в римській церкві — іспанцями, найняв собі для захисту від них німців-протестантів, які глумилися над іконами в храмах Рима, висміювали католицьку мессу і взагалі дозволяли собі витівки, за інших умов варті спалення на вогнищі. В середині травня 1557 р. з альпійського Унтервальдена прибуло на допомогу папі Павлу IV три тисячі швейцарців-кальвіністів, теж протестантів і теж антиподів католицької віри. Кальвіністів, відлучених від римської церкви, папа прийняв з радістю, їх командирів прикрасив золотими ланцюгами, нагородив рицарськими титулами й оголосив, що вважає їх легіоном ангелів, надісланих йому самим богом. Кальвіністи — послідовники протестантського віровчення, заснованого Жаном Кальвіном (1509—1564)

у першій половині XVI ст. під час Реформації. Кальвінізм став знаряддям протестантизму в боротьбі з католицькою реакцією XVI ст. Із Женеви — батьківщини Кальвіна — розповсюдився в Англії, Шотландії, Нідерландах, Франції, Угорщині, деяких областях Німеччини.

²⁷⁹ Палкий Караффа благословляв з Квіриналу кальвінських богохульників і виклинав богомільних іспанців, що благали в нього дозволу поцілувати папську стопу.— Спершу годиться з'ясувати, чому у романі папа Павло IV (у миру — Джованні Караффа) наділений промовистою характеристикою: «гарячий серцем» і «палкий». Кардиналу Джованні Караффі, майбутньому папі Павлу IV, було вже 79 років, коли конклав обрав його на престол святого Петра. Високий і худорлявий, меткий у руках і гінкий у ході, з глибоко запалими, але племінними очима Павло IV уявлявся його сучасникам згустком живого вогню. В іспано-папській війні 1556—1557 рр. військо Павла IV, що складалося з невеликої папської гвардії, найманого загону німців-протестантів і трьох тисяч швейцарців — «кальвінських богохульників» (10 тис. піших французів відмовилися допомагати папі, оскільки він посварився з ними), зазнало поразки від іспанського полководця Альби в травні 1557 р. І тут сталася подія, яка внесла, так би мовити, останній штрих у гротескний характер іспано-папської війни 1556—1557 рр. Альба, завойовавши Рим, кинувся цілувати стопу переможеного і на всю Європу осоромленого ним папи Павла IV, заклятого ворога його нації та його короля. Втім, король похвально поставився до вчинка Альби.

²⁸⁰ ...Світським рам'ям великого старця, Сікста V, була побідна зброя іспанського короля Філіппа II.— Ще задовго до свого понтифікату (1585—1590) священник-францисканець Фелічі Перетті, майбутній папа Сікст V, але вже широко відомий проповідник, великий знавець схоластичної науки і римської літератури, у 1565 р. супроводжував до Іспанії папського легата. Там своїми блискучими проповідями здобув прихильність короля Філіппа II. Посівши «священний престол», Сікст V відігравав велику роль у суперечках між Іспанією, Францією і Наваррою. Давні дружні стосунки з іспанським королем Філіппом II збереглися у нього, й, саме спираючись на його могутність, він відлучив від церкви Генріха Наваррського та Єлизавету Англійську і цією ж карою погрожував Генріху II, королю французькому. Однак зброя Філіппа II, фанатичного католика, чие володарювання справедливо вважається золотим віком інквізиції, не завжи була лише переможною. Він завойовував Португалію, в 1571 р. на чолі папської «священної ліги» розгромив турків при Лепанто, підкорив Нідерланди (щоправда, ненадовго), але в 1588 р. його «непереможна армада» (із 130 великих військових кораблів) зазнала нищівної поразки від англійців.

²⁸¹ З'єднавши меч із хрестом, підготовляли війну проти еретика на французькому престолі, Генріха Наваррського...— Ще в 1571 р. за ініціативою папи Пія V було створено так звану «священну лігу» з Венеції, Генуї, Савойї та ще деяких дрібних італійських держав. На чолі коаліції стала Іспанія з королем Філіппом II. Тоді першочерговим її завданням була боротьба з Туреччиною. Папа Сікст V виставив сили «священної ліги» проти французьких протестантів-гугенотів, яких Ватікан мав за еретиків, смертельно небезпечних для католицької церкви. Їхнім вождем був Філіпп Наваррський, що 20 жовтня 1587 р. у битві при Кутрі переміг «священну лігу». Двічі вона була громлена ним і в 1590 р. Філіппа Наваррського фактично підтримувала вся Франція, за винятком Парижа, який після Варфоломійської різни 1572 р. став католицьким, а отже, папським. Генріх Наваррський (1553—1610) — він же Генріх IV, король французький, перший з династії Бурбонів з 1589 р. Остаточоно утвердився на французькому престолі в 1594 р. після того, як у 1593 р. перейшов з протестантизму у католицизм

і папа римський Климент VIII (понт. 1592—1605) зняв з нього прокляття, скасувавши його відлучення від церкви. Наварра — середньовічне королівство в районі Піренеїв із столицею Памплони (в 905—1512 рр.). У 1512 р. південну частину приєднано до Іспанії, північна залишалась формально незалежним королівством до 1589 р., коли король її Генріх Наваррський став французьким королем Генріхом IV.

²⁸² Едиктом 1629 року здавив цісар Фердинанд II останки протестантської ересі в своїй державі.— Йдеться про «Реституційний едикт» 1629 р. (від *lat. restitutio* — відновлення), виданий імператором «Священної Римської імперії» Фердинандом II (1503—1564) 6 березня 1629 р. у розпалі Тридцятилітньої війни (1618—1648). Саме цей її період (так званий «датський») був успішний для Габсбургів та їх спільників, особливо завдяки перемогам Валленштейна над датчанами. Едикт передбачав повернення католицьким князям земель, які були секуляризовані в середині XVII ст. і тепер переходили до рук протестантських князів (у цьому й полягав смисл «реституції» — «відновлення»). Едикт дозволяв католицьким князям безпощадно викорнювати протестантизм і вимагати від своїх підданих прийняття католицького віросповідання.

Фердинанд II (1503—1564) — головний ворог протестантів у Тридцятилітній війні в 1620 р. Під Білою горою (біля Праги) розгромив чехів, що повстали за свою духовну і державну незалежність. На честь цієї перемоги папа Павло V (понт. 1605—1621) звелів того ж таки року збудувати в Римі храм св. Марії Вікторії (Santa Maria della Vittoria).
²⁸³ А проте папа Урбан VIII ненавидів цісарські потуги; в спорі за Мантуанське князівство станув на боці Франції й закликав її війська проти іспанської залози.— Тут точніше говорити про «війну за Мантуанську спадщину» у 1628—1631 рр. між іспанськими та австрійськими Габсбургами, з одного боку, та Францією, з другого. Обидві сторони висунули своїх претендентів на володіння італійським герцогством Мантуєю і маркізатом Монферрато. Сенс суперечки полягав у досягненні політичної переваги в Північній Італії. Сталось це після смерті (наприкінці 1628 р.) мантуанського герцога Вінченцо II Гонзага, який не залишив після себе прямих спадкоємців, але мав родичів у Франції, Іспанії та Австрії. Війна за Мантуанську спадщину стала складовою частиною Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. Урбан VIII (понт. 1623—1644) — римський папа. До свого понтифікату був ватиканським послом у Парижі. Звідси значною мірою й джерело його симпатії до Франції. Під час суперечки за Мантую став на бік Франції, оскільки боявся надмірного посилення австро-іспанського дому Габсбургів, особливо після перемог австрійського імператора Фердинанда II на початку Тридцятилітньої війни, коли той повністю приєднав до Австрії Чехію, повернув Габсбургам угорський престол, придушив Селянську війну (1626) в Горішній Австрії тощо. Тим-то Урбан VIII всіляко і підтримував француза Рішельє в його боротьбі проти Австрії та Іспанії. Крім того, Урбан VIII у 1627 р. створив місіонерську колегію «Пропанди», 1642 р. прокляв і засудив Галілеєву геліоцентричну систему. Мантуя — місто в північно-італійській області Ломбардії, адміністративний центр провінції Мантуя.

²⁸⁴ А коли полки Валленштейна прийшли на поміч іспанцям і загрозили самому Римові, звернувся папа до хороброго протестанта, свого противника в бозі, Густава Адольфа й спонукав його до війни з Німеччиною. — Мається на увазі заплутаний вузол подій, що утворилися під час Тридцятилітньої війни наприкінці 20-х — на початку 30-х років XVII ст. У війні за Мантуанське герцогство на півночі Італії іспанський король Фердинанд II намагався зашкодити переході Мантуї до рук французького ставленника, інтереси якого вже виборювало французьке військо, що

на чолі з кардиналом Рішельє вторглося в цей край у березні 1629 р. У відповідь на дії Франції іспансько-австрійський імператор Фердинанд II частину військ свого полководця Валленштейна під командуванням генерала Колалято відправив до Італії, де вони облягли Мантую. Папа римський Урбан VIII, злякавшись іспано-німецького засилля на півночі Італії, підбурих шведського короля Густава II Адольфа вторгнутися у Північну Німеччину у липні 1630 р., щоб відтягнути сили іспанців та австрійців від Італії. В а л л е н ш т е й н Альбрехт (1583—1634) — німецький полководець, з 1625 р. німецько-іспанський головнокомандуючий у Тридцятилітній війні.

²⁸⁵ Папська курія — те ж саме, що й курія римська (Curia Romana): сукупність підлеглих римському папі установ, які є центральними органами управління католицької церкви і держави Ватикан. Римська курія виникла у XII ст. на основі різних установ папського двору. Складається з двадцяти конгрегацій, трьох трибуналів, п'яти секретаріатів.

²⁸⁶ За понтифікату Іннокентія X рядила ватиканським двором братова папи, Олімпія... — Роки понтифікату Іннокентія X: 1644—1655. Олімпія Майдалкіні — дружина Памфілія, рідного брата Іннокентія X (братова останнього), жінка непересічного розуму, спритна великосвітська інтригантка мала вплив на Іннокентія ще до обрання його папою (коли він був кардиналом). Не без її ентузіазму Іннокентій зійшов на вершинну висоту церковної влади. Новообраний вселенський папа у перші ж дні зробив молодого сина Олімпії кардиналом. А енергійна Олімпія не залишала поза опікою свого перестарілого семидесятидворічного шурина (нар. 1572 р.) і в його новому становищі. Саме їй дісталася вся особиста скарбниця покійного родича.

²⁸⁷ Брат папи Александра VII, дон Маріо, дійшов до великих маєтків як суддя, торгуючи своїми рішеннями в Борго. — Папа Александр VII (понт. 1655—1667) 24 квітня 1656 р. в консисторії (на зібранні кардиналів) домігся права допуску своїх родичів до найвищих керівних посад у католицькій церкві. Найприбутковіші отримав дон Маріо, брат Александра VII; він наглядав за торгівлею харчовими продуктами та судочинством у Борго.

²⁸⁸ Гріманий. — Особу з'ясувати не вдалося.

²⁸⁹ Найперше відкинув свою залежність від Рима французький король Людовік XIV, що встановив суверенність собору над владою римського папи й відновив давні галлійські традиції в церковному житті Франції. — На національному соборі 1682 р. французький король Людовік XIV (1638—1715) добився політичної незалежності від папи. Від імені собору французький церковний діяч Боссює (1627—1704) виклав чотири знамениті положення. Крім відстоювання самостійності і суверенності світської влади французького короля, вони стосуються й так званого галліканізму (давніх галлійських традицій у церковному житті Франції): 1) папа володар лише у справах духовних; король у світських ділах не підлягає жодній зверхності; 2) визнаються всі ухвали Констанцького собору (вселенського собору католицької церкви, який засідав у південнонімецькому місті Констанца в 1414—1418 рр. за часів «Великого розколу церкви») як такі, що затверджені папою і прийняті галліканською церквою; 3) папа зв'язаний цими постановами, і згідно з ними ухвалюються всі правила, звичаї і порядки галліканської церкви; 4) хоча у ділах віри папі належить влада над усіма церквами, однак рішення його можуть вважатися неспростовними тільки після згоди на них усієї церкви. Основний смисл «давніх галлійських традицій» — збереження незалежної французької національної («галліканської») церкви, але не відокремленої від католицизму, а такої, якою вона була за Карла Великого.

²⁹⁰ Суворий австрієць Йосиф II скасував дві тисячі монастирів і піддав духівництво під державну ад

міністрацію.— Йдеться про внутрішню політику австрійського цісаря Йосифа II (1741—1790), сина Франца I і Марії Терезії (1717—1780). Він скасував кріпацтво (1773), замінивши його послабленою панщиною на недогдоу землевласникам. Особливу ж суворість виявив у своєму ставленні до церковників. Його політика щодо них отримала назву «йосифізму», суть якого полягала у підпорядкуванні церкви державі. Масовою ліквідацією монастирів довів їх кількість до «розумного» мінімуму (серед інших був закритий знаменитий православний монастир у Галиччині — Манявський скит), уніатське духовенство урівняв у правах з латинським, для підготовки українських греко-католицьких служителів культу відкрив у Відні духовну семінарію «Барбарейм» (1774), у Львові — університет (1783) з відділенням української словесності «Studium Ruthenum».

²⁹¹ ... папа Климентій XIV розв'язав єзуїтський закон і позбавив себе тим останнього захисту в своїому абсолютизмі...— Климент XIV скасував орден єзуїтів 21 липня 1773 р. «на вічні часи». Папа писав, що церкві вони вже не можуть приносити колишньої користі. Климент XIV помер у 1774 р. Ходили чутки, ніби його отруїли єзуїти.

²⁹² Янсеніти — послідовники янсенізму, еретичної течії в католицизмі, яку започаткував голландський богослов Янсеніт у XVII ст. Запозичивши дещо з поглядів кальвіністів, янсеніти рішуче виступали проти єзуїтського ордену (основного тогочасного опертя папської влади). Засуджені папою римським, користувались найбільшим авторитетом серед буржуазії та частини аристократії у Франції. Янсенізм втратив значення у середній XVIII ст.— саме тоді, коли було розпущено орден єзуїтів.

²⁹³ Побідні війська директорії ввійшли в Папську державу, зайняли Рим і вивезли папу в границі нової Франції...— Кінець XVIII ст.— епоха чималих принижень папського престолу. Велика Французька буржуазна революція 1789 р. відбувалась під гаслом природних прав особи й урівнювала духовенство з усіма іншими громадянами. Було знищено всі церковні титули, відмінено затвердження єпископів папою, присягання папі, чернечі ордени тощо. У 1796 р. генерал Бонапарт перейшов через Альпи і зайняв північ Італії — Ломбардію. Ватікану загрожувала серйозна небезпека. Наполеон вигнав з Болоньї папського легата. Переляканий папа відмовився від своїх політичних претензій на французький Авіньйон, здав Бонапарту Феррару, Анкону і Равенну, сплативши йому 20 млн. франків. В Італії розпочалася демократична революція, яка закінчилась проголошенням Римської республіки (16 лютого 1798 р.). Від папи Пія VI зажадали зречення світської влади, та коли він відмовився, його спершу вивезли в Пізу, а потім за Альпи у французьке місто Валанс, звідки він більше не повернувся до Рима. Директорія — французький уряд (1796—1799), що складався з п'яти директорів. Орган диктатури заможної контрреволюційної буржуазії. Був розгромлений в результаті перевороту 18 брюмера (9 листопада 1799 р.), що вчинив Наполеон, який у свою чергу запровадив військову диктатуру. Влада перейшла в руки трьох консулів на чолі з Бонапартом.

²⁹⁴ В останньому році XVIII віку вмер на чужині папа Пій VI...— У 1798 р. військом Наполеона зайняло Рим і насамперед позбавило папу Пія VI (понт. 1775—1799) світської влади. У лютому цього ж року, щойно було проголошено Римську республіку, вісімдесятилітній Пій VI намагався утекти в Тоскану, але його відправили до Франції, де він помер 1799 р.

²⁹⁵ І коли внала революція й збірні цісарські війська ввійшли в Париж...— Тут «падіння революції» означає: поразку Наполеона Бонапарта (1769—1821) в 1814 р. у війні з державами-союзницями:

Росією, Англією, Пруссією, Швецією («царські війська» — війська, очолювані «цесарями», імператорами цих країн). Союзні війська вступили в Париж 31 березня 1814 р., а 6 квітня змусили Наполеона зректися престолу. Перемога над Наполеоном означала водночас остаточний крах завоювань Великої Французької буржуазної революції 1789—1792 рр., оскільки в Європі після цього запанувала феодальна реакція.

²⁹⁶ І цар російський, що взяв під особливу опіку папські привілеї... — 24 травня 1814 р. папа Пій VII (понт. 1800—1823) знову повернувся в Париж. Завдяки перемозі над Наполеоном Бонапартом союзних армій Росії, Пруссії, Австрії, Англії, Швеції закінчився для папи «французький полон» 1808—1814 рр., розпочався період реставрації римського престолу та Церковної (Папської) області, що були фактично знищені французьким імператором. Пій VII взяв участь у Віденському конгресі (1814—1815), після закінчення якого (влітку 1815 р.) виступив 4 вересня 1815 р. з аллокуцією (урочистою релігійною промовою). В ній повідомив про щасливі наслідки своїх переговорів із монархами переможних держав у Відні, з вдячністю згадавши російського імператора Олександра I (1777—1825), який, не будучи католиком, «з особливою увагою поставився до його прав».

²⁹⁷ «Новий Вавілон» — це, власне, пізньоантичний Рим. Вавілон, столиця Вавілонського царства, в уяві християн уособлював земне зло. Тим-то в Апокаліпсисі (одній із частин Нового завіту, в якій містяться пророцтва про кінець світу і Страшний суд) Рим уподібнюється до розбещеного чудовиська, ім'я якому «Новий Вавілон». «Третім Вавілоном» католицькі церковники називали Авіньйон, у якому відбували свій полон римські папи і в якому на їхніх очах процвітали пороки, гідні справжнього Вавілоу. «Новий Вавілон» вжито в романі зі значенням «Новий Авіньйон». У свідомості Сойки він має асоціюватися з насильницьким вивезенням папи Пія VI (понт. 1775—1799) і Пія VII (понт. 1800—1823) до Франції.

²⁹⁸ І знову Рим, столиця світу, був столицею королів і вірувань... — Коли Пій VII коронував Наполеона в Парижі на імператора, той запропонував йому залишитись у Франції назавжди. Пій VII, звісно, рішуче відмовився. У 1808 р. наполеонівське військо зайняло Рим, і всю Церковну область було приєднано до Франції. Папу, який відлучив від церкви Наполеона, забрали як арештанта до Франції. У зв'язку з падінням наполеонівської імперії папа Пій VII у 1814 р. повернувся до Рима. Віденський конгрес 1814—1815 рр. відновив його колишні територіальні володіння.

²⁹⁹ ...з Петрової столиці... — тобто з Рима, столиці католицизму, творцем якого західна церква вважає апостола Петра.

³⁰⁰ Але цесарські французькі жуави спиняли наспілу злість папських підданих... — 1849 р. у Папській області в період буржуазної революції 1848—1849 рр. було проголошено Римську республіку (за характером буржуазно-демократичну). Папа Пій IX (понт. 1846—1878) втік з Рима під покровительство неапольського короля. Іноземна інтервенція — головним чином французька — негайно задушила республіку, забезпечивши папі повернення до Ватикану в квітні 1850 р. Жуави (точніше: зуави) — вид легкої піхоти у французьких колоніальних військах XIX—XX ст.; формувались у Північній Африці з французів і корінних жителів.

³⁰¹ ...а папа кидав прокляття... — Пій IX не раз проклинав революцію в Римі 1848 р. Та найбільше вираження його гнів набув в енцикліці 1849 р. «Nostris et pobiscum», де осудив схилення сучасної цивілізації перед науковим раціоналізмом на недогоду божественному одкровенню; там же заганьблено було «вождів чи то соціалізму, чи то комунізму», які нападають на право власності, дароване самою природою, і прагнуть зробити спільною власністю всі приватні власності. Положення своїх

виступів від 1849 р. папа Пій IX повторив в енцикліці від 8 грудня 1864 р. «*Quanta cura*» з долученням до неї «Силлабусом», зводом «головних гріхів нашого віку»: демократії, свободи думки і т. ін.

³⁰² Відійшли французькі жуави, й вулиці Рима наповнилися грізним галасом гарібальдійців.— У 1870 р. Рим і Папська область залишило французьке військо, тимчасово введене звідси в 1866 р. і знову введене в 1867 р. після відомої битви при Ментано, в якій гарібальдійці, прагнучи визволити Рим від папської влади і приєднати його до всієї Італії, зазнали поразки. Французи змушені були покинути Італію у 1870 р., оскільки їхню країну вже окупувала Пруссія. Цього ж року гарібальдійці увійшли в Рим і відібрали його від папи разом з усією Церковною (Папською) областю. Гарібальдійці — бійці війська Джузеппе Гарібальді (1807—1882), народного героя Італії, одного з вождів революційно-демократичного крила Рісордженто (національно-визвольного руху італійського народу проти іноземного — французького — панування, за об'єднання роздробленої Італії від кінця XVIII ст. до 1870 р.).

³⁰³ Але в той час, як побідні пісні карбонаріїв ударили вже в вікна Ватикану, — під гуркіт грому й сяйва блискавок, голосами вселенського собору сповістив папа світові нові догми... — Йдеться про завершальний етап національно-визвольного руху італійського народу і створення єдиної держави, що розпочався наприкінці XVIII ст. і закінчився 1870 р. Саме в 1869—1870 рр. відбувся Ватиканський собор, на якому папа Пій IX (понт. 1846—1878) в умовах ліквідації Церковної (Папської) області у процесі об'єднання Італії і падіння престижу папства проголосив так звану Догматичну конституцію католицької віри. Основними її догматами стали: про верховність папської влади над усією християнською церквою і про непогрішність папи (коли він як учитель християн визначає доктрини, що стосуються віри та моралі). Карбонарії — члени таємної революційної організації «*Carboneria*», існувала в Італії у першій половині XIX ст. Основним їхнім завданням було визволення Італії від французьких загарбників і знищення абсолютистсько-феодальних режимів в італійських «державках».

³⁰⁴ В продовженні бібліотечних сіней... — Йдеться про знамениту Ватиканську бібліотеку (*Biblioteca Apostolica Romana*), засновану папою Миколаєм V у 1450 р. (нинішнє приміщення для неї збудоване за папи Сікста V, 1588 р.). У бібліотеці 260 тис. томів, 54 тис. манускриптів найрізноманітнішими мовами світу (в тому числі й давньоукраїнською), грекомовна Біблія від IV ст., *Codex Vaticanus* (найдавніші рукописні євангелія), оригінал «Гомілій» Григорія Великого, автографи Вергілія й Теренція, «Божественної комедії» Данте і т. ін.

³⁰⁵ ...тягнулася «Галерея пап» з погруддями святих отців у заглибинах проти вікон.— Мається на увазі *Sala del Pontifici* («Зал римських пап»), яку оформлено за Льва X (понт. 1513—1521), чий герб можна побачити на усіх чотирьох кутах її склепіння. По нижній лінії сферична стеля спирається на фрескові алегоричні зображення семи планет. Між ними — у великих літерах імена десяти пап з писемним передіком їхніх «діянь».

³⁰⁶ Праворуч, у глибині, темніла в тінях «Галерея канделябрів», складниця імператорів і богів, відгребаних у пісках.— «Галерея канделябрів» (*Galleria dei Candelabri*) — один з ватиканських музеїв стародавньої скульптури. Приміщенням для неї стала кількасотлітня наземна лоджія, яку, за вказівкою папи Пія VI, було переобладнано в закриту будівлю для новознайдених археологічних раритетів. Серед них — не тільки «імператори та боги», а й постаті цілком рядові, як, приміром, чарівна бронзова скульптура V ст. до н. е. «Юна гречанка, що біжить». Крім численних античних статуй, у галереї

експонуються вази із витонченою гравюрою на різнокольоровій мармуровій поверхні. В галереї виставлено вісім величезних церковних канделябрів із мармуру на тригранних підмостах, оздоблених ліпленням на сюжети з грецької та римської міфології.

³⁰⁷ ...на чотири нерухомі постаті біля лектики...— Чотири постаті, які застигли біля лектики, свідчать, що молодий Сойка побачив серед виноградного саду самого папу римського Бенедикта XV. На спеціальних ношах (лектиці) папу — за його бажанням — переносять буссолянти (гвардійці Ватикану, в основному з дворян).

³⁰⁸ ...а на смаглому тімені пашів ясний кружок...— До емблематики католицького духовенства, особливо вищого, належить так звана тонзура, вистрижений круг на маківці голови.

³⁰⁹ Сіон — узвиштя в Єрусалимі. За Біблією, на ньому знаходилися резиденція царя Давида і храм Яхве, бога древньої Іудеї. У християнських піснопіах та літературі він символізує царство небесне.

³¹⁰ Корінням цілий у минулому, глядить він з недо- вір'ям на всі політичні зміни, що їх принесла з собою світова війна.— У першій світовій війні Галичина стала ареною воєнних дій між австро-німецьким блоком та царською Росією. У жовтні 1918 р., після розпаду монархічно-царської австро-угорської імперії виникла у Львові Українська національна рада. У листопаді 1918 р. було проголошено так звану «Західноукраїнську народну республіку (ЗУНР)». Однак 1919 р. західноукраїнські землі окупували білополяки. За Ризьким мирним договором від 1921 р. Західна Україна, Західна Білорусія і більша частина Литви опинилися під владою панської Польщі.

³¹¹ Було це жахливе літо 20-го року, коли зелені кабати відійшли на захід...— Влітку 1920 р. Червона Армія після успішного наступу на білополяків зайняла 20 галицьких повітів, які у вересні цього ж року їм вдалося знову відвоювати.

³¹² ...пізнає він блискучу упряж фрідріхівських колоністів.— Не тільки в Галичині, а й на всій Україні німці являли до 1940 р. одну з найчисельніших (демографічно посідаючи четверте місце) національних меншостей. В УРСР перед війною їх проживало близько 400 тис. Мали шість національних районів, кілька десятків національних рад. На західноукраїнських землях німці почали селитися багатьма колоніями після розорення цього краю татаро-монголами. У XVIII—XIX ст. приплив їх знизився через перенаселення. Перед першою світовою війною в Галичині налічувалося близько 250 німецьких поселень (здебільшого при- сілків і невеликих сіл). У романі С. Тудора йдеться про реальні факти: німці-колоністи Західної України справді масово записувались до націоналістичної Української галицької армії (УГА), в якій вони нерідко посідали високі військові пости.

³¹³ ...корони чотирьох груш-велетнів, що пам'ятають цесаря Йосифа.— Отцю Сойки здається, ніби дерева були вже сучасниками австрійського цесаря Йосифа II (1741—1790).

³¹⁴ Народні доми — культурно-просвітницькі об'єднання, існували по селах і містах Галичини й Буковини за зразком Народного дому у Львові. Останній вважався Руським народним інститутом і був найстарішою й найбагатшою культурно-освітньою установою в Західній Україні (створено його за розпорядженням австрійського цесаря Франца-Йосифа 1849 р. для сприяння культурного розвитку галицьких українців, взірцем стали аналогічні заклади в Чехії). Головний корпус львівського Народного дому споруджено в 1851—1864 рр. на всенародні пожертвування. Народний дім згодом мав цілі комплекси будинків, церкву у Львові, два села біля Перемишля, музей, бібліотеку, власне видавництво, стипендіатський фонд для студентської молоді. З 70-х років минулого століття ідейний провід у Народному домі дістався «москвофілам». У 1920-х роках Народний дім мав у своєму

складі велику бібліотеку (бл. 120 тис. томів, у тому числі до п'яти тисяч рукописів, документів та особливо цінну книгозбірню А. Петрушевнча), природничий та археологічний музеї з картинною галереєю. Народний дім у Львові перестав існувати 1939 р. У 1883—1939 рр. виходив «Вєстник Народного дома», друкований спершу «язичієм», пізніше — російською мовою.

³¹⁵ Т о б о л ь щ и н а — західносибірський край (нині Тюменська область).

³¹⁶ «С і л ь с ь к и й г о с п о д а р» — провідне українське хліборобське товариство в Галичині, засноване 1899 р. у містечку Олеську Золочівського повіту. З 1903 р. знаходилося у Львові. Після реорганізації у 1904 р. утворювало філії по всій Галичині. Співпрацювало з товариством «Просвіта», яке також сприяло розвитку культури господарювання галицького селянства. Надалі (особливо після 1909 р.) всі основні функції взяв на себе «Сільський господар»: юридичний захист інтересів селян перед властями усіх рівнів, пропаганда сільськогосподарських знань, заснування дослідних пасік, садів, полів, стаень, пташників, вівчарень, придбання і впровадження в практику найновіших сільськогосподарських машин, реманенту і т. ін. Товариство організувало садівничо-огородницьку школу під Львовом у с. Скнилові, для постачання і збуту сільськогосподарських продуктів заснувало синдикат «Сільський господар» і крайовий союз для «хову і плеканія худоби». Мало секцію сільських господинь (1936—1939), яка через своїх жінок-інструкторів у багатьох селах вела курси хатнього господарства, куховарства, кравецтва, птахівництва тощо. Видало чимало брошур з усіх галузей сільського господарства. Періодичними друкowanими органами товариства були двотижневики «Господарська часопись» (з 1910 р.), «Сільський господар» (з 1926 р.), місячники «Український пасічник» (з 1928 р.), «Практичне садівництво» (з 1933 р.), «Хліборобська молодь» (з 1934 р.), «Сад і город» (з 1939 р.) та щорічний «Календар сільського господаря» (з 1928 р.). Почала виходити «Сільськогосподарська енциклопедія». Заслугою товариства було те, що у важких умовах польської окупації воно захищало права та інтереси українських селян. Але в останнє десятиріччя свого існування («Сільський господар» позбавлений чинності з вересня 1939 р.) спілка зазнавала дедалі більшої клерикалізації, при цьому підпадаючи під вплив націоналістичних організацій.

³¹⁷ Г а л и ц ь к а а р м і я — регулярна армія, створена на Західній Україні у 1919 р. з антирадянських націоналістичних сил. Згодом її переформували в Українську галицьку армію (УГА). Навесні 1920 р. перестала існувати.

³¹⁸ І н т е р н о в а н и й — тобто пов'язаний із відомим інтернуванням кайзерівською Австрією галицьких біженців, а панською Польщею — військовополонених галичан. Великий театр війни на території Галичини у 1914—1915 рр. спричинив масову втечу місцевого населення на захід. У Відні опинилося близько 15 тис. українців. Австрійській владі силоміць інтернували в спеціальні табори «москвофілів» (учасників «руської зради»). Багато тисяч утікачів та інтернованих із Західної України терпіли жахливі умови разом з українцями — військовополоненими російської армії — у таборах Талергофі, Глюнді, Гредігу, Фрайштадті. В 1914—1917 рр. там померло, в основному від тифу, близько 40 тис. чоловік. Масове звільнення інтернованих українців відбулося після захоплення Галичини Польщею в липні 1919 р. Проте інтернування мало місце й пізніше. У квітні 1920 р. дві бригади Червоної української галицької армії (ЧУГА) перейшли на бік Центральної ради (яка була тоді в союзі з білополяками), щоб «вкупі воювати проти більшовиків». Однак поляки понад усяке сподівання захопили галичан у полон. Декого з рядового й молодшого командного складу було звільнено. 700 офіцерів і 500 солдат інтернували до Тухолі, повітового міста на польській Балтиці (Бидгоське воеводство). Трохи пізніше, влітку 1920 р., сюди ж доставили головнокомандуючого Української

галицької армії (УГА) М. Тарнавського та інших офіцерів УГА, яких поляки заарештували у Львові. До кінця 1920 р. частина «інтернованих» утекла, частину випустили на волю. Таким чином, табір у Тухолі проіснував до зими 1921 р. У романі «День отця Сойки», безперечно, йдеться саме про інтернованих в Тухолі.

³¹⁹ П а ц и ф і к о в а н и й — той, хто відбув пацифікацію (у тексті з гіркою іронією: скалічений під час так званої пацифікації). Польський уряд глузливо називав пацифікацією (умиротворенням) репресії щодо українського населення в Галичині. Їх було проведено восени 1930 р. «прем'єр-маршалом» Й. Пілсудським перед виборами до сейму та сенату, розпущених того ж року навесні. Щоб знищити галицьку опозицію напередодні виборів, власті заарештували її ватажків і засадили до Брестської тюрми. У відповідь запалали маетки польських панів. Отут і почалася справжня «пацифікація»: Пілсудський кинув проти українського населення загони поліції та кінноти. Українців масово заарештовували, знущалися над культурними діячами, плюндрували культурні установи, зокрема читальні товариства «Просвіта». Наприкінці 1931 р. спеціальна комісія Ліги Націй осудила шовіністичні дії панської Польщі.

³²⁰ Г П У — російська аббревіатура до Государственного политического управления (Государственного политического управления) при Народному Комісаріаті Внутрішніх справ РСФСР по охороні державної безпеки в 1922—1923 рр. Створене при реорганізації Всеросійської надзвичайної комісії на основі її апарату і згодом перетворене в Об'єднане державне політичне управління.

³²¹ Отець Сойка підносить обі руки, як до «Вірую»...— Під час молитви «Вірую» необхідно скласти руки долонями докупи і піднести їх перед собою на рівень підборіддя.

³²² «К о н г р е г а ц і я д л я н а д з в и ч а й н и х ц е р к о в н и х с п р а в» (або «Конгрегація для східної церкви», «Священна конгрегація для східної церкви») — відділ Римської курії, верховного управління католицької церкви. Керує справами східних церков (у першу чергу в Східній Європі, де чималий вплив мають уніатство та католицизм) і Південно-Східної Європи, на Близькому і Середньому Сході. Створена 1862 р. папою Пієм IX. До 1862 р. цим займалась «Конгрегація для поширення віри», тобто так звана «Пропаганда». У 1915 р. папа Бенедикт XV повністю усамостійнив «Конгрегацію для східної церкви». Очолює «Конгрегацію для східної церкви» (є її головою) сам папа, на секретаря — тобто повсякденно керуючого справами — обирається один із кардиналів. К о н г р е г а ц і ї — постійно діючі комісії кардиналів у Ватікані для вивчення окремих церковних питань (існують із 1542 р., коли папа Павло III скликав сумнозвісну «Священну конгрегацію інквізиції»). Префектом або начальником конгрегації, як правило, буває кардинал, посада якого дорівнює чинові міністра. До складу конгрегації входять кардинали, які постійно працюють у Римі (нині їх 31) і периферійні. У Римській курії 12 конгрегацій (свого роду міністерств): трьома особисто керує папа.

³²³ Шостий уже місяць чекала на своє продовження робота сойчука в «Анналах святого Петра»...— Молодий Сойка опублікував початок своєї богословської праці в останньому номері католицького теологічного щорічника («анналів») і мав би подати її продовження до чергового номера.

³²⁴ Проти золотой мудрості янгольського доктора...— Мова про найвищий — освячений папою римським — учений ступінь у теології doctor angelicus.

³²⁵ ...зверталися в'їдливі аналізи блудних синів далекої півночі...— тобто Дунса Скотта і Вільяма Оккама.

³²⁶ Микола з Кузи — Микола Кузанський. Куза — повітове містечко із замком Берн у Рейнській землі.

³²⁷ «Святий Петро в Монторіо» (San Pietro in Montorio) — церква, побудована 1480 р. на кошти іспанського короля Фердинанда II Арагонського та його дружини іспанської королеви Ізабелли Кастильської на честь їхнього шлюбу 1479 р., який поклав початок об'єднанню Іспанії в єдиній державі. За середньовічною легендою, на місці храму звідав мученицьку смерть апостола Петро. Всередині церква розмальована видатними художниками — Перуджіно, Рафаелем та ін. У ній поховано відому красуню Беатріче Ченчі, несправедливо обезглавлену папою Александром VI. Церква вважається головним храмом іспанських католиків.

³²⁸ Янікульський горб (або Янікул, від *лат.* Janiculum; Джаніколо, від *італ.* Gianicolo) — узвиштя (81 м над рівнем моря) південніше від Ватикану, вздовж правого берега Тібру. Разом з іншими «горбами», забудованими в новіші часи (Пінчіо, Тестацціо, Ватікано, Сакро), не належить до числа знаменитих «семи горбів», на яких сформувався Рим класичний, Рим пізньоантичний.

³²⁹ Трастевере (буквально: «по той бік Тібру», тобто на правому березі Тібру, оскільки в давнину Рим майже повністю був лівобережний) — спочатку місцевість уздовж правого берега Тібру поблизу Янікульського пагорба, пізніше — назва міського житлового масиву. Тевере — італійська назва р. Тібр.

³³⁰ ...м'який шум водопадів сріблитої Аква Павла... — Йдеться про вишукану архітектурну споруду з прямим тринейним фронтоном і церковною банею вгорі. З кожного напівовального нефа витікає задалегідь розшумований («осріблений») водопад. У перекладі з італійської Acqua Paola — «Павлова вода». Побудована на честь папи Павла V, за ініціативою якого в 1611 р. з'явилася ця пам'ятка барокового зодчества. Для віруючого католика вона є святиною, бо спирається на колони демонтованого наприкінці XV ст. «старого» храму св. Петра, у фундамент якого закладено було перші камені в 90 р. н. е. Під цією ж назвою (Acqua Paola, Aqua Paolina) існує також потужний водогін, побудований папою Павлом V.

³³¹ Сікстинський (або Сістинський) міст (Ponte Sisto) — міст, споруджений у 1714 р. через р. Тібр папою Сікстом IV. З'єднує правобережний міський житловий масив Трастевере з лівобережним Римом (у місті 15 таких мостів).

³³² ...в болотах Піави ваші брати, — топлять свої голови... — У північній Італії уздовж ріки Піава (Piave), що витікає в Альпах і за 220 км впадає в Адриатичне море на північний схід від Венеції, з листопада 1917 по листопад 1918 р. проходив італійсько-австрійський фронт, один із найважливіших у першій світовій війні. Австрійці, прагнучи остаточно зламати опір італійців, у червні 1918 р. перейшли в генеральний наступ, але форсування ріки із заболоченими берегами закінчилося цілковитою невдачею — загинуло близько 200 тис. солдатів. 23 листопада 1918 р. позиції австрійців атакували італійці, підтримувані значними силами союзних англійців. Австро-угорська армія зазнала ще одної, тепер уже вирішальної поразки. В полон було взято 450 тис. чоловік. Загинуло багато галицьких українців, силоміць мобілізованих до австро-угорського війська.

³³³ Шіва — в релігіях індуїзму та брахманізму один із трьох верховних богів (поряд з Брахмою та Вішну). До виникнення цих релігій у народній свідомості був «господарем тварин». Після впровадження в індуїзм та брахманізм став втіленням космічної енергії, через що й зображується у вигляді грізного гіганта в шаленому танці; уособлює також неперехідне животворне начало (тоді давньоіндійська скульптура і живопис наближували його зовнішність до фаллічних форм).

³³⁴ ...в анджелівському образі творця всіх віків... — в образі Саваофа, якого намалював Мікеланджело (тим-то в

«андж»елівському» — мікеланджелівському — образі) на плафоні Сікстинської капелли.

³³⁵ ...езуїтівського храму Ісуса...— тобто «Іль Джезу».

³³⁶ ...знаходив його в суворих постанях твердих візантійських дівиць з безплідно обвислими грудьми і в гарячій змисловості «Святої Терези» Берніні...— Аскетичним зображенням жінок у візантійській художній традиції протиставлено принцип їх змалювання (виповнений «змисловості», чуттєвості) у малярстві епохи Відродження. «Свята Тереза» Берніні — знаменита скульптурна група «Екстаз св. Терези» італійського скульптора Лоренцо Берніні, яку він виконав у 1644—1652 рр. для римської церкви св. Марії Перемоги (Santa Maria della Vittoria). Свій твір Берніні присвятив Терезі Ісусовій (Teresa de Jesus; 1515—1582), уродженці Кастелії, реформаторці ордену кармелітів, канонізованій за «духовні подвиги» (її день у священному календарі — 15 жовтня), талановитій письменниці, чий «Автобіографія», «Твердиня душі», «Шлях до досконалості», «Думки про любов» перекладені майже на всі європейські мови. У 1814 р. іспанці оголосили св. Терезу покровителькою своєї країни. Її атрибут як святої — палаюче серце. Воно і символізує Терезину «гарячу змисловість».

³³⁷ ...що «висохла від полуміні й плачу, виглядаючи свого коханця»...— Монастирські послушниці, даючи обітницю дотримувати фізичної цнотливості, вважали, що у такий спосіб духовно «виходять заміж» за Ісуса Христа. Саме цього коханця свята Тереза й «виглядає».

³³⁸ Цілими годинами снувався по музеях — складницях людських вірувань...— Уся забудова на території Ватикану утворює цільний архітектурний ансамбль — «ватиканський палац», у якому понад 11 тис. великих залів, каплиць, різноманітних більших або менших приміщень. Певну частину з них займає «папський двір», але переважна кількість припадає на музеї, картинні галереї, бібліотеку. Музеї стародавнього мистецтва закладено ще папами доби Ренесансу: Юлієм II, Львом X, Павлом III. Остаточно сформувались вони у XVII—XIX ст. Це «Піо-Клементіно» (заснований папами — Климентом XIV та Пієм VI), «К'ярамонті» (з відділенням «Браччіо Нуово»), «Етрусський», «Єгипетський», «Християнський», «Кімната масок», «Подвір'я Бельведера», «Atrio Quadrato», «Зал ротондний», «Зал муз», «Зал анімалістський», «Зал статуї», «Зал погрудь», «Зал канделябрів», «Зал колісниць».

³³⁹ Молодий фавн вихилявся перед ним у п'яному танці, потрясаючи виноградним листям у волоссі...— Таких фавнів можна побачити в «Галереї канделябрів». Фавн — у римській міфології бог родючості, покровитель тваринництва, полів та лісів. Відповідає грецькому Пану.

³⁴⁰ ...семигруда богиня землі посміхалася млісно, торкаючи очима вершки своїх грудей...— Це одна з так званих якшинь — богиня родючості в релігії брахманів. Численні перса символізували плідність якшинь, якої вони досягали завдяки тому, що їли людське м'ясо і пили кров дітей.

³⁴¹ ...Аполлон, бог струнконогий, привозив на землю золотий день у колісниці...— Аполлон у грецькій міфології та релігії був сином Зевса, богом-зцілителем, провидцем, покровителем мистецтв. Правив за ідеал чоловічої краси. Греки уявляли його і відповідно зображували в мистецтві струнником юнаком, з божественно величавим лицем, у короткій хламиді на плечах, при лукові або кіфарі. Його голову нерідко прикрашав лавровий вінок. У ногах часто стояв триніг — символ пророцтва. Колісниця як атрибут для Аполлона не характерна. Золотий день на землю у ній привозив бог сонця — Геліос, який щоранку виїздив у чотирикінній колісниці з океану, де він уночі відпочивав у золотому палаці.

³⁴² І були боги-фараони...— Ватикан має на своїй території унікальний Музей єгипетського мистецтва, заснований папами Пієм VII (понт. 1800—1823) та Григорієм XVI (понт. 1831—1846). Саме його і згадує отець Сойка. В музеї виставлені скульптурні експонати Стародавнього Єгипту (включаючи його анімалістику) та александрійської держави Птолемеїв. Є також ряд грандіозних статуй «богів-фараонів». Давньоєгипетські царі вважалися земними богами — синами бога сонця Ра, втіленням бога неба та сонця Гора, спадкоємцем Осіріса, бога зерна, виноробства, дарителя життя і вологи, судді над мертвими. Культ богів-царів існував також в Ассіро-Вавілонії. За Августа встановився й у Римі.

³⁴³ ...і були римські боги-цезарі...— Фамільне ім'я «Цезар» мали спершу члени давньоримського знатного роду, його найбільшим представником був перший імператор Риму — Гай Юлій Цезар (бл. 100 р. до н. е. — 44 р. до н. е.). Ім'я це мав також майбутній імператор Октавіан Август. Потім цезарями почали називати себе всі спадкоємці Октавіана, успадкувавши від нього розуміння свого божественного походження з його атрибутом вершинного благородства («Август») і титул цезаря в значенні єдиноначального державного повелителя або ж імператора. Європейському політичному мисленню відомі інші варіанти цього слова: цісар, кесар, цар.

³⁴⁴ ...між їми великий Август — митець у справах неба, холодний рахівник з химерними устами дітвара...— Найзнаменитіша статуя першого римського імператора Августа у повен зріст, владній позі полководця, знаходиться в Браччіо Нуово — відділенні одного з ватиканських музеїв «К'ярамонті», названого так на честь свого засновника Chiaramonti — папи Пія VII (понт. 1800—1823), який мав це прізвище до понтифікату. В період імперії отримує розвиток цілком нова для Риму форма парадного скульптурного портрета — статуя обоженного правителя. Поява перших пам'яток такого роду пов'язується з діяльністю Октавіана Августа, якого митці зображали у позах і при всіх атрибутах Юпітера, володаря небес і всіх богів на них. Август зосереджував у своїх руках усі верховні жрецькі посади, завдяки чому здобув собі репутацію «митця (знавця) у справах неба». Горацій, звеличуючи Августа, уподібнює його до божества.

³⁴⁵ ...змісловий божок Антоній, ласун на жінок і вино, невмілий коханець Клеопатри...— Бюст цього «зміслового», тобто хтивого божка, образно кажучи ерота, а насправді римського полководця Марка Антонія (83—30 до н. е.), виставлено у Браччіо Нуово. Клеопатра VII (69—30 до н. е.), остання александрійська цариця з династії Птолемеїв, після вбивства її коханця імператора Юлія Цезаря стала союзницею і коханкою Марка Антонія, який 37 р. до н. е. одружився з нею. Клеопатра підтримувала Антонія у боротьбі з Октавіаном. Однак 31 р. до н. е. він зазнав поразки в битві при Акції. Коли армія Октавіана вступила в Єгипет, спочатку Антоній, а за ним Клеопатра покінчили життя самогубством.

³⁴⁶ ...жорстокий Тіберій, відлюдок із Капрей...— Статую римського імператора Тіберія (42 до н. е. — 37 н. е.) у позі навсидячки молодий Сойка міг бачити у «К'ярамонті». Як імператор (з 14 р. до н. е.) Тіберій виявив себе непоганим адміністратором. Не прагнучи до подальшого територіального розширення своєї держави, він остаточно закріпив римську владу у величезній імперії, зміцнив у армії дисципліну, вжив суворих заходів до провінційних намісників-хабарників. За Тіберієм закріпилася слава грізного переслідувача своїх супротивників, історичні джерела, особливо Тацит, привітують його до найстрашніших тиранів. Надмірна зневага до людей і страх перед ними призвели до того, що 26 р. н. е. він залишив Рим і жив здебільшого на острові Капрей (нині о. Капрі).

³⁴⁷ ...недоумний Клавдій, якого обожила жінка, вгостивши стравою з отруйних грибів...— Ці асоціації виникають у молодого Сойки у зв'язку із спогляданням статуї римського імператора Клавдія (10 до н. е.— 54) у вигляді Юпітера зі скіпетром у лівій руці й орлом (емблемою всемогутності) біля правої ноги. Після того як Клавдій стратив свою третю дружину Мессаліну, легендарну розпусницю, він одружився (у 49 р.) з надзвичайно жорстокою Агріппіною. Щоб забезпечити престол своєму сину Нерону, вона отруїла свого чоловіка. Слово «обожила» тут вжито з іронією: «зробила богом», «відправила в коло богів», тобто спровадила на той світ. Римські імператори вважали себе людьми божественного походження, а богами вони ставали лише після смерті. Тому смерть для римських імператорів означала перехід із земного на півбожественного стану в «олімпійський», повністю божественний. Це і було їхнім «обоженням», перетворенням у богів.

³⁴⁸ ...і холодний Веспасіан, що ввійшов на Олімп, жартома посміхаючись...— Цей римський імператор вважав, що він рівновеликий безсмертним богам і спустився з Олімпу лише на деякий час до людей. Отож замаскований «бог» навіки покинув перебіжний світ («ввійшов на Олімп») без найменшого страху, «посміхаючись». Давньоримські історики підтверджують факт театралізації Веспасіаном своєї кончини.

³⁴⁹ ...і сумовитий мудрець Аврелій...— Згадується погруддя римського імператора-філософа Марка Аврелія (121—180), глибокого песніміста. Експонат — у Залі бюстів (Sala del Busti), одному з ватиканських музеїв античного мистецтва, де зібрано багату колекцію скульптурних портретів видатних людей Давнього Риму.

³⁵⁰ ...і нелюдський Каракалла, братовбивець з головою хижак...— Йдеться про погруддя римського імператора Каракалли (186—217), що знаходиться у Залі бюстів. Розбещений Каракалла суперничав з не менш розбещеним рідним братом Гетою у претендентстві на престол імператора. У 212 р. Каракалла вбив його на руках у матері. Негайно було знищено все оточення Гети і близько 20 тис. його солдатів.

³⁵¹ ...й Тит — «любов людського роду»...— За історичними джерелами, народ назвав римського імператора Тита «любов'ю і втіхою людського роду» (*amor ac deliciae generis humani*). Достовірно відомо, що Тит був незвичайно жорстоким правителем. Можливо, широку популярність серед народних мас Тит здобув, організовуючи видовища із глadiatorськими боями у відкритому ним Колізеї та демонстративною щедрістю, на противагу своєму скупому батькові — імператору Веспасіану.

³⁵² ...й «більший за Юпітера» Калігула, що велів поклонятися своєму коневі, піднесеному між богів...— Римський імператор Калігула, бажаючи, щоб його шанували як бога, появлявся інколи, імітуючи Вакха, Аполлона, Юпітера, навіть Венеру і Діану. У храмі Кастора і Поллукса він стояв серед статуй богів і приймав моління відвідувачів. Спорудив храм, де встановив свою статую у вигляді Юпітера Латійського. Щодня її вдягали так, як вдягався у той день сам він. До штату жерців цього храму він зарахував себе і свого коня.

³⁵³ Валерій Максим (I ст. н. е.) — римський письменник, укладач збірника повчальних історичних прикладів для риторичних цілей «Про чудові діяння та висловлювання» (бл. 31 р.). Книжка переповнена лестощами на адресу імператорів Тіберія й Августа.

³⁵⁴ Кампанія — нині адміністративна область на півдні Італії з центром у Неаполі.

³⁵⁵ Клавдіїв водовод — перший відомий водогін у Стародавньому Римі, збудований 312 р. до н. е. цензором Аппієм Клавдієм, який вимостив також знамениту «Аппієву дорогу».

³⁵⁶ ...велів післати на гільйотину королівські голови Людвіка Капета й Антоніни...— Тут, безсумнісно, неточність. Насправді йдеться про французького короля Людовіка XVI (1754—1793) із династії Бурбонів, а не Капетинів, які правили у Франції в 987—1328 рр. При Людовіку XVI у Франції розпочалася 14 липня 1789 р. буржуазна революція, проти якої, разом зі своєю дружиною Марією Антуанеттою (1755—1793), дочкою австрійського імператора Франца I, він таємно боровся. Коли у квітні 1792 р. Франція вступила у війну з Австрією та Пруссією, король видав ворожій стороні важливі дані про збройні сили та військові плани Франції. 10 серпня 1792 р. Людовіка XVI було скинуто з королівського престолу, а 11 січня 1793 р. революційний уряд більшістю голосів засудив його та Марію Антуанетту до смерті на гільйотині.

³⁵⁷ Аппієва дорога — кам'яний тракт, вимощення якого розпочалося під егідою римського цензора Аппія Клавдія 312 р. до н. е. Був основною лінією зв'язку між Римом та південною Італією. За його прокладання до Капуї було знесено скелі, висушено болота, збудовано мости. Уздовж Аппієвої дороги височіли пам'ятники, каплиці, гробниці знаті. Завершив її будівництво імператор Траян на початку II ст. до н. е. Деякі споруди над дорогою збереглися досі. Сьогодні частина її увійшла в міську смугу.

³⁵⁸ ..в будинку «Пропаганда»,— вхід із вулиці ді Каполе...— тобто у префектурі «Конгрегації пропаганди католицької віри».

³⁵⁹ ...вулицею Дук Мачеллі...— З площі Народу у Римі, крім вулиці Корсо, беруть початок вулиці ді Рінетта і дель Бабуїно. Продовженням останньої є старовинна вуличка Дук Мачеллі (Via Duc Macelli), що переходить у тунель (з 1904 р.) під Квіринальським горбом, маючи 347 м довжини і 15 м ширини.

³⁶⁰ ...друковану в «Анналах»...— у головному римському католицькому журналі «Анналі святого Петра».

³⁶¹ ...належало зачати від Енгельсового «Людвіга Фейербаха»...— Йдеться про філософську працю Фрідріха Енгельса «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» (1886), присвячену питанню про відношення марксистської філософії до одного її теоретичного джерела — класичної німецької філософії, зокрема до вчення Г. Гегеля та Л. Фейербаха. Містить систематичний виклад основ діалектичного та історичного матеріалізму. Через це отець Сойка правильно вирішує «починати» з Енгельсового «Людвіга Фейербаха».

³⁶² Фарисеї — суспільно-політична течія в Іудеї у II ст. до н. е.— II ст. н. е. В переносному (сучасному) значенні: лицеміри, ханжі. Таке розуміння фарисейства закладене в ранньохристиянській літературі.

³⁶³ ...що їх викличе в ньому остання річ у його лектурі, «Імперіалізм як остання стадія фінансового капіталу»...— Неточно подана назва праці В. І. Леніна «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму», написаної в першій половині 1916 р. і 2 липня надісланої через Париж у Петроград, до видавництва «Парус», яке з ініціативи М. Горького розпочало видання серії популярних брошур про держави Західної Європи в період першої світової війни. Книга була надрукована в середині 1917 р. з передмовою, яку написав В. І. Ленін 26 квітня.

³⁶⁴ Геракліт (бл. 544—бл. 475 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ, матеріаліст і діалектик, запропонував атеїстичне витлумачення космогонічних процесів — виникнення і всезагальності його зміни.

³⁶⁵ Могутній Інтернаціонал — мозок і орган соціалізму — лежав у звалищах, як по землетрусі, провідники соціалістичного руху... віддали свої міжнародні ідеї на вівтарі національної оборони...— Йдеться про останні роки існування Другого Інтернаціоналу — міжнародного

об'єднання робітничих партій, заснованого 1889 р. в умовах переходу міжнародного робітничого руху до нового, розвинутішого етапу, який характеризується виходом на історичну арену марксизму та утворенням у ряді країн Європи і в США національних політичних партій робітничого класу. З початком першої світової війни опортуністичні лідери соціалістичних партій Другого Інтернаціоналу зрадили справі соціалізму і перейшли в табір імперіалістичної буржуазії. 4 серпня 1914 р. представники найвпливовішої у Другому Інтернаціоналі соціал-демократичної партії Німеччини проголосували в рейхстагу за військові кредити. Таку ж позицію зайняли в парламентах своїх країн соціалістичні лідери Великобританії, Франції, Бельгії та ін. Невдовзі більшість із них увійшла до складу буржуазних урядів своїх країн, виступила на підтримку буржуазного лозунгу «захисту вітчизни», проголосивши «громадянський мир».

³⁶⁶ Був день шістнадцятого квітня цього року...— 3 квітня за ст. ст. (16 квітня за н. ст.) В. І. Ленін проїздом через Фінляндію до Петрограда пише короткий нарис «Квітневих тез» про завдання пролетаріату в революції.

³⁶⁷ Чхеїдзе Микола Семенович (1864—1926) — один із лідерів меншовизму. Депутат третьої і четвертої Державних дум. У 1917 р. голова Петроград, ВЦВК. Із 1918 р.— голова Закавказького сейму. З 1921 р.— емігрант.

³⁶⁸ Лібкнехт Карл (1871—1919) — діяч німецького і міжнародного робітничого руху, один із засновників (1918) Компартії Німеччини. В роки першої світової війни, будучи депутатом німецького рейхстагу, відстоював принципи пролетарського інтернаціоналізму, виступав проти військових кредитів. 1 травня 1916 р. організував антивоєнну демонстрацію в Берліні, закликаючи до повалення уряду, який веде імперіалістичну війну. Боровся за створення німецької соціалістичної республіки.

³⁶⁹ ...в палаті [бувшої] балетниці Кшесінської...— Мова йде про «особняк Кшесінської, який належав до Лютневої революції 1917 р. балерині М. Ф. Кшесінській, фаворитці імператора Миколи II. У березні — липні 1917 р. тут розташувались ЦК та Петроградський комітет РСДРП(б). 3(16) квітня з балкона особняка виступив з промовою В. І. Ленін, який щойно повернувся з еміграції. З 1957 р. у цьому будинку розташовано Музей Жовтневої революції.

³⁷⁰ Тимчасовий уряд — уряд у Росії, центральний орган буржуазно-демократичної влади з 2(15) березня по 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. Сформований після Лютневої революції Тимчасовим комітетом членів Державної думи з погодження есеро-меншовицьких лідерів Петрограда. Послідовно проводив політику ведення війни «до переможнього кінця». Переобирався чотири рази. Третій і четвертий його склад очолював есер О. Ф. Керенський (1881—1970). Повалений Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

³⁷¹ ...у малому містечку Швейцарії один чоловік укладав тези...— Перші повідомлення про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії В. І. Ленін отримав із швейцарських газет 15 березня (за н. ст.) 1917 р., проживаючи в Цюріху. 17 березня надвечір був готовий короткий текст тез (у чорновому варіанті) про завдання пролетаріату в російській революції. Тези негайно відіслано через Стокгольм в Осло для ознайомлення більшовикам, які від'їздили в Росію.

³⁷² ...мигтить окраєць Альбанського озера,— над ним купається в імлі вершок стрімкого Монте-Каво...— Йдеться про Альбанські гори — кільцеве пасмо (завдовжки 160 км), 18 км на південь від Рима. Найвища вершина — Монте-Каво (956 м), колись із храмом Юпітера. Гори мають чотири вулканічні кратери, що згасли в доісторичні часи: центральний (сухий) — Табір Ганнібала, а на південний захід

від нього три інші, два з яких — Альбано і Пемі — наповнені мальовничими озерами. Ці чудові краєвиди з цілющим повітрям і, за висловом Цицерона, з благословенною «для філософа» тишею (до речі, саме тут знаходилася знаменита Цицеронова вілла Тускуланум, де він написав свої геніальні «Тускуланські бесіди») служили в античності за дачні місця римським патриціям. Та й нині у спеку римляни втікають до цих лісистих гір («їдемо в Альбано!»). «Ідуть в Альбано» і пани римські, які мають у ньому літній замок Гандольфо. На схилах «цицеронівських» Тускуланових пагорбів серед Альбанських гір у XVI ст. виросло неповторне у своїй красі Фраскати (вілли для замського відпочинку римської знаті).

³⁷³ Мілюков Павло Миколайович (1859—1943) — російський політичний діяч, історик, публіцист. Один з організаторів партії кадетів, із 1907 р.— її голова, редактор газети «Речь». В роки першої світової війни апологет імперіалістичної політики царизму, прозваний «Мілюковим-Дарданельським». У 1917 р.— міністр закордонних справ буржуазного Тимчасового уряду (першого складу — до 15 травня). Після Жовтневої революції — емігрант. Автор праць з історії Росії XVIII—XIX ст., Лютневої і Жовтневої революцій.

³⁷⁴ Антанта — імперіалістичний блок Великобританії, Франції і царської Росії. Сформувався у 1904—1907 рр. У першій світовій війні об'єднував понад 20 держав (серед них США, Японія) проти німецької військової коаліції. Зазнав краху під час антирадянської інтервенції (1918—1920).

³⁷⁵ Корнілов Лавр Георгійович (1870—1918) — один із керівників російської контрреволюції, генерал від інфантерії (1917). У липні — серпні 1917 р. головнокомандуючий збройними силами Тимчасового уряду. 7—13 вересня (за н. ст.) вчинив бунт, що отримав назву «корніловщина». Спирочнясь на велику буржуазію, контрреволюційну частину офіцераства, на сили Антанти, хотів встановити військову диктатуру. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції був серед організаторів білогвардійської Добровольчої армії.

³⁷⁶ ...Відбувається Всеросійський з'їзд селянських делегатів у справі земельної реформи.— Перший Всеросійський з'їзд селянських депутатів відбувся 17 травня — 10 червня 1917 р. (за н. ст.) у Петрограді. За своїм соціальним складом більшість делегатів з'їзду належала до заможного селянства, сільська біднота була представлена військовими делегатами. Головними організаторами з'їзду виступали есери, які зробили великий вплив на вибори делегатів на місцях. Робота більшовицької фракції проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, який приділяв велику увагу селянському з'їздові.

³⁷⁷ ...На з'їзді виступає Ленін, який говорить...— В. І. Ленін виступив з великою промовою на Першому Всеросійському з'їзді селянських депутатів 4 червня 1917 р. (за н. ст.). Він справив величезне враження на селянських делегатів з'їзду, що змушена була визнати навіть ворожа більшовикам преса. З'їзд став ареною боротьби більшовиків проти есерів за селянські маси. Особливо гостро ця боротьба розгорілася з головного питання з'їзду — аграрного. В. І. Ленін у своїй промові і резолюції, внесеній від імені більшовицької фракції, запропонував оголосити землю всенародною власністю і негайно розпочати безплатну передачу поміщицьких земель селянам. Виступи В. І. Леніна, більшовиків на з'їзді мали велике значення в справі політичного виховання селянства. Видає окремою брошурою масовим тиражем, промова Леніна з аграрного питання дістала широке розповсюдження на селі і в армії, відігравши велику роль у переході трудящих селян на бік більшовиків.

³⁷⁸ Сойка думає про інквізицію, про чотирьох кам'яних «пророків» полум'яного Торквемади...— На центральній площі іспанського міста Севілья стояли на специфічних постаментах порож-

ні зсередини кам'яні статуї чотирьох пророків. Під статуями інквізитори розкладали багаття і в такий спосіб мордували заточених в них еретиків, відьом, знахарів. Думка про «великого інквізитора» Торквемаду змайнула в отця Сойки, чималого землевласника, саме у зв'язку з наміром більшовиків передати всю землю селянам, відібравши її в поміщиків, куркулів та церковників. Отже, проти такого заходу Сойка волів би викликати з небуття пайзакривавленішого інквізитора — Торквемаду. Торквемада Томас (1420—1498) — домініканець, глава інквізиції («великий інквізитор») в Іспанії з 1483 р. Несамовитий фанатик, запровадив у країні аутодафе. Автор якнайжорстокіших інструкцій щодо катування еретиків та інших «слуг диявола». За його виروками в 1483—1498 рр. спалено близько 9 тис. чоловіків, жінок, дітей.

³⁷⁹ Установчі збори. — 5(18) січня 1918 р. російська буржуазія намагалася створити постійний — на відміну від Тимчасового — уряд на з'їзді у Таврійському палаці в Петрограді. Контрреволюційна його більшість відмовилась визнати декрети Радянської влади. В ніч з 6(19) на 7(20) січня Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет прийняв декрет про розпуск Установчих зборів.

³⁸⁰ На Всеросійському з'їзді Рад говорить поміркований соціаліст Церетелі, що немає тепер у Росії партії, яка була б готова взяти владу в свої руки. — Мається на увазі Перший Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який відбувся у Петрограді 3(16) — 24 червня (7 липня) 1917 р. У своїй промові міністр пошт і телеграфу меншовик І. Г. Церетелі заявив: «У даний момент в Росії немає політичної партії, яка говорила б: дайте в наші руки владу, звільніть ваше місце, ми зайемо його». У відповідь на це В. І. Ленін вигукнув з місця: «Є!» Взявши слово, Ленін сказав: «Він говорив, що нема в Росії політичної партії, яка б виявила готовність взяти владу цілком на себе. Я відповідаю: «Є! Ні одна партія від цього відмовитись не може, і наша партія від цього не відмовляється: кожної хвилини вона готова взяти владу цілком» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 260).

³⁸¹ Бельгійський соціаліст Вандервельде закликає коаліційних соціалістів у Тимчасовому уряді, щоб не отягалися з наказом офензиві... — Вандервельде після Лютневої революції 1917 р. в Росії приїздив у Петроград для агітації за продовження імперіалістичної війни «до переможного кінця». Вандервельде Еміль (1866—1938) — бельгійський політичний діяч, правий соціаліст, один із лідерів Другого Інтернаціоналу, професор Брюссельського університету. Під час першої світової війни — крайній соціал-шовініст.

³⁸² ...падає наказ міністра війни Керенського: «Вояки — вперед!» — Мова йде про червневий наступ (початок 18 червня за ст. ст.) російських військ 1917 р. на австрійсько-німецькі оборонні позиції в Галичині. Цим самим Тимчасовий уряд хотів підняти свій авторитет у масах, викликати хвилю героїчних настроїв, а також задовольнити бажання союзників (зокрема, Франції) активізувати дії південно-західного російського фронту. Однак у кінцевому підсумку російську армію спіткала невдача, в якій Тимчасовий уряд поспішив звинуватити більшовиків, що нібито розклали збройні сили. Провал червневого наступу спричинив бурхливий протест трудящих мас та солдатів і призвів у свою чергу до історичних «липневих днів 1917 р.».

³⁸³ ...На Марсовому полі делегати з'їзду Рад оглядають масову демонстрацію... — 18 червня (1 липня) Марсове поле стало центром великої демонстрації робітників і солдатів, місцем наочного свідчення історичної «червневої кризи 1917 р.». У ній взяло участь 500 тис. чоловік, які йшли під гаслами: «Вся влада Радам!», «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Ні сепаративного миру з німцями, ні таємних

договорів з англо-французькими капіталістами!». До демонстрації приєдналися делегати Першого Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів. Ця могутня політична акція виявила ставлення різних класів до революції, показала зростання суспільного впливу більшовицької партії. Марсове поле — площа в Ленінграді, пов'язана з низкою видатних історичних подій. Раніше це був Царинин луг. Назва Марсове поле з'явилась на початку XIX ст., коли місцевість перетворилась на площу для військових парадів.

³⁸⁴ По вулицях Петергофа демонструють молоді юнкери, що під гаслами: «Геть шпигуни!»...— Після Липневих днів 1917 р. (розстрілу Тимчасовим урядом 3—4 липня демонстрації трудящих у Петрограді) контрреволюція прагнула розправитися з В. І. Леніним. Активно розповсюджувались наклепницькі вигадки чорносотенної преси про «зраду» і «шпигунство» на користь кайзерівської Німеччини В. І. Леніна та його соратників. Тимчасовий уряд віддав наказ арештувати Леніна і багатьох інших більшовиків. В. І. Ленін перейшов на нелегальне становище і жив у курені протягом липня — серпня 1917 р. біля станції Розлив за 33 км від Петрограда. Петергоф — місто і залізнична станція за 29 км від Петрограда. В 1917 р. тут знаходився гарнізон, що складався в основному з молоді військових училищ (юнкерів). Після Липневих днів петергофські юнкери охороняли Тимчасовий уряд у Зимовому палаці.

³⁸⁵ Брусілов Олексій Олексійович (1853—1926) — російський і радянський військовий діяч. У травні — липні 1917 р. був верховним головнокомандуючим у Тимчасовому уряді. В 1920 р. перейшов на службу до Червоної Армії.

³⁸⁶ ...Рада Виборзького кварталу приймає резолюцію: «Протестуємо проти авантюри Тимчасового уряду...» — Виборзький район Петрограда у 1917 р. був найважливішим промисловим центром столиці, найреволюційнішою її частиною, головним бастионом більшовиків. Тут налічувалось 23 промислові підприємства з багатотисячним пролетаріатом. В. І. Ленін перебував на обліку у Виборзькій районній організації РСДРП(б).

³⁸⁷ Тавридський дворець (Таврійський палац) — історико-революційна й архітектурна пам'ятка в Ленінграді. Колишній палац Г. О. Потьомкіна-Таврійського (1739—1791). Побудований у 1783—1789 рр. архітектором І. Е. Старовим. У 1906—1917 рр. — місце засідань Державної думи. У січні 1918 р. тут відбувся Третій Всеросійський з'їзд Рад, а в березні — Сьомий з'їзд РКП(б). У Таврійському палаці неодноразово виступав В. І. Ленін.

³⁸⁸ Угодовці — союз меншовиків та есерів у Тимчасовому уряді, створеному як орган державної влади після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії. Есери разом з меншовиками (угодовці) від лютого по липень — серпень 1917 р. відігравали керівну роль у більшості Рад. Пізніше — після падіння двовладдя влітку 1917 р. — ініціатива в Радах поступово перейшла до партії більшовиків. Витіснивши з Тимчасового уряду Ради, що й означало скасування двовладдя, угодовці скотились на позиції відкритої контрреволюції.

³⁸⁹ Щоденник «Правда» — щоденна більшовицька газета «Правда», заснована В. І. Леніном 5 травня 1912 р.

³⁹⁰ ...геть відійти від партії есерів і меншовиків... — У липні 1917 р. угодовські партії (меншовиків та есерів) відкрито виступили проти більшовиків, захопивши керівні пости в більшості Рад. Центральний Виконавчий Комітет Рад санкціонував розгром робітничих друкарень, закриття більшовицьких газет, кампанію наклепу і репресій проти партії більшовиків та В. І. Леніна. Схваливши роззброєння робітників і революційних полків, він позбавив Рад реальної влади, оголосив уряд Керенського

«урядом порятунку революції», визнавши за ним необмежені повноваження. У зв'язку зі зміною політичної ситуації В. І. Ленін рекомендував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!», який було висунуто в умовах двовладдя. Цей крок більшовиків означав рішучий відхід від партій есерів та меншовиків. Пропонуючи зняти лозунг «Вся влада Радам!», В. І. Ленін роз'яснював, що це не означає відмовлення партії більшовиків від боротьби саме за Радянську республіку як державу нового типу. Він був переконаний, що Ради можуть і повинні відіграти величезну роль у революції, але не як органи угоди з буржуазією, а боротьби з нею.

³⁹¹ Протягом неповного місяця постають у столиці нові військові організації — «Союз вояцького обов'язку», «Батальйон волі»... — Незабаром після Лютневої революції у великих містах Росії (Петрограді, Москві, Києві, Одесі, Севастополі Саратові та ін.) почали виникати таємні, а також легальні шовіністичні військові гуртки і товариства: «Военна ліга», «Республіканський центр», «Союз добровольців народної оборони», «Союз порятунку батьківщини, волі та революції», «Союз вояцького обов'язку», «Союз офіцерів армії і флоту», «Батальйон волі», «Організація духу», «Добровільницька дивізія» та ін. Об'єднання виступали за війну до переможного кінця, пізніше (у серпні — вересні 1917 р.) відіграли важливу роль у підготовці і здійсненні корніловського заклоту.

³⁹² «Ліга вояків» (точніше: «Военна ліга»). — Виникла у Петрограді в квітні 1917 р. Офіційна мета її заснування — сприяти боездатності російської армії і флоту як запоруки збереження від зовнішніх ворогів «нового державного ладу».

³⁹³ «Кавалери святого Юрія» (правильно: «Союз георгіївських кавалерів»). — Утворився в 1917 р. із «Всеросійського об'єднання георгіївських кавалерів», кастової монархічної організації офіцерів, що виникла ще 1915 р. «Союз» мав відділення на фронтах і флотах, здебільшого у Москві, Києві, Мінську, Одесі. Центральний комітет на чолі з капітаном Скаржинським знаходився у Петрограді. Члени «Союзу» вели агітацію за безкомпромисну війну з кайзерівською Німеччиною та цісарською Австро-Угорщиною. Склали ядро так званих «ударних частин» і «частин смерті», брали участь у придушенні революційного руху на фронтах і в тилу, конвоювали тих, кого відправляли на передову, були оплотом Тимчасового уряду. В серпні 1917 р. за наказом головнокомандуючого з георгіївських кавалерів було сформовано «Георгіївську бригаду». «Союз» став важливою ударною силою «корніловщини» і припинив своє існування після її розгрому.

³⁹⁴ Жіночі військові формації (правильно: «Жіночий батальйон») — добровільна військова частина (початкова назва «Жіночий батальйон смерті»), що сформувалася в червні 1917 р. Після невдалого наступу росіян проти австро-угорців під Сморгонню «Жіночий батальйон смерті» відкликали в Петроград і переформували в Перший Петроградський жіночий батальйон. На початку жовтня 1917 р. він налічував 1168 жінок-солдатів. Командували ним 18 кадрових офіцерів-чоловіків. 137 цих «амазонок» взяли участь в обороні першого поверху Зимового палацу 7 листопада 1917 р. Наприкінці листопада «Жіночий батальйон» було розпущено.

³⁹⁵ Чеченці — тут: козаки з Кавказької туземної дивізії, яку ще називали «дикою», бо більшість її особового складу погано володіла російською мовою. «Чеченці» входили до очолюваного генералом О. М. Кривим другим кінного корпусу, який він кинув на придушення революції у Петрограді восени 1917 р.

³⁹⁶ Ударні відділи (точніше: «Ударні революційні батальйони») — один із контингентів, які добровільно формувалися для придушення пролетарської революції що назрівала в Росії влітку 1917 р. На кінець

серпня їх налічувалось уже 33 (плюс один дивізіон). На фронт було відправлено менше половини, там «ударників» використовувало військове командування, коли виникала потреба застосувати репресії проти російських фронтних частин, що відступали або виявляли непослух. В основному «ударні революційні батальйони» призначалися для роботи в тилу.

³⁹⁷ Батальйони смерті (точніше: «частини смерті»). З'явилися в зв'язку з червневим наступом російських військ на фронті в 1917 р. Були, на відміну від «ударних батальйонів», не добровільними формуваннями, а звичайними військовими частинами, які виявили бажання воювати на найважчих ділянках фронту. Наприкінці серпня 1917 р. Тимчасовий комітет Всеросійського військового союзу при Ставці об'єднав 290 «частин смерті» (близько 70 тис. чоловік).

³⁹⁸ «Не бійтеся ініціативи й самостійності мас... тоді побачите на всіх ділянках державного життя»... — Цитуємо уривки із статті В. І. Леніна «Одне з корінних питань революції», надрукованої у газ. «Робочий путь» від 27(14) вересня 1917 р. За останнім виданням: «Не бійтеся ініціативи і самостійності мас, довіртеся революційним організаціям мас — і ви побачите в усіх сферах державного життя таку ж силу, величність, непереможність робітників і селян, яку виявили вони в своєму об'єднанні і пориві проти корніловщини» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 193). «Середини нема. Досвід показав, що середини нема. Або вся влада Радам і в центрі і на місцях, вся земля селянам негайно, аж до вирішення Установчих зборів, або поміщики і капіталісти гальмують усе, відновлюють поміщицьку владу, доводять селян до озлоблення і доведуть справу до безкопечно лютого селянського повстання» (там же, с. 194).

³⁹⁹ «Пр о с в я т у і н к в і з и ц і ю д у м а е т е, м і ї с п и у?» — У цьому внутрішньому монолозі відтворено палке бажання римських церковників задушити соціалістичну революцію — цю найбільшу ересь сучасності — щонайжорстокішими єзуїтськими засобами.

⁴⁰⁰ Ленін говорить: «Одержавши більшість у обох столичних Радах робітничих і вояцьких депутатів, більшовики можуть і повинні взяти державну владу у свої руки». — С. Тудор, перекладаючи з російської мови, цитує лист В. І. Леніна до ЦК РСДРП(б) «Більшовики повинні взяти владу», що обговорювався на засіданні ЦК 15(28) вересня 1917 р. За останнім виданням: «Здобувши більшість в обох столичних Радах робітничих і солдатських депутатів, більшовики можуть і повинні взяти державну владу в свої руки» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 226).

⁴⁰¹ Ленін говорить: «Криза наспіла, все майбутнє російської революції поставлене на карту». — Це уривок із статті В. І. Леніна «Криза назріла», написаної у Виборзі 29 вересня 1917 р. і надрукованої в газ. «Робочий путь» від 20(7) жовтня 1917 р. За останнім виданням: «Криза назріла. Все майбутнє російської революції поставлене на карту» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 265).

⁴⁰² Ленін говорить: «...Перехід влади до Рад означає нині на практиці збройне повстання...». — Із статті В. І. Леніна «Поради стороннього», написаної 8 жовтня 1917 р. За останнім виданням: «...перехід влади до Рад означає тепер на практиці збройне повстання» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 362).

⁴⁰³ Ревель — офіційна назва міста Таллін у 1219—1917 рр.

⁴⁰⁴ Кронштадт (до 1723 р. Кроншлот) — місто і порт у Ленінградській області на острові Котлін у Фінській затоці, за 29 км на захід від Ленінграда. Заснований Петром I (1703) як фортеця для захисту Петербурга з моря. У жовтневих подіях 1917 р. кронштадські моряки активно підтримали більшовиків. Однак 28 лютого — 18 березня 1921 р. відбувся «Кронштадтський

заколот», який знешкодили частини Червоної Армії за участю делегатів X з'їзду партії.

⁴⁰⁵ Надіємося, коли виступ буде постановлений, провідники здійснять щасливо великі заповіді Дантона й Маркса. — Жоржу Жаку Дантону (1759—1794), діячеві Великої Французької буржуазної революції, належить вислів, який високо шанували Маркс, Енгельс, Ленін: «Щоб перемогти ворогів вітчизни, потрібна сміливість, сміливість і ще раз сміливість». Та в жодному разі не слід вважати (а таке враження може скластися при поверховому прочитанні наведеного уривка з роману), ніби в Дантона були якісь заповіді, рівновеликі революційні теорії Маркса. Якраз навпаки: Дантон хитався між революцією та її ворогами, за що був і страчений послідовними борцями за її справу.

⁴⁰⁶ ...минувши «Марію Янголів»... — тобто собор «Святої Марії Янгольської».

⁴⁰⁷ Площа Термів (Piazza delle Terme) — одна з найкрасивіших площ у старовинній частині Рима з мальовничими скверами та оригінальним потужним фонтаном, оздобленим чотирма бронзовими групами наяд та морських чудовиськ (1900).

⁴⁰⁸ Національна вулиця (Via Nazionale) — жвавий тракт із численними торговельними закладами, що веде від вокзалу до центру Рима, де наприкінці з'єднується з Корсо.

⁴⁰⁹ *Evvviva Lenin!* (*ital.*) Хай живе Ленін! — Письменник передає реальний факт: це гасло з'явилося на устах широких мас італійських трудящих одразу після Великої Жовтневої соціалістичної революції і засвідчувало щирі симпатії до Радянської держави. Особливо популярним воно було в Італії після замаху на життя В. І. Леніна в 1918 р.

⁴¹⁰ ...до напівдикого бушменського шамана... — Йдеться про найдавніше корінне населення Південної Африки, у якого збереглася найпримітивніша язичницька релігія — шаманізм. В основі її уявлень та забобонів лежить анімізм (віра в повсюдну присутність добрих і злих духів). Шаман — служитель культу в релігії шаманізму. Має дар доводити себе до стану ритуального екстазу, за якого (так вважають віруючі) він спілкується з духами і може впливати на них для лікування хворих, гадання, передбачення тощо.

⁴¹¹ ...до епілептичного лапландського знахаря-чаклуна... — У лапландців або лопарів, які проживають у північних округах Швеції, Норвегії, Фінляндії, на Кольському півострові, знахарі-чаклуни є шаманами. Всілякими маніпуляціями доводять себе до епілептичних конвульсій в процесі спілкування з духами, що дадуть відповідь на все, але запросять винагороду: коня, корову, барана, собаку і т. ін.

⁴¹² Сталося, що на одному з деканальних соборчиків... — Деканальний — такий, що має місце в межах деканату. Первинною ланкою католицької церкви є парафія — чітко визначена територія. Керують нею священник або «отець» та його заступник — вікарій. Десять парафій об'єднуються в деканат, очолюваний деканом. Цей останній координує й передає інформацію та розпорядження від адміністративно-територіальної одиниці — діоцезу до своїх приходів. Деканат називають ще протопресвітерством, у якому декан є протопресвітером. Соборчик — мале зібрання, малий собор, на який прибуває духовенство одного деканату (протопресвітерства) для розв'язання питань під керівництвом декана чи протопресвітера. Найменше зібрання духовенства — католицький деканальний соборчик, найбільше — вселенський собор.

⁴¹³ Бенарес — священне місто індійських брахманів на р. Ганг. Славиться численними культовими спорудами.

⁴¹⁴ «Рафаель? — П'ять тисяч фунтів стерлінгів! — як мед у!» — Йдеться про комерсализацію художньої творчості в капіта-

лістичному світі, про перетворення у товар, у предмет наживи навіть шедєврів минулого.

⁴¹⁵ Долина — нині місто в Івано-Франківській області.

⁴¹⁶ Вольтєр (справжнє ім'я Марі Франсуа Арує; 1694-1778) — французький письменник і філософ-просвітитель.

⁴¹⁷ ...від свята до свята, від колядів, через гагілки, до Купала... — тобто від Нового року або різдвяних свят (коли колядують, співають колядки) через веспу, після великодня (коли влаштовують «гагілки» — у хороводах співають веснянок, перемежовуючи їх особливими сезонними іграми) і до розпалу літа (до Купала). Купала (точніше: Купало, Купайло, Іван Купало) — язичницьке божество у слов'янській міфології. Жіночий варіант — Купала або Марена. На Україні свято Івана Купала відзначали в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст. (з 6 на 7 липня за н. ст.) з іграми, купальськими піснями, купанням, обливанням водою, перенлигуванням через багаття.

^{417a} Хомишин Григорій (1876—?) — станіславський єпископ (з 1904 р.) римсько-католицької орієнтації, у 1924 р. впровадив цілєбат у своєму єпископстві (єпархії).

⁴¹⁸ Католицька акція (або Католицька дія, *actione catholica*) — добровільні спілки світського віруючого населення, юридично незалежні від церкви, але пройняті ідеологією католицизму через посередництво місцевого духовенства і поставлені на службу політиці національних урядів та Ватікану. Недарма Католицьку акцію називають іще «світським апостольством» — співпрацею мирських організацій у, так би мовити, «апостольській діяльності церковної ієрархії». Католицька дія як організація будується за принципом територіальним і за принципами фахової, вікової, статевої і т. ін. однорідності. У кожному приході, деканаті, діоцезі існують відділення чи угруповання Католицької дії, що функціонують під наглядом відповідних церковних властей. Для якнайширшого охоплення різних верств населення формуються особливі організації Католицької дії для молоді, жінок, чоловіків, вчителів тощо. Основи Католицької дії заклад папа Лев XIII (понт. 1878—1903), завершив її формування, прискорено фактом існування молодого Радянського держави, Пій XI (понт. 1922—1939), який вбачав у Католицькій акції «якнайефективніший засіб, щоб уберегтися від кігтів комунізму». На Західній Україні Католицька акція діяла в 1930-х роках. Центром її став Генеральний інститут Католицької акції греко-католицької галицької провінції у Львові. Інститут склали представники Товариства українських студентів-католиків (ТУСК), молодіжної організації «Орли», товариства «Скала» тощо. У Львові виходив шоквартальник «Католицька акція» (1934—1939).

⁴¹⁹ Марійська дружина жінок і дітей — одне із так званих Марійських товариств, що канонічно створювалися церковною владою з метою поглиблення духовного життя його членів завдяки відправі особливого культу святої Марії, богородиці. Товариства засновані наприкінці XVI ст. єзуїтами. На Україні з'явилися на початку XVII ст. після дозволу папи Павла V (1615) організувати їх у навчальних закладах (тут — в єзуїтських колегіях). У 1939 р. на Західній Україні існувало близько 250 Марійських товариств (20 тис. членів). Вони поділялись на «дружини» — чоловічі, жіночі, молодіжні. Їхній центр формально знаходився у Львові, однак дії спілок скеровував католицький Ватікан через його всесвітньодіюче ідеологічне відомство «Пропанду». У Львові товариство видавало для студентів журнал «Поступ», для дітей — «Наш приятель», а для дорослих і «для всіх» — «Вісник Марійського товариства», серію невеликих книжечок «Бібліотека нашого приятеля», «Цікаві оповідання», календарі і т. ін.

⁴²⁰ Товариства апостольської молитви — організації уніатської церкви, опікувані Католицькою акцією та орденом василіан. «Апостольська молитва» — це, так би мовити, «світська» молитва не перед іконою; здебільшого прокляття. «Апостольськими молитвами» уніатський і католицький клір закликав свою паству проклинати в першу чергу більшовників.

⁴²¹ Товариства поклонниць найсвятішого серця Ісусового — проезуїтські керовані Католицькою акцією жіночі організації в лоні уніатської церкви. Вже на початку свого існування езуїти проголосили ідеалом верховної духовності «найсвятіше серце Христове». У безпосередньому зв'язку з культом «Ісусового серця» перебуває орден езуїтів «Товариство Ісуса Христа».

⁴²² ... всі особисті виступи голови церкви Пія XI... — Папа Пій XI (понт. 1922—1939) у травні 1922 р. у зв'язку з Генуезькою конференцією звернувся до держав, які мали дипломатичні зв'язки з папською курією, щоб ті визнали Радянську Росію, але тільки на певних умовах, що означало, по суті, втручання у внутрішні справи нашої країни. У лютому 1930 р. Пій XI оголосив хрестовий (так званий «молитовний») похід проти СРСР, який вилився у міжнародну антирадянську кампанію.

⁴²³ В усьому дотеперішньому понтифікаті Пія XI... — Мається на увазі діяльність папи римського Пія XI (1857—1939), починаючи з 1922 р., коли він став папою, і до 1931 р., до якого і належить «день отця Сойки», описаний у романі С. Тудора. У 1918—1921 рр. був «апостольським візитатором і нунцієм» у Польщі. У 1929 р. уклав з фашистською Італією так звані Латеранські угоди, в результаті яких виникла папська держава Ватікан у сучасному її вигляді. Уніатське духовенство вважає Пія захисником греко-католицької церкви від утисків поляків після окупації ними Галичини (1919). Збудував для виховання священиків-уніатів «Колегію св. Йосафата в Римі» (1931)

⁴²⁴ ... відновлення суверенної Папської держави на дрібній території Чівіттавеккія... — Тут безсумнівна неточність. Насправді суверенну Папську державу відновлено зовсім не на означеній в тексті «дрібній території». Понад тисячу років — з середини VIII ст. до 1870 р. — на значній частині земель нинішньої Італії існувала Папська держава (Церковна область). У серпні 1870 р. французькі війська, які допомагали папі утримувати владу перед натиском гарібальдійців та інших національних революційних сил, змушені були покинути Церковну область у зв'язку з франко-пруською війною. В Римі вибухнуло повстання проти теократичного правління. У вересні того ж року Папську державу і Рим зайняли національно-визвольні королівські війська. Місто було проголошено столицею Італії, а Церковну область приєднано до Італійського королівства. Папі, позбавленому світської влади, залишили тоді Ватиканський і Латеранський палаці в Римі та літню резиденцію Кастель Гондольфо. В лютому 1929 р. після тривалих переговорів між папами та італійським урядом було підписано Латеранську угоду, внаслідок якої з'явилася нова незалежна і суверенна папська держава — Ватікан (розміром у 44 гектари). Територіально вона нітрохи не змінилася й понині: держава Ватікан складається із міста Ватікан, яке є одним із районів Рима, обіймає папські палаці, сади, прибудови, площу і собор св. Петра. Папа у ній володар не тільки духовний, а й світський, з правом налагоджувати цілком самостійно дипломатичні зв'язки з будь-якою країною світу. Чівіттавеккія — італійське місто на березі Тірренського моря, морський порт у 60 км на захід від Рима. 1434 р. увійшов до Папської держави і став її найважливішим портом. У вересні 1870 р. загін гарібальдійців приєднав місто до Італії, відібравши його від папи.

...проголошення енцикліки «Сорокового року»... — Енциклікою називається вселенське писемне звернення папи до всіх католиків з актуальних питань віри, моралі, церковного життя тощо. Заголовок такому посланню, як і буллам, дається за першими його словами. Енцикліка, пущена папою Пієм XI у християнський світ 15 травня 1931 р., розпочинається словами: «Quidaquessimo anno...» («Сорокового року...»). В ній засуджується «соціалістична теорія колективізму», офіційно викладається папська соціальна філософія, яка ні в чому не суперечить ідеології монополістичного капіталу, спрямованій проти ідеалів комунізму. Вона підходить до пристосовує до нових умов тези енциклік попередніх пап: Пія IX «Quanta cura» — з її розділом «Силлабусом» — від 8 грудня 1864 р., яка називає найтяжчими гріхами XIX ст. демократію та свободу думки, Льва XIII «Regum vocationem» від 15 травня 1891 р., яка засудила соціалізм як лад, що «суперечить справедливості», «правам сім'ї» та «родинним правам», а також Пія X «Pascendi» від 8 вересня 1907 р., яка метала стріли небесні в свободу мислення в усіх його виявах.

⁴²⁶ Сім століть назад великий папа Григорій, побідний суверен держав і королів Європи, тим простим кличем підняв хрестоносні походи, щоб зламати ними загрозливу османську силу й володарною стопою стати на інших материках. — Тут нечітка вказівка на історичні факти, а звідси і їх розпливчата характеристика. Не зрозуміло, про якого саме папу йдеться під іменем Григорій. Відомо, наприклад, що у церковній історії після X ст. під таким іменем прийнято вважати «великим» одного папу — Григорія VII. Але поштифікат його доводиться на 1073—1085 рр., тобто він зійшов з «престолу св. Петра» за одинадцять років до початку першого хрестового походу в 1096 р. Тим часом першим найбільшим ідеологом хрестових походів був папа Урбан II. 24 листопада 1095 р. у м. Клермон він виголосив знамениту промову, в якій закликав до звільнення від невірних (мусульман-османів) «святої землі» і «гробу господнього». Простота ж кличу виражалася під гаслом: «Цього хоче бог!» Всім, хто вирушав у «хрестовий похід», папа обіцяв повне прощення гріхів і вічне блаженство після смерті. За сім століть до отця Сойки жив інший «папа Григорій» — Григорій IX, однак великими церковними ділами він не уславився. Хрестові походи — вісім загарбницьких військових експедицій від 1096 до 1270 р., здійснених західноєвропейськими феодалами на Близький Схід для звільнення від сарацинів (арабів-мусульман) священних християнських місць в Єрусалимі.

⁴²⁷ Григорій VII (понт. 1073—1085) — папа римський, до того як посів на «священний престол» мав прізвище Гільдебранд. Народився у бідній сім'ї столярів. В юності римський монах-бенедиктіанець, духовної зрілості доходив у знаменитому Клонійському монастирі. Буржуазна та богословська історіографія вважає Григорія VII найбільшим серед усіх пап і зараховує його до найвизначніших державних діячів, яких знала Європа.

⁴²⁸ «Будьте лагідні, як голуби, і розумні, як змії»... — слова з Євангелія від Матвія (10, 16).

⁴²⁹ ...а походила вона від творця самої акції, папи Пія XI. — Папа Пій XI (понт. 1922—1939) не був єдиноосібним творцем Католицької акції. Її фундамент заклад ще папа Лев XIII (понт. 1878—1903). Пій XI лише завершив організацію Католицької акції у 20-х роках.

⁴³⁰ «Міжнародна унія католицьких жінок» (точніше: «Всесвітній союз жіночих католицьких організацій»). — Заснована у 1910 р. під назвою «Міжнародний союз жіночих католицьких ліг». Є членом Конференції міжнародних католицьких організацій. Після другої світової війни Ватикан перебував її роботу, вжив заходів щодо розширення поля діяльності цього об'єднання з метою протиставлення його демократичним жіночим організаціям. Католицька церква провела широку пропагандист-

ську кампанію по залученню жінок-католичок в національні відділення цієї спілки, перед якою було поставлено завдання використати католичок для розповсюдження впливу церкви і для втягування їх у політичне життя. Штаб-квартира Союзу знаходиться в Парижі. До його складу входить 103 жіночі національні католицькі організації, що об'єднують 36 млн католичок у 87 країнах. Найбільшими національними об'єднаннями є «Національна рада католицьких жінок» США (6 млн членів) та «Всезагальна жіноча католицька дія» Франції (2,3 млн членів). Союз видає щоквартальний бюлетень усіма основними західноєвропейськими мовами. Існує й Міжнародна федерація мужчин-католиків.

⁴³¹ Бенедикт XV (понт. 1914—1922) — другий папа римський XX ст. Спритний політик, у складних умовах першої світової війни зумів зберегти попередній авторитет і вплив католицької церкви. Дотриманням формального нейтралітету зажив слави «апостола миру». Лютнева революція в Росії змусила його створити 1 травня 1917 р. особливу конгрегацію (папське міністерство) у справах східних церков, яка серед інших завдань повинна була добиватися й підкорення католицизму руської церкви. Для цієї місії Бенедикт XV заснував Інститут східних досліджень, дозволивши приймати на навчання до нього й православну молодь.

⁴³² ...встановили ми особну комісію для справ Росії, віддаючи їй провід... нашому дорогому синові — кардиналові Людовікові Сінчеро. — Пій XI особисто розробив проект для створення цієї комісії і 1929 р. передав його на розгляд Конгрегації східної церкви й «усіх спеціалістів у справах Росії». Відтак при Конгрегації східної церкви виникла *Commissia pro Russia* («Комісія в справах Росії»), яку очолив кардинал Людовік Сінчеро. В її роботі найактивнішу участь узяв уніатський митрополит Шептицький. Разом з цією комісією Конгрегація східної церкви спланувала подальшу боротьбу з «країною комунізму», причому найбільше уваги було приділено підготовці проти неї «апостольських працівників» — шпигунів і диверсантів у священницьких рясах. На подвиги благословляв папа Пій XI: «Ідіть і апостолуйте — цього хоче бог!» З таким благословенням середньовічні папи римські відправляли в походи хрестоносців.

⁴³³ Коли в другій половині шістнадцятого століття збройними силами Філіппа Іспанського й кривавої Катерини Медічі... відновлений католицизм піднявся для знищення протестантів... — За короля Філіппа II Іспанія перебувала в напружених стосунках із Францією, часто воювала з нею. Однак це не заважало йому підтримувати багаторічні таємні дипломатичні зв'язки з французькою королевою Катериною Медічі. С. Тудор має на увазі не спільні дії Франції та Іспанії, об'єднаних офіційною міжнародною угодою. Йдеться про те, що і Філіпп II, і Катерина Медічі були фанатичними захисниками католицизму, хоч і відстоювали його інтереси роздільно: перший — у війні з протестантськими Нідерландами, друга — з гугенотами-протестантами у Франції.

⁴³⁴ Папа Юлій II, великий безбожник на престолі Петра, любив носити меч замість хреста. — Юлій II (понт. 1503—1513) справляв на своїх сучасників враження дипломата і воїна, типового кондотьєра на апостольському престолі, який мріяв про сильну та незалежну папську державу і ні перед чим не зупинявся для здійснення своєї мрії. Розповідають, що Юлій II, оперезавши себе мечем, кинув у Тібр «ключі від неба» і гнівно вигукнув: «Хай меч нас захистить, якщо ключі святого Петра виявляються безсилими». «Меч замість хреста» у папи Юлія II — це також його війни з Венецією та Францією. Зброя і спритна дипломатія щодо великих держав допомогли папі виразити межі своїх володінь на політичній карті. Та невдовзі після смерті Юлія II хисткий авторитет папської влади катастрофічно потрясла Реформація.

⁴³⁵ Бертрам де Мандевіль (правильніше: Бернар де Мандевіль, Bernard de Mandeville; 1670—1733) — англійський письменник і медик, француз за походженням. Автор ряду творів з медицини, відома «Байка про бджіл» — сатира з 200 віршових рядків. Згодом Мандевіль доповнив її коментарями — трьома трактатами і шістьома діалогами, через які послідовно проведено теорію егоїзму як основної ружини людської діяльності. У «Байці про бджіл» змальовано суспільство, в якому нади громадян є необхідною передумовою його розквіту. Коли з волі Юпітера всі окремі бджоли стали чесними — їхня держава зубожіла. Мораль байки — людські пороки забезпечують прогрес суспільства.

⁴³⁶ «Просвіта» — загальна назва українських громадських товариств для масового поширення освіти серед простого народу і для пробудження в ньому національної свідомості. Проіснували з кінця 1860-х до 1917 (на Східній Україні), 1939 та 1940 рр. (відповідно в Галичині, на Буковині та Закарпатті). На Західній Україні перше просвітянське товариство було засноване наприкінці 1868 р. заходами народовців. Членство його обмежувалося невеликим колом освіченої інтелігенції. Статут націлював на здійснення першорядних завдань: усіма можливими засобами прилучати народ до писемної культури, виховувати його політично, а з іншого боку — збирати, вивчати усну народну творчість і видавати її. В 1873 р. виникло Товариство ім. Т. Г. Шевченка. Реорганізувавшись 1893 р. у Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, воно виробило й основні пункти своєї програми: поширення просвіти «між руським народом» через різноманітні друковані видання (книжкові, журнальні, газетні) та подальше закладання просвітянських товариств у всьому краї. За ініціативою «Просвіти» почав виходити друкований орган народовців «Діло» (1880), було відкрито кафедру української історії у Львівському університеті. Не без значного успіху «Просвіта» доклдала зусиль до захисту прав української мови у школах Галичини, Буковини й Закарпаття. З 1890-х років вона перенесла свою діяльність і на економічну сферу, відтепер займаючись також поліпшенням економічного становища українського населення в умовах національного гноблення австро-угорськими поневолювачами. До 1914 р. товариство «Просвіта» у Львові було найбільш масовою організацією, яка сконцентрувала в собі, по суті, всі сторони культурного, громадського й економічного життя Галичини, Буковини й Закарпаття. Однак уже на початку ХХ ст. у його діяльності дедалі помітнішими стають націоналістичні тенденції, які особливо проявилися під час громадянської війни. У 1939 р. товариство було розпущено.

⁴³⁷ «Драматичні гуртки» — гуртки клубного типу, що виникали при Народних домах або Народних будинках у містах та селах Галичини, Буковини, Закарпаття з кінця ХІХ ст. і до часу возз'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною (Народні доми організовувались за зразком Народного дому у Львові — з бібліотеками й читальнями, залами для театральних вистав, приміщеннями для розваг, курсів, лекцій тощо). Керівників для таких гуртків, як правило, готувала з 1922 р. театральна комісія при товаристві «Просвіта» у Львові. Та, зрештою, й самі ці «драматичні гуртки» були наслідком діяльності товариства «Просвіта».

⁴³⁸ ...в освітніх відділах кооперативи... — Кооперативний рух серед галицьких українців зародився у 1870-х роках, коли з метою поліпшення важкого економічного становища сільського населення з'явилися «братські каси», «громадські шпихіри» тощо. В 1883 р. у Львові виникло централізоване об'єднання споживчих кооперацій «Народна торгівля». Для підготовки відповідних кадрів у цій системі існували свої освітні відділи, які часто опікалися товариством «Просвіта».

⁴³⁹ «Сокіл» — масове фізкультурне товариство, започатковане у Празі 1862 р. За його зразком 1867 р. у Львові виникло польське товариство, у 1894 р. — українське, яке територіально охоплювало Галичину

й Буковину. Проіснувало до 1939 р. Своім завданням ставило не лише фізичний розвиток мас, а й пропаганду національної свободи. Видавало журнали: «Вісті із Запоріжжя» (1910—1914), «Сокільські вісті» (1928—1939).

⁴⁴⁰ Ей мерик Миколай (пом. 1399 р.) — інквізитор-домініканець в Арагонії, родом з Каталонії. Написав 11 творів, що неодноразово перевидавалися. Серед них і згаданий у повісті «Підручник інквізиторів» (*Directorium Inquisitorum haereticae pravitatis*).

⁴⁴¹ Дня 21 червня 1527 року велів інквізитор Моріз привести лікаря Жана де Саляс.— Епоха Відродження в особі її видатних мислителів не осмілювалася висувати спростовних концепцій проти віри в диявола, чарівників, відьом і пов'язаних з ними забобонів. Втім, той хто наполягав на несправедливості інквізиції, сам був би притягнутий до суду. Показовою у цьому відношенні є історія Кеплера та його матері, яку інквізиція ув'язнила за чарівництво. Однак найсмівливішими у ті зловісні часи виявилися медики. Саме вони першими подали мужній голос про абсурдність дій інквізиції проти надуманих «слуг диявола», за що й потрапляли в її жорстокі катівні.

⁴⁴² ...нічого не беріть на дорогу, ні палки, ні торби, ні хліба, ні грошей, і не майте по дві одежі.— Довільно передається уривок з Євангелій від Матвія (гл. 10, ст. 9, 10), від Марка (гл. 6, ст. 8, 9).

⁴⁴³ Ярославщина — землі навколо старовинного повітового міста Ярослав над р. Сян у Галичині (тепер на території ПНР).

⁴⁴⁴ Оповідують «Діяння апостолів»: був такий день,— стояли Христові благовісники перед синагогою в Єрусалимі й судили їх за те, що проповідували боже царство.— Про це йдеться в Новому завіті: Діяння апостолів (гл. 4—5).

^{444a} Липинський Вячеслав (1881—1931) — український історик, вивчав проблеми культури і релігії.

⁴⁴⁵ УВО (Українська військова організація) — таємна військово-політична організація, яка виникла 1920 р. у Львові з ініціативи колишнього офіцера українських націоналістичних армій: Січових стрільців та Української галицької армії. Програмним її завданням було: «продовжувати збройну боротьбу за державність». «Провід» у ній належав Начальному комітету (НК) під керівництвом Є. Коновальця. В основному УВО діяла в Галичині, яку підпільно поділила на 13 військових округів, але й були філії в УРСР, які з «лівівського центру» очолював Ю. Отмарштейн, а «на місці» — Ю. Тютюнник. Пропагандистська і практично-підривна робота велись як проти панської Польщі, так і СРСР. Уже з перших трьох років існування Організації українських націоналістів (ОУН), тобто в 1926—1929 рр., УВО налагодила з нею якнайтісніший контакт. Наприкінці 1934 р. ввійшла в ОУН.

⁴⁴⁶ «С о ю з у к р а ї н о к» — найбільша жіноча організація в цесарській і польсько-панській Галичині. На «Союз українок» її перейменовано у 1917 р. із «Жіночої громади» (виникла у Львові 1909 р. внаслідок об'єднання «Клубу русинок» та «Кружка українок»). Мала свої філії у повітах і гуртки в селах. Основними програмними пунктами у діяльності «Союзу українок» були: піднесення освітнього рівня галицького жіноцтва, його соціальна активізація аж до політичної участі в міжнародному жіночому русі. Керівництво знаходилося у Львові. Організація налічувала близько 45 тис. членів (у кожному четвертому галицькому селі був її гурток). Попри певні максималістські тенденції, якими хвибував «Союз українок», слід визнати і його незаперечну позитивну роль у громадському житті поневоленої Галичини: серед величезної неграмотної і безправної жіночої маси він поширював освіту, прищеплював культуру особистої гігієни, ведення хатнього і городнього господарства, виховання дітей, навички крою та шиття, вишивання та в'язання тощо. 1923 р. «Союз українок» став членом Міжнародного жіно-

чого союзу і брав участь у його конгресах у Римі (1923), Парижі (1926), Берліні (1929), Марселі (1933). Голос «Союзу українок» чули й інші провідні світові жіночі форуми довоєнного часу.

⁴⁴⁷ Чи н святого Василя — основний релігійний орден уніатської церкви, заснований Василієм Великим (бл. 330—379) і перенесений на український ґрунт уніатами в 1617 р.

⁴⁴⁸ ...найперше викроював евангельського ягнця... — Після попередніх молитов і піснопіву «Благословен бог наш» священник під час проскомидії бере в ліву руку проскуру, а правою, користуючись спеціальним «списом», вирізає з неї хлібину кубічної форми, промовляючи при цьому пророцтва про страждання Ісуса Христа. Ця хлібина і є «агнець», що символізує Спасителя-страдника.

⁴⁴⁹ ...білість прісного хліба... — Уніати, як і католики, під час причащення (евхаристії) їдять прісний хліб; вони відмовились від греко-православної традиції, коли на причащенні їдять хліб заквашений. Питання, який хліб вживати за цього таїнства (прісний чи заквашений), було одним з найбільш проблематичних на так званому Євхаристійному конгресі 1054 р., на якому відбулося велике розділення церков на східну та західну.

⁴⁵⁰ ...що в свистували «Тітінку»... — тобто висвистували беззмістовну пісеньку, побудовану на варіаціях вигуків «ті-ті-на».

МАРІЯ

(Події з життя наймичок,
розказані просто)

Вперше надруковано у зб.: «Народження». Харків: Державне видавництво України, 1929.

Повість написана в 1928 р. У журналі «Вікна» був опублікований її п'ятий розділ. До війни (і теж на Радянській Україні) вийшла окремим виданням: *Тудор С. Марія*. Харків, «Український робітник», 1930 (серія «Романи й повісті»).

Подається за вид.: *Тудор С. Твори*. К., «Дніпро», 1982.

¹ Бригідка — монастир у Львові, який пізніше було перетворено на в'язницю. Отримав назву від імені св. Бригітти (1303—1375), шведської послушниці, канонізованої римською церквою (польський та західноукраїнський варіант — Бригіда). Бригітта, королівська дочка, в ранній молодості разом з чоловіком здійснила постриг у монастир. Після його смерті заснувала чернечий жіночий орден, монастирі якого згодом з'явилися у Західній Європі. Один із них виник у Львові.

КУНА

(Оповідання про те,
що діється на шляху революції)

Вперше надруковано в журн. «Культура», 1927, № 1—6 (під справжнім авторським іменем і прізвиськом: Степан Олексюк). Передруковано в журналі «Червоний шлях», 1928, № 5-6, а також у зб. «Народження».

Подається за вид.: *Тудор С. Твори*. К., «Дніпро», 1982.

ЧЕРВОНИЙ УСМІХ

(Про те, як у житті Ліди Танської
зійшлися дві троянди)

Вперше надруковано в журн. «Вікна», 1927, № 2. У 1929 р. оповідання було вміщене у зб. «Народження».

Подається за вид.: *Тудор С.* Твори. К., «Дніпро», 1982.

¹ Фрейд Зигмунд (1856—1939) — австрійський лікар-психіатр, психолог, основоположник психоаналізу.

² Тагор Рабіндранат (1861—1941) — індійський письменник-гуманіст, громадський діяч, лауреат Нобелівської премії (1913).

МАТИ

(Поліський примітив)

Вперше надруковано в журн. «Вікна», 1928, № 4. Наступного року оповідання увійшло до зб. «Народження».

Подається за вид.: *Тудор С.* Твори. К., «Дніпро», 1982.

ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

БЕРЕЗА

(Повість)

Вперше повністю українською мовою повість надруковано у вид.: *Гаврилук О. Береза*. Львів, «Вільна Україна», 1946.

У повісті, написаній 1940 р., відображено пережите самим автором. Через це О. Гаврилук і визначив її жанр як «репортаж», натякаючи на дотримання журналістської вірності фактові.

Існує сім варіантів тексту. До чотирьох з них безпосередньо причетний автор: неповного українського (мав бути надрукованим — шість розділів із семи — у львівському журналі «Література і мистецтво», 1941, № 6, але публікації перешкодила війна), повного польськомовного (у львівському «*Almanachu literackim*», 1941, № 1), повного англomовного (в журналі «*Internationalная литература*», 1941, № 1) і повного російськомовного (Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР, ф. 1397). Останній віднайшла московська дослідниця Людмила Кедріна (про історію своєї знахідки розповіла в журналі «*Жовтень*», 1959, № 12, с. 102—103). Йдеться про машинописний текст на 99 сторінках із заголовком (іронічним, звичайно, коли зважити на зміст) «У полі берізонька стояла...», з підзаголовком «Записки з польського полону». Рукую автора майже в кожен рядок внесено виправлення, окремі сторінки і цілі розділи знято. Всі сторінки сьомого розділу автором перекреслені, а на полях зазначено: «Перенести в IV главу».

Три інші варіанти виникли в повоєнний час, після загибелі автора, в їхню основу лягли неповний україномовний і повний польськомовний тексти. Від воєнного лихоліття уціліли частина україномовного автографа і верстка перших шести розділів на квартирі С. Тудора, який як працівник редакції журналу «Література і мистецтво» читав удома зверстаний шостий номер за 1941 р. перед схваленням його до друку. Роман Дзюпин, зять С. Тудора, у 1945 р. передав ці матеріали П. Козланюку, який, будучи головним редактором журналу «Радянський Львів», у цьому часописі того ж року (№ 2-3, 4) надрукував їх. Таким чином, поки що бракувало українською мовою кінцевого — сьомого — розділу, який було перекладено з польської мови. 1946 р. у львівському видавництві «Вільна Україна» повість уперше з'явилася українською мовою в повному обсязі. Щоправда, були в ній дрібні видавничі викреслення та незначне мовностилістичне редагування. Проте видання ближче відповідало авторському оригіналові, ніж наступне, де було зроблено помітні скорочення: *Гаврилук О. Вибрані твори*. К., «Радянський письменник», 1949 (воно стало стереотипною основою для ряду інших видань українською та російською мовами). Найближчою до аутентичного тексту є контамінація, запропонована П. Довгалюком у вид.: *Гаврилук О. Вибрані твори*. К., «Дніпро», 1972. Ним враховано кращий досвід попередніх видань, в міру необхідності реставровано місця, які зазнали змін від побічного втручання.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігаються: автограф початку повісті, з підписом, без дати, на 24 аркушах

лінованого паперу (ІЛ, ф. 94, од. зб. 1) та верстка з виправленнями невідомою рукою, без дати, на 23 сторінках (ІЛ, ф. 94, од. зб. 2). В обох випадках уривкам твору передує ремарка: «репортаж».

Подається за вид.: *Гаврилюк О.* Вибрані твори. К., «Дніпро», 1972.

¹ *Б е р е з а.* — Через два дні після вбивства українськими націоналістами міністра внутрішніх справ панської Польщі Перацького польський уряд розпорядився 17 червня 1934 р. заснувати в Березі-Картузькій на території Західної Білорусії концентраційний табір, де мали ув'язнювати політично неблагонадійних осіб. Перебування в концтаборі обмежувалося трьома місяцями. Однак у тому ж таки розпорядженні було обумовлено, що при потребі дозволяється продовжувати термін ув'язнення в «місці відокремлення» (так евфемістично уряд називав свій концтабір) до трьох місяців, потім ще до трьох і т. д. Таким чином, поліції і судам надавалася можливість цілковитої сваволі у діях щодо людей, запідозрених бодай у найменшій політичній крамолі. Табір було відкрито 5 липня 1934 р. у приміщенні занедбаного середньовічного монастиря. Вже в перші дні туди перевели з різних тюрем понад 200 в'язнів (з них близько 120 українців), серед них 40 комуністів українського та польського походження. У таборі власті запровадили жорсткий режим. В'язні працювали по вісім — десять годин щодня під ретельним оком наглядачів. Найменший непослух обертався лютою карою. Порядки в Березі-Картузькій набули міжнародного розголосу, особливо після того, як 1935 р. в Америці вийшла книжка (автор не вказаний, українською мовою) «Берега-Картузька», а в 1936 р. — спогади комуніста Федора Малика «Що я бачив і пережив у Березі-Картузькій». Існують також спогади Володимира Макара: *Берега-Картузька*. Торонто, 1956. Прогресивна громадськість світу осудила антигуманні дії уряду панської Польщі. Тому «найменш небезпечних» в'язнів почали випускати на волю. А з 1937 р. у концтаборі сиділи майже виключно комуністи аж до вересня 1939 р., коли в Західну Білорусію вступила Радянська Армія.

² *П і л с у д с ь к и й* Юзеф (1867—1935) — польський державний і військовий діяч, маршал, диктатор у панській Польщі.

³ *Г ю г о* Віктор Марі (1802—1885) — французький письменник.

⁴ *В і л ь н о* — Вільнюс, столиця Литви.

⁵ «*П і с н я з Б е р е з и*» — поема О. Гаврилюка, яку він написав за час свого перебування в Березі-Картузькій і опублікував 1941 р. у видавництві «Радянський письменник».

⁶ *П а с т е р н а к* Леон (1910—1969) — польський поет і письменник-сатирик.

⁷ «*Д з е н н і к п о п у л я р н и*» — газета антифашистського спрямування, виходила у Варшаві в 1936—1937 рр. з ініціативи польських комуністів.

⁸ *К у б і ц ь к и й* Александер Маріан (1908—1972) — польський публіцист, діяч демократичного руху в умовах панської Польщі, у 1936—1937 рр. редактор газети «Дзеннік популярни».

⁹ *В и ж з н а е т е*, що провідники українського народу, пани Мудрий, Целевич і інші, зробили угоду про... — Йдеться про так звану «нормалізацію» — спробу нормалізувати в 1935 р. надто загострені українсько-польські взаємини в панській Польщі, що склалися внаслідок «пацифікації», проведеної польськими властями проти українського населення Галичини, та після вбивства оунівцями польського міністра внутрішніх справ Перацького. З української сторони діалог з новим міністром внутрішніх справ М. Косцялковським намагалися налагодити керівники недавно створеного Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО): його голова Василь Мудрий (1893—1966), Володимир Целевич (нар. 1891 р.) та Остап Луцький (1883—1941). У вересні 1935 р. до польського сейму увійшло 18 українських делегатів на чолі з В. Мудрим. З Берези-Картузької було випущено більшість

українських в'язнів. Та, як з'ясувалося, польський уряд лише хитро маневрував, щоб невдовзі посилити національну дискримінацію. Все закінчилося тим, що УНДО в особі В. Мудрого в грудні 1938 р. оголосило «нормалізацію» недійсною.

¹⁰ Барановичі — місто у Брестській області БРСР. Береза-Картузька знаходиться за 92 км на північний схід від Бреста, біля залізниці Брест-Барановичі.

¹¹ Білосток — місто в ПНР, центр однойменного воєводства.

ПРОЩАЙТЕ

Етюд

Вперше надруковано в журн. «Вікна», 1929, № 12.

Подається за вид.: *Гаврилюк О.* Вибрані твори. К., «Дніпро», 1972.

¹ Сакко і Ванцетті. — Мається на увазі «Сакко — Ванцетті процес», судову розправу в США над учасниками робітничого руху Нікола Сакко (1891—1927) та Бартоломео Ванцетті (1888—1927) на основі спровокованого звинувачення у вбивстві.

² «Ви жертвою в бою нерівним лягли...» — початок російського революційного «Жалібного маршу» «Вы жертвою пали...». Пісню створено в тюремних умовах багатьма політичними в'язнями, тому її вважають народнопоетичним твором. Мелодія, очевидно, також народна.

³ Прометей — у грецькій міфології титан, що викрав у богів на Олімпі вогонь і подарував його людям. За наказом Зевса був прикутий до скелі на Кавказі, орел щодня викльовував йому печінку, яка до ранку знову виростала.

⁴ «Надійде ось час, і повстане народ...» — рядки російського революційного «Жалібного маршу»

⁵ Бруно Джордано (1548—1600) — італійський філософ-матеріаліст і поет, спалений інквізицією.

⁶ Коперник Міколай (1473—1543) — польський астроном, творець теорії геліоцентричної системи світу.

В ОЧАХ ДИТИНИ

Нарис

Вперше надруковано в журн. «Вікна», 1930, № 4.

Подається за вид.: *Гаврилюк О.* Вибрані твори. К., «Дніпро», 1972.

НАІВНИЙ МУРИН

Оповідання

Вперше надруковано в журн. «Вікна», 1930, № 4.

Подається за вид.: *Гаврилюк О.* Вибрані твори. К., «Дніпро», 1972.

ОПОВІДАННЯЧКО ПРО ЗЛУ І ПРО ДОБРУ ДІВЧИНКУ

Вперше надруковано в журн. «Вікна», 1931, № 9.

Подається за вид.: *Гаврилюк О.* Вибрані твори. К., «Дніпро», 1972.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- А б р ю к а́ н н я** — тут: клекотіння
- А б с і́ да** — заглиблення у східній частині церкви, костьолу, інша назва — конха. Спочатку призначалась як куток для духовенства, пізніше стала місцем для вітгара. Форма буває різна: кругла, багатогранна, прямокутна
- А́ в г у р и** — у Стародавньому Римі колегія жерців, яка тлумачила волю богів головним чином на основі ауспій, тобто спостереження за польотом і криком птахів
- А к а́ фі ст** — християнський хвалебний піснопів. Виконується у церкві
- А к т** — тут: молитва
- А лю́ ми** (*реліг.*) — семінарист, вихованець католицької духовної семінарії; клерик
- А л я́ р м** — тривога
- А л ь к і́ р** — альков
- А м б а́ р а́ с** — клопіт
- А н т е́ н а́ ти** — предки
- А н т р о́ п о м о р ф і́ з м** — уподібнення до людини, наділення людськими властивостями (наприклад, свідомістю, мовою, тілесною будовою тощо) предметів і явищ неживої природи, небесних тіл, тварин, міфічних істот
- А р а́ н ж е́ р** — організатор; зачинщик
- Б а д а́ н н я** — слідство
- Б а́ лу ш ки** (*вульг.*) — очі
- Б а н д е́ р а** (або бандерія) — почесна кінна варта; кінний загін
- Б а п т і́ ст** — послідовник баптизму, різновидності протестантизму
- Б а р о́ к ко** — тут: годинник у вигляді високої, химерно орнаментованої тумби. За назвою — барокко, одного з найголовніших стильових напрямків у мистецтві та літературі європейського та почасти американського континентів кінця XVI — середини XVIII ст. (характеризується урочистою пишністю й суперечливою еkleктикою форм)
- Б е з в с т і́ д н о** — без почуття сорому
- Б і́ л ь н и́ й** — прикметник до «біло»; тут означає: бильце
- Б і́ гу́ н** — полюс
- Б л я́ т** — лист паперу; поверхня столу
- Б о з** — бузина; бузок
- Б о́ н за** — буддійський монах
- Б р е́ в е** — грамота римського папи з лаконічним викладом розпоряджень із питань невселенського характеру на відміну від булл, що мають вселенський зміст, значимий для всього підвладного папі християнського світу
- Б р о в а́ р** — броварня, пивоварня
- Б у́ л ла** — письмове звернення папи до всіх католиків із принципів питань життя і діяльності римської церкви. У перекладі з латині це слово означає: виплавлена куля. Записували буллу на шоршавому жовтому пергаменті латинською мовою. Якщо папа буллою щось благословляв, то біля олов'яної печатки був шовковий шнурок; коли ж булла вміщувала прокляття, то шнурок виготовляли з коноплі. Назву буллам давали її початкові слова
- Б у́ р ш і́ в с ь к и́ й** — студентський
- Б'ю́ ч ка** — пульс; удар серця

В а л ь ц і — два або кілька циліндричних валів, розміщених впритул, які, крутячись, переминають солону, траву, тощо

В а р г а — губа

В а р і я т — божесвільна людина

В а р у в а т и — береги

В е л е б н и й — високоповажний

В е р б н а (*реліг.*) — вербний тиждень, який передує вербній неділі — християнським святкам у суботу й неділю тиждень перед великоднем

«В и в р о т о в и й» — підривний

В і ї м о к — виняток

В і д а ї — очевидно

В і ї т — голова волосної управи (у Західній Україні до 1939 р.); сільський староста

В і к а р і в к а — будинок (здебільшого поряд із церквою), в якому проживав вікарій, заступник сільського католицького священника

В о р о х о б н и к — бунтівник, підбурювач

В р о д і н и — імєнини

В у г о л — ріг будинку

Г а б а — турецьке сукно білого кольору; оторочка, кайма; покривало; хвиля

Г а б і т — у католиків та уніатів загальна назва чернечого вбрання, інколи означає те ж саме, що й сутана. Кожен монаший чин має свою форму і колір габіту

Г а г і л к а — гаївка

Г а л ь б а — півлітровий кухоль

Г а н ч — те, що й гандж, недолік

Г а р а с і в к а — вузька червона стрічка із гарасової матерії (від французького м. Аррас, що славилися виготовленням чудових килимів та інших тканин)

Г в а л т — насильство, знуцання, зверхнючі, влада

Г з и м с — карниз, виступ

Г л о б — планета

Г м і н а — сільська канцелярія

Г н о б і т и — тут: приборкувати

Г р а н д — спадковий титул аристократа в Іспанії, а також особа, що має цей титул

Г р е ї ц а р — старий австрійський мідяний гріш, одна сота гульдєна

Г р і п а — грип

Г р і п с и п и с а т и — те ж саме, що й «рахувати ребра», добряче лупцювати; г р и п с — ребро

Г р і б к і й — загребущий

Г р ў б а — піч для опалєння

Г р ў б а — вагітна

Г у д з у в а т и й — вузлуватий; міцний (про статуру людини)

Г у м е н н и й — приказчик, що організовував роботу на току у заможників

Д е к л а р а н т — оповісник

Д е т е р м і н і з м — філософське вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ матеріального та духовного світу (матеріалістичне вчення про причинність)

Д е ф е н з і в а — оборона; поліція в панській Польщі (1918—1939 рр.)

Д и л ь — обтєсана колода або дошка для стіни дерев'яного будинку тощо; д и л ь о в а н и й — виготовлений із таких колод, дошок; д и л ю в а н н я — виготовлення стіни із дилів

Д і с к о с (*церк., грецьк.*) — тарілка, яка використовується під час богослужіння; священник кладе на неї вирізаного з проскури «агнеця». Далі з просфори (проскури) на дискосі священнослужитель вирізає частину хліба у вигляді хреста, яка має символізувати Ісусову смерть

Д і д и ч — поміщик; д і д и ч і в с ь к и й — поміщицький

Д і є ц є з і я (точніше: діоєз) — осповна територіально-адміністративна одиниця (округ) у системі управління католицької церкви. Складається з кількох деканатів, очолюється так званим ординарним єпископом. У кожному діоєзє є курія, яка керує його справами, і духовна семінарія (не завжди). В принципі діоєз, будучи найбільшою територіально-адміністративною одиницею (знаходиться на вершині своїх нижчих підструктур: деканат і приход), безпосередньо підпорядкований владі папи римського

Д і т о ч а — дитяча кімната

Д р а б ў г а — хуліган, ледащо

Екселенція — ваша світлість
Екстатично — в екстазі; у стані
високого емоційного збудження
Елевсінські містєрії —
старогрецькі релігійні свята у на-
селеному пункті Елевсін на честь
Деметри та Персефони

Емеріт — службова особа, яка
вийшла на пенсію

Енцикліка — письмове звернен-
ня римського папи до всіх католи-
ків або католицького духовен-
ства з питань віровчення, моралі
та громадсько-політичних проблем

Ерекціоняльна земля —
земля, що належить церкві, від-
повідно приходу та т. ін.

Ерупційна сила — вибухова
руйнівна сила

Євхаристія (*relig.*) — при-
чашення, одне з найважливіших
християнських таїнств. За його
здійсненням (скуштовуючи під
час літургії хліб та вино) вірую-
чий нібито приособлюється до
Христового тіла і крові (причащає-
ться до них — стає їхньою част-
кою). Євхаристичний
конгрес — тут: з'їзд польських
католицьких єпископів (1930 р.)
у зв'язку із закликком Пія XI до
«хрестового духовного походу»
проти Радянського Союзу

Єктєнія — стародавня форма
молитов у східній християнській
церкві

Єпархія — церковно-адміністра-
тивний округ, яким управляє єпи-
скоп (вищий духовний чин у хри-
стиянській церкві)

Єпітрахіль — частина церков-
ного культового одягу у вигляді
довгої смуги, що надягається
на шию

Живло — стихія; живловий —
стихийний

Жовнір — воїн, солдат

Забор — загарбання; агресивний
план; готувати забори —
готуватися до загарбницького
нападу

Заборливець — загарбник

Заборчий — загарбницький; не-
нажерливий; владолубний

Залімчатий — облямований

Запілля — підпілля

Заступлений — представлений

Захристія — в римсько-като-
лицькій та уніатській (греко-
католицькій) церквах кімната
біля вівтаря, де зберігаються
церковна одежа та інші речі для
здійснення богослужіння

Зацобаний — заскорузлий,

Зудар — раптовий удар

Звідомлення — повідомлення

Імрєза — задум якогось практич-
ного діла; підприємство. У ро-
мані вжито як виняток. До цього
слова у тексті зустрічаємо весь
час синонім «заборчість»

Інгерєнція — втручання; інге-
рєнція бога — промисел гос-
подній, втручання бога в люд-
ські долі, в хід світової істо-
рії

Інтєнція — намір

Інтра́тний — дохідний, вигід-
ний, прибутковий

Ідь — жовч; отрута

Імость — ввічливе звертання до
дружини священника; матушка

Кабат — френч, кітель військових
панської Польщі, кабати (пе-
реносю) — австрійські солдати

Кабза́ — калитка з грішми

Каблу́ка — що-небудь кільце-
видне; підбор у взутті

Канонік — католицький свяще-
ник у великому соборі. Прото-
канонік — його помічник

Канцеля́рія — тут: робочий
кабінет

Капелан — у католицькій та
англіканській церквах священник
при каплиці або домашній церкві,
а також помічник приходського
священника. В деяких країнах —
священник в армії

Капітєль — верхнє викінчення
(вивінчення) колони. Має різні
форми залежно від художнього
стилю чи напрямку. Тим-то бу-
вають капітелі єгипетські, іоній-
ські, дорійські, корінфські, візан-
тійські, мавританські, романські,
готичні, ренесансні

К а р м і н у в а т и — фарбувати
К а с а́ р н я — казарма
К а т е х і т — учитель релігії; він же веде катехизу — релігійне навчання у формі запитань і відповідей
К в е м а д е́ р о — спалювання на вогнищах інквізиції (в Іспанії та Португалії)
К е́ л ь н я — тут: передок воза
К е́ т я г — гроно
К и в о́ т (*церк.*) — скринька з дверцятами для ікон. Називають її ще кіотом, божником
К і р а т — механічний пристрій у вигляді круга; працює здебільшого на кінній тязі; через привід приводить в рух інший механічний пристрій (наприклад, січкарню)
К і т к а — кішка
К л е й н о́ д и — знаки, за допомогою яких у козацькому війську розрізняли службові чини, військові підрозділи (булава, знамена, бунчук, литаври, печатка тощо)
К л я́ м р а (або кля́мбра) — металева пластинка для скріплення чогось; пряжка, застібка
К л ь о́ ш — особливий крій спідниці, штанів з розширенням донизу, будь-який одяг такого крою
К о б — якви, коли б
К о́ в н і р — комір
К о в ч е́ ж е ц ь (ковчег) — скринька для зберігання так званих священних дарів
К о л у в а́ т и — рухатися по колу
К о л ю́ м н а — колона
К о л я́ т о р — поміщик, якому дозволено за правом так званого патронату затверджувати на посаду священика у своєму помісті
К о́ л ь б а — приклад гвинтівки
К о́ б ж а (в латинській церкві «*camisia*», «*alba*», «*tunica talargis*») — довге аж до п'ят одягання з білого полотна. Нині його винятково носять під час обрядів у католицькій церкві єпископи, капелани, дякони і піддякони. Низ часто лямується візерунком, для якого неприпустимий червоний фон. Комжа повинна нагадувати про ту білу ошату, якою окрив Ісуса Христа Ірод. Воднораз

вона символізує чистоту і незганьбленість — основну оздобу «слуг бога», особливо ж коли вони заступають на службу за вітарем. Святе письмо зображує Христа на троні в комжі, «альбі»
К о м п л і к а́ ц і я — ускладнення
К о н в і́ к т (*церк.*) — спільне помешкання для шкільної молоді; бурса за школою
К о н с и с т о́ р і я (*церк.*) — вищий адміністративний керівний орган діоцезу (дієцезії) на чолі з генеральним вікарієм або єпископом — помічником. Це єпископська консисторія. Її членами є радники (консулятори), кожен із них як референт відповідає за доручену ділянку церковного життя. Крім того, в католицькій церкві існує папська консисторія (скликана папою зібрання кардиналів, на якому він виголошує директиви, призначає нових кардиналів, єпископів тощо)
К о н т е м п л я́ ц і й н і с т ь — споглядальність
К о н ф е́ с і я — визнання тієї або іншої віри
К о п у́ л а — куля; церковна баня; кулястий верх будівлі
К о п у́ л я с т и й — кулястий
К о р а б е́ л ь — те ж саме, що й неф. Поздовжній проліт у церкві, утворюваний двома бічними рядами колон. Відповідно до кількості кораблів (нефів), церкви в мистецтвознавстві та архітектурі й називаються однокорабельними (однефними), двокорабельними (двонефними) і т. ін.
К о́ р б а — коловорот, ручка для криничного колеса
К о́ р е ц ь — стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг
К о р і́ н ф с ь к а к о́ л б н а — високий мармуровий стовп з так званим коринфським ордером, який має високу колону з базою, стволом, прорізнаним подовжніми канелюрами), розкішною капітеллю, що складається з низок листя, аканфа і невеликих спіралевидних закручень (волют)
К о́ т а́ р а — порт'єра, штора

Кресобвий — остаточний, кінцевий

Крїжмо — біла тканина, у яку сповивають дитину хрещені батьки після обряду хрещення; полотно або інша тканина як подарунок новонародженому від хрещеної матері

Кріс — рушниця; машинобвий кріс — кулемет

Кружгáнок — ганок довкола усїєї будівлі

Кўна — куниця

Кўфа — велике дерев'яне барило

Ладўнок — вантаж; наповнювач

Лапчїво — жадібливо, ненажерливо

Лепета (*вульг.*) — рот, язик

Лїлик — кажан

Личмáн — металева прикраса, яку жінки носили на шиї

Лїнзний — випуклий та прозорий, наче лінза

Лїтанїя (*церк.*) — урочиста церковна служба, а також довга благальна молитва у католиків

Лїтепло — тепла вода; щонебудь тепле

Лїтургїя — християнське богослужіння, за якого здійснюється таїнство причащення (евхаристія), коли віруючі, згідно з християнським ученням, приособлюються до «тіла і крові Христа» і тим самим звільняються від гріхів. У православної церкви і миряни, і духовенство причащаються хлібом та вином, у католицькій — духовенство хлібом та вином, миряни, як правило, лише хлібом. Літургїя включає читання уривків з Біблії, пісноспїви, молитви і ряд символічних дій та процесїй, що алегорично зображують життя та смерть Христа

Лїцїтáцїя — публічний продаж за борги (те ж що й аукціон)

Лотїк — відкритий жолоб для стїкання води, зсипання чогонебудь

Лук — дуга, півколо; лўковий — дугоподібний

Ляга — ціпок

Ляїцїстїчний — мирський (протилежний вимогам релїгїї)

Магнáт — великий землевласник, представник аристократичної верхівки

Манá — привид

Мáпа — географїчна карта

Маркувáти — тут: брати на замітку

Масáкра — жорстока розправа

Матурїст — абїтурїєнт, випускник середнього навчального закладу

Мáцки (*вульг.*) — очі

Машікулї — навісні бїйниці у верхніх частинах мурів і веж середньовїчних фортець. Пізніше — елементи архїтектурного декору

Мервїця — м'ята, терта або зопріла солома

Меценáс — меценат, покровитель

Мірчўк — міра зерна, яку беруть за помел

Монсеньїбр — звертання до вищого католицького духовництва

Морг — міра землі, що дорівнює 0,56 га

Мордерець — убивця

Мўрин — негр

Негувати — нехтувати

Непотїзм — роздавання римськими папами своїм родичам (з метою укрїплення особистої влади) вищих духовних посад, землеволодїнь тощо

Нефанáберливий — неперебірливий, непримхливий

Нїмцўк (*зневажл.*) — німець

Нурець — той, хто пірає

Обїрник — доглядач обори, кошари

Одувáнець — кульбаба

Омáсть (або омáста) — жир

Опїнїя — особисте міркування

Опонувáти — заперечувати

Орўддя — знаряддя

Офензїва — наступ, атака; заломáння офензїви — провал наступу

Палїцїя — пекельна мука

Пантрувáти дивитися пильно; стежити

Па́пська ку́рія — те ж саме, що й ку́рія римська (Curia Romana): сукупність підлеглих римському папі установ, які є центральними органами управління католицької церкви і держави Ватикан. Римська ку́рія виникла у XII ст. на основі різних установ папського двору. Складається з 12 конгрегацій, трьох трибуналів і п'яти секретаріатів

Параста́с (*relig.*) — на Наддніпрянщині означає заупокійну відправу, на Поділлі і в Галичині — це поминки, обрядовий обід за упокій померлого після погребу або в день річниці його смерті

Парафія́ни — віруючі, що належать до якої-небудь церковної парафії (нижчої церковно-адміністративної організації, яка об'єднує віруючих, котрих обслуговують церковнослужителі одного храму)

Па́рох — парафіяльний піп в уніатській церкві

Парцеля́ція — розподіл великих земельних маєтків на дрібні частини

Пачка́р — контрабандист

Пе́реступство — злочин

Пе́рси — груди

Пивні́ця — комора; льох

Пилі́вка — різдвяний піст

Питльова́ний — борошно вищого гатунку, найкращого помолу

Підска́рбий (*заст.*) — ска́рбник

Підча́ший (*ист.*) — придворна службова особа

Піра (*грецьк.-церк.*) — торбина; мішечок для церковного дріб'язку

Пла́з — гад

Плебана́ія — парафія католицького або уніатського священика; також садива парафіяльного попа

Понті́фи (або понтіфі́ки) — жерці, хранителі релігійного культу в Давньому Римі

Пору́чник — поручитель

Посте́рунок — пост, вахта, варта

Поте́рча — дитина, що вмерла нехрещеною; прибу́да

Почві́рний — чотирирядний, чотиришаровий

Прелáт — високопоставлена духовна особа; прелати завжди є «монсенйорами» у звертанні до них; отже, йдеться про почесну назву в католицькій церкві для єпископів та найстарших клірошан

Премі́си — прерогативи, передумови; дані, що ведуть до відповідних логічних висновків

Престо́л — у християнській церкві високий чотирикутний стіл посередині вівтаря

Префе́кт (*relig.*) — інспектор духовної семінарії

Пре́цінь — адже; все-таки; між іншим

Приро́дження — зовнішній вигляд; врода

Прові́зор — аптекар, фармацевт вищої кваліфікації

Прозі́т — вигук привітання або побажання щастя

Промі́жник — людина без чіткої громадянської позиції

Проскомі́дія — перша частина літургії, служби божої, власне, приготування до останньої

Пробску́ра — білий хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні. Символізує тіло Христове

Протопре́світерство — у православної церкви те ж, що деканат у католицькій та уніатській

Профі́т — користь, зиск, вигода

Псо́бниця - мі́шка — бенкетниця-мишка

Пу́дер — пудра

Пу́лях — брунька

Пу́тьовець — польова дорога

Пу́ястук — кулак

Ра́м'я — рамено, плече; б́ути ра́м'ям — бути опорою

Ревере́нда — довгий одяг католицьких та уніатських священиків. У давній Польщі це також сутана, у медиків та бакалаврів такий одяг називали тогою

Регу́ла — правило, припис

Ре́єнтій — в уніатській церкві паламар або ж ввічливе звертання до найнижчих духовних чинів

Рези́гна́ція — цілковита покірність долі, зречення; смирення

Рентбвність — рентабельність

Рефектáр (церк.) — їдальня при католицьких монастирях

Рй́ншток — сточна канава

Різдво́ — християнське свято народження Христа, що відзначається православною церквою 7 січня н. ст.

Рінь — тут: молода буйна зелень; весняне вруно

Річево — предметно

Ріща — хмиз

Ротбнда — округла будова з планом в основі у формі кола. Ротонди бувають різного типу саме залежно від того, яка форма кола закладена у їхній фундамент: 1) звичайне правильне коло, 2) коло в єдності з круглою абсидою, 3) коло з квадратною добудовою спереду, 4) коло з нішами й абсидами по периметру центральної частини в кількості 4, 6, 8 і 12 півкіл. Вершинним витвором будівель такого зразка є Пантеон у Римі, шедевр світової архітектури, відомий також під паралельною назвою Ротонда

Сегрегáт — сортування

Секвестра́тор — судовий виконавець

Сигура́нца — у монархічній Румунії політична поліція

Симонія — у середньовічній Західній Європі продаж і купівля церковних посад

Синаго́га — молитовний будинок, храм у євреїв

Синедрі́он — найвищий колегіальний орган влади в Іудеї I ст. до н. е.; виконував судові та політичні функції

Скúдо — італійська золота і срібна монета XVI—XVIII ст., рівноцінна 28,75 грамам золота

Слúшник — тут: слухняний

Смок — дракон

Сблти́с — у Західній Україні (до 1939 р.) та в Польщі (до 1950 р.) сільський староста

Сбпу́х — сморід

Сбчка — зерно чечевиці; (образно) лінза, призма

Стані́ця — стайня; обитель

Стáрчити — вистачати

Стéжа — дозір

Степені́ця — сходи, східці; здебільшого у приміщеннях для релігійного культу

Сті́рта — скирда

Стра́това пий — пригнічений, убитий горем

Стро́міна — стромовина; круте урвище, провалля

Субті́льність — витонченість

Суве́рен — особа, наділена необмеженою владою

Сугесті́вний — який впливає на кого-небудь, викликаючи певні уявлення, настрої

Суте́рїни — підвал; підземелля

Схизма́тицька це́рква — тобто православна церква. Схизматиками («схизма» — грецьк. «розкол») католики називали представників православної віри і протестантів. Виникла після «розколу» християнської церкви на західну католицьку та східну православну на Вселенському соборі у 1054 р.

Схру́нути — знищити

Табу́ла — дошка (переважно для писання)

Тайку́н — скритна людина, шпигун

Тані́й — дешевий

Тартáк — лісопилний завод

Та́фелька — платівка; та́фелька окуля́р — скельця окулярів

Та́фля — лист скла, заліза тощо; пластина, плита; гладка поверхня чого-небудь

Та́хлий — пригаслий

Терпа́ський — терплячий, страдницький; напружений

Тетра́под — церковний стіл («чотириногі»)

Товщ — жир

Топі́ль — повінь

Травні́к — моріг

Трансе́пт — у європейській церковній архітектурі поперечний неф або кілька нефів, що хрестоподібно перетинають продовжній обсяг у своїй основі прямокутної (базилічної) будівлі

Тре́ба — жертвоприношення; релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида тощо), який здій-

снує священник на замовлення віруючих
Тр і у м ві р а т — у Стародавньому Римі під час громадянських війн у I ст. до н. е. союз, що складався з трьох найвпливовіших політичних діячів і полководців
Тр у с к а в к а — полуниця
Т у л о в о — тулуб, туловище
У н і т а р і а н е ц ь — те ж, що й антиритуарій-протестант. Унітарії разом з догматом про Трійцю відкидали церковне вчення про гріхопадіння, таїнства (в тому числі навіть ті, що визнавалися протестантами)
У р я д — службова посада, чиновне місце
Ф а й р а н т — кінець робочого дня
Ф е л о н (або фелонь) — те ж саме, що й риза, тобто верхнє вбрання священника на час богослужіння
Ф е р і ї — каникули
Ф е с т о н — наразі живописна або скульптурна прикраса у вигляді зубчастого чи хвилястого візерунка.
Ф і л я р и — стовпи
Ф і р а — підвода
Ф л о р е т — дерев'яна тренувальна шпага; в неправильному слововживанні — також бойова шпага
Ф о н і ч н и й — голосовий
Ф о р н а л ь — конюх
Ф р а — у релігійному значенні брат; культове звертання монахів один до одного (зокрема, в італійців-католиків)
Ф р и з о в а н и й — посічений (напр., зморшками)
Ф у р т — постійно, завжди
Ф у т е р а л — футляр; чохол
Ф у т р о — хутро; шуба
Х а б а з — зарості бур'яну, дрібного чагарника тощо
Х а л у п н и к — безземельний селянин
Х і д і н о к — хідник; стежка в саду, парку
Х о р и — у церковному інтер'єрі відкриті балкони, горішні галереї над

внутрішнім простором приміщення
Ц а л ь — дюйм
Ц е л е б с (або целібат) — безшлюбність. У православній та уніатській церкві обов'язковий тільки для єпископів. Целібат узаконений папою Григорієм VII в XI ст. і підтверджений папою Павлом VI у 1967 р. Дев'ять десятих уніатського духовенства одружена, і тільки одна десята дотримує целібату. Греко-католицька (уніатська) церква кандидатам на священників попервах надавала право одружуватись. У XX ст. (ця подія зазначена в романі С. Тудора) сталося відхилення від загального правила у єпископів перемишльської, станіславської єпархії (до останньої належав церковний прихід отця Сойки) й американських екзархатів. Втім, жорсткого дотримання означених принципів у жодному випадку не спостерігалось
Ц і с а р — австрійський імператор
Ч і к о л о д о к — щиколоток
Ч і х р а т и й — скуйовджений; острішкуватий, кострубатий
Ч о л о в и й — чільний, провідний
Ш а м б е л я н — підкоморій, вищий придворний урядовець; доглядав за королівськими хоромами; почесний титул, світський і духовний
Ш а н д а р — жандарм
Ш и л ь д — вивіска
Ш к р а б и — шкарбани; старе стоптане взуття
Ш н і т — невеличкий (або неповний) келих пива
Ш б а — сарай, стодола, (зменшувальне) шіпка, шіпчина
Ш п і ц е л ь — шпигун
Ш п і н ь к а — запонка
Ш р у б а — гайка
Ш т у к а — мистецтво
Ш т у р п а к — недотеп; незграбна людина
Ш у в а р — аїр, татарське зілля
Ш у я — тут: негідник; крутії
Щ и т і — тюремні ґрати

Степан Тудор. <i>Г. М. Сивокінь</i>	5
Олександр Гаврилюк. <i>М. М. Ільницький</i>	18

СТЕПАН ТУДОР

РОМАН. ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

День отця Сойки. <i>Роман</i>	32
Марія (<i>Події з життя наймишок, розказані просто</i>)	293
Куна (<i>Оповідання про те, що діється на шляху революції</i>)	357
Червоний усміх (<i>Про те, як у житті Ліди Танської зійшлися дві троянди</i>)	379
Мати (<i>Поліський примітив</i>)	407

ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК

ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

Берега. <i>Повість</i>	418
Прощайте. <i>Етюд</i>	471
В очах дитини. <i>Нарис</i>	483
Наївний мурин. <i>Оповідання</i>	491
Оповідання про злу і про добру дівчинку	504
Примітки	511
Пояснення слів	598

Тудор С.

Т81 День отця Сойки: Роман. Повість. Оповідання / С. Тудор. Берега: Повість. Оповідання / О. Я. Гаврилюк; Упоряд. і приміт. М. А. Ігнатенка; Вступ. ст. Г. М. Сивоконя та М. М. Ільницького; Ред. тому Г. М. Сивокінь.— К.: Наук. думка. 1989.—608 с.— (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.).

ISBN 5-12-000462-8 (в опр.): 3 крб. 90 к., 121 700 пр.

У книзі друкуються прозові твори українського радянського письменника Степана Тудора: роман «День отця Сойки» та повість «Марія», оповідання «Куна», «Червоний усміх» та ін., а також твори українського радянського письменника Олександра Гаврилюка: повість «Берега» та оповідання «Прощайте», «В очах дитини» та ш.

Литературно-художественное издание

Академия наук Украинской ССР

Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Советская украинская литература

ТУДОР

СТЕПАН

День отца Сойки

Роман

Мария

Повесть

Рассказы

ГАВРИЛЮК

АЛЕКСАНДР

Береза

Повесть

Рассказы

Составитель и автор примечаний
ИГНАТЕНКО НИКОЛАЙ АНДРЕЕВИЧ

Редактор тома

Г. М. СИВОКОНЬ

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Редактор

Л. П. ЧОРНА

Художник

В. М. ДОЗОРЕЦЬ

Художний редактор

В. П. КУЗЬ

Технічний редактор

Б. М. КРИЧЕВСЬКА

Коректори

Л. В. МАЛЮТА, Н. О. ЛУЦЬКА

ИБ № 9744

Здано до фотонабору 21.10.88. Підп. до друку 07.07.89.

Формат 84x108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн.

Вис. друк. з ФПФ. Ум. друк. арк. 31,92. Ум. фарбо-відб. 31,92.

Обл.-вид. арк. 37,14. Тираж 121 700 пр. Зам. 8-934.

Ціна 4 крб.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Реіна, 3

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе.

310057 Харків 57 вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

«БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

СЕРІЯ
«РАДЯНСЬКА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

*

ВИПУЩЕНО:

1. ЯРОСЛАВ ГАЛАН
1983, 592 с.
2. ОСТАП ВИШНЯ
1984, 560 с.
3. ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ
1984, 576 с.
4. ПЕТРО ПАНЧ
1985, 576 с.
5. ІВАН ЛЕ
1986, 672 с.
6. АНДРІЙ ГОЛОВКО, т. 1
1986, 576 с.
7. АНДРІЙ ГОЛОВКО, т. 2
1986, 704 с.
8. ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО
1986, 712 с.
9. ЮРІЙ СМОЛИЧ
1987, 752 с.
10. АНДРІЙ МАЛИШКО
1988, 736 с.
11. ІВАН КОЧЕРГА
1989, 736 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ОЛЕКСАНДР КОРНІЙЧУК
ІВАН СЕНЧЕНКО

